अमरकोशः

विद्वद्वरामरसिंहविरचितः

टीकाकार
स्व० पं० कुलचन्द्र शर्मा गौतम

•

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

अमरकोशः

विद्वद्वरामरसिंहविरचितः

विद्वत्शिरोमणि-विद्याभूषण-साहित्यमणि-साहित्याचार्य-पदवीसमलङ्कृतेन
गौतमोयनामकेन

कुलचन्द्रशर्मणा

स्वप्रणीतयाऽभिनवया स्वयंबोधिन्या टीकया संयोज्य प्रकृतोपयोगिनीभि ष्टिप्पणीभिर्विभूष्य, स्वसंकलितयाऽऽदर्शरूपावल्या सनाथीकृत्य प्रकाशितः

निसर्गतीक्ष्णोऽपि भवन् कोशाऽभावान्मलीमसः ।
छात्रवर्गश्च खड्गश्चाऽनर्थकृत् सद्भिरुज्झ्यते ।।

•

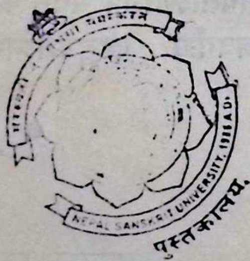

प्रकाशक
नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानं
काठमाण्डू, नेपाल

●

प्रथम संस्करण : सं० २०२६ वि०

मुद्रक
बाबूलाल जैन फागुल्ल
महावीर प्रेस
भेलूपुर, वाराणसी–१

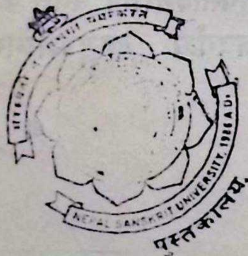
श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्र वीर विक्रम शाह देव

प्रकाशक
नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
काठमाण्डू, नेपाल

●

प्रथम संस्करण : सं० २०२६ वि०

मुद्रक
बाबूलाल जैन फागुल्ल
महावीर प्रेस
भेलूपुर, वाराणसी–१

श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्र वीर विक्रम शाह देव

श्री ५ महाराजाधिराजबाट हुकुम भएको छ —

'साहित्य, कला र ज्ञान-विज्ञानको क्षेत्रमा अतीत कालदेखि हिमवत्खण्डले दिइआएको योग-दानको विशेष महत्त्व छ।'

कुन पनि हिमवत्खण्डको साहित्यमा जीवनको माधुर्यमूलक उन्मेष मात्र होइन कि त्यसमा रहेको अध्यात्मको प्रतिष्ठाबाट सौन्दर्यको काया संगीतपूर्ण पनि कुन गरएको छ, कलामा पनि जीवनले भोगुपरेको द्वन्द्वको संख्यातीत विविधता मात्र होइन अनन्त आकाश पुरस्कृत हुने हृदयको इन्द्रधनुषी स्वीकृति पनि छ, ज्ञानमा बुद्धिको नीरस ऊहापोह मात्र होइन कि सत् र चित्को एकतामा तादात्म्य हुने आनन्दको अखण्ड आलोक पनि छ।

यसैले श्री ५ महाराजाधिराजबाट हिमवत्खण्डको गौरवपूर्ण परम्परामा आएको अवरोधलाई हटाउन नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको संस्थापन गरिबक्सेको हो। मौजूदा सरकारबाट हुकुम पनि भएको छ — 'ऐतिहासिक कारणहरूले गर्दा उपर्युक्त परम्परामा बीचमा आएको व्यवधानलाई पन्छाई नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान देशको मौलिक परम्परालाई युगानुकूल बाटोमा अग्रसर गराउन चाहन्छ।'

मलाई आशामात्र होइन पूर्ण विश्वास पनि छ, श्री ५ महाराजाधिराज सरकारबाट निर्दिष्ट गरिबक्सेको पथमा प्रज्ञा-प्रतिष्ठान निरन्तर अग्रसर भई यसले देशको बौद्धिक तथा मानसिक आवश्यकताहरूको क्रमशः परिपूर्ति गर्ने छ र देशान्तरमा पनि हाम्रो जीवनको रूप-सौन्दर्य मात्र होइन कि कर्म-सौन्दर्य र शील-सौन्दर्यको परिचय दिनमा पनि सफलता प्राप्त गर्दै जाने छ।

केदारमान व्यथित
कुलपति

२०२६ साल जेठ

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

प्रकाशकीय

साहित्याचार्य विद्वच्छिरोमणि कुलचन्द्र गौतम हाम्रो देशका एक महान् गौरव हुन्। जहाँसम्म संस्कृतको चर्चा आउँछ उनी आफ्नो समयका सर्वश्रेष्ठ विद्वान् थिए। नेपालमा मात्र होइन भारतका ठूलठूला विद्वान्हरूले पनि उनीलाई मुक्तकण्ठले मानेका थिए। साहित्य, दर्शन, व्याकरण, तथा अरू शास्त्रहरूको विषयमा जब उनी व्याख्या गर्दै बोल्दथे मलाई स्वयं सरस्वतीले बोले जस्तो लाग्दथ्यो। आदर्श विद्वान् उहाँको र आदर्श प्रतिभाशाली महाकवि देवकोटाको निधन एकै वर्षमा हुँदा हाम्रो साहित्य जगत्ले गंभीर चोटको अनुभव गर्‍यो।

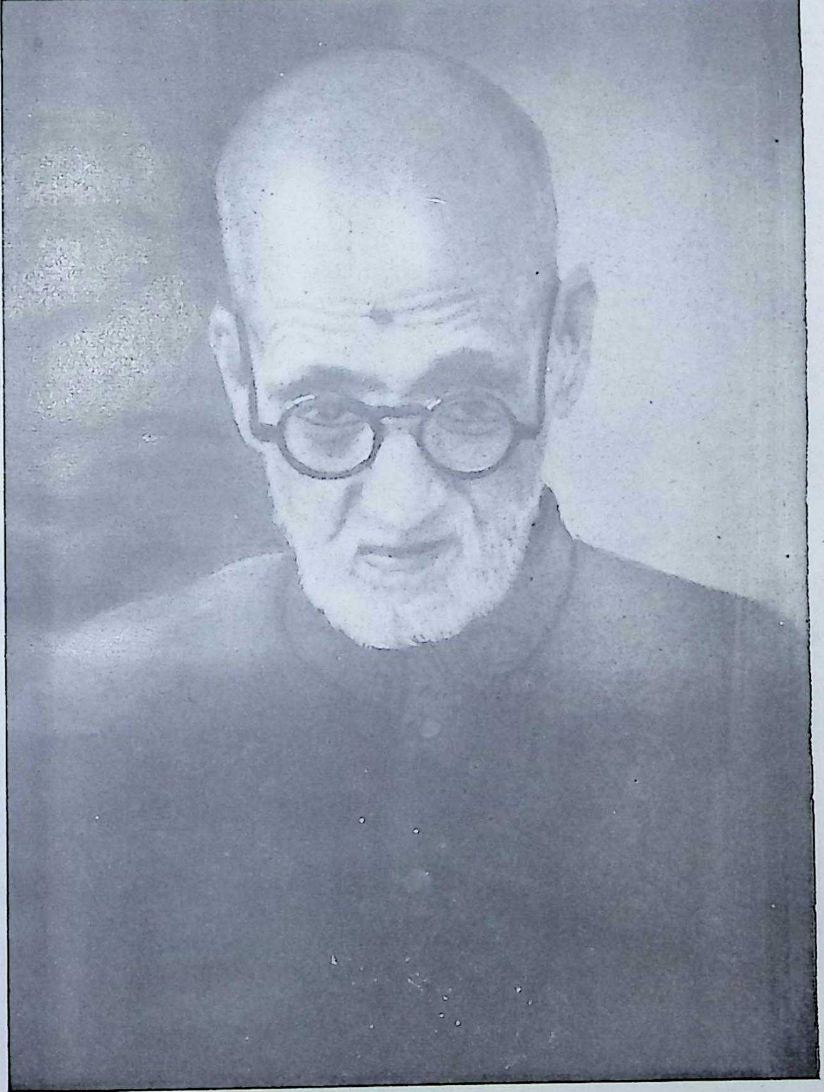
हाम्रा संस्कृतका धेरै ठूला विद्वान्हरूले धेरैसम्म नेपाली भाषामा लेख्न नरुचाएको कुरा सर्वविदित छ। परन्तु अलङ्कार चन्द्रोदय तथा राघवालङ्कार जस्ता ग्रन्थहरू लेखेर कुलचन्द्रले राष्ट्रभाषाको मान्यता राखी आदर्श देखाए। पण्डितराज सोमनाथको आदर्शराघवकै श्रेणीमा राघवालङ्कार शास्त्रीय क्षेत्रमा डटेको छ। संस्कृत तथा नेपाली पढ्ने छात्रहरूको लाभ निमित्त कुलचन्द्र गौतमबाट प्रस्तुत गरिएको ग्रन्थ "अमरकोशः" छपाउन पाउँदा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले ठूलो सन्तोष प्राप्त गरेको छ। हुन त यो कोश प्रथमवार छापिएको चालीस वर्ष भइसक्यो, तर यस संस्करणमा धेरै विषय थपिएका छन्; "आदर्शरूपावलिः"ले गर्दा त अमर-कोशमा नै पूर्णता जुट्न गएको त छँदैछ, त्यसको अतिरिक्त अनेक उदाहरण तथा स्पष्ट नेपाली व्याख्यानहरूले गर्दा यो ग्रन्थ अत्यन्त लाभदायक बनेको छ।

यो ग्रन्थ प्रकाशित भएको उनले प्रत्यक्ष देख्न पाएनन्, परन्तु नेपाली साहित्यिकहरूको बीचमा उनको धन्यनाम सदैव सादर अमर रहनेछ।

बालकृष्ण सम
उपकुलपति
नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

काठमाडौं
२०२६ मार्गशीर्ष १

अनुक्रमणिका

पं० कुलचन्द्र शर्मा गौतम

सूचना-पत्र

अमरकोशका यो-टीकामा लेखिने रीति यो हो, यस्मा पहिले खूब-ध्यान दिनु, अनि ग्रन्थ हेर्नुं—

(१) ' ' " " यो-चिह्नका-माझमा क्षेपक-र-अवान्तरवाक्य रहनेछन् ।
(२) = यो-चिह्नका-अगाडी समानार्थक शब्द=पर्याय लेखिनेछन् ।
(३) ( ) यो-चिह्नका-माझमा पाठभेद र स्पष्टीकरण लेखिनेछन् ।
(४) [ ] यो-चिह्नका-माझमा नाम लेखिनेछन् ।
(५) टीकामा मूलका शब्दका-अगाडी १को अङ्क भये त्यो शब्द पुंलिङ्गी हो ।
(६) ,, ,, ,, २को अङ्क भये त्यो शब्द स्त्रीलिङ्गी हो ।
(७) ,, ,, ,, ३को अङ्क भये त्यो शब्द क्लीब(नपुंसक)-लिङ्गी हो ।
(८) ,, ,, ,, ४को अङ्क भये त्यो शब्द पुंलिङ्गी र स्त्री-लिङ्गी हो ।
(९) ,, ,, ,, ५को अङ्क भये त्यो शब्द पुंलिङ्गी र क्लीब-लिङ्गी हो ।
(१०) ,, ,, ,, ६को अङ्क भये त्यो शब्द स्त्रीलिङ्गी र क्लीब-लिङ्गी हो ।
(११) ,, ,, ,, ७को अङ्क भये पुंलिङ्गी-स्त्रीलिङ्गी-क्लीब-लिङ्गी हो ।
(१२) ,, ,, ,, ८को अङ्क भये त्यो शब्द अव्यय हो ।

ध्यान-दिनु-पर्ने-विशेष-कुरा

(१३) कोशमा-आयेका-जम्मैशब्द की विशेष्य,-की विशेषण छन् । विशेष्यवाचक शब्द कुनै एकलिङ्गी, कुनै द्विलिङ्गी, कुनै त्रिलिङ्गी हुन्छन् । जस्तै—

विशेष्य एकलिङ्गी शब्द—रामः १, कृष्णः १ । रमा २, इन्दिरा २ । वनम् ३, काननम् । इत्यादि ।

विशेष्य द्विलिङ्गी शब्द—ज्वालः ४, कीलः ४ । दैवतम् ५, विमानम् ५ । पुरी ६, नगरी इत्यादि ।

विशेष्य त्रिलिङ्गी शब्द—मण्डलः १, मण्डली २, मण्डलम् ३ । स्फुलिङ्गः १, स्फुलिङ्गा २, स्फुलिङ्गम् ३ । तटः १, तटी २, तटम् ३ । दाडिमः १, दाड़िमी २, दाडिमम् इत्यादि ।

विशेषण-भयेका-शब्द विशेष्यवाचक शब्दका लिङ्गका-अधीनमा रहने हुनाले विशेष्यनिघ्नलिङ्गी कहिन्छन्, जस्तै—

शीतः १ पटः (चीसो लुगा)। शीता २ शाटी (चीसो फरिया)। शीतं ३ वस्त्रम् (चीसो वस्त्र)—यहाँ शीत यो-विशेषणशब्द विशेष्यवाचकशब्द पट राखेमा पटशब्दका लिङ्गानुसार पुंलिङ्गी, शाटी राखेमा शाटीशब्दका लिङ्गानुसार स्त्रीलिङ्गी, वस्त्र राखेमा वस्त्रशब्दका लिङ्गानुसार क्लीबलिङ्गी भयो।

विशेष्य-र-विशेषणको परिचय

(१४) धेरै-ठाउँमा-रहने-धर्म (उपाधि) भयेकालाई विशेषण, थोरै-ठाउँमा-रहने-धर्मउपाधि भयेकालाई विशेष्य भन्दछन्। जस्तै—शीतत्व यो-धर्म (उपाधि) चीसा-यावद्वस्तुमा (पानी-हिउँ-हावा-जमीन इत्यादिमा) रहन्छ र त्यो शीतत्वधर्मवाला-शीतशब्द विशेषण भयो। जलत्व-यो-धर्म (उपाधि) केवल-जलमा-मात्र रहन्छ र त्यो-जलत्वधर्मवाला जलशब्द विशेष्य भयो। विशेष्यवाचकशब्दका-लिङ्गको-अधीनमा विशेषण रहनु-पर्ने-हुनाले शीतम् ३ जलम् ३ (चीसो पानी) यस्तो प्रयोग भयो।

जल विशेष्य हो ता पनि जललाई-कहने-शब्द सबै क्लीबलिङ्गीमात्र छैनन्। जलैलाई-कहने-अप्-शब्द स्त्रीलिङ्गी-बहुवचनान्त छ। त्यसो-हुनाले शीत यो-उही-विशेषण अप् शब्दका-लिङ्ग र-वचनको-अनुसार स्त्रीलिङ्गी-बहुवचनान्त-हुँनजाँदा शीताः २ आपः २ (चीसो पानी) यस्तो प्रयोग भयो। त्यस्तै—

शीघ्रः रथः (छीटो रथ) यहाँ धेरै-ठाउँमा (हावाप्रभृतिमा) रहने-शीघ्रत्व-धर्मवालालाई कहने-शीघ्रशब्द विशेषण हो, केवल-रथमा-मात्रै-रहने-रथत्वधर्मवाला-लाई कहने रथशब्द पुंलिङ्गी विशेष्य हो। त्यसो-हुनाले शीघ्रः १ रथः १ यस्तो प्रयोग भयो।

रथ यो विशेष्य हो ता पनि रथलाई-कहने-सबैशब्द पुंलिङ्गीमात्रै छैनन्—रथैलाई कहने-चक्रियानशब्द नपुंसकलिङ्गी छ, त्यसो-हुनाले शीघ्र-यो-उही-विशेषण चक्रियानशब्दका-लिङ्गानुसार नपुंसकलिङ्गी-हुँन-जाँदा शीघ्रम् ३ चक्रियानम् ३, यस्तो प्रयोग भयो।

यस्तै रीतले—

विशेषण	विशेष्य	अर्थ	विशेषण	विशेष्य	अर्थ
दयावान्	हरिः	(दयालु हरि)	चपलः	वाजी	(चञ्चल घोडा)
दयावती	लक्ष्मीः	(दयालु लक्ष्मी)	चपला	बुद्धिः	(चञ्चल बुद्धि)
दयावत्	चित्तम्	(दयालु चित्त)	चपलम्	मनः	(चञ्चल मन)
निष्ठुरः	शत्रुः	(निष्ठुर शत्रु)	स्थिरः	धर्मः	(स्थिर धर्म)
निष्ठुरा	वाणी	(निष्ठुर बोली)	स्थिरा	बुद्धिः	(स्थिर बुद्धि)

विशेषण	विशेष्य	अर्थ	विशेषण	विशेष्य	अर्थ
निष्ठुरम्	मनः	(निष्ठुर मन)	स्थिरम्	पुण्यम्	(स्थिर पुण्य)
सुन्दरौ	दस्रौ	(राम्रा२ अश्विनीकुमार)	सुन्दरी	भार्या	(सुन्दरी स्त्री)
सुन्दर्यौ	जाये	(सुन्दरी२ स्त्री)	सुन्दराः	दाराः	(सुन्दरी स्त्री)
सुन्दरे	नेत्रे	(सुन्दर२ आँखा)	सुन्दरम्	कलत्रम्	(सुन्दरी स्त्री)

इत्यादि-विशेषण-विशेष्य बुझेर कोशाभ्यास भये-देखी व्युत्पत्ति चाँडो हुनेछ ।

(१५) कोशमा-आयेका-यावत्-शब्दका रूप जान्ने-इच्छा-हुनेले संस्कृत शब्दका-वर्णानुक्रमणिकामा शब्दका-बायाँ-तरफ लेखियेका-रूपबोधकाङ्क हेर्नु र त्यही-अङ्क-(नंबर)वाला-शब्द आदर्शरूपावलीमा हेर्नु, त्यस्का रूप तदनुसारै हुन्छन्,—जस्तै-वर्णानुक्रमणिकाको अंशुशब्दका-बायाँतरफ ६३को अङ्क छ, त्यही ६३ नम्बरमा रूपावलिको-शब्द-हेर्दा भानु ६३ शब्द फेलापर्दछ, अंशुशब्दका-रूप भानुशब्दका-जस्ता बुझिये इत्यादि ।

(१६) यस्ता-प्रकारले प्रत्येक-शब्दका रूप यथार्थ-जान्नलाई व्याकरणमा-खूब-व्युत्पन्न-भयेको पण्डितवर्गमात्र समर्थ थियो, तत्तत्प्रत्ययका-अनुबन्धले-गरेका-रूपभेदको मर्म साधारण-पण्डितका-बुद्धिलाई चक्कर खुवाउँथ्यो । अत-एव उच्चश्रेणीमा-पुगीसकेका-छात्रहरू-पनि लेख-शक्तिमा यथोचित-अग्रसर हुन-शक्तैनथे । यो-परिपाटीले कोशाभ्यास-भयो-भने निम्नश्रेणीका-छात्रहरू-पनि उच्चश्रेणीमा-पुगि-टोपलेका-छात्रभन्दा अधिक-आदरपात्र हुनेछन् ।

(१७) ठाउँठाउँमा उपयोगी-टिप्पणी रहनेछन् । जहाँ (१) प्रभृति अङ्क, अथवा (*) इत्यादि चिह्न, अथवा-(क) इत्यादि रूपले राखियेका-अक्षर छन्, टिप्पणीमा तिनै अङ्क-चिह्न-अक्षर हेरेर अगाडी वाँच्नु-पर्दछ ।

(१८) भाषाशब्दको-शब्दानुक्रमणिकामा प्रत्येक-नामको संख्या(गिन्ती) दियेको छ। यहाँको गिन्ती हेरेर संस्कृतशब्दका त्यति-पर्याय कण्ठस्थ गर्नु । सुगाले-रामराम-पढेझैं गरेर कोशको-मूल कण्ठस्थ भये-पनि बखतमा लण्ठ हुनु-पर्दछ, प्रत्येक-वस्तुका-वाचक-संस्कृतशब्द सबै उपस्थित हुनशके-भने पदपदार्थमा पूर्ण-व्युत्पत्ति भयेर छात्रवर्गले यथोचित-प्रतिष्ठा चाँडैनै पाउनेछन् ।

(१९) आदर्शरूपावलीमा १८१ शब्दका रूप देखाइयेका छन् । कोशमा-आयेका-शब्दका रूप तदनुसारै हुन्छन् । ती-शब्दका रूप पहिले कण्ठस्थ गर्नु र कोशको अभ्यासगर्न थाल्नु-पर्दछ । अलीकति-फरक-हुँदा पनि शब्द-भिन्न मानेर लेख्नुपर्दा आदर्श-रूपावलिका-पुस्तकको-आकार केही-ठुलो देखिन-गयेको छ ता पनि जाँगरिया-छात्रहरूले बुझेर त्यो घोक्न-थाले-भने अति-चाँडो समाप्त हुनेछ । समाप्त-भये-पक्षी,-'टीकाकारका-आग्रहले घोकेका रूपावलीले ता ठूलो-उपकार गऱ्यो' भनि प्रत्येक-छात्रले अवश्य भन्नेछ ।

इत्यलम् ।

काण्डअनुसार वर्गसूची

प्रथम काण्डका

वर्गाङ्क	वर्ग	मूलश्लोक	क्षेपक	जम्मा श्लोक
१	स्वर्गवर्ग	७४॥	३॥	
२	व्योमवर्ग	२	॥	
३	दिग्वर्ग	३५	४॥	क्षेपक १७
४	कालवर्ग	३१	१॥	
५	धीवर्ग	१७	१॥	
६	शब्दादिवर्ग	२५	२	जम्मा २९९
७	नाट्यवर्ग	३८	१॥	
८	पातालभोगिवर्ग	११	१॥	मूलश्लोक २८२
९	नरकवर्ग	३॥	०	
१०	वारिवर्ग	४५	॥	

द्वितीय काण्डका

१	भूमिवर्ग	१८	१	
२	पुरवर्ग	२०	॥	
३	शैलवर्ग	८	॥	क्षेपक १५॥
४	वनौषधिवर्ग	१६९॥	०	
५	सिंहादिवर्ग	४३	२॥	
६	मनुष्यवर्ग	१३९॥	१॥	जम्मा ७४९
७	ब्रह्मवर्ग	५८	६	
८	क्षत्रियवर्ग	११९॥	२	मूलश्लोक ७३३॥
९	वैश्यवर्ग	१११	१	
१०	शूद्रवर्ग	४७	॥	

तृतीय काण्डका

वर्गाङ्क	वर्ग	मूलश्लोक	क्षेपक	जम्मा श्लोक
१	विशेष्यनिघ्नवर्ग	११२	०	मूलश्लोक ४७९।। क्षेपक ७।। जम्मा ४८७
२	संकीर्णवर्ग	४३	०	
३	नानार्थवर्ग	२५५।।	७।।	
४	अव्ययवर्ग	२३	०	
५	लिङ्गादिसंग्रहवर्ग	४६	०	

अमरकोशका जम्मा श्लोक १५३५ ।

हरे ! यत्ति न हो कोश बुझ कण्ठस्थ यो गर ।
अनि ग्रन्थान्तर पढ होउ विद्वान् सरासर ।।
यथार्थ यत्ति नबुझी भाष्यान्त पढदा पनी ।
कसैले लेख मागेमा लेख्नुपर्छ कनी-कनी ।।

श्रीगणेशाय नमः

अथ

अमरकोशः

मङ्गलम्

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः ! स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

प्रतिज्ञा

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसँस्कृतैः ।
सम्पूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

टीका

मङ्गलम्

श्रीमन्मङ्गलवर्ष्मणो गणपतेर्गीर्देवताया गुरो-
श्चित्तान्तर्गतयोः प्रणम्य पदयोर्द्वन्द्वं दयापूर्णयोः ।
एषा काऽपि निबध्यते बुधजनागाधश्रमध्वंसिनी
मेधादुर्विधबालबोधविधये टीका स्वयंबोधिनी ॥ १ ॥

मूलश्लोकको अन्वयक्रमले अर्थ

धीराः (हेधीरपुरुषहो !) अगाधस्य (अत्यन्तगम्भीर भएका) ज्ञानदयासिन्धोः (ज्ञान र दयाका समुद्ररूप-भएका = अत्यन्तज्ञानी-अत्यन्तदयालु भएका) यस्य (जस्का) गुणाः (क्षमा-धैर्य-प्रभृतिगुण जोछन्सो) अनघाः (निर्मल = निर्दोष) [सन्ति = छन्] अक्षयः (अविनाशी-भएका) सः (ती भगवान् जोछन्सो) श्रिये च (लौकिकसंपत्तिका निमित्त र) अमृताय च (मोक्षका निमित्त पनि) सेव्यताम् (सेवागरियून्) ॥ १ ॥

अन्यतन्त्राणि (अरुकोशहरुकन) समाहृत्य (एकत्रगरेर) संक्षिप्तैः (संक्षेप गरियेका) प्रतिसंस्कृतैः (ब्याकरणानुसार शोधन गरिएका) वर्गैः (सजातीयवस्तुसमूहले = वर्गले) संपूर्णम् (सबै) नामलिङ्गानुशासनम् (नाम र लिङ्गको शिक्षणगर्ने यो-कोश-ग्रन्थ जो छसो) उच्यते (कहिन्छ = बनाइन्छ) ॥ २ ॥

परिभाषा

प्रायशो रूपभेदेन, साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं, तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

प्रायशः (बहुधा) रूपभेदेन (शब्दका भिन्न-भिन्नरूपले) स्त्रीपुंनपुंसकम् (स्त्री-लिङ्ग-पुंलिङ्ग-नपुंसक लिङ्ग) ज्ञेयम् (जान्नुपर्दछ) (१) ।। कुत्रचित् (कहींकहीं) साह-चर्यात् च (अघी-पछी-रहेका-शब्दान्तरका लिङ्गानुसार पनि) [स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् = स्त्रीलिङ्ग-पुंलिङ्ग-नपुंसकलिङ्ग जान्नुपर्दछ] (२) ।। क्वचित् (कहीं) तद्विशेषविधेः (लिङ्गविशेषको स्पष्ट-विधान-गर्नाले) [स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् = स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसक-लिङ्ग जान्नुपर्दछ] (३) ।। जस्तै—

(१) "अपर्णा पार्वती दुर्गा" यहाँ टाबन्त-ङीबन्त-शब्द देखिनाले ई शब्द स्त्रलिङ्गी रहेछन् भनि स्पष्ट वुझिन्छ। "विष्णुर्नारायणः कृष्णः" यहाँ अकारान्त-शब्द देखिनाले ई-शब्द पुंलिङ्गी रहेछन् भनि स्पष्ट वुझिन्छ। "पिनाकोऽजगवं धनुः" यहाँ पिनाकशब्द पुंलिङ्गी, अजगवशब्द नपुंसकलिङ्गी रहेछ भन्ने-कुरा शब्दको रूप-भेदैले बुझिन्छ।

(२) "वियद् विष्णुपदं" यहाँ विष्णुपद-शब्दको आकारैले नपुंसकलिङ्ग बुझियो, त्यसैका-साथमा-रहेको-हुनाले वियत्-शब्द पनि नपुंसकलिङ्गी रहेछ भनि बुझ्नु-पर्‍यो।

(३) "भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्" यहाँ खास-शब्दैले वतायेको हुनाले भेरी-शब्द स्त्रीलिङ्गी, दुन्दुभिशब्द पुंलिङ्गी रहेछ भनि स्पष्ट बुझिन्छ[1] ।। ३ ।।

परिभाषा

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ।। ४ ।।

अत्र (यसग्रन्थमा) अनुक्तानाम् (नकहियेका) भिन्नलिङ्गानाम् (भिन्नभिन्न-लिङ्ग-भयेका शब्दको) भेदाख्यानाय (भेदबताउनाका-निमित्त) द्वन्द्वः (द्वन्द्वसमास) न कृतः (गरियेको छैन)। एकशेषः [अपि] (एकशेष पनि) न [कृतः] (गरियेको छैन) क्रमात् ऋते (क्रमबाहेक = क्रम-छाडेर) संकरः [अपि] (शब्दको-ज्यथाभावी-छयास्-मिस-गर्नेकाम पनि) न [कृतः] (गरियेको छैन) ।। जस्तै—

(१) "कुलिशं भिदुरं पविः" यहाँ द्वन्द्वसमास गरेर "कुलिशभिदुरपवयः" यस्तो-गरेको छैन, त्यसो-गरेको-भये(पुंलिङ्गी) पविशब्दका साहचर्यले कुलिश-भिदुर-शब्द पनि पुंलिङ्गी रहेछ भनि बुझ्नुपर्दथ्यो-, द्वन्द्व-नगरेर कुलिश-भिदुरशब्द नपुंसक-लिङ्गी राखि-दियेको हुनाले-साहचर्यले-हुने लिङ्गभ्रान्ति हुन-पायेन।

(२) भिन्नार्थक-भये-पनि समानरूप-भएका २।३ शब्दको द्वन्द्वसमास गरेर

---

१. यो-परिभाषाको-अनुसार लिङ्ग छुट्याउन केही-व्याकरणको-बोध भयेका छात्रहरुमात्र सक्छन्। विल्कुल-बोध-नभयेका छात्रहरूका निमित्त लिङ्गज्ञानको उपाय टीकामा अङ्कद्वारा सूचित-गरिनेछ, सूचनापत्रमा-लेखियेका-कुराको हेक्का राखेर अभ्यास-गरे-देखी प्रथमश्रेणीका-छात्रहरू सुगमताका-साथ लिङ्ग-भेदमा व्युत्पन्न हुनेछन्।

एकशेष हुन-शक्तछ, समानरूप-समानलिङ्ग-भयेका त्यस्ता-शब्द भएमा [अजा विष्णुहरच्छागाः इत्यादिमाझैं] एक शेष गरेको छ ता पनि लिङ्गभेद-भएका-शब्दको एकशेष गरियेको छैन-, "नभः खं श्रावणो न भाः" यहाँ नभः शब्दको एकशेष गरेर "खश्रावणौ तु नभसी" यस्तो-गरेको-भये आकाश-र-श्रावणमहिनालाई-कहने-नभस्-शब्द नपुंसकलिङ्गी रहेछ भन्ने भ्रान्ति हुने-थिथो-, आकाशलाई-कहने-नभस्शब्द नपुंसकलिङ्गी, श्रावणलाई-कहने पुंलिङ्गी हो भनि वास्तव ज्ञान हुने-थियेन।

(३) "स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः" यहाँ क्रमैले पुंलिङ्गी-नपुंसकलिङ्गी-स्त्रीलिङ्गी शब्द राखियेका छन् क्रम-छाडेर-ज्यथाभावो छ्यासमिस-पारीकन "स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः" यस्तो-राखेको-भये स्तवशब्दका साहचर्यले नुतिशब्द पनि पुंलिङ्गी हो भन्ने भ्रान्ति हुने-थियो, क्रमानुसार-राखियेको-हुनाले त्यो भ्रान्ति भएन; नुतिशब्द स्त्रीलिङ्गीनै बुझिने-भयो ॥ ४ ॥

परिभाषा

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति-पदं मिथुने तु द्वयोरिति।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

त्रिलिङ्गयाम् (१) (तीनै-लिङ्गमा-छ-भन्नु-परेका-ठाउँमा) त्रिषु इति पदं [ज्ञेयम्] ("त्रिषु" यो-पद जान्नु-पर्दछ)। मिथुने (२) तु (पुंलिङ्ग-र-स्त्रीलिङ्गमा-छ भन्नु-परेका-ठाउँमा ता) "द्वयोः" इति [पदं ज्ञेयम्] (द्वयोः यो-पद-जान्नु-पर्दछ)। निषिद्धलिङ्गम् (३) (निषेधगरियेको-लिङ्ग जो छ सो) शेषार्थम् (बाँकी-रहेका-लिङ्गलाई-बुझाउँछ)। त्वन्ताथादि (४,५) (तु-अन्त्यमा-हुने र अथ-आदिमा-हुने पद जो छ सो) पूर्वभाक् न [भवति] (पूर्वान्वयी = पहिलेका-शब्दसँग-संबन्धहुने हुँदैन, अर्थात् परान्वयी हुन्छ) ॥ जस्तै—क्रमैले—

(१) "त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः" यहाँ "त्रिषु" यो-पद राखियेको-हुनाले स्फुलिङ्गशब्द तीनै-लिङ्गमा रहेछ भनि बुझियो।

(२) "वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ" यहाँ "द्वयोः" पद राखियेको-हुनाले ज्वालकील-शब्द पुंलिङ्गमा र स्त्रीलिङ्गमा रहेछन् भनि बुझियो।

(३) "व्योमयानं विमानोऽस्त्री" यहाँ "अस्त्री" पद राखियेको-हुनाले विमानशब्द स्त्रीलिङ्गवाहेकमा (पुंलिङ्ग-र-नपुंसकलिङ्गमा) छ भनि बुझियो।

(४) "पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती" यहाँ 'तु' अन्त्यमा-हुनेनगरीशब्द पूर्वान्वयी भयेन, पूर्वान्वयी-भयेको-भये नगरी-शब्द इन्द्राणीको पर्याय ठहरिनेथियो नगरी-शब्द परान्वयी-भयेर अमरावतीको पर्याय भयो।

(५) "नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः" यहाँ "अथ" आदिमा-हुनेअतिशय शब्दको अजस्रशब्द सँग संबन्ध भयेन। त्यो परान्वयी-भयो र भरको पर्याय हुने-भयो ॥ ५ ॥

प्रक्रमाङ्काः

१ स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।
२ सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिपिष्टपम् ॥ ६ ॥ (क)
३ अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।
४ सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
५ आदितेया दिविषदो लेखा अदिति नन्दनाः ।
६ आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
७ बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्बाणा दानवारयः ।
८ वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥ (ख)
९ आदित्यविश्ववसवस्तुषिताऽऽभास्वराऽनिलाः ।
१० महाराजिकसाद्ध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥१०॥ (ग)

स्वर् ८, स्वर्ग १, नाक १, त्रिदिव १, त्रिदशालय १, सुरलोक १, द्यो २, दिव् २, त्रिपिष्टप ३, = (त्रिविष्टप ३,) [९ स्वर्गका नाम] ॥ ६ ॥ (क)

अमर १, निर्जर १, देव १, त्रिदश १, विबुध १, सुर १, सुपर्वन् १, सुमनस् १, त्रिदिवेश १, दिवौकस् १, ॥ ७ ॥ आदितेय १, दिविषद् १, लेख १, अदितिनन्दन १, आदित्य १, ऋभु १, अस्वप्न १, अमर्त्य १, अमृतान्धस् १, ॥ ८ ॥ बर्हिमुख १, ऋतुभुज् १, गीर्बाण १, दानवारि १, वृन्दारक १, दैवत ५, देवता २, [२६ देवताका नाम] ॥ ९ ॥ (ख)

आदित्य १, विश्व १, वसु १, तुषित १, आभास्वर १, अनिल १, महाराजिक १, साद्ध्य १, रुद्र १, [९ गणदेवताका नाम] ॥१०॥ (ग)

(क) देवतावाचकशब्ददेखी परतिर लोकवाचक, गृहवाचक, देशवाचक, शब्द राखेर षष्ठीतत्पुरुष-समास गरेमा सबैशब्द स्वर्गवाचक हुन्छन्,—जस्तै—देवलोकः, सुरसद्म, अमरभवनम्, देवदेशः, त्रिदशदेशः, इत्यादि ।

(ख) स्वर्गवाचकशब्ददेखी परतिर गृहवाचक-शब्द राखेर बहुव्रीहिसमास गरेमा (स्वर्गमा-वस्ने-हुनाले) त्यो-शब्द देवतावाचक हुन्छ,—जस्तै—नाकनिकेतः, त्रिदवसदनः, त्रिपिष्टप-निकेतनः, इत्यादि ।

अदितिशब्ददेखी परतिर पुत्रवाचक-शब्द राखेर षष्ठीतत्पुरुषसमास गरेमा (अदितिका छोरा हुनाले) त्यो-शब्द देवतावाचक हुन्छ,– जस्तै—अदितितनयः, अदितितनूजः, अदिति-सूनुः इत्याद्वि ।

दैत्यवाचकशब्ददेखी परतिर शत्रुवाचकशब्द राखेर षष्ठीतत्पुरुष- [अथवा] बहुव्रोहि-समास गरेमा त्यो-शब्द देवतावाचक हुन्छ,—जस्तै—असुरारिः, दैत्यारातिः, दनुजरिपुः, इत्यादि ।

अमृतवाचक-शब्ददेखी परतिर भोजनार्थकधातुको कर्तरि-प्रत्यय भयेको-रूप राखेमा (अमृत-खाने हुनाले) त्यो-शब्द देवतावाचक हुन्छ, जस्तै—पीयूपाशी, सुधाशनः, अमृतादः, इत्यादि ।

(ग) गण (डफ्फाडफ्फा)-भयेर रहने-देवताविशेषलाई गणदेवता भन्दछन् । आदित्यगणमा

११ विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।
१२ पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ।।११।। (घ)
१३ असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।
१४ शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ।।१२।। (ङ)
१५ सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।
१६ समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिनः ।।१३।।
१७ षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।
१८ मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ।।१४।।
१९ स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।
२० गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ।।१५।।
२१ ब्रह्माऽऽत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।
२२ हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ।।१६।।
२३ धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।
२४ स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड् विधिः ।।१७।।

विद्याधर १, अप्सरस् २, यक्ष १, रक्षस् ३, गन्धर्व १, किन्नर १, पिशाच १, गुह्यक १, सिद्ध १, भूत १, [देवयोनिका नाम] ।।११।। (घ)

असुर १, दैत्य १, दैतेय १, दनुज १, इन्द्रारि १, दानव १, शुक्रशिष्य १, दितिसुत १, पूर्वदेव १, सुरद्विष् १, [१० दैत्यका नाम] ।।१२।। (ङ)

सर्वज्ञ १, सुगत १, बुद्ध १, धर्मराज १, तथागत १, समन्तभद्र १, भगवत् १, मारजित् १, लोकजित् १, जिन १, ।।१३।। षडभिज्ञ १, दशबल १, अद्वयवादिन् १, विनायक १, मुनीन्द्र १, श्रीघन १, शास्तृ १, मुनि १, [१८ बुद्धका नाम] ।। शाक्यमुनि १, ।।१४।। शाक्यसिंह १, सर्वार्थसिद्ध १, शौद्धोदनि १, गौतम १, अर्कबन्धु १, मायादेवीसुत १, [७ शाक्यमुनिका नाम] ।।१५।।

ब्रह्मन् १, आत्मभू १, सुरज्येष्ठ १, परमेष्ठिन् १, पितामह १, हिरण्यगर्भ १, लोकेश १, स्वयंभू १, चतुरानन १, ।।१६।। धातृ १, अब्जयोनि १, द्रुहिण १, विरिञ्चि १,

---

१२ जनाको, विश्वगणमा १० जनाको, वसुगणमा ८ जनाको, तुषितगणमा ३६ जनाको, आभास्वरगणमा ६४ जनाको, अनिल(मरुत्)गणमा ४९ जनाको, महाराजिकगणमा २२० जनाको, साद्धयगणमा १३ जनाको, रुद्रगणमा ११ जनाको १ डफ्फा (गण)हुन्छ ।

(घ) देवजातिका अवान्तर-भेद ८ हुन्छन्, तिन्लाई देवयोनि भन्दछन् ।

(ङ) दितिशब्ददेखी परतिर पुत्रवाचकशब्द राखेमा षष्ठीतत्पुरुषसमासले दैत्यको नाम हुन्छ, जस्तै—दितिनन्दनः, दितितनयः, दितितनुजः, इत्यादि ।
देवतावाचकशब्ददेखी परतिर शत्रुवाचकशब्द राखेर षष्ठीतत्पुरुष–[अथवा] बहुव्रीहिसमासगर्दा दैत्यको नाम हुन्छ जस्तै—सुरारिः, देवरिपुः, त्रिदशवैरी, इत्यादि ।

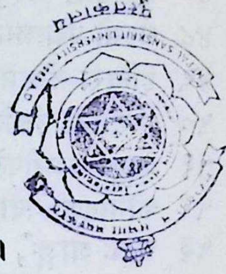
२५ "नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ।
२६ सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः" ॥ १ ॥ (च)
२७ विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
२८ दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥१८॥
२९ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
३० पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥१९॥
३१ उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
३२ पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥२०॥
३३ देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
३४ वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥२१॥
३५ विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
३६ पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ॥२२॥
३७ जलशायी विश्वरूपी मुकुन्दो मुरमर्दनः । (छ)

(विरञ्चि १), कमलासन १, स्रष्टृ १, प्रजापति १, वेधस् १, विधातृ १, विश्वसृज् १, विधि १, ॥१७॥ "नाभिजन्मन् १, अण्डज १, पूर्व १, निधन १, कमलोद्भव १, सदानन्द १, रजोमूर्ति १, सत्यक १, हंसवाहन १, ॥ १ ॥ [२९ ब्रह्माका नाम]

विष्णु १, नारायण १, कृष्ण १, वैकुण्ठ १, विष्टरश्रवस् १, दामोदर १, हृषीकेश १, केशव १, माधव १, स्वभू १, ॥१८॥ दैत्यारि १, पुण्डरीकाक्ष १, गोविन्द १, गरुडध्वज १, पीताम्बर १, अच्युत १, शार्ङ्गिन् १, विष्वक्सेन १ (विश्वक्सेन १), जनार्दन १, ॥१९॥ उपेन्द्र १, इन्द्रावरज १, चक्रपाणि १, चतुर्भुज १, पद्मनाभ १, मधुरिपु १, वासुदेव १, त्रिविक्रम १, ॥२०॥ देवकीनन्दन १, शौरि १, श्रीपति १, पुरुषोत्तम १, वनमालिन् १, बलिध्वंसिन् १, कंसाराति १, अधोक्षज १, ॥२१॥ विश्वम्भर १, कैटभजित् १, विधु १, श्रीवत्सलाञ्छन १, पुराणपुरुष १, यज्ञपुरुष १, नरकान्तक १, ॥२२॥ जलशायिन् १, विश्वरूप १, मुकुन्द १, मुरमर्दन १, [४६ विष्णुका नाम]

(च) चतुर्‌शब्ददेखी परतिर मुखवाचकशब्द, कमलवाचकशब्ददेखी परतिर आसन-र-उत्पत्ति-वाचकशब्द, हंसवाचकशब्ददेखी परतिर वाहनवाचकशब्द राखेर समासगरेमा पनि ब्रह्माको नाम हुन्छ, जस्तै क्रमैले—(१) चतुर्वदनः चतुरास्यः । (२) पद्मासनः, जलजत्रिष्टरः । (३) पद्मभूः, कमलजः । (४) हंसयानः, मरालवाहनः, इत्यादि ।

(छ) दैत्य, मधु, कंस, कैटभ, नरक, मुर-शब्ददेखी शत्रुवाचकशब्द परराखेर षष्ठीतत्पुरुषसमास गरेमा (१), लक्ष्मीवाचकशब्ददेखी परतिर पतिवाचकशब्द राखेर उक्त-समास गरेमा (२), चतुर् (३)- शब्ददेखी-र-चक्रवाचक (४) शब्ददेखी परतिर बाहुवाचकशब्द राखेर बहुव्रीहि-समास गरेमा, र देवकीशब्ददेखी परतिर पुत्रवाचकशब्द राखेर षष्ठीतत्पुरुष समास गरेमा (५) पनि विष्णुको नाम हुन्छ, अङ्कका क्रमैले–जस्तै—दैत्यरिपुः, मधुवैरी, कंसारिः, कैटभद्विट्, नरकरिपुः, मुरारिः, (१)। (२) रमावल्लभः,। (३) चतुर्बाहुः, चतुष्करः । (४) चक्रकरः, रथाङ्गपाणिः । (५) देवकीतनयः, देवकीसूनुः इत्यादि ।

३८ वसुदेवोऽस्य जनकः स एवाऽऽनकदुन्दुभिः ॥२३॥
३९ बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताऽग्रजः ।
४० रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥२४॥
४१ नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
४२ संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥२५॥
४३ मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
४४ कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥२६॥
४५ शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
४६ पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥२७॥

अस्य जनकः (ईकृष्णका पिता जोछन्सो) वसुदेवः (वसुदेव कहिन्छन्) । स एव (उनै-वसुदेव) आनकदुन्दुभिः (आनकदुन्दुभि पनि कहिन्छन्) वसुदेव १, आनकदुन्दुभि १, [२ कृष्णजीका-पिता(वसुदेव)का नाम] ॥२३॥ बलभद्र १, प्रलम्बघ्न १, बलदेव १, अच्युताग्रज १, रेवतीरमण १, राम १, कामपाल १, हलायुध १, ॥२४॥ नीलाम्बर १, रौहिणेय १, तालाङ्क १, मुसलिन् १, हलिन् १, संकर्षण १, सीरपाणि १, कालिन्दीभेदन १, बल १, [१७ बलभद्रका नाम] ॥२५॥ (ज)

मदन १, मन्मथ १, मार १, प्रद्युम्न १, मीनकेतन १, कन्दर्प १, दर्पक १, अनङ्ग १, काम १, पञ्चशर १, स्मर १, ॥२६॥ शम्बरारि १, मनसिज १, कुसुमेषु १, अनन्यज १, पुष्पधन्वन्[1] १, रतिपति १, मकरध्वज १, आत्मभू १, [१९ कामदेवका नाम] ॥२७॥ (झ)

(ज) प्रलम्बशब्ददेखी परतिर शत्रुवाचकशब्द राखेर षष्ठीतत्पुरुषसमास गरेमा (१), रेवतीशब्द-देखी परतिर पतिवाचकशब्द राखेमा (२) र, हल-मुसल-सीरशब्ददेखी मत्वर्थीय-इन्प्रत्ययगरेमा (३), रोहिणीशब्ददेखी परतिर पुत्रवाचकशब्द राखेमा (४) पनि बलभद्रको नाम हुन्छ, जस्तै क्रमैले—(१) प्रलम्बारिः, प्रलम्बरिपुः । (२) रेवतीदयितः, रेवतीपतिः । (३) हली, मुसली, सीरी । (४) रोहिणीसूनुः, रोहिणीपुत्रः, इत्यादि ।

(झ) (१) मत्स्यवाचकशब्ददेखी ध्वजवाचकशब्द पर राखेमा, (२) पुष्पवाचकशब्ददेखी प्रहरण(हथियार)वाचकशब्द पर राखेमा, (३) पञ्चन्शब्द-र-विषमवाचक(विजोर-लाईकहनेशब्द)-देखी परतिर बाणवाचकशब्द राखेमा, पनि कामदेवको नाम हुन्छ, जस्तै— क्रमैले (१) मीनकेतुः, झषकेतुः । (२) पुष्पायुधः प्रसूनशरः । (३) पञ्चसायकः, पञ्चबाणः, विषमेषुः, असमसायकः, इत्यादि ।

१. अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चसायकसायकाः ॥ उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥ कामदेवका श्वेतकमल, अशोक, आम्र, नवमल्लिका (कटसरैया), नीलकमल, ई ५ बाण छन्, ती-बाणका कर्म उन्मत्त-पार्नु, संतप्त-पार्नु, शुष्क-पार्नु, स्तब्ध (अकडियेको)-पार्नु, मोहित-पार्नु, ई ५ छन् ।

४७ ब्रह्मसूर्ऋष्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ।
४८ लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥२८॥
४९ इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ।
५० "भार्गवी लोकजननी क्षीरसागर कन्यका" ॥
५१ शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ॥२९॥
५२ कौमोदकी गदा, खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ।
५३ चापः शार्ङ्गं, मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् ॥३०॥
५४ "अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ।
५५ सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः" ॥ १ ॥

ब्रह्मसू १, ऋष्यकेतु १, (ऋश्यकेतु १, विश्वकेतु १, झषकेतु १,) अनिरुद्ध १, उषापति १ [४ प्रद्युम्नका-छोरा(अनिरुद्ध)का नाम] लक्ष्मी २, पद्मालया २, पद्मा २, कमला २, श्री २, हरिप्रिया २, ॥२८॥ इन्दिरा २, लोकमातृ २, मा २, क्षीरोदतनया २, रमा २, "भार्गवी २, लोकजननी २, क्षीरसागरकन्यका २" ॥ [१४ लक्ष्मीका नाम] (ञ)

लक्ष्मीपतेः (विष्णु(कृष्ण)को) शङ्खः(शङ्ख जो छ सो) पाञ्चजन्यः (पाञ्चजन्य कहिन्छ) पाञ्चजन्य १ [१ बिष्णुका-शङ्खको नाम] चक्रम् (चक्र जो छ सो) सुदर्शनम् (सुदर्शन कहिन्छ) सुदर्शन ३ (१), [१ विष्णुका-चक्र (सुदर्शन)को नाम] ॥२९॥ गदा (गदा जो छे सो) कौमोदकी (कौमोदकी कहिन्छे) कौमोदकी २ (कौमोदकी २) [१ विष्णुकी-गदाको नाम] खड्गः (खड्ग जो छ सो) नन्दकः (नन्दक कहिन्छ) नन्दक १ [१ विष्णुका-खड्गको नाम] मणिः (मणि जो छ सो) कौस्तुभः (कौस्तुभ कहिन्छ) कौस्तुभ १ [१ विष्णुका-वक्षस्थलमा-लाइने-मणिविशेषको नाम] चापः (धनु जो छ सो) शार्ङ्गम् (शार्ङ्ग कहिन्छ) शार्ङ्ग ३ [१ विष्णुका-धनुको नाम] मुरारे (विष्णुको) लाञ्छनम् (चिह्न जो छ सो) श्रीवत्सः स्मृतम् (श्रीवत्स कहिन्छ) श्रीवत्स १ [१ विष्णुका-वक्षस्थल(छाती)को-चिह्न(दक्षिणावर्त (दाहिने बटारियेका) रउँको अनन्यसाधारण (अन्यत्र कसैको नभयेको) भुँवरी)को नाम] ॥३०॥

"अश्वाः च (विष्णुका-घोड़ा जो छन् सो) शैब्य-सुग्रीव-मेघपुष्प-बलाहकाः (शैब्य, सुग्रीव, मेघपुष्प-बलाहक कहिन्छन्) शैब्य १, सुग्रीव १, मेघपुष्प १, बलाहक १, [४ विष्णुका-रथमा-जोतिने-चार घोड़ाका पृथक्-पृथक् नाम] सारथिः (विष्णुको सारथि जो छ सो) दारुकः ((दारुक कहिन्छ) दारुक १ [१ विष्णुका-सारथिको नाम] मन्त्री

(ञ) विष्णुवाचकशब्ददेखी परतिर पत्नीवाचक(१)शब्द र, समुद्रवाचकशब्ददेखी परतिर पुत्रीवाचक(२)शब्द राखेर समास गरेमा लक्ष्मीको नाम हुन्छ, जस्तै–क्रमैले—(१) विश्वम्भरसुन्दरी, मुरारिदयिता, मुरारिसहधर्मिणी, । (२) सागरसुता, सिन्धुतनया, पाथोधिपुत्री, इत्यादि ।

१. सुदर्शनशब्दको प्रयोग पुंलिङ्गमा पनि हुन्छ । "तस्य नेष्यति वपुः कबन्धतां बन्धुरेष जगतां सुदर्शनः" यो माघकविको प्रयोग हो ।

५६ गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।
५७ नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥३१॥
५८ शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
५९ ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः ॥३२॥
६० भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।
६१ मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥३३॥
६२ उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
६३ वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥३४॥
६४ कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।
६५ हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥३५॥
६६ गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।
६७ व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥३६॥
६८ "अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः" ।

हि (कृष्णका-मन्त्री जो-छन्सो) उद्धवः (उद्धव कहिन्छन्) उद्धव १, [१ श्रीकृष्णजीका-मन्त्रीको नाम] अनुजः (कृष्णका-भाई जो छन्सो) गदः (गद कहिन्छन्) गद १, [१ श्रीकृष्णजीका-भाईको नाम]" ॥ १ ॥

गरुतमत् १, गरुड १, तार्क्ष्य १, वैनतेय १, खगेश्वर १, नागान्तक १, विष्णुरथ १, सुपर्णा १, पन्नगाशन १, [९ गरुडका नाम] ॥३१॥ (ट)

शम्भु १, ईश १, पशुपति १, शिव १, शूलिन् १, महेश्वर १, ईश्वर १, शर्व १, (सर्व १) ईशान १, शङ्कर १, चन्द्रशेखर १, ॥ ३२ ॥ भूतेश १, खण्डपरशु १, गिरीश १, गिरिश १, मृड १, मृत्युन्जय १, कृत्तिवासस् १, पिनाकिन् १, प्रमथाधिपः १, ॥ ३३ ॥ उग्र १, कर्पदिन् १, श्रीकण्ठ १, शितिकण्ठ १, कपालभृत् १, वामदेव १, महादेव १, विरूपाक्ष १, त्रिलोचन १, ॥ ३४ ॥ कृशानुरेतस् १, सर्वज्ञ १, धूर्जटि १, नीललोहित १, हर १, स्मरहर १, भर्ग १, त्र्यम्बक १, त्रिपुरान्तक १, ॥ ३५ ॥ गङ्गाधर १, अन्धकरिपु १, ऋतुध्वंसिन् १, वृषध्वज १, व्योमकेश १, भव १, भीम १, स्थाणु १, रुद्र १, उमापति १, ॥ ३६ ॥ "अहिर्बुध्न्य १, अष्टमूर्ति १, गजारि १, महानट १ [५२ महादेवका नाम] (ठ) ॥

(ट) (१) विनताशब्ददेखी परतिर पुत्रवाचकशब्द, (२) पक्षिवाचकशब्ददेखी परतिर स्वामिवाचकशब्द, (३) सर्पवाचकशब्ददेखी परतिर शत्रुवाचकशब्द, (४) नाग शब्ददेखी परतिर शत्रुवाचकशब्द राखेमा पनि गरुडको नाम हुन्छ,—जस्तै-क्रमैले—

(१) विनतानन्दनः, विनतातनयः, विनतासूनुः, इत्यादि ।

(२) विहगपतिः, पतत्रिराजः, विहङ्गमाधीशः, इत्यादि ।

(३) उरगारिः, पन्नगरिपुः, व्यालवैरी, इत्यादि ।

(४) नागरिपुः नागारातिः, नागवैरी, इत्यादि ।

(ठ) पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, सूर्य, चन्द्र, सोमयज्ञकर्ता, ई ८ महादेवका मूर्ति (स्व-

२

६९ कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ।
७० प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥३७॥
७१ विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।
७२ उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥३८॥
७३ शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
७४ अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाऽम्बिका ॥३९॥

अस्य (ईमहादेवको) जटाजूटः (जटाको-गुँथो जो छ सो) कपर्दः (कपर्द कहिन्छ) कपर्दः १, [महादेवका-जटामण्डलको नाम] अस्य धनुः (ई-महादेवको-धनु जो छ सो) पिनाकः अजगवम् (पिनाक, अजगव कहिन्छ) पिनाक १ अजगव ३ [२ महादेवका-धनुका नाम] अस्य पारिषदाः (ई-महादेवका-पार्श्ववर्ती (नगीचरहने-सेवक) जो छन्सो) प्रमथाः स्युः (प्रमथ कहिन्छन्) प्रमथ १, [१ महादेवका-पार्श्ववर्ती-सेवकको नाम] ब्राह्मी-इत्याद्याः (ब्राह्मी-आदि-गरियेका) मातरः (मातृ कहिन्छन्) मातृ २ [१ ब्राह्मी आदि गरेका-मातृकाको नाम] ॥ ३७ ॥ विभूति २, भूति २, ऐश्वर्य ३ [३ अणिमादि-ऐश्वर्यको नाम] अणिमादिकम् (अणिमादि-ऐश्वर्य जो छ सो) अष्टधा (आठप्रकारको छ) ॥ उमा २, कात्यायनी २, गौरी २, काली २, हैमवती २, ईश्वरी २. (ईश्वरा २,) ॥ ३८ ॥ शिवा २, भवानी २, रुद्राणी २, शर्वाणी २, सर्वमङ्गला २, अपर्णा २, पार्वती २, दुर्गा २, मृडानी २, चण्डिका २, अम्बिका २, ॥ ३९ ॥

रूप) हुन् ।

पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः ॥

(१) त्रिपुरशब्द(१)-अन्धकशब्द (२)-कामदेववाचकशब्द (३)देखी परतिर शत्रुवाचकशब्द राखेमा, प्रमथशब्द र पार्वतीवाचकशब्द(५)देखी परतिर स्वामिवाचकशब्द राखेमा पनि महादेवको नाम हुन्छ,—जस्तै-क्रमैले—

(१) त्रिपुरारिः, अन्धकारिः १, स्मरारिः ॥ (२) प्रमथनाथः, गौरीपतिः, इत्यादि ।

ब्राह्मी आदिगरेका ७ सप्तमातृकाका नाम

(१) ब्राह्मी माहेश्वरी (चैव)कौमारी वैष्णवी(तथा) वाराहीच तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः ॥ अर्थ स्पष्ट छ ।

अष्टैश्वर्यका (८ सिद्धिका) नाम

अणिमा (१) महिमा (२) चैव गरिमा (३) लघिमा (४) (तथा) प्राप्तिः (५) प्राक्राम्य (६) मीशित्वं (७) वशीत्वं (८) (चाष्ट सिद्धयः)। अणिमा नाउँभयेका-सिद्धिले अतिसानु हुन शकिन्छ, महिमासिद्धिले अतिठुलो हुन शकिन्छ। गरिमाले अतिगह्रौं, लघिमाले अति हलूको हुन शकिन्छ, प्राप्तिले टाढाको वस्तु फेलापार्न शकिन्छ। प्राकाम्यले इच्छानुसार जेसुकै-पनि गर्न शकिन्छ। ईशित्वले हुन-नशक्ने कुरा गर्न शकिन्छ। वशित्वले यावद्वस्तुलाई वश-शार्न शकिन्छ। अष्टसिद्धि इनै हुन्।

७५ आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ।
७६ विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ॥४०॥
७७ अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ।
७८ कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥४१॥
७९ पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ।
८० बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ॥४२॥
८१ षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ।
८२ शृङ्गी भृङ्गी रिटि स्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः ॥४३॥

आर्या २, दाक्षायणी २, गिरिजा २, मेनकात्मजा २, [२१ पार्वतीका नाम] ॥ (ङ) ॥

विनायक १, विघ्नराज १, द्वैमातुर १, गणाधिप १, ॥ ४० ॥ एकदन्त १, हेरम्ब १, लम्बोदर १, गजानन १, [८ गणेशजीका नाम] (ढ) ॥ कार्तिकेय १, महासेन १, शरजन्मन् १, षडानन १, ॥ ४१ ॥ पार्वतीनन्दन १, स्कन्द १, सेनानी १, अग्निभू १, गुह १, बाहुलेय १, तारकजित् १, विशाख १, शिखिवाहन १, ॥ ४२ ॥ षाण्मातुर १, शक्तिधर १, कुमार १, क्रौञ्चदारण १, [१७ कुमार (स्वामिकार्तिक) का नाम] (ण) ॥

शृङ्गिन् १, भृङ्गिन् १, रिटि १, (भृङ्गिरिटि १) तुण्डिन् १, नन्दिक १, नन्दिकेश्वर १, [६ नन्दी(नन्दिकेश्वर)का नाम] ॥ ४३ ॥ "कर्ममोटी २, चर्ममुण्डा २,

---

(ङ) (१) पर्वतवाचकशब्ददेखी परतिर पुत्रीवाचक शब्द राखेमा, (२) शिववाचकशब्ददेखी परतिर पत्नीवाचकशब्द राखेमा, (३) मेनकाशब्ददेखी परतिर पुत्रीवाचकशब्द राखेमा, पनि पार्वतीको नाम हुन्छ, जस्तै क्रमैले—

(१) गिरितनया, महीधरनन्दिनी, अचलकिशोरी, इत्यादि । (२) स्मरारिदयिता, पुरारिसुन्दरोः कपर्दिप्रेयसी, इत्यादि । (३) मेनकाकन्यका, मेनकादुहिता, मेनकातनया, इत्यादि ।

(ढ) (१) विघ्नवाचक-शब्ददेखी परतिर राजवाचकशब्द, (२) गणशब्ददेखी परतिर स्वामिवाचकशब्द, (३) गज(हात्ती)वाचकशब्ददेखी परतिर मुखवाचकशब्द, (४) मूषक(मुसो)वाचकशब्ददेखी परतिर वाहनवाचकशब्द राखेमा पनि गणेशजीको नाम हुन्छ, जस्तै-क्रमैले—

(१) विघ्नराजः, अन्तरायपतिः, प्रत्यूहाधिनाथः, इत्यादि ।
(२) गणपतिः, गणेशः, गणनाथः, इत्यादि ।
(३) दन्तिवदनः, वारणाननः, कुन्जरमुखः, हत्यादि ।
(४) आखुवाहनः, उन्दुरुयानः, मूषकधोरणः, इत्यादि ।

(ण) (१) तारकशब्ददेखी परतिर शत्रुवाचकशब्द, (२) मयूरवाचकशब्ददेखी परतिर वाहनवाचकशब्द, (३) षष्(षट्)शब्ददेखी परतिर मुखवाचकशब्द, राखेमा पनि स्वामिकार्निकको नाम हुन्छ, जस्तै क्रमैले—

८३ "कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका" ।
८४ इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः ॥
८५ वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥४४॥
८६ जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
८७ सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥४५॥
८८ वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।
८९ जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नमुचिसूदनः ॥४६॥
९० सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ।
९१ आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥४७॥

चर्चिका २ [४ चामुण्डादेवीका नाम] इन्द्र १, मरुत्वत् १, मघवन् १ (मघवत् १) बिडौजस् १ (विडोजस् १) पाकशासन १, वृद्धश्रवस् १, शुनासीर १, (सुनासीर १, शुनाशीर १) पुरुहूत १, पुरन्दर १, ॥ ४४ ॥ जिष्णु १, लेखर्षभ १, शक्र १, शतमन्यु १, दिवस्पति १, सुत्रामन् १, गोत्रभिद् १, वज्रिन् १, वासय १, वृत्रहन् १, वृषन् १, ॥ ४५ ॥ वास्तोष्पति १, सुरपति १, बलाराति १, शचीपति १, जम्भभेदिन् १, हरिहय १. स्वाराज् १, नमुचिसूदन १, ॥ ४६ ॥ सङ्क्रन्दन १, दुश्च्यवन १, तुरासाह् १, मेघ-वाहन १, आखण्डल १, सहस्राक्ष १, ऋभुक्षिन् १, [३५ इन्द्रका नाम] ॥ (त) ॥

तस्य प्रिया तु (इन्द्रकी पत्नी ता) ॥ ४७ ॥ पुलोमजा, शची, इन्द्राणी, (पुलो-मजा-शची-इन्द्राणी कहिन्छिन्) पुलोमजा १, शची २, इन्द्राणी २, [३ इन्द्रकी-पत्नीका नाम] तस्य नगरी तु (इन्द्रकी पुरी ता) अमरावती (अमरावती कहिन्छिन्) अमरा-वती २ [१ इन्द्रकी-पुरीको नाम] तस्य हयः (इन्द्रको घोडा) उच्चैःश्रवाः (उच्चैः-

---

(१) तारकारिः, तारकरिपुः, तारकवैरी, इत्यादि ।
(२) बर्हिवाहनः, मयूरवाहः, वर्हिणधोरणः, इत्यादि ।
(३) षण्मुखः, षडास्यः, षड्वक्त्रः, इत्यादि ।

(त) (१) पाक, वृत्र, बल, जम्भ, नमुचि, शब्ददेखी परतिर शत्रुवाचकशब्द राखेमा, (२) देवता,-इन्द्राणी,-स्वर्गवाचकशब्ददेखी परतिर स्वामिवाचकशब्द राखेमा, (३) सहस्र-शब्ददेखी परतिर नेत्रवाचकशब्द राखेमा, (४) मेघवाचकशब्ददेखी परतिर वाहनवाचक-शब्द राखेमा, (५) वज्रवाचकशब्ददेखी परतिर हस्तवाचकशब्दराखेमा पनि इन्द्रको नाम हुन्छ, जस्तै—
(१) पाकारिः, वृत्रशत्रुः, वलरिपुः, जम्भवैरी, नमुचिपरिपन्थी, इत्यादि ।
(२) त्रिदशपतिः, देवराज, । नाकनायकः, त्रिदिवपतिः । शचीदयितः, पौलोमीवल्लभः इत्यादि ।
(३) सहस्रनेत्रः, दहस्रलोचनः इत्यादि ।
(४) घनयानः, वारिदवाहनः, इत्यादि ।
(५) वज्रपाणिः, कुलिशपाणिः इत्यादि ।

९२ पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती।
९३ हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥४८॥
९४ स्यात्प्रासादो वैजयन्ती जयन्तः पाकशासनिः।
९५ एरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥४९॥
९६ ह्लादिनी वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः।
९७ शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥५०॥
९८ व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः।
९९ स्यात् सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥५१॥
१०० मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका।
१०१ मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥५२॥
१०२ पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः।
१०३ सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥५३॥
१०४ सनत्कुमारो वैधात्रः स्ववैंद्यावश्विनोसुतौ।
१०५ नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥५४॥

श्रवा कहिन्छ) उच्चैःश्रवस् १ [इन्द्रका-घोडाविशेषको नाम] तस्य सूतः (इन्द्रको-सारथि जो छ सो) मातलिः (मातलि कहिन्छ) मातलि १ [१ इन्द्रका-सारथिको नाम] तस्य-वनम् (इन्द्रको वघैंचा जो छ सो) नन्दनम् (नन्दन कहिन्छ) नन्दन ३ [१ इन्द्रका वघैंचाको नाम] ॥ ४८ ॥ तस्य प्रासादः (इन्द्रको महल जो छ सो) वैजयन्तः स्यात् (वैजयन्त कहिन्छ) वैजयन्त १, [इन्द्रका महलको नाम] जयन्त १, पाकशासनि १, [२ इन्द्रका-छोराको नाम] ॥ एरावत १, अभ्रमातङ्ग १, ऐरावण १, अभ्रमुवल्लभ १, [ऐरावतहात्तीका नाम] ॥ ४९ ॥

ह्लादिनी २, वज्र ५, कुलिश ३, भिदुर ३, (भिदिर ३) पवि १, शतकोटि १, स्वरु १, शम्ब १, (सम्ब १) दम्भोलि १, अशनि ४ [१० वज्रका नाम] ॥ ५० ॥

व्योमयान ३, विमान ५, [२ विमानका नाम] नारदाद्याः (नारदआदिगरेका-मुनि जो छन्सो) सुरर्षयः (सुरर्षि कहिन्छन्) सुरर्षि १ [१ देवर्षि (नारद, असित, देवल, तुम्बुरु, भरत, पर्वत इत्यादिमुनि)को नाम] देवसभा (देवताकी-सभा जो छे सो) सुधर्मा स्यात् (सुधर्मा कहिन्छे) सुधर्मा २ (सुधर्मन् २) [१ देवताको-सभाको नाम] पीयूष ३ (पेयूष ५), अमृत ३, सुधा २, [३ अमृतका नाम] ॥५१॥ मन्दाकिनी २, वियद्गङ्गा २, स्वर्णदी २, सुरदीर्घिका २, [४ आकाश-गङ्गाका नाम] मेरु १, सुमेरु १, हेमाद्रि १, रत्नसानु १, सुरालय १, [५ सुमेरुपर्वतका नाम] ॥५२॥ मन्दार १, पारिजात(क) १, सन्तान १, कल्पवृक्ष १, हरिचन्दन ५, एते पञ्च (ई ५ जोछन्सो) देवतरवः (देवतरु कहिन्छन्) देवतरु १, [६ स्वर्गीयवृक्ष-(५ विशेषवृक्ष, १ सामान्यवृक्ष)का नाम] ॥५३॥ सनत्कुमार १, वैधात्र १ [२ सनत्कुमार-(सनकादि ४ मुनिमध्यका १ मुनि)का नाम] स्ववैंद्य १, अश्विनीसुत १, नासत्य १,

१०६ स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ।
१०७ हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥५५॥
१०८ अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।
१०९ कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥५६॥
११० बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ।
१११ आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥५७॥
११२ रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।
११३ हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥५८॥

अश्विन् १, दस्र १, आश्विनेय १ [६ अश्विनीकुमार(स्वर्गीय वैद्य)का नाम] ॥५४॥(थ)

उर्वशीमुखाः (उर्वशी-आदिगरेका) स्वर्वेश्याः (स्वर्गकावेश्या जो छन्सो) अप्सरसः (अप्सरस् कहिन्छन्) अप्सरसः (अप्सरस्शब्द जो छ सो) स्त्रियां बहुषु (स्त्रीलिङ्गमा रहेर बहुवचनान्त हुन्छ) अप्सरस् २ [१ उर्वशीप्रभृति-अप्सराको नाम] (द) त्रिदिवौकसाम् (देवताका) गन्धर्वाः (गवैया जो छन्सो) हाहाः हूहूः एवमाद्याः (हाहाः हूहू-इत्यादि छन्) गन्धर्व १ [१ देवताका-सामान्य-गवैयाको नाम] हाहा १, हूहू १, (हहा १, हुहु १) [२ गन्धर्व-विशेषका पृथक्-पृथक् नाम] (ध) ॥५५॥

अग्नि १, वैश्वानर १, वह्नि १, वीतिहोत्र १, धनञ्जय १, कृपीटयोनि १, ज्वलन १, जातवेदस् १, तनूनपात् १, ॥५६॥ बर्हिस् १, शुष्मन् १, (बर्हिःशुष्मन् १) कृष्णवर्त्मन् १, शोचिष्केश १, उषर्बुध १, आश्रयाश १, (आशयाश १) बृहद्भानु १, कृशानु १, पावक १, अनल १, ॥५७॥

रोहिताश्व १, वायुसख १, शिखावत् १, आशुशुक्षणि १, हिरण्यरेतस् १, हुत-

---

(थ) अश्विनीकुमार २ जना छन्, । ई,-सूर्यकोतेज-खप्न-नशकेर-तेजोवृद्धिकानिमित्त-घोडीकोरूप-लिईकन-तपस्या-गर्नलागेकी-संज्ञ(सूर्यपत्नी)मा घोड़ाको-रूपलिने-सूर्यवाट यमल(जम्ल्याहा = २ भाई) भयेर पैदा-भयेका हुन्, ई २ भाईको हमेशा साहचर्य (सहस्थिति) रहन्छ,-अत एव इन्लाई-कहने स्वर्वैद्य-आदिगरेका ६ शब्द द्विवचनान्तै रहन्छन्, एकवचन-बहुवचनको प्रयोग ई ६ शब्दमा हुँदैनन् ।

(द अप्सरस्-शब्दको प्रयोग प्रायः बहुवचनान्तै हुन्छ, तर यौटी अप्सराको बोध गराउनु-परेमा एकवचनान्तको प्रयोग पनि 'अनचिच' भन्ने-सूत्रमा-भाष्यकारले-दियेको 'अप्सराः' यस्तो उदाहरणको र शाकुन्तलनाटकमा-कालिदासमहाकविले-दियेको-'सानुमती नाम अप्सराः' यस्तो-प्रयोगको मदतले शुद्ध ठहरिन्छ ।

उर्वशी मेनका रम्भा घृताची च तिलोत्तमा ।
सुकेशी-मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः ॥१॥

(ध) गन्धर्वका भेद

हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा ।
गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः ॥

११४ सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।
११५ शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५९ ॥
११६ वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।
११७ त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ६० ॥
११८ "उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी ।
११९ क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः ॥ १" ॥
१२० धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।
१२१ कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ॥ ६१ ॥
१२२ कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।
१२३ राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आशरः ॥ ६२ ॥
१२४ रात्रिञ्चरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।
१२५ यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६३ ॥
१२६ प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।
१२७ श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६४ ॥

भुज् १, दहन १, हव्यवाहन १, ॥५८॥ [1]सप्तार्चिस् १, दमुनस् १, शुक्र १, चित्रभानु १, विभावसु १, शुचि १, अप्पित्त ३ [३४ अग्निका नाम] और्व १, वाडव १, वडवानल १ [३ वडवाग्निका नाम] ॥५९॥ (न) ॥ ज्वाल ४, कील ४, [2]अर्चिस् ६, हेति २, शिखा २, [५ अग्निज्वालाका नाम] स्फुलिङ्ग ७, अग्निकण १, [२ आगाका फिलुङ्गा,-झिल्काका नाम] सन्ताप १, संज्वर १, [२ आगाका रापका नाम] ॥६१॥ "उल्का २ [१ ज्वालापुञ्जको नाम] भूति २, भसित ३, भस्मन् ३, क्षार १, रक्षा २ [५ खरानीका नाम] दाव १, दव १, वनहुताशन १, [३ डढेलाका नाम] ॥ १ ॥ धर्मराज १, पितृपति १, समवर्तिन् १, परेतराज १, कृतान्त १, यमुनाभ्रातृ १, शमन १, यमराज् १, यम १, ॥६१॥ काल १, दण्डधर १, श्राद्धदेव १, वैवस्वत १, अन्तक १, [१४ यमराजका नाम]

राक्षस १, कौणप १, क्रव्याद् १, क्रव्याद १, अस्रप १ (अश्रप १) आशर १, (आशिर १) ॥६२॥ रात्रिञ्चर १, रात्रिचर १, कर्बुर १ (कर्बर १) निकषात्मज १, यातुधान १ (जातुधान १) पुण्यजन १, नैर्ऋत १, यातु ३, रक्षस् ३ [१५ राक्षसका नाम] ॥६३॥ प्रचेतस् १, वरुण १, पाशिन् १, यादसांपति १, अप्पति १ [५ वरुणका नाम] श्वसन १, स्पर्शन १, वायु १, मातरिश्वन् १, सदागति १, पृषदश्व १, गन्धवह

(१) अग्निका—काली १, कराली २, मनोजवा ३, सुलोहिता ४, सुधूम्रवर्णी ५, स्फुलिङ्गिनी ६, विश्वदासा ७, नामभयेका ७ जिह्वा (ज्वाला) हुनाले तिन्लाई सप्तार्चिः (सप्तजिह्वः) भन्दछन् ।

(२) हेतिशब्दका-साहचर्यले अर्चिस्शब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्थ्यो ता पनि "ज्वालभासोर्न पुंस्यर्चिः" [नानार्थवर्ग श्लोक २३०] योवचन-हुनाले स्त्रीलिङ्गक्लीवलिङ्ग लेखियो ।

१२८ पृषदश्वो गन्जवहो गन्धवाहाऽनिलाऽऽशुगाः ।
१२९ समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६५ ॥
१३० नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।
१३१ प्रकम्पनो महावातो झञ्झावातः सवृष्टिकः ॥ ६६ ॥
१३२ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।
१३३ शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ॥ ६७ ॥
१३४ जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ।
१३५ सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ॥ ६८ ॥
१३६ सततेऽनारताऽश्रान्तसन्तताविरतानिशम् ।
१३७ नित्याऽनवरताऽजस्रमप्यथातिशयो भरः ॥ ६९ ॥
१३८ अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ।
१३९ तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढवाढदृढानि च ॥ ७० ॥

१, गन्धवाह १, अनिल १, आशुग १, समीर १, मारुत १, मरुत् १, जगत्प्राण १, समीरण १ ॥६५॥ नभस्वत् १, वात १, पवन १, पवमान १, प्रभञ्जन १ [२० वायु (वतास)का नाम] प्रकम्पन १, महावात १ [२ आँधी(हुरी)का नाम] झञ्झा-वातः [१ वृष्टिसमेतका-हुरिको नाम] ॥६६॥

प्राण १, अपान १, समान १, उदान १, व्यान १, [५ शरीरका-ठाउँठाउँमा रहने-५ वायुका पृथक्पृथक् नाम](न) ॥ इमे (ई ५) शरीरस्थाः (शरीरमा रहने हुन्) ॥ रंहस् ३, तरस् ३, रय १, स्यद १, ॥६७॥ जव १ [५ वेगका नाम] शीघ्र ३, त्वरित ३, लघु ३, क्षिप्र ३, अर ३, द्रुत ३, सत्वर ३, चपल ३, तूर्ण ३, अविलम्बित ३, आशु ३ [११ चाँडाका नाम] ॥६८॥ सतत ३, अनारत ३, अश्रान्त ३, सन्तत ३, अविरत ३, अनिश ३, नित्य ३, अनवरत ३, अजस्र ३ [९ निरन्तर(सँधै)का नाम]॥ अतिशय १, भर १, ॥६९॥

अतिवेल ३, भृश ३, अत्यर्थ ३, अतिमात्र ३, उद्गाढ ३, निर्भर ३, तीव्र ३, एकान्त ३, नितान्त ३, गाढ ३, बाढ ३, दृढ ३, [१४ अनर्थ-ज्यादाका नाम] ॥७०॥

(न) हृदयमा-रहने-वायु प्राणवायु, गुदद्वारको-वायु अपानवायु, नाभिको-वायु समानवायु, घाँटीको-वायु उदानवायु, संपूर्णशरीरमा-डुल्ने-वायु व्यानवायु कहिन्छ—

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले ।
उदानः कण्ठदेशे, स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः, ॥

प्राणवायुले-खायेको-अन्न भित्र तान्दछ, अपानले मलमूत्र वाहिर निकालिदिन्छ, समानले खायेको-वस्तु पचाइदिन्छ, उदानले वोलाउँछ, व्यानले आँखाप्रभृति चिम्ल्याउँछ, ५ वायुका ५ कर्म इनै हुन्—

अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नादिपाचनम् ।
भाषणादि-निमेषाश्च तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥

१४० क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात् त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ।
१४१ कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड् गुह्यकेश्वरः ॥७१॥
१४२ मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ।
१४३ किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ॥७२॥
१४४ यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ।
१४५ अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ॥७३॥

असत्त्वे (द्रव्यभिन्न-अर्थलाई-कहँदामा) शीघ्रादि (शीघ्र-आदिगरेको-अतिशय शब्द-र-भरशब्दबाहेकको ३२ शब्दमध्यको-प्रत्येकशब्द जो छ सो) क्लीबे स्यात् (नपुंसकलिङ्गमा रहन्छ) (प) ॥

एषाम् (ईशब्दमध्यमा) यत् (जो) भेद्यगामि (विशेष्यसँग संबद्ध छ) तत् (त्यो) त्रिषु (तीनै लिङ्गमा रहन्छ) (फ) ॥

कुबेर १, त्र्यम्बकसख १, यक्षराज् १, गुह्यकेश्वर १, ॥७१॥ मनुष्यधर्मन् १, धनद १, राजराज १, धनाधिप १, किन्नरेश १, वैश्रवण १, पौलस्त्य १, नरवाहन १, ॥७२॥ यक्ष १, एकपिङ्ग १, ऐलबिल १ (ऐडविल-ऐडविड १) श्रीद १, पुण्यजनेश्वर १, [१७ कुबेरका नाम] (ब) ॥ अस्य (इकुबेरको) उद्यानम् (वघैंचा जो छ सो) चैत्ररथम् (चैत्ररथ कहिन्छ) चैत्ररथ ३ [१ कुबेरका-वघैंचाको नाम] अस्य पुत्रः तु (इन्का छोरा ता) नलकूबरः (नलकूबर कहिन्छन्) नलकूबर १ [१ कुबेरकाछोराको नाम] अस्य स्थानं कैलासः (इन्को-वासस्थान कैलास कहिन्छ) कैलास १ [१ कुबेरको-निवासस्थान-कैलास-पर्वतको नाम] अस्य पूः अलका (कुबेरकी-राजधानी-नगरी अलका

(प) ६८ श्लोकका शीघ्रंत्वरितंदेखी-लियेर ७० श्लोकका-समाप्तिसम्मका-शब्द ३४ छन्, अतिशय-र-भर-शब्द वाहेक ती ३२ शब्द माथीदेखाये-वमोजीमको द्रव्यभिन्न-अर्थलाई-कहदामा नपुंसकलिङ्गी हुन्छन्, शब्दका लिङ्गबोधक-अङ्कपनि तदनुसारै दिइयेका छन्, अद्रव्यवाची-अतिशय—र—भर-शब्द, देखाइयेका-अर्थलाई-कहँदा नित्यपुंलिङ्गी छ, जस्तै—धर्मस्य अतिशयः (पुण्यको बहुता) पुण्यस्य भरः (पुण्यको अतिशय = आधिक्य) ।

(फ) पूर्वोक्त-शीघ्र-आदिगरेका ३२ शब्दले शीघ्रत्ववान्द्रव्य (छीटोधर्महुनेचीजवीजलाई) पनि कहन्छन्, त्यसरी-शीघ्रत्ववान्-द्रव्य(चीज)लाई-कहदा तीशब्द शीघ्रत्ववान्(छीटो)-द्रव्यलाईकहने-विशेष्य जुन्-लिङ्गको छ उही-लिङ्गमा रहन्छन्, अर्थात्-ईशब्द विशेषण-भयेका-वेलामा विशेष्यको जुन्-लिङ्ग छ उही-लिङ्गमा रहन्छन्, जस्तै—शीघ्रः अश्वः (छीटो घोड़ा) शीघ्रा नदी (छीटी नदी) शीघ्रं जलम् (छीटो जल) । यहाँ 'शीघ्र'-यो-विशेषण विशेष्य(घोडा-नदी-जल)वाचक-शब्द(अश्व-नदी-जल)को अनुसार तीनै लिङ्गमा रहेको छ । अरु-त्वरित-आदिगरेका-शब्दको पनि यस्तै-प्रयोग गर्नु-पर्दछ, विशेषणको र विशेष्यको परिचय सूचनापत्र हेरेर गर्नु ।

(ब) (१) शिववाचकशब्ददेखी परतिर मित्रवाचकशब्द, (२) [१]धनवाचक, [२]निधिवाचक,
३

१४६ कैलासः स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् ।
१४७ स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ॥७४॥
१४८ निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ।

इति स्वर्गवर्गः ॥१॥

कहिन्छे) अलका २ [१ कुबेरकी-राजधानीको नाम] अस्य विमानं पुष्पकम् (इन्को-विमान पुष्पक कहिन्छ) पुष्पक ३ [१ पुष्पकविमानको नाम] ॥

किन्नर १, किंपुरुष १ [२ मानिसको-जस्तो-मुख,–घोडाको-जस्तो-अरुअङ्गहुने-देवविशेषका नाम] तुरङ्गवदन १, मयु १ [२ घोडाको-जस्तो-मुख, मानिसको-जस्तो-अरुअङ्गहुने देवविशेषका (घोडमुखाका) नाम] ॥७४॥ निधि १, शेवधि १ [२ खानी-(निधि)का सामान्य नाम] निधेः (निधिका) पद्मशङ्खादयः (पद्म, शङ्ख आदि गरेका) भेदाः सन्ति (भेद छन्) ॥(भ)

इति स्वर्गवर्गः ॥१॥

---

[३]यक्ष-[४]किन्नर-[५]गुह्यकवाचकशब्द-[६]अलकाशब्ददेखी परतिर स्वामिवाचकशब्द राखेमा पनि कुवेरको नाम हुन्छ, जस्तै—

(१) शिवसखः, शम्भुसुहृत्, कर्पादिमित्रम् इत्यादि ।

(२) [१]धनपतिः, [२]निधिपतिः, [३]यक्षपतिः, [४]किन्नरपतिः [५]गुह्यकपतिः, [६]अलकापतिः ।

(भ) महापद्म, पद्म, शङ्ख, मकर, कच्छप, मुकुन्द, कुन्द, नील, खर्व, नाम-भयेका ९ निधि (अक्षय्य मणिमाणिक्यसुनचादीका-खानी) मुख्य छन् ।

महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकर कच्छपो ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥

१४९ द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
१५० नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥१॥
१५१ वियद् विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।
१५२ विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात् तदव्ययम् ॥२॥
१५३ "तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम्" ।

इति व्योमवर्गः ॥२॥

द्यो २, दिव् २, अभ्र ३, व्योमन् ३, पुष्कर ३, अम्बर ३, नभस् ३, अन्तरिक्ष ३, गगन ३, अनन्त ३, सुरवर्त्मन् २, ख ३, ॥ १ ॥ वियत् ३, विष्णुपद ३, आकाश ५, विहायस् ५, विहायस १, नाक १, द्युस् ८, ॥ २ ॥ "तारापथ १, अन्तरिक्ष ३, मेघाध्वन् १, महाबिल ३," [२३ आकाशका नाम] ॥ (म) ॥

इति व्योमवर्गः ॥२॥

(म) (१) देवतावाचक शब्द,–(२) नक्षत्रवाचक शब्द,–(३) मेघवाचकशब्ददेखी परतिर मार्गवाचकशब्द राखेमा देवताप्रभृतिको-मार्ग-हुनाले आकाशको नाम हुन्छ, जस्तै-क्रमैले—
(१) गीर्बाणमार्गः, सुपर्ववर्त्म, विबुधाध्वा, इत्यादि ।
(२) नक्षत्रवर्त्म, भमार्गः, ऋक्षाध्वा, इत्यादि ।
(३) जीमूतमार्गः, पाथोदपथः बलाहकवर्त्म, इत्यादि ।

१५४ दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।
१५५ प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥१॥
१५६ उत्तरा दिगुदीची स्याद्दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।
१५७ "अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ।
१५८ प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु" ॥१॥
१५९ इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥२॥
१६० कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।
१६१ "रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ।
१६२ बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः" ॥२॥
१६३ ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥३॥
१६४ पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।
१६५ करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलाऽनुपमाः क्रमात् ॥४॥

दिश् २, ककुभ् २, काष्ठा २, आशा २, हरित् २, [५ दिशा(पूर्वादिका)का नाम] प्राची २ [१ पूर्वदिशाको नाम] अवाची २ [१ दक्षिणदिशाको नाम] प्रतीची २ [१ पश्चिमदिशाको नाम] ॥ १ ॥ उदीची २ [१ उत्तरदिशाको नाम] दिश्य ७ [१ दिशामा-भयेका-वस्तु(चीज)को नाम] यो-शब्द-पनि विशेष्यनिघ्नलिङ्ग छ ॥ (य) ॥ "अवाग्भव ७ अवाचीन ७ [२ दक्षिण-दिशामा-भयेका-वस्तुका नाम] उदीचीन ७ उदग्भव ७ [उत्तरदिशामा-भयेका-वस्तुका नाम] प्रत्यग्भव ७ प्रतीचीन ७ [२ पश्चिमदिशामा-भयेका-वस्तुका नाम] प्राचीन ७ प्राग्भव ७ [२ पूर्वदिशामा-भयेका-वस्तुका नाम]" ॥ १ ॥ इन्द्र १, वह्नि १, पितृपति १, नैर्ऋत १, वरुण १, मरुत् १, कुबेर १, ईश १, [८ पूर्व, आग्नेय, दक्षिण, नैर्ऋत्य, पश्चिम, वायव्य, उत्तर, ईशान–ई ८ दिशाविदिशाका-अधिष्ठाता-भयेका-अष्टलोकपाल(इन्द्र, अग्नि, यम, निर्ऋति, वरुण, वायु, कुबेर, ईशान-ई ८ देवता)का पृथक्पृथक् १।१ नाम] ॥(र) "रवि १, शुक्र १, महीसूनु १, स्वर्भानु १, भानुज १, विधु १, बुध १, बृहस्पति १ [८ पूर्वादि-दिशाका-८ ग्रह, (सूर्य, शुक्र, मङ्गल, राहु, शनि, चन्द्र, बुध, गुरु,)का नाम] ई ८ दिग्ग्रह कहिन्छन्, ई८शब्दका-पर्याय-अरुशब्दको प्रयोग गरे-पनि हुन्छ" ॥ २ ॥ ऐरावत १, पुण्डरीक १, वामन १, कुमुद १, अञ्जन १ ॥ ३ ॥ पुष्पदन्त १, सार्वभौम १, सुप्रतीक १, [८ पूर्वादिदिशामा-रहने-८ दिग्गजका पृथक् १।१ नाम] अभ्रमु २, कपिला २, पिङ्गला २, अनुपमा २, ॥ ४ ॥ ताम्रकर्णी

(य) विशेष्यको जुन-लिङ्ग छ उही-लिङ्गवचनविभक्तिहुने विशेषणवाचकशब्दलाई विशेष्यनिघ्नलिङ्ग भन्दछन् । यहां दिशामा-भयेको-वस्तुलाई कहने-शब्दको यथेच्छ-विवक्षा गरेर तदनुसार प्रयोग गर्नु, जस्तै—दिश्यः अश्वः, दिश्या दीप्तिः, दिश्यं धनम् (दिशामा-भयेको-घोडा, प्रकाश, धन) इत्यादि ।

(र) ई ८ शब्दका पर्याय अरुशब्द राखे पनि हुन्छ । अष्टलोकपालको नाम लिंदा इनै-आठ-शब्दको प्रयोग-गर्नु-पर्छ भनेको होइन, ई ८ लोकपाल हुन् भनी चिह्नायेको मात्र हो ।

१६६ ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाऽङ्गना चाऽञ्जनावती ।
१६७ क्लीबाऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥५॥
१६८ अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ।
१६९ अभ्रं मेघो वारिवाहस्तनयित्नुर्बलाहकः ॥६॥
१७० धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत् ।
१७१ घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः ॥७॥
१७२ कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ।
१७३ स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ॥८॥

२, शुभ्रदन्ती २, अङ्गना २, अञ्जनावती २, [८ दिग्गज(ऐरावतादि ८)का-स्त्री-(हस्तिनी)का ११ नाम] ॥ (ल) ॥

अपदिश ३-८, विदिश् २ [दिशाको-माझ-(आग्नेय-वायव्य-ईशान-नैर्ऋत्य)-का नाम] ॥ ५ ॥ अभ्यन्तर ३, अन्तराल ३ [२ सामान्य-माझका नाम] चक्रवाल ३, मण्डल ३ [बाटुला-घेराका नाम] अभ्र ३, मेघ १, वारिवाह १, स्तनयित्नु १, बलाहक १, ॥ ६ ॥ धाराधर १, जलधर १, तडित्वत् १, वारिद १, अम्बुभृत् १, घन १, जीमूत १, मुदिर १, जलमुच् १, धूमयोनि १, [१५ मेघ(बादल)का नाम] ॥ (व) ॥ ७॥ कादम्बिनी २, मेघमाला २ [२ मेघका-पङ्क्ति(लश्कर)को नाम] मेघभवे अभ्रियं त्रिषु (मेघमा-भयेका-वस्तुलाई-कहँदा विशेष्यवाचकशब्दका-अनुसार अभ्रियशब्द तीनैलिङ्गमा रहनशक्तछ) अभ्रिय ७ [१ मेघमा-भयेका-वस्तुको नाम] अभ्रियः ध्वनिः (मेघमा-भयेको-आवाज) । अभ्रिया शोभा (मेघमा-भयेकी-शोभा) ।

(ल) दिग्-देवता-ग्रह-गजहरुको विन्यास

ऐशानीविदिक्	प्राचीदिक्	आग्नेयीविदिक्
ईशानः	इन्द्रः	अग्निः
गुरुः	रविः	शुक्रः
सुप्रतीकः, अञ्जनावती	ऐरावतः, अभ्रमुः	पुण्डरीकः, कपिला
उत्तरादिक्, कुबेरः, बुधः, सार्वभौमः, अङ्गना		दक्षिणादिक्, यमः, भौमः, वामनः, पिङ्गला
कुमुदः, अनुपमा	अञ्जनः, ताम्रकर्णी	पुष्पदन्तः, शुभ्रदन्ती
राहुः	शनिः	चन्द्रः
निर्ऋतिः	वरुणः	वायुः
नैर्ऋतीविदिक्	पश्चिमादिक्	वायवीविदिक्

(व) (१) जलवाचकशब्ददेखी परतिर कप्रत्यान्तदानार्थकदाधातु(द), (२) अण्प्रत्ययान्तधारणार्थक-वहधातु(वाह), (३) क्विप्प्रत्ययान्त-मोचनार्थक-मुचधातु(मुच्), जोरेमा पनि

१७४ शम्पा शतह्रदाह्लादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।
१७५ तडित् सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥९॥
१७६ स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरम्मदः ।
१७७ इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् ॥१०॥
१७८ वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहाऽवग्रहौ समौ ।
१७९ धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥११॥
१८० वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् ।
१८१ अन्तर्धा व्यवधा, पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥१२॥
१८२ अपिधानतिरोधानपिधानाऽऽच्छादनानि च ।
१८३ हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥१३॥
१८४ विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।
१८५ अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ॥१४॥

अभ्रियं-जलम् (मेघमा-भयेको-जल) इत्यादि ॥ स्तनित ३ गर्जित ३ रसित ३ [३ मेघका-गर्जनको नाम] आदिपदले ध्वनित ३, ह्राद १, रास १, इत्यादिशब्दपनि मेघगर्जनवाचक हुन् भनि जान्नुपर्दछ। शम्पा २, शतह्रदा २, ह्रादिनी २, ऐरावती २, क्षणप्रभा २, तडित् २, सौदामनी २, (सौदामिनी २) विद्युत् २, चञ्चला २, चपला २, [१० विजुलीका नाम] ॥ ९ ॥

स्फूर्जथु १, वज्रनिर्घोष १, [२ वज्रपर्दा-चट्कनाका नाम] मेघज्योतिस् ३, इरम्मद १, [२ वज्रका-अग्निका नाम] इन्द्रायुध ३ शक्रधनुष् ३ [२ बाङ्गो-इन्द्रयाणीका नाम] ऋजु (सोझो-भयेको) तदेव (तेही-इन्द्रयाणी) रोहितम् (रोहित कहिन्छ) रोहित ३ [१ सोझो-इन्द्रयाणीको नाम] ॥ १० ॥ वृष्टि २, वर्ष ३, [२ वृष्टिका नाम] तद्विघाते (वृष्टिको-रोकावटलाई-कहँदामा) अवग्राहाऽवग्रहौ (अवग्राह,-र-अवग्रहशब्द प्रयोग गरिन्छन्) तौ समौ (ती २ शब्द समानार्थक समानलिङ्ग छन्) अवग्राह १, अवग्रह १, [२ खडेरीका नाम] धारासंपात १, आसार १ [२ धारोलागेर-पानीपर्नाका (गाढवृष्टिका) नाम] शीकर १ (सीकर १) [१ पानीका-छीटाको नाम] ॥ ११ ॥ वर्षोपल १, करका २ [२ असिनाका नाम] दुर्दिन ३, [१ बादललागेर-अँध्यारो-भएका-दिनको नाम] अन्तर्धा २, व्यवधा २, अन्तर्धि १, अपवारण ३ ॥ १२ ॥ अपिधान ३, तिरोधान ३, पिधान ३, आच्छादन ३, [८ ढाक्नु-छोप्नुका नाम] हिमांशु १, चन्द्रमस् १, चन्द्र १, इन्दु १, कुमुदबान्धव १, ॥ १३ ॥ विधु १, सुधांशु १, शुभ्रांशु १, ओषधीश १, निशापति १, अब्ज १, जैवातृक १, सोम १, ग्लौ १, मृगाङ्क १, कलानिधि १, ॥ १४ ॥ द्विजराज १,

---

मेघको नाम हुन्छ, जस्तै—(१) तोयदः, जलदः, अम्बुदः, । (२) तोयवाहः, जलवाहः, अम्बुवाहः । (३) तोयमुक्, अम्बुमुक्, पयोमुक् । इत्यादि ।

१८६ द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।
१८७ कला तु षोडशो भागो बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥१५॥
१८८ भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके ।
१८९ चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥१६॥
१९० कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥
१९१ सुषमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥१७॥
१९२ अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।
१९३ प्रालेयं मिहिका चाऽथ हिमानी हिमसंहतिः ॥१८॥

शशधर १, नक्षत्रेश १, क्षेपाकर १, [२० चन्द्रमाका नाम] ॥ (श) ॥

कला २ [१ चन्द्रमण्डलको-सोह्रौं-हिस्साको नाम] बिम्ब ५ मण्डल ७ [२ सूर्यचन्द्रप्रभृतिका-मण्डलको नाम] ॥ १५ ॥ भित्त ३, शकल ५, खण्ड ५, अर्ध १, [४ टुकुरा(खंड-हिस्सा)का नाम] समे अंशके अर्धम् (अर्द्धम्) (बराबरभयेका-आधा-भागलाई-कहँदा, अर्ध(अर्द्ध)शब्द नपुंसकलिङ्गी हुन्छ) अर्ध(र्द्ध) ३ [१ आधाको नाम] अर्धः पटस्य (कपडाको टुकुरा) । अर्धम् पटस्य(कपडाको आधाभाग) इत्यादि-रूपले अर्धशब्दको रूप हेरेर अर्थ बुझ्नु-पर्छ । चन्द्रिका २, कौमुदी २, ज्योत्स्ना २, [३ चन्द्रिका(जुन्)का नाम] प्रसाद १, प्रसन्नता २, [२ निर्मलता(स्वच्छता)का नाम] ॥ १६ ॥ कलङ्क १, अङ्क १, लाञ्छन ३ [३ कलङ्क(दाग)का नाम] चिह्न ३ लक्ष्मन् ३ लक्षण ३ [३ चिह्नानी(चिह्न)का नाम] सुषमा २ [१ उत्त-मोत्तमशोभाको नाम] शोभा २ (अभिख्या २) कान्ति २, द्युति २, छवि २, [४ शोभा-सामान्यका नाम] अवश्याय १, नीहार १, तुषार १, तुहिन ३, हिम ३, प्रालेय ३, मिहिका २ (महिका २) [७ हिउँका नाम] ॥ (ष) ॥ हिमानी २ हिमसंहति २ [२ हिउँका-थुप्राका नाम] ॥ १८ ॥

(श) (१) [1]अमृत, [2]श्वेत, [3]शीतवाचकशब्ददेखी परतिर किरणवाचकशब्द, (२) [1]रात्रि, [2]नक्षत्रवाचकशब्ददेखी परतिर स्वामिवाचकशब्द जोरेमा पनि चन्द्रमाको नाम हुन्छ, जस्तै—

(१) (१) पीयूषमयूखः, सुधाकरः, अमृतकिरणः । (२) धवलांशुः, सितकिरणः, अवदातदीधितिः । (३) हिमकरः, शीतांशुः, शिशिररश्मिः इत्यादि ।

(२) (१) निशानाथः, निशीथिनीदयितः, रजनीपतिः । (२) ताराधीशः, ऋक्षपतिः, उडुनाथः इत्यादि ।

(ष) यहाँ अवश्याय-आदिगरेका (सातै) शब्द गतानुगतिकरीतिले हिउँका नाम भनि लेखियो ता पनि वाचस्पत्यप्रभृति-बृहत्कोशमा नीहारशब्दका-पर्यायमा कुज्झटि २ कुज्झटी २ कुज्झटिका २ ई ३ शब्द दियेको-हुनाले अवश्याय १ नीहार १ कुज्झटि २ कुज्झटिका २ कुज्झटी २ [५ कुहिरा(हुस्सू)का नाम] हुन् भनि बुझ्नु-पर्दछ ।

१९४ शीतं गुणे, तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः ।
१९५ तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्ताऽन्यलिङ्गकाः ॥१९॥
१९६ ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ।
१९७ मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥२०॥
१९८ नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम् ।
१९९ दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥२१॥

गुणे (शीतस्पर्शरूप-गुणलाई-कहँदामा) शीतम् (शीतशब्द नपुंसकलिङ्गी रहन्छ) । ॥(स)॥ शील ३ [१ शीतगुण(केवलशीतस्पर्श)को नाम] तद्वदर्थाः (शीतस्पर्श-भयेका(शीतगुणी) वस्तुलाईबुझाउने) सुषीमः शिशिरः जडः तुषारः शीतलः शीतः हिमः एते सप्त अन्यलिङ्गकाः (सुषीम, शिशिर, जड, तुषार, शीतल, शीत, हिम, ई ७ शब्द अन्यलिङ्गी (शीतगुणीवस्तुका-वाचकशब्दको-जुन्-लिङ्गछ,-तेही-लिङ्गमा रहने अर्थात् विशेष्यनिघ्नलिङ्गी छन्) सुषीम ७, शिशिर ७, जड ७, तुषार ७, शीतल ७, शीत ७, हिम ७, [७ चीसा-वस्तुका नाम] ॥१९॥ ध्रुव १, औत्तानपादि १, [ध्रुवताराका नाम] अगस्त्य १, (अगस्ति १) कुम्भसंभव १, मैत्रावरुणि १, [३ अगस्त्यमुनिका नाम] ॥(ह)॥ अस्यैव (इनै-अगस्त्यकी) सहधर्मिणी (पत्नी जोछिन्सो) लोपामुद्रा (लोपामुद्रा कहिन्छन्) लोपामुद्रा २ [१ अगस्त्यपत्नीको नाम] ।

नक्षत्र ३, ऋक्ष, भ ३, तारा २, तारा का २, उडु ६ [६ नक्षत्र (सामान्य तारा) का नाम] अश्विन्यादि ताराः (अश्विनी-भरणी-आदि गरेका २७ तारा जो छन्सो) दाक्षायण्यः (दाक्षायणी कहिन्छन्) दाक्षायणी २, [१ अश्विन्यादि २७ ताराको

(स) अर्थात् शीतशब्द गुणलाई-कहँदा नित्यनपुंसकलिङ्गी छ, गुणीलाई-कहँदा गुणिवाचक-शब्दको-जुन्-लिङ्ग-राखियेको छ, त्यहीलिङ्गमा रहन्छ । जस्तै—

३ शीतं वरीवर्ति निशान्तकाले	विहानीपख शीत खूब रहन्छ	गुणलाई कहँदा-क्लीवलिङ्ग छ
१ शीतः सरीसर्ति समीरणोऽपि	चीसो-हावा-पनि खूब चल्दछ	वायुकोविशेषणहुँदा पुंलिङ्ग छ
२ शीता नरीनर्ति जगत्त्रयी किं ?	चीसोभएकी त्रिलोकी नाच्छेकी ?	त्रयीकोविशेषणहुँदा स्त्रीलिङ्ग छ
३ शीतंचरी कर्ति न सद्म सौख्यम्	चीसोभयेको घर सुख दिदैन	सद्मकोविशेषण-हुँदा क्लीव-लिङ्ग छ

शीतहिमशब्दवाहेक-सुषीम-आदिगरेका-५शब्द केवल-गुणवाचक छदै-छैनन् गुणिवाचकछन् । ती ५ शब्दका लिङ्ग पनि गुणिवाचक-शीतशब्दका-जस्तै हुन्छन्, हेक्का राख्नु पर्दछ । हेम-शब्द हिउँलाई र शीतगुणलाई कहँदा नित्यनपुंसक छ, चीसोवस्तुलाई कहँदा विशेष्य-निघ्न छ ।

(ह) ई-अगस्त्यमुनि ताराकोरूपले भाद्रमहिनाका-आखोरमा दक्षिण-पट्टी उदाउँछन्, नेपाली-कृषिजीवीहरु त्यो-तारालाई पठुवा-तारा भन्दछन् । ई-उदाये-पछि पृथ्वीको धमिलोजल सङ्लो हुन्छ ।

२०० राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया ।
२०१ समा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ॥२२॥
२०२ मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।
२०३ इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥२३॥
२०४ बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः ।
२०५ जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥२४॥
२०६ शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।
२०७ अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥

नाम]॥ (अ)॥ अश्वयुज् २ अश्विनी २ [२ अश्विनीतारा(नक्षत्र)का नाम] ॥ २१ ॥ राधा २ विशाखा २ [२ विशाखाताराका नाम] पुष्य १, सिध्य १, तिष्य १, [३ पुष्यका नाम] श्रविष्ठा २ ॥ २ धनिष्ठा २ [२ धनिष्ठाका नाम] प्रोष्ठपदा २ [१ पूर्वभाद्रको नाम] भाद्रपदा २ [१ उत्तरभाद्रको नाम]॥ (आ) ॥ २२ ॥ मृगशीर्ष ३ मृगशिरस् ३, तस्मिन् एव (त्यसैलाई कहँदामा) आग्रहायणी २ (आग्रहायणी-शब्द-पनि प्रयोग गरिन्छ) [३ मृगशिराका नाम] तच्छिरोदेशे (मृगशिरा-भन्दा-माथी) याः तारकाः (जो तारा) निवसन्ति (रहन्छन्) ताः इल्वलाः (ती इल्वला कहिन्छन्) इल्वला २, (इन्वका २) [१ मृगशिराभन्दा-माथी-रहने-५ तारा-(गुजमुजेतारा)का नाम] ॥ २३ ॥

बृहस्पति १, सुराचार्य १, गीर्पति १॥, (गीँ̥पति १, गीःपति) धिषण १, गुरु १, जीव १, आङ्गिरस १, वाचस्पति १ चित्रशिखण्डिज १, [९ बृहस्पतिका नाम]॥ (इ) ॥२४॥ शुक्र १, दैत्यगुरु १, काव्य १, उशनस् १, भार्गव १, कवि १, [६ शुक्राचार्यका नाम] अङ्गारक १, कुज १, भौम १, लोहिताङ्ग १, महीसुत १,

---

(अ) अश्विन्यादि २७ ताराका नाम

अश्विनी १ । भरणी २ । कृत्तिका ३ । रोहिणी ४ । मृगशिरा ५ । आर्द्रा ६ । पुनर्वसु ७ । पुष्य ८ । आश्लेषा ९ । मघा १० । पूर्वफाल्गुनी ११ । उत्तरफाल्गुनी १२ । हस्त १३ । चित्रा १४ । स्वाति १५ । विशाखा १६ । अनुराधा १७ । ज्येष्ठा १८ । मूल १९ । पूर्वाषाढा २० । उत्तराषाढा २१ । श्रवण २२ । धनिष्ठा २३ । शतभिषा २४ । पूर्वभाद्र २५ । उत्तरभाद्र २६ । रेवती २७ ।

(आ) प्रोष्ठपदा-र भाद्रपदा दुवैशब्द पूर्वभाद्र-र-उत्तरभाद्रलाई कहँन्छन्, दुवैशब्द बहुवचनान्त हुन् भनी कोही भन्दछन् ।

(इ) (१) वचनवाचक-शब्ददेखी परतिर पतिशब्द, (२) देववाचकशब्ददेखी परतिर गुरुवाचक-शब्द राखेमा बृहस्पतिको नाम हुन्छ, जस्तै—

(१) वाक्पतिः, वाणीपतिः, भारतीपतिः इत्यादि ।

(२) त्रिदशदेशिकः, अमरगुरुः, विबुधगुरुः, इत्यादि ।

(॥) गीर्पतिः, गीँ̥पतिः, गीःपतिः यस्ता ३ रूप ठीक हुन्, गीष्पतिः यस्तोरूप प्रामाणिक होइन ।

२०८ रोहिणेयो बुधः सौम्यः समौ शौरिशनैश्चरौ ।
२०९ तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः ॥२६॥
२१० सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।
२११ राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ॥२७॥
२१२ सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
२१३ भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥२८॥
२१४ भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।
२१५ विकर्तनार्कमार्तंडमिहिरारुणपूषणः ॥२९॥
२१६ द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।
२१७ विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥३०॥
२१८ भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।
२१९ "पद्माक्षस्तेजसांराशिश्छायानाथस्तमिस्रहा ।
२२० कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः ॥१॥
२२१ प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः ।
२२२ इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः" ॥२॥

[५ मङ्गलका नाम] ॥२५॥ रौहिणेय १, बुध १, सौम्य १, [३ बुधका नाम] शौरि १, (सौरि १) (सौर १, शौर १, शनि १) शनैश्चर १, [२ शनैश्चरका नाम] तमस् ३ (तम १), राहु १, स्वर्भानु १, सैंहिकेय १, विधुन्तुद १, [५ राहुका नाम] ॥२६॥ मरीच्यत्रिमुखाः सप्त ऋषयः चित्रशिखण्डिनः (मरीचि-अत्रि-आदि गरेका-सात-ऋषि चित्रशिखण्डी कहिन्छन्) चित्रशिखण्डिन् १ [७ मरीचि, अङ्गिरा, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वसिष्ठ, ई ७ ऋषिको नाम ॥ (ई) ॥

राशीनाम् (१२ राशिको) उदयः (उदय जो छ सो) लग्नम् (लग्न कहिन्छ) लग्न ३ [१ तत्तत् लग्न(लगन्)को नाम] ते तु मेषवृषादयः (तीलग्न मेष, वृष, आदिगरेका मिथुन, कर्कट, सिंह, कन्या, तुला, वृश्चिक, धनु, मकर, कुम्भ, मीन, सहित) १२ छन् ॥२७॥ सूर १, (शूर १) सूर्य १, अर्यमन् १, आदित्य १, द्वादशात्मन् १, दिवाकर १, भास्कर १, अहस्कर १, ब्रध्न १, प्रभाकर १, विभाकर १, ॥२८॥ भास्वत् १, विवस्वत् १,, सप्ताश्व १, हरिदश्व १, उष्णरश्मि १, विकर्तन १, अर्क १, मार्तंण्ड १, (मार्ताण्ड १) मिहिर १, अरुण १, पूषन् १, ॥२९॥ द्युमणि १, तरणि १, मित्र १, चित्रभानु १, विरोचन १, विभावसु १, ग्रहपति १, त्विषांपति १, अहर्पति १, ॥३०॥ भानु १, हंस १, सहस्रांशु १, तपन १, (तापन १) सवितृ १, रवि १, "पद्माक्ष १, तेजसांराशि १, छायानाथ १, तमिस्रहन् १, कर्मसाक्षिन् १, जगच्चक्षुस् १, लोकबन्धु १, त्रयीतनु १, ॥ १ ॥ प्रद्यातन १, दिनमणि १, खद्योत १,

---

(ई) मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
ऋषयोऽमी वसिष्ठश्च ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥

२२३ माठरः पिङ्गलोदण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ॥३१॥
२२४ सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ।
२२५ परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥३२॥
२२६ किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः ।
२२७ भानुः करो,मरीचिः स्त्रीपुंसयो,दीधितिः स्त्रियाम् ॥३३॥
२२८ स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।
२२९ रोचिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः ॥३४॥

लोकबान्धव १, इन १, भग १, धामनिधि १, अंशुमालिन् १, अब्जिनीपति १," [५४ सूर्यका नाम] ॥ (उ) ॥ २ ॥

माठरः, पिङ्गलः, दण्डः, (ई ३ जोछन्सो) चण्डांशोः (सूर्यका) पारिपार्श्विकाः (वरिपरिरहने-सेवक हुन्) माठर १, पिङ्गल १, दण्ड १, [३ सूर्यका-पार्श्ववर्ती-सेवकका नाम] ॥ (ऊ) ॥ ३१ ॥ सूरसूत १, अरुण १, अनूरु १, काश्यपि १, गरुडाग्रज १, [५ सूयंका-सारथिका नाम] परिवेष १, परिधि १, उपसूर्यक ३, मण्डल ३, [४ सूर्यका-वरीपरी-कहिलेकाहीं-लाग्ने-मण्डल(घेरा)का नाम] ॥ (ऋ) ॥३२॥ किरण १, उस्र १, मयूख १, अंशु १, गभस्ति १, घृणि १, रश्मि १ (वृष्णि १) भानु १, कर १, मरीचि ४, दीधिति २, [११ किरणका नाम] ॥ ३३ ॥ प्रभा २, रुच् २, रुचि २, त्विष् २,

(उ) (१) दिनवाचकशब्ददेखी परतिर मणिशब्द, (२) [१]दिनवाचकशब्द, [२]कमलिनीवाचकशब्द, [३]ग्रहशब्द, [४]छायाशब्द, [५]संज्ञाशब्द-देखी परतिर पतिवाचकशब्द, (३) सहस्रशब्ददेखी परतिर किरणवाचकशब्द, (४) सप्तशब्ददेखी परतिर अश्ववाचकशब्द राखेमा सूर्यको नाम हुन्छ, जस्तै —

(१) वासरमणिः, अहर्मणिः । (२) [१]दिनपतिः, [१]वासरपतिः। [२]सरोजिनीदयितः, [२]कमलिनीवल्लभः। [३]ग्रहाधीशः, [३]ग्रहपरिवृढः। [४]छायापतिः, [४]छायानायकः। [५]संज्ञावल्लभः, [५]संज्ञाधवः। (३) सहस्रकिरणः, सहस्रमयूखः। (४) सप्तसप्तिः, सप्ततुरगः, इत्यादि।

(ऊ) सूर्यकावायाँ-पट्टी दण्ड-नाम लियेर दण्डकर्ता भइकन इन्द्र रहन्छन्, दाहिनेपट्टी पिङ्गलनाम-भयेका अग्नि रहन्छन्, इन्लाई वामन पनि भन्दछन्, यमराज-पनि माठर नाम लियेर दाहिने-पट्टीनै रहन्छन् ।

शक्रोऽस्य वामपार्श्वे तु दण्डाख्यो दण्डनायकः ।
वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च सः ।
यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया ।

(ऋ) उपसूर्यक भन्नाले सूर्यका-वरीपरी-लाग्ने भन्ने अर्थ बुझिन्छ ता पनि, त्योशब्द उपलक्षक हुनाले अन्यत्र-वरीपरीलाग्ने-मण्डललाई पनि परिवेष, परिधि, उपसूर्यक, मण्डल भन्नुपर्दछ । चन्द्रमामा-लाग्ने-मण्डललाई पनि श्रीहर्षमहाकविले नैषधकाव्यमा परिवेष भनेका छन् ।

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।
तनोति भानोः परिवेषकैतवात् तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥

२३० कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।
२३१ तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥३५॥

इति दिग्वर्गः ॥३॥

भा २, भास् २, छवि २, द्युति २, दीप्ति २, रोचिस् ३, शोचिस् ३ [११ कान्तिका नाम] प्रकाश १, द्योत १, आतप १, [३ आतप(घाम)का नाम] ॥ ३४ ॥ कोष्ण ७, कवोष्ण ७, मन्दोष्ण ७, कदुष्ण ७, [४ मन्ताता वस्तुका नाम] तिग्म ७, तीक्ष्ण ७, खर ७, [३ साह्रैताता-वस्तुका नाम] मृगतृष्णा २, मरीचिका २ [२ मृग-तृष्णाका(*) नाम] ॥ ३५ ॥

इति दिग्वर्गः ॥३॥

(*) वालुवैवालुवाभएका-मैदानमा घाम-र-जुन्-लागेका-वेलामा टाढावाट हेर्दा पानी-टल्केजस्तो देखिन्छ, प्यासले-व्याकुल-भयेका-मृगहरू त्यतैतिर दौडेर पुग्दछन्, त्यहाँ पानी पाउदैनन्, अनि टाढाहेर्दा उस्तै देख्तछन् र फेरी उतै दौडन्छन्, एवं-रीत्या दौड्दादौड्दैमा तिन्को जिन्दगी खतं हुन्छ, मर्छन् । मृगहरूलाई झुक्याउने त्यो-वालुवामा-टल्केको-तेज मृगतृष्णा र मरीचिका भनिन्छ ।

२३२ कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपि समयोऽप्यथ पक्षतिः ।
२३३ प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥१॥
२३४ घस्रो, दिनाहनी, वा तु क्लीबे दिवसवासरौ, ।
२३५ प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी अपि ॥२॥
२३६ "व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते" ।
२३७ प्रभातं च दिनन्ति तु सायं सन्ध्या पितृप्रसूः ।
२३८ प्राह्णाऽपराह्णमध्याह्नास्त्रिसन्ध्यमथ शर्वरी ॥३॥
२३९ निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।
२४० विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥४॥
२४१ तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयाऽन्विता ।
२४२ आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥५॥
२४३ गणरात्रं निशा बह्व्यः प्रदोषो रजनीमुखम् ।
२४४ अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ, द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥६॥

काल १, दिष्ट १, अनेहस् १, समय १, [४ काल(समय = वखत)का नाम] पक्षति२ प्रतिपद् २ [२ परेवा-तिथिका नाम] तदाद्याः तिथयः (परेवा-आदिगरेका दिन तिथि कहिन्छन्)। द्वयोः (तिथिशब्द पुंलिङ्ग-र-स्त्रीलिङ्गमा रहन्छ)। तिथि ४ [१ प्रतिपदादितिथिको नाम] ॥ १ ॥ घस्र १, दिन ३, अहन् ३, दिवस ५, वासर ५, [५ दिनका नाम] प्रत्यूष १, अहर्मुख ३, कल्य ३, (काल्य ३) उषस् ३ प्रत्युषस् ३ (उष १, उषा ८, ऊष १, प्रत्यूषस् ३) ॥ २ ॥ "व्युष्ट ३, विभात ३,गोसर्ग १," प्रभात ३, [९ प्रातःकाल(विहाना)का नाम] दिनान्त १, साय १, (सायम् ८) सन्ध्या २, पितृप्रसू २ [४ साँझका नाम] प्राह्ण १, [१ पूर्वाह्ण(दिनका-३भागको-पहिलो-भाग)को नाम] अपराह्ण १, [१ दिनका-तिन-भागको-तेस्रो भागको नाम] मध्याह्न १ [१ दिनका ३ भागको-दोस्रो-भागको नाम] त्रिसन्ध्य ३ [१ पूर्वाह्णमध्याह्न-अपराह्ण ई-तीनै-कालको नाम] शर्वरी २ ॥ ३ ॥ निशा २. निशीथिनी २, रात्रि २ (रात्री २), त्रियामा २, क्षणदा २, क्षपा २, विभावरी २, तमस्विनी २, (रजनि २) रजनी २, यामिनी २, तमी २, (तमि २) (तमा २) [१२ रात्रि(रात)का नाम] ॥ ४ ॥ तामसी रात्रिः तमिस्रा (अँध्यारी-रात तमिस्रा कहिन्छे) तमिस्रा २ [१ अँध्यारीरातको नाम] चन्द्रिकया अन्विता रात्रिः ज्यौत्स्नी (चन्द्रिकाले-युक्त-भयेकी-(जुनेली)रात ज्यौत्स्नी कहिन्छे) ज्यौत्स्नी २, [१ उज्याली(जुनेली)रातको नाम]

आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी (भोलीपल्ट-आउने-दिन-र-आजको-दिनले-युक्तभयेकी-रात्रिलाई-कहँदामा पक्षिणी शब्दको प्रयोग हुन्छ) पक्षिणी २ [१ अघिल्ला--दिनको--४प्रहर--र--पछिल्ला-दिनको-४प्रहरले-युक्तभयेकी,--४प्रहरवालीरात्रि,-अर्थात् १२ प्रहरका-कालको नाम] ॥ ५ ॥ गणरात्र ३ [१ धेरै रात्रिको नाम]

(१) हलन्तस्त्रीलिङ्गी-प्रतिपद्-शब्ददेखी भागुरिकामतमा टाप्प्रत्यय गर्दा प्रतिपदा शब्द पनि हुन्छ।

२४५ स पर्वसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।
२४६ पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ।।७।।
२४७ कलाहीने साऽनुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ।
२४८ अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः ।।८।।
२४९ सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः ।
२५० उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ।।९।।
२५१ सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ।
२५२ एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ।।१०।।

प्रदोष १, रजनीमुख २ [२ प्रदोषकालका[1] नाम] अर्धरात्र १, निशीथ १, [२ आधारातका नाम] याम १, प्रहर १, [२ प्रहरका नाम] ६० घडीको-अष्टमांश-काल-(७।। घडी)को १ प्रहर हुन्छ ।। ६ ।। प्रतिपत्पञ्चदश्योः (परेवा-र-औंसीपूर्णिमाको) यत् अन्तरम् (जो-बीच छ) स सन्धिः (त्यो-जोर जो छ सो) पर्व (पर्व कहिन्छ) पर्वन् ३ (पर्वसन्धि १) [१ परेवा-र औंसी-पूर्णिमाको-जोर(सन्धि)को नाम] पक्षान्त १ पञ्चदशी २ [२ अउँसी-पूर्णिमा दुवैका नाम] पौर्णमासी २ पूर्णिमा २ [२ पूर्णिमा-तिथिका नाम] सा निशाकरे कलाहीने सति अनुमतिः (त्यो-पूर्णिमा चन्द्रमामा-१६ कला-पूर्णभयेका-छैनन् भने अनुमति कहिन्छे) अनुमति २ [१ सोह्रै कलानभयेका-चन्द्रमा-उदाउनेपूर्णिमा-तिथिको नाम] पूर्णे निशाकरे राका (सोह्रैकलाले-पूर्णभयेका-चन्द्रमाले-युक्तभयेकी-पूर्णिमा राका कहिन्छे) राका २ [१ सोह्रै कलाले-पूर्ण-भयेका-चन्द्रमाले-युक्तभयेकी-पूर्णिमाको नाम]

अमावास्या २, अमावस्या २, (अमा २) दर्श १, सूर्येन्दुसङ्गम १, [४ औंसीका नाम] सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली (त्योअउँसी चन्द्रकलाको-केही-शेषले युक्त-छ-भने सिनीवाली कहिन्छे) सिनीवाली २ [१ चन्द्रकला-शेष-रहने-औंसीको नाम] नष्टेन्दुकला सा कुहूः (चन्द्रकला-जम्मै-नष्टभयेकी-त्यो-अउँसी कुहू कहिन्छे) कुहू २ [१ चन्द्रकला-कत्ति-नभयेकी-अउँसीको नाम] इन्दौ पूष्णि च (चन्द्रमा-र-सूर्य) राहुग्रस्ते (राहुले-ग्रास-गरियेमा) उपरागः ग्रहः (उपराग-र-ग्रह-भनिन्छ) उपराग १ ग्रह १ [२ चन्द्र-सूर्यग्रहणको नाम] ।। ९ ।। सोपप्लव १, उपरक्त १, [२ ग्रहणलागेका-(राहुले-ग्रस्तपारेका-अवस्थाका)सूर्यचन्द्रका नाम] अग्न्युत्पात १, उपाहित १ [२ तेजिला-स्वरूपले-प्रकट-भएर-अशुभसूचनगर्ने-उल्कापात, तारापात, धिषायापात, वज्रपात,

(१) सामान्य-प्रदोष प्रतिदिन सूर्यास्तदेखी २ घडीसम्म हुन्छ । ई २ त्यसैका नाम हुन् । सारस्वत-प्रदोष (अनध्यायप्रदोष) त्रयोदशी, सप्तमी, चतुर्थीतिथिमा मानिन्छ । आधारातसम्ममा त्रयोदशी लाग्दछ भने द्वादशीकै-दिन, डेढप्रहर-रातजाउन्ज्यालसम्म सप्तमी लाग्दछ भने षष्ठीकै-दिन, १ प्रहररातजाउन्ज्यालसम्म चतुर्थी लाग्दछ भने तृतीयैका-दिन प्रदोष मान्नु-पर्दछ, शिवव्रतकाप्रदोपको नियम् वेग्लै छ ।

२५३ अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा, त्रिंशत्तु ताः कला ।
२५४ तास्तु त्रिंशत् क्षण,स्ते तु मुहूर्तो द्वादशाऽस्त्रियाम् ॥११॥
२५५ ते तु त्रिंशदहोरात्रः, पक्षस्ते दश पञ्च च ।
२५६ पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥१२॥
२५७ द्वौद्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतु, स्तैरयनं त्रिभिः, ।
२५८ अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणाऽ,अर्कस्य वत्सरः ॥१३॥
२५९ समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

विद्युत्पात धूमकेतु-ई-उत्पातका नाम] दिवाकरनिशाकरौ (सूर्य-र-चन्द्रमा-ई २ जो छन्सो) एकया उक्त्या (एउटै-उक्तिले = अभिन्नबोलीले) पुष्पवन्तौ कथ्येते (पुष्पवत् कहिन्छन्) पुष्पवत् १ [१ सूर्य-चन्द्र-दुवैको १ नाम] यो-शब्द नित्यद्विवचनान्त छ, एउटालाई-मात्र-कहँदा यस्को प्रयोग हुँदैन ॥ लृ ॥

काष्ठा २ [१ अठारचोटी-निमेष-(नेत्रनिमीलन)गर्दा लाग्ने-काल-वरावरका-कालको नाम] कला २ [१ ३०काष्ठाको नाम] क्षण १ [१ ३०कलाको नाम] मुहूर्त ५ [१ १२क्षणको(२घडीको) नाम] ॥ ११ ॥ अहोरात्र १, [१ ३०मुहूर्तको (६० घडीको) नाम] पक्ष १ [१ पन्ध्र-अहोरात्रको नाम] शुक्लकृष्णौ पक्षौ (शुल्कपक्ष-र-कृष्णपक्ष) पूर्वापरौ पक्षौ (पूर्वपक्ष र अपरपक्ष कहिन्छन्) पूर्वपक्ष १ [१ शुक्लपक्षको नाम] अपरपक्ष १ [१ कृष्णपक्षको नाम] हाम्रो-देशमा कृष्णपक्ष-देखी आरंभगरेर पूर्णिमामा माससमाप्ति भये पनी अन्यत्र प्रायः अमावास्यामा माससमाप्ति हुन्छ, त्यही अमान्तमान-पक्ष लियेर कोशकारले शुक्लपक्षलाई पूर्वपक्ष भनेको हो । तौ उभौ मासः (ती २ पक्षको समुदाय मास कहिन्छ) मास १ [१ २पक्ष(१ महिना)को नाम] ॥ १२ ॥ द्वौद्वौ मार्गादिमासौ ऋतुः (मंशीरदेखी शुरु-गरेर २।२ महिनाको हेमन्तआदिगरेको १।१ ऋतु हुन्छ) तैस्त्रिभिः अयनम् (ती ३।३ ऋतुले) अयनम् (अयन हुन्छ) । ऋतु १ [१ मंशीरप्रभृति १२ महिनामा २।२ महिनाले-मानिने-हेमन्तादि-सामान्यऋतुको नाम] अयन ३ [१ ३।३ ऋतुको नाम] अर्कस्य उदक्-दक्षिणा-गतिः द्वे अयने (सूर्यको-उत्तरतर्फको-र-दक्षिणतर्फको) गति (ढल्काई) २ अयन (उत्तरायण-दक्षिणायन) हुन्छन् । वर्षाऋतु, देखी ३ ऋतु दक्षिणायन, शिशिरऋतुदेखी ३ ऋतु उत्तरायण हुन्छ । द्वे अयने वत्सरः (२ अयनको-काल १ वर्ष हुन्छ) वत्सर १ [१ वर्षको नाम ॥ १३ ॥

विषुवत् ३, विषुव ३ [२ रातदिन-वरावर-हुने-समय-(मेषसंक्रान्ति-र-तुला-संक्रान्ति)का नाम]

(लृ) शीतकालका-वर्णनको प्रारम्भ-गर्दा मङ्गलाचरणश्लोकमा—"समयका-प्रभावले समानगुण हुन-आयेका (हुस्सुलागेका वेलामा) समानशोभावाला भयेका, नाम एक भयेका पुष्पवत्-लाई प्रणाम गरेर शीतको वर्णन गरिन्छ" भन्ने आशय कसैले देखायेको छ—

समगुणतां प्रतिपन्नौ समानशोभावभिन्ननामानौ ।
प्रणयेन पुष्पवन्तौ प्रणम्य शीतस्य वर्णनं क्रियते ॥ शीतवर्णन, अमरभारती

२६० "पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी, मासे तु यत्र सा ।
२६१ नाम्ना स पौषो, माघाद्याश्चैवमेकादशाऽपरे" ॥ १ ॥

"पुष्ययुक्ता (पुष्यनक्षत्रले-युक्त-भयेकी) पौर्णमासी (पूर्णिमा जो छे सो) पौषी (पौषी कहिन्छे) पौषी २ [१ पुष्यनक्षत्रले-युक्त भयेकी-पूर्णिमाको नाम] सा यत्र मासे भवति (त्योपौषीपूर्णिमा जुन्-महिनामा हुन्छे) सः मासः पौषः (त्यो महिना पौष कहिन्छ) पौष १ [१ पौषीपूर्णिमाले-युक्त-भयेका-महिनाको नाम] अपरे माघाद्याः एकादश एवम् (अरु-माघ-आदिगरेका-११महिनाका-नाम पनि यस्तै व्युत्पत्तिले सिद्ध हुन्छन्)" ॥ १ ॥

यहाँ १८ निमेषदेखी उत्तरोत्तर-स्थूल-भएका-कालको केही-परिचय देखाइयो, पुराणमा निमेष-भन्दा-पनि-सूक्ष्म-भएका-कालको परिचय देखायेको छ । प्रकृतोपयोगी-हुनाले र केही-मतभेदहुनाले त्यो देखाइन्छ ।

यउटा-पार्थिवपरमाणुलाई-पारगर्दा सूर्यलाई जाति काल लाग्दछ, त्यो-सूक्ष्मातिसूक्ष्मकाललाई परमाणुकाल भन्दछन् । अब उत्तरोत्तर-स्थूलकाल कालचक्रबाट बुझ्नु ।

कालपरिचयचक्र

२	पमाणुको	१	अणु	हुन्छ	३०	मुहूर्तको	१	दिन	हुन्छ
२	अणुको	१	त्रसरेणु	"	१५	दिनको	१	पक्ष	"
३	त्रसरेणुको	१	त्रुटि	"	२	पक्षको	१	मास†	"
१००	त्रुटिको	१	वेध	"	२	मासको	१	ऋतु	"
३	वेधको	१	लव	"	३	ऋतुको	१	अयन*	"
३	लवको	१	निमेष	"	२	अयनको	१	वर्षA	"
३	निमेषको	१	क्षण	"	३६०	वर्षको	१	दिव्यवर्ष	"
५	क्षणको	१	काष्ठाx	"	१२०००	दिव्यवर्षको	४	युग	"
१५	काष्ठाको	१	लघु	"	४	मानुषयुगको	१	दिव्ययुग	"
१५	लघुको	१	नाडी❀	"	७१	दिव्ययुगको	१	मन्वन्तर	"
२	नाडोको	१	मुहूर्तX	"	२०००	दिव्ययुगको	१	ब्राह्मदिन	१

(x) पुराणमतमा १५ निमेपको १ काष्ठा भयो । कोशकार १८ निमेषको १ काष्ठा हुन्छ भन्छन् ।

(❀) १ नाडी र १ घडो पर्याय हो ।

(X) १ मुहूर्त-र-२ घडी एकै हो ।

(†) हाम्रो १ मास पितृहरुको १ दिन हुन्छ ।

(*) उत्तरायण दिन, दक्षिणायन देवताको रात्रि हुन्छ ।

(A) हाम्रो १ वर्ष देवताको १ दिन हुन्छ ।

२६२ मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥१४॥
२६३ पौषे तैषसहस्यौ द्वौ, तपा माघे,ऽथ फाल्गुने ।
२६४ स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः, स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥१५॥
२६५ वैशाखे माधवो राधो ज्यैष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ।
२६६ आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥
२६७ स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।
२६८ स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्तिके ॥१७॥
२६९ बाहुलोर्जौ कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ।
२७० वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ॥१८॥

मार्गशीर्ष १ सहस् १, मार्ग १, आग्रहायणिक १ [४ मङ्सीर-महिनाका नाम] मृगशीर्षनक्षत्रले-युक्तभयेकी-पूर्णिमा मार्गशीर्षा, मार्गशोर्षीले-युक्त-भयेको-महिना मार्गशीर्षं कहिन्छ ॥ १४ ॥ पौष १, तैष १, सहस्य १, [३ पौष-महिनाको नाम] पौष शब्दको-व्युत्पत्ति अघिल्लाक्षेपकमा देखाइयेको छ ॥ तपस् १, माघ १ [२ माघ-महिनाका नाम] मघा-नक्षत्रले-युक्त-भयेकी-पूर्णिमा-माघी, माघीले-युक्त-भयेको-महिना माघ कहिन्छ ॥ फाल्गुन १, तपस्य १, फाल्गुनिक १, [३ फागुन-महिनाका नाम] फल्गुनी-नक्षत्रले (पूर्वं-फाल्गुनी-उत्तर-फाल्गुनीले) युक्त-भयेकी-पूर्णिमा फाल्गुनी, फाल्गुनीले-युक्त-भयेको-महिना फाल्गुन कहिन्छ ॥ चैत्र १, चैत्रिक १, मधु १, [३ चैत महिनाका नाम] चित्राले-युक्त-भयेकी-पूर्णिमा चैत्री, चैत्रीले-युक्तभयेको-महिना चैत्र कहिन्छ ॥

वैशाख १, माधव १, राध १, [वैशाखमहिनाका नाम] विशाखानक्षत्रले-युक्त-भएकी-पूर्णिमा वैशाखी, वैशाखीले-युक्त-भयेको-महिना वैशाख कहिन्छ ॥ ज्यैष्ठ १ (ज्येष्ठ १) शुक्र १ [२ जेठ-महिनाका नाम] ज्येष्ठानक्षत्रले-युक्त-भएकी-पूर्णिमा ज्यैष्ठी, ज्यैष्ठीले-युक्तभयेको-महिना ज्यैष्ठ कहिन्छ ॥ शुचि १, आषाढ १, [२ असार-महिनाका नाम] आषाढा-(पूर्वाषाढा-उत्तराषाढा)ले-युक्तभयेकी पूर्णिमा आषाढी, आषाढीले-युक्तभयेको-महिना आषाढ कहिन्छ ॥ श्रावण १, नभस् १ श्रावणिक १, [३ साउन महिनाका नाम] श्रवणनक्षत्रले-युक्त-भयेकी-पूर्णिमा श्रावणी, श्रावणीले-युक्त-भयेको-महिना श्रावण कहिन्छ ॥ १६ ॥ नभस्य १, प्रौष्ठपद १, भाद्र १, भाद्रपद १, [४ भदौ-महिनाका नाम] भद्रपदा-(पूर्वभाद्र-उत्तरभाद्र)-ले-युक्तभयेकी-पूर्णिमा भाद्रपदी, भाद्रपदीले-युक्त-भयेको-महिना भाद्रपद कहिन्छ ॥ आश्विन १, इष १, आश्वयुज १, [३ असौज-महिनाका नाम] अश्विनीले-युक्त-भयेकी-पूर्णिमा आश्विनी, आश्विनीले-युक्त-भयेको-महिना आश्विन कहिन्छ ॥ कार्तिक १, ॥ १७ ॥ बाहुल १, ऊर्ज १, कार्तिकिक १, [४ कार्तिक-महिनाका नाम] कृत्तिका-नक्षत्रले-युक्त-भयेकी-पूर्णिमा कार्तिकी, कार्तिकीले-युक्तभयेको-महिना कार्तिक कहिन्छ ॥ हेमन्त १, [१ हेमन्तऋतु (मङ्सीर-पूस)को नाम] शिशिर ५ [१ शिशिरऋतु (माघ-फागुन)को नाम] वसन्त १, पुष्पसमय १, सुरभि १, [३ वसन्तऋतु (चैत-वैशाख)का नाम] ग्रीष्म १, ऊष्मक १ ॥ १८ ॥

५

२७१ निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।
२७२ स्त्रियां प्रावृट्, स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत् स्त्रियाम् ॥१९॥
२७३ षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।
२७४ संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत् समा ॥२०॥
२७५ मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो, वर्षेण दैवतः ।
२७६ दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः, कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

निदाघ १, उष्णोपगम १, उष्ण १, ऊष्मागम १, तप १ [७ ग्रीष्मऋतु (ज्येष्ठ-आषाढ)का नाम] प्रावृष् २, वर्षा २ (वर्षाशब्द स्त्रीलिङ्गी छ, त्यस्को एकवचन द्विवचन छैन,-बहुवचनमात्र हुन्छ) [२ वर्षाऋतु (श्रावण-भाद्र)का नाम] शरद् २ [शरद्ऋतुको (आश्विन-कार्तिकको) नाम] अमी षट् (ई-पहिले-देखाइयेका-हेमन्त-प्रभृति ६ जो छन्सो) ऋतवः (ऋतु कहिन्छन्) । ऋतुशब्दः पुंसि (ऋतुशब्द पुंलिङ्गमा रहन्छ) अमी मार्गादीनां युगैः क्रमात् ज्ञेयाः (ई ६ ऋतु मार्गशीर्षआदिगरेका-महिनाका-युगलले (२।२ ले) क्रमैसँग जान्नुपर्दछन्) ॥ (ए)

संवत्सर १, वत्सर १, अब्द १, हायन ५, शरद् २, समा २, [६ वर्षका नाम] ॥ २० ॥ मासेन पैत्रः अहोरात्रः (हाम्रा १ महिनाले पैत्र (पितृहरुको) अहोरात्र (१ दिन) हुन्छ) ॥ वर्षेण दैवतः अहोरात्रः (हाम्रा १ वर्षले दैव (देवताको) अहोरात्र (१ दिन) हुन्छ) ॥ दैवे द्वे युग सहस्रे ब्राह्मः अहोरात्रः (दुई हजार दैवयुगको (२००० दैव-

---

(ए) यस्तो-ऋतुक्रम "मधु-र-माधव (चैत-र-वैशाख) वासन्तिक ऋतु हुन्छ" भन्ने वैदिक-वचनानुसारी-ग्रन्थानुसार लेखियो. तदनुसारै शास्त्रोक्त आधानादि-(अग्निहोत्रग्रहण-उपनयन-संकल्पमा ऋतुका उल्लेख इत्यादि) कर्म गरिन्छन्. परन्तु शारीरकहितैषी-आयुर्वेदले ऋतुचर्या-दिनचर्यामा भिन्नभिन्न-आहारविहारको व्यवस्था-गर्दा वर्षाऋतुदेखी-ऋतुको आरम्भ गरेको छ, शिशिरऋतुको उल्लेख नगरेर हेमन्तकोमात्र उल्लेख गरीकन आखीरमा प्रावृट्-ऋतुको उल्लेखगरेको छ. अत-एव, पुण्यकर्म गर्दा वैदिकमतानुसारीऋतुक्रम र, शारीरकस्वास्थ्यका निमित्तको ऋतुचर्या(ऋतु अनुसारका पथ्यापथ्य-आहारविहारादिको व्यवस्था) गर्दा आयुर्वेदानुसारीऋतुक्रमको अनुसार गर्नु मुनासीव हुन्छ ।

इह तु वर्षा-शरद्-हेमन्त-वसन्त-ग्रीष्म-प्रावृषः षड्तवो भवन्ति, दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम्····तद्यथा—भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः, कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत्, पौषमाघौ हेमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढश्रावणौ प्रावृट्, इति. [सुश्रुतसंहिता]

वैदिक-ऋतुचक्र							आयुर्वेदीय-ऋतुचक्र						
ऋतु नाम	हेमन्त	शिशिर	वसन्त	ग्रीष्म	वर्षा	शरत्	ऋतु नाम	वर्षा	शरत्	हेमन्त	वसन्त	ग्रीष्म	प्रावृट्
मास नाम	मार्गशीर्ष पौष	माघ फाल्गुन	चैत्र वैशाख	ज्येष्ठ आषाढ़	श्रावण भाद्र	आश्विन कार्तिक	मास नाम	भाद्र आश्विन	कार्तिक मार्गशीर्ष	पौष माघ	फाल्गुन चैत्र	वैशाख ज्येष्ठ	आषाढ़ श्रावण

२७७ मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।
२७८ संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥२२॥
२७९ अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्विषकल्मषम् ।
२८० कलुषं वृजिनैनोऽघमंहोदुरितदुष्कृतम् ॥२३॥

युगको) ब्राह्म (ब्रह्माको) १ अहोरात्र हुन्छ,) तौ तु नृणां कल्पौ (ती ब्राह्मदिन र ब्राह्मीरात्री मानिसका १ कल्प हुन्छन् अर्थात् १००० (एक हजार) दैवयुग १ ब्राह्मदिन, १००० दैवयुग १ ब्राह्मीरात्रि हुन्छ, ब्राह्मदिन स्थितिकाल हो, ब्राह्मीरात्रि प्रलयकाल हो, त्यो-दुईकालको समष्टि (ब्राह्मअहोरात्र) हाम्रो १ कल्पकाल हो । ब्रह्माको दिनकालमा सृष्टि र स्थिति,-रात्रिकालमा प्रलय हुन्छ, भोलीपल्ट ब्रह्माजी फेरी सृष्टि गर्दछन् , त्योकल्पको नाम वेग्लै हुन्छ, सृष्टिको तरीका पनि प्रायः वेग्लै२ हुन्छन्) ॥ (ऐ) ॥

दिव्यानां युगानाम् एकसप्ततिः मन्वन्तरम् (दिव्य ७१ युगको १ मन्वन्तरकाल हुन्छ,) प्रत्येक कल्पमा १४ मन्वन्तर हुन्छन् ॥ (ओ) ॥ मन्वतर ३ [१ एकमनुकाराज्यकालको नाम]

संवर्त १, प्रलय १, कल्प १, क्षय १, कल्पान्त १, [५ प्रलय (सर्वसंहार)का नाम] ॥ २२ ॥ पङ्क ५, पाप्मन् १, पाप ३, किल्विष ३, कल्मष ३, कलुष ३, वृजिन ३, एनस् ३, अघ ३, अंहस् ३, दुरित ३, दुष्कृत ३ [१२ पापका नाम] ॥ २३ ॥(औ)

(ऐ) कल्पको परिचय

(१) श्वेतकल्प	(७) बृहत्कल्प	(१३) उदानकल्प	(४) सोमकल्प	(१०) घोरकल्प
(२) नीललोहित,,	(८) कन्दर्प ,,	(१४) गारुड ,,	(५) मानव ,,	(११) वाराह ,,
(३) वामदेव ,,	(९) सद्यः ,,	(१५) कौर्म ,,	(६) तत्पुमान्,,	(१२) वैराज ,,
(४) रथन्तर ,,	(१०) ईशान ,,	(१) नारसिंह,,	(७) वैकुण्ठ ,,	(१३) गौरी ,,
(५) रौरव ,,	(११) व्यान ,,	(२) समान ,,	(८) लक्ष्मी ,,	(१४) माहेश्वर,,
(६) प्राण ,,	(१२) सारस्वत,,	(३) आग्नेय ,,	(९) सावित्री,,	(३०) पितृकल्प

अघिल्ला १५ कल्प ब्रह्माजीको १५ दिन अर्थात् १ पक्ष हुन्छ,—पन्ध्रौँ कौर्मकल्प ब्रह्माजीको पूर्णिमातिथि हो। पछिल्ला १५ कल्प ब्रह्माजीका कृष्णपक्षका १५ दिन हुन् अर्थात् पितृकल्प ब्रह्माजीको अमावास्यातिथि हो। यस्तै हिसाबले ब्रह्माजी सयेवर्षका बुढा भइसकेपछि महाप्रलय हुन्छ, ऐले ब्रह्माजी ५१ वर्ष लाग्तुभयेको छ। [मत्स्यपुराण]

(ओ) १४ मनुका नाम

स्वायंभुव १, स्वारोचिष २, उत्तम ३, तामस ४, रैवत ५, चाक्षुष ६, वैवस्वत ७, सार्वणि ८, दक्षसावर्णि ९, मेरुसावर्णि १०, सूर्यसावर्णि ११, चन्द्रसावर्णि १२, रुद्रसावर्णि १३, विष्णुसावर्णि १४।

(औ) पाप साधारणरूपले, [१]कायिक, [२]वाचिक, [३]मानसिक, ई ३ प्रकारका हुन्छन्—

२८१ स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।
२८२ मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदाऽऽमोदसम्मदाः ॥२४॥
२८३ स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मसातसुखानि च ।
२८४ श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥२५॥
२८५ भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
२८६ शस्तं चाऽथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥
२८७ मतल्लिका मर्चचिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ ।
२८८ प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥२७॥

धर्म ५, पुण्य ३, श्रेयस् ३, सुकृत ३, वृष १, [५ धर्मका नाम] मुद् २, प्रीति २, प्रमद १, हर्ष १, प्रमोद १, आमोद १, सम्मद १ ॥ २४ ॥ आनन्दथु १, आनन्द १, शर्मन् ३, सात ३, सुख ३, [१२ सुख (आनन्द-हर्ष)का नाम]

श्वःश्रेयस ३, शिव ३, भद्र ३, कल्याण ३, मङ्गल ३, शुभ ३ ॥ २५ ॥ भावुक ३, भविक ३, भव्य ३, कुशल ३, क्षेत्र ५, शस्त ३, [१२ कल्याणका नाम] पापं पुण्यं सुखादि च द्रव्ये त्रिषु (माथिवतायेका पापशब्द[1] १, पुण्यशब्द[2] १, सुखआदिगरेका शब्द १३, जो छन्सो द्रव्यलाई कहँदामा (पापवान् , पुण्यवान् , सुखवान् -कल्याणवान् व्यक्तिलाई-कहँदामा विशेष्यानुसार तिनै लिङ्गमा रहन्छन्) ॥ (अं) ॥ २६ ॥ मतल्लिका २, मर्चचिका २, प्रकाण्ड ५, उद्घ १, तल्लज १ [५ असलका नाम] असललाई कहे-पनि ई ५ शब्द विशेष्य-निघ्नलिङ्गी होइनन्, विशेष्य जस्तो-लिङ्गी-भये पनि इन्को-लिङ्ग देखायेवमो-

(१) कायिकपाप—अदत्तादान (नदियेको कुरालिनु १), अवैधहिंसा (वृथाप्राणिवध २), परदारसेवा (परस्त्रीगमन ३) यस्ता ३ प्रकारको हुन्छ ।

(२) वाचिकपाप—अप्रियभाषण १, असत्यभाषण २, पैशुन्य (पछाड़ी अर्काको दोष-कीर्तन ३), असंबद्धभाषण ४, यस्ता ४ प्रकारको हुन्छ ।

(३) मानसिकपाप—परद्रव्यको लालचा १, अर्काको अनिष्टचिताउनु २, झूटाकुरामा ढिपीगर्नु ३, यस्ता ३ प्रकारको हुन्छ ।

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाऽविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।
असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ [मनु.]

(अं) इन्को नपुंसकलिङ्गी-रूप मूलैमा छ. पापः पुरुषः (पापी पुरुष) पापा नारी (पापिनी स्त्री) पुण्यः पुरुषः (पुण्यात्मा पुरुष) पुण्या नारी (पुण्यात्मा स्त्री)। सुखः पुरुषः (सुखवान्पुरुष) सुखा नारी (सुखवती स्त्री)। श्वःश्रेयसः, शिवः, भद्रः, कल्याणः,

२८९ दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं, स्त्री नियतिर्विधिः ।
२९० हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥२८॥
२९१ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।
२९२ विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥२९॥
२९३ जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।
२९४ प्राणी तु चेतनोजन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥३०॥
२९५ जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।
२९६ चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥३१॥

इति कालवर्गः ॥४॥

जीम रहन्छ, ई ५ शब्द समासमा उत्तरपद भयेर विशेष्यका अगाडी रहन्छन्, एकाकी रहँदैनन् ॥ (अः) ॥ अय १, [१ भलैभलोगर्न लागेका दैवको नाम ॥ २७ ॥

दैव ३, दिष्ट ३, भागधेय ३, भाग्य ३, नियति २, विधि १, [६ भाग्य = दैवका नाम] हेतु १, कारण ३, बीज ३, [सामान्य-कारणका नाम] निदान ३, आदि-कारण ३, [२ मुख्य-कारणका नाम] ॥२८॥ क्षेत्रज्ञ १, आत्मन् १, पुरुष १, [३ आत्माका नाम] प्रधान ३, प्रकृति २, [२ प्रकृति(माया)का नाम] कालिकः विशेषः अवस्था (कालले-गरेको-फरक (मनुष्यको बाल्य-यौवन-वार्धक्य,-फलको शलाटुता-पक्वता-शीर्णताजस्तो हालत) अवस्था कहिन्छ) अवस्था २, [१ अवस्थाको नाम] सत्त्वम् रजः तमः गुणाः (सत्त्व-रज-तम ई३ गुण कहिन्छन्)। गुण १, [१ सत्त्वरजतम ई३-गुणको नाम] ॥२९॥ जनुस् ३, जनन ३, जन्मन् ३, जनि २, उत्पत्ति २, उद्भव १, [६ जन्मका नाम] प्राणिन् १, चेतन १, जन्मिन् १, जन्तु १, जन्यु १, शरीरिन् १, [६ प्राणि(प्राणवाला)का नाम] ॥३०॥ जाति २, जात ३, सामान्य ३, [३ मनुष्य-गो-गजप्रभृतिमा रहने मनुष्यत्व-गोत्व-गजत्व-प्रभृतिका नाम] व्यक्ति २, पृथगात्मता २, [२ जातिमान्-अलग-वस्तुका नाम] चित्त ३, चेतस् ३, हृदय ३, स्वान्त ३, हृद् ३, मानस ३, मनस् ३ [७ चित्त(मन)का नाम] ॥३१॥

इति कालवर्गः ॥४॥

मङ्गलः, शुभः, भावुकः, भविकः, भव्यः, कुशलः, क्षेमः, शस्तः पुरुषः (कल्याणवान् पुरुष)। श्वःश्रेयसी, शिवा, भद्रा, कल्याणी, मङ्गला, शुभा, भावुका, भविका, भव्या, कुशला, क्षेमा, शस्ता—नारी (कल्याणवती स्त्री)। पापं कुलम्, पुण्यं कुलम्, श्वःश्रेयसं कुलम् इत्यादिरूपले क्लीवलिङ्गीरूप चलाउनु ।

(अः) प्रशस्तः ब्राह्मणः (असल-ब्राह्मण) भन्दा,—ब्राह्मणमतल्लिका, ब्राह्मणमर्चचिका, ब्राह्मण-प्रकाण्डम्, ब्राह्मणोद्घः, ब्राह्मणतल्लजः, यस्तो प्रयोग हुन्छ ।

प्रशस्ता-नारी (असल स्त्री) भन्दा पनि—नारीमतल्लिका, नारीमर्चचिका, नारीप्रकाण्डम्, नार्युद्घः, नारीतल्लजः, यस्तै-प्रयोग हुन्छ ।

प्रशस्तं गृहम् (असल घर) भन्दा पनि—गृहमतल्लिका, गृहमर्चचिका, गृहप्रकाण्डम्, गृहोद्घः; गृहतल्लजः, यस्तै प्रयोग हुन्छ ।

२९७ बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।
२९८ प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥१॥
२९९ "प्रतिभा धीः स्फूर्तिमती पण्डा सैव विवेकिनी ।"
३०० धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्ममानसम् ।
३०१ "अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च" ।
३०२ चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥
३०३ "विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते" ।
३०४ अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ।
३०५ सन्देहद्वापरौ चाऽथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥३॥
३०६ मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।
३०७ समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥४॥

बुद्धि २, मनीषा २, धिषणा २, धी २, प्रज्ञा २, शेमुषी २, मति २, प्रेक्षा २, उपलब्धि २, चित् २, संवित् २, प्रतिपद् २, ज्ञप्ति २, चेतना २, [१४ बुद्धिका नाम] ॥१॥ "स्फूर्तिमती धीः प्रतिभा (स्फूर्तिले-युक्त-भयेकी = नयाँनयाँ-कल्पना-गर्न-शक्ने = फुर्तिबाज-भयेकी बुद्धि प्रतिभा कहिन्छ) प्रतिभा २, [१ कल्पनाकुशल-भयेकी बुद्धिको नाम] विवेकिनी सैव पण्डा (विवेकवती-त्यही-बुद्धि पण्डा कहिन्छे) पण्डा २ [१ विवेकवती-बुद्धिको नाम] "यही-पण्डा-हुने-लाई पण्डित भन्दछन्" । धारणावती धीः मेधा (देखेसुनेको-कुरा-संझीराख्ने-बुद्धि मेधा कहिन्छे) मेधा १ [१ धारणगर्ने-बुद्धिको नाम] ॥ (का) ॥ मानसं कर्म संकल्पः (मनले-गरेको-काम (आँट) संकल्प कहिन्छ) संकल्प १ [मनका आँटको नाम] "अवधान ३, समाधान ३, प्रणिधान ३ [३ ख्यालराख्नु-(चित्तलाउनु)का नाम]" चित्ताभोग १, मनस्कार १, [२ मनको तत्परता-(मन्सुवा)का नाम] चर्चा २, संख्या २ विचारणा २, [३ विचारका नाम] ॥ २ ॥ "विमर्श १, भावना २, वासना २, [३ अनुभवगरेका-कुरा-संझी-राख्नाका नाम]" अध्याहार १, तर्क १ ऊह १, [३ तर्कनाका नाम] विचिकित्सा २, संशय १, संदेह १, द्वापर १ [४ सन्देहका नाम] निर्णय १, निश्चय १ [२ निश्चयका नाम] ॥ ३ ॥

मिथ्यादृष्टि २, नास्तिकता २, [२ नास्तिक्यबुद्धि ("स्वर्गनरक केही छैन, पुनर्जन्म हुदैन, मन्परीगर्न-पाउनुनै स्वर्ग हो, आफुलाई तकलीफ दिनुनै नरक हो," यसो-भन्ठान्ने-बुद्धि)को नाम] व्यापाद १, द्रोहचिन्तन ३ [२ अर्काको-द्रोह-चिताउनु (कुभलोगर्नखोज्नु)का नाम] सिद्धान्त १ राद्धान्त १, [२ छलफल-गरेर-निर्णय-

(का) सुन्नखोज्नु, सुन्नु, सुनेकाकुरा-पकडनु, संझीरहनु, तर्कगर्नु, अर्थ ठीक बुझ्नु, तात्पर्य बुझ्नु, बुद्धिका ई ७ गुण छन् भने बुद्धि उत्तम ठहरिन्छे ।

शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहापोहोर्थऽविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धी गुणाः ॥

३०८ संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ।
३०९ अङ्गीकाराऽभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥५॥
३१० मोक्षेधीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।
३११ मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसाऽमृतम् ॥६॥
३१२ मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याऽहंमतिः स्त्रियाम् ।
३१३ रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥७॥
३१४ गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।
३१५ कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥८॥
३१६ तुबरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ।

गरियेका-कुराको नाम] भ्रान्ति २, मिथ्यामति २, भ्रम १, [३ भ्रान्ति-(डोरीमा-सर्पको,-सीपीमा-चाँदीको-जस्तो-भ्रम)का नाम] ॥ ४ ॥ संविद् २, आगू २, प्रतिज्ञान ३, नियम १, आश्रव १, संश्रव १, अङ्गीकार १, अभ्युपगम १, प्रतिश्रव १, (प्रति-श्रय १) समाधि १ [१० अङ्गीकार (कबूल)का नाम] ॥ ५ ॥ मोक्षे धीः ज्ञानम् (मुक्तिदिने बुद्धि ज्ञान कहिन्छे) अन्यत्र शिल्पशास्त्रयोः धीः विज्ञानम् (अरु-व्याकरणादि शास्त्र-र-शिल्पशास्त्र (कारीगरी)मा प्रवीण-भयेकी-बुद्धि विज्ञान कहिन्छे) ज्ञान ३ [१ मोक्षदायिनी बुद्धिको नाम] विज्ञान ३ [२ शास्त्रज्ञान-र-कलाकौशलको नाम] मुक्ति २, कैवल्य ३, निर्वाण ३ श्रेयस् ३, निःश्रेयस ३, (निश्रेयस ३) अमृत ३, ॥ ६ ॥ मोक्ष १, अपवर्ग १, [८ मोक्ष (मुक्ति = ब्रह्मैकता)का नाम] ॥ (खा) ॥ अज्ञान ३, अविद्या २, अहंमति २, [३ अज्ञानका नाम] रूप ३ [१ आँखाले-जानिने-गुणको नाम] शब्द १ [१ कानले-जानिने-गुणको नाम] गन्ध १ [१ नाकले-जानिने-गुणको नाम] रस १ [१ जिह्वाले-जानिने-गुणको नाम] स्पर्श १ [१ त्वक्(छाला)-ले-जानिने-गुणको नाम] अमी (रूपादि ५ जो छन् ती)

विषयाः ॥ ७ ॥ गोचराः इन्द्रियार्थाः च कथ्यन्ते (विषय, गोचर, इन्द्रियार्थ, पनि कहिन्छन्) विषय १, गोचर १, इन्द्रियार्थ १, [३ रूपप्रभृति-इन्द्रियग्राह्यवस्तुका नाम] हृषीक ३, विषयिन् ३, इन्द्रिय ३, [३ इन्द्रिय (चक्षुरादि)का नाम] पाय्वादि तु कर्मेन्द्रियम् (पायु-उपस्थ-प्रभृति ५ कर्मेन्द्रिय कहिन्छन्) कर्मेन्द्रिय ३ [१ पायु, उपस्थ, वाक्, पाणि, पाद, ई ५ इन्द्रियको नाम] मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् (मन-र-चक्षु-, श्रोत्र, घ्राण, रसन, त्वक्, ई ५ ज्ञानेन्द्रिय कहिन्छन्) मन कर्मेन्द्रिय पनि हो।

(खा) (१) साकार-ईश्वरको-उपासनाले कैलास-वैकुण्ठप्रभृतिलोकमा-वस्नपाउनुलाई सालोक्यमुक्ति भन्दछन् ।

(२) शिव-विष्णु-प्रभृतिसाकारईश्वरका-नगीचै-रहन-पाउनुलाई सामीप्यमुक्ति भन्दछन् ।

(३) शिव-विष्णुप्रभृतिकै-जस्तो-रूपपायेर-तत्तल्लोकमा वस्नपाउनुलाई सारूप्यमुक्ति भन्दछन् ।

(४) निरञ्जननिराकार-परब्रह्ममा पानीमा-पानी-मिलेझैं-मिल्नुलाई कैवल्यमुक्ति भन्दछन् ।

३१७ तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥९॥
३१८ विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।
३१९ आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥१०॥

धीन्द्रिय ३ [१ ज्ञानेन्द्रियचक्षुरादि ५ र-मनको समेत नाम] ॥ (गा) ॥ ८ ॥

तुबर ५, (तुवर ५) कषाय ५, [२ टर्रो-रसका नाम] मधुर १, [१ गुलियो-रसको नाम] लवण १, [१ तुनिलो-रसको नाम] कटु १ [१ पिरो-रसको नाम] तिक्त १, [१ तितो-रसको नाम] अम्ल १, [१ अमिला-रसको नाम] रसाः पुंसि (पूर्वोक्त-रसवाचक-तुबर-कषाय,-मधुर,-लवण,-कटु,-तिक्त,-अम्ल,-शब्द पुंलिङ्गमा रहन्छन्) । अमी षट् तद्वत्सु त्रिषु (ई-पूर्वोक्तसबैशब्द रसवान्‌लाई कहँदामा रसवान्‌लाई कहनेशब्दका-मुताविक तिनैलिङ्गमा रहन्छन्) अर्थात् ई शब्द रसवान्‌लाई पनि कहन्छन्,-रसलाई पनि कहन्छन्, रसवान्‌लाई-कहँदा विशेष्यको जुन्-लिङ्ग छ उही-लिङ्गमा रहन्छन्, केवलरसलाई कहँदा पुंलिङ्गी छन्—जस्तै—तुवरः कषायः अक्षः (टर्रो बर्रो) तुबरी-कषाया हरीतकी (टर्रो हर्रो) तुबरं-कषायं फलम् (टर्रो फल) मधुरः गुडः (गुलियो चाकु) मधुरा कदली (गुलियो केरा) मधुरम् फलम् (गुलियो फल) यहाँ क्रमैले पुंलिङ्गी-विशेष्यवाचक-अक्षशब्दवमोजीम तुबरशब्द पुंलिङ्गी, हरीतकीशब्दवमोजीम स्त्रीलिङ्गी, फलशब्दवमोजीम नपुंसकलिङ्गी भयो । यस्तै प्रकारले ३ लिङ्गका विशेष्य खोजेर मधुरलवणादिशब्दका प्रयोगगर्नु स्त्रीलिङ्गीरूपमा सन्देह भयो भने वर्णानु-क्रमणिकामा त्यो शब्द खोजेर वायाँपट्टीका-रूपबोधकअङ्कका सहाराले निर्णय गर्नु ।

(गा) इन्द्रियहरूको र विषयको स्पष्टीकरण

इन्द्रिय	चक्षु आँखा	श्रोत्र कान	घ्राण नाक	रसन जिह्वा	त्वक् छाला	मन		वाक् वाक्य	पाणि हात	पाद पाउ	पायु गुद	उपस्थ लिं. भ.	इन्द्रिय
विषय	रूप (रूपको ज्ञान)	शब्द (शब्दज्ञान)	गन्ध (गन्धज्ञान)	रस (रसज्ञान)	स्पर्श (स्पर्श ज्ञान)	संकल्पविकल्प गरेर ई ज्ञाने-न्द्रियलाई काममा लाउनु	आफनार काममा लाइदिनु प्रवर्तन ई कर्मेन्द्रियलाई	वचन (बोल्नु)	आदान (लिनुदिनु)	विहरण (हिंडडुलगर्नु)	उत्सर्ग (मलत्याग)	आनन्द (रतिसुखानुभव)	विषय
संज्ञा	ज्ञानेन्द्रिय					ज्ञाने-न्द्रिय	कर्मे-न्द्रिय	कर्मेन्द्रिय					संज्ञा

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः,-श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
वाक्-पाणिपादपायू ,पस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥२६॥
शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥२८॥
उभयात्मकमत्रमनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् । [साङ्ख्यकारिका]

३२० समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।
३२१ इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥११॥
३२२ पूतिगन्धस्तु दुर्गन्धी विस्रं स्यादामगन्धि यत् ।
३२३ शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ॥१२॥
३२४ अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ।
३२५ हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डस्तुधूसरः ॥१३॥
३२६ कृष्णे नीलाऽसितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।
३२७ पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥१४॥
३२८ लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ।
३२९ अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥१५॥

विमर्दोत्थे (विमर्दबाट-उत्पन्न-भयेका (रगडियेर-माडियेर-पैदा भयेका) जनमनोहरे गन्धे (प्राणिको मनहरणगर्ने उत्तम-गन्धलाई कहदामा) परिमलः (परिमल कहिन्छ) परिमल १ [१ माड्दा-उत्पन्नहुने-उत्तमगन्धको नाम] आमोद १, [१ मनहरण-गर्ने उत्तमगन्ध (वास्ना)को नाम] आगुणात् वाच्यलिङ्गत्वम् यहाँदेखी-आरंभ भयेका "गुणे शुक्लादयः पुंसि" भन्ने सत्रौं (१७) श्लोकसम्ममा कहिने-शब्द वाच्यलिङ्गी (विशेष्यनिघ्न) छन् ॥ १० ॥

समाकर्षिन् १।७, निर्हारिन् १।७, [२ टाढासम्म-पुग्ने-सुगन्ध र त्यस्तो सुगन्धहुने वस्तुका नाम] सुरभि १।७, घ्राणतर्पण १।७, इष्टगन्ध १।७, सुगन्धि १।७, [४ असलगन्ध र त्यस्तो गन्ध हुने वस्तुका नाम] आमोदिन् १।७, मुखवासन १।७, [२ मुखसुगन्धपार्ने गन्ध र त्यस्तो वस्तुका नाम] ॥ ११ ॥ पूतिगन्ध १।७, दुर्गन्ध १।७, [२ दुर्गन्ध र दुर्गन्धि वस्तुका नाम] विस्र १।७, आमगन्धि १।७, [२ काँचा-पदार्थ-सडेको-दुर्गन्ध र त्यस्ता पदार्थका नाम] शुक्ल १।७, शुभ्र १।७, शुचि १।७, श्वेत १।७, विशद १।७, श्येत १।७, पाण्डर १।७, ॥ १२ ॥ अवदात १।७, सित १।७, गौर १।७, वलक्ष १।७, (अवलक्ष १।७) धवल १।७, अर्जुन १।७, [१३ सेतोवर्ण र सेतोवर्णहुनेवस्तुका नाम] हरिण १।७, पाण्डुर १।७, पाण्डु १।७, [३ सेतोपहेलोमिलेको वर्ण र त्यस्तो वर्णहुनेवस्तुका नाम] ईषत्पाण्डु १।७, धूसर १।७, [२ धुस्रोवर्ण र त्यस्तो वर्णहुनेवस्तुका नाम ॥ १३ ॥ कृष्ण १।७, नील १।७, असित श्याम १।७, काल १।७, श्यामल १।७, मेचक १।७, [७ कालोवर्ण र त्यस्तो वर्णहुनेवस्तुका नाम] पीत १।७, गौर १।७, हरिद्राभ १।७, [३ पहेंलोवर्ण र त्यो वर्णहुनेवस्तुका नाम] पालाश १।७, हरित १।७, हरित् १।७, [३ हरियो वर्ण र त्यो वर्णहुनेवस्तुका नाम] ॥ १४ ॥ लोहित १।७, रोहित १।७, रक्त १।७, शोण १, कोकनदच्छवि १।७, [५ रातोवर्ण र त्यो वर्णहुनेवस्तुका नाम] अरुण १।७

(१) ती शब्दको अर्थभेदले लिङ्गभेद हुनाले गुणलाई-कहँदा पुंलिङ्गको, गुणीलाई-कहँदा तिनैलिङ्गको सूचना-गर्नु-पर्ने-हुनाले शब्दका अगाडी २/२ अङ्क राखिनेछन् जस्तै समाकर्षिन् १/७ इत्यादि ।

३३० श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।
३३१ कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥१६॥
३३२ चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।
३३३ गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥१७॥

इति धीवर्गः ॥ ५ ॥

[१ कालोवर्णअलीकतिमिलेको रातोवर्ण र त्यस्तो वर्णहुनेवस्तुको नाम] पाटल १।७, [१ गुलावीवर्ण र त्यो वर्णहुनेवस्तुको नाम] ॥ १५ ॥ श्याव १।७, कपिश १।७, [२ कालोपहेंलोमिलेको वर्ण र त्यो वर्णहुनेवस्तुका नाम] धूम्र १।७, धूमल १।७, कृष्णलोहित १।७, [३ ध्वासेरङ्ग र त्यस्तो रङ्गहुनेवस्तुका नाम] कडार १।७, कपिल १।७, पिङ्ग १।७, पिशङ्ग १।७, कद्रु १।७, पिङ्गल १।७, [६ कैलोवर्ण र त्यस्तो वर्णहुनेवस्तुका नाम] ॥ १६ ॥ चित्र ३।७, किर्मीर १।७, कल्माष १।७, शबल १।७, एत १।७, कर्बुर १, [६ चित्रवर्ण र त्यो वर्णहुनेवस्तुका नाम] शुक्लादयः गुणे पुंसि (शुक्लशुभ्रआदिगरेका यहासम्मका शब्दपनि गुणलाई कहँदा पुंलिङ्गमा रहन्छन्) तद्वति तु गुणिलिङ्गाः (गुणवानूलाई-कहँदा ता गुणवानूवस्तुवाचकशब्दकालिङ्ग-मुताविकका लिङ्गमा रहन्छन्) ॥ १७ ॥

इति धीवर्गः ॥५॥

३३४ ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ।
३३५ व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥१॥
३३६ अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।
३३७ तिङ्सुवन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥२॥
३३८ श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयीधर्मस्तु तद्विधिः ।
३३९ स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥३॥
३४० शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोङ्कारप्रणवौ समौ ।
३४१ इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥४॥
३४२ आन्वीक्षीकी दण्डनीति स्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।
३४३ आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥५॥

ब्राह्मी २, भारती २, भाषा २, गिर् २, वाच् २, वाणी २, सरस्वती २, व्याहार १, उक्ति २, लपित ३, भाषित ३, वचन ३, वचस् ३, [१३ वाणीका (वचनका) नाम] ॥ १ ॥ अपभ्रंश १, अपशब्द १, [२ अशुद्धशब्दका नाम] शास्त्रे वाचकः तु शब्दः (शास्त्रमा सिद्धभयेको अर्थबुझाउनेपद शब्द कहिन्छ) शब्द १, [१ अर्थबोधक पदको नाम] तिङ्सुवन्तचयः वाक्यम् (तिङन्त-र-सुवन्तको परस्पर-सम्बन्धी-पदसमुदाय वाक्य कहिन्छ) कारकान्विता क्रिया वा वाक्यम् (कर्तृ-कर्म-करणादि-कारकले युक्तभयेको क्रियापद पनि वाक्य कहिन्छ) वाक्य ३ [१ वाक्यको नाम] ॥ २ ॥ श्रुति २, वेद १, आम्नाय १, [३ वेदका नाम] तद्विधिस्तु (वेदले-विधान-गरियेको-कर्मता) त्रयीधर्मः (त्रयीधर्म कहिन्छ) त्रयीधर्म १ [१ वेदोक्तधर्मको नाम] ऋच् २ [१ ऋग्वेदको नाम] सामन् ३, [१ सामवेदको नाम] यजुस् ३ [१ यजुर्वेदको नाम] इति त्रयः वेदाः त्रयी स्त्रियाम् (ई ३ वेदको समुदायत्रयी कहिन्छ त्यो शब्द स्त्रीलिङ्गमा रहन्छ) त्रयी २ [१ पूर्वोक्त ३ वेदका समुदायको नाम] ॥ अङ्ग ३ [१ शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्दोविचिति, ज्योतिष, ई ६ रूपी वेदाङ्गको नाम] ॥ घा ॥ ओंकार १, प्रणव २, [१ ओंकारका नाम] इतिहास १, पुरावृत्त ३, [२ इतिहास (प्राचीनचरित्रसंग्रह)का नाम] स्वर १, [१ उदात्त-अनुदात्त-स्वरित ई ३ स्वरको नाम] ॥ ४ ॥ आन्वीक्षीकी २, तर्कविद्या २ [२ तर्क (न्याय) शास्त्रका नाम] दण्डनीति २ अर्थशास्त्र ३ [२ धनार्जनविद्या (नीति)का नाम]

उपलब्धार्था आख्यायिका (जस्मालेखियेका-कुरा उपलब्ध (सर्वविदित) छन् त्यो ग्रन्थ आख्यायिका कहिन्छ) आख्यायिका २ [१ साँचाकथाका-ग्रन्थको नाम] पञ्चलक्षणम् पुराणम् (५ लक्षणले (सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, मन्वन्तर, वंशानुचरितले)

(घा) शिक्षा[१] कल्पो[२] [३]व्याकरणं [४]निरुक्तं ज्योतिषां [५]गतिः ।
[६]छन्दोविचितिरित्येष षडङ्गो वेद उच्यते ॥

३४४ प्रबन्धकल्पना कथा प्रबह्लिका प्रहेलिका ।
३४५ स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु सङ्ग्रहः ॥६॥

युक्त-भएको-ग्रन्थविशेष पुराण कहिन्छ) पुराण ३ [१ पुराणको नाम] ॥ (ङ) ॥५॥ प्रबन्धकल्पना कथा कथ्यते (कसैको-कल्पित-चरित्रले-रचियेको-ग्रन्थ कथा कहिन्छ) कथा २ [१ झूटा(कल्पित)कुराका ग्रन्थको नाम] प्रबह्लिका २, प्रहेलिका २, [२ प्रहेलिकाका नाम] (चा) ॥ स्मृति २, धर्मसंहिता २, [२ धर्मशास्त्रका नाम] ॥ (छा) ॥ समाहृति २, सङ्ग्रह १ [२ संग्रहग्रन्थका नाम] ॥६॥

(ङ) सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् । पञ्चतन्मात्रा, पञ्चभूत, बुद्धि, प्राण, इन्द्रिय, इन्को प्रथम उत्पत्ति सर्ग कहिन्छ । साकार ईश्वरवाट पैदा भयेका व्रह्माजी र तिन्का अङ्गवाट पैदा भयेका पुलस्त्य पुलह मरीच्यादि ऋषिहरुवाट फैलियेको सृष्टिप्रपञ्च प्रतिसर्ग कहिन्छ । वंश, मन्वन्तर, वंशचरित्र ई प्रसिद्धै छन्, यति ५ लक्षणले युक्त भयेको ग्रन्थ पुराण कहिन्छ ।

(चा) वाह्य अर्थ अर्कै राखेर गूढ-अर्का-अर्थको जिज्ञासा भयेको प्रश्नलाई प्रहेलिका भन्दछन् । यस्का धेरै भेद विदग्धमुखमण्डनमा लेखियेका छन् । हाम्रा देशमा प्रचलित भयेका 'सानु सानु प्याङ्, प्याङ् भरि दाम्' क्या हो ?, 'खुर्सानी' इत्यादि-जान्ने कथा प्रहेलिका हुन्—

'तरुणीले समातेर कटिमाथी चढाउँदा । समाजका अगाडीमा को कराउँछ लौ भन ?'
[उत्तर—आधा पानी भयेको गाग्रो । यो आर्थप्रहेलिका हो ।

एक्कापछीको भन वस्तु के हो ? चोरी हुँदा के भन खोजिने हो ? ।
अशुद्ध यौटा दिन लौ वताऊ ? चलाक भन्ने पदवी कमाऊ ॥
[दुवा-दसी । यो शाब्दप्रहेलिका हो ।

जीवितेशविरहाकुलान्तरा क्षौममेत्य किल गातुमुत्सका ।
काऽपि पाणिधृतवल्लकी विधुं वीक्ष्य मौनमभजत् कुतो वद ? ॥

[कोही विरहिणी युवती गाउँछु भनेर हातमा वीणा लिएर कौसीमा गई चन्द्रमा देख्ता त्यस्ले मौन लिई, गाइन, किन हो ? लौभन ? 'गाना वजाना सुनेर चन्द्रमण्डलको कलङ्कमृग यता आउला र निष्कलङ्क चन्द्रमाले झन्वढता ताप गर्ला भन्ने डरले' यो उत्तर हो ।]

(छा) मनुस्मृति—अत्रिस्मृति प्रभृति स्मृतिका रचना गर्ने ऋषिहरुका नाम याज्ञवल्क्यस्मृतिमा लेखियेका छन् ।

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्यो शनोङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्ता : कात्यायन बृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ । शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥

३४६ समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ।
३४७ वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाऽऽह्वयः ॥७॥
३४८ आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।
३४९ हूतिराकारणाऽऽह्वानं संहूतिर्बहुभिः कृता ॥८॥
३५० विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।
३५१ उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥९॥

समस्या २, समासार्था २, [२ समस्याका नाम] ॥(जा)॥ किंवदन्ती २, जनश्रुति २, [२ लोकमा-चलेका-कुराका नाम] वार्ता २, प्रवृत्ति २, वृत्तान्त १, उदन्त १, [४ हालखवरका नाम] आह्वय १, ॥७॥ आख्या २, आह्वा २, अभिधान ३, नामधेय ३, नामन् ३, [६ नामका नाम] हूति २, आकारणा ६, आह्वान ३, [३ हपार्नाका नाम] संहूति २, [१ धेरैजनाले एकैचोटी-हपार्नाका नाम] ॥८॥ विवाद १, व्यवहार १, [२ झगरामामलामुद्दाका नाम] उपन्यास १, वाङ्मुख ३ [२ वाक्यारम्भ(बोल्नथाल्नु)का नाम] उपोद्घात १, उदाहार १, [२ प्रस्तुतविषयको-र-पूर्वोक्तविषयको-सम्बन्ध-गराउने-वचनसन्दर्भ(प्रस्तावना)का नाम] शपन ३, शपथ १, [२ शपथ-(किरिया)का नाम] ॥९॥

(जा) कविहरुकाशक्तिको परीक्षागर्न अपुरो-गरि वनायेका वाक्यांश वाक्यलाई समस्या भन्दछन्, कविले आफ्नाकल्पनानुसार संगत-पारिदिन-थपिदियेका अंशलाई समस्यापूर्ति भन्दछन् । जस्तै—(नेपाली भाषामा—)

'म नाथका साथ मिलाप गर्दछू' यो-समस्या कसैले-दियेमा कुनै-कविले—

'रु०मा अलग् एक म तङ्ग वासमा रहेर हेराम ! विलाप गर्दछू ।
छदैंछु सुग्रीवसमान सर्वथा म नाथका-साथ मिलाप गर्दछू' ॥
[राघवालङ्कार]

यसरी पूर्ति गरेको छ । यस्को अर्थ—राघवालङ्कारको श्लेषप्रकरणमा लेखियेको छ ।

संस्कृतभाषामा 'मृगात् सिंहः पलायते' यस्तो-समस्या कसैले-दियेमा, समस्यादिने-सकसले-दियेका पञ्चम्यन्तको भान-पारेर-कविलाई-अलमल्याउन-खोज्ने 'मृगात्' यो-पदलाई कविले 'मृगम् अत्ति = मृगात्' यस्तो-कल्पनाले 'मृगखाने' यो-अर्थ-भयेको-प्रथमान्तपद पारेर "जहाँ-सम्म अतिबलिष्ठ-व्यक्ति देखिदैन, तहींसम्ममात्रै मामूली-बलिष्ठ-व्यक्ति बलिष्ठ ठहरिन्छ, हेर सिंहलाई-खाइदिने-अष्टापद (शरभ-नाम-भयेको-आठखुट्टे-जङ्गी-जानवर) आउँछ, मृगलाई-खाने सिंह भाग्दछ" भन्ने-आशयले—

'तावद्बली बली, यावद् बलीयान् नावलोक्यते ।
सिंहात् अष्टापदोऽभ्येति मृगातः सिंह पलायते' ॥
यस्तो पूर्ति भएको छ, इत्यादि ॥

३५२ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ।
३५३ मिथ्याऽभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ॥१०॥
३५४ अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।
३५५ यशः कीर्ति समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥११॥
३५६ आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।
३५७ काकुः स्त्रियां विकारोयः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥१२॥
३५८ अवर्णाक्षेपनिर्वादपरिवादापवादवत् ।
३५९ उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥१३॥
३६० पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः ।
३६१ यः सनिन्द उपालम्भस्तत्रस्यात् परिभाषणम् ॥१४॥
३६२ तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।
३६३ स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥१५॥

३ प्रश्न १, अनुयोग १, पृच्छा २, [३ प्रश्न(सोधनु)का नाम] प्रतिवाक्य ३, उत्तर ३ [२ जबाव(उत्तर)का नाम] मिथ्याभियोग १, अभ्याख्यान ३, [२ झूटो-वातलाग्नाका नाम] मिथ्याभिशंसन ३, अभिशाप १, [२ झूटाकुराले कसैलाई पातकी-वनाउनखोज्नाका नाम] प्रणाद १, [१ प्रेमले-बोलेका-आवाजको नाम] यशस् ३, कीर्ति २, समज्ञा २, (समज्या २, समाज्ञा २,) [३ कीर्तिका नाम] ॥(ज्ञा)॥ स्तव १, स्तोत्र ३, स्तुति २, नुति २, [४ स्तुति(तारीफ)का नाम ॥११॥ आम्रेडित ३, [१ दोहोरयायेका-तेहरयायेका-वचनको नाम] उच्चैर्घुष्ट ३, घोषणा २, [२साह्रै-कराउनाका नाम] उर्दी-दियेका-राजकीयप्रभृति-वचनलाई पनि घोषणा भन्दछन् । शोकभीत्यादिभिः ध्वनेः यः विकारः सा काकुः (शोक-डर (क्रोध-दैन्य-) प्रभृतिले भयेको-शब्दविकार (विलक्षण उच्चारण) काकु कहिन्छ) काकु २ [१ शब्दविकारको नाम] ॥१२॥ अवर्ण १, आक्षेप १, निर्वाद १, परिवाद १, (परीवाद १) अपवाद १, उपक्रोश १, जुगुप्सा २, कुत्सा २, निन्दा २, गर्हण ३, (गर्हणा २) [१० निन्दाका नाम] ॥१३॥

पारुष्य ३, अतिवाद १, [२ कठोर-वचनका नाम] भर्त्सन ३, अपकारगिर् २, [२ हप्काउनाका नाम] यः उपालम्भः सनिन्दः (जो-गाली निन्दासहितको छ) तत्र परिभाषणं स्यात् (त्यसलाईकहँदा परिभाषणशब्द प्रयोग गरिन्छ) परिभाषण ३, [१ निन्दासहितका-गालीको नाम] ॥१४॥ मैथुनं प्रति यः आक्रोशः (मैथुनकावारेमा जो

(ज्ञा) यहाँ कार्तिका-पर्याय-३ शब्द गतानुगतिकरीतिले लेखिये ता पनि ग्रन्थान्तरका अनुरोधले "दानप्रभृति-धार्मिक-कर्मवाट-पैदाभयेकी ख्यातिलाई कीर्ति, शौर्यप्रभृति-राजसकर्मवाट-पैदाभयेको- ख्यातिलाई यश भन्नुपर्दछ । अत एव—'प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च' इत्यादि-मनुस्मृतिप्रभृतिका वचनमा पौनरुक्त्य पर्दैन ।

दानादिप्रभवा कीर्तिः शौर्यादिप्रभवं यशः

—इत्यादि वचनपनि पाइन्छन् ।

३६४ अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ।
३६५ विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥१६॥
३६६ सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नवः ।
३६७ "चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा ।
३६८ अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याऽविकत्थनम्" ॥१॥
३६९ सन्देशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥१७॥
३७० रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ॥
३७१ अत्यर्थमधुरं स्वान्तं सङ्गतं हृदयङ्गमम् ॥१८॥

निन्दा हुन्छ) तत्र आक्षारणा स्यात् (त्यसलाई-कहँदामा-आक्षारणाशब्द प्रयोग गरिन्छ) आक्षारणा २, [१ अगम्यागमनले-भयेका-निन्दाको नाम] आभाषण ३, आलाप १, [२ बातचीतका नाम] प्रलाप १, [१ अनर्थकवचनको नाम] ॥(ञा)॥१५॥ अनुलाप १, मुहुर्भाषा २, [२ वारंवार-बोलनाका नाम] विलाप १, परिदेवन ३, [२ विलाप(विलाउना)का नाम] विप्रलाप १, विरोधोक्ति २, [२ नमिल्ने-कुराका नाम] संलाप १, [१ परस्पर-कुरागर्नाको नाम] ॥१६॥ सुप्रलाप १, सुवचन ३, [२ असल-वचनका नाम] अपलाप १, [१ ढाँटनाको नाम]

"चोद्य ३, आक्षेप १, अभियोग १, [३ अरुलेबोलेका-वचनमा-खोट-लाउ-नाका-निमित्त-अनौठा-किसिमले-प्रश्नगर्नु(जिरहगर्नु)का नाम] शाप १, आक्रोश १, दुरेषणा २, [३ गालीका नाम] चाटु ५, चटु ५, श्लाघा २, [३ प्रेमले-बोलेका-झूटा-वचनका नाम] लोभले-गरेका-खुशामते-कुरालाई पनि चाटु-चटु भन्दछन्। सन्देशवाच् २, वाचिक ३, [२ कसैकाद्वारा-भनिपठाइने-समाचारका (सन्देशका) नाम] उत्तरे वाग्भेदाः त्रिषु (अबउप्रान्त-कहिने-वचनविशेषवाचक-शब्द विशेष्यनिघ्नलिङ्गी छन्) ॥१७॥ अकल्याणी वाक् रुशती (अलच्छिनी-वाणी रुशती कहिन्छे) रुशत् ७, [१ अलच्छिनी-बोलीको नाम] यहाँ विशेष्य-वाणी स्त्रीलिङ्गी हुनाले रुशत्शब्द स्त्रीलिङ्गी भयो। 'रुशन् शब्दः' यहाँ विशेष्य-शब्दशब्दबमोजीम पुंलिङ्गी भयो—'रुशत् वचनम्' यहाँ वचनशब्दबमोजीम क्लीबलिङ्गी भयो इत्यादि। कल्या ७, (काल्या २) [१ शुभवाणीको नाम] स्वान्त ७, [१ अत्यन्त-मीठावचनको नाम] सङ्गत ७, हृदयङ्गम ७, [२ चित्तवुझ्ने-वचनका नाम] ॥१८॥ निष्ठुर ७, परुष ७, [२ कठोर-वचनका नाम] ग्राम्य ७, अश्लील ७ [२ ग्राम्य(गँवारी-पाखे)बोलीका नाम]

(ञा) बौलाहा-मदिरामत्त-सन्निपातग्रस्तहरुको वचन प्रलाप हो —जस्तै—

भुक्ता मया हि गिरयः स्नातोऽहं वह्निना पिबामि वियत् ।
हरिहरहिरण्यगर्भा मत्पुत्रास्तेन नृत्यामि ।

अर्थ—मैले पर्वत खायें, आगाले नुहायें, आकाश पिउँछु, ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर मेरा छोरा हुन्, त्यसैले नाच्तछु ।

३७२ निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूनृतं प्रिये ।
३७३ सत्येऽथ सङ्कुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥१९॥
३७४ लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ।
३७५ अम्बूकृतं सनिष्ठीवमबद्धं स्यादनर्थकम् ॥२०॥
३७६ अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ।
३७७ "सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं भणितं रतिकूजितम् ॥
३७८ श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम्" ॥१॥

॥(टा)॥ सूनृत ७, [१ साँचामीठावोलीको नाम] सङ्कुल ७, क्लिष्ट ७, [२ परस्पर-विरोधी-भयेकावचनका नाम] ॥(ठा)॥१९॥

ग्रस्त ७, [१ अक्षर्काअक्षर,-पदकापद-लुप्त-पारेर-बोलेका-बोलीको नाम] ॥(डा)॥ निरस्त ७ [१ खूवछीटो-गरी-बोलियेका-बोलीको नाम] अम्बूकृत ७ [१ थुकका-छीटा-उड्ने,-रालचुहुने-गरी-बोलियेका-वोलीको नाम] अबद्ध ७, [अर्थ-नभयेका-(मतलवनबुझिने)-

---

(टा) नाथे ! सुख्याज्ञी लौ भन् त जे भनिस् घरमा घुसी ।
एरात्तै ! कति डुम्रन्छस् के गर्छस् ? गर्न लौ छुसी ! ॥
[यो ग्राम्य(पाखे)बोलीको उदाहरण (नमूना) हो ।

(ठा) यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम बन्ध्याऽस्ति स्मराभोऽनुपमो भवान् ॥
[यो परस्पर-विरोधी-वचनको उदाहरण हो ।

(म भर-जिन्दगी मौनी छु, मेरा पिता ब्रह्मचारी छन्, मेरी आमा बाँझी छन्, तपाई कामदेवजस्ता (सुन्दर) उपमा-नभयेका हुनुहुन्छ) । [सरस्वतीकण्ठाभरण]

(डा) भय-क्रोध-हर्षप्रभृतिले-व्याकुल-भयेका-प्राणीका वचनमा वर्ण-पद लुप्त हुन्छन् ।

ए नालायक ! ए पाजी ! यो वृत्तान्त तँ जान्दछस् ? ।
प्रभू ! म जान्न, ए स्वाँठ ! के-सोधेको तँ ठान्दछस् ? ॥
[यो ग्रस्तवर्णको उदाहरण हो ।

यहाँ भयव्याकुलभयेका-व्यक्तिका उक्तिमा 'प्रभू ! म जान्दिन' भन्नु-पर्नेमा 'दि' वर्णको लोप-भयेर 'म जान्न' यस्तो-भयेको हो । इत्यादि ।

खुम्चियेर भइँमा छ लिपिक्क, हेर हेर्दछ कसोरि पुलुक्क ।
लौ न लौ न अव ता अव चाँडो छी छिटो गर चलाउ खुरुक्क ॥
[यो ग्रस्तपदको उदाहरण हो ।

यहाँ बाघको-भयानक-अवस्था-देखेर झंटन-लाग्यो-भनि-डरायेका-मानिसका उक्तिमा टाँसियेको, हान, वेला भयो, गोली, ई ४ पद लुप्त छन् । [सरस्वतीकण्ठाभरण]

३७९ अथ क्लिष्टमविष्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥२१॥
३८० सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ।
३८१ शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥२२॥
३८२ स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ।
३८३ आरवारावसंरावविरावा, अथ मर्मरः ॥२३॥
३८४ स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ।
३८५ निक्काणो निक्कणः क्काणः क्कणः क्कणनमित्यपि ॥२४॥

बोलीको नाम] ॥(ढ)॥२०॥ अनक्षर ७, अवाच्य ७, [२ बोल्न-नहुने(अनुचित) बोलीका नाम] आहत ७ [१ आफुले-वोलेको-अधिल्लोबोली-काटिनेगरी-(व्याघातपर्ने-गरी) बोलियेका-बोलीको नाम] ॥(ण,॥ "सोल्लुण्ठन ७, सोत्प्रास ७, [२ ठट्टाका-साथ-अलीकति-हाँसेर-बोलियेका-बोलीको नाम] मणित ३, रतिकूजित ३ [२ रति-समयका-अवाजको नाम] श्राव्य ७, हृद्य ७, मनोहारिन् ७, [३ सुन्नै-लायकका-उत्तम-बोलीका नाम] विस्पष्ट ७, प्रकटोदित ७, [२ स्पष्ट-बोलीका नाम]" ॥(१॥ म्लिष्ट ७ अविस्पष्ट ७ [२ अस्पष्ट-बोलीका नाम] वितथ ७, अनृत ७, [२ झूटा-वचनका नाम] ॥२१॥ सत्य ७, तथ्य ७, ऋत ७, सम्यञ्च ७, [४ साँचावचनका नाम] अमूनि (ई 'रुशतीवागकल्याणी'भन्ने-श्लोकदेखीप्रारम्भ-गरेर-यहाँसम्म–देखाइयेका-रुशत्-आदिगरे-का सम्यञ्चसम्मका शब्द तद्वति (वचनवान्व्यक्तिलाई-कहँदा, व्यक्तिवाचकशब्दका-लिङ्गानुसार) त्रिषु (तिनै लिङ्गमा रहन्छन्) ॥

शब्द १, निनाद १, निनद १, ध्वनि १, ध्वान १, रव १, स्वन १, ॥२२॥स्वान १, निर्घोष १, निर्ह्राद १, नाद १, निस्वान १, निस्वन १, आरव १, आराव १, सराव १, विराव १, [१७ शब्द(अवाज)का नाम] वस्त्रपर्णानां स्वनिते मर्मरः (वस्त्र-र-पातका-अवाजलाई-भन्दा मर्मरशब्द छ) मर्मर १ [१ वस्त्र-र-सुकेका-पातका-अवाजको नाम] ॥२३॥ भूषणानां स्वनिते शिञ्जितम् (गहनाका-अवाजलाई-प्रभृति-कहँदाँ शिञ्जित शब्द छ) शिञ्जित ३ [१ गहनाका-अवाजको नाम] निक्वाण १, निक्वण १, क्वाण १, क्वण १, क्वणन ३, प्रक्वाण १, प्रक्वण १, [७ वीणा(वीनवाजा)का-अवाजका नाम]

(ढा) जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि ।
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् ! रुमायां लशुनस्य कोऽर्घः ॥

[असंबद्धको उदाहरण हो ।

बूढो-गोरु कम्वल-खराउले ढोकामा वसेर मागल गाउँछ, छोराको-इच्छागर्ने-बाहुनी त्यस्लाई सोद्धछे, महाराज ! नुन्खानीमा लशुन्को के भाउ ?।

(णा) उत्कर्षोवाऽपकर्षो वा प्राग्यस्यैव निवेद्यते ।
तस्यैवाथ तदन्यत्वे व्याहतोऽर्थस्तदोच्यते ॥

[व्याघातको लक्षण अर्थ स्पष्ट छ ।

३८६ वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणः प्रक्वणादयः ।
३८७ कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम् ।
३८८ स्त्री प्रतिश्रुत्-प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ॥२५॥

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

उपक्वण १, उपक्वणन ३, इत्यादि-शब्दपनि प्रादिउपसर्गजोरेका-शब्दार्थक-क्वणधातु-देखी-भावेप्रत्ययगरेमा वीणाका-शब्दलाई कहन्छन्। कोलाहल १, कलकल १, [२ कोलाहल(कोहोलो = खलवल)का नाम] वाशित ३, [१ पक्षिकाअवाजको नाम] प्रतिश्रुत् २, प्रतिध्वान १, [२ प्रतिध्वनि(खोल्सा-इनार-ठुलाठुला-भवनप्रभृतिमा ठक्करखायेर-फर्कने-अवाज)को नाम] गीत ३, गान २, [२ गानाका(गाँउनाका)नाम] ॥२५॥ ॥

इति शब्दादिवर्गः ॥६॥

३८९ निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
३९० पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥१॥
३९१ काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुराऽस्फुटे ।
३९२ कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥२॥
३९३ समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु वल्लकी ।
३९४ विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥३॥
३९५ ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् ।
३९६ वंशादिकं तु शुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥४॥
३९७ चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ।
३९८ मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥५॥

निषाद १, ऋषभ १, गान्धार १, षड्ज १, मध्यम १, धैवत १, पञ्चम १, तन्त्रीकण्ठोत्थिताः अमी सप्तस्वराः (तार-र-गलावाट-पैदाहुने ई७ स्वर कहिन्छन्) [७ वीणाप्रभृतिका-तारवाट-र-प्राणिका-गलावाट-पैदाहुने-स्वरका नाम] हात्तीले-करायेको-तीक्ष्ण-उच्चस्वर निषादस्वर हो, साँढेको-स्वर ऋषभस्वर हो, वोकाभेडाको-स्वर-गान्धारस्वर हो, मयूरको-स्वर षड्ज हो, क्रौञ्च(करायङ्कुरुङ्को स्वर मध्यम हो, घोडाको-स्वर धैवत हो, कोइलीको-स्वर पञ्चम हो ॥(ता)॥ काकली २ (काकलि २) [१ मधुर-स्पष्ट-सानु-स्वरको नाम] कल ७ [१ मधुर-अस्पष्ट-स्वरको नाम] मन्द्र ७ [१ गम्भीर-स्वरको नाम] तार ७, [१ अत्यन्त-उच्चा-स्वरको नाम] त्रयः त्रिषु (कल-मन्द्र-तारशब्द तिनैलिङ्गमा रहन्छन्) ॥२॥ एकताल १ [१ एकताल(गीत-वाद्यहरुका-लयको-मिलान)को नाम] वीणा २, वल्लकी २, विपञ्ची २, [३ वीणा (वीन)का नाम] परिवादिनी २, [१ ७गोटा-तारलागेकी-वीणाको नाम] ॥३॥ तत ३, [१ तारलायेर-बजाउनु-पर्ने-वीणादिवाद्यको नाम] आनद्ध ३ [१ छालाले-मढेर-बजाइने-मृदङ्गप्रभृतिवाद्यको नाम] शुषिर ३ [१ फुकेर-वजाइने-वाँसुरीप्रभृति-वाद्यको नाम] घन ३, [१ ठोकेर-वजाइने-घण्टाझ्याली-प्रभृतिको नाम] ॥४॥

इदं चतुर्विधम् वाद्यं वादित्रातोद्यनामकं ज्ञेयम् (यो-चारैप्रकारको (तत-आनद्ध-शुषिर-घन)वाजा वाद्य,वादित्र,आतोद्य, कहिन्छ) वाद्य ३, वादित्र ३, आतोद्य ३, [३ सामान्य-वाजाका नाम] मृदङ्ग १, मुरज १, [१ मृदङ्गसामान्यका नाम] अङ्क्य १ आलिङ्ग्य १, ऊर्ध्वक [३ मृदङ्गविशेषका नाम] हर्राको-आकारभयेको-लामूमृदङ्ग-लाई 'अङ्क' भन्दछन्, जउजस्तो-(माझ-मोटो,-छेउ-तीखो)मृदङ्गलाई 'आलिङ्ग्य'

(ता) षड्जं रौति मयूरस्तु गावोनर्दन्ति चर्षभम् ।
अजाविकौ तु गान्धारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम् ॥
पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् ।
अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः ॥

३९९ स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री, दुन्दुभिः पुमान् ।
४०० आनकः पटहोऽस्त्री स्यात् कोणो वीणादिवादनम् ॥६॥
४०१ वीणादण्डः प्रबालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ।
४०२ कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥७॥
४०३ वाद्यप्रभेदा डमरु मड्डुडिण्डिमझर्झराः ।
४०४ मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥८॥
४०५ विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघोघनं क्रमात् ।
४०६ तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथाऽस्त्रियाम् ॥९॥
४०७ ताण्डवं नटनं नाटयं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।
४०८ तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाटयमिदं त्रयम् ॥१०॥
४०९ भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः ।
४१० स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाटयोक्तौ गणिकाऽज्जुका ॥११॥

भन्दछन्, गाईका-पुछरजस्तो-एकातिर-सानु,-अर्कातिर-ठुलो-मृदङ्गलाई ऊर्ध्वक भन्दछन् ॥५॥ यशःपटह १, ढक्का २, [२ नगाराका नाम] भेरी २ (भेरि २) दुन्दुभि १, [२ दुन्दुभिका नाम] आनक १, पटह १, [२ दमात्राका नाम] कोण १, [१ वीणा-प्रभृति-वजाउने-नखी-गजा-प्रभृतिका नाम] ॥६॥ प्रबाल १ [१ वीणाप्रभृतिका-नालको नाम] ककुभ १, प्रसेवक १, [२ वीणाप्रभृतिका-तुम्बाको नाम] कोलम्बक १ [१ तार-नलायेका-खाली-वीणाको नाम] उपनाह १ [१ वीणाप्रभृतिका-तारकस्नेकीलाको नाम] डमरु-मड्डु-डिण्डिम-झर्झराः मर्दलः पणवः अन्ये च वाद्यप्रभेदाः ज्ञेयाः (डमरु-मड्डु-डिण्डिम-झर्झर-मर्दल-पणव-र अरु हुडुक्क-गोमुख-आदिपनि वाजाका भेद हुन् भनि जान्नु) डमरु १, मड्डु १, [२ डमरुका नाम] डिण्डिम १ [१ डिवडिवे(डुगडुगी)-को नाम] झर्झर १, [१ झ्याली(झाँज)को नाम] मर्दल १, [१ मादलको नाम] पणव १, [१ कठतालको नाम] नर्तकी २, लासिका २, [२ नाच्ने-पेशा(वृत्ति)-भयेकी-स्त्रीका नाम] पुरुषको-विवक्षा-गरेदेखी, नर्तकः, लासकः यस्तो रूप पनि हुन्छ ।

तत्त्व ३ [१ विलम्बितगतिले-(मन्द)गाउनु-वजाउनु-नाच्नुको नाम] ओघ १, [१ द्रुत(छीटो)गतिले-गाउनुवजाउनुनाचनुको नाम] घन ३, [१ मध्यम-गतिले गाउनु-वजाउनु-नाचनुको नाम] ताल १, [१ कालको-र-नृत्य-गीत-वाद्यका-क्रियाको-मिलानको नाम] लय १, [१ नृत्यगीतवाद्यको-उचितमिलानको नाम] ॥९॥ ताण्डव ५, नटन ३, नाटय ३, लास्य ३, नृत्य ३, (नृत्त ३) नर्तन ३, [६ नाचका नाम] तौर्यत्रिक ३, नाटय ३, [२ नाचगानावाजाको-समुदाय(समष्टि)का नाम] ॥१०॥ भ्रकुंस १, भ्रुकुंस १, भ्रूकुंस १, [३ नाचनलाई-स्त्रीको-भेष-लिने-पुरुषका नाम] नाटयोक्तौ—(अव-उप्रान्तका-अङ्गहारोङ्गविक्षेप = भन्ने-(सोहौं)श्लोकसम्मकहिने-शब्दको नाटयमा(नाटकमा)मात्र प्रयोग हुन्छ, अन्यत्र प्रायः हुदैन) ॥ अज्जुका २, [१ वेश्याको नाम] ॥११॥ आवुत्त १, [१ वहिनेजुवाईं-भिनाज्यूरको नाम] भाव १, [१ विद्वान्को

४११ भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः।
४१२ जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥१२॥
४१३ राजाभट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका।
४१४ देवी कृताभिषेकायामितरासुतु भट्टिनी ॥१३॥
४१५ अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजश्यालस्तु राष्ट्रियः।
४१६ अम्बा माताऽथ बालास्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः ॥१४॥
४१७ अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे।
४१८ हण्डे हञ्जे हलाऽऽह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥१५॥
४१९ अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ।
४२० निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥१६॥

नाम] आवुक १, [१ बावुको नाम] कुमार१भर्तृदारक १ [२ राजकुमारका नाम] ॥१२॥ भट्टारक १, देव १, [२ राजाका नाम] भर्तृदारिका २ [१ राजकुमारीको नाम] देवी २ [१ राज्याभिषेकगरियेकी-राजाकी-धर्मपत्नीको नाम] भट्टिनी २, [१ राज्याभिषेक-नभयेका-अरु-रानीको नाम] ॥१३॥

अब्रह्मण्य ३, [१ अवध्योक्ति ("मलाई-मार्नु-हुदैन" यस्तो-आशयले-बोलियेका-वचन)को नाम] "गुहार! गुहार!, दुहाई महाराजकी!" यस्ता-लौकिकशब्दको प्रयोग-गर्ने-ठाउमा सँस्कृतमा "अब्रह्मण्यम्! अब्रह्मण्यम्" यस्तो प्रयोग हुन्छ। राष्ट्रिय १ [१ राजाकी-धर्मपत्नीको-दाज्यू-र-भाई(अर्थात् राजाको-विवाहितारानीतर्फको-सालो-जेठान)-को नाम] ॥

अम्बा २, [१ आमाको नाम] वासू [१ बालिका(ठिठी)को नाम] मारिष १, [१ आर्य(पूज्य)को नाम] ॥१४॥ अत्तिका २, (अन्तिका २) [१ दिदीको नाम] निष्ठा २, निर्बहण ३ [२ नाटचसमाप्तिका नाम] हण्डे ८ [१ सानाजातकी-आईमाई-लाई-संवोधनगरेर-वोलाउदा-भन्नुपर्ने-शब्दको नाम] हञ्जे ८ [१ सुरारे(केटी)लाई-वोलाउने-शब्दको नाम] हला ८ [१ सखीलाई-बोलाउने-शब्दको नाम] नाटचोक्तौ भन्ने-वचनको अधिकार सकियो, अव-उप्रान्तका-शब्दको प्रयोग सर्वत्र हुन्छ ॥ अङ्गहार १, अङ्गविक्षेप १, [२ नाच्ता-तत्तत्-अङ्गचलाउनाका नाम] व्यञ्जक १, अभिनय २, [२ अभिनय(भाउलाउनु)का नाम] ॥

अङ्गसत्त्वाभ्यां (शरीर-र-अन्तःकरणवाट) निर्वृत्ते (पैदा-भयेका) द्वे (दुईकर्मजो-छन्सो) आङ्गिक-सात्त्विके (आङ्गिक-र-सात्त्विक कहिन्छन्) आङ्गिक ७ [१ भाव-हाव-हेलाको नाम] ॥(था)॥ सात्त्विक ७, [१ आठ (८) प्रकारको सात्त्विकविकार-२५

---

(१) यो-शब्दको-प्रयोग नाटचवाहेक अन्यत्र पनि गरेको देखिन्छ।

(था) स्त्रीहरुको-यौवनावस्थामा-पैदाभयेर-शारीरक-शोभाबढाउने भाव-हाव-हेला-ई३लाई आङ्गिक-अलङ्कार भन्दछन्—

४२१ शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः।
४२२ बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥१७॥

प्रकारका-अलङ्कारको नाम] ॥(दा)॥

शृङ्गार १, वीर १, करुण १, अद्भुत १, हास्य १, भयानक १, बीभत्स १, रौद्र १ (शान्त १, [८ (९) सामान्य-रसका-पृथक्पृथक् १।१ नाम] शृङ्गार १, शुचि १, उज्ज्वल १, [१ शृङ्गाररसका नाम] ॥१७॥ उत्साहवर्धन १, वीर १, [२ वीर-

---

(१) भाव—निर्विकार-रहेका-चित्तमा पैदा-हुने-प्रथमविकारलाई भाव भन्दछन् ।

(२) हाव—भ्रू विक्षेप-कटाक्ष-प्रभृति-चेष्टाले संभोग (सुरत)को-इच्छा-प्रकटगर्ने (अल्ली-बढेको भाव)लाई हाव भन्दछन् ।

(३) हेला—स्पष्टतया-बुझिने-अवस्थामा पुगेको भावलाई हेला भन्दछन् ।

(१) निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।

(२) भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु संभोगेच्छाप्रकाशकः भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हावउच्यते ।

(३) हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ।

(दा) यौवन-र-अनुराग-पूर्ण-भयेका-अवस्थामा प्रियतमका-अगाडी-पैंदाहुने शारीरकविकारलाई सात्त्विकविकार भन्दछन् ।

सात्त्विकविकार—स्तम्भ(शरीरअकडिनु)१ । स्वेद(खलखलीपसीना-आउनु)२ । रोमाञ्च (शरीरमा काँढा उम्रनु)३ । स्वरभङ्ग(बोलीको आवाजमा गडवड पर्नु) ४ । वेपथु (कम्प हुनु) ५ । वैवर्ण्य (चेहरा-एकतमासको-हुनु) ६ । अश्रु (आँसुवरावर गिर्नु) ७ । प्रलय (मूर्छापर्नु) ८ । इनै ८ हुन् ।

सात्त्विकअलङ्कार—शोभा १ । कान्ति २ । दीप्ति ३ । माधुर्य ४ । प्रगल्भता ५ । औदार्य ६ । धैर्य ७ । [ई ७ अयत्नज हुन्] लीला ८ । विलास ९ । विच्छित्ति १० । विव्वोक ११ । किलकिञ्चित १२ । मोट्टायित १३ । कुट्टमित १४ । विभ्रम १५ । ललित १६ । मद १७ । विकृत १८ । तपन १९ । मौग्ध्य २० । विक्षेप २१ । कुतूहल २२ । हसित २३ । चकित २४ । केलि २५ । इनै पच्चिस हुन्छन् ।

यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलंकारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ।
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता । औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ।
लीलाविलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम् । मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ।
विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् । हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।

[साहित्यदर्पण]

इनको पृथक्पृथक् वर्णन साहित्यदर्पणप्रभृतिग्रन्थमा गरियेको छ ।

४२३ उत्साहवर्धनोवीरः कारुण्यं करुणा घृणा ।
४२४ कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽथो हसः ॥१८॥
४२५ हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।
४२६ विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥१९॥
४२७ दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।
४२८ भयङ्करं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ॥२०॥
४२९ चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।
४३० विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ॥२१॥

रसका नाम] कारुण्य ३, करुणा २, घृणा २, कृपा २, दया २, अनुकम्पा २, अनुक्रोश १, [७ दया(करुणरस)का नाम] हस १, ॥१८॥ हास १, हास्य ३, [३ हास्य-रसका नाम] बीभत्स ७ विकृत ७, [२ बीभत्स-रसका नाम] विस्मय १, अद्भुत ७, आश्चर्य ७, चित्र ७, [४ अद्भुत-रसका नाम] भैरव ७, ॥१९॥ दारुण ७, भीषण ७, भीष्म ७, घोर ७, भीम ७, भयानक ७, भयङ्कर ७, प्रतिभय ७, [९ भयानक-रसका नाम] रौद्र ७, उग्र ७, [२ रौद्र-रसका नाम] अमी चतुर्दश त्रिषु (ई-अद्भुत-आदि-गरेका १४ शब्द तद्वान्‌लाई-कहँदा विशेष्यनिघ्नलिङ्ग हुन्छन्] ॥२०॥

दर१, त्रास १, भीति २, भी २, साध्वस ३, भय ३, [६ डरका नाम] मानसः विकारः भावः (निर्विकार-रहेका-मनमा अवस्थाका-प्रभावले प्रेमीजन[1], विकृतवचन[2] विकृत-चेष्टाहुने-वस्तु, दुःखीजन[3], शत्रु[4], प्रतिस्पर्धी[5], भयङ्कर-वस्तु[6], घीनलाग्ने-वस्तु[7], विचित्र-वस्तु[8], ई-मध्यका-कुनै-वस्तुको संगम भयेमा उभ्‌डेर(उठेर)-आउने-, रति[1](प्रीति), हास्य[2], शोक[3], क्रोध[4], उत्साह[5], भय[6], घृणा[7], विस्मय[8] इ८रूपी-विकार भाव कहिन्छन्) भाव १ [१ रत्या-दिस्थायीभावको नाम]॥ (धा) भावबोधकः अनुभावः (उभ्‌डेर-आयेका-पूर्वोक्त-आठ-भावलाई-बुझाउने-वस्तु अनुभाव कहिन्छ) अनुभाव १ [१ भावलाईबुझाउनेका नाम] ॥(ना)॥

(धा) निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चैव स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ।

(ना) (१) भ्रू-विक्षेप-कटाक्षादि-देख्ता रतिनामक-भाव उभ्‌डेछ भनेर बुझिन्छ, अतः भ्रूविक्षेप-कटाक्षादि शृङ्गार-रसका अनुभाव कहिन्छन् । (२) अक्षिसंकोच-कपोल-संचालन-इत्यादि देख्ता हासनामक-भाव उभ्‌डेको बुझिन्छ, अक्षिसंकोचादि-हास्यरसका अनुभाव भये । (३) आलाप-विलाप-प्रभृतिले शोकभाव उभ्‌डेको बुझाँउछ, तिनीहरू करुण-रसका अनुभाव भये । (४) आँखा-कान-राता-पार्नु-, पाखुरा-निमठ्नु-इत्यादिले क्रोधभाव उभ्‌डेको बुझाउँछ, तिनीहरू रौद्ररसका अनुभाव भये । (५) महायान्वेषण,-अस्त्रशस्त्रादिसज्जी-करण,-इत्यादिले उत्साहभाव उभ्‌डेको बुझाउँछ, इनिहरू वीररसका अनुभाव भये ।

४३१ गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ।
४३२ "दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः" ॥
४३३ अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रिया ॥२२॥
४३४ रीढावमाननाऽवज्ञाऽवहेलनमसूर्क्षणम् ।
४३५ मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा सापत्रपाऽन्यतः ॥२३॥

गर्व १, अभिमान १, अहङ्कार १, मान १, चित्तसमुन्नति २, "दर्प १, अवलेप १, अवष्टम्भ १, चित्तोद्रेक १, स्मय १, मद १, [११ अभिमान(सेखी)का नाम]

अनादर १, परिभव १, परिभाव१, परीभाव १, तिरस्क्रिया २, ॥२२॥ रीढा २, अवमानना २, (अवमानन ३) अवज्ञा २, अवहेन ३, (अवहेलना २) असूर्क्षण ३ [१०

---

(६) रोमाञ्च-गद्गदता-हृदयप्रकम्पन (छातिढुक्ढुक् गर्नु) इत्यादिले भयभाव उभ्डेको बुझाउँछ, इनिहरू भयानकरसका अनुभाव भये । (७) घ्राणसंकोच (नाकखुंच्याउनु), थुक्थुकी-प्रभृतिले जुगुप्सा(घीन)भाव उभ्डेको बुझाउँछ, इनिहरू बीभत्सरसका अनुभाव भये । (८) रोमाञ्च-नेत्रविकास-प्रभृतिले विस्मय(आश्चर्य)भाव उभ्डेको बुझाउँछ, इनिहरू अद्भुतरसका अनुभाव भये । भाव-र-अनुभाव बुझे-पछी रसबोधमा आवश्यक-हुनाले विभाव-र-संचारी-भाव पनि बुझ्नै पर्दछ । विभाव २ प्रकारका छन्, १ आलम्बनविभाव, २ उद्दीपनविभाव—

आलम्बन (१) विभाव—जस्को-अवलम्बन-पायेर (जस्लाई-देखेर-सुनेर) इत्यादि भाव उभ्डन्छ त्यो आलम्बनविभाव हो । शृङ्गार-रसमा नायकलाई-देखेर-सुनेर नायिकाको, नायिकालाई-देखेर-सुनेर नायकको रतिभाव उभ्डन्छ, त्यसो-हुनाले नायक-नायिका आलम्बनविभाव भये । वीररसमा प्रतिस्पर्धीलाई देखेर उत्साहभावउभ्डन्छ,-प्रतिस्पर्धी आलम्बनविभाव भयो । इत्यादि ।

उद्दीपन (२) विभाव—उभडेको-भाव जस्को-मद्दतले बढ्दछ, त्यो उद्दीपनविभाव हो, शृङ्गार-रसमा नायकनायिकाका-परस्परचेष्टाले र एकान्तस्थान, चन्द्रोदयसमय-इत्यादिले रतिभाव पुष्टहुन्छ (बढछ), त्यसो-हुनाले तिनीहरू उद्दीपनविभाव भये। वीररसमा धैर्य, गर्व, आत्मीयबलकोविपुलता-इत्यादि उद्दीपनविभाव भये । इत्यादि ।

संचारीभाव—उभ्डेका-भावका-अनुसार चित्तमा क्षणक्षणमा जुन्जुन्भाव (वृत्ति) उठ्तछन् ती-निर्वेद (दिग्दारी), ग्लानि, शङ्का, असूया, मद, श्रम, आलस्य, दैन्य, चिन्ता, मोह, स्मृति, धैर्य, लज्जा, चपलता, हर्ष, आवेग, जडता, गर्व १, विषाद १, औत्सुक्य १, निद्रा, अपस्मार (स्मृतिभ्रंश) स्वाप, प्रबोध, अमर्ष, अवहित्था, उग्रता, मति, व्यधि, उन्माद, मरण,त्रास, वितर्क, ई ३३ मध्यका भावलाई संचारी(व्यभिचारी)भाव भन्दछन् । विभाव-अनुभाव-सं(व्यभि)चारि-भावका संमेलने रसको अभिव्यक्ति हुन्छ ।

४३६ क्षान्तिस्तितिक्षाऽभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।
४३७ अक्षान्तिरीर्ष्याऽसूया तु दोषाऽऽरोपो गुणेष्वपि ॥२४॥
४३८ वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।
४३९ पश्चात्तापोऽनुतापश्च बिप्रतीसार इत्यपि ॥२५॥

हेलाँ-गर्नाका नाम] मन्दाक्ष ३, ह्री २, त्रपा २, व्रीडा २, लज्जा २, [५ लाजका नाम] अपत्रपा २ (सापत्रपा २) [१ अरुदेखी-भयेका-लाजको नाम] ॥२३॥ क्षान्ति २, तितिक्षा २, [२ सहनाका नाम] अभिध्या २ [१ पराईका-धनदौलतका-इच्छाको नाम] अक्षान्ति २, ईर्ष्या २, [२ नसहनाका नाम] असूया २, [१ अर्काका-गुणमा-दोषारोपण-गर्नु-(खोट-लाउनु)को नाम] ॥२४॥ वैर ३, विरोध १, विद्वेष १ [३ वैर-भावका नाम] मन्यु १, शोक १, शुच् २ [३ शोकका नाम] पश्चात्ताप १, अनुताप १, विप्रतीसार १, [३ पछिताका नाम] ॥२५॥ कोप १, क्रोध १, अमर्ष १, रोष १,

रसको संक्षिप्त परिचय

रस	श्रृङ्गार	वीर	करुण	अद्भुत	हास्य	भयानक	बीभत्स	रौद्र
स्थायी भाव	रति (वासना रूपले रहेकी प्रीति)	सूक्ष्मरूपले अन्तःकरणमा रहेको उत्साह	वासना रूपले रहेको शोक	वासना रूप ले रहेको विस्मय	अन्तःकरणवर्ती हास	अन्तःकरणवर्ति भय	अन्तःकरणवर्ती तिनी जुगुप्सा	सूक्ष्मरूपलेरहेको क्रोध
आलम्बन विभाव	नायक नायिका	प्रतिस्पर्धी जन	मृतपरिवारादि	विचित्र वस्तु	हास्यजनक वस्तु	भयङ्कर वस्तु	घृणाजनक वस्तु	शत्रुप्रभृति प्राणी
उद्दीपन विभाव	परस्पर चेष्टा, चन्द्रोदय, उपवन, एकान्त वसन्त ऋतु, इत्यादि सुन्दर वस्तु	प्रतिस्पर्धीले गरेको अर्घेली, आफ्ना बलको अधिकता, समयको अनुकूलता इत्यादि	मरेका जनका उत्तम गुण प्रभृति	विचित्र वस्तुका अनौठा २ काम	हास्यजनक पुरुषप्रभृतिका उटुङ्गचाई	भयङ्कर वस्तुका उग्रउग्र चेष्टा	दुर्गन्धफैलिनु, स्याँउ स्याउकीरा देखिनु इत्यादि	शत्रुले गरेका अर्घेली
अनुभाव	भ्रूविक्षेप कटाक्षस्मित इत्यादि	सहायान्वेषण अस्त्रशस्त्र सैन्य सज्जीकरण इत्यादि	आलप विलाप, आहार त्यागादि	जिल्लपर्नु टोलाउनु इत्यादि	गालागला फुलाउनु, आँसुचुहाउनुइत्यादि	मुटुढुक् २ हुनु, भाग्नु इत्यादि	नाकखुंच्या उनुथुन्नुथुकनु इत्यादि	चिच्यायेर आत्मप्रशंसा शत्रुनिन्दा गर्नु
संचारी भाव	चिन्ता, स्मृति व्रीडा, चपलता जडता, औत्सुक्य, शङ्का, निर्वेदइत्यादि	हर्ष, धैर्य, गर्व, अमर्ष, वितर्क इत्यादि	चिन्ता, दैन्य, ग्लानि जडता उन्माद इत्यादि	हर्ष, वितर्क, औत्सुक्य इत्यादि	श्रम, •हर्ष औत्सुक्य इत्यादि	जडता, त्रास, इत्यादि	ग्लानि, दैन्य, आवेग इत्यादि	उग्रता, गर्व, अमर्ष, मद, इत्यादि

४४० कोपक्रोधाऽमर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ ।
४४१ शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥२६॥
४४२ प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ।
४४३ इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥२७॥
४४४ कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।
४४५ उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥२८॥
४४६ स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ।
४४७ उत्साहोऽध्यवसायः स्यात् स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥२९॥
४४८ कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ।
४४९ कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता ॥३०॥
४५० कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।
४५१ स्त्रीणां विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥३१॥

प्रतिघ १, रुष् २, क्रुध् २ [७ क्रोधका नाम] शील ३, [१ असलचालचलन-स्वभावको नाम] उन्माद १, चित्तविभ्रम १, [२ बहुलाउनाका नाम] ॥२६॥

प्रेमन् १, प्रियता २, हार्द ३, प्रेमन् ३, स्नेह १ [५ प्रेमका नाम] दोहद ३, इच्छा २, काङ्क्षा २, (आकाङ्क्षा २) स्पृहा २, ईहा २, तृष् २, वाञ्छा २, लिप्सा २, मनोरथ १, ॥२७॥ काम १, अभिलाष १(अभिलाषा २) तर्ष १, [१२ इच्छाका नाम] ॥(पा)॥ लालसा ४ [१ ठुलोइच्छा(लालचा)को नाम] उपाधि १, धर्म-चिन्ता २ [२ धर्म-संझनाका नाम] आधि १ [१ मनका-संतापको नाम] ॥२८॥ चिन्ता २, स्मृति २, आध्यान ३ [३ संझनाका नाम] उत्कण्ठा २, उत्कलिका २, [२ उत्कण्ठाका नाम] ॥(फा॥ उत्साह १, अध्यवसाय १, [२ उत्साहका नाम] वीर्य ३, [१ जवर्दस्त-उत्साहको नाम] ॥२९॥ कपट ५, व्याज १, दम्भ १, उपाधि १, छद्मन् ३, कैतव ३, कुसृति २, निकृति २, शाठ्य ३ [९ कपटका नाम] प्रमाद १, अनवधानता २, [२ चुकनु(गाफिलपर्नु)का नाम] ॥३०॥ कौतूहल ३, कौतुक ३, कुतुक ३, कुतूहल ३ [४ कौतूहलका नाम] ॥(बा)॥

स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः क्रियाः[1] विलास-[2]विव्वोक-[3]विभ्रमाः(तथा)[4]ललितं, हेला,

---

(पा) दोहद-शब्दको प्रयोग केवल गर्भिणीहरुका-इच्छालाई-बुझाउदा गरियेको छ ।

(फा) फलानु-चीज-पाये सवै-इन्द्रिय सुखी हुने-थियें, त्यो कसरि पाउँ ?, पायेता यसोयसो गर्ने-थियें, यस्ता-प्रकारको-उत्कट-इच्छालाई उत्कण्ठा भन्दछन् ।

सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते ।
तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुः ॥

(बा) रमणीयवस्तुलाई-हेर्नाका-निमित्त-भयेको चित्तचञ्चलतालाई कुतूहल, कौतूहल, भन्दछन् ।

रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम् ।

४५२ हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।
४५३ द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥३२॥

[६]लीला अमी हावाः (स्त्रीहरुका-शृङ्गाररसवाट-पैदाहुने-क्रियास्वरूप-भयेका विलास-विव्वोक-प्रभृति ६ वस्तु हाव कहिन्छन्) विलास १, विव्वोक १, विभ्रम १, ललित ३, हेला २, लीला २, [६ हाव(युवतिहरुका-चेष्टाविशेष)का नाम] ॥(भा)॥३१॥

द्रव १, केलि १, परीहास १, (केलि २, केली २, परिहास १) क्रीडा २, खेला २, नर्मन् ३, [६ खेलनाका नाम] कोहीर ठट्टाकानाम हुन् भन्छन्, नर्म-र-परिहास-शब्दको ठट्टा-अर्थ देखिन्छ पनि, वाँकी ४ शब्दको ठट्टा-अर्थ देखिदैन ॥३२॥ व्याज १, अपदेश १, लक्ष्य ३ [३ निहुँ(वहाना)का नाम] क्रीडा २, खेला २,

---

(भा) [१] प्रियतम(पति)को दर्शन-पायेका-वेलामा युवतिहरुको, हिड्नु-उभिनु-वस्तु-ई-क्रियामा र बोलाई-हेराई-इत्यादि-क्रियामा जो-अनौठा-पना हुन्छ त्यस्लाई विलास भन्दछन् ।

[१] यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना ॥

[२] खूबमन्परेको-वस्तु-फेलापर्दा पनि प्रेमगर्वले-गर्दा त्यसवस्तुका-ऊपर अनादर-गर्नालाई विव्वोक भन्दछन् ।

[२] विव्वोकस्त्वनिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ।

[३] प्रियतमको-आगमन-हुनलागेमा (देशान्तरवाट पतिको-आगमन-भयेमा, अथवा अरु-कुनै-खुसीको-मौकामा हडवडीले भूषणको स्थान-विपर्यय-गर्नु (आँखमा लाली, ओठमा गाजल, कानमा नत्थ, नाकमा चौगडी, हातमा कल्ली, खुट्टामा बाला लाउनु) इत्यादिलाई विभ्रम भन्दछन् ।

[३] त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।
अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥

[४] बड़ी-सुकुमारिको-ढाँचाले अङ्गविन्यासगर्नु(हातपाउप्रभृतिचलाउनु)लाई ललित भन्दछन् ।

[४] सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ।

[५] सुरतमा ठूलो-उत्कण्ठा-गर्नुलाई हेला भन्दछन् ।

[५] प्रौढेच्छा सुरते हेला ।

[६] पहिरन्-वोलवचन-हिड्डुल्-इत्यादि प्रियतमले जसरी गर्दछ उसैगरी गर्नालाई लीला भन्छन् ।

[६] अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैः प्रेमनिर्वचनैरपि ।
प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥

४५४ व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।
४५५ घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ।।३३।।
४५६ अवहित्थाऽऽकारगुप्तिः समौ संवेगसम्भ्रमौ ।
४५७ स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः समनाक् स्मितम् ।।३४।।
४५८ मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।
४५९ क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ।।३५।।
४६० विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समे ।
४६१ स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ।।३६।।

कूर्दन ३, [३ खेलकूदका नाम] घर्म १, निदाघ १, स्वेद १, [३ पसीनाका नाम] प्रलय १, नष्टचेष्टता २ [२ मूर्च्छाका नाम] ।।३३।। अवहित्था २, (अवहित्थ ३) आकारगुप्ति २ अह्‌नुवार-लुकाउनाका नाम] मनमा हर्षविषाद जे-भये-पनी अर्कालें-थाहानपाउने-गरि साविकको-अह्लवार-पार्नालाई अवहित्था भन्दछन् । संवेग १, संभ्रम १, [२ हड्‌वडका नाम] सोत्प्रासः हासः आच्छुरितकं स्यात् (मनमा कुरा लुकायेर गरियेको हाँसो आच्छुरितक कहिन्छ) । आच्छुरितक ३, [१ कपटका-हाँसोको नाम] मनाक् सः स्मितम् (मन्द-भयेको त्योहास्य स्मित कहिन्छ) स्मित ३ [१ मन्दहास्यको नाम] ।।३४।। विहसित ३ [१ मध्यमचालका-हास्यको नाम ।।(मा)।। रोमाञ्च १ रोमहर्षण ३ [२ रोमाञ्चका नाम]

क्रन्दित ३, रुदित ३, क्रुष्ट ३ [३ रुनाका नाम] जृम्भ ७, जृम्भण ३ [२ हाईगर्नाका नाम] ।।३५।। विप्रलम्भ १, विसंवाद १ [२ छत्र्याउनाका नाम] रिङ्गण ३, स्खलन ३ [२ रिङ्‌नु, लोट्‌नु, वामेसर्नुका नाम] निद्रा २, शयन १, स्वाप १, स्वप्न १, संवेश १, [५ सुत्नाका नाम] ।।३६।। तन्द्री २, (तन्द्रि २, तन्द्रा २)

(मा) यहाँ हास्यका स्मित-र-विहसित २ भेदमात्र लेखिये, अन्यत्र ६ भेद लेखियेका छन् । नेत्र प्रफुल्ल पारेर मुसुक्क-हाँस्नालाई 'स्मित १' अलिकति--दाँतपनि-देखिने-गरी हाँस्नालाई 'हसित २' ई२प्रकार उत्तमदर्जाका हुन् । मधुरस्वर-गरेर अलिअलि दाँत-देखिने-गरी हाँस्नालाई 'विहसित ३' भन्दछन्, शिरःकम्प-समेत हुनेगरी मधुरस्वरले हाँस्नालाई 'उपहसित ४' भन्दछन् । ई २ मध्यमदर्जाका हुन् । आँसु-समेत-आउनेगरी हाँस्नालाई 'अपहसित ५', आँखावाट आँसुका-धाराचुहाउदै हातखुट्टा-पछार्दै हाँस्नालाई 'अतिहसित ६' भन्दछन् । ई २ अधम दर्जाका हुन् ।

स्मितमिह विकासिनयनं किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तु हसितं स्यात् ।
मधुरस्वरं विहसितं सशिरःकम्पमिदमुपहसितम् ।।
अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ।
द्वे द्वे हसिते चैषां ज्येष्ठे मध्ये क्रमादधमे ।।

[दशरूपक]

४६२ तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम् ।
४६३ अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥३७॥
४६४ स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ।
४६५ कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥३८॥

इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

प्रमीला २ [२ तन्द्रा (निद्राका-आदिमा-र-अन्तमा हुने लठ्ठपना)को नाम] भ्रकुटि २, भ्रुकुटि २, भ्रूकुटि २, (भ्रकुटी २, भ्रुकुटी २ भ्रूकुटी २, भृकुटि २ भृकुटी २) [३ आँखातर्नाका (क्रोधप्रभृतिले आँखीभौं-टेढा-हुनाका नाम) असौम्ये अक्षिण अदृष्टिः (क्रूर-आँखालाई कहँदामा अदृष्टि शब्द प्रयोग गरिन्छ) अदृष्टि २, [१ डरलाग्दा-आँखाको नाम] संसिद्धि २, प्रकृति २, ॥३७॥ स्वरूप ३, स्वभाव १, निसर्ग १, [५ स्वभावका नाम] वेपथु १, कम्प १, [२ कम्प(काम्नु)का नाम] क्षण १, उद्धर्ष १, मह १, उद्धव १, उत्सव १, [५ उत्सव(हर्षवढाई)का नाम] ॥३८॥

इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

४६६ अधोभुवनपातालबलिसद्मरसातलम् ।
४६७ नागलोकोऽथ कुहरं शुषिरं विवरं बिलम् ॥१॥
४६८ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।
४६९ गर्तावटौ भुविश्वभ्रे सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥२॥
४७० अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।
४७१ ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ॥३॥
४७२ विष्वक् सन्तमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ।
४७३ शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥४॥
४७४ तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।
४७५ अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ॥५॥
४७६ मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।
४७७ सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः ॥६॥
४७८ आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।
४७९ कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥७॥

अधोभुवन ३, पाताल ३, बलिसद्मन् ३, रसातल ३, नागलोक १, [५ पातालका नाम] ॥(या)॥ कुहर ३, शुषिर ३, विवर ३, बिल ३, ॥१॥ छिद्र ३, निर्व्यथन ३, रोक ३, रन्ध्र ३, श्वभ्र ३, वपा २, शुषि २, [११ प्वालका नाम] गत १, अवट १, [२ खाल्डाका नाम] शुषिर ७ [१ प्वाऌपरकावस्तुको नाम] ॥२॥ आन्धकार ५, ध्वान्त ३, तमिस्र ३, तिमिर ३, तमस् ३, [५ अन्धकारका नाम] अन्धतमस ३, [१ गाढ(ठुलो)अन्धकारको नाम] अवतमस ३ [१ घटेका-अन्धकारको नाम] ॥३॥ सन्तमस ३ [१ सवैतिरफैलियेका-अन्धकारको नाम] नाग १, काद्रवेय १, [२ नागका नाम] तदीश्वरः शेषः अनन्तः(नागका अधिराज शेष र अनन्त कहिन्छन्) शेष १, अनन्त १, [२ नागाधिराजका नाम] वासुकि १, सर्पराज १, [२ सर्पराज-वासुकिका नाम] गोनस १, ॥४॥ तिलित्स १, [२ गाइको-जस्तोनाकहुने-नागविशेषका नाम] अजगर १, शयु १, वाहस १, [३ अजगँरका नाम] अलगर्द १, जलव्याल १, [२ पानीसापका नाम] राजिल १, डुण्डुभ १, [२ विषनहुने-सर्पदिशेषका नाम]॥५॥

मालुधान १, मातुलाहि १, [२ साँभे-सर्पका नाम] निर्मुक्त १, मुक्तकञ्चुक १ [२ काचुलीफेरीसकेका-सर्पका नाम] सर्प १, पृदाकु १, भुजग १, भुजङ्ग १, अहि १, भुजङ्गम १, ॥६॥ आशीविष १, विषधर १, चक्रिन् १, व्याल १, सरीसृप १, कुण्डलिन् १, गूढपाद् १, चक्षुःश्रवस् १, काकोदर १, फणिन् १, ॥७॥ दर्वीकर १, दीर्घपृष्ठ १, दन्दशूक १, बिलेशय १, उरग १, पन्नग १, भोगिन् १, जिह्मग १, पवनाशन

(या) सामान्यपातालका नाम लेखिये ता पनि पुराणप्रभृतिमा लेखियेका उत्तरोत्तर तलतल रहने, अतल ३, वितल ३, सुतल ३, तलातल ३, महातल ३, रसातल ३, पाताल ३[ई ७, अधोलोकका नाम]छन् भनि वुझ्नुपर्दछ ।

४८० दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।
४८१ उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥८॥
४८२ "लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ।
४८३ कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ॥
४८४ अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका" ॥१॥
४८५ त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ॥
४८६ समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥९॥
४८७ पुंसि क्लीबे च काकोल-कालकूट-हलाहलाः ।
४८८ सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥१०॥
४८९ दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ।
४९० विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥११॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

१, ॥८॥ "लेलिहान १, द्विरसन १, गोकर्ण १, कञ्चुकिन् १, कुम्भीनस १, फणधर १, हरि १, भोगधर १, [३३ सर्पका नाम] भोग १ [१ सर्पका शरीरको नाम] आशिस् २ [१ सर्पकादाँतको नाम] ॥(रा)॥ आहेय ७ [१ सर्पसम्बन्धिवस्तु (विष-काँचुली-हाडखोर-डसाई इत्यादि)को नाम] यो शब्द विशेष्यनिघ्न छ। स्फटा २, फणा ४, [२ सर्पका-फणाका नाम] कञ्चुक १, निर्मोक १ [१ काँचुलीका नाम] क्ष्वेड १, गरल ३, विष ३, ॥(ला)॥ [३ विषका नाम] ॥९॥

काकोल ५, कालकूट ५, हलाहल ५, (हालहल ५, हालाहल ५,) सौराष्ट्रिक १, शौक्लिकेय १, ब्रह्मपुत्र १, प्रदीपन १, ॥१०॥ दारद १, वत्सनाभ १, [९ विष-विशेषका पृथक्पृथक् १।१ नाम] विषवैद्य १, जाङ्गुलिक १, [२ विषचिकित्सागर्ने (औषधीझारफुकप्रभृतिले विषको प्रतिकारगर्ने)का नाम] व्यालग्राहिन् १, आहि-तुण्डिक १, (अहितुण्डिक १) [२ आहितुण्डिक (सर्पसमातेर त्यसलाई नचायेर, जीविकाचलाउने)का नाम] त्यस्लाई गारुडो, मदारी पनि भन्दछन् ॥११॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥८॥

(रा) सर्पका-तालुनिर-हुने-दाँतलाई आशी भन्दछन्, त्यही दाँतले टोकियेको प्राणी बाच्तैन, त्यसै-कारणले सर्पलाई आशीविष भनेको हो—

आशी स्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति ।

(ला) पल्लाउल्लोकको पुंसि क्लीबेच भन्ने वाक्यको संबन्ध गरेर गरल विष शब्दलाई पनि कोही-कोही पुंनपुंसकलिङ्गी मान्दछन् ।

४९१ स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिस्त्रियाम् ।
४९२ तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥१॥
४९३ संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ।
४९४ प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥२॥
४९५ विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।
४९६ पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥३॥
४९७ स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ।

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

नारक १, नरक १, निरय १, दुर्गति १, [४ नरकका नाम] तपनावीचिमहारौरवरौरवाः संघातः कालसूत्रं इत्याद्याः तद्भेदाः(तपन १, अवीचि १, महारौरव १, रौरव १, संघात १, कालसूत्र ३ इत्यादि ॥(वा)॥ नरकका भेदछन्) [६ पूर्वोक्त-नरकविशेषका पृथक्पृथक् १।१ नाम] नारकाः सत्वास्तु प्रेताः (नरकवासिप्राणी प्रेत कहिन्छन्) प्रेत १, [१ नरकवासि प्राणीको नाम] वैतरणी २ [१ नरकनदीको नाम] निर्ऋति २ [१ नरकका अशोभा(नराम्रोपना)को नाम] कसैले यमराजकी स्त्रीको, कसैले अलच्छिन्की-अधिष्ठात्रो(ज्येष्ठा)को नाम भनेका छन् । विष्टि २, आजू २ [२ झारा(वेगारी)का नाम] कारणा २, यातना २, तीव्रवेदना २ [३ ठुलो-दुःखका नाम] इनै ३ शब्द सजायलाई पनि कहिन्छन् । पीडा २, बाधा २, व्यथा २, दुःख ३ [४ दुःखका नाम] आमनस्य ३, प्रसूतिज ३, [२ दिग्दारीका नाम] ॥३॥ कष्ट ३, कृच्छ्र ३, आभील ३, [३ शारीरक-पीडाका नाम] •दुःखआदिगरेका ६ शब्द दुःखवान्लाई कहँदा विशेष्यनिघ्न छन् ।

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

(वा) तामिस्रः१, अन्धतामिस्रः१, कुम्भीपाकः१, असिपत्रवनम्३, सूकरमुखम्३, अन्धकूपः१, कृमिभोजनः१, सन्दंशः१, तप्तसूर्मिः१, वज्रजण्टकशाल्मली२, वैतरणी२, पूयोदः१, प्राणरोधः१, विशसनम्३, लालाभक्षः३, सारमेयादनम्३, अयःपानम्३, क्षारकर्दमः१, रक्षोगणभोजनः१, शूलप्रोतः१, दन्दशूकः१, अवटनिरोधनः१, पर्यावर्तनः१, सूचीमुखम्३, ई२४ अरु ।

४९८ समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
४९९ उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ॥१॥
५०० रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ।
५०१ तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे ॥२॥
५०२ आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
५०३ पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥३॥
५०४ कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।
५०५ अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥४॥
५०६ मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।
५०७ भङ्गस्तरङ्गः उर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥५॥
५०८ महत्सूल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ।
५०९ पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥६॥

समुद्र १, अब्धि १, अकूपार १, पारावार १, सरित्पति १, उदन्वत् १, उदधि १, सिन्धु १, सरस्वत् १, सागर १, अर्णव १, ॥१॥ रत्नाकर १, जलनिधि १, यादःपति १, अपांपति १, [१५ समुद्रका नाम]॥(शा)॥ क्षीरोदः लवणोदःतथा अपरे तस्य प्रभेदाः (क्षीरोद, लवणोद,र अरु(इक्षुरसोद, सुरोद, दधिमण्डोद, स्वादूद, घृतोद) शुद्धोद) पनि समुद्रका भेद हुन्) क्षीरोद १ [१ क्षीर समुद्रको नाम] लवणोद १ (क्षारोद १) [१ क्षारसमुद्रको नाम] इक्षुरसोद १ [१ उखुका रसका समुद्रको नाम] सुरोद १ [१ मद्य-समुद्रको नाम] दधिमण्डोद १ [१ दधिसमुद्रको नाम] स्वादूद १ [१ मीठा समुद्रको नाम] घृतोद १ [१ घृतसमुद्रको नाम] शुद्धोद १ [१ शुद्ध-जलसमुद्रको नाम]॥२॥ अप् २ (यो शब्द बहुवचनान्तै छ) वार् ३, वारि ३, सलिल ३, कमल ३, जल ३, पयस् ३, कीलाल ३, अमृत ३, जीवन ३, भुवन ३, वन ३, ॥३॥ कबन्ध ३, उदक ३, पाथस् ३, पुष्कर ३, सर्वतोमुख ३, अम्भस् ३, अर्णस् ३, तोय ३, पानीय ३, नीर ३, क्षीर ३, अम्वु ३, शम्बर ३ ॥४॥ मेघपुष्प ३, घनरस १ [२७ पानीका नाम] आप्यं ७, अम्मय ७ [२ जलसम्बन्धि वस्तुका नाम] ई २ शब्द विशेष्यनिघ्न छन्। आप्यः स्वादः (पानीको स्वाद) आप्या धारा (पानीको धारा) आप्यम् वहनम् (पानीको बगाई) अम्मयः स्वादः, अम्मयी धारा, अम्मयं वहनमित्यादि। भङ्ग १, तरङ्ग १, ऊर्मि ४, वीचि ४ [४ तरङ्गका नाम] ॥५॥

(शा) [१] नदीवाचकशब्ददेखी परतिर पतिवाचकशब्द, [२] जलवाचकशब्ददेखी परतिर निधिशब्द, [३] जलवाचकशब्ददेखी परतिर कि प्रत्ययान्त धा धातु (धि शब्द) राखेमा समुद्रको नाम हुन्छ––
(१) नदीपतिः, कल्लोलिनीवल्लभः, तरङ्गिणीरमणः इत्यादि ।
(२) पयोनिधिः, तोयनिधिः, अम्बुनिधिः इत्यादि ।
(३) पाथोधिः, जलधिः, पयोधिः इत्यादि ।

५१० वक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।
५११ कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥७॥
५१२ पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ।
५१३ द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥८॥
५१४ तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।
५१५ निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥९॥
५१६ जलोच्छ्वासाः परिवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।
५१७ नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥१०॥
५१८ उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।
५१९ आतरस्तरपण्यं स्याद् द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥११॥

उल्लोल १, कल्लोल १, [२ ठुला-तरङ्गका नाम] आवर्त १ [१ भोमरीको नाम] पृषत् ३, (पृषन्ति १) बिन्दु १, पृषत १, विप्रुष् २ [४ पानीका थोपाका नाम] ॥६॥(षा)॥ वक्र ३, पुटभेद १ [२ पुटभेद(भोमरी परेर पानी खादिना)का नाम] भ्रम १, जलनिर्गम १ [२ भ्रम(नदीको जलबढदा उम्लेजस्तो भयेर तलतलको पानी माथीमाथी भुलभुल उठना)का नाम] कूल ३, रोधस् ३, तीर ३, प्रतीर ३, तट ७ [५ तीर(किनारा)का नाम] ॥७॥ पार ३ [१ पारीको नाम] अवार ३, [१ वारीको नाम] पात्र ३ [१ वार-पारको माझ(पाट)को नाम] द्वीप ५, अन्तरीप ५, [२ टापूका नाम] ॥८॥ पुलिन ३ [१ पानीले भर्खर छोडेको ठाँउँको नाम] सैकत ३, सिकतामय ३ [२ बालुवैबालुवा भयेका स्थानका नाम] निषद्वा १, जम्बाल १, पङ्क ५, शाद १, कर्दम १, [५ हिलाका नाम] ॥९॥ जलोच्छ्वास १, परीवाह १ (परिवाह १) [३ पानीका-निकासका नाम] कूपक १, विदारक १, [२ सुक्न-लागेका नदीमा पानी अड्याउन खनेका खाल्डाका नाम] नाव्य ७ [१ नाउ-डुङ्गाले तर्नुपर्ने-गहिरा नदीप्रभृतिको नाम] योशब्द विशेष्यनिघ्न छ । नौ २, तरणि २, तरि २ (तरी २) [३ नाउका नाम] ॥१०॥

उडुप ३, प्लव १, कोल [३ डुङ्गाका नाम] स्रोतस् ३ (श्रोतस् ३) [१ सोताको नाम] आतर १, तरपण्य ३ [२ खेवा(नाउको ज्याला)का नाम] द्रोणी २ [१ डूँडको नाम] पानीवग्ने पनाला, खोल्सा, लाई कहँदा पनि द्रोणी शब्दको

(षा) अनेक-टीकान्तरका-अनुरोधले पृषत्शब्द क्लीबलिङ्गी लेखियेको हो । बिन्दु-र-पृषत ई २ शब्दको द्वन्द्वगर्दा बिन्दुपृषतौ हुनुपर्नेमा त्यसो-नगरेर बहुवचन-गरेको-देख्ता पृषन्ति, बिन्दु-पृषत यस्ता ३ शब्द मान्नु-उचित-पर्दछ, पाणिनिमुनिले-बनायेका-जाम्बवतीविजयकाव्यमा

'पयःपृषन्तिभिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः ।

यस्तो-प्रयोग-देखिनाले इकारान्त-पृषन्ति-शब्द पनि नमानि-हुदैन ।
'पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति' यो भागवतको प्रयोगानुसार पृषत्शब्द पनि मान्नै पर्छ ।

५२० सांयात्रिकः पोतवणिक् कर्णधारस्तु नाविकः ।
५२१ नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥१२॥
५२२ नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ।
५२३ अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥१३॥
५२४ क्लीबेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।
५२५ त्रिष्वागाधात् प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ॥१४॥
५२६ निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ।
५२७ अगाधमतलस्पर्शे कैवर्ते दाशधीवरौ ॥१५॥
४२८ आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ।
५२९ मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्बडिशं मत्स्यवेधनम् ॥१६॥
५३० पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।
५३१ विसारः शकुली चाथ गडकः शकुलार्भकः ॥१७॥

प्रयोग हुन्छ ॥११॥ सांयात्रिक १, पोतवणिज् १, [२ जहाजी व्यापारीका नाम] कर्णधार १, नाविक १, [२ पतवारले खियाउने मुख्य माझीका नाम] नियामक १, पोतवाह १, [२ नाउजहाजहरुका नियन्ता(रक्षणप्रबन्धकर्ता = कप्तान)का नाम] कूपक १, गुणवृक्षक १ [२ गुनधराका नाम] ॥१२॥ वर्दमान टाङ्न माझमा ठड्याऐको अग्लोकाठलाई 'गुनधरा' भन्दछन् । नौकादण्ड १, क्षेपणी २ [२ वहना(डांडा)का नाम] अरित्र ३, केनिपातक १, [२ पतवारीका नाम] अभ्रि २, काष्ठकुद्दाल १, [२ नाउको काईखुर्कने कोदालो-जस्तो काठका नाम] सेकपात्र ३, सेचन ३ [२ पानी फाल्ने कठौताका नाम] ॥१३॥ अर्धनाव ३ [१ नाउका आधा हिस्साको नाम] अतिनु ७, [१ नाउचढेर पारोपुगीसकेका वस्तुको नाम] अतिनु शब्द विशेष्यनिघ्न छ । आगाधात् त्रिषु (अगाधमतलस्पर्शे भन्ने श्लोकका अगाधशब्दसम्मका अवउप्रान्तका शब्द विशेष्यनिघ्न छन्) । प्रसन्न ७, अच्छ ७, [२ सङ्ला(स्वच्छ)का नाम] कलुष ७, अनच्छ ७, आविल ७ [३ धमिलाका नाम] ॥१४॥ निम्न ७, गभीर ७, गम्भीर ७ [३ गहिराका नाम] उत्तान ७ [१ नगहिराको नाम] अगाध ७ [१ भईं-नभेट्टाइने गहिराको नाम] कैवर्त १, दाश १, धोवर १ [३ माझीका नाम] ॥१५॥

आनाय १, जाल ३, [२ सामान्य-जालका नाम] शणसूत्र ३, पवित्रक ३, [२ सनपाटका-डोरीका-जालका नाम] मत्स्याधानी २, कुवेणी २, [२ ढडिया (माछा राख्नेभाँडा)का नाम] बडिश ३, मत्स्यवेधन ३, [२ माछामार्ने वल्छीका नाम] ॥१६॥ पृथुरोमन् १, झष १, मत्स्य १, मीन १, वैसारिण १, अण्डज १, विसार १, शकुलिन् १ [८ माछाका नाम] गडक १, शकुलार्भक १, [२ गडका-माछाका नाम] ॥१७॥ सहस्रदंष्ट्र १, पाठीन १, [२ पाठीन (धेरैदाँतहुने माछाविशेष)का नाम] उलूपिन् १, शिशुक १ [२ सोंसका नाम] नलमीन १, चिलिचिम १, [२चिलिचिम (झारभयेका थोरैपानीमा हुने माछाविशेष)का नाम] प्रोष्ठी ४, शफरी ४, [२ सहर-

५३२ सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ।
५३३ नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥१८॥
५३४ क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः ।
५३५ रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुल स्तिमिः ॥१९॥
५३६ तिमिङ्गिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ।
५३७ तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ॥२०॥
५३८ स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ।
५३९ ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ॥२१॥
५४० गण्डूपदः किञ्चुलको निहाका गोधिका समे ।
५४१ रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥२२॥
५४२ मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियौ ।
५४३ क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ॥२३॥

माछाका नाम] ॥१८॥ पोताधान ३ [१ साना२ माछाका-बथानको नाम] अथो झषाः (अत्र मत्स्यका भेद बताइन्छन्)। रोहित १, [१ रोहु-माछाको नाम] मद्गुर १, [१ मँगरानामले मध्यदेशमा प्रसिद्ध भयेका माछाको नाम] शाल १, [ठाउँठाउमा चक्रपरेको माछाविशेषको नाम] राजीव १ [१ राया-माछाको नाम] शकुल १ [१ सौरा-माछाको नाम [तिमि १, [१ तिमि (चारसयेकोश ठुलो माछाविशेष)को नाम] ॥१९॥(सा)॥ तिमिङ्गिल १ [१ तिमिनामक पूर्वोक्त माछालाई सुलुक्क निल्न शक्ने माछाको नाम] तिमिङ्गिलगिल १ [१ तिमिङ्गिल माछालाई निल्ने माछाको नाम] राघव १ [१ तिमिङ्गिलगिललाई निलिदिन शक्ने सर्वोपरि ठुला माछाको नाम] यादस् ३ जलजन्तु १ [२ जलजन्तुका नाम] ॥२०॥

शिशुमारोद्रशङ्कवः मकरादयः तद्भेदाः (शिशुमार, उद्र, शङ्कु, र मकर इत्यादि जलजन्तुका भेद हुन्) शिशुमार १, उद्र १, शङ्कु १, मकर १, [४ जलजन्तुविशेषका पृथक्पृथक् नाम] ॥२०॥ कुलीर १, कर्कट (क) १, [२ गङटाका नाम] कूर्म १, कमठ १, कच्छप १, [३ कछुवा(ठोटरी)का नाम] ग्राह १, अवहार १ [२ गोहीका नाम] नक्र १, कुम्भीर १ [२ ग्राहका नाम] महीलता २॥२१॥ गण्डूपद १, किञ्चुलक १, [३ गँडेउलाका नाम] निहाका २, गोधिका २, [२ गोहराका नाम] रक्तपा २, जलौका २, जलौकस् २ [३ पानोका नाम] जलौकस् शब्द बहुवचनान्तै रहन्छ ॥२२॥ मुक्तास्फोट १, शुक्ति २ [२ मोतिहुने सिपीका नाम] शङ्ख ५, कम्बु ५, [२ शङ्खका नाम] क्षुद्रशङ्ख १, शङ्खनख १, [क्षुद्रशंख(घोंघो)का नाम] शम्बूक १, जलशुक्ति २ [२ मामुली सिपीका नाम] ॥२३॥ भेक १, मण्डूक १, वर्षाभू १, शालूर

(सा) अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः ।
तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः ॥

५४४ भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ।
५४५ शिली गण्डूपदी भेकी दर्षाभ्वी कमठी डुलिः ॥२४॥
५४६ मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ।
५४७ जलाशया जलाधारास्तत्राऽगाधजलोह्रदः ॥२५॥
५४८ आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।
५४९ पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदापानं तु पुंसि वा ॥२६॥
५५० नेमिस्त्रिकाऽस्य वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।
५५१ पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥२७॥
५५२ पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ।
५५३ वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥२८॥
५५४ खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।
५५५ स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित् ॥२९॥

१, प्लव १, दर्दुर १, [६ भ्याउताका नाम] शिली २, गण्डूपदी २, [२ गँडेउलीका नाम] भेकी २, वर्षाभ्वी २ ×[२ भ्याउतीका नाम] कमठी २, डुलि २, [२ कछुवीका नाम] ॥२४॥

शृङ्गी २ [१ मगरामाछाकी-पोथीको नाम] दुर्नामा २, दीर्घकोशिका २ [२ जुकाजस्तो लामू जलचर जन्तुविशेषका नाम] । जलाशय १ जलाधार १, [२ सामान्य जलाशय (पानी रहने ठाउँ)का नाम] ह्रद १ [१ गहिराजलाशय (रह)को नाम] ॥२५॥ आहाव १, निपान ३, [२ इनारका छेउछाउमा वनायेका जलरहने खाल्डाका नाम] अन्धु १, प्रहि १, कूप १, उदपान ५, [५ इनारका नाम] ॥२६॥ नेमि २, त्रिका २, [२ इनारवाट पानी झिक्ता डोरी अड्याउने पाङग्रा(गडाडी)का नाम] वीनाह १, [१ इनारको छेकापर्खालको नाम] पुष्करिणी २, खात ३ [२ पोखरीका नाम] अखात ३, देवखातक ३ [२ स्वयंवनेका पोखरी(ताल)का नाम] ॥२७॥ पद्माकर [१, तडाग ५ (तटाक ५, तडाक ५, तटाग ५,) [२ कमलहुने पोखरीका नाम] कासार १ सरसी २ सरसू ३ [३ सामान्यतलाउका नाम] वेशन्त १, पल्वल ३, अल्पसरस् ३ [३ सानु पोखरीका नाम] वापी २ दीर्घिका २ [२ वावलीका नाम] ॥२८॥ खेय ३, परिखा २, [२ किल्लाहरुका चौतर्फको पानीको घेराका

× 'भ्याउतीलाई कहने वर्षाभू शब्द पनि भ्याउतालाई कहने वर्षाभूशब्दजस्तै ऊकारान्तै रहन्छ, 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्रीवर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' यो यादवकोश यस्कुराको समर्थक छ । ङी प्रत्ययंको विधायक वचन नहुनाले वर्षाभ्वी शब्द अशुद्धै हो' भनेर ठोकेपछि पनि भागुरि र अमरमालाको प्रमाण्यले वर्षाभ्वी शब्द पनि देखिन्छ भनि विद्वद्धुरन्धरभट्टोजिदीक्षितपुत्र-भानु-दीक्षितले भनेका छन् । गौरादिमा छ भनेर कसैले ङीष् भयेको हो भन्छन्, परन्तु वर्तमान गणपाठमा वर्षाभूशब्द देखिदैन, गौरादि आकृतिगण पनि होइन, तथापि गणपाठमा वर्षाभू शब्द रहेछ एलेका पुस्तकमा त्यो छुटेछ भन्नुपर्दछ ।

५५६ तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ।
५५७ स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥३०॥
५५८ "कूलङ्कषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती" ॥
५५९ गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।
५६० भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥३१॥
५६१ कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।
५६२ रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥३२॥
५६३ करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ।
५६४ शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ॥३३॥
५६५ शोणो हिरण्यवाहः स्यात् कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।
५६६ शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ॥३४॥

नाम] आधार १ [१ बाँधको नाम] आलवाल ३, आवाल ३, आवाप १ [३ क्यारी (वृक्षका फेद्को पानी अड्याउने खाल्डो)का नाम] ई ३ शब्द खेतका-आलीलाई-कहँदा-मा पनि प्रयोग गरिन्छन् । नदी २, सरित् २, ॥२९॥

तरङ्गिणी २, शैवलिनी २, तटिनी २, ह्रादिनी २, धुनी २, स्रोतस्विनी २, द्वीपवती २, स्रवन्ती २, निम्नगा २, आपगा २, ॥३०॥ "कूलङ्कषा २, निर्झरिणी २, रोधोवक्रा २, सरस्वती २, [१६ नदीका नाम] गङ्गा २, विष्णुपदी २, जह्नुतनया २, सुरनिम्नगा २, भागीरथी २, त्रिपथगा २, त्रिस्रोतस् २, भीष्मस् २, [८ भागीरथीका नाम [॥(हा)॥३१॥ कालिन्दी २, सूर्यतनया २, यमुना २, शमनस्वसृ २, [४ यमुनानदीका नाम] ॥(कि)॥ रेवा २, नर्मदा २, सोमोद्भवा २, मेकलकन्यका २, [४ नर्मदानदीका नाम] ॥३२॥ करतोया २, सदानीरा २ [२ करतोयानदीका नाम] बाहुदा २, सैतवाहिनी २ [२ बाहुदानदीका नाम] शतद्रु २, शुतुद्रि २, [२ शतरुद्रा नदीका नाम] विपाशा २, विपाश् २ [२ व्यासानदीका नाम] ॥३४॥

(हा) [१] जह्नु-भगीरथशब्ददेखी परतिर कन्यावाचकशब्द राखेमा, [२] देवतावाचकशब्द-देखी परतिर नदीवाचकशब्द राखेमा, [३] भीष्मशब्ददेखी परतिर मातृवाचकशब्द राखेमा गङ्गाजीको नाम हुन्छ, जस्तै—

[१] जह्नुनन्दिनी, जाह्नवी, जह्नुदुहिता इत्यादि । भगीरथनन्दिनी, भगीरथतनया, भगीरथदुहिता इत्यादि ।

[२] सुरधुनी, गीर्वाणतरङ्गिणी, त्रिदशतटिनी इत्यादि ।

[३] भीष्मजननी, भीष्मप्रसूः, भीष्माम्बा इत्यादि ।

(कि) [१] सूर्यवाचकशब्ददेखी परतिर कन्यावाचकशब्द, [२] यमराजवाचकशब्ददेखी भगिनी-वाचकशब्द पर राखेमा यमुनाजीको नाम हुन्छ, जस्तै—

[१] तपनतनया, हेलिदुहिता, इत्यादि । [२] यमानुजा, शमनभगिनी, इत्यादि ।

५६७ काबेरी सरितोऽन्याश्च संभेदः सिन्धुसङ्गमः ।
५६८ द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां तु त्रिषूत्तरौ ॥३५॥
५६९ देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ ।
५७० सौगन्धिकं तु कह्लारं हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥३६॥
५७१ स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ।
५७२ इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन् सिते कुमुदकैरवे ॥३७॥
५७३ शालूकमेषां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका ।
५७४ जलनीली तु शैवालं शैबलोऽथ कुमुद्वती ॥३८॥
५७५ कुमुदिन्यां नलिन्यां तु बिसिनीपद्मिनीमुखाः ।
५७६ वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥३९॥
५७७ सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।
५७८ पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥४०॥
५७९ बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।
५८० पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥४१॥

शोण १, हिरण्यवाह १, [२ शोणभद्रनदका नाम] कुल्या २ [१ कुलो-नहरको नाम] शरावती २, वेत्रवती २, चन्द्रभागा २, सरस्वती२, ॥२४॥ कावेरी २ [५ नदी-विशेषका ११ नाम] अन्याश्च नद्यः ज्ञेयाः (अरु–तापी, पयोष्णी, वाङ्मती, रुद्रवती, इक्षुमती-इत्यादि-नदी-पनि पुराणप्रभृतिद्वारा जान्नुपर्दछ) संभेद १ [१ दोभानको नाम] पयसः पदव्याम् (पानीका-बाटालाई-कहँदामा) प्रणाली (प्रणाली-शब्द छ) सः शब्दः (त्यो प्रणाली-शब्द) द्वयोः (पुंस्त्रीलिङ्गी छ) प्रणाली ४ [१ जलमार्ग (पनाली, ढल, ढूँड इत्यादि)को नाम] पुंसि-प्रणालः, स्त्रियां-प्रणाली । उत्तरौ त्रिषु (अब पल्ला २ शब्द विशेष्यनिघ्न छन्)—॥३५॥ दाविक ७ [१ देविका-नामिका-नदीमा-पैदा हुने-वस्तुको नाम] सारव ७ [१ सरयूनदीमा-हुनेवस्तुको नाम] सौगन्धिक ३ कह्लार ३ [२ साँझमा- फुल्ने-सेताकमलका नाम] हल्लक ३, रक्तसन्ध्यक ३, [२ साँझमा-फुल्ने-रक्तकमलको नाम] ॥३६॥ उत्पल ३, कुवलय ३ [२ चन्द्रकमलका नाम] नीलाम्बुजन्मन् ३ इन्दीवर ३ [२ नीलकमलका नाम] कुमुद ३ कैरव ३ [२ सेता-चन्द्रकमलका नाम] ॥३७॥

शालूक ३ [१ सवैथरीकमलका कन्द(गाना)को नाम] वारिपर्णी २, कुम्भिका २ [२ ठुला२ पातहुने कमलविशेषका नाम] शैबाल ३, (शेबाल ३) शैबल १, [२ सिवाँली(पानीझ्याऊ)का नाम] कुमुद्वती २, ॥३८॥ कुमुदिनी २ [२ चन्द्र-कमलिनीलता(बोट)का नाम] नलिनी २, बिसिनी २, पद्मिनी २, [३ दिनमा फुल्ने कमलिनीलताका नाम] पद्म ५, नलिन ३, अरविन्द ३, महोत्पल ३, ॥३९॥ सहस्रपत्र ३, कमल ३, शतपत्र ३, कुशेशय ३, पङ्केरुह ३, तामरस ३, सारस ३, सरसीरुह ३, ॥४०॥ बिसप्रसून ३, राजीव ३, पुष्कर ३, अम्भोरुह ३, [१६ सामान्य कमलका

५८१ रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमथाऽस्त्रियाम् ।
५८२ मृणालं बिसमब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥४२॥
५८३ करहाटः शिफाकन्दः किञ्जिल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।
५८४ संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ॥४३॥

नाम] ॥(खि)॥ पुण्डरीक ३, सिताम्भोज ३, [२ सामान्य सेताकमलका नाम] रक्तसरोरुह ३—

उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादि सनाटयकम् ।
पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ॥१॥
इत्यमरसिंहकृतो नामलिङ्गानुशासने ।
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥२॥

इति वारिवर्गः ॥१०॥ प्रथम काण्डश्च ॥

रक्तोत्पल ३ कोकनद ३, [३ सामान्यरक्तकमलका नाम] नाल १, नाल ३, (नाला २, नाली २) [२ डाँठका नाम] मृणाल ५ (मृणाली २) बिस ५ [२ कमलका जरा-डाँठका नाम] षण्ड ५ (खण्ड ५) [१ कमलसमूहको नाम] ॥४२॥ करहाट १, शिफाकन्द १ (शिफा २, कन्द १) [२ कमलका कन्दका (गानाका) नाम] किञ्जल्क १ केसर ५ [२ कमलपुष्पका-केसरका नाम] संवर्तिका २, [१ कमलका-नयाँ पातको नाम] बीजकोश १, वराटक १ [२ कमलगट्टाका नाम] ॥४३॥

स्वर्ग-व्योम-दिक्-काल-धी-शब्दादि-नाट्य-पातालभोगी-नरक-
वारि-इन्को र इन्मा-सम्बन्ध-राख्ने-अरुवस्तुको वर्णन गरियो ॥१॥
अमरसिंहले-निर्माणगरेका,—नाम र-लिङ्गको-शिक्षण-गर्ने-
योग्रन्थमा पहिलो स्वरादिकाण्ड साङ्गोपाङ्ग पूर्ण भयो ॥२॥

× × ×

अलब्धोचिताध्यापकानां शिशूनां धियः शुद्धिमाधातुमेषा प्रणीता ।
निबन्धेऽमरस्याऽऽदिमे काण्डभागे स्वयंबोधिनी पूर्णभावं प्रपन्ना ॥१॥

॥ इति शम् ॥

(खि) [१] जलवाचक-सरोवरवाचक-शब्ददेखि-उत्पत्तिवाचकशब्द, पङ्कशब्ददेखी-उत्पत्तिवाचक ज.नी जातुवाट-कर्तरिप्रत्ययगरेका—ज, जात, इत्यादि शब्द पर राखेमा कमलका-अनेकानेक-नाम हुन्छन्—जस्तै—
[१] जलजम्, वारिजम् । सरोजम्, सरसिजम् । पङ्कजम्, पङ्कजातम् । इत्यादि ।

द्वितीयं काण्डम्

प्रारभ्यते

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ॥
नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥१॥
५८५ भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।
५८६ धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ॥२॥
५८७ सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।
५८८ गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥३॥
५८९ "विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुंभिनी क्षमा ।
५९० भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागरांबरा ॥(१)॥"
५९१ मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ।
५९२ उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥४॥
५९३ ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ।
५९४ समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥५॥
५९५ त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।
५९६ लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु यो ऽवधेः ॥६॥

यस काण्डमा, साङ्गोपाङ्गभयेका पृथ्वी, पुर, शैल, वनौषधि, सिंहादि, मनुष्य, ब्रह्म, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, इनले १० वर्ग कहिनेछन् ॥१॥ भू २, भूमि २, अचला २, अनन्ता ३, रसा २, विश्वंभरा २, स्थिरा २, धरा २, धरित्री २, धरणि २ (धरणी २) क्षोणि २, ज्या २, काश्यपी २, क्षिति २ ॥२॥ सर्वंसहा २, वसुमती २, वसुधा २, उर्वी २, वसुन्धरा २, गोत्रा २ कु २, पृथि(थ)वी २, पृथ्वी २, क्ष्मा २, अवनि २, (अवनी २) मेदिनी २, मही २, (महि २) ॥३॥ "विपुला २, गह्वरी २, धात्री २, गो २, इला २, कुम्भिनी २, क्षमा २, भूतधात्री २, रत्नगर्भा २, जागती २, सागराम्बरा २ [३८ पृथिवीका नाम॥(१)॥" मृद् २, मृत्तिका २ [२ माटाका नाम] मृत्सा २, मृत्स्ना २, मृत्तिका २ [३ असल माटाका नाम] उर्वरा २ [१ सबैअन्न हुने-जगाको नाम] ऊष १, क्षारमृत्तिका २ [२ नुँनिलामाटाका नाम] ॥४॥ ऊषवत् ७, ऊषर ७ [२ नुँनिलोमाटो भयेका-ठाउँका नाम] स्थल ३, स्थली २ [२ थला(मैदान)-का नाम] मरु १, धन्वन् १ [२ जल-नहुने-देशका नाम] खिल ७, अप्रहत ७ [२ खन्जोत नगरेका-ठाँउँका नाम] ॥५॥ जगती २, लोक १, वि(पि)ष्ट्रप ३, भुवन ३, जगत् ३ [५ जगत्(लोक)का नाम] भारत ३ [१ भारतवर्षका नाम] हिमालयपर्वत २, दक्षिण समुद्रको-माझलाई 'भारतवर्ष' भन्दछन् ॥६॥

५९७ **देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।**
५९८ **प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥७॥**
५९९ **आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ।**
६०० **नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्त्तनम् ॥८॥**
६०१ **त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वा न्नड्वल इत्यपि ।**
६०२ **कुमुद्वान्कुमुदप्राये वेतस्वान्बहुवेतसे ॥९॥**
६०३ **शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ।**
६०४ **जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥१०॥**
६०५ **स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ।**
६०६ **देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥११॥**
६०७ **देशो नद्यम्बुवृष्टयम्बुसपन्नत्रीहिपालितः ।**
६०८ **स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥१२॥**

प्राच्य १, [१ प्राच्यदेशको नाम] नैर्ऋत्यदिशादेखि ईशानदिशासम्म शरावती-नदी छन्, तिनदी—को पूर्वदिशा र दक्षिण-दिशालाईं 'प्राच्यदेश' भन्दछन् ॥ उदीच्य १ [१ उदीच्यदेशको नाम] शरावती-नदीका उत्तर र पश्चिम-दिशालाई 'उदीच्यदेश' भन्दछन् ॥ प्रत्यन्त १, म्लेच्छदेश १ [२ प्रत्यन्त(सदाचार नभयेका)देशका नाम] मध्यदेश १, मध्यम १ [२ मध्यदेशका नाम] हिमालयदेखि दक्षिण, रामेश्वरदेखि उत्तर, प्रयागदेखि पश्चिम, कुरुक्षेत्रदेखि पूर्व देशलाई 'मध्यदेश' भन्दछन् ॥७॥ आर्यावर्त १, पुण्यभूमि २ [२ आर्यावर्तका नाम] पूर्वपश्चिम समुद्र र, हिमालय विन्ध्याचलका वीचलाई 'आर्यावर्त' भन्दछन् ॥ नीवृत १, जनपद १ [२ वस्तीभयेका-सामान्यदेशका नाम] देश १, विषय १, उपवर्तन ३ [३ देशका नाम]॥८॥ नड्वत् ७ नड्वल ७ [२ नर्कटहुनेस्थानका नाम] कुमुद्वत् ७, कुमुदप्राय ७ [२ चन्द्रकमल हुने स्थानका नाम] वेतस्वत् ७ [१ धेरैवेतहुने-स्थानको नाम] शाड्वद्वल ७ [१ घाँसभयेका स्थानको नाम] पङ्किल ७ [१ हिलोहुनेस्थानको नाम] अनूप ७, कच्छ ७ [२[1] अनूप-देश (जलधेरैभयेको स्थान)का नाम] ॥१०॥ शर्करा २, शर्करिल ७ [२ कङ्कड्ले-युक्त-भयेका देशका नाम] शार्कर ७, शर्करावत् ७ [२ कङ्कड्भयेका सामान्यस्थानका नाम] यस्तैरीतले—सिकता २, सिकतिल ७ [२ वालुवाभयेकादेशका नाम] सैकत ७, सिकतावत् ७ [२ सामान्य-वालुवाभयेका सामान्य स्थानका नाम] ॥११॥ नदी-मातृक ७ [१ नदी(खोला)को पानि-लाग्ने-खेतमा-भयेका-अन्नले पालियेका-देशको नाम] देवमातृक ७ [१ वर्षादभयेका पानिले-भयेका-अन्नले-पालियेका देशको नाम]

(१) अनेकप्रकारका वृक्ष-लता-झहरा-प्रान्तप्रान्तमाहुनाले-ठण्ढारहने-जङ्गल प्रशस्त भयेको, धान-गहूँजउप्रभृति-सवै-अन्न-हुने-देशलाई अनूपदेश भन्दछन् ।

नानाद्रुमलतागुल्मनिर्झरप्रान्तशीतलैः ।
वनैर्व्याप्तमनूपं तत् सस्यैर्व्रीहियवादिभिः ॥

६०९ सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ।
६१० गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥१३॥
६११ पर्यंतभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।
६१२ वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् ॥१४॥
६१३ अयनं वर्त्ममार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।
६१४ सरणिः पद्धतिः पद्या वर्त्तन्येकपदीति च ॥१५॥
६१५ अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।
६१६ व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥१६॥
६१७ अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ।
६१८ प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥
६१९ गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुः शतम् ।
६२० घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्क्रम् ॥१८॥
६२१ "द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी ।
६२२ दिवस्पृथिव्यौ गंजा तु रुमा स्याल्लवणाकरः ॥(२)॥"

इति भूमिवर्गः ॥१॥

॥१२॥ राजन्वत् ७ [१ असलराजाभयेका देशको नाम] राजवत् ७ [१ साधारण राजा-भयेका देशको नाम] गोष्ठ ३ गोस्थानक ३ [२ गोठका नाम] गौष्ठीन ३ [१ पहिले-गोठ-भयेका-ठाँउँको नाम] ॥१३॥ पर्यन्तभू २, परिसर १ [२ नगीचका स्थानका नाम] सेतु १, आलि २, (आली २) [२ पूलका नाम] वामलूर १, नाकु १, वल्मीक ५ [३ धमिरालेउठायेका-माटाका नाम] ॥१४॥ अयन ३, वर्त्मन् ३, मार्ग १ अध्वन् १, पथिन् १, पदवी २ (पदवि २) सृति २, स(श)रणि २, पद्धति २, पद्या २, वर्तनी २ (वर्तनि १ वर्त्मनि १) एकपदी २ [१२ बाटाका नाम] ॥१५॥ अतिपथिन् १, सुपथिन् १, सत्पथ १ [३ असल्-वाटाका नाम] व्यध्व १, दुरध्व १, विपथ १, कदध्वन् १, कापथ १ (कुपथ १) [५ खराव-वाटाका नाम] ॥१६॥ अपथिन् १, अपथ १ [२ अवाटाका नाम] शृङ्गाटक ३, चतुष्पथ ३ [२ चौवाटा चौमुहानीका नाम] प्रान्तर ३ [१ एकलास-वाटाका नाम] कान्तार ५ [१ दुर्गम-वाटाका नाम] ॥१७॥ गव्यूति २ [१ दुइकोसको नाम] नल्व १ [१ चारसये ४०० हात्-प्रमाणभयेका-स्थानको नाम] घण्टापथ १, संसरण ३ [२ मूल्वाटाका नाम] उपनिष्कर ३ [१ सहरको-मूल्वाटाको नाम] ॥१८॥ "द्यावापृथिवी २, रौदसी २, द्यावाभूमी २, रोदस् ३, दिवस्पृथिवो" २ [५ आकाश् र पृथिवी २ दुवैका नाम] गंजा २, रुमा २ लवणाकर १ [३ नुनूखानीका नाम] ॥(२)॥

इति भूमिवर्गः ॥१॥

(१) कसैकसैले—शृङ्गाटक ३ [१ तिन्वाटो (तिमुहानोको नाम] भनेका छन् ।

६२३ पूः स्त्री पुरी नगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।
६२४ स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥१॥
६२५ तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।
६२६ आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥२॥
६२७ रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।
६२८ प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ॥३॥
६२९ भित्तिः स्त्री कुडचमेडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।
६३० गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ॥४॥
६३१ निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।
६३२ गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥५॥

पुर् २, पुरी ६, नगरी ६, पत्तन ३, पुटभेदन २, स्थानीय ३, निगम १ [७ शहरका नाम] ॥१॥ शाखानगर ३ [१ उपनगर (मुख्य नगरका-नगीचका-सानु२-शहर)को नाम] वेश १ वेश्याजनसमाश्रय १ [२ रण्डीटोलका नाम] आपण १, निषद्या २ [२ बजारका नाम] विपणि(णी) २ पण्यवीथिका २ (पण्यवीथी २) [२ वजार-लाग्ने-ठाँउँका नाम] ॥२॥ रथ्या २, प्रतोली २, विशिखा २ [३ शहरगाउँका माझका-वाटाका नाम] कसैरले विपणि आदिगरेका पाँचै शब्द वजार लाग्ने ठाँउका नाम हुन् भनेका छन्, २ दुवैपक्षमा प्रयोग मिल्दछन् ॥ चय १, वप्र ५ [२ माटाका ढिस्किलाका नाम] प्राकार १, वरण १ (शाल १) साल २ [२ परखालका नाम] प्राचीन(र) ३ [१ बार(टाट)को नाम] ॥३॥ भित्ति २, कुड्य ३ [२ भित्ताका नाम] एडूक ३ (एडोक ३) [१ हाडघुसारेका भित्ताको नाम] सानाजात पर्खालका भित्तामा हाड घुसार्दछन्[1] ॥ गृह ३, गेह ३, उदवसित ३, वेश्मन् ३, सद्मन् ३, निकेतन

(१) भित्ताका प्रकरणमा—'अन्तर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि दाढर्यार्थं यत्र तत् । कीकसं कठिन द्रव्यस्योपलक्षणम्' यस्तो व्याख्यान सुप्रसिद्धटीकाकार महेश्वरले गरेका छन् । भानुदीक्षित-जीले रामाश्रमीटीकामा 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य' यस्तो व्याख्यान गरेका छन् । तदनुसार 'हाड घुसारेका भित्ताको नाम' भनि लेखियो ता पनि—

एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
एडूकचिह्ना पृथिवी नदेवगृहभूषिता ॥
[वन० १९० अ० ६३ श्लो०]

यो महाभारतीयवचनका अनुसार 'बौद्धधर्मावलम्बी-प्रतिष्ठित-व्यक्ति मरेपछी त्यस्को हाड जमीनमा गाड़ेर बनायेको मण्डलाकार-शिखरवाला-बौद्धमन्दिरलाई (स्तूपलाई) पनि एडूक भन्नुपर्दछ । यो वचनले तिनै बौद्धस्तूपलाई लक्ष्य गरेर 'कलियुगमा एडूकको पूजा प्रचलित हुनेछ, अरु देवताका आजापूजा बन्द हुनेछन्, जताततै तिनै ऐडूक देखिनेछन्, देवमन्दिर हराउनेछन्' भनेको हो ।

६३३ वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम्।
६३४ चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥६॥
६३५ चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा।
६३६ आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥७॥
६३७ मठश्छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मदिरागृहम्।
६३८ गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥८॥
६३९ "कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धाभूश्चंद्रशाला शिरोगृहम्"।
६४० वातायनं गवाक्षो ऽथ मण्डपो ऽस्त्री जनाश्रयः।
६४१ हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥९॥
६४२ सौधो ऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका।
६४३ स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्त्तादयो ऽपि च ॥१०॥
६४४ विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम्।
६४५ स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥११॥
६४६ शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्।
६४७ प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥१२॥

३ ॥४॥ निशान्त ३, पत्स्य ३,(वस्त्य ३) स(सा)दन ३, भवन ३, अगार ३ (आगार ३) मन्दिर ३, गृह १ (गृहशब्द पुंलिङ्गमा बहुवचनान्त छ) निकाय्य १, निलय १ आलय १ ॥५॥ वास १, कुटी ४ (कुटि ४) शाला २, सभा २ [२० घरका नाम] संजवन ३, चतुःशाल ३ [२ चौघराका नाम] पर्णशाला २, उटज ५ [२ कुटी (तपस्वीहरुको घर)का नाम] ॥६॥ चैत्य ३, आयतन ३ [२ यज्ञशालाका नाम] वाजिशाला २, मन्दुरा २ [२ तवेलाका नाम] आवेशन ३, शिल्पिशाला २ [२ कालीगडका-घरका नाम] प्रपा २. पानीयशालिका २ (पानीयशाला २) [२ पौसा-लाका नाम] ॥७॥ मठ १ [१ मठ (विद्यार्थी र सन्यासिहरुबस्ने-घर)को नाम] गञ्जा २, मदिरागृह २ [२ भट्टीका नाम] गर्भागार ३, वासगृह ३ [२ कोठाका नाम] अरिष्ट ३ सूति(त)कागृह ३ [२ सुत्केरीकोठा (कुनु)का नाम] ॥८॥ "कुट्टिम ५ [१ ईंट-ढुङ्गाछापेका भईंका नाम] चन्द्रशाला २ (१ बुर्जा (माथिल्लोकोठा)को नाम] वातायन ३ गवाक्ष १ [२ आँखीझ्यालका नाम] मण्डप ५ जनाश्रय १ [२ चौतारा-दुईचारजना-जम्माभई-वस्नेठाँउँका नाम] हर्म्य ३ [१ धनीकाघरको नाम] प्रासाद १ [१ देवल र राजाका-दरवारको नाम] ॥९॥ सौध ५ राजसदन ३ [२ चुनले-पोतेका-राजाका घरका नाम] उपकार्या २ उपकारिका २ [२ राजा-वस्ने- घरका नाम] स्वस्तिक १ [१ चार-ढोका-भयेका-घरको नाम] सर्वतोभद्र १ [१ धेरैतला-भयेका-घरको नाम] नन्द्यावर्त १ [१ वाटुला-घरको नाम] ॥१०॥ विच्छ(र्द)न्दक १ [१ ठूलो-अग्लो-धेरैतला भएका राम्रो-घरको नाम] अन्तःपुर ३, अवरोधन ३ ॥११॥ शुद्धान्त १, अवरोध १, [अन्त पुर (खोपी) का नाम] इनै ४ शब्द

(१) उपर्युपरि यद्गेहं तद्विच्छन्दकसंज्ञितम्। [भरत]

६४८ गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वराजिरे ।
६४९ अधस्ताद्दारुणि शिला नासा दारूपरिस्थितम् ।।१३।।
६५० प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकम् ।
६५१ वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ।।१४।।
६५२ गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि ।
६५३ कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम् ।।१५।।
६५४ स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।
६५५ तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ।।१६।।
६५६ कूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ।
६५७ कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ।।१७।।
६५८ आरोहणं स्यात्सोपानं निःश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ।
६५९ संमार्जनि शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा ।।१८।।
६६० क्षिप्ते मुखं निःसरणं सन्निवेशो निकर्षणम् ।
६६१ समौ संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ।।१९।।

प्रायः रानीहरूलाई पनि कहन्छन् । अट्ट १ क्षौम ५ [२ कौसीका नाम] प्रघाण १ प्रघण १ अलिन्द १ (आलिन्द १) [३ खँड्केलीका नाम] ।।१२।। गृहाव-ग्रहणी २ देहली २ [२ दहिलाठेलाका नाम] अङ्गण ३ (अङ्गन ३) चत्वर ३ अजिर ३ [३ आँगनका नाम] शिला २ [१ दहिला-ठेलाभन्दा-तल्लाकाठका नाम] नासा २ [१ दहिलाका-माथिल्लातेर्सा-काठको नाम] ।।१३।। प्रच्छन्न ३ अन्तर्द्वार ३ [२ झ्या-लका नाम] पक्षद्वार ३ पक्षक ३ [२ जसिल्दहिलाका नाम] वलीक ३ नीध्र ३ [२ छानाका-छेउका नाम] पटल ३ छदिस् २ [२ छानाका नाम] ।।१४।। गोपानसो २ वलभी २ (वलभि २) [२ वलाका नाम] कपोतपालिका २ विटङ्क ५ [२ खट-प्वालका नाम] ।।१५।। द्वार् २ द्वार ३ प्रतीहार १ [३ दहिलाका नाम] वितर्दि(र्दी)२ वेदिका २ [२ पींढी-दलानका नाम] तोरण ५ वहिर्द्वार ३ [२ घरवाहिरका-फाटकका नाम] पुरद्वार ३, गोपुर ३ [२ शहरका-ढोकाका नाम] ।।१६।। हस्तिनख १ [१ शह-रको ढोकानेर-वह्लालो-पारेका-ठाउँको नाम] कपाट ७ (कवाट ७), अरर ७ [२ द्वारको नाम] अर्गल ६ [१ आगलाको नाम] ।।१७।। आरोहण ३, सोपान ३ [२ ढुङ्गाकासिँढीका नाम] निःश्रेणि २ (निश्रेणि २) अधिरोहणी २ [२ काठ्का-भऱ्याङ्का नाम] संमार्जनी २, शोधनी २ [२ कूचाका नाम] संक(का)र १, अवकर १ [२ कसिंगरका नाम] ।।१८।। मुख ३, निःसरण ३ [२ निस्कने-पस्नेवाटा (तगारा) का नाम] सन्निवेश १, निकर्षण ३ [२ चौरका नाम] संवसथ १ ग्राम १ [२ गाँउका नाम] वेश्मभू २ वास्तु ५ [२ घडेरीका नाम] ।।१९।। ग्रामान्त १, उपशल्य ३ [२ गाउँका-छेउका नाम] उपशल्यशब्द केवल-समीप-मात्रलाई कहँदा पनि 'शैलोपशल्य-निपतद्रथनेमिधारा' इत्यादि काव्यमा प्रयोगगरियेकोछ। सीमन् २, सीमा २ [२ साँधका

६६२ ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ।
६६३ घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः ॥२०॥

इति पुरवर्गः ॥२॥

नाम] घोष १, आभीरपल्ली २ (आभीरपल्लि २) [२ ग्वालाको-टोलाका नाम] पक्वण १ शवरालय १ [२ कुसुन्डाको टोलाका नाम] ॥२०॥

इति पुरवर्गः ॥१॥

६६४ महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ।
६६५ अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥१॥
६६६ लोकालोकश्चक्रवालऽस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ।
६६७ अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥२॥
६६८ हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रिकः ।
६६९ गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥३॥
६७० पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।
६७१ कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥४॥
६७२ कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेःस्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ।
६७३ उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥५॥
६७४ दरी तु कंदरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ।
६७५ गह्वरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥६॥

महीध्र १, शिखरिन् १, क्ष्माभृत् १, अहार्य १, धर १, पर्वत १, अद्रि १, गोत्र१, गिरि १, ग्रावन् १, अचल १, शैल १, शिलोच्चय १ [१३ पर्वतका नाम] ॥१॥ लोकालोक १, चक्रवाल १ (चक्रवाड १) [२ लोकालोक-पर्वतका नाम] त्रिकूट १, त्रिककुद् १ [२ त्रिकूटाचलका नाम] अस्त १, चरमक्ष्माभृत् १ [२ अस्ताचलका नाम] उदय १, पूर्वपर्वत १ [२ उदयाचलका नाम] ॥२॥ हिमवत् १, निषध १, विन्ध्य १, माल्यवत् १, परियात्रि(त्र)क १, गन्धमादन ३, हेमकूट १ [७ हिमालय आदिगरेका[1] पर्वतविशेषका ११ नाम] (महेन्द्र १, मलय १) इत्यादि धेरै पर्वतभेद छन् ॥३॥ पाषाण १, प्रस्तर १, ग्रावन् १, उपल १, अश्मन् १, शिला(ली) २, दृषद् २ [७ ढुङ्गाका नाम] कूट ५, शिखर ५, शृङ्ग ३ [३ पर्वतका-चुचुराका नाम] प्रपात १, अतट १, (तट १) भृगु १ [३ भीरका नाम] ॥४॥ कटक ५ [१ पर्वतका माझको नाम] स्नु ५, प्रस्थ ५, सानु ५ [३ थुंकाका-मैदानका नाम] उत्स १, प्रस्रवण ३ [२ छहराखस्ने-ठाउँका नाम] निर्झर १, झर १ [२ छहराका नाम] ॥५॥ दरी २, कन्दर ५ [२ कृत्रिम-गुफाका नाम] गुहा २, गह्वर १ [२ स्वयंवनेका-गुफाका नाम] गण्डशैल १, [१ पर्वतवाट-खसेका-ठुलाठुलाढुङ्गाको नाम] ॥६॥ "दन्तक १ [पर्वतदेखी-तेर्सो-परेर-निस्केका-दन्ताकार-ढुङ्गाको नाम]" खनि २, आकर १ [२ खानिका नाम] पाद १, प्रत्यन्तपर्वत १ [२ ठुला-पर्वतका-नगीचका-साना-पर्वतका नाम] उपत्यका २ [१ पर्वतका फेदीको नाम] अधि-

(१) आदिपदले—

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥
सुमेरुः शिखिरः पूर्वो मरुद् विन्ध्यो हिमालयः ।
वैराटः शारदश्चैते कथिता अष्टपर्वताः ॥

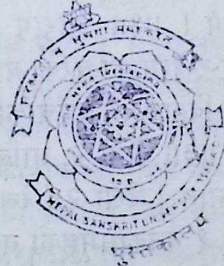
[इत्यादि लिनु-पर्दछ]

६७६ "दंतकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः।"
६७७ खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः।
६७८ उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥७॥
६७९ धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः।
६८० निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥८॥

इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥

त्यका २ [१ पर्वतका-उँभोतिरका भागको नाम] ॥७॥ धातु १ [१ धातु (सुन्, चाँदी, तामो हरिताल, मनःशिला, गेरु, सुर्मा, हिराकसी, फलाम, राङ्, सीसा, हिङ्गुल, गन्धक, अभ्रक, इत्यादि)को नाम] गैरिक ३ [१ गेरुको नाम] निकुञ्ज ५, कुञ्ज ५ [२ लतागृहका नाम] लताले-वनेको-कोठा जस्तो-स्थानलाई लता-गृह भन्दछन् ॥८॥

इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥

(१) सुवर्णरौप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला।
गैरिकाञ्जनकासीसलोहवङ्गाः सहिङ्गुलाः।
गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः।

६८१ अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।
६८२ महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥१॥
६८३ आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।
६८४ अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥२॥
६८५ पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।
६८६ स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥३॥
६८७ वीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ।
६८८ वन्या वनसमूहे स्यादंकुरो ऽभिनवोद्भिदि ॥४॥
६८९ वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।
६९० अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ॥५॥
६९१ वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।
६९२ ओषध्यः फलपाकान्ताः स्युरबन्ध्यः फलेग्रहिः ॥६॥
६९३ बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान् फलिनः फली ।
६९४ प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥७॥
६९५ फुल्लश्चैते विकसिते स्युरबन्ध्यादयस्त्रिषु ।
६९६ स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शंकुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥८॥

अटवी २, अरण्य ३, विपिन ३, गहन ३, कानन ३, वन ३ [६ वनका नाम] महारण्य ३, अरण्यानो २ [२ झाडोका नाम] गृहाराम १ निष्कुट १ [२ घरको वघैंचाका नाम] ॥१॥ आराम १, उपवन ३ [२ वघैंचाका नाम] वृक्षवाटिका २ [१ मन्त्री-र-वेश्याका-घरका-वघैंचाको नाम] ॥२॥ आक्रीड १, उद्यान ३ [२ राजाहरुले-विहार-गर्ने-वघैंचाका नाम] प्रमदवन ३ [१ रानीहरुले विहारगर्ने वघैंचाको नाम] ॥३॥ वीथी २, आलि २, आवलि २ (आवली २) पङ्क्ति २, श्रेणी २ [५ लस्करका नाम] लेखा २ (रेखा २) राजि २ [२ वीचमा नटुटेका लस्करका नाम] वन्या १ [१ वनकासमूहको नाम] अङ्कुर १ [१ टुसाको नाम] ॥४॥ वृक्ष १, महीरुह १, शाखिन् १, विटपिन् १, पादप १, तरु १, अनोकह १, कुट १, शा(सा)ल १, पलाशिन् १, द्रु १, द्रुम १, अगम १ (आगम १) [१३ वृक्ष(रुख) का नाम] ॥५॥ वानस्पत्य १ [१ फुलैमा-फलहुने-वृक्षको नाम] आँपहरुको फुलैमा फल हुन्छ ॥ वानस्पति १ [१ नफुलिकन फल-लाग्ने-वृक्षको नाम] डुम्री, कटहर, नफुलिकन फल्दछ ॥ ओषधी २ (ओषधि २) [१ फलपाकेर-सुक्ने-धान आदिको नाम] अवन्ध्य ७, फलेग्रहि ७ [२ फल्ने वृक्षादिको नाम] ॥६॥ वन्ध्य ७, अफल ७, अवकेशिन् ७ [३ नफल्नेवृक्षको नाम] फलवत् ७, फलिन ७, फलिन् ७ [३ फलहुन लागीरहेका वृक्षको नाम] प्रफुल्ल ७, उत्फुल्ल ७, संफुल्ल ७, व्याकोश(ष) ७, विकच ७ स्फुट ७ ॥७॥ फुल्ल ७, विकसित ७ [८ फुलेकावृक्षहरुका नाम] अवन्ध्यआदिगरेका १६ शब्द विशेष्यनिघ्नलिङ्गी छन् ॥ स्थाणु ५, ध्रुव १, शङ्कु १ [३ ठूटा-वृक्षका नाम] क्षुप १ [१ हाँगा-जरा-सानु-भयेका-वृक्ष(वुटा)को नाम] ॥८॥ अप्रकाण्ड १ स्तम्ब

६९७ अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ।
६९८ लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥९॥
६९९ नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।
७०० अस्त्रीप्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥१०॥
७०१ समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ।
७०२ शाखाशिफावरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ॥११॥
७०३ शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ।
७०४ सारो मज्जा नरित्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥१२॥
७०५ काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ।
७०६ निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥१३॥
७०७ पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।
७०८ पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपो स्त्रियाम् ॥१४॥
७०९ वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।
७१० आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥१५॥
७११ क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ।
७१२ स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः कुड्मलोमुकुलोऽस्त्रियाम् ॥१६॥

१, गुल्म १ [३ ठुला हाँगा-न-हुँने-झागिने-वृक्षका नाम] वल्ली २ (वेल्लि २) व्रतति २ (व्रतती २ प्रतति २) लता २ [३ लहराका नाम] वीरुध २ गुल्मिनी २, उलप १ [३ धेरै-हाँगापात-हुँने-झांगिने-लहराका नाम] ॥९॥ उच्छ्राय १, उत्सेध १, उच्छ्रय १ [३ वृक्षहरु-का-उच्चैस्त्व(अल्गाई)का नाम] प्रकाण्ड ५, स्कन्ध १ [२ फेददेखि-हाँगासम्मका स्थूलभागका नाम] ॥१०॥ शाखा २, लता २ [२ मूल-हाँगाका नाम] स्कन्धशाखा २, शाला २ [२ काँध(काप)का-हाँगाका नाम] शिफा २, जटा २, [२ जराका नाम] अवरोह १ [१ हाँगाकोमूलस्थान(फाट्ने ठाउँ)को नाम] वृक्षका फेददेखी टुप्पासम्म बेरिदैगयेको लहरालाई पनि अवरोह भन्दछन् ॥११॥ शिरस् ३, अग्र ३, शिखर ५, [३ टुप्पाका नाम] मूल ३, बुध्न १ (मज्जी २) अङ्घ्रिनामक १ [३ फेदका नाम] सार १, मज्जन् १ (मज्जी २) [२ वृक्षका चुराका नाम] त्वच् २, वल्क ५, वल्कल ५ [३ वोक्राका नाम] ॥१२॥ काष्ठ ३, दारु ३ [२ काठका नाम] इन्धन ३, एधस् ३ [२ दाउरा(दारुवा)का नाम] इध्म ३, एध १, समिध् २ [३ समिधा (होमगर्दा-वाल्ने-दाउरा)का नाम] निष्कुह १, कोटर ५ [२ टोड्काका नाम] वल्लरि २ (वल्लरी २) मञ्जरि २ (मञ्जरी २) [२ मञ्जरीका नाम] ॥१३॥ पत्र ३, पलाश ३, छदन ३, दल ३, पर्ण ३, छद १ [६ पातका नाम] पल्लघ ५, किसलय ५ (किशलय ५) [२ पालुवा(पाउला)का नाम] विटप ५ [१ वृक्षका फैलावटको नाम] ॥१४॥ स(श)स्य ३ [१ फलको नाम] वृन्त ३, प्रसवबन्धन ३ [२ भेट्नाको नाम] शलाटु ७ [१ काँचाफलको नाम] वान ७ [१ सुकेका-फलको नाम] ॥१५॥क्षारक १, जालक ३ [२ सानुनयांकोपिलाको नाम] कलिका २, कोरक १ [२

७१३ स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।
७१४ मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥१७॥
७१५ द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।
७१६ आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फले ॥१८॥
७१७ बार्हतं च फले जब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।
७१८ पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ॥१९॥
७१९ विदार्याद्यास्तु मूलेपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ।
७२० बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥२०॥
७२१ अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।
७२२ तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥२१॥

सामान्य-कोपिलाका नाम] गुच्छक १, स्तवक १ [२ गुँथा(थुँगा)का नाम] कुड्मल १, मुकुल ५ [२ फुल्नलागेका-कोपिलाका नाम] ॥१६॥ सुमनस् २, पुष्प ३, प्रसून ३ कुसुम ३, सु(स)म ३ [५ फूलका नाम] मकरन्द १, पुष्परस १ [२ फूलका-रसका नाम] पराग १, सुमनोरजस् ३ [२ फूलकाधुलाका नाम] ॥१७॥ अवउप्रान्त-कहिने अश्वत्थादि शब्द, फल फूल मूललाई कहँदा नित्यनपुंसकलिङ्गी रहन्छन् (केवल वृक्षमात्रवाचक छन् भने ता आफ्नु-आफ्नु लिङ्गमा रहन्छन्) परन्तु, हरितकी-आदि गरेका शब्द ता फल फूल मूल बाचक भयेपनि स्त्रीलिङ्गैमा रहन्छन् । जस्तै—आश्वत्थ ३ [१ पिपलको फल] वैणव ३ [१ बाँसको फल] प्लाक्ष ३ [१ पाखरिको फल] नैयग्रोध ३ [१ बरको फल] ऐङ्गुद ३ [१ चिउरीको फल] ॥१८॥ बार्हत ३ [१ बिहिको फल] इत्यादि ठाउँमा नपुंसकलिङ्ग हुन्छ ॥ त्यस्तै—हरीतकी २ [१ हर्राको फल] "कर्कटी २ [१ काँक्राको फल] द्राक्षा २ [१ दाखको फल] इत्यादिमा स्त्रीलिङ्गै भयो ॥ जम्बू शब्दले जामुनाका-फल-लाई कह्यो भने ता त्यो शब्द स्त्री० लि० नपुं० लि० दुवैमा रहन्छ । जस्तै—जम्बू २, जम्बु ३ (जाम्बव ३) [३ जामुना-को फल] यहाँ दुवैलिङ्ग भये ॥ जाती, मालती, आदिगरेका-शब्दले फूललाई कहे पनि न० पुं० लि० हुदैन, वृक्षवाचक छँदा जो लिङ्ग छ सो लिङ्ग हुन्छ । जस्तै-जाती २ [१ जाइको फूल] मालती २ [२ चमेलीको फूल] यहाँ स्त्री० भयो फूललाई कहदा न० लि० भयेन । धान्यवाचकशब्दले धान्यफल-लाई कहँदा पनि धान्यवाचक छँदा जुन् लिङ्ग हुन्थ्यो, सोहीलिङ्ग हुन्छ, जस्तै—माष १ [१ मासको फल] मुद्ग १ [१ मुगीको फल] यहाँ पुं० लि० भयो ॥१९॥ विदारी-आदिशब्दको ता मूल, पुष्प, फल, ई ३ मा जुन् अर्थ भये पनि स्वलिङ्गै हुन्छ । जस्तै—विदारी २ [१ भइँकुभि-न्डाको जरो, फूल, फल] पाटला शब्दले पुष्पलाई कहँदा ता स्त्री० लि० र न० लि० दुवै हुन्छ जस्तै—पाटला ६ [१ पाडरीको फूल] बोधिद्रुम १, चलदल १, पिप्पल १, कुञ्जराशन १ ॥२०॥ अश्वत्थ १ [५ पिपलका नाम] कपित्थ १ (कविरथ १) दधित्थ १, ग्राहिन् १, मन्मथ १, दधिफल १, पुष्पफल १, दन्तशठ १ [७ कैथका नाम] ॥२१॥ उदुम्बर १, जन्तुफल १, यज्ञाङ्ग १, हेमदुग्धक १ [४ डुम्रीका नाम] कोवि-

७२३ उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
७२४ कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ॥२२॥
७२५ सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।
७२६ आरग्वधे राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥२३॥
७२७ आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।
७२८ स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥२४॥
७२९ वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।
७३० पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥२५॥
७३१ पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।
७३२ तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥२६॥
७३३ वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।
७३४ आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥२७॥
७३५ वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजेऽत्रमधूलकः ।
७३६ पीलौ गुडफलः स्रंसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥२८॥
७३७ अक्षोटकन्दरालौ द्वावंकोटे तु निकोचकः ।
७३८ पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोतोथ वेतसे ॥२९॥
७३९ रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवंजुलाः ।
७४० द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥३०॥

दार १, चमरिक १, कुद्दाल १, युगपञ्त्रक १ [४ कोइरालाका नाम] ॥२२॥ सप्तपर्ण १, विशालत्वच् १, शारद १ (शारदी २) विषमच्छद १ [४ छतिवनका नाम] आरग्वध १, राजवृक्ष १, शम्याक १ (शं(सं)पाक १) चतुरङ्गुल १ ॥२३॥ आरेवत १, व्याधिघात १, कृतमाल १, सुव(प)र्णक १ [८ राजवृक्षका नाम] जम्बीर १ (जम्बिर १) दन्तशठ १, जम्भ १, जम्भीर १, जम्भल १ (जम्भर १) [५ ज्यामीरका नाम] ॥२४॥ वरुण १, वरण १, सेतु १, तिक्तशाक १, कुमारक १ [५ सिप्लिकानका नाम] पुन्नाग १, पुरुष १, तुङ्ग १, केसर १ (केशर १) देववल्लभ १ [५ चिलाउनेका नाम] ॥२५॥ पारिभद्र १, निम्बतरु १, मन्दार १, पारिजातक १ [४ वकाइनाका नाम] तिनिश १, स्यन्दन १, नेमि १ (नेमी १) रथद्रु १, अतिमुक्तक १॥२६॥ वञ्जुल १, चित्रकृत् १ [७ साधनका नाम] पीतन १, कपीतन १, आम्रातक १ (अम्रातक १) [३ अँवाराका नाम] मधू(ल)क १, गुडपुष्प १, मधुद्रुम १ ॥२७॥ वानप्रस्थ १, मधुष्ठील १ [५ महुवाका नाम] मधूलक १ [१ पानीमहुवाका नाम] पीलु १, गुडफल १, स्रंसिन् १ [३ दाँतेओखरका नाम] ॥२८॥ अक्षोट १ (आक्षोट १ आक्षोड १) कन्दराल १ (कर्पराल १) [ओखर(अक्षोड अड्खोट १)का नाम] अङ्कोट १, (अङ्कोल १) निकोचक १ [२ अंकोट अंफीका नाम] पलाश १, किंशुक १, पर्ण १, वातपोत १ [४ पलाँसका नाम] वेतस १ ॥२९॥ रथ १, अभ्रपुष्प १, विदुल १, शीत १, वानीर १, वञ्जुल १ [७ वेतका नाम] परिव्याध १, विदुल १, नादेयी २,

७४१ शोभाञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।
७४२ रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥३१॥
७४३ बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।
७४४ प्लक्षो जटी पर्कटी स्यात् न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥३२॥
७४५ गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ।
७४६ आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ॥३३॥
७४७ कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलः पुरः ।
७४८ शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥३४॥
७४९ राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ।
७५० गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥३५॥
७५१ श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ।
७५२ कर्कंधूर्बदरी कोली कोलं कुवलफेनिले ॥३६॥
७५३ सौवीरं बदरं घोण्टाप्यथ स्यात्स्वादुकण्टकः ।
७५४ विकंकतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥३७॥
७५५ ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ।
७५६ तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥३८॥

अम्बुवेतस १ [४ पानीवेतका नाम] शोभान्जन १ (सौभान्जन १) शिग्र १, तीक्ष्णगन्धक १, अक्षीव १ (आक्षीव १) मोचक १ [५ सहेंजनका नाम] मधुशिग्रु १ [१ राता-सहेंजनका नाम] अरिष्ट १, फेनिल १ [२ रिठ्ठाका नाम] ॥३१॥ विल्व १, शाण्डिल्य १, शैलूष १, मालूर १, श्रीफल १ [५ बेलका नाम] प्लक्ष १, जटिन् १ (जटी २) पर्कटिन् १ (पर्कटि २, पर्कटी २) [३ पाखरीका नाग] न्यग्रोध १, बहुपाद् १, वट १ [३ वरका नाम] ॥३२॥ गालब १, शा(सा)वर १, लोध्र १, तिरीट १, तिल्व १, मार्जन १ [६ सेतालोधका नाम] आम्र १, चूत १, रसाल १ [३ आँपका नाम] सहकार १ [१ अत्यन्तवास्नाआउने आँपको नाम] ॥३३॥ कुंभ १, उलूखलक ३, (कुंभोलूखलक ३ कुम्भोलू २ खलक ३) कौशिक १, गुग्गुल १, पुर १ [५ गुग्गुल(गोकुलधूप)का वृक्षका नाम] शे(सें)लु १, श्लेष्मातक १, शीत १, उद्दाल १, बहुवारक १ [५ वोहरी(लसौडा)का नाम]॥३४॥ राजा(त)दन ३, प्रि(पि)याल १, सन्नकद्रु १, धनुष्पट १ (धनु १ पट १ धनु-पट १) [४ चिरौंजी(चार)का नाम] गंभारी २, सर्वतोभद्रा २, काश्मरी २, मधुपर्णिका २ ॥३५॥ श्रीपर्णी २, भद्रपर्णी २ काश्मर्य २ [७ खँमारीका नाम] कर्कन्धू ५, (कर्कन्धु २) बदरी १, कोली २ (कोलि २) [३ वयरका-वृक्षका नाम] कोल ३, कुवल ३, फेनिल ३॥३६॥ सौवी(यं)-र १, बदर ३, घोण्टा २ [६ वयरका-फलका नाम] स्वादुकण्टक १, वि(वै)कङ्कत १, स्रुवावृक्ष १, ग्रन्थिल १, व्याघ्रपाद् [५ काँगियाका नाम]॥३७॥ ऐरावत १, नागरङ्ग १ [२ सुन्तलाका नाम] नादेयी २, भूमिजम्बुका २ [२ पानी-जामुनाका नाम] तिन्दुक १ (तिन्दुकिन् १) स्फूर्जक १, कालस्कन्ध १, शितिसारक १ । [४ तिंदुका नाम]॥३८॥

७५७ काकेन्दुः कुलकः काकतिंदुकः काकपीलुके।
७५८ गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्कको ॥३९॥
७५९ तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ।
७६० श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकट्फलौ ॥४०॥
७६१ क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः।
७६२ तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥४१॥
७६३ तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रियः॥
७६४ वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥४२॥
७६५ गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः।
७६६ प्लक्षश्च तिन्तिडी चिंचाम्लिकाथो पीतसारके ॥४३॥
७६७ सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः।
७६८ साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥४४॥
७६९ नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः।
७७० राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥४५॥
७७१ इंगुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ।
७७२ पिच्छिला पूरणीमोचास्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥४६॥

काकेन्दु १, कुलक १, काकतिन्दुक १, काकपीलुक १ [४ कुचिलाका नाम] गोलीढ १, झाटल १, घण्टा २, पाटलि १ (घण्टापाटलि १), मोक्ष १, मुष्कक १ [५ पाँडर (मधेसमा मोघा नामले प्रख्यातभयको लोधविशेष)का नाम] ॥३९॥ तिलक १, क्षुरक १, श्रीमत् १ [३ तिल्केका नाम] पिचुल १, झावुक १ [२ झ्याउका नाम] श्रीपर्णिका २, कुमुदिका २, कुम्भी २, कैडर्य १, कट्फल १ [५ काफलका नाम] ॥४०॥ क्रमुक १, पट्टिकाख्य १, पट्टिन् १ (पट्टी २), लाक्षाप्रसादन १ [४ राता-लोधका नाम] तूद १, यूप १, क्रमुक १, ब्रह्मण्य १, ब्रह्मदारु ३ ॥४१॥ तूल ३ [६ सहतूत(किम्बू)का नाम] नीप १, प्रियक १, कदम्ब १, हलिप्रिय १ [४ कदमका नाम] वीरवृक्ष १, अरुष्कर १, अग्निमुखी २, भल्लातकी ७ [४ भलायोका नाम] ॥४२॥ गर्दभाण्ड १, कन्दराल १, कपीतन १, सुपार्श्वक १, प्लक्ष १ [५ (पारिसपिप्पल)का नाम] तिन्तिडी २, (तिन्तिली २) चिंचा २, अम्लिका २, (आम्लीका २ आम्लिका २) [३ अमिलीका नाम] पीतसारक १ ॥४३॥ सर्जक १, असन १, (आसन १), बन्धूकपुष्प १, प्रियक १, जीवक १ [५ विजयसालका नाम] सा(श्या)ल १, सर्ज १, कार्श्य १, (काश्य १), अश्वकर्णक १, सस्यसंवर १ (शस्यसंबर १) [५ सालका नाम] ॥४४॥ नदीसर्ज १, वीरतरु १, इन्द्रद्रु १, ककुभ १, अर्जुन १, [५ खरीका नाम] राजादन १, फलाध्यक्ष १, क्षीरिका २ [३ खिर्नीका नाम] ॥४५॥ इङ्गुदी ५, तापसतरु १ [२ चिउरीका नाम] भूर्ज १, चर्मिन् १, मृदुत्वच् १, [३ भुजापात (वृक्ष)का नाम] पिच्छिला २, पूरणी २, मोचा २, स्थिरायुस् २, शाल्मलि ४ [५ सिमलका नाम] ॥४६॥ पिच्छा २, शाल्मलीवेष्ट १ [२ सिमलका-खोटा(मोच-

७७३ पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ।
७७४ चिरिबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥४७॥
७७५ प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ।
७७६ करंजभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कटयङ्गारवल्लरी ॥४८॥
७७७ रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।
७७८ गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥४९॥
७७९ अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ।
७८० सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगंधर्वहस्तकौ ॥५०॥
७८१ एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।
७८२ चंचुः पञ्चांगुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥५१॥
७८३ अल्पाशमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफलाशिवा ।
७८४ पिण्डीतको मरुबकः श्वसनः करहाटकः ॥५२॥
७८५ शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ।
७८६ भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥५३॥
७८७ पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ।
७८८ पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥५४॥
७८९ कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ।
७९० लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनीफली ॥५५॥

रस)का नाम] रोचन १, कूटशाल्मलि १ [२ काला-सिंमलका नाम] चिरिबिल्व १, (चिरबिल्ल १) नक्तमाल १, (रक्तमाल १), करज १, करञ्जक १ [४ करंज(कुबेराक्ष)का नाम] ॥४७॥ प्रकीर्य १, पूतिकरज १, पूतिक १, (पुतीक १ पूतीकर(रं)ज १) कलिमारक १ (कलिकारक १) [४ काँढे गिठोली (लेकपाङ्रो)का नाम) षड्ग्रन्थ १, मर्कटी २, अङ्गारबल्लरी २ [३ गिठोलीविशेषका १।१ नाम] ॥४८॥ रोहिन् १, रोहितक १, प्लीहशत्रु १, दाडिमपुष्पक १ [४ गुराँसका नाम] गायत्री २, बालतनय १, (बालपत्र १) खदिर १, दन्तधावन १ [४ खयरका नाम] ॥४९॥ अरिमेद १, विट्खदिर १ [२ गँन्हाउने-खयरका नाम] कदर १, सोमवल्क १ [२ सेताखयरका नाम] व्याघ्रपुच्छ १, गन्धर्वहस्तक १॥५०॥ एरण्ड १, उरुवूक १, (रुवूक १ ऊरुबुक १ रुबुक १) रुचक १, चित्रक १, चञ्चु १, पञ्चाङ्गुल १, मण्ड १, वर्धमान १, व्यडम्बक(न) १, [११ अरिंडका नाम] ॥५१॥ शमीर १, [१ साना शमीका नाम] शमी २, शक्तुफला(ली) २ शिवा २ [३ सामान्यशमीका नाम] पिण्डीतक १, मरुवक १, श्वसन १, करहाटक १ ॥५२॥ शल्य १, मदन १ [६ मैदल(मैनकाँडो-मैनफल)-का नाम] शक्रपादप १, पारिभद्रक १, भद्रदारु ३, द्रुकिलिम ३, पीतदारु ३, दारु ३ ॥५३॥ पूतिकाष्ठ ३, देवदारु ३ (देवदारु १) [८ देवारका नाम] पाटलि ५, पाटला २, मोघा २ (अमोघा २) काचस्थाली २ (काला २ स्थाली २) फलेरुहा ॥५४॥ कृष्णवृन्ता २ कुबेराक्षी २ [७ पाल(पाडरी)का नाम] श्यामा २, महिला-

७९१ विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा।
७९२ मण्डूकपर्णपत्त्रोर्णनटकट्वङ्गटुण्टुकाः ॥५६॥
७९३ स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः।
७९४ शोणकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥५७॥
७९५ अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः।
७९६ नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥५८॥
७९७ अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता।
७९८ हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥५९॥
७९९ पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्टं चाथ द्रुमोत्पलः।
८०० कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिकुचो डहुः ॥६०॥
८०१ पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः।
८०२ काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥६१॥
८०३ अरिष्टः सर्वतोभद्रहिंगुनिर्यासमालकाः।
८०४ पिचुमंदश्च निम्बेऽथ पिच्छिलाऽगुरुशिंशपा ॥६२॥
८०५ कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः।
८०६ भण्डिलोप्यथ चाम्पेयश्चंपको हेमपुष्पकः ॥६३॥

ह्वया २, लता २, गोवन्दिनी २, गुन्द्रा २, प्रियङ्गु २, फलिनी २, फली २ ॥५५॥ विष्वक्सेना २, गन्धफली २, कारम्भा २, प्रियक १ [१२ पियङ्गु(दहिगुह्याँलो)का नाम] मण्डूकपर्ण १, पत्त्रोर्ण १, नट १, कट्वङ्ग १, टुण्टुक १ ॥५६॥ स्योनाक १ (श्योनाक १ शोणाक १) शुकनास १, ऋक्ष १, दीर्घवृन्त १, कुटन्नट १, शोणक १ (शोनक १) अरल १ (अरलु १ अरट्ठ १) [१२ टटेलाका नाम] तिष्यफला २, आमलकी ७ ॥५७॥ अमृता २, वयस्था २ [४ अमलाका नाम] विभीतक ७, अक्ष १, तुष १, कर्षफल १, भूतावास १, कलिद्रुम १ [६ वर्राका नाम] ॥५८॥ अभया २, अव्यथा २, पथ्या २, कायस्था २ (वयस्था २) पूतना २, अमृता २, हरीतकी २, हैमवती २, चेतकी २, श्रेयसी २, शिवा २ [११ हर्राका नाम] ॥५९॥ पीतद्रु १, सरल १, पूतिकाष्ठ ३ [३ सल्लाका नाम] द्रुमोत्पल १, कर्णिकार १, परिव्याध १, [३ काठेचाँपका नाम] लकुच १, लिकुच १, डहु १ [३ वडहरका नाम] ॥६०॥ पनस १ (फलस १) कण्टकिफल १, (कण्टकफल १) [२ कटहरका नाम] निचुल १, हिज्जल १, (इज्जल १) अम्बुज १ [३ भइवेतका नाम] काकोदुम्बरिका २, फल्गु २, मल(पू)यू २, जघनेफला २ [४ काठेडुम्रीका नाम] ॥६१॥ अरिष्ट १, सर्वतोभद्र १, हिङ्गुनिर्यास १, मालक १, पिचुमंद(मर्द) १, निम्ब १ [६ नीमका नाम] पिच्छिला २, अगुरु ५, शिंशपा २ (अगरुशिंशपा २) [३ सिसौका नाम] ॥६२॥ [1]कपिला २ भस्मगर्भा २ [१ कैला-सिसौका नाम] शिरीष १, कपीतन १, भण्डिल

(१) कसैकसैले कपिला शब्द अर्थनिर्देशक माने र त्यसलाई पर्यायमा गनेनन्।

८०७ एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केशरे ।
८०८ बकुलो वञ्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ॥६४॥
८०९ चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।
८१० जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥६५॥
८११ श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ।
८१२ जयोऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥६६॥
८१३ एतस्यैव कलिंगेन्द्रयवभद्रयवं फले ।
८१४ कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ॥६७॥
८१५ कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुके ।
८१६ सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीद्राणिकेत्यपि ॥६८॥
८१७ वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।
८१८ श्रीहस्तिनी तु भूरुंडी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥६९॥

१ (मण्ढीर १ भण्डील १) [३ सिरोसका नाम] चाम्पेय १, चम्पक १, हेमपुष्पक १ [३ चाँपका नाम] ॥६३॥

गन्धफली २ [१ चाँपका-कोपिलाको नाम] केसर १, बकुल १ [२ वोलसरी (मौलसरी)का नाम] वञ्जुल १, अशोक १ [२ असौका नाम] करक १, दाडिम १ [२ दारिमका नाम] ॥६४॥ चाम्पेय १, केसर १ (केशर १) नागकेसर १, काञ्चनाह्वय १ [४ नागकेसरका नाम] जया २, जयन्ती २, तर्कारी २, नादेयी २, वैजयन्तिका २ [५ वज्रदन्तीका नाम] ॥६५॥ श्रीपर्ण ३, अग्निमन्थ १, कणिका २, गणिकारिका २, जय १ [५ गिनेरीका नाम] कुटज १, शक्र १, वत्सक १, गिरि-मल्लिका २ ॥६६॥ [४ ठुलाकुल्हाका नाम] कलिङ्ग १, इन्द्रयव १, भद्रयव ३ [३ कुल्हाकोफल(इन्द्रजउ)का नाम] कृष्णपाकफल १, अविग्न १ (आविग्न १) सुषेण १, करमर्दक १ [४ पनेरुका नाम] ॥६७॥ कालस्कन्ध १, तमाल १, तापिच्छ १ (तापिञ्ज १) [३ तमालका नाम] कसैले काँचोपातको नाम भनेको ठीक होइन ॥ सिवाँलीको नामभनि कसैले भनेको पनि ठीक होइन । किन भने ? सिन्दुक आदिगरेका ५ नाम सिंवालीकै हुन् । तेस्मा कसैको झगरा छैन । तमालका नाँउपनि तेसै (सिमा-लिका नाँउ) मा मिलाये देखिता, ग्रन्थकारले 'त्वन्ताथादि न पूर्वभाक्' (तु अन्त्यमा हुने र, अथ आदिमा हुनेको पूर्व (पहिले) तिर अन्वय हुँदैन) भनेको हुनाले 'अथ सिन्दुके' यहाँ पनि सिन्दुक आदि गरेका शब्दको परतिर अन्वय गर्नु पऱ्यो, पूर्वतिर अन्वयगरे ग्रन्थकारको प्रतिज्ञा भङ्ग होला । औ 'भावप्रकाशमा' तापित्त्थ, काल-स्कन्ध, अमितद्रुम, लोकस्कन्ध, नीलध्वज, नीलताल, तापिञ्ज, तापिच्छ, कृष्णस्कन्ध, तम, तमा, कालताल, महाबल, एती १३ तमालका नाम लेखदा प्रसिद्ध सिवाँलीका नाउँको एकशब्द पनि आयेन । तसर्थ सिवाली जस्तै आकार देख्तैमा सिंवाली भन्नु भयेन ॥ सिन्दु(न्धु)क १, सिन्दुवार १, इन्द्रसुरस १, (इन्द्रसुरिस १), निर्गुण्डी २, इन्द्राणिका २ [५ सिवाँलीका नाम] ॥६८॥ वेणी २, गरा २ (खरा २), गरी २,

८१९ भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोता वनोद्भवा ।
८२० शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥७०॥
८२१ सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ।
८२२ गणिका युथिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका ॥७१॥
८२३ अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।
८२४ सुमना मलती जातिःसप्तला नवमालिका ॥७२॥
८२५ माघ्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।
८२६ सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥७३॥
८२७ तत्र शोणे कुरबकस्तत्र पीते कुरण्टकः ।
८२८ नीली झिंटी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥
८२९ सैरेयकस्तु झिंटी स्यात्तस्मिन्कुरबकोऽरुणे ।
८३० पीता कुरण्टको झिंटीतस्मिन्सहचरीद्वयोः ॥७५॥
८३१ ओंड्रपुष्पं जवापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।
८३२ प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥७६॥
८३३ करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ।
८३४ उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥७७॥

देवताड १, जीमूत १ [४ सानुवनतोरिञाका नाम] श्रीहस्तिनी २, भूरुण्डी २ [२ भुरुण्डीका नाम] तृणशून्य ३, मल्लिका २ ॥६९॥ भूपदी २, (श)शीतभीरु २ [४ बेलीका नाम] आस्फोता २ (आस्फोटा २) [१ वनवेलीको नाम] शे(शी)फालिका २, सुवहा २, निर्गुण्डी २, नीलिका २ [४ नेवारीका नाम] ॥७०॥ श्वेतसुरसा २, भूतवेशी २ [२ सेता नेवारीका नाम] मागधी २, गणिका २, यूथिका २, अम्बष्ठा २, [४ जुहीका नाम] हेमपुष्पिका २ [१ पहेंला-जुहीको नाम] ॥७१॥ अतिमुक्त १, पुण्ड्रक १, वासन्ती २, माधवी २, लता २ [५ वासन्तीका नाम] सुमनस् २, (सुमना २), मालती २, जाति २ (जाती २) [३ चँमेलीका नाम] सप्तला २, नवमालिका २, (नवमल्लिका २) [२ मुकुन्दराजका नाम] ॥७२॥ माघ्य ३, कुन्द ३ [२ कुन्दका नाम] रक्तक १ बन्धू(न्धु)क १, बन्धुजोवक १ [३ दोपहरियाका नाम] सहा २, कुमारी २, तरणि २ [३ घिउकुमारीका नाम] अम्लान १, महासहा २, [२ कटसरैयाका नाम] कुरवक १ [१ रातो कटसरैयाको नाम] कुरण्टक १ [१ पहेंला कटसरैयाको नाम] नीली २, झिण्टी २, वाण ४, दासी २, आर्तगल १ (अन्तर्गल १) [५ नीला कपूरनलिका नाम] ॥७४॥ सैरे(री)यक १, झिण्टी २ [२ सामान्य कपूरनलिका नाम] कुरवक १ (कुरुवक १) [१ रातोकपूरनलिको नाम] कुरण्टक १ (कुरुण्डक १), सहचरी ४ [२ पहेंला कपूरनलिका नाम] ॥७५॥ ओण्ड्रपुष्प ३, जवापुष्प ३ (जपापुष्प ३ जपा १), [२ वाह्रमाँसेका नाम] वज्रपुष्प ३ [१ तिलकाफूलको नाम] प्रति(ती)हास १, शतप्रास १, चण्डात १, हयमारक १ ॥७६॥ क्रवीर १ [५ करवीरका नाम] करीर १, क्रकर १, ग्रन्थिल १ [३ करीलका नाम]

८३५ मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ।
८३६ फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥७८॥
८३७ समीरणो मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।
८३८ जंबीरोऽप्यथ पर्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥७९॥
८३९ सितेर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वन्हिसंज्ञकः ।
८४० अर्काह्ववसुकाऽऽस्फोतगणरूपविकीरणाः ॥८०॥
८४१ मन्दारश्चार्कपर्णेऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।
८४२ शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ॥८१॥
८४३ वन्दा वृच्छादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।
८४४ वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥८२॥
८४५ जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।
८४६ मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रुवा ॥८३॥

उन्मत्त १, कितव १, धूर्त १, धत्तूर १, कनकाह्वय १ ॥७७॥ मातुल १, मदन १, [७ धतूराका नाम] मातुलपुत्रक १, [१ धतूराकाफलको नाम] फलपूर १, बीजपूर १, रुचक १, मातुलिङ्गक १, [४ बिमिराका नाम] ॥७८॥ समीरण १, मरुबक १, प्रस्थपुष्प १, फणिज्जक १, जम्वीर १ (जम्भीर १) [५ मरुवाका नाम] पर्णास १, कठिञ्जर १, कुठेरक १ [३ कालावावरिका नाम] यो वावरिका ३ भेद छन् 'कालो-चाहिने-लाई' पर्णास, कठिञ्जर, कुठेरक, भन्दछन् । सेतालाई 'अर्जक' भन्दछन् फुस्रो हरियोलाई 'वटपत्रक' भन्दछन् । सामान्य ३ थरका वावरीलाई 'वर्वरी कवरी (तुवरी) तुङ्गी, खरपुष्पा, ऽजगन्धिका' भनि ४ नामले कहन्छन् । 'भावप्रकाशमा' पनि–वर्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाऽ जगन्धिका ॥ पर्णाशस्तत्रकृष्णे तु कठिल्लक कुठेरकौ ॥ तत्र शुक्लेऽर्जक; प्रोक्तो वटपत्रस्त तोऽपरः ॥ भनि यसै भनेको छ ॥ परन्तु यहां सामान्य वावरीको नाँउँ भने (१३९) श्लोकमा छ । वावरीविशेष (कालो-र-सेतो-चाहिनेका) नाम (७९।८०) श्लोकमा छ । पहिले सामान्यको, वहाँपछि विशेषको नाम लेखनु–पर्नेहो, उती नभये पनि, साथैमा लेखनु पर्नेहो, एकातिरको एकातिर पारेर लेखेको कारण ग्रन्थकारै जानून् ॥७९॥ अर्जक १[१ सेता वावरी-को नाम] पाठिन् १, चित्रक १, वह्निसंज्ञक १ [३ चितूका नाम] अर्काह्व १, वसुक १, (वसूक १) आस्फोत १, (आस्फोट १) गणरूप १, कि(कि)कीरण १ ॥८०॥ मन्दरा १, अकर्कपर्ण १ [७ आँकका नाम] अलर्क १, प्रतापस १ [२ सेता आँकका नाम] शिवमल्ली २, पाशुपत १, एकाष्ठील १, बुक १ (बक १), बसु १ [५ गुंपातोका नाम] ॥८१॥ बन्दा २, वृक्षादनी २, बृक्षरुहा २, जीवन्तिका २ [४ ऐझेरुका नाम] वत्सादनो २, छिन्नरुहा २, गुडूची २, तन्त्रिका २, अमृता २ ॥८२॥ जीवन्तिका २, सोमवल्ली २, विशल्या २, मधुपर्णी २ [९ गुर्जाका नाम] मू(र्वो)र्वा २, देवी २, मधुरसा २, मोरटा २, तेजनी २, स्रु(स्र)वा २ ॥८३॥ मधूलिका २, मधुश्रेणी २, गोकर्णी २, पीलुपर्णी २ [१० मरूईलहरोका नाम] पाठ २, अम्वष्ठा

८४७ मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।
८४८ पाठाम्बष्ठा विद्धकर्णीस्थापनीश्रेयसी रसा ॥८४॥
८४९ एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ।
८५० कटुःकटम्भराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥८५॥
८५१ मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्रांगी शकुलादनी ।
८५२ आत्मगुप्ताजडाऽव्यण्डा कंडूरा प्रावृषायणी ॥८६॥
८५३ ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छूश्च मर्कटी ।
८५४ चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंबरी वृषा ॥८७॥
८५५ प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ।
८५६ अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥८८॥
८५७ प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी किणिही खरमंजरी ।
८५८ हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्ङ्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥८९॥
८५९ अङ्गारवल्ली वालेयशाकवर्वरवर्धकाः ।
८६० मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ॥९०॥
८६१ मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ।
८६२ यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥९१॥
८६३ रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।
८६४ पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥९२॥

२, विद्धकर्णी २ (अविद्धकर्णी २), स्थापनी २, श्रेयसी २, रसा २ ॥८४॥ एकाष्ठीला २, पापचेली २, प्राचीना २, वनतिक्तिका २ [१० (गुधेर्गानु)का नाम] कटु २, कटम्भरा २, (कटम्बरा २) अशोकरोहिणी २, (अशोका २) कटुरोहिणी २॥८५॥ मत्स्यपित्ता २, कृष्णभेदी २, (कृष्णभेदा २), चक्राङ्गी २, शकुलादनी २ [८ पिरेंका नाम] आत्मगुप्ता २, अजहा २, (जहा २), व्यण्डा २, कण्डूरा २, (कण्डुरा २), प्रावृषायणी २, ॥८६॥ ऋष्यप्रोक्ता २, शूकशिम्बी २, (शूकशिम्बि २), कपिकच्छू २, (कपिकच्छु २), मर्कटी २ [९ काउछाका नाम] चित्रा २, उपचित्रा २, न्यग्रोधी २, द्रवन्ती २, शंवरी २, वृषा २ ॥८७॥ प्रत्यक्श्रेणी २, सुतश्रेणी २, रण्डा १, (चण्डा २) मूषिकपर्णी २ [१० मूषकपर्णी (मुसलिण्डी)का नाम] अपामार्ग १, शैखरिक १, धामार्गव १, (अधामार्गव १) मयूरक १ ॥८८॥ प्रत्यक्पर्णी २ केशपर्णी २ (कीशपर्णी २) किणिही २, खरमञ्जरी २ [८ अपामार्गका नाम] हञ्जिका २ (फञ्जिका २) ब्राह्मणी २, पद्मा २, भार्गी २, व्राह्मणयष्टिका २ ॥८९॥ अङ्गारवल्ली २, वालेय १, शाक १, वर्वर १, वर्धक १ [१० भारङ्गी(चिण्डे)का नाम] मञ्जिष्ठा २, विक(षा)सा २, जिङ्गी २, समङ्गा २, कालमेषिका २ (कालमेशिका २) ॥९०॥ मण्डूकपर्णी २, भण्डीरी २, भण्डी २, योजनवल्ली २ (योजनपर्णी २) [९ मजिटाका नाम] यास १, यवास १, दुःस्पर्श १, धन्वयास १ (धनुर्यास १) कुनाशक १ ॥९१॥ रोदनी २ (चोदिनी २) कच्छुरा २, अनन्ता २, समुद्रान्ता २, दुरालभा २ [१० सिस्नाका नाम] पृश्निपर्णी २,

८६५ क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनी गुहा ।
८६६ निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्रीबृहतीकण्टकारिका ॥९३॥
८६७ प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।
८६८ नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥९४॥
८६९ रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।
८७० अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥९५॥
८७१ कालमेषी कृष्णफला बाकुची पूतिफल्यपि ।
८७२ कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥९६॥
८७३ उषणा पिप्पली शौण्डी कोलाथ करिपिप्पली ।
८७४ कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥९७॥
८७५ चव्यंतु चविका कार्कचिचा गुंजे तु कृष्णला ।
८७६ पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥९८॥
८७७ गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
८७८ विश्वा विषा प्रतिविषाऽतिविषोपविषारुणा ॥९९॥

पृथक्पर्णी २, चित्रपर्णी २, अङ्घ्रि २ (अङ्घ्रिवल्लिका २) पर्णिका २ (अङ्घ्रिपर्णी २) (धावनी २) ॥९२॥ क्रोष्टुविन्ना २, सिंहपुच्छी २, कलशि २ (कलशी २) धावनि २, गुहा २ [९ चाल्‍ने-सिस्नुका नाम] निदिग्धिका २, स्पृशी २, व्याघ्री २, वृहती २, कण्टकारिका २ ॥९३॥ प्रचोदनी २, कुली २, क्षुद्रा २, दुःस्पर्शा २, राष्ट्रिका २ [१० कटकारी(ठुलोविहि)का नाम] यो विहि पनि ठुलो सानु दुईथरका हुनाले २ भेदका नाम छन्। यसै वर्गका (११४ श्लोकमा) पनि यसैका भेद (सानु सेतो चाहिने) का नाम हुन्। भन्टाका नाम होइनन्। भावप्रकाशमा–कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका ॥ कण्टालिका कण्टकिनी धावनी वृहती (तथा) ॥ भनि सामान्य-विहिका नाम लेखेर,–बार्ताकी क्षुद्रभण्टाकी महती बृहती कुली ॥ हिङ्गुली राष्ट्रिका सिंही महोष्ट्री दुष्प्रधर्षिणी ॥ भनि साना चाहिने विहिको नाम लेखेको छ ॥ नीली २, काला २, क्लीतकिका २, ग्रामीणा २, मधुपर्णिका २ ॥९४॥ रञ्जनी २, श्रीफली २, तुत्था २, द्रोणी २ (तूणी २) दोला २, नीलिनी २ [११ नीरका नाम] अवल्गुजं १, सोम-राजिन् १, सुवल्लि २, सोमवल्लि(का) २ ॥९५॥ कालमेषी २ (कालमेशी २) कृष्णफला २, वाकुची २ (वागुजी २) पूतिफली २ [८ वकुचीका नाम]।

कृष्णा २, उपकुल्या २, वैदेही २, मागधी २, चपला २, कणा २ ॥९६॥ उषणा २ (ऊषणा २) पिप्पली २, (लि २) शौण्डी २, कोला २ [१० पिप्लाका नाम] करिपिप्पली २, कपिवल्ली २, कोलवल्ली २, श्रेयसी २, वशिर २ (वसिर १) [५ गजपिप्पली(चाभाको फल)का नाम] ॥९७॥ चव्य ३ (चव्या २) चविका २ (चविक १) [२ चाँभाका नाम] काकचिञ्चा २, (काकचिञ्चि २ काक-चिञ्ची २) गुञ्जा २, कृष्णला २ [३ रातीगेडीका नाम] पलंकषा १, इक्षुगन्धा १, श्वदंष्ट्रा १, स्वादुकण्टक १ ॥९८॥ गोकण्टक १, गोक्षुरक १, वनशृङ्गाट १ [७ गोखु-

८७९ शृंगी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।
८८० शतमूली बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ॥१००॥
८८१ ऋष्यप्रोक्ता ऽभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ।
८८२ अहेरुरथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥१०१॥
८८३ दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।
८८४ वचोग्रगन्धा षट्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥१०२॥
८८५ शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका ।
८८६ वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥१०३॥
८८७ आस्फोतागिरिकर्णीस्याद्विष्णुक्रान्ताऽपराजिता ।
८८८ इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥१०४॥

रका नाम] यहाँ भने गतानुगतिक रीतिले गोखुर (ओडाने काँढो)का नाम लेखिये । तर विशेषका नाम समेत् छ्यास्मिस् परेका रहेछन्।। "भावप्रकाशनिघण्टु" "निघण्टु-दर्पण" प्रभृतिग्रन्थ हेर्दा पनि-"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात्त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः ॥ गोकण्टको गोक्षुरको वनश्रृङ्गाट इत्यपि ॥ पलंकषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका" ।। भनि गोक्षुर, क्षुरक, त्रिकण्ट, स्वादुकण्टक, गोकण्टक, गोक्षुरक, वनश्रृङ्गाट, पलङ्कषा, श्वदंष्ट्रा, इक्षुगन्धिका एती १० सामान्यगोखुरका नाम लेखे र "क्षुद्रोऽपरो गोक्षुरकस्त्रिकण्टकः कण्ठी षडङ्गो बहुकण्टकः क्षुरः ॥ गोकण्टकः कण्टफलः पलङ्कषा क्षुद्रक्षुरो भक्षटकश्चणद्रुमः ॥ स्थलशृङ्गाटकश्चैव वनश्रृङ्गाटकस्तथा ॥ इक्षुगन्धः स्वादुकण्टः पर्यायाः षोडश स्मृताः" भनि गोक्षुरक, त्रिकण्टक, कण्ठी षडङ्ग बहुकण्टक, क्षुर, गोकण्टक, कण्टफल, पलङ्कषा, क्षुद्रक्षुर, भक्षटक, चणद्रुम, स्थलश्रृङ्गाट, वनश्रृङ्गाट, इक्षुगन्ध, स्वादुकण्टक,-एती १६ सानो गोखुरका नाम कहेका छन् ॥ ई २ मा प्रायः नाम सबै एक तरहैका छन् ता पनि केही आकारमा र, नाममा केही फरक हुनाले भेद ता अवश्य मान्नै पऱ्यो ।। यसैलाई 'ओदानेकाँढो' भन्दछन् ॥ विश्वा २, विषा २, प्रतिविषा २, अतिविषा २, उपविषा २, अरुणा २ ।।९९।। शृङ्गी २, महौषध ३ [८ उत्तीस(अतीस)का नाम] क्षीरावी २, दुग्धिका २ [२ रुदिलाका नाम] शतमूली २, बहुसुता २, भीरु २, इन्दीवरी २, वरी २ ।।१००।। ऋष्यप्रोक्ता २, अभीरुपत्री २, नारायणी २, शतावरी २, अहेरु २, [१० कुह्लिलाका नाम] पीतद्रु १, कालेयक १, कालीयक १, हरिद्रु १ ।।१०१।।दार्वी २, पचंपचा २, (पचंवचा २), दारुहरिद्रा २, पर्जनी २ [७ चुत्राका नाम] ।

वचा २, उग्रन्धा २, षड्ग्रन्था २, गोलीमी २, शतपर्विका २ [५ बोझाका नाम] ।।१०२।। हैमवती २, [१ सेतोजरो हुने बोझाको नाम] वैद्यमातृ २, सिंही २, वाशि(सि)का २ वृष १, अटरूष १, सिंहास्य १, वासक १, वाजिदन्तक १, [८ असुराका नाम] ।।१०३।। आस्फोता २, (आस्फोटा २), गिरिकर्णी २, विष्णुक्रान्ता २, अपराजिता २ [४ अपराजिताका नाम] इक्षुगन्धा २, काण्डेक्षू १, कोकिलाक्ष १,

८८९ शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रामधुरिकामिसिः ।
८९० मिश्रेयाप्यथसीहुण्डोवज्रद्रुः स्नुक्स्नुहीगुडा ॥१०५॥
८९१ समन्तदुग्धाऽथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।
८९२ तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडंगं पुंनपुंसकम् ॥१०६॥
८९३ बला वाट्यालको घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।
८९४ मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षास्वाद्वीमधुरसेतिच ॥१०७॥
८९५ सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।
८९६ त्रिभण्डीरोचनीश्यामापालिन्द्यौतुसुषेणिका ॥१०८॥
८९७ काला मसूरविदलाऽर्धचन्द्रा कालमेषिका ।
८९८ मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥१०९॥
८९९ विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री तु या सिता ।
९०० अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥११०॥

इक्षुर १, क्षुर १ [५ तालमखनाका नाम ॥१०४॥ शालेय १, शीतशिव १, छत्रा २, मधुरिका २, मिसि २, मिश्रेय १ [६ वन्सोफ(वनसूंप)का नाम] सी(सि)हुण्ड १, वज्रद्रु १, स्नुह् २, स्नुही २, गुडा २, ॥१०५॥ समन्तदुग्धा २ [६ सिहुँडीका नाम] वेल्ल ३, अमोघा २, चित्रतण्डुला २, तण्डुल १ (तन्तुल १), कृमिघ्न १, विडङ्ग [६ वायुविडङ्ग (कालीकाठ)का नाम] ॥१०६॥ बला २ वाट्यालक १ [२ वलुका नाम] घण्टारवा २, शणपुष्पिका २ [२ शणपुष्पीका नाम] यो बुटोलाई हिन्दुस्तानीहरु 'शणई' भन्दछन्। नेपाली भाषामा प्रसिद्ध छैन ॥ मृद्वीका २ गोस्तनी २ (गोस्तना २) द्राक्षा २ स्वाद्वी २ मधुरसा २ [५ दाखका नाम] ई ५ दाखका नाम हुन् तापनि 'मृद्वीका, द्राक्षा, स्वाद्वी, मधुरसा, ई ४ शब्दले सामान्य दाखलाई कहन्छन् । 'गोस्तनी' भन्नाले कालो चाहिने ठुलो दाख(मुनक्का, मनका)को मात्र ग्रहण हुन्छ । किसमिसलाई मात्र भन्नु-पऱ्यो-भने 'क्षुद्रद्राक्षा' 'निर्वीजद्राक्षा' शब्दको प्रयोग गरेर काम चलाउनु । 'भावप्रकाशमा–द्राक्षा, स्वादुफला (प्रोक्ता तथा) मधुरसा (ऽपि च)। मृद्वीका हारहूरा (च) गोस्तनी (चाऽपि कीर्तिता)। भनि-द्राक्षा, स्वादुफला, मधुरसा, मृद्वीका, हारहूरा, गोस्तनी, ६ नाम कहेका छन् । त्यस्तै 'अबीजान्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः' भनेर विया नभयेका दाख(किसमिस)लाई पनि द्राक्षाभेदमात्र कहेको छ ॥१०७॥ सर्वानुभूति २, सर(णा)ला २, त्रिपुटा २, त्रिवृता २, त्रिवृत् २, त्रिभण्डी २, रोचनी २ (रेचनी २) [७ सेतो निशोथका नाम] ॥१०८॥ श्यामा २, पालिन्दी(न्धी) २, सुषेणिका २, काला २, मसूरविदला २, अर्धचन्द्रा २, कालमेषिका २, (कालमेशिका २) [७ कालानिशोथका नाम] मधुक ३, क्लीतक ३, यष्टीमधुक ३ (यष्टिमधुक ३) मधुयष्टिका २ [४ जेठीमधुका नाम] ॥१०९॥ विदारी २, क्षीरशुक्ला २, इक्षुगन्धा २, क्रोष्ट्री २ [४ (विरालेलहराका)नाम] क्षीरविदारी २, महाश्वेता २, ऋक्षगन्धिका २ [३ सेता विरालेलहराका नाम] ॥११०॥ लाङ्गली २, शारदी २, तोयपिप्पली २, शकुलादनी २ [४ हल्हलेका नाम] खराश्वा २, कारवी

९०१ लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।
९०२ खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥
९०३ गोपी श्यामा सारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।
९०४ योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥११२॥
९०५ कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।
९०६ काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ॥११३॥
९०७ वार्ताकी हिंगुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ।
९०८ नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धागन्धनाकुली ॥११४॥
९०९ नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।
९१० विदारिगन्धांशुमती शालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥११५॥

२, दीप्य १, मयूर १, लोचमस्तक १ (लोचमर्कट १) [५ सहस्रजरीका नाम] ॥१११॥ गोपी २, श्यामा २, शा(सा)रिवा २, अनन्ता २, उत्पलशारिवा २ [५ शारिवा(अनन्तमूल-खनायो-दूदकोशी)का नाम] योग्य ३, ऋद्धि २, सिद्धि २, लक्ष्मी २ [४ ऋद्धि(पातेझुला)का नाम] वृद्धि २, योग्य ३, ऋद्धि २, लक्ष्मी २ [५ वृद्धि (पातेझुला)का नाम] ई २ औषधिको आकारभने एकै हुन्छ। तर—श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः ॥ स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्ब्रुवे ॥ तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्तफला च सा ॥ वृद्धिस्तु दक्षिणावर्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ भनि भावप्रकाश(वैद्यकग्रन्थ)मा–सेतो, झुस् भयेको, बीच-बीचमा प्वाल् भयेको, कन्दलाई ऋद्धि, र वृद्धि भन्दछन् । घ्यौरे वटारियेका कपासका-गाँठा-जत्रोफल-हुनेलाई, 'ऋद्धि' भन्दछन् । तेस्तै दाहिने-बटारियेका-फलहुनेलाई 'वृद्धि' भन्दछन् भनि ई २को फरक लेखेको छ, सो जान्नु ॥११२॥ कदली २ (कदल १ कदला २) वारणबुसा(षा) २, रम्भा २, मोचा २, अंशुमत्फला २, काष्ठीला २ [६ केराका नाम] मुद्गपर्णी २, काकमुद्गा २, सहा २ [३ मुद्गपर्णी(वनमुगी)का नाम] कसैकसैले केराका नगीचमा पढेका अन्दाजले होकी क्याहो ? 'वन केराका नाम' भने, सो मुनासिब होइन । किनभने ? निघण्टुमा–केराका नाम 'फलवर्गमा' लेखियेका छन् । यसका नाम ता–मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्यपर्ण्यल्पिका सहा ॥ काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥ भनि हरीतक्यादि वर्गमा क्षुप(बुटो)का नामका साथ कहेका छन् ॥११३॥

वार्ता(क)की २, हिङ्गुली २, सिंही २, भण्टाकी २, दुष्प्रधर्षिणी २ [५ सानासेता-विहिका नाम] कसै-कसैले भन्टाका नाम हुन् भनेको ठीक होइन ॥ विहिका भेदैका नाम हुन् ॥ विशेष प्रमाणको जिज्ञासा (जान्ने इच्छा) छ भने यसै वर्गका (९३।९४ श्लोक)को टीकामा हेर्नु । फरक जानिने छ ॥ नाकुली २, सुरसा २, रास्ना २, सुगन्धा २, गन्धनाकुली २ ॥११४॥ नकुलेष्टा २, भुजङ्गाक्षी २, छत्राकी २, सुवहा २, [९ फ्याकसे कन्दका नाम] यति ९ फ्याक्सेकन्दका नाममा 'गाइतिहारे'का नाम

९११ तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ।
९१२ भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥११६॥
९१३ गांगेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।
९१४ धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजालो स पीतकः ॥११७॥
९१५ ज्यौत्स्नी पटोलिकाजालीनादेयी भूमिजम्बुका ।
९१६ स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखाकाकाङ्गीकाकनासिका ॥११८॥
९१७ गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ।
९१८ अजश्शृङ्गी विषाणी स्याद्गोजिह्वादार्विके समे ॥११९॥

पनि मिलेका हुनाले यसैमा गाइतिहारेका नाम भनि, कसैले भनेको ठीक होइन । गाइतिहारेका नाम यसैवर्गको (१४० श्लोकमा) छन् ॥ भावप्रकाशनिघण्टु-मा रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ॥ एलापर्णी (च) सुरसा सुगन्धा श्रेयसी (तथा) ॥ भनि गाइतिहारेका नाम लेखेपछि–नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ॥ नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥ भनि फ्याक्सेकन्दका नाम बतायेका छन् ॥ विदारि(री)गन्धा २ अंशुमती २, सा(शा)लपर्णी २, स्थिरा २, ध्रुवा २ [५ (साकिनुका) नाम] ॥११५॥ तुण्डिकेरी २, समुद्रान्ता २, कर्पासी २, (कर्पासी २) बदरा २ [४ कपासका नाम] भारद्वाजी २ [१ वनकपासको नाम] शृङ्गी २, ऋषभ १, वृष १ [३ ऋषभ(गुनाभा)का नाम] ऋषभ, जीवक, नाम भयेका २ बुटी प्रायः हिमालयका शिखरमा हुन्छन् । लशुनको जस्तो-कन्द (गाँठो) हुन्छ । निर्वलिया (निफ्रेर) साना २ पात हुन्छन् । 'ऋषभ' चाँहिनेको वोट गोरुका-सिङ्को जस्तो वाङ्गो आकार परेको हुन्छ । 'जीवक' चाहिनेको वोट कुचाको जस्तो आकार परेको हुन्छ । यसैलाई पर्वततिर 'गुनाभा' भन्दछन् ऋषभ (सिङ्जस्तो वाङ्गो चाहिने) यही हो । अर्को चाहिने (१४२ श्लोक)मा कहेको हो ॥ भावप्रकाशमा—जीवकर्षभकौज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ॥ रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥ जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् ॥ भनि लेखेको छ ॥११६॥ गाङ्गेरुकी २, नागबला २, झषा २, ह्रस्वगवेधुका २ [४ वलुविशेष(गुनालु)का नाम] धामार्गव १, घोषक १ [२ तोरिञा (घिरौलो)का नाम] महाजाली २ [१ पाटे घिरौलाको नाम] ॥११७॥ ज्यौत्स्नी २ (ज्यौत्स्ना २), पटोलिका २, जाली २ [चिचिण्डाका नाम [नादेयी २, भूमिजम्बुका २ [पानीजामुनाका नाम] लाङ्गलिकी २, अग्निशिखा २ [२ गुन्याँमधुराका नाम] काकाङ्गी २, काकनासिका २ [२ कौवाठोरिका नाम] यसैलाई 'काकचूचे' पनि भन्दछन् ॥११८॥

गोधापदी २, सुवहा २ [२ राता-पात-हुने-लज्जालु(लज्जावती)का नाम] यसैलाई, हाँसकाखुट्टाजस्ता रातापातहुनाले 'हंसपदी' पनि भन्दछन् ॥ मुसली २, तालमूलिका २ [२ मुसली(कन्द)का नाम] अजश्शृङ्गी २, विषाणी २ [२ माडाशृङ्गी(भेडासिंगी)का नाम] गोजिह्वा २, दार्विका २ (दर्विका २) [२ जभ्रेटा (जिभ्रे)का नाम] ॥११९॥ ताम्बूलवल्ली २, ताम्बूली २, नागवल्ली २ [३ पानका

९१९ ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा ।
९२० हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥१२०॥
९२१ एलाबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।
९२२ वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू ॥१२१॥
९२३ बालं ह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।
९२४ कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥१२२॥
९२५ शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।
९२६ गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥१२३॥
९२७ महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।
९२८ अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातृपुष्पिका ॥१२४॥
९२९ पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाऽथ सा ।
९३० सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥१२५॥
९३१ व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।
९३२ शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः ॥१२६॥
९३३ झटामलाज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।
९३४ प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ॥१२७॥

नाम] द्विजा २, हरेणु २, रेणुका २, कौन्ती २, कपिला २, भस्मगन्धिनी २ [६ कवाफचीनी(शीतलचीनी)का नाम] ॥१२०॥ एलाबालुक ३, ऐलेय ३, सुगन्धि ३, हरिबालुक ३, बालुक ३ [५ सुगन्धिएला(सिलटिमुर)का नाम]॥ पालक्यां २, मुकुन्द १, कुन्द १, कुन्दुरु १ (कुन्दु १ कुन्दर १) [४ पालुङ्गाका नाम] मुकुन्द, कुन्द, कुन्दुरु, ई ३ शब्दले कुन्दुरु(परवर-जस्तो फलविशेष)लाई पनि कहन्छन् ॥१२१॥ बाल ३, ह्रीवेर ३, वर्हिष्ठ ३, उदीच्य ३, केशाम्बुनामन् ३ [५ सुगन्धवालका नाम] कालानुसार्य ३, वृद्ध ३, अश्मपुष्प ३, शीतशिव ३ ॥१२२॥ शैलेय ३ [५ शिलाकुंकुम-का नाम] तालपर्णी २, दैत्या २, गन्धकुटी २, मुरा २, गन्धिनी २ [४ मुरा (कालो जटामसी)का नाम] गजभक्ष्या २ (गजभक्षा ३) सुवहा २, सुरभि २ (सुरभी २ सुरभीरसा २) रसा २ ॥१२३॥ महेरणा २ (महेरुणा २) कुन्दुरुकी २, सल्लकी २ (शल्लकी २ सिल्लकी २) ह्लादिनी २ [८ साजका नाम] अग्निज्वाला २, सुभिक्षा २, धातकी २, धातृपुष्पिका २ [४ धँयाँराका नाम] ॥१२४॥ पृथ्वीका २, चन्द्रबाला २, एला २, निष्कुटि २ (निष्कुटी २) वहुला २ [५ अलैंचीका नाम] उपकुञ्चिका २, तुत्था २, कोरङ्गी २, त्रिपुटा २, त्रुटि २ (त्रुटि २) [४ सुखुमेलका नाम] ॥१२५॥

व्याधि १, कुष्ठ १ पारिभाव्य ३, व्याप्य ३ (वाप्य ३, आप्य ३) पाकल ३, उत्पल ३ [६ कूटका नाम] शङ्खिनी २, चोरपुष्पी २, केशिनी २ [३ सिन्काहुलीका नाम] वितुन्नक १ ॥१२६॥ झटा २, अमला २ (झटामला), अज्झटा २, ताली २, शिवा २, तामलकी २ [भईंअमलाका नाम] प्रपौण्डरीक ३, पौण्डर्य ३ (पुण्डर्य ३) [२ धूपीविशेषका नाम] तुन्न १, कुवेरक १ ॥१२७॥ कुणि १, (तुणि १) कच्छ १,

९३५ कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ।
९३६ चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥१२८॥
९३७ व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।
९३८ सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥१२९॥
९३९ धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हट्टविलासिनी ।
९४० शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ॥१३०॥
९४१ काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।
९४२ कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥१३१॥
९४३ प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च ।
९४४ ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हंपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ॥१३२॥
९४५ मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।
९४६ समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥१३३॥
९४७ तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिसी ।
९४८ त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥१३४॥

कान्तलक १, नन्दिवृक्ष १ [६ टुनीका नाम] राक्षसी २, चण्डा २, धनहरी २, क्षेम १, दुष्पत्र १, गणहासक १ [६ चोरक गन्धपलाशविशेष(समयो)का नाम] यस्लाई संस्कृतमा चोरक, पर्वतीयभाषामा समयो, नेवारभाषामा चमेहा भन्दछन् । ॥१२८॥ व्या(ला)डायुध ३, व्याघ्रनख ३, करज ३, चक्रकारक ३ [३ समुद्रकर्कटीका नाम[१]] शुषिरा २, विद्रुमलता २, कपोताङ्घ्रि २, नटी २, नली २ [५ पवारी(महारङ्गी भनिने माल्कागुनुविशेष)का नाम] यसैलाई 'नलिका' पनि भन्दछन् ॥१२९॥ धमनी २, अञ्जनकेशी २, हनु २, हट्टविलासिनी २ [४ कालोहलेदाका नाम] शुक्ति २, शङ्ख १, खुर १, कोलदल ३, नख ३ [५ सिंभी(नखी नामक गन्धद्रव्य)का नाम] यो तर्कारीखाने सिमी होइन ॥ आढकी २ ॥१३०॥ काक्षी २, मृत्स्ना २, तुवरिका २ (तूवरिका २) मृता(त्ता)लक ३, सुराष्ट्रज ३ [६ रहरका नाम] कुटन्नट ३, दाशपुर ३ (दाशपूर ३, दशपुर ३, दशपूर ३), वानेय ३, परिपेलव ३ ॥१३१॥ प्लव ३, गोपुर ३, गोनर्द ३, क्वैवर्तीमुस्तक ३ [८ सेतो-वर्ण-हुने-मोथे-का भेदका नाम] ग्रन्थिपर्ण ३, शुक ३, बर्हंपुष्प ३, (बर्ह ३, पुष्प ३ (बर्हिपुष्प ३) स्थौणेय ३, कुक्कुर ३ [५ भेडेकुह्लाका नाम] ॥१३२॥ मरुन्माला २, पिशुना २, स्पृ(पृ)क्का २, देवी २, लता २, लघु २, समुद्रान्ता २, वधू २, कोटिवर्षा २, लङ्कोपिका २ [१० लंकोद्र(कपूर्पाती)का नाम] ॥१३३॥

तपस्विनी २, जटामांसी २, जटा २ (मांसी २) जटिला २, लोमशा २, मिसी २ (मसि २ मषि २ मसी २ मषी २ मशि २ मशी २) [६ जटामसीका नाम] त्वक्पत्र ३, उत्कट ३, भृङ्ग ३, त्वच ३, चोच ३, वराङ्गक ३ [६ वेतलौह्लीका नाम]

(१) यो वस्तु वनस्पति होइन, सामुद्रिकजन्तुको हाडविशेष हो भनी निघण्टुदर्पणमा लेख छ ।

९७०३०

९४९ कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।
९५० ओषध्योजातिमात्रेस्युरजातौसर्वमौषधम् ॥१३५॥
९५१ शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तंडुलीयोऽल्पमारिषः ।
९५२ विशल्याग्निशिखाऽनन्ता फलिनीशक्रपुष्पिका ॥१३६॥
९५३ स्याद्दृक्षगन्धा छगलांत्र्यावेगी वृद्धदारकः ।
९५४ जुङ्गोब्राह्मीतुमत्स्याक्षीवयस्थासोमवल्लरी ॥१३७॥

॥१३४॥ कर्चूरक १, (कर्बूरक १) द्राविडक १, काल्पक १ (काल्यक १) बेधमुख्यक १ [४ कर्चूर(कचूर-सेतो हलेदो)का नाम] ओषधी २ [१ औषधिको नाम] 'ओषध्यः फलपाकान्ताः' भन्ने वचन गयो । तेही वचनानुसार फलपाकेर सुक्ने, धान, मकै, गँहुँ, जउ, प्रभृतिको जाति(सामान्य फल पाकेर सुक्ने वस्तु)को विविक्षा (कहनाको इच्छा) भयेमा मात्रै औषधी ओषधि शब्दको प्रयोग हुन्छ । यहाँ 'ओषध्यो जातिमात्रे स्युः' भनेको वचन देखेर जातिको विवक्षा गरेमा 'बहुवचनान्तओषधी-शब्दको प्रयोग हुन्छ' भन्ने भ्रम नगर्नु । बहुत्त्व(धेरै)को विवक्षा गरेमा बहुवच-नान्त पनि हुन्छ । एकत्त्वको विवक्षा गरेमा एकवचनान्त पनि हुन्छ ॥ यहाँ सव ओषधिलाई कहनु पर्दा बहुवचन गरेको हो, बहुवचनान्त मात्रै रहन्छ भनि उपदेश गर्नालाई वहुवचनान्त गरेको होइन । यसो नमानेदेखी एकवचनान्त ओषधि शब्दको प्रयोग अशुद्ध ठहर्ला ॥ औषध ३ [१ ओखतीको नाम] त्यस्तै—जातिको विवक्षा नगरेर केवल रोग-निवृत्तिका-निमित्त रोगीलाई दिइने वस्तु(अर्थात् ओखति)को विवक्षा गरेमा त्योवस्तु औषधि (फलपाकेर सुक्ने) हो ता पनि ओषधी शब्दको प्रयोग नगर्नु । त्यहाँ औषध शब्दको मात्र प्रयोग हुन्छ ॥ 'ओषधेरजातौ' भन्नेसूत्रले, जाति-भिन्न-अर्थ-बुझिंदा 'अण् प्रत्यय' (अर्थात् जाति विवक्षा भयेमा केवल ओषधीशब्द) विधान गर्नाले यो व्यवस्था भयेको हो ॥ यहाँ 'अजातौ सर्वंमौषधम्' भनेको हुनाले जातिको विवक्षा नगरे ओषधीलाई कहँदा पनि औषधशब्दको प्रयोग हुन्छ । सर्व शब्दको ग्रहण हुनाले ओषधि (फल पाकेर सुक्ने द्रव्य) वाहेक, रोगिलाई रोगनिवृत्तिका निमित्त दिइने घिउ, मह, प्रभृतिलाई कहँदा पनि औषध शब्दको प्रयोग हुन्छ ॥१३५॥ शाक ३ [१ सागपातको नाम] योशाकशब्दले केवल शागलाई मात्रै कहने होइन । पत्रपुष्पादि भनेको हुनाले, पात, फूल, प्रभृतिको ग्रहण हुन्छ ॥ 'पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ॥ (शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्) ॥ भनि पत्र (पात, वेथु, मेथी, प्रभृतिको) पुष्प (फूल, कोइरालो, वडहर प्रभृतिको) फल (फर्सी, घिरौलो प्रभृतिको) नाल डाँठ कमल प्रभृतिको) कन्द (मूला प्रभृति) संस्वेदज (च्याउ) यती ६ शाकका भेद छन् भनि 'भावप्रकाशमा' भनेको छ ॥ पत्रपुष्पादि भन्नाले इनै ६ को ग्रहण हुन्छ ॥ तण्डुलीय १ अल्पमारिष १ [२ लुँढेका नाम] विशल्या २, अग्निशिखा २, अनन्ता ३, फलिनी २, शक्रपुष्पी २ [५ केवरा-सर्वजाका नाम] ॥१३६॥

ऋक्षगन्धा २ (ऋष्यगन्धा २) छगलान्त्री (छगला २, अन्त्री २, छगला-ङ्घ्री २, छगलाण्डी २) आवेगी २, वृद्धदारक १, जुङ्ग १ [५ त्रिधाराका नाम]

९५५ पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।
९५६ हयपुच्छीतुकाम्बोजीमाषपर्णीमहासहा ।।१३८।।
९५७ तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।
९५८ बर्बरी कबरी तुङ्गी खरपुष्पाऽजगन्धिका ।।१३९।।
९५९ एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ।
९६० चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।।१४०।।
९६१ सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।
९६२ नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि ।।१४१।।
९६३ जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
९६४ कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ।।१४२।।

ब्राह्मी २, मत्स्याक्षी २, वयस्था २, सोमवल्लरी २ [४ ब्राह्मीका नाम] घोटताप्रेका नाम भनि कोही२ भन्दछन्। घोटताप्रे खास ब्राह्मी होइन, ब्राह्मीको भेद मण्डूकपर्णीलाई घोटताप्रे भनेको हो ।।१३७।। पटुपर्णी २, हैमवती २, स्वर्णक्षीरी २, हिमावती २ [४ काँढे थाकल्का नाम] हयपुच्छी २, काम्बोजी २, माषपर्णी २, महासहा २ [४ वनमास (मासलहरी)का नाम] ।।१३८।। तुण्डिकेरी २ (तुण्डीकेशी २), रक्तफला २, बिम्बिका २, (बिम्बी २) पीलुपर्णी २ [४ गोल्काँक्रीका नाम] वर्वरी २ (वर्वरा २) कवरी २, तुङ्गी २, खरपुष्पा २, अजगन्धिका २, [५ वाबरीका नाम] योवावरि ३ थरको हुन्छ कालोरङ्गको पात हुनेलाई पर्णास, कठिञ्जर, कुठेरक, भन्दछन् । सेता पात हुनेलाई 'अर्जक' भन्दछन् (ई २ थरको नाम ७८।८० श्लोकमा गयो) हरिया फुस्रा पात हुनेलाई 'वटपत्र' भन्दछन् । यहाँ सामान्य तीनै ३ थरको नाम हो । भावप्रकाशमा—वर्वरी कवरी तुङ्गी खरपुष्पा ऽजगन्धिका।। पर्णासस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जर कुठेरकौ ।। तत्र शुक्लेऽर्जकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोऽपरः ।। भनि भेद लेखेको छ ।।१३९।। एलापर्णी २, सुवहा २, रास्ना २, युक्तरसा २, [४ गाईतिहारेका नाम] चाङ्गेरी २, चुक्रिका २, दन्तशठा २, अम्बष्ठा २, अम्ललोणिका २ [५ चरीअमिलाका नाम] ।।१४०।। सहस्रवेधिन् १, चुक्र १, अम्लवेतस १, शतवेधिन् १ [४ अम्लवेतका[1] नाम] नमस्कारी २, गण्डकारी २ (गण्डकाली २) समङ्गा २, खदिरा २ [४ लज्जालु(लज्जावती)का नाम] ।।१४१ जीवन्ती २, जीवनी २, जीवा २, जीवनीया २, मधुस्रवा

(१) अम्लवेतशब्दले कोही शङ्खत्रो लिन्छन्, कोही जल्लीवीर लिन्छन्, कोही पदमचाल्नु लिन्छन् । अम्लवेतका पर्यायशब्द देखाउँदा आयुर्वेदीयनिघण्टुमा–फलाम्लः, शङ्खद्रावी, मांसद्रावी, इत्यादि शब्द लेखेको देखिनाले शङ्खद्रावीको अपभ्रंश हुँदा–हुँदा शङ्खत्रो वन्न गयेको हो भन्न पनि शकिन्छ, त्यसमा पनि शङ्खगलाउनु, मासु गलाउनु इत्यादि गुण देखिन्छन् । इनै गुण जल्लीवीरमा पनि पर्याप्त देखिन्छन्, अव ई २ मा विनिगमना (निश्चय गराउने सवूती) नदेखियेपछि अम्लवेतस शब्दले स्पष्ट वुझिने अर्थ (वेतको आकार भयेको अमिलो वस्तु)-लाई लियेर पदमचाल्नु ठहराउनु अति उचित हुनेछ । कुनै निघण्टुमा 'भोटदेशे प्रसिद्धः' यस्तो पनि लेखेको छ, शङ्खत्रो जल्लीवीर अन्यत्र पनि पाइन्छ ।

९६५ किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ।
९६६ विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥१४३॥
९६७ वायसोली स्वादुरसा वयस्थाऽथ मकूलकः ।
९६८ निकुम्भोदन्तिका प्रत्यक् श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥१४४॥
९६९ अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।
९७० मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥१४५॥
९७१ अव्यथातिऽचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।
९७२ काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥१४६॥
९७३ प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।
९७४ पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥१४७॥
९७५ लतार्कदुद्रुमौ तत्र हरितेऽथ महौषधम् ।
९७६ लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥१४८॥

२ [५ जीवन्तीशाक(जिरीको शाग)का नाम] कूर्चशीर्ष १, मधुरक १, शङ्ग १, ह्रस्वाङ्ग १, जीवक १ [५ गुनाभा(अष्टवर्गान्तर्गत—कर्कटश्रृङ्गीविशेष)का नाम] जीवक, ऋषभ, नाउँभयाका २ बुटि प्रायः हिमालयका शिखरमा हुन्छन् लसुन्को जस्तो कन्द(गाँठो)हुन्छ । निर्वलिया साना २ पातहुन्छन् । जीवकचाहिनेको वोट कुचाजस्तो, ऋषभ चाहिनेकोवोट गोरुका सिङजस्तो वाङ्गो हुन्छ ॥ पहिलो यही बुटी हो दोस्रो (११६ श्लोक)को हो । भावप्रकाशमा "जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ॥ रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥ जीवकः कूर्चकाकार ऋषभोवृषश्रृङ्गवत्" ॥ भनि लेखेको छ ॥१४२॥ किराततिक्त १, भूनिम्ब १, अनार्यतिक्त १ [३ चिराइताका नाम] सप्तला २, विमला २, सातला २, (शातला २) भूरिफेना २, चर्मकषा २ [५ रतन्ज्योति(हात्तिकाने)का नाम] ॥१४३॥ वायसोली २, स्वादुरसा २, वयस्था २ [३ कविरालीका नाम] म(मु)कूलक १, निकुम्भ १, दन्तिका २ (दन्तिजा २) प्रत्यक्श्रेणी २, उदुम्वरपर्णी २ (ऊडुम्बरपर्णी २) [६ वज्रदन्तीका नाम] ॥१४४॥ अजमोदा २, उग्रगन्धा २, [२ अजमोदा (ज्वाँनाको भेद)का नाम] ब्रह्मदर्भा २, यवा(मा)निका २, (यबानी २) [२ ज्वाँनाका नाम] पुष्कर ३, काश्मीर ३, पद्मपत्र ३, (पद्मवर्ण ३) [३ पुष्कर(कूटको भेद)का(मूल)जराका नाम] भावप्रकाशान्तर्गतनिघण्टुमा—"उक्तं पुष्करमूलं तु पौष्करं पुष्करं च तत् । पद्मपत्रं च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः" भनि यसलाई कूटको भेद भनेको छ ॥१४५॥ अव्यथा २, अतिचरा २, पद्मा २, चारटी २, पद्मचारिणी २ [५ स्थलकमलिनीका नाम] काम्पिल्य १ (काम्पिल्ल १) कर्कश १, चन्द्र १, रक्ताङ्ग १, रोचनी २ (रेचनी २) [५ सिंदुरेवृक्षका नाम] ॥१४६॥ प्रपुन्नाड १, (प्रपुंनाल १, प्रपुनाल १, प्रपुनाड १, प्रपुन्नड १) एडगज १ (एलगज १) दद्रुघ्न १, चक्रमर्दक १, पद्माट १, उरणाख्य १ (उरणाक्ष १) [६ ताप्रेका नाम] पलाण्डु १, सुकन्दक १ [२ प्याजका नाम] ॥१४७॥ लतार्क १, दुद्रुम १ [२ हरियो प्याज(छचापी)का नाम] महौषध ३, लशुन ३ (लशून ३)

९७७ पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ।
९७८ स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि ॥१४९॥
९७९ पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।
९८० वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥१५०॥
९८१ विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ।
९८२ मार्कवोभृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ॥१५१॥
९८३ शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।
९८४ अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ॥१५२॥
९८५ तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेत्यपि ।
९८६ जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥१५३॥
९८७ संस्पर्शाऽथ शठी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि ।
९८८ कर्चूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कठिल्लकः ॥१५४॥
९८९ सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ।
९९० कूष्माण्डकस्तु कर्कारुरीर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥१५५॥
९९१ इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुम्ब्यलाबूरुभे समे ।
९९२ चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥१५६॥

गृञ्जन १, अरिष्ट १, महाकन्द १, रसोन (क) १ [६ लशुनका नाम] ॥१४८॥ पुनर्नवा २, शोथघ्नी २ [२ पुनर्नवाका नाम] वितुन्न ३, सुनिषण्णक ३ [२ सेता पुनर्नवाका नाम] वातक १, शीतल १, अपराजिता २, शण(सन)पर्णी २ (असनपर्णी २, आसनपर्णी २) [४ अपराजिताविशेषका नाम] ॥१४९॥ पारावताङ्घ्रि(ङ्घ्री) २, कटभी २, पण्या २, ज्योतिष्मती २, लता २ [५ माल्कागुनुका नाम] वार्षिक ३, त्रायमाणा २, त्रायन्ती २, बलभद्रिका २ [४ मुँडिलाका नाम] ॥१५०॥ विष्वक्सेनप्रिया २, गृष्टि २, (घृष्टि) वाराही २, वदरा २ [४ वाराहीकन्द(गीठो)का नाम] मार्कव १, भृङ्गराज १ [२ भृङ्गिराजका नाम] काकमाची २, वायसी २ [२ कवईका नाम] ॥१५१॥ शतपुष्पा २, सितच्छत्रा २, अतिच्छत्रा २, मधुरा २, मिसि २, (मिसी २) अधाक्पुष्पी २, कारवी २ [७ सूँपका नाम] स(सा)रणा(णी) २, प्रसारिणी २ ॥१५२॥ कटंभरा २, (कटम्बरा २) राजबला २, भद्रबला २ [५ विरीका नाम] जनी २, जतूका २, रजनो २, जतुकृत् २, चक्रवर्तिनी २, संस्पर्शा २ [६ पद्मावतीका नाम] शठी २, गन्धमूली २, षड्ग्रन्थिका २, कर्चूर १ (कर्वुर १ कर्बूर १) पलाश १ [५ कपूरहलेदो(गन्धपलाशविशेष)का नाम] यो औषधि हलेदोजस्तो हुन्छ । प्रायः ६ गाँठा हुनाले (प्रायः ७।७ पातहुँदाछतीवनलाई सप्तपर्ण भनेझैं) षड्ग्रन्थिका भन्दछन् ॥ कारवेल्ल १, कठिल्लक १ ॥१५४॥ सुषवी २ (सुशवी २ सुसवी २) [३ करेलाका नाम] कुलक ३, पटोल १, तिक्तक १, पटु १ [४ परवरका नाम] कूष्माण्डक १, कर्कारु १ [२ कुभिण्डाका नाम] ईर्वारु २, (उर्वारु २, इर्वारु २, इर्वालु २, एर्वारु २) कर्कटी २ (कर्कटि २) [२ काँक्राका नाम) ॥१५५॥ इक्ष्वाकु २

९९३ अर्शोघ्नः शूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्ठिला ।
९९४ कलंब्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥१५७॥
९९५ वास्तूकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ।
९९६ सहस्रवीर्या भार्गव्यौ रुहानन्ताथ सा सिता ॥१५८॥
९९७ गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।
९९८ कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥१५९॥
९९९ स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ।
१००० वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥१६०॥
१००१ शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।
१००२ वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ॥१६१॥
१००३ ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।
१००४ नडस्तुः धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ॥१६२॥
१००५ इक्षुगन्धा पोटगलः पुंसि भूम्नि च बल्वजाः ।
१००६ रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥१६३॥

कटुतुम्बी २ [२ तुम्बाका नाम] तुम्बी २ (तुम्बि २) अलाबू २ [२ लउकाका नाम] चित्रा २, गवाक्षी २, गोडुम्बा २ [३ तीता बाटुला काँक्राविशेषका नाम] विशाला २, इन्द्रवारुणी २ [२ ऐरेलका नाम] ॥१५६॥ अर्शोघ्न १, शू(सू)रण १, कन्द १ [३ (ओल)का नाम] गण्डीर १, समष्ठिला २ [२ सुथनीका नाम] कलम्बी २, [१ करम् (करेमु)को नाम] उपोदका २ (उपोदिका २ उपोदीका २) [१ पवैको नाम] ई ४ प्रकारका शाक (साग) मधेस्मा प्रसिद्ध छन् । मूलक ५ [१ मूलाको नाम] हिलमोचिका २ [१ हिलसा (शाकविशेष)को नाम ॥१५७॥ वास्तूक ३ [१ वेथुको नाम] सूरन आदिगरेका शाकभेद हुन् (सबै नेपालमा प्रसिद्ध छैनन्) ॥ दूर्वा २ शतपर्वि(र्णि)का २ , सहस्रवीर्या २, भार्गवी २, रुहा २, अनन्ता २ [६ दुभाका नाम] ॥१५८॥ गोलोमी २, शतवीर्या २, गण्डाली २, शकुलाक्षक १ [४ सेतादुभाका नाम] कुरुविन्द १, मेघनामन् १, मुस्ता २, मुस्तक ५ [४ मोथेका नाम] ॥५८॥ भद्रमुस्तक १, (५) गुन्द्रा २ [२ नागरमोथेका नाम] चूडाला २, चक्रला २, उच्चटा १ [३ श्वेतगुञ्जा(रातीगेडीविशेष)का नाम] वंश १, त्वक्सार १, कर्मार १, त्वचिसार १, तृणध्वज १ ॥१६०॥ शतपर्वन् १, यवफल १, वेणु १, मस्कर १, तेजन १ [१० वाँस-का नाम] कीचक १ [१ हावा-लाग्दा-वजने-वाँसका नाम ॥१६१॥ ग्रन्थि १, पर्वन् ३, परुस् ३ [३ आँख्लाका नाम] गुन्द्र १, तेजनक १, श(स)र १ [३ निगालाका नाम] नड १, धमन १, पोटगल १ [३ नर्कटका नाम] काश ५ ॥१६२॥ इक्षुगन्धा २, पोट-गल १ [३ काँसका नाम] बल्वज १ [१ वावियाको नाम] बल्वजशब्द पुंलिङ्गमा मात्र रहन्छ, नित्य बहुवचनान्त छ ॥ रसाल १, इक्षु १ [२ उखुका नाम] पुण्ड्र १, कान्तार(क) १ [२ उखुविशेषका नाम] मोटो सेतो उखु (गेवँरा)लाई 'पुण्ड्रक' (पौन्ड्रक) भन्दछन् ॥ काला उखुलाई 'कान्तार(क)' भन्दछन् ॥ पौण्ड्रक, भीरुक,

१००७ स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।
१००८ अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥१६४॥
१००९ लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।
१०१० नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ॥१६५॥
१०११ अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम् ।
१०१२ पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥१६६॥
१०१३ छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ।
१०१४ शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ॥१६७॥
१०१५ तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ।
१०१६ तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥१६८॥
१०१७ घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ।
१०१८ फलमुद्वेगमेते च हिंतालसहितास्त्रयः ॥१६९॥

वंशक, शतपोटक, कान्तार, तापसेक्षु, काण्डेक्षु, सूचीपत्रक, नैपाल, दीर्घपत्र, नीलपोर, कोशक, यती १२ उखुका भेद छन् ॥ भावप्रकाशमा—पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः ॥ नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकः ॥ इत्येता जातय स्तेषां (कथयामि गुणानपि ॥) भनेको छ । ई भेदका प्रत्येकनाम भाषामा प्रसिद्ध छैनन् । लक्षणले चिन्हु पर्दछ॥ श्लोकका आदिपदले इनैभेदको ग्रहण हुन्छ ॥ ॥१६३॥ वीरण ३, वीरतर ३ [३ उशीर(खश)का नाम] उशीर ५, अभय ३, नलद ३, सेव्य ३, अमृणाल २, जलाशय ३॥१६४॥ लामज्जक ३, लघुलय ३ (लघु ३ लय ३) अवदाह ३, इष्टकापथ ३ (अवदाहेष्ट ३ कापथ ३) [१० उशीर-काजराका नाम] तृण ३ [१ झारको नाम] नल (नर्कट) आदिगरेका, र गर्मुत्, (लहरा, कुह्ना) श्यामाक(साँवा)प्रभृति 'तृण' कहिन्छन् । 'नला(डा)दयः गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि तृणम्' यसको अर्थ यहीहो ॥१६५॥ कुश ५, कुथ १, दर्भ १, पवित्र ३ [४ कुशका नाम] कत्तृण ३, पौर ३, सौगन्धिक ३, ध्याम ३, देवजग्धक ३, रौहिष ३ [६ रोहिस (तृणविशेष)का नाम ॥१६६॥ छत्रा २, अतिच्छत्र १, पालघ्न १, मालातृणक १, भूस्तृण १ [५ कुकुरमुतेझारका नाम] शष्प ३, बालतृण ३ [२ कोमल (कमला) तृणका नाम] घास १, यवस ३ [२ घाँसका नाम] तृण ३, अर्जुन ३ [२ तृणका नाम] ॥१६७॥ तृण्या २ [१ तृणका-समूहको नाम] नड्या २ [१ नर्कटका-समूहको नाम] तृणराज १, ताल १ [२ ताल(तार)का नाम] नालिकेर १, (नारिकेल १) लाङ्गली २ (लाङ्गलिन् १) [२ नरिवल्का नाम] ॥१६८॥ घोण्टा २, पूग १, क्रमुक १, गुवाक १ (गूवाक १) खपुर १ [५ सुपारीकावृक्षका नाम] उद्वेग ३ [१ सुपारीका फल (गेडा)को नाम] हिन्तालसहिताः एते त्रयः, खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः (कथ्यन्ते) (हिन्ताल, ताल, नरिवल, सुपारी, (ई ४ र) खजूर, केतकी, ताली, खजूरी (ई ४ जम्मा ८) तृणद्रुम कहिन्छन्) तृणद्रुम १ [१ पूर्वोक्त आठ जातका वृक्षको नाम] हिन्ताल १ [सानुजातका तालको नाम] खर्जूर १ [१ खजूरको नाम]

१०१९ खर्जूरः केतकी ताली खर्जुरी च तृणद्रुमाः ।

इति वनौषधिवर्गः ॥४॥

केतका २ [१ केतुकेको नाम] ताली २ [१ ताडी (सानुताल)को नाम] खर्जूरी २ [१ छोहोराको नाम] ॥१६९॥ ॥

अनैकमत्याच्चलिताच्चिरन्तनाद्वनौषधीनामधुनातनैर्जनैः ।
असाधनैः साधुतया प्रबोधनं न साध्यमस्तीत्यवधार्यते बुधैः ॥
अलब्धसन्निबन्धानां मन्निबन्धोऽपि मञ्जुलः ।
इष्टो भवत्यभवतो भवन् काणोऽपि मातुलः ॥[1]

इति वनौषधिवर्गः ॥४॥

(१) ऐकमत्य नमिल्दामा सत्य दुर्लभनै थियो ।
तुल्यसंमतिबाहुल्य लियेर यहि लेखियो ॥१॥
अरु छैनन् यही टीका रटेमा काम बन्दछ ।
सद्दे-मामा नपायेमा कान् पनि पसन्द छ ॥२॥

१०२० सिंहो मृगेन्द्रः पंचास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।
१०२१ "कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः ।
१०२२ पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः" ।(१)।
१०२३ शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥१॥
१०२४ वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ।
१०२५ दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥२॥
१०२६ कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।
१०२७ मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥३॥
११२८ ऋक्षाऽच्छभल्लभल्लूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ।
१०२९ लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥४॥
१०३० स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
१०३१ शृगालवञ्चुकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥५॥
१०३२ ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।
१०३३ त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ॥६॥
१०३४ श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।
१०३५ वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वीहामृगो वृकः ॥७॥

सिंह १, मृगेन्द्र १, पञ्चास्य १, हर्यक्ष १, केसरिन् १ (केशरिन् १) हरि १ "कण्ठीरव १, मृगरिपु १, मृगदृष्टि १, मृगाशन १, पुण्डरीक १, पञ्चनख १, चित्रकाय १, मृगद्विष् १" [१४ सिंहका नाम] ।।(१)।। शार्दूल १, द्वीपिन् १, व्याघ्र १ [३ वाघका नाम] तरक्षु १ (तरक्ष १) मृगादन १ [२ चितुवाका नाम] ।।१।। वराह १, सूकर १ (शूकर १) घृष्टि १, कोल १, पोत्रिन् १, किरि १ (किर १) किटि १, दंष्ट्रिन् १, घोणिन् १, स्तब्धरोमन् १, क्रोड १, भूदार १ [१२ वँदेलका नाम] ।।२।। कपि १, प्लवंग १, प्लवग १ शाखामृग १, वलीमुख १ (वलिमुख १) मर्कट १, वानर १, कीश १, वनौकस् १ [९ वानरका नाम] भल्लुक १।।३।। ऋक्ष १, अच्छभल्ल १, (अच्छ १ भल्ल १) भल्लूक १, (भाल्लूक १, माल्लूक १) [४ भालूका नाम] गण्डक १, खड्ग १, खड्गिन् १ [३ गैंडाका नाम] लुलाय(प) १, महिष १, वाहद्विषत् १, कासर १, सैरिभ १ [५ राङ्गोअर्नाका नाम] ।।४।। शिवा २, भूरिमाय १, गोमायु १, मृगधूर्तक १, शृ(सृ)गाल १, वञ्चुक १ (वञ्चक १) क्रोष्टु १, फेरु १, फेरव १, जम्वुक १ (जम्बूक १) [१० स्यालका नाम ।।५।। ओतु १, वि(बि)डाल १, मार्जार १, वृषदंशक १, आखुभुज् १ [५ विरालाका नाम] गौधेर १, गौधार १, गौधेय १ [३ गोहराका नाम] ।।६।। श्वाविध् १, शल्य १ [२ दुंसीका नाम] शलली २, शलल ३, शल ३ [३ दुंसीका-काँढाका नाम] वातप्रमो १, वातमृग १ [२ वरेठाका नाम] कोक २, ईहामृग १, वृक १ [३ व्वाँसाका नाम] ।।७।। मृग १, कुरङ्ग १, वातायु १ (वानायु १ वनायु १) हरिण १, अजिनयोनि १ [५ मृगका नाम] ऐणेय ७ [१ हरिणीको-मासु-छाला-इत्यादिको नाम] ऐण ७ [१ हरिणको-मासु-छाला-इत्यादिको

१०३६ मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।
१०३७ ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु ॥८॥
१०३८ कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।
१०३९ समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥९॥
१०४० कृष्णसाररुरुन्यंकुरंकुशम्बररौहिषाः ।
१०४१ गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥१०॥
१०४२ गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ।
१०४३ इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥११॥
१०४४ "अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंध्वज उन्दुरः" ।
१०४५ उन्दुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका ।
१०४६ सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥१२॥
१०४७ लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।
१०४८ नीलंगुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युभे ॥१३॥
१०४९ वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रुणौ तु वृश्चिके ।
१०५० पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः ॥१४॥
१०५१ पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ ।
१०५२ "दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः" ।
१०५३ व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥१५॥

नाम] ऐण र ऐणेय शब्द विशेष्यनिघ्न छ ॥८॥ कदली २, कन्दली २ (कदलिन् १ कन्दलिन् १) चीन १, चमूरु १, प्रियक १, समूरु १ ॥९॥ कृष्णसार १ (कृष्णशार १) रुरु १, न्यङ्कु १, रङ्कु १, शं(स)वर १, रौहिष १ (रोहिष १) गोकर्ण १, पृषत १ (पृषत् १) एण १, ऋश्य १ (ऋष्य १) रोहित १ (लोहित १) चमर १ ॥१०॥ गन्धर्व १, शरभ १, राम १, सृमर १, गवय १, शश १ [मृगविशेषका नाम] ई सबैमृग-विशेष र सामान्य मृगपनि 'अजिनयोनि' कहिन्छन् ॥ अजिनयोनि १ [२४ यावत् मृगविशेषका १।१] पशु १ [१ पशुका सामान्य नाम] ॥११॥ "अधोगन्तृ १, खनक १, वृक १, पुंध्वज १, उन्दुर १" उन्दुरु १, मूषक १ (मुषक १) आखु १ [८ मुसाका नाम] गिरिका २, बालमूषिका २ [२ डुहुरा-मुसाका नाम] सरट १, कृकलास १ (कृकलाश १ कृकुलास १) [२ छेपाराका नाम] मुसली २, गृहगोधिका २ (गृहगोलिका २) [२ माउसुलीका नाम] ॥१२॥ लूता २, तन्तुवाय १, ऊर्णनाभ १, मर्कटक २ [४ माकुराका नाम] नीलङ्गु १ (नीलाङ्गु १ नीलाङ्ग १) क्रिमि १ [२ कमिलाका नाम] कर्णजलौकस् २ (कर्णजलौका २ कर्णजलूका २) शतपदी २ [२ कन्सुत्लाका नाम] ॥१३॥ वृश्चिक १, शूककीट २ [२ ऊनीवस्त्र-काटने-किराका नाम] अलि १ (आलि २ आली २) द्रुण १, वृश्चिक १ [३ विच्छीका नाम] पारा-व(ष)त १, कलरव १, कपोत १ [३ परेवाका नाम] शशादन १ ॥१४॥ पत्त्रिन् १, श्येन १ [३ वाजका नाम] उलूक १, वायसाराति १, पेचक १ "दिवान्ध १, कौशिक

१०५४ लोहपृष्ठस्तु कंकः स्यादथ चाषः किकीदिविः ।
१०५५ कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥१६॥
१०५६ दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः ।
१०५७ कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥१७॥
१०५८ चटकः कलविंकः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ।
१०५९ पुमपत्ये चाटकैरस्त्र्यपत्ये चटकैव सा ॥१८॥
१०६० कर्करेटुः करेटुः स्यात्कृकणक्रकरौ समौ ।
१०६१ वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥१९॥
१०६२ काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।
१०६३ ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥२०॥
१०६४ "स एव च चिरंजीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः" ।
१०६५ द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ।
१०६६ आतापिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥२१॥
१०६७ क्रुङ् क्रौञ्चोऽथ बकः कह्वः पुष्कराह्वस्तु सारसः ।
१०६८ कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥२२॥

१, घूक २, दिवाभीत १, निशाटन १" [८ लाटाकोसेराका नाम] व्याघ्राट १, भरद्वाज १ [२ भद्राईका नाम] खञ्जरीट १, खञ्जन १ [२ वाहुनी-चरीका नाम] ॥१५॥

लोहपृष्ठ १, कङ्क १ [२ दूङ्गीफोरका नाम] चाष १ (चास १) किकीदिवि १, (किकि १, किकी १, किकिदिव १, किकीदिव १, किकीदिवी १, किकीदीवी १) [२ ठेउवाका नाम] कलिङ्ग १, भृङ्ग १, धूम्याट १ [३ दियालाका नाम] शतपत्रक १॥१६॥ दार्वाघाट १ [२ लाहाँच्येका नाम] सा(शा)रङ्ग १, तोकक १, चातक १ [३ काकाकुलका नाम] कृकवाकु १, ताम्रचुड १, कुक्कुट १, चरणायुध १ [४ कुखुराका नाम [॥१७॥ चटक १, कलविङ्क १ [२ भँगेराका नाम] चटका २ [२ भँगेरीका नाम] चाटकैर १ [१ भँगेराका-छोराको नाम] चटका २ [१ भगेराकी-छोरीको नाम] ॥१८॥ कर्करेटु १, करेटु १ (करटु १ कराटु १) [२ सारसविशेषका नाम] कृकण १, क्रकर १ [२ तित्राविशेषका नाम] वनप्रिय १, परभृत १, कोकिल १, पिक १ [४ कोइलीका नाम] ॥१९॥ काक १, करट १, अरिष्ट १, वलिपुष्ट १, सकृत्प्रज १, ध्वाङ्क्ष १, आत्मघोष १, परभृत् १, वलिभुज् १, वायस १ ॥२०॥ "चिरञ्जीविन् १, एकदृष्टि १, मौकुलि १ (मौकलि १)" [१३ कागका नाम] द्रोणकाक १, काकोल १ [२ डूमकागका नाम] दात्यूह १, (दात्यौह १) कालकण्ठक १ [२ कालकण्ठका नाम] ठूलो, साह्लै-कालो, पानिका-नगीच-वस्ने-कागविशेषलाई, 'कालकण्ठ' भन्दछन् ॥ आतापिन् १ (आतायिन् १) चिल्ल २ [२ चीलका नाम] दाक्षाय्य १, गृध्र १ [२ गिद्धका नाम] कीर १, शुक १ [२ सुगाका नाम] ॥२१॥ क्रुञ्च् १, क्रौञ्च १ (कङ्क १) [२ कन्याङ्कुरुङ्का नाम] वक १, कह्व १ [२ वकुल्लाका नाम] पुष्कराह्व १, सारस

१०६९ कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ।
१०७० हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥२३॥
१०७१ राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।
१०७२ मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥२४॥
१०७३ शरारिराटिराडिश्च बलाका बिसकण्ठिका ।
१०७४ हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥२५॥
१०७५ जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका ।
१०७६ वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥२६॥
१०७७ पतङ्गिका पुत्तिकास्याद्दंशस्तु वनमक्षिका ।
१०७८ दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गन्धोली वरटाद्वयोः ॥२७॥
१०७९ भृङ्गारी झीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।
१०८० समौ पतङ्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥२८॥
१०८१ मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।
१०८२ द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥२९॥
१०८३ मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजंगभुक् ।
१०८४ शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥३०॥

१ [२ सारसका नाम] कोक १, (कुक १) चक्र १, चक्रवाक १, रथाङ्गाह्वयनामक १ [४ चखेवाका नाम] ॥२२॥ कादम्व १ कलहंस १ [२ घर-हाँसका नाम] उत्क्रोश १, कुरर १ [२ न्याहुलाका नाम] हंस १, श्वेतगरुत् १, चक्राङ्ग १, मानसौकस् १ [४ सामान्य-हाँसका नाम] ॥२३॥ राजहंस १ [१ रजहाँस(चुचा र खुट्टा राता हुने हाँस)का नाम] मल्लिक १ [१ खुट्टा-र-चुचो-कैलो-हुनेहाँसका नाम] धार्तराष्ट्र १ [१ खुट्टा-र-चुचोकालो-हुने हाँसको नाम] ॥२४॥ शरारि २ (शरालि २ शराति २) आटि २ (आटी २), आडि २ (आडी ३), [३ आडीका नाम] बलाका २, बिसकण्ठिका २ [२ वकुल्ला-विशेषका नाम] वरटा २ [१ हाँसकी-पोथीको नाम] लक्ष्मणा २ (लक्ष्णा २) [१ सारसकी-पोथीको नाम] ॥२५॥ जतुका २, अजिनपत्रा २ [२ चमेराका नाम] परोष्णी २, तैलपायिका २ [२ गुह्ये-किराका नाम] वर्वणा २, म(क्षी)क्षिका २, नीला २ [३ झिंगाका नाम] सरघा २, मधुमक्षिका २ [२ मौरीका नाम] ॥२६॥ पतङ्गिका २, पुत्तिका २ [२ पुतलीका नाम] दंश १, वनमक्षिका २ [२ डाँसका नाम] दंशी २ [१ सानाडाँस (प्यूसा)को नाम] गन्धोली २, वरटा(टी) ४ [२ पहेंला-ठुलामाखाका नाम] ॥२७॥ भृङ्गारी २, झीरुका २ (झिरिका २) (चीरुका २) चीरी २, झिल्लिका २, (चिल्लका २) (चीलिका २) [४ झ्याँउँकिरिका नाम] पतङ्ग १, शलभ १ [२ सलह(फव्यांग्रा)का नाम] खद्योत १, ज्योतिरिङ्गण १ [२ जुनकिरीका नाम]॥२८॥ मधव्रत १, मधुकर १, मधुलिह् १, मधुप १, अलिन् १, द्विरफ १, पुष्पलिह् १, भृङ्ग १, षट्पद १, भ्रमर १, अलि १ [११ भँवराका नाम] ॥२९॥ मयूर १, बर्हिण १, बर्हिन् १, नीलकण्ठ १, भुजङ्गभुज् १, शिखा-

१०८५ केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ।
१०८६ शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके ॥३१॥
१०८७ खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।
१०८८ शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥३२॥
१०८९ पतत्त्रिपत्त्रिपतगपतत्पत्त्ररथाण्डजाः ।
१०९० नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्त्रयः ॥३३॥
१०९१ नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।
१०९२ तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥३४॥
१०९३ तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवंजीवश्चकोरकः ।
१०९४ कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥३५॥
१०९५ गरुत्पक्षच्छदाः पत्त्रं पतत्त्रं च तनूरुहम् ।
१०९६ स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभेस्त्रियौ ॥३६॥
१०९७ प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।
१०९८ पेशीकोशोद्विहीनेण्डंकुलायोनीडमस्त्रियाम् ॥३७॥

वल १, शिखिन् १, केकिन् १, मेघनादानुलासिन् १ [९ मयूर(मुजूर)का नाम]॥३०॥ केका २ [मयूरका बोलिको नाम] चन्द्रक १, मेचक १ [२ मयूरका-प्वाँखका चन्द्राकारबुट्टाका नाम] शिखा २, चूडा २ [२ मयूरका-कल्कीका नाम] शिखण्ड १, पिच्छ ३, बर्ह ३ [३ मयूरका-प्वाँखका नाम]॥३१॥ खग १, विहङ्ग १, विहग १, विहङ्गम १, विहायस् १, शकुन्ति १, पक्षिन् १, शकुनि १, शकुन्त १, शकुन १, द्विज १ ॥३२॥ पतत्त्रिन् १, पत्त्रिन् १, पतग १, पतत् १, पत्त्ररथ १, अण्डज १, नगौकस् १, वाजिन् १, विकिर १, वि १, विष्किर १, पतत्त्रि १ ॥३३॥ नीडोद्भव १, गरुत्मत् १, पित्सत् १, नभसङ्गम १ [२७ सामान्यपक्षिका नाम] हारी(रि)त १, मद्गु १, कारण्डव १, प्लव १ ॥३४॥ तित्तिरि १, (तित्तिर १) कुक्कुभ १, लाव १, जीवंजीव १ (जीवाजीव १) चकोरक १, कोयष्टिक १, टिट्टिभक १, (टिटिभक १, टिट्टिभ १) बर्तक १, वर्तिका १ [१३ पक्षिविशेषका ११ नाम] रातो-सुगा-विशेषलाई 'हारीत', पानिकागलाई 'मद्गु र प्लव', कोणेर पक्षिलाई 'कारण्डव' तित्रालाई 'तित्तिरि', वन्कुखुरालाई 'कुक्कुभ', लाभेलाई लाव, मयूर-विशेषलाई 'जीवंजीव' च्याखुरालाई 'चकोर', हुटिट्याउँलाई 'कोयष्टिक', टिटिरीपक्षिलाई 'टिट्टिभ', बट्टाइलाई 'वर्तक' र 'वर्तिका' भन्दछन् ॥३५॥ गरुत् १, पक्ष १, छद १, पत्त्र ३, पतत्त्र ३, तनूरुह ३ [६ प्वाँखका नाम] पक्षति २, पक्षमूल ३ [२ प्वाँख (पखेटा)का फेदका नाम] चञ्चु २ (चञ्चू २) त्रोटि २ [२ चुचाका नाम] ॥३६॥ प्रडीन ३, उड्डीन ३, संडीन ३ [३ उड्नाका नाम] बसेकापक्षिले भुर्र उड्नालाई 'प्रडीन', सोझै-माथितिर उड्नलाई 'उड्डीन', घेरै-वेर-उडोरहनालाई 'संडीन भन्दछन् । 'डीन' 'अनुडीन' इत्यादि अरुपनि पक्षिगतिका भेदछन्[1] ॥ पेशी(शि) २, कोष १, (कोश १) अण्ड ३ [३ फूल-

(१) पक्षिका सयकडौं प्रकारका उडाईको उल्लेख भारतमा गरेको छ । कर्णपर्वको कर्णशल्यपरिहास हेर ।

१०९९ पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।
११०० स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगलं युगम् ॥३८॥
११०१ समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।
११०२ स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥३९॥
११०३ समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।
११०४ स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥४०॥
११०५ वृन्दभेदाः समैर्वर्गः संघसार्थौ तु जन्तुभिः ।
११०६ सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम् ॥४१॥
११०७ पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ।
११०८ स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥४२॥
११०९ कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।
१११० गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्तेगृह्यकाश्च ते ॥४३॥

इति सिंहादिवर्गः ॥५॥

(अंडा)का नाम] कुलाय १, नीड ५ [२ गुँणका नाम] ॥३७॥

पोत १, पाक १, अर्भक १, डिम्भ १, पृथुक १, शावक १, शिशु १ [७ बच्चाका नाम] स्त्रीपुंस १, मिथुन ३, द्वन्द्व ३ [३ लोग्नेस्वास्नीका नाम] युग्म ३, युगल ३, युग ३ [३ जोडाका नाम] ॥३८॥ समूह १, निवह १, व्यूह १, सन्दोह १, विसर १, ब्रज १, स्तोम १, ओघ १, निकर १, व्रात १, वार १, संघात १, सञ्चय १ ॥३९॥ समुदाय १, समुदय १, समवाय १, चय १, गण १, संहति २, वृन्द ३, निकुरम्व ३, कदम्वक ३ [२२ समुदाय(थुप्रा)का नाम] ॥४०॥ वर्ग १ [१ एकै-थरका-वस्तुका-समुदायको नाम] सङ्घ १, सार्थ १ [२ प्राणिका-समूहका नाम] कुल ३ [१ एकै-थरका-प्राणिका-समुदायका नाम] यूथ ५ [१ पशुपक्षिका-समुदायको नाम] ॥४१॥ समज १ [१ पशुका-वथान्को नाम] समाज १ [१ पशु वाहेक प्राणिका समुदायको नाम] निकाय १ [१ एकै-धर्महुने (एक मजहबवाला) प्राणिका-समूहको नाम] पुन्ज (पिञ्ज) १, राशि १, उत्कर १, कूट ५ [४ धान्हरुका-थुप्राका नाम] ॥४२॥ कापोत ३ [१ परेवाका वथानको नाम] शौक ३ [१ सुगाका-वथानको नाम] मायूर ३ [१ मयूरका-वथानको नाम] तैत्तिर ३ [१ तित्राका-वथानको नाम] "काक ३, वाक ३, औलूक ३ [काग, वकुल्ला, लाटोकोसेराका वथानका नाम] इत्यादि अरुपनि पक्षिसमूह-वाचक-शब्द छन्" । छेक १, गृह्यक १ [२ पालेका पशुपक्षिका नाम] ॥४३॥

इति सिंहादिवर्गः ॥५॥

१११ मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।
१११२ स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥१॥
१११३ स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।
१११४ प्रदीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥२॥
१११५ विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।
१११६ प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥३॥
१११७ सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ।
१११८ वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥४॥
१११९ कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।
११२० पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥५॥
११२१ भार्या जायाथ पुंभूम्नि दारः स्यात्तु कुटुम्बिनी ।
११२२ पुरंध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥६॥

मनुष्य १, मानुष १, मर्त्य १, मनुज १, मानव १, नर १ [६ मनुष्य(मानिस)-का नाम] पुंस् १, पञ्चजन १, पुरुष १, पूरुष १, नृ १ [५ लोग्ने-मानिसका नाम] ॥१॥ स्त्री २, योषित् २ (जोषित् २, जोषिता २) अवला २, योषा २ (जोषा २)नारी २, सीमन्तिनी २, वधू २, प्रतीपदर्शिनी २, वामा २, वनिता २, महिला २ (महला २ महेला २) [११ स्वास्नी-मानिसका नाम] ॥२॥ अङ्गना २ [१ मुलायम-राम्रो-आङ्हुने स्त्री] भीरु २ (भीरू २ भीलु २ भीलू २) [१ काँतर स्त्री] कामिनी २ [१ ज्यादा-विषयको-इच्छा-गर्ने स्त्री] वामलोचना २ [१ आँखा राम्राहुने स्त्री] प्रमदा २ [१ यौवनले-मत्त-भयेकी स्त्री] मानिनो २ [१ प्रेमले रोसगरेझैं गर्ने स्त्री] कान्ता २ [१ मन्पर्ने स्त्री] ललना २ [१ धेरै-विलास-गर्ने स्त्री] नितम्बिनो २ [१ ठूलो चाक-हुने स्त्री] ॥३॥ सुन्दरी(रा) २ [१ राम्री स्त्री] रम(णा)णी १ [१ रमण(रति)गर्ने-सिपालु स्त्री] रामा २ [१ रमणगर्ने स्त्री] कोपना २, भामिनी २ [२ रिसाही स्त्री] वरा-रोहा २, मत्तका(सि)शिनी २, उत्तमा २, वरवर्णिनी[1] २ [४ प्रत्येक(सव)अङ्ग-राम्रो-हुने स्त्रीका नाम ॥४॥ महिषी २ [१ पटरानीका नाम] भोगिनी २ [१ रखौटी रानोका नाम] पत्नी २, पाणिगृहीती २. द्वितीया २, सहधर्मिणी २ ॥५॥ भार्या २, जाया २, दार १ (दारशब्द पुंलिङ्गमा बहुवचनान्त मात्रै छ) [७ विवाहिता-स्वास्नीका नाम] कुटुम्बिनी २, पुरन्ध्री(न्ध्रि) २ [२ लोग्ने-छोरा-छोरी-हुने-स्त्री-का नाम] सुचरित्रा २, सती २, साध्वी २, पतिव्रता २ [४ पतिव्रता स्त्रीका नाम] ॥६॥ कृतसापत्निका २ (कृतसापत्नका २) अध्यूढा २, अधिविन्ना २ [३ सौता-पाउने-स्त्रीका

(१) शीतकाले भवेदुष्णा योष्णकाले च शीतला ।
वटच्छायासमाना सा विज्ञेया वरवर्णिनी ॥

जाडामा-ताती रहने, गर्मीमा चीसी रहने, वटवृक्षकी-छायाजस्ती-स्त्रीलाई वरवर्णिनी भनि जान्नुपर्दछ ।

११२३ कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्नाथ स्वयंवरा ।
११२४ पतिंवरा च वर्याऽथ कुलस्त्री कुलपालिका ॥७॥
११२५ कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकाऽनागतार्तवा ।
११२६ स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥८॥
११२७ समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिण्टी तु स्ववासिनी ।
११२८ इच्छावती कामुका स्याद्वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥९॥
११२९ कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका ।
११३० पुंश्चली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥१०॥

नाम] स्वयंवरा २, पतिंवरा २, वर्या २ [३ स्वयंबरगर्ने (आफै लोग्ने रोज्ने) स्त्रीका नाम] कुलस्त्री २, कुलपालिका २, [२ घरानियां-स्त्रीका नाम] ॥७॥ कन्या २, कुमारी २ [२ आठ८वर्षभित्रकी-कन्याका नाम] गौरी २, नग्निका २, अनागतार्तवा २ [३ आठौं वर्षदेखी परपुगेका कन्याका नाम[1]] मध्यमा २, दृष्टरजस् २ [२ पहिले पाली-नछुने-भयेकी-स्त्रीका नाम] तरुणी २ (तलुनी २), युवति २ (युवती २) [२ तरुणीका नाम] ॥८॥ स्नुषा २, जनी २, वधू २ [३ वुहारीका नाम] चिरिण्टी २, (चिरण्टी २) (सु)स्ववासिनी २ [२ तरुणी-भयेपछि-पनि-माइतैवस्ने-स्वास्नीका नाम][2] इच्छावती २, कामुका २ [२ धनप्रभृतिको-इच्छा-गर्ने स्त्री] वृषस्यन्ती २, कामुकी २ [मैथुन (रति)को-इच्छा गर्ने-स्त्रीका नाम] ॥९॥ अभिसारिका २ [१ पोइ (जार)-ले-इसारा-गरेका-ठाँउ-मा रमण-गर्न जाने-स्त्रीका नाम] पुँश्चली २, धर्षिणी २ (धर्षणि २, धर्षिणि २, धर्षणी २) बन्धकी २, असती २, कुलटा २, इत्वरी २ ॥१०॥ स्वैरिणी २, पांशुला २ (पांसुला २) [८ पोइलजाने-स्त्रीका नाम[3]] अशिश्वी २

(१) 'अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशवर्षा भवेत्कन्या तत ऊर्ध्वं रजस्वला' ॥ यो-वचन र 'दशमे नग्निका वा स्यात्' यो-वचनको अनुसन्धानविशेष नगरेर सामान्यरूपले लेखियेको हो ।

(२) 'भर्खर-विवाहभयेकी-तरुणीस्त्रीका नाम हुन्' भनि कोही भन्दछन् । 'सुवासिनी' यस्तो-पाठ पनि हुनाले त्यो-अर्थ-पनि मुनासिवै हो । 'स्ववासिनी' यस्तो-पाठको अनुसार यो-व्याख्या भयेको हो ।

(३) यहाँ पुँश्चली आदिगरेका ८ शब्दको सामान्यरूपले पोइल जाने स्त्री भन्ने अर्थ लेखियो ता पनि, "दोस्रो पोई लिनेलाई कुलटा, तेस्रो लिनेलाई वृषली, चौथो लिनेलाई पुँश्चली, पाँचौं-छैटौं लिनेलाई वेश्या, सातौं-आठौं लिनेलाई युङ्गी, आठ पोईभन्दा वढता (९।१० इत्यादि) लिनेलाई महावेश्या भन्नुपर्दछ, महावेश्या जुन्जातकी भयेपनि अस्पृश्य छ" भनि ब्रह्मवैवर्तपुराणप्रभृतिमा लेखियेको छ—

पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता ।
तृतीये वृषली ज्ञेया चतुर्थे पुँश्चली स्मृता ॥
वेश्या च पञ्चमे षष्ठे, युङ्गी च सप्तमेऽष्टमे ।
अत ऊर्ध्वं महावेश्या साऽस्पृश्या सर्वजातिषु ॥

११३१ स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ।
११३२ अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥११॥
११३३ आलिः सखी वयस्याऽथ पतिवत्नी सभर्तृका ।
११३४ वृद्धा पलिक्नी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञी तु धीमती ॥१२॥
११३५ शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ।
११३६ आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥१३॥
११३७ अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।
११३८ उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥१४॥
११३९ आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा ।
११४० उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥१५॥
११४१ वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ।
११४२ जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥१६॥
११४३ स्त्री नग्निका कोटवी स्याद्दूतीसंचारिके समे ।
११४४ कात्यायन्यर्द्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा ॥१७॥
११४५ सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।
११४६ असिक्नी स्यादवृद्धा या प्रेष्यांऽतःपुरचारिणी ॥१८॥

[१ छोरा-छोरी-नहुने-स्त्रीको नाम] अवीरा २ [१ पति-र-छोरो-नहुने-स्त्रीको नाम] विश्वस्ता २, विधवा २ [२ विधुवाका नाम] ॥११॥ आलि २, सखी २, वयस्या २ [३ सँगिनीका नाम] पतिवत्नी २, सभर्तृका २ [२ सधुवाका नाम] वृद्धा २, पलिक्नी २ [२ वुढी-स्वास्नीका नाम] प्रज्ञा २, प्राज्ञी २ [२ सवुझ-स्त्री-का नाम] प्राज्ञा २, धीमती २ [२ बुद्धिमती-स्त्रीका नाम] ॥१२॥ शूद्री २ [१ शूद्रकी-स्वास्नीका नाम] शूद्रा २ [१ शूद्रजातकी-स्त्रीका नाम] महाशूद्री २ [१ अहीर (ग्वाला)की, छोरी र स्वास्नीका नाम] ॥१३॥ अर्याणी २, अर्या २ [२ वैश्यजातकी-स्त्रीका नाम] क्षत्रिया २, क्षत्रियाणी २ [२ क्षत्रियजातिकी-स्त्रीका नाम] उपाध्याया २, उपाध्यायी २ [२ पढाउने-स्त्रीका नाम] आचार्या २ [१ मंत्रपढाउने (सुनाउने) स्त्रीको नाम] ॥१४॥ आचार्यानी २ [१ मंत्रसुनाउने-गुरुको-स्त्रीको नाम] अर्यी २ [१ जुन्सुकै-जात-की-छोरी-भये-पनि, वैश्यकी स्वास्नीभयेकी-स्त्रीको नाम] क्षत्रियी २ [१ जुन् जातकी छोरी भयेपनि, क्षत्रियकी स्वास्नीभयेकी-स्त्रीको नाम] उपाध्यायानी २, उपाध्यायी २ [२ पढाउनेगुरुकी-स्त्रीका नाम] पोटा २ [१ जुँघादान्ही पनि भयेकी-स्त्रीको नाम] ॥१५॥ वीरपत्नी २, वीरभार्या २ [२ वीरपुरुषको-स्त्रीका नाम] वीरमातृ २, वीरसू २ [२ वीरपुरुषकी-आमाका नाम] जातापत्या २, प्रजाता २, प्रसूता २, प्रसूतिका २ [४ सुत्केरीका नाम] ॥१६॥ नग्निका २, कोटवी २ [२ नाङ्गी-स्त्रीका नाम] दूती २ (दूति २), संचारिका २ [२ दूतीका नाम] लोग्ने-स्वास्नीलाई परस्परको संचार पुऱ्याइदिने-स्त्री-लाई 'दूती' भन्दछन् । कात्यायनी २ [१ गेरुवा वस्त्र-लायेकी-विधुवा-अधवैंसे-स्त्रीका नाम] ॥१७॥ सैरन्ध्री २ [१ अर्काको-चाकरि-गरे-पनि-आफु-सुखी

११४७ वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः ।
११४८ सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शम्भली समे ॥१९॥
११४९ विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा ऽथ रजस्वला ।
११५० स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥२०॥
११५१ ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।
११५२ श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥२१॥
११५३ आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।
११५४ गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥२२॥
११५५ पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ।
११५६ स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥२३॥
११५७ कानीनः कन्यकाजातः सुतो ऽथ सुभगासुतः ।
११५८ सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥२४॥
११५९ पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।
११६० सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥२५॥

रहने, सीप-धेरै-हुने-स्त्रीको नाम] असिक्नी २ [१ भर्खाकि, दर्वारमा-चाकरी-गर्ने, स्त्रीको नाम] ॥१८॥ वारस्त्री २, गणिका २, वेश्या(ष्पा) २, रूपाजीवा २ [४ वेश्याका नाम] वारमुख्या २ [१ सवैले-तारीफ-गरेकी-वेश्याको नाम] कुट्टनी २, श(स)-म्भली २ [२ कुटुनीका नाम] ॥१९॥ विप्रश्निका २, ईक्षणिका २, दैवज्ञा २ [३ शुभाशुभ-शकुन-जान्ने-स्त्रीका नाम] रजस्वला २, स्त्रीधर्मिणी २, अवि २ (अवी २), आत्रेयी २, मलिनी २, पुष्पवती २ ॥२०॥ ऋतुमती २, उदक्या २ [८ परसरेकी-स्त्रीका नाम]

रजस् ३, पुष्प ३, आर्तव ३ [३ रज(परसर्दा-भयेको-रगत)का नाम] श्रद्धालु २, दोहदवती २ [२ गर्भ-रहेपछी अनेकविषयको-इच्छा-गर्ने (अप्सनी लागेकी) स्त्रीका नाम] निष्कला ३ (निष्कली २), विगतार्तवा ३ [२ परसर्न-छाडेकी-स्त्रीका नाम] ॥२१॥ आपन्नसत्वा २, गुर्विणी २, अन्तर्वत्नी २, गर्भिणी २ [४ गर्भिणीका नाम] गाणिक्य ३ [१ वेश्याका डप्फाको नाम] गार्भिण ३ [२ गर्भिणीका डप्फाको नाम] यौवत ३ [१ तरुणीका डप्फाको नाम] ॥२२॥ पुनर्भू २, दिधिषू २ [२ दुईफेर विवाहभयेकी-स्त्रीका नाम] दिधिषु १ [१ दुईफेरविवाह-भयेकी-स्त्रीका द्वितीय पतिको नाम] अग्रेदिधिषू [१ दुईफेर-विवाह-भयेकी-स्त्रीलाई प्रधान-गरेर घरमा-राख्ने-पुरुषको नाम] ॥२३॥ कानीन १ [१ विवाह-का पहिल्यै कन्याले-पायेका-छोराको नाम] सुभगासुत १, सौभागिनेय १ [२ भाग्य-वती स्त्रीका-छोराका नाम] पारस्त्रैणेय १ [१ परस्त्रीमा-पायेका-छोराको नाम] ॥२४॥ पैतृष्वसेय १, पैतृष्वस्रीय १, [२ फुफुका-छोराका नाम] मातृष्वसेय १, मातृष्वस्रीय १ [२ मातृष्वसाका (ठुली आमा-सानी आमाका)छोराका नाम] वैमात्रेय १, विमातृज १ [२ सौतिनी-आमा-का छोराका नाम] ॥२५॥ बान्धकिनेय १, बन्धुल १, असतीसुत १, कौलटेर १, कौलटेय १

११६१ अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ।
११६२ कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ॥२६॥
११६३ तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।
११६४ आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥२७॥
११६५ आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ।
११६६ स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥२८॥
११६७ जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा ।
११६८ ननान्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥२९॥
११६९ भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।
११७० प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥३०॥
११७१ पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ।
११७२ पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥३१॥
११७३ श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ ।
११७४ स्वस्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥३२॥
११७५ "विट्पतिश्च सए वोक्तो भामः स्याद् भगिनीपतिः" ।
११७६ पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ।

[५ व्यभिचारिणी(हिंड्डुवी, नखर्माउली)का-छोराका नाम] ॥२६॥ कौलटिनेय १, कौलटेय १, [२ भीक्मागने-पतिव्रता-स्त्रीका-छोराका नाम] आत्मज ४, तनय ४, सूनु ४, सुत ४, पुत्र ४ [५ छोराका नाम] इनैशब्द छोरीलाई कहँदा स्त्रीलिङ्ग हुन्छन् आत्मजा २, तनया २, सूनु २, सुता २, पुत्री २, दुहितृ २ [६ छोरीका नाम] ॥२७॥ अपत्य ३, तोक ३ [२ सन्तानका नाम] औरस ४, औरस्य ४ (उरस्य ४) [२ आफुले-आफ्नी स्त्रीमा पायेका-छोराका नाम] तात १ (तत १), जनक १, पितृ १ [३ वावुका नाम] ॥२८॥ जनयित्री २ (जनित्री २) प्रसू २, मातृ २, जननी २ (जननि २) [४ आमाका नाम] भगिनी २, स्वसृ २ [२ दिदी र वहिनीका नाम] ननान्दृ १ [१, नन्द, र, आमाज्यूको नाम] नप्त्री २, पौत्री २ [२ नाँतिनीका नाम] "नप्तृ १, पौत्र १, [२ नातिका नाम]" ॥२९॥ यातृ २ [१ देउरानी, जेठानीको नाम] प्रजावती २, भ्रातृजाया २ [२ भाउज्यूका नाम] भाईवुहारीलाई पनी प्रजावती शब्दले कहन्छ । मातुलानी २, मातु(ला)ली २ [२ माइज्यूका नाम] ॥३०॥ श्वश्रू २ [१ सासुको(पोईकी आमा, जोईकी आमाको) नाम] श्वशुर १ [१ ससुराको(पोईको वावु, जोईको वावु)को नाम] पितृव्य १ [१ काका(जेठाकान्छावावुहरु)को नाम] मातुल १ [१ मामाको नाम] ॥३१॥ श्या(स्या)ल १ [१ साला र, जेठान्को नाम] देवृ १, देवर १ [२ देवर र, जेठाज्यूका नाम] स्वस्रीय १, भागिनेय १ [२ भानिजका नाम] जामातृ १, विट्पति १ [२ छोरीजुवाईंको नाम] भाम १, भगिनीपति २ [२ वहिनेजुवाईं र भिनाज्यूका नाम] ॥३२॥ पितामह १ (ततामह १), पितृपितृ १ [२ बाबुका-बावु(जिवा, वाज्ये)का नाम] प्रपितामह १ [१ वाज्येका-बाबुका

११७७ मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥३३॥
११७८ समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यंसहजाः समाः ।
११७९ सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥३४॥
११८० ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।
११८१ धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥३५॥
११८२ अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ।
११८३ भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥३६॥
११८४ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।
११८५ श्वश्रू श्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥३७॥
११८६ दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।
११८७ गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललोऽस्त्रियाम् ॥३८॥
११८८ सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।
११८९ तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः क्लीवः पण्डो नपुंसके ॥३९॥

नाम] यस्तै रीतले—मातामह १, मातृपिता १ [२ आमाका-बाबूका नाम] प्रमाता-मह १, [१ आमाका-बाबुका-बाबुको नाम] पनि जान्नु ॥ सपिण्ड १, सनाभि १ [२ सातपुस्ताभित्रका-दाज्यूभाईका नाम] ॥३३॥ समानोदर्य १, सोदर्य १, सगर्भ्य १, सहज १ [४ सहोदर(एकै भुँडिका)दाज्यूभाईका नाम] सगोत्र १, वान्धव १, ज्ञाति १, बन्धु १, स्व १, स्वजन १ [६ सातपुस्ता-पुँढोका-दाज्यु-भाईका नाम] ॥३४॥ ज्ञातेय ३, बन्धुता २ [२ दाज्यूभाईको-धर्म र तिनैको समुदायका नाम] धव १, प्रिय १, पति १, भर्तृ १ [४ पति(लोग्ने)का नाम] जार १, उपपति १ [२ जारका नाम] ॥३५॥ कुण्ड १ [१ विहागर्ने-पोइ-जिउँदैमा-जार-वाट-पायेका-छोराको नाम] गोलक १ [१ विहागर्ने-पोई-मरे-पछी जारबाट-पायेका-छोराको नाम] भ्रात्रीय १ (भ्रातृव्य १), भ्रातृज १ [२ भतीजाका नाम] भ्रातृभगिनी २, भ्रातृ १ [२ दाज्यू र वहिनी, दिदी र भाई दुवैको १।१ नाम] ई २शब्द २लाई कहने-हुनाले द्विवचनान्त मात्र छन् ॥३६॥ मातापितृ १, पितृ १, मातरपितृ १, प्रसूजन-यितृ २ [४ आमाबाबु दुवैको १।१ नाम] ई ४ शब्द पनि द्विवचनान्तै छन् ॥ श्वश्रू-श्वशुर १ [सासु ससुरा दुवैको १।१ नाम] ई २ शब्द पनि द्विचनान्तै छन् ॥ पुत्र १ [१ छोरा-छोरी-दुवैको १ नाम] यो शब्द पनि द्विवचनान्तै छ ॥३७॥ दंपति १, जंपति २, जायापति १, भार्यापति १ [४ लोग्ने स्वास्नी दुवैको १।१ नाम] ई ४ शब्द पनि द्विवचनान्तै छन् ॥ गर्भाशय १ जरायु १ [२ साल(गर्भ-वेर्ने-छाला)का नाम] उल्व ३, कलल ५ [२ गर्भस्थानमा-जमेका-वीर्य-र-रजका नाम] ॥३८॥ सूतिमास १ वैजनन १ [२ सुत्केरी हुँने महिनाका नाम] गर्भ १, भ्रूण १ [२ गर्भका नाम] तृतीया-

(१) "१४ पुस्तासम्म 'सोदक' तहाँ उप्रान्त २१ पुस्तासम्म 'सगोत्र' कहिन्छन्" भनि धर्मशास्त्रमा लेखिएको छ । सपिण्डको (७ पुस्ताभित्रको) १० दिन, सोदकको ३ दिन, सगोत्रको १ दिन आशौच वार्नु पर्दछ ।

११९० शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ।
११९१ स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥४०॥
११९२ पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा ।
११९३ स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥४१॥
११९४ बालस्तु स्यान्माणवको वयःस्थस्तरुणो युवा ।
११९५ प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥४२॥
११९६ वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।
११९७ जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥४३॥
११९८ अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोंऽसलः ।
११९९ तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः ॥४४॥
१२०० अवटीटोऽवनाटश्चाऽवभ्रटो नतनासिके ।
१२०१ केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः समौ ॥४५॥

प्रकृति २ (तृतीयप्रकृति २) ष(श)ण्ढ १ (षण्ड १) क्लीब १, पण्ड १, नपुंसक ५ [५ नपुंसक(लोग्ने न स्वास्नी)का नाम] ॥३९॥ शिशुत्व ३, शैशव ३, बाल्य ३ [३ बालत्व(बालख अवस्था)का नाम[1]] तारुण्य १, यौवन ३ [२ यौवन(तह्नेरी अवस्था)का नाम] स्थाविर ३ (वार्धक ३) वृद्धत्व ३ [३ बुढ्याइंका नाम] वार्ध-(क्य)क ३ [१ वुढावुढीका-डफ्फाको नाम] ॥४०॥

पलित ३ [१ बुढ्याईंले-रौं फुल्नाको नाम] विस्रसा २, जरा २ [२ वृद्धावस्थाका नाम] उत्तानशया ७, डिम्भा ७, स्तनपा ७, स्तनन्धयी ७ [४ दूदखाने बालखका नाम] यहाँ स्त्रीलिङ्ग देखायेको, रूपयस्तो हुन्छ भनि देखाउनालाई मात्र हो, शब्द ता तिनै लिङ्गमा रहन्छन् । यसैकारणले सामान्य "दुदखाने वालख" भन्ने अर्थ लेखियो ॥४१॥ बाल ७, माणवक ७ [२ वालखका नाम] (वयःस्थ ७) वयस्थ ७, तरुण ७, युवन् ७ [३ जवान(तह्नेरी)का नाम] प्रवयस् ७, स्थविर ७, वृद्ध ७, जीन ७, जीर्ण ७, जरत् ७ [६ बुढाका नाम] ॥४२॥ वर्षीयस् ७, दशमिन् ७, ज्यायस् ७ [३ अतिबुढा (१०० सयेको-पयोलागेका)का नाम] पूर्वज ७, अग्रिय ७, अग्रज ७ [३ जेठाका नाम] जघन्यज ७, कनिष्ठ ७ (कनीयस् ७) यवीयस् ७ (यविष्ठ ७) अवरज ७, अनुज ७ [५ कान्छाका नाम] ॥४३॥ अमांस ७, दुर्बल ७, छा(शा)त ७, [३ दुब्लाका नाम] बलवत् ७, मांसल ७, अंसल ७ [३ बलीयाका नाम] तुन्दिल ७, (तुन्दिक(त) ७) तुन्दिभ ७, तुन्दिन् ७ (तुण्डिल ७, तुण्डिक ७, तुण्डिभ ७, तुण्डिन् ७), बृहत्कुक्षि ७, पिचण्डिल ७ [५ भूँडेका नाम] ॥४४॥ अवटीट ७, अवनाट ७, अवभ्रट ७, नतनासिक ७ [४ नाक-नेप्टो-हुनेका

(१) अन्यत्र—बाल्यावस्थाका कौमार, पौगण्ड, कैशोर, ई ३ अवान्तर अवस्था लेखिएका छन्—
कौमारमापञ्चमाब्दं पौगण्डं दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशाद् यौवनं च ततः परम् ॥—श्रीधरस्वामी

१२०२ विकलाङ्गस्त्वपोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।
१२०३ खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ॥४६॥
१२०४ खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रज्ञुः प्रगतजानुकः ।
१२०५ ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात्संज्ञुः संहतजानुकः ॥४७॥
१२०६ स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ।
१२०७ पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥४८॥
१२०८ बलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः ।
१२०९ जडुलः कालकः पिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ॥४९॥
१२१० अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।
१२११ भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥५०॥
१२१२ स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।
१२१३ क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥५१॥
१२१४ स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।
१२१५ शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥५२॥

नाम] केशव ७, केशिक ७, केशिन् ७ [३ धेरैरँउहुने(लोमश)का नाम] बलिन ७, वलिभ ७ [२ चाउका नाम] ॥४५॥ विकलाङ्ग ७, अपोगण्ड ७ (पो(पौ)गण्ड १) [२ जन्मैदेखि केहि अङ्गहीन हुनेका नाम] खर्व ७, ह्रस्व ७, वामन ७ [३ वाउन्ये (पुड्का)का नाम] खरणस् ७, खरणस ७ [२ तीखो-नाकहुने(नागचुच्चे)का नाम) विग्र ७, (विखु ७, विख्र ७, विख्य ७) गतनासिक ७ [२ छिनेको-नाकहुने-का नाम] ॥४६॥ खुरणस् ७, खुरणस ७ [२ गाई-गोरुका-खुरजस्तो-थेपचो-नाक-हुनेका नाम] प्रज्ञु ७, प्रगतजानुक ७ [२ घुँडानहुनेका नाम] ऊर्ध्वज्ञु ७ (ऊर्ध्वज्ञ ७), ऊर्ध्वजानु ७ [२ ऊँचा (अग्ला) घुँडा-हुनेका नाम] सं(ज्ञा)ज्ञु ७, संहत-जानुक ७ [२ घुँडा-जोरिनेका नाम ॥४७॥ एड ७, बधिर ७ [२ वहिराका नाम] कुब्ज ७, गडुल ७ [२ कुँजाका नाम] कुकर ७, कुणि ७ (कूणि ७) [२ वाङ्गो-हात-हुने-(डुँडा)का नाम] पृश्नि ७, (पृष्णि ७) अल्पतनु ७ [२ सानुजीउ हुने-(सानुगाँठी)का नाम] श्रोण ७, पङ्गु ७ [२ पङ्गु (घुँडा नचल्ने)का नाम] मुण्ड ७, मुण्डित ७ [२ रउँ नहुने मुडुलाका नाम] ॥४८॥ बलिर ७, केकर ७ [२ डेरा (अक्कासे)का नाम] खोड ७, खञ्ज ७ [२ लँगँडाका नाम] जराशब्द (४१ श्लोक) देखी यहाँसम्मका शब्द विशेष्यलिङ्गी छन् ॥ जडुल १, कालक १, पिप्लु १ [३ आङ्को-कालो (टाटो) चिन्हका नाम] तिलक १, तिलकालक १ [२ कोठीका नाम] ॥४९॥ अनामय ३, आरोग्य ३ [२ नीरोगताका नाम] चिकित्सा २, रुक्प्रतिक्रिया २ [२ ओखतिगर्नाका नाम] भेषज ३, औषध ३, भैषज्य ३, अगद १, जायु १ [५ ओखतिका नाम] ॥५०॥ रुज् २, रुजा २, उपताप १, रोग १, व्याधि १, गद १, आमय १ [७ रोग (वेथा)का नाम] क्षय १, शोष १, यक्ष्मन् १, [३ क्षयरोगका नाम] प्रतिश्याय १, पीनस १ [२ रुघा (पीनास)का नाम ॥५१॥ क्षुत् २, क्षुत ३,

१२१६ किलाससिध्मे कच्छ्वां तु पामपामे विर्चाचिका ।
१२१७ कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकः स्त्रिषु ॥५३॥
१२१८ व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ।
१२१९ कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी ॥५४॥
१२२० आनाहस्तु विबन्धः स्याद्ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ।
१२२१ प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥५५॥
१२२२ व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।
१२२३ "श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः" ।
१२२४ अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥५६॥

क्षव १] ३ छिक्का(छिउँ)का नाम] कास १, क्षवथु १ [२ खोकीका नाम] शोफ १, श्वयथु १, शोथ १, [३ सूज (सुनिनु)का नाम) पादस्फोट १, विपादिका २ [२ गोडा-फुटनाका नाम] ॥५२॥

किलास ३, सिध्म ३ [२ दुभोका नाम] कच्छू २, पामन् २, पामा २, विर्चचिका २ [४ लूताका नाम] कण्डू २, (कण्डु २)खर्जू २, कण्डूया २ [३ चिलाईका नाम] विस्फोट(टा) १, विटक ७ (विटिक ७)[२ पिड्का (खटिरा)का नाम] ॥५३॥ व्रण ५, ईर्म ३, अरुस् ३ [३ घाउका नाम] नाडीव्रण १ [१ नसासम्म गडेको-नथाक्ने-घाउको नाम] कोठ १, मण्डलक ३ [२ टाटे-कुष्ठ(कोर)का नाम] कुष्ट ३, श्वित्र ३ [२ सेता कुष्ठ (कोर)का नाम] दुर्नामक ३ (दुर्नामन् ३), अर्शस् ३ [२ हर्सा (अल्काई)का नाम] ॥५४॥ आनाह १, विबन्ध १ [झाडा पिसाव-वन्द-हुने-रोगविशेषका नाम] ग्रहणी २ (ग्रहणीरूज् २), प्रवाहिका २, [२ ग्रहणी-रोगका नाम[1]] प्रच्छर्दिका २, वमि २ (वम १ वमी २), वमथु ३ [२ वमन (वान्ति)का नाम] ॥५५॥ विद्रधि २,

---

(१) अमरसिंहले ग्रहणी र प्रवाहिका यौटै रोगका पर्याय नाम बताये ता पनी आयुर्वेदमा ग्रहणी र प्रवाहिका भिन्न२ रोग मानियेका छन् । पाचक (खायेको-अन्नजल-पचाईदिने) अग्नि(जठराग्नि)को आधार-भयेकी-नाभिस्थानभन्दा केही-माथी-ग्रहणीनाम-भयेकी (अन्न-जल-ग्रहणगर्ने) नाडी रहन्छे । त्यो नाडी अपक्व-अन्नजल-लियेर पक्व-गराई मल-मूत्ररूपमा परिणतपारेर अधोमार्गद्वारा निकाली-दिन्छे । त्यस्नाडीमा दोषसंचय हुनजाँदा खायेको-अन्नजल अपक्वनै निस्कन-लाग्दछ अथवा पक्व-भैगयो भने-पनी धेरै-पटक-गरी निस्कन लाग्दछ । यस्तो रोगलाई ग्रहणीरोग भन्दछन् । आन्वधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणात् ग्रहणी तना । नाभेरूपरिसा ह्यग्निवलोपष्टम्भवृंहिता । अपक्वं धारयत्पन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः" (चरक. चि. अ. १५) । कुपित-भयेका-वायुले-गर्दा संचित-भयेको-कफ मल सहित-भई गुदद्वारवाट धेरै पटक२ गरी निस्कने-रोगलाई प्रवाहिका भन्दछन् । "वायुः प्रवृद्धो निचितं वलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य । प्रवाहतोल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" (माध. नि.) प्रायः दुवै रोगमा पटक धेरै-गरी दिशा वगी-रहने हुनाले कोशकारले मोटामोटी-हिसावले यसोभनेको-होला ।

१२२५ रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके।
१२२६ वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥५७॥
१२२७ ग्लानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः।
१२२८ आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥५८॥
१२२९ दद्रुणो दद्रुरोगी स्यादर्शोरोगयुतोऽर्शसः।
१२३० वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारोऽतिसारकी ॥५९॥
१२३१ स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी।
१२३२ उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥६०॥
१२३३ न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्धनाभौ तुन्दिलतुन्दिभौ।
१२३४ किलासी सिध्मलोऽन्धोऽदृक् मूर्च्छालमूर्तमूर्च्छितौ ॥६१॥

ज्वर १,मेह १, भगन्दर १ [४ रोग-विशेषका नाम] गुदद्वारमा, वस्तिमा, नाभि-कोखा-तिघ्राका जोर्नि-मिर्गौला-मुटु-कलेजा-फियो-मा पैदा भयेर कालान्तरमा फुटने व्रणरोग-विशेषलाई विद्रधि भन्दछन्। ज्वर प्रसिद्ध छ। धातुका व्यथालाई '(प्र) मेह' भन्दछन्, गुदद्वार अंडकोशका मध्यमाहुने व्रणरोगविशेषलाई 'भगन्दर' भन्दछन् ॥ श्लीपद २, पादवल्मीक ३] २ पाउसुन्हिने रोग विशेष (पीलपाव)का नाम] केशघ्न १, इन्द्रलुप्तक १ [२ खोइराका नाम] अश्मरी २, मूत्रकृच्छ्र ३ [२ मूत्रकृच्छ्रका नाम] मूत्रस्थानमा ढुङ्गोजम्ने रोगलाई 'मूत्रकृच्छ्र' भन्दछन्। यहाँदेखी लियेर, शुक्रं तेजोरेतसी च (६१) भन्ने श्लोक-सम्मका-शब्द बिशेष्यनिघ्नलिङ्गी छन् ॥५६॥ रोगहारित् ७, अगदङ्कार ७, भिषज् ७, वैद्य ७, चिकित्सक ७ [५ वैद्यका नाम] वार्त ७, निरामय ७, कल्य ७, उल्लाघ ७ [४ बिरामी-वाट-उत्तियेकाका नाम] ॥५७॥ ग्लान ७, ग्लास्नु ७ [२ व्यथाले-गलेकाका नाम] आमयाविन् ७, विकृत ७, व्याधित ७, अपटु ७, आतुर ७, अभ्यमित ७, अभ्यान्त ७ [७ रोगीका नाम] पामन ७, कच्छुर ७ [२ लूतो-हुने(लूते)का नाम] ॥५८॥ दद्रु ७ (दर्द्रण ७) दद्रुरोगिन् ७ [२ दाद-हुनेका नाम] अर्शस ७, अर्शोरोगयुत ७ [२ हर्साहुनेका नाम] वातकिन् ७, वातरोगिन् ७ [२ वाथ(वात रोग)हुनेका नाम] सातिसार ७, अतिसारकिन् ७ [२ अतिसारहुनेका नाम]॥५९॥ चुल्ल ७, चिल्ल ७, पिल्ल ७ [३ सँधै-चिप्रा-लागी-रहेका-आँखा-हुने (चिप्रे व्यक्ति)का र, चिप्रा-लागेका-आँखा-का नाम][1] उन्मत्त ७ उन्मादवत् ७ [२ बौलाहाका नाम] श्लेष्मल ७, श्लेष्मण ७, कफिन् ७ [३ धेरै-कफहुनेका नाम] ॥६०॥ न्युब्ज ७ [१ कुप्राको नाम] वृद्धनाभि ७ (तुन्दिल ७ तुन्दिभ ७ तुण्डिभ ७, तुण्डिल ७) [३ नाइटो-ठुलो-हुनेका नाम] किलासिन् ७, सिध्मल ७ [२ दुभीहुनेका नाम] अन्ध ७, अदृश् ७ [२ अन्धाका नाम] मूर्छाल ७, मूर्त ७, मूर्छित ७ [३ मूर्छापरेकाका नाम] ॥६१॥ शुक्र ३, तेजस् ३, रेतस् ३, बीज ३, वीर्य ३, इन्द्रिय ३ [६ वीर्यका नाम] मायु १, पित्त ३ [२ पित्तका नाम]

(१) आँखालाई मात्र कहँदा ई ३ शब्द क्लीबलिङ्गीमात्र हुन्छन्।

१२३५ शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।
१२३६ मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥६२॥
१२३७ पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।
१२३८ उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥६३॥
१२३९ रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम् ।
१२४० बुक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा ॥६४॥
१२४१ पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्या नाडी तु धमनिः शिरा ।
१२४२ तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥६५॥
१२४३ अन्त्रं पुरीतत् गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा ।
१२४४ स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥६६॥
१२४५ सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।
१२४६ "नासामलं तु सिंघाणं पिञ्जूषं कर्णयोर्मलम्" ।
१२४७ मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् ॥६७॥
१२४८ पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियौ ।
१२४९ स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥६८॥

कफ १, श्लेष्मन् १ [२ कफका नाम] त्वच् २, असृग्धरा २ [२ छालाका नाम]॥६२॥

पिशित ३, तरस ३, मांस ३, पलल ३, क्रव्य ३, आमिष ३ [६ मासुका नाम] उत्तप्त ३, शुष्कमांस ३, व(ल्लु)ल्लूर ७ [३ सुकेको-मासु(सुकुटी)का नाम] रुधिर ३, असृज् ३, लोहित ३, अस्र ३, रक्त ३, क्षतज ३, शोणित ३ [७ रगतका नाम] बु(बू)क्का वुक्काग्रमांस २, अग्रमांस ३ [२ मुटुका नाम] हृदय ३, हृद् ३ [२ हृदय(कलेजा)का नाम] मेदस् ३, वपा २, वसा २ [३ वोसाका नाम] ॥६४॥ मन्या २ [१ गर्दनका नसाको नाम] नाडी २, धमनि २ (धमनी २) शि(सि)रा २ [३ सामान्य-नाडीका नाम] तिलक ३, क्लोमन् ३ [२ (मिर्गौलाका) नाम] मस्ति(क)ष्क ३, गोर्द ३ (गोद ३) [२ गिदीका नाम] किट्ट ३, मल ५ [२ मल (मयल)का नाम] ॥६५॥ अन्त्र ३ (आन्त्र ३), पुरीतत् ३ [२ आन्द्राका नाम] गुल्म १, प्लीहन् १ [२ फोयाका नाम] वस्नसा २, स्नायु २ [२ ढोडनसा-का नाम] कालखण्ड ३, यकृत् ३ [२ कलेजाका-मांसखंडका नाम] ॥६६॥ सृणि(णी)का २, स्वन्दिनी २, लाला २ [३ रालका नाम] दूषिका २ (दूषीका २) [१ चिप्राको नाम] "सिङ्घाण ३ [१ सिंगानूको नाम] पिञ्जूष ३ [१ काने-गुजीको नाम] मूत्र ३, प्रस्राव १ [२ मूतका नाम] उच्चार १, अवस्कर १, शमल ३, शकृत् ३ ॥६७॥ पुरीष ३, गूथ ५, वर्चस्क ५, विष्ठा २, विष् २ [९ विष्ठाका नाम] कर्पर १, कपाल ५ [२ कपालका नाम] कीकस ३, कुल्य ३, अस्थि ३ [३ हाडका नाम] ॥६८॥

कङ्काल १ [१ अस्थिपञ्जर(मासु, छाला-न भयेको-प्राणिको- शरीर)को नाम] कशेरुका २ [१ पिठ्युँ(डडाँल्नुका)हाडको नाम] करोटि २ (करोटी २)

१२५० स्याच्छरीरास्थि कंकालः पृष्ठास्थ्नि तु कशेरुका ।
१२५१ शिरोऽस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थनि तु पर्शुका ॥६९॥
१२५२ अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ।
१२५३ गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥७०॥
१२५४ कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।
१२५५ पादाग्रं प्रपदं पादः पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥७१॥
१२५६ तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ।
१२५७ जंघा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥७२॥
१२५८ सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्संधिः पुंसि वंक्षणः ।
१२५९ गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥७३॥
१२६० कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्मती ।
१२६१ पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥७४॥
१२६२ कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने ककुन्दरे ।
१२६३ स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥७५॥
१२६४ भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेढ्रं मेहनशेफसी ।
१२६५ मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥७६॥

[१ खप्परको नाम] पर्शुका २ [१ कोखाका-हाड(करङ्)को नाम] ॥६९॥ अङ्ग ३, प्रतीक २, अवयव १, अपघन १ [४ अङ्ग(हात, पाउ इत्यादि)-का नाम] कलेवर ३, गात्र ३, वपुस् ३, संहनन ३, शरोर ३, वर्ष्मन् ३, विग्रह १ ॥७०॥ काय १, देह ५, मूर्ति २, तनु २, तनू २ [१२ शरीरका नाम] पादाग्र ३, प्रपद ३ [२ पाउका अग्रभागका नाम] पाद १, पद् १ (पद ३) अङ्घ्रि १ (ह्नि १) चरण ५ [४ पाउका नाम] ॥७१॥ घुटिका २, गुल्फ १ [२ गोलीगाँठाका नाम] पार्ष्णि १ [१ कुर्कुच्चाको नाम] जङ्घा ३, प्रसृता २ [२ पिंडौलाका नाम] जानु ३, ऊरुपर्वन् ३, अष्ठीवत् ५ [३ घुँडाका नाम] ॥७२॥ सक्थि ३, ऊरु १ [२ तिघ्राका नाम] वङ्क्षण १ [१ तिघ्राका-जोर्नीको नाम] गुद ३, अपान ३, पायु १ [३ गुदद्वारका नाम] वस्ति ४ [१ नाभिदेखि उँधो, इन्द्रियदेखि उँभोका, स्थान(वस्ति)-का नाम] ॥७३॥ कट १ [१ भुँडीको नाम] कटि २, श्रोणि २ (कटी २ श्रोणी २) ककुद्मती २ [३ कटिका नाम] नितम्ब १ [१ कटिको-पश्चाद्भाग (चाक, फिला)-को नाम] जघन ३ [१ स्त्रीका नाभि-उँधोका स्थानको नाम] ॥७४॥ ककुन्दर ३ (कुकुन्दर ३) [१ फीलामा-दुवै-पट्टी-परेका खाल्डाको नाम] स्फिच् २, कटिप्रोथ १ (कटि २ प्रोथ १) [२ (४) कटिमा लागेका-मासुका नाम] उपस्थ १ [१ भग र लिङ्ग दुवैको १ नाम] ॥७५॥ भग ३, योनि ४ [२ भगका नाम] शिश्न १, मेढ्र ३, मेहन ३, शेफस् ३ (शेपस् ३) [४ लिङ्गका नाम] मुष्क १, अण्डकोश १ (अण्डकोष १) वृषण २ [३ अण्डकोशका नाम] त्रिक ३ [१ कटिका हाडको नाम] ॥७६॥

पिच(चि)ण्ड १, कुक्षि १, जठर ३, उदर ३, तुन्द ३ [५ पेटका नाम] स्तन १,

१२६६ पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ ।
१२६७ चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्नना क्रोडं भुजान्तरम् ॥७७॥
१२६८ उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ।
१२६९ स्कन्धो भुजशिरोंऽसोस्त्री संधी तस्यैव जत्रुणी ॥७८॥
१२७० बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।
१२७१ मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥७९॥
१२७२ भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः ।
१२७३ अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्यचाप्यधः ॥८०॥
१२७४ मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।
१२७५ पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥८१॥
१२७६ अंगुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यंगुष्ठः प्रदेशिनी ।
१२७७ मध्यमाऽनामिकाचापि कनिष्ठा चेति ताःक्रमात् ॥८२॥
१२७८ पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।
१२७९ प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥८३॥
१२८० अंगुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशांगुलः ।
१२८१ पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृतांगुलौ ॥८४॥

कुच १ [२ स्तन(बुद)का नाम] चूचुक ३, कुचाग्र ३ [२ दूदका-मन्टीका नाम] क्रोड ६, भुजान्तर ३ ॥७७॥ उरस् ३, वत्स ३, वक्षस् ३ [५ छातीका नाम] पृष्ठ ३ [१ पिठ्युँको नाम] स्कन्ध १, भुजशिरस ३, अंस ५ [३ काँधका नाम] जत्रु ३ [१ काँधको जोर्नी(खगाले हाड्)का नाम] ॥७८॥ बाहुमूल ३, कक्ष १ [२ काखी र कुम्को नाम] पार्श्व ५ [१ कोखाको नाम] मध्यम ३, अवलग्न ३, मध्य ५ [३ कम्मर(डाड)का नाम] ॥७९॥ भुज ४, बाहु ४ (बाह ४) प्रवेष्ट १, दोस् १ (दोस् ३) [४ भुजदण्ड(कुमदेखी अउँलासम्म)का नाम] कफोणि ४ (कफणि ४) कूर्पर १ (कर्पर १) [२ कुहुँनाका नाम] प्रगण्ड १ [१ पाखुराको नाम] प्रकोष्ठ १ [१ कुहुँनादेखी उँधो, नाडीदेखी उँभोका, स्थानको(तल्ला पाखुराको) नाम] ॥८०॥ करभ १ [१ नारी-देखी कांछीअँउँलीसम्मका हत्केलाका बाहिरपट्टिका स्थानको(धारको)नाम] पञ्चशाख १, श(म)य १, पाणि १ [३ हात(पंजा)का नाम] तर्जनी २, प्रदेशिनी २ (प्रदेशनी २) [२ चोर-अउँलाका नाम] ॥८१॥ अङ्गुली २ (अङ्गुलि २) करशाखा २ [२ अउँलाका नाम] अङ्गुष्ठ १, प्रदेशिनी २, मध्यमा २, अनामिका २, कनिष्ठा २ [५ बुढा-अउँला-देखी क्रमैले ५ अउँलाका नाम] ॥८२॥ पुनर्भव(नव) १, कररुह १, नख ५, नखर ५ [४ नख(नङ्)का नाम] प्रा(प्र)देश १ [१ बुढो-अउँलो र, चोर अँउलो फैलायेका वेलाको प्रमाण (कुरेत)को नाम] ताल १ [१ बुढो अँउलो, र, माझको अँउलो फैलायेका बेलाको प्रमाणको नाम] गोकर्ण १ [१ अनामिका(साहिलो)अँउलो र बुढोअँउला फैलायेका वेलाको प्रमाणको नाम]॥८३॥ वितस्ति १ (वितस्ति २) द्वादशाङ्गुल १ [२ बुढो

१२८२ द्वौ संहतौ संहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।
१२८३ पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥८५॥
१२८४ प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ।
१२८५ सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥८६॥
१२८६ व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।
१२८७ ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥८७॥
१२८८ कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।
१२८९ कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साऽवटुर्घाटा कृकाटिका ॥८८॥
१२९० वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।
१२९१ क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥८९॥
१२९२ ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।
१२९३ अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः ॥९०॥
१२९४ रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् ।
१२९५ रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी ॥९१॥
१२९६ ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।
१२९७ कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्ष्णः कनीनिका ॥९२॥

अँउलो र कान्छो अउँलो फैलायेका वेलाको प्रमाणको(वित्ता)को नाम] चपेट १, प्रतल १, प्रहस्त १ [३ लवटाका नाम] ॥८४॥

सं(सि)हतल १, प्रतल १ [२ जोरेका-देउरे-दाहिने-हातका नाम] प्रसृति २ [१ खुंच्यायेको हात(पसर)को नाम] अञ्जलि १ [१ दुई-पसर(१ अञ्जुलि)को नाम] ॥८५॥ हस्त १ [कुँहुँनादेखी अँउलाका-टुप्पासम्म-को-स्थान(२४ अँगुल, १ हात)को नाम] रत्नि २ (सरत्नि २) [१ मूढे हात् (मूठी बाँधेर नापियेको १ हात) को नाम] अरत्नि ४ [१ कुँहुनादेखी कान्छी अँउँली-सम्मको-स्थानको प्रमाण(करीव २३ अंगुल) को नाम] ॥८६॥ व्याम १ [१ वाहाँ (दुवैहात तेर्स्याउदा वीचको स्थान)को नाम] पौरुष ७ [१ पुर्सा (हात ठड्यायेर-उभीयेका-मानिस-वरावरको ऊचाई)को नाम] ॥८७॥ कण्ठ १, गल १ [२ घाँटीका-भित्री भागका नाम] ग्रीवा २, शिरोधि २, कन्धरा २ [३ घांटीका नाम] कम्बुग्रीवा २ [१ तीन-रेखा (धर्का) हुने-घाँटीकोनाम] अवटु १, घाटा २, कृकाटिका २ [३ रुद्रघंटोका नाम] गर्दनका माझको-हाडका नाम भनि कसैरले भन्दछन् ॥८८॥ वक्त्र ३, आस्य ३, वदन ३, तुण्ड ३, आनन ३, लपन ३, मुख ३ [७ मुखका नाम] घ्राण ३, गन्धवहा २, घोणा २, नासा २, नासिका २ [५ नाकका नाम] ॥८९॥ ओष्ठ १, अधर १, रदनच्छद १, दशनवासस् ३ [४ ओठका नाम] चिवुक ३ [१ चिउँडाको नाम] गण्ड १, कपोल १ [२ गालाका, नाम] हनु १ (हनु २) [१ गालाका-उँधो-रहेका-हाडको नाम] ॥९०॥ रदन १ दशन १, दन्त १, रद १ [४ दाँतका नाम] तालु ३, काकुद ३ [२ तालुका नाम] रसज्ञा २, रसना २ (रशना २) जिह्वा २ [३ जिभ्राका नाम] सृक्किन ३, (सृक्किणी

१२९८ लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
१२९९ दृग्दृष्टी चास्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च ॥९३॥
१३०० अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।
१३०१ कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥९४॥
१३०२ उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।
१३०३ चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥९५॥
१३०४ तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।
१३०५ ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः ॥९६॥
१३०६ कबरी केशवेशोऽथ धम्मिलः संयताः कचाः ।
१३०७ शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा ॥९७॥[1]
१३०८ वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।
१३०९ पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥९८॥

२, सृक्कि २), [ओठका २ छेउको नाम]॥९१॥ ललाट ३, अलिक ३ (अलीक ३) गोधि १ [३ निधारका नाम] भ्रू २ [१ आँखिभौको नाम] कूर्च ५ [१ दुई-आँखिभौ-का-माझको नाम] तारका २, कनीनिका २ [२ नानीका नाम] ॥९२॥

लोचन ३, नयन ३, नेत्र ३, ईक्षण ३, चक्षुस् ३, अक्षि ३, दृश् २, दृष्टि२ [८ आँखाका नाम] अस्रु ३, नेत्राम्बु ३, रोदन ३, अस्र ३ (अश्र ३), अश्रु ३ (अस्रु ३) [५ आँसुका नाम] ॥९३॥ अपाङ्ग १ [१ आँखाका-छेउको नाम] कटाक्ष १ [१ कटाक्ष (आँखाका-छेउले-हेर्ना)को नाम] कर्ण १, शब्दग्रह १, श्रोत्र ३, श्रुति ३, श्रवण ३, श्रवस् ३ [६ कानका नाम] ॥९४॥ उत्तमाङ्ग ३, शिरस् ३, शीर्ष ३, मूर्धन् १, मस्तक ५ [५ शिर(टाउका)का नाम] चिकुर १ (चिकूर १), कुन्तल १, वाल १, कच १, केश १, शिरोरुह १ [६ केश(कपालका रौँ)का नाम]॥९५॥ कैशिक ३, कैश्य ३ [२ केशका-समूहका नाम] अलक १, चूर्णकुन्तल १ [२ अलकका नाम] भ्रमरक १ [१ निधारमा-झुन्डीने-अलकका नाम] काकपक्ष १, शिख(खा)ण्डक १ [२ जुल्फीका नाम] ॥९६॥ कबरी २, केशवेश १ [२ चुल्ठाका नाम] धम्मिल्ल १ [१ बद्धकेश (जूरो, खोप)को नाम] शिखा २, चूडा २, केशपाशी २ [३ शिखाका नाम] जटा २, सटा २ [२ जटाका नाम]॥९७॥ वेणि २ (वेणी २) प्रवेणी(णि) २ [२सर्पा कार-गरेर-बनायेका चुल्ठाका नाम] शीर्षण्य १, शिरस्य १ [२ निर्मल-केशकानाम] रोमवाचकशब्ददेखी, पाश, पक्ष, हस्त, ई ३ शब्द पर राखेमा चुल्ठाका नामहुन्छन् ॥९८॥

तनूरुह ३, रोमन् ३, लोमन् ३ [३ सामान्य रौँका नाम] श्मश्रु ३ [१ दाह्रीजुंघाको नाम] आकल्प १, वे(श)ष १, नेपथ्य ३, प्रतिकर्मन् ३, प्रसाधन ३

---

(१) 'व्रतिनः सा-जटा सटा' यस्तो पाठ पनि-प्रामाणिक हो । त्यो पक्षमा सा २, जटा २, सटा ३ [३ जटाका नाम] हुन् । 'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' भनेर बाणमहाकविले विरोधाभास पनि देखायेका छन् ।

१३१० तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ।
१३११ आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥९९॥
१३१२ दशैते त्रिष्वलंकर्ता ऽलंकरिष्णुश्च मण्डितः ।
१३१३ प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥१००॥
१३१४ विभ्राट् भ्राजिष्णूरोचिष्णू भूषणं स्यादलंक्रिया ।
१३१५ अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥१०१॥
१३१६ मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् ।
१३१७ चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥१०२॥
१३१८ वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ।
१३१९ कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्ठनम् ॥१०३॥
१३२० ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।
१३२१ स्वर्णैः प्रालम्बिकाऽथोरः सूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥१०४॥
१३२२ हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिका ।
१३२३ हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः ॥१०५॥

[५ सिंगार-पटारका नाम] ॥९९॥ अलङ्कर्तृ ७, अलङ्करिष्णु ७ [२ सिंगार्नेका नाम] मण्डित ७, प्रसाधित ७, अलङ्कृत ७, भूषित ७, परिष्कृ(स्कृ)त ७ [५ सिंगारियेकाका नाम] ॥१००॥ विभ्राज् ७, भ्राजिष्णु ७, रोचिष्णु ७ [३ गहनाआदिले शोभायमानभयेका (वस्तु)का नाम] भूषण ३ (भूषा २) अलंक्रिया २ [२ गहना-लाउनाले-भयेका-शोभाका नाम] अलङ्कार १, आभरण ३, परिष्का(स्का)र १ विभूषण ३ ॥१०१॥ मण्डन ३ [५ गहनाका नाम] मुकुट ३ (मकुट ३) किरीट ५ [२ मकुटका नाम] चूडामणि १, शिरोरत्न ३ [२ शिरमा-लाउने-मणिका नाम] तरल १ [१ हारका-वीचका-मणिको नाम] ॥१०२॥ बालपश्या २, पारितथ्या २ [२ चुल्ठामा-लाउने-फूलका नाम] पत्रपाश्या २, ललाटिका २ [२ निधारमा-लाउँने-पत्तीका नाम] कर्णिका २, तालपत्र ३ (ताडपत्र ३) [२ कानमा-लाउने-गहना-विशेषका नाम] कुण्डल ३, कर्णवेष्टन ३ [२ चौगडीका नाम] ॥१०३॥ ग्रैवेयक ३, कण्ठभूषा २ [२ घाँटिमा-लाउने-सामान्य गहनाका नाम] लम्बन ३, ललन्तिका २ [२ नाभिसम्म-झुन्डियेका-घाँटिका-गहनाका नाम] प्रालम्बिका २ [१ सुनका-घाँटि-मालाउने-नाभिसम्म पुगेका-गहनाको नाम] उरःसूत्रिका २ [१ मोतीको, नाभिसम्म-पुग्ने, गहनाको नाम] ॥१०४॥ हार १, मुक्तावली २ [२ मोतीको माला(हार)का नाम] देवच्छन्द १ [१ सये-लुङ् हुने-मोतीका-मालाको नाम] गुच्छ १ (गुत्स १) गुच्छार्ध १ (गुत्सार्ध १) गोस्तन १ ॥१०५॥ अर्धहार १, माणवक १, एकावली २, नक्षत्रमाला २ [७ हारविशेषका ११ नाम] वत्तीस-लुङ्का-मोतीका-मालाई 'गुच्छ (गुत्स)', चौवीस-लुङ्का-हारलाई 'गुच्छार्ध (गुत्सार्ध)', चार-लुङ्का-हारलाई,

(१) आजकाल पोतेलाई पनि उरःसूत्रिका भन्न लागेका छन् ।

१७

१३२४ अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।
१३२५ सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥१०६॥
१३२६ आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।
१३२७ केयूरमङ्गदं तुल्ये अंगुलीयकमूर्मिका ॥१०७॥
१३२८ साक्षरांगुलिमुद्रा स्यात्कंकणं करभूषणम् ।
१३२९ स्त्रीकटयां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥१०८॥
१३३० क्लीबे सारसनं चाथ पुंस्कटयां शृंखलं त्रिषु ।
१३३१ पादांगदं तुलाकोटिर्मंञ्जीरो नूपुरो ऽस्त्रियाम् ॥१०९॥
१३३२ हंसकः पादकटकः किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।
१३३३ त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥११०॥
१३३४ वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।
१३३५ कौशेयं कृमिकोशोत्थं रांकवं मृगरोमजम् ॥१११॥

'गोस्तन' वाह्र-लुङ्का-हारलाई 'अर्धहार', वीस-लुङ्को-हारलाई 'माणवक', एकै-लुङे हारलाई 'एकावली', ज्मा-सत्ताइस्-मोतीहुने-हारलाई 'नक्षत्रमाला' भन्दछन् ॥१०६॥

आवापक १, परिहार्य १, कटक १, वलय ५ [४ वाला, चुरा, कडाका नाम] केयूर ३ अङ्गद ३ [२ पाखुरामा लाउने गहना (वाजूवन्द)का नाम] अङ्गुलीयक ३, ऊर्मिका २ [२ अउँठीका नाम] ॥१०७॥ अङ्गुलिमुद्रा २ [२ छापे-अउँठीका नाम] कङ्कण ३, करभूषण ३ [२ कंकनका नाम] मेखला २, काञ्ची २ (काञ्चि २) सप्तकी २, रशना २ (रसना २) ॥१०८॥ सारसन ३ [५ स्त्रीका-कंमरमा लाउने (सुन्, चाँदी, को) सिक्री (कर्धनी)का नाम[१]] शृङ्खल ७ [१ पुरुषको (सुन्, चाँदीको) कर्धनी (सिक्री)को नाम] पादाङ्गद ३, तुलाकोटि(टी) २, म(ञ्जील)ञ्जीर ५, नूपुर ५ [४ पाउजेवका नाम] ॥१०९॥ हंसक १, पादकटक १ [२ कल्लीका नाम] कसैरले, पादाङ्गद आदि गरेका ६ शब्द 'पाउजेब'का नाम हुन् भनेका छन् ॥ किङ्किणी २, (कङ्किणी २. किङ्किणि २) क्षुद्रघण्टिका २ [२ घुँगुरुका नाम] वस्त्रयोनि ४ [१ लुगा-वुन्नहुने-धागो-आउने, वोक्रो, फल, क्रिमि (किरो), रँउँ, ई ४ को नाम] ॥११०॥ वाल्क ७ [१ रुखका वोक्राका-डोराले-वनायेका-वस्त्रको नाम] फाल ७, कार्पास ७, वादर ७ [३ फल (कपास)का-धागाले-वनेका-वस्त्रका नाम] कौशेय ७ [१ किरावाट निस्केका-धागाले-वनेको-वस्त्र (रेसमी वस्त्र)का नाम] राङ्कब ७ [१ पशुका-रँउँले वनेका-वस्त्रको नाम] ॥१११॥

---

(१) यहाँ मेखला आदि गरेका पाँचै शब्दको अर्थ यौटै भने ता पनि, ग्रन्थान्तरमा—यौटै सिक्री-वाला(एकलुङे)लाई 'काञ्ची', आठलुङेलाई 'मेखला', सोह्रलुङेलाई 'रसना', पच्चीस-लुङेलाई 'कलाप' भन्नु भनेको छ ।

एकयष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ।
राजयष्टिश्च रसना तत्त्वयष्टिः कलापकः ॥

१३३६ अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरम् ।
१३३७ तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥११२॥
१३३८ पत्त्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ।
१३३९ क्षौमं दुकूलं स्याद्द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥११३॥
१३४० स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।
१३४१ दैर्घ्यमायाम आरोहः परिणाहो विशालता ॥११४॥
१३४२ पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ।
१३४३ वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥११५॥
१३४४ सुचेलकः पटोऽस्त्री स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः ।
१३४५ निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककम्बलौ ॥११६॥
१३४६ अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके ।
१३४७ द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥११७॥
१३४८ संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ।
१३४९ नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥११८॥

अनाहत ७, निष्प्रवाणि ७, तन्त्रक ७ [३ भरखर तान्‌वाट झिकेका (नयाँ) वस्त्रका नाम] उद्गमनीय ३ [१ धोयेका २ थान लुगाको नाम] यहाँ 'वस्त्रयोर्युगम्' भन्नाले २ थान भनेको छ ता पनि, उद्गमनीय शब्दले, केवल धोयेको १।१ थान धोती, उपर्नालाई कहँदामात्र प्रयोग देखिन्छ ॥११२॥ पत्त्रोर्ण ३ धौतकौशेय ३ [२ धोयेका-रेशमी-वस्त्रका नाम] बहुमूल्य ७, महाधन ७ [२ धेरै-मोलपर्ने-वस्त्रका नाम] क्षौम ३, दुकूल ३ [२ पट्टवस्त्र (तिसो(आलस)का-डोराले-बनेको वस्त्र) का नाम] निवीत ७, प्रावृत ७ [२ ओढिने वस्त्रका नाम]॥११३॥ दशा २ (दशाशब्दनित्यबहुवचनान्तछ) वस्ति ४ (यो शब्द पनि बहुवचनान्त छ) [२ वस्त्रका छेउका नाम] दैर्घ्य ३, आयाम १, आरोह १[३ लमाईका नाम] परिणाह १, विशालता २ [२ गज (पनाहा)का नाम] ॥११४॥ पटच्चर ३, जीर्णवस्त्र ३ [२ पुरानालुगाका नाम] नक्तक १ (लक्तक १) कर्पट १ [२ पुरानामैला-लुगाका नाम] वस्त्र ३, आच्छादन ३, वासस् ३, चेल ३ (चैल ३) वसन ३, अंशुक ३ [६ वस्त्रका नाम] ॥११५॥ सुचेलक १, पट ५ [२ असलवस्त्रका नाम] वराशि १ (वरासि १) स्थूलशाटक १ [२ ठूला-वस्त्र(थान)-का नाम] निचोल १, प्रच्छदपट १ [२ तन्नाका नाम] कसैकसैले 'झापन्‌को नाम' भनेको छ ॥ रल्लक १, कम्बल १ [२ कंवल (राडीपाखी प्रभृति ऊनी वस्त्र)का नाम] ॥११६॥ अन्तरीय ३, उपसंव्यान ३, परिधान ३, अधोंऽशुक ३ [४ धोती-फरिया-साडी प्रभृतिका नाम] प्रावार १ (प्रावर १) उत्तरासङ्ग १, बृहतिका २ ॥११७॥ संव्यान ३, उत्तरीय ३ [५ उपर्ना पछेउरा दोलाई प्रभृति (ओढना)का नाम] चोल १, कूर्पासक ५ [५ चोलाका नाम] नीशार १ [१ जाडामा-ओढने-वाक्‌ला-लुगाको नाम] ॥११८॥

चण्डातक ५ [१ लहँगाको नाम] आप्रपदीन ७[१ पाउसम्म पुग्नेगरि-लायेका,

१३५० अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमस्त्रियाम् ।
१३५१ स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥११९॥
१३५२ अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ।
१३५३ प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥१२०॥
१३५४ परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।
१३५५ उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः ॥१२१॥
१३५६ स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोऽथ प्रबोधनम् ।
१३५७ अनुबोधः पत्रलेखा पत्रांगुलिरिमे समे ॥१२२॥
१३५८ तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।
१३५९ द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् ॥१२३॥
१३६० काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाल्हीकपीतने ।
१३६१ रक्तसंकोचपिशुनं धीरं लोहितचन्दनम् ॥१२४॥
१३६२ लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।
१३६३ लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् ॥१२५॥

ओढेका वस्त्रको नाम] ॥११९॥ वितान ५ उल्लोच १ [२ चाँदनी, चँदुवाका नाम] दूष्य ३ (दूश्य ३) [१ पालको नाम] 'पटवास १, पटकुटी २ इत्यादि शब्दपनि 'पाल', वाचक छन्॥ प्रतिसीरा २, जवनिका २, (यमनिका २), तिरस्करिणी २ (तिरस्कारिणी २) [३ पर्दाका नाम] कोही२ 'कलाँतका' नाम भन्दछन् ॥ १२०॥ परि(प्रति)कर्मन् ३, अङ्गसँस्कार १ [२ अङ्ग-स्वच्छराम्रोगर्ने-काम (तैलाभ्यङ्ग, उद्वर्तन, स्नान इत्यादि)का नाम] मार्ष्टि २, मार्जना २, मृजा २ [३ पुछनाका नाम] उद्वर्तन ३, उत्सादन ३ [२ बुकुवा-प्रभृतिले,-अङ्ग-निर्मल-गर्नाका नाम] आप्लाव १, आप्लव १ [॥१२१॥ स्नान ३ [३ स्नान(नुहाँउनु)का नाम] चर्चा २, चार्चिक्य ३, स्थासक १ [३ चन्दन-आदि-लाउनाका नाम] प्रबोधन ३, अनुबोध १ [२ गन्धउडेका-वस्तुलाई,-फेरी सुगन्धी-पार्नाका नाम] अर्थात् जस्तै—केसरको गन्ध उडयो-भने गाइको घिउले, तेस्को मर्दन गर्दा, फेरी जस्ताको तस्तो गन्ध हुन्छ। कस्तूरीको गंध उडयो-भने मदिरा अलिकति मिलाउदा, जस्ताकोतस्तो हुन्छ, इत्यादि गन्धोद्बोधककर्मका ई २ नाम हुन् ॥ पत्रलेखा २, पत्राङ्गुलि २ [२पत्ररेखा(गाला-स्तन प्रभृति-स्थानमा कस्तूरी प्रभृतिले लेखियेका माछा-चरा-प्रभृतिका आकार)का नाम]॥१२२॥ तमालपत्र ३, तिलक ५, चित्रक ३, विशेषक ५ [४ निधारमा-लायेका-सुगन्धिद्रव्यका-टिकाका नाम] कुङ्कुम ३ ॥१२३॥ काश्मीरजन्मन् ३, अग्निशिख ३, वर ३, वाह्लीक(ह्लि)क ३, पीतन ३, रक्त ३, संकोच ३, पिशुन ३, धीर ३, लोहितचन्दन ३ [११ कुङ्कुम,(केसर)का नाम] ॥१२४॥

लाक्षा २, राक्षा २, जतु ३, याव १ (यावक १) अलक्त १, द्रुमामय १ [६ लाहा(माहुर)का नाम]लवङ्ग ३, देवकुसुम ३, श्रीसंज्ञ३ [३ ल्वाङ्गका नाम]जायक ३ ॥१२५॥ कालीयक ३, कालानुसार्य ३ [३ पहेंला-अगुरु(धूपी)का नाम] वंशक ३

१३६४ कालीयकं च कालानुसार्यं चाथ समार्थकम् ।
१३६५ वंशकागुरुराजार्हलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥१२६॥
१३६६ कालागुर्वगुरु स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।
१३६७ यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥१२७॥
१३६८ बहुरूपोऽप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।
१३६९ तुरुष्कः पिण्डकः सिल्हो यावनोऽप्यथ पायसः ॥१२८॥
१३७० श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।
१३७१ मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् ॥१२९॥
१३७२ कङ्कोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।
१३७३ धनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥१३०॥
१३७४ गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।
१३७५ तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥१३१॥
१३७६ तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।
१३७७ कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥१३२॥
१३७८ कर्पूरागरुकस्तूरीकंकोलैर्यक्षकर्दमः ।
१३७९ गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥१३३॥
१३८० चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ।
१३८१ संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥१३४॥

(वंशिक ३) अगुरु ३ (अगुरु १)राजार्हं ३, लोह ३, कृमिज ३, जोङ्गक ३ [६ सामान्य-अगुरु(धूपी)का नाम]॥१२६॥ कालागुरु ३, अगुरु ३ [२ काला-अगुरु(धूपी)का नाम मङ्गल्या २ [१ बेलीझैं-वास्ना आउने-अगुरुको नाम] यक्षधूप १, सर्जरस १, राल १, सर्वरस १॥१२७॥ वहुरूप १ [५ सालधूपका नाम] वृकधूप १, कृत्रिमधूप(क) १ [२ वनायाकाधूपका नाम] तुरुष्क १, पिण्डक १, सिल्ह १, यावन १ [४ लोहवान(धूप-विशेष)का नाम] पायस १॥१२८॥ श्रीवास १, वृकधूप १, श्रीवे(पि)ष्ट १, सरलद्रव १ [५ सल्लाका-खोटाका नाम] मृगनाभि १, मृगमद १, कस्तुरी २ [३ कस्तूरीका नाम] कोलक ३ ॥१२९॥ कङ्कोलक ३, कोशफल ३ [३ मरिचकंकोल(फलकपूर)का नाम] कर्पूर ५, घनसार १, चन्द्र १, सिता(भ)भ्र १, हिमवालुका २ [५ कपूरका नाम] ॥१३०॥ गन्धसार १, मलयज १, भद्रश्री १, चन्दन ५ [४ श्रीखण्डका नाम] तैल-पर्णिक ३, गोशीर्ष ३, हरिचन्दन ५ [३ चन्दनविशेषका १।१ नाम] ॥१३१॥ तिल-पर्णी २, पत्राङ्ग ३, रञ्जन ३, रक्तचन्दन ३, कुचन्दन ३ [४ रक्तचन्दनका नाम] जातीकोश ५ (जातिकोश ५, जातीकोष ५, जातिकोष ५) जाती(ति)फल ३ [२ जाईफलका नाम] ॥१३२॥ यक्षकर्दम १ [१ यक्षकर्दमको नाम] कर्पूर, अगुरु, कस्तूरी, कंकोल ई ४ मिलाइयेपछि 'यक्षकर्दम' कहिन्छ । गात्रानुलेपनी २, वर्ति २, वर्णक ३, विलेपन ३ [४ शरीरमा-लाउनलाई घोटेका-सामान्य-सुगन्धिद्रव्यका नाम] ॥१३३॥ चूर्ण ३, वासयोग १ [२ शरीर-सुगन्ध-पार्ने-सुगन्धिद्रव्यका-धूलाका नाम]

१३८२ माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ।
१३८३ प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥१३५॥
१३८४ प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्वैकक्षिकं तु तत् ।
१३८५ यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ ॥१३६॥
१३८६ रचना स्यात्परिस्पन्द आभोगः परिपूर्णता ।
१३८७ उपाधनं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥१३७॥
१३८८ शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।
१३८९ गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥१३८॥
१३९० समुद्गकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।
१३९१ प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः ॥१३९॥
१३९२ दर्पणे मुकुरादर्शौ व्यजनं तालवृन्तकम् ।

इति मनुष्यवर्गः ॥६॥

भावित ७, वासित ७ [२ सुगन्धवाला द्रव्यमा-मिलायेर, गन्धसारियेका वस्तुका नाम] अधिवासन ३ [१ सुगन्धि-द्रव्यले शरीर प्रभृतिलाई-सुगन्धपार्नाको नाम] ॥१३४॥

माल्य ३, माला २, स्रज् २ [३ फूलका-मालाका नाम] गर्भक १ [१ झुप्पा(शिरका माला)को नाम] प्रभ्रष्टक ३ [१ शिखा, चुल्ठा, मा झुन्डियेका-मालाको नाम] ललामक ३ [१ पगरिगुतेझैं गरि-लायेका-मालाको नाम] ॥१३५॥ प्रालम्ब [१ छातीमा सोझोंगरी लायेका-मालाको नाम] वैक(क्ष)क्षिक ३ [१ जनैलायेझैंछट्केगरी-लायेका-मालाको नाम] आपीड १, शेखर १ [२ शिरमा-घुसार्ने-गुँथाका नाम] ॥१३६॥ रचना १, परिस्प(स्य)न्द १ [२ मालाका रचना(उनाईं)-का नाम] आभोग १, परिपूर्णता २ [२ परिपूर्णहुना(पुग्ना)का नाम] उपधान ३, उपबर्ह १ (उपवर्ह १) [२ तकियाका नाम] शय्या २ शयनीय ३ ॥१३७॥ शयन ३ [३ वछ्याँनका नाम] मञ्च १, पर्यङ्क १, पल्यङ्क १, खट्वा २ [४ पलङ् (खाट)का नाम] गेन्दुक १ (गेण्डुक १ गेण्डूक १) कन्दुक १ [२ भकुन्डाका नाम] सुत्ताखेरी, गालामा राखने 'सानु तकिया(गाले तकिया)का नाम' पनि हुन् । दीप १, प्रदीप १ [२ वत्तिका नाम] पीठ ३, आसन ३ [२ आसनका नाम] ॥१३८॥ समुद्गक १, संपुटक १ [२ वट्टाका नाम] प्रतिग्राह १, पतद्ग्रह १ [२ फिग्दानीका नाम] प्रसाधनी २, कङ्कतिका २ [२ काँगियाका नाम] पिष्टात १, पटवासक १ [२ अवीरका नाम] कसैरले 'बुकुवाको' नाम भन्दछन् । तर, प्रयोग भने तेस अर्थमा देखिदैन । रत्नावलीमा "कीर्णैः पिष्टातकौघैः" भनि वसन्तवर्णनगर्दा अवीरै लियेको हो, बुकुवा ता कोही छर्दैन ॥१३९॥ दर्पण १ (दर्पण ३) मुकुर १ (मकुर १) आदर्श १ [३ ऐंनाका नाम] व्यजन ३, तालवृन्तक ३ [२ पङ्खाका नाम]॥

इति मनुष्यवर्गः ॥६॥

१३९३ संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।
१३९४ वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥१॥
१३९५ विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।
१३९६ राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥२॥
१३९७ माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।
१३९८ ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥३॥
१३९९ आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।
१४०० विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्वृतः ॥४॥
१४०१ विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।
१४०२ धीरो मनीषीज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥५॥
१४०३ धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।
१४०४ दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥६॥
१४०५ "मीमांसको जैमिनीये वेदान्ती ब्रह्मवादिनि ।
१४०६ वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि ॥(१)॥

सन्तति २, गोत्र ३, जनन ३, कुल ३, अभिजन १, अन्वय १, वंश १, अन्ववाय १, सन्तान १ [९ सन्तानका नाम] वर्ण १, चातुर्वण्य ३ [२ चार-वर्णका नाम] ब्राह्मण, क्षत्रि, वैश्य (वनियाँ), शूद्र ई ४ वर्ण छन् ॥१॥ राजबीजिन् ७, राजवंश्य ७ [२ राजाका-वंशमा-उत्पन्नहुनेका नाम] बीज्य ७, कुलसंभव ७ [२ कुलमा-जन्मेका नाम] ॥२॥ मा(म)हाकुल ७, कुलीन ७, आर्य ७, सभ्य ७, सज्जन ७, साधु ७ [६ कुलीन(घरानियाँ)का नाम] ब्रह्मचारिन् १, गृहिन् १, वानप्रस्थ १, भिक्षु १ [४, चार आश्रमीका १।१ नाम] उपनयन (व्रतबन्ध) भयेपछि, विधिपूर्वक विवाह नहुन्ज्यालू, मनसा, कर्मणा, वाचा, स्त्री संभोग नगर्नेलाई 'ब्रह्मचारी' भन्छन् । गृहस्थाश्रमगर्नेलाई 'गृही' भन्दछन् । बुढोहुँनलागेपछि, नातिको मुखदेखेपछि, स्त्रीलाई घरै छाडेर, अथवा साथै लियेर, वनमा गई तपस्या गर्नेलाई 'वानप्रस्थ' भन्दछन् । वानप्रस्थ आश्रममा केहिदिन रहि, वैराग्य पूर्ण भयेपछि, संन्यास लिनेलाई 'भिक्षु' (यति) भन्दछन् । ब्रह्मचर्यवाट, र गार्हस्थ्यवाट, एकदम संन्यासलिनेलाई पनि 'भिक्षु, यति' भन्दछन् ॥३॥ आश्रम ५ [१ चार (४) आश्रमका नाम] द्विजाति १, अग्रजन्मन् १, भूदेव १, वाडव १, विप्र १, ब्राह्मण १ [६ ब्राह्मणका नाम] षट्कर्मन् १ [१ षट्कर्मगर्ने ब्राह्मणको नाम] यजन, याजन (यज्ञगर्नु, गराउनु,) पठन, पाठन (पढनु पढाउनु) दान, आदान (दानदिनु, लिनु) ई ६ 'षट्कर्म' हुन् ॥४॥ विद्वस् १, विपश्चित् १, दोषज्ञ १, सत् १, सुधी १, कोविद १, बुध १, धीर १, मनीषिन् १, ज्ञ १, प्राज्ञ १ (प्रज्ञ १) संख्यावत् १, पण्डित १, कवि १ ॥५॥ धीमत् १, सूरिन् १ (सूरि १) कृतिन् १, कृष्टि १, लब्धवर्ण १, विचक्षण १, दूरदर्शिन् १, दीर्घदर्शिन् १ [२२ पण्डितका नाम] श्रोत्रिय १, छान्दस १ [२ वैदिकका नाम] ॥६॥ "मीमांसक १, जैमिनीय १ [२ मीमांसा-शास्त्र जान्नेपढनेका नाम] वेदान्तिन्

१४०७ नैयायिकस्त्वाक्षपादः स्यात्स्याद्वादिकआर्हतः ।
१४०८ चार्वाकलौकायतिकौसत्कार्ये सांख्यकापिलौ ॥(२)॥"
१४०९ उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः ।
१४१० मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥७॥
१४११ यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ।
१४१२ इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥८॥
१४१३ स गीष्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपः ।
१४१४ सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥९॥
१४१५ अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः ।
१४१६ लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥१०॥
१४१७ छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।
१४१८ एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥११॥

१, ब्रह्मवादिन् १ [२ वेदान्तजान्नेका नाम] वैशेषिक १, औलूक्य १ [२ सात-पदार्थ मान्ने—न्यायशास्त्र जान्ने पढनेका नाम] सौगत १, शून्यदादिन् १ [२ बौद्धमत जान्ने पढनेका नाम] ॥१॥ नैनायिक १, आक्षपाद १ (अक्षपाद १) [२ सोह्र-पदार्थ-मान्ने—न्यायशास्त्र जान्नेका नाम] स्याद्वादिक १, आर्हत १ [२ आर्हत (नास्तिक-विशेष)का नाम] स्वर्ग नरक केही छैन शरीरमा अङ्गुष्ठजत्रो आत्मा छ, आवरण (शरीर) गिरेपछी, पिंजराको सुगा उडेझैं आत्मा उड्दछ, मोक्ष तेही हो भन्ने नास्तिकविशेषलाई 'आर्हत' भन्दछन् ॥चार्वाक १, लौकायतिक १ [२ शरीरै-लाई-आत्मा-मान्ने-नास्तिक-विशेषका नाम] सांख्य १, कापिल १ [२ सांख्य-शास्त्रजान्नेका नाम]" ॥(२)॥ उपाध्याय १, अध्यापक १ [२ पढाउने गुरुका नाम] गुरु १ [१ गर्भाधानादि संस्कार गर्ने वावु र मंत्रसुनाउनेको नाम] आचार्य १ [१ साङ्गोपाङ्ग-सार्थ-वेदपढाउनेको नाम] व्रतिन् १ ॥७॥ यष्टृ १, यजमान १ [३ यज्ञगर्नेका नाम] दीक्षित १ [१ सोमयागको दीक्षाग्रहणगर्नेको नाम] इज्याशील १, यायजूक १ [२ धेरैयज्ञगर्नेका नाम] यज्वन् [१ विधिपूर्वक-यज्ञगर्नेको नाम] ॥८॥ स्थपति १ [१ बृहस्पतिसव नामगरेको यज्ञगर्नेको नाम] सोमपीथिन् १, (सोमपीतिन् १, सोमपी-विन् १), सोमप १ (सोमपा १) [२ सोमयज्ञगर्नेका नाम] सर्ववेदस् १ [१ सर्वं-स्वदान-गर्नुपर्ने-यज्ञ (विश्वजित्-आदि-यज्ञ) गर्नेको नाम] ॥९॥ अनूचान १ [१ साङ्गोपाङ्ग-वेदपढनेको नाम] समावृत्त १ [१ समावर्तनकर्म गर्नेको नाम] वेद साङ्गोपाङ्ग (अथवा यथाशक्ति १।२ वेद) पढेपछी, गृहस्थाश्रमगर्नलाई गुरुवाट आज्ञा पायेर गरिने कर्म-लाई "समावर्तन" भन्दछन् । सुत्वन् १ [१ यज्ञान्तमा-अवभृथ-स्नानगर्ने-यज्ञकर्ताको नाम] ॥१०॥ छात्र १, अन्तेवासिन् १, शिष्य १ [३ शिष्यका नाम] शैक्ष १, प्राथमकल्पिक १ [२ भर्खर वेद-थाल्नेका नाम] सब्रह्मचारिन् १ [१ एकैपाठहुने-सहाध्यायीको नाम] ॥११॥ सतीर्थ्य १, एकगुरु १ [२ एकगुरुसँग-पढनेका नाम] अग्निचित् १ [१ अग्निहोत्री र, चयन यज्ञ गर्नेको नाम] ऐतिह्य ३,

१४१९ सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निमग्निचित् ।
१४२० पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥१२॥
१४२१ उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।
१४२२ यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥१३॥
१४२३ पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।
१४२४ एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥१४॥
१४२५ समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।
१४२६ आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥
१४२७ प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ।
१४२८ सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्चते ॥१६॥
१४२९ अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुः सामर्ग्विदः क्रमात् ।
१४३० आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

इतिह ८ [२ ऐतिह्यका नाम] पहिलेदेखी चलेको, फेद नहुने कुरालाई "ऐतिह्य" भन्दछन् । जस्तै–"फलाना बरका रुखमा भूत बसेको छ" यसोभन्नेलाई, 'तैले देखिथिस्' भन्दा, 'मैले ता देखिन, बुढाहरु तेसै भन्दछन्' भन्दछ । बुढाहरलाई सोद्धा, 'मैंले पनि देखेको ता होइन, बुढाहरु तेसै भन्दथे' भन्दछन् । एवंरीत्या फेद नहुने टुप्पोमात्रै फैलिने त्यस्ता खबरलाई 'ऐतिह्य' भन्नु ॥१२॥ उपज्ञा २ [१ कसैले-नजाँनेंका-कुरालाई-पहिले-जान्नाको नाम] उपक्रम १ [१ जानेर-काम-थाल्नाको नाम] यज्ञ १, सव १, अध्वर १, याग १, सप्ततन्तु १, मख १, क्रतु १ [७ यज्ञका नाम] ॥१३॥ पाठ १ 'ब्रह्मयज्ञ १' [२ पढनु, पढाउनुका नाम] होम १ 'देवयज्ञ १' [२ होमका नाम] अतिथिसपर्या २, आतिथ्य ३ 'मनुष्ययज्ञ' १ [३ अतिथि (पाहुना)को सत्कारका नाम] तर्पण ३ 'पितृयज्ञ १' [२ तर्पणश्राद्धको नाम] बलि १ भूतयज्ञ १ [२ बलिका नाम] गाई, कुकुर, काग, प्रभृतिलाई ग्रास दिनालाई 'बलि' भन्दछन्, त्यसैलाई 'भूतयज्ञ' भन्दछन् । महायज्ञ १ [१ इनैपञ्च ५ यज्ञको नाम] ॥१४॥ समज्या २, परिषद् २ (पर्षद् २) गोष्ठी २, सभा २, समिति २, संसद् २, आस्थानी २, आस्थान ३, सदस् ६ [९ सभाका नाम] ॥१५॥ प्राग्वंश १ [१ प्राग्वंशको नाम] यज्ञशालामा, हविर्गेह(होमको सर्जाम राखने ठाँउ)देखी पूर्व तिर सदस्य (यज्ञको-भूल्चूक हेर्ने)लाई राख्ने ठाउँ बनायेको हुन्छ, तेही ठाँउँलाई 'प्राग्वंश' भन्दछन् । सदस्य १ [१ यज्ञमा भूल्चूक् हेर्ने ऋत्विक्विशेषको नाम] सभासद् १, सभास्तार १, सभ्य १, सामाजिक १ [४ सभामा वस्ने भलाआद्मीका नाम] ॥१६॥ अध्वर्यु १, उद्गातृ १, होतृ १ [३ क्रमैले, यजुर्वेद, सामवेद, ऋग्वेद, जान्ने ऋत्विग्विशेषका १।१ नाम] ऋत्विज् १, याजक १ [२ यज्ञगर्नलाई यजमानले-वरणगरेका-ब्राह्मणका नाम] ई ऋत्विक् पनि आग्नीध्र, ब्रह्मा, उद्गाता, होता अध्वर्यु, ब्राह्मणाच्छंसी, अच्छावाक, नेष्टा, आदिगरेका धेरै छन् ॥१७॥

वे(दी)दि २ [१ यज्ञगर्नलाई-शुद्धगरे-की-भूमिको नाम] स्थण्डिल ३, चत्वर

१४३१ वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे ।
१४३२ चषालो यूपकटकः कुम्बा सुगहना वृतिः ॥१८॥
१४३३ यूपाग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणी त्वरणिर्द्वयोः ।
१४३४ दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥१९॥
१४३५ अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।
१४३६ समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥२०॥
१४३७ यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।
१४३८ तस्मिन्नानाय्योऽथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया ॥२१॥
१४३९ ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ।
१४४० गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥२२॥
१४४१ आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः ।
१४४२ धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥२३॥
१४४३ पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् ।
१४४४ हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अन्ने पात्रं स्रुवादिकम् ॥२४॥

३ [२ यज्ञका-निमित्त-बनायेका-चौतराका नाम] चषाल १, यूपकटक १ [२ यूप (यज्ञको किलो)का टुप्पामा-राखेको-वाटुलो काठका नाम] कुम्बा १ [१ अयोग्य व्यक्तिले यज्ञ नदेखोस् भनि बारेका बाक्ला वारको नाम] ॥१८॥ यूपाग्र ३, तर्मन् ३ [२ यूप (यज्ञको नौला)का टुप्पाका नाम] अरणि ४ [१ अरणिको नाम] अग्निमथन गर्दा प्रमन्थ (मथने काठ) अड्याउने, तल, माथि, रहेका काठलाई क्रमले अधरारणि, उत्तरारणि, भन्दछन् । दक्षिणाग्नि १, गार्हपत्य १, आहवनीय १ [३ यज्ञका-अग्निविशेषका १।१ नाम] ॥१९॥ त्रेता २, [१ तीनै अग्निको १ नाम] प्रणीत १ [१ संस्कार-गरेका-अग्निको नाम] समूह्य १, परिचाय्य १, उपचाय्य १ [३ अग्नि-राख्नेस्थान-विशेषका नाम] ॥२०॥ आनाय्य १ [१ आनाय्य अग्निका नाम] गार्हपत्य अग्नि ल्यायेर संस्कार गरेपछि त्यसैलाई "आनाय्य" भन्दछन् । अग्नायी २, स्वाहा २, हुतभुक्प्रिया २ [३ अग्निकीस्त्रीका नाम] ॥२१॥ सामिधेनी २, धाय्या २ [२ अग्नि-वाल्दा-पढनुपर्ने ऋचाका नाम] छन्दस् ३ [१ छन्दको नाम] गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, ई क्रमैले ६।७।८ अक्षरको १ पाउहुने, छन्द हुन्, इत्यादि अरु पनि धेरै छन्द छन् । चरु १ [१ चरुको नाम] ॥२२॥ आमिक्षा २ [१ आमिक्षाको नाम] तातेका-दूदमा दहि मिसाउंदा फाटेका-दूधलाई 'आमिक्षा' भन्दछन् । धवित्र ३, व्यजन ३ [२ यज्ञको आगो फुकने मृगका छालाको-पंखाका नाम] ॥२३॥ पृषदाज्य ३ (पृषातक ३) [१ दहिमिसेको-घिउको नाम] परमान्न ३, पायस ३ [२ खीरका नाम] हव्य ३ [१ हव्य (देवताका-निमित्त-का-अन्न)को नाम] कव्य ३ [१ कव्य (पितृलाई-दिइने-अन्न)को नाम] पात्र ३ [१ पात्र (यज्ञका-भाँडा)को नाम] ॥२४॥

ध्रुवा २, उपभृत् २, जुहू २, स्रुव १, श्रुच् २ (स्रुच् २) [५ स्रुक् (स्रुरा)-

१४४५ ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः।
१४४६ उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥२५॥
१४४७ परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च बधार्थकम्।
१४४८ वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥२६॥
१४४९ सान्नायं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम्।
१४५० दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम् ॥२७॥
१४५१ त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादि कर्म यत्।
१४५२ अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥२८॥
१४५३ त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने।
१४५४ विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥२९॥

विशेषका १।१ नाम] उपाकृत १ [१ यज्ञमा विधि-पूर्वक-अभिमन्त्रण गरेर-मारिनलागेका-पशुका नाम] ॥२५॥ परम्पराक ३, शमन ३ (शसन् ३ ससन ३), प्रोक्षण ३ [३ यज्ञमा-पशुलाई-मार्नाका नाम] प्रमीत ७, उपसंपन्न ७, प्रोक्षित ७ [३ यज्ञमा मारियेका-पशुका नाम] ॥२६॥ सान्नाय्य ३, हविस् ३ [२ हवि (होम-गरिने-वस्तु)का नाम] हुत ७, वषट्कृत ७ [२ होम-गरेका-वस्तुका नाम] अवभृथ १ [१ यज्ञसमाप्तिको-कर्मविशेषको नाम] यज्ञिय ७ [१ यज्ञमा उपयोग गर्न लायक भयेका वस्तुको नाम] ॥२७॥ इष्ट ३ [१ इष्टकर्म (यज्ञ, पूजा, दान)को १ नाम] पूर्त ३ [१ पूर्तकर्म (तलाउ, धारा, इनार, देवताको मन्दिर, बघैंचा, इत्यादि बनायेर-उत्सर्जन (दान) गर्ना)को नाम][१] अमृत ३, [१ यज्ञगर्दा-शेषरहेका-वस्तुको नाम] विघस १ [१ अतिथि, गुरु, बाबु, प्रभृति मान्यले भोजनगरि-शेषरहेका-वस्तुको नाम] ॥२८॥ त्याग १, विहापित ३, दान ३, उत्सर्जन ३, विसर्जन ३, विश्राणन ३, वितरण ३, स्पर्शन ३, प्रतिपादन ३ ॥२९॥ प्रादेशन ३,

(१) इष्टि, पशुबन्ध, चातुर्मास्य, अग्निष्टोम, अग्निहोत्र, तपस्या, सत्य, वेदाध्ययन, अतिथि-सेवा, वैश्वदेव, ई कर्म इष्ट कहिन्छन्। पोखरी, तलाऊ, इनार, धारा,—देवालय, पौवा, पाटी, धर्मशाला, घाट, फुलबारी इत्यादि-बनायेर उत्सर्जन गर्नु,—अन्नदान गर्नु,—सदावर्त राख्नु, ग्रहण-संक्रान्ति-द्वादश्यादि पर्वकालमा दान गर्नु, रोगिको सेवागर्नु, ई कर्म पूर्त कहिन्छन्। इष्ट र पूर्त दुवैको मेललाई इष्टापूर्त भन्दछन्।

इष्टिभिः पशुबन्धैश्च चातुर्मास्यैर्यजेत्तु यः।
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञै र्यजेत च स इष्टवान्।
अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चैव पालनम्।
आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते।—शङ्खः
पुष्करिण्यस्तथा वाप्यो देवतायतनानि च।—शङ्खः
अन्नदानमथाऽऽरामाः पूर्तमित्यभिधीयते।
रोगिणां परिचर्या च पूर्तमित्यभिनिर्दिशेत्।—व्यासः
[हेमाद्रि. दा. ख.]

१४५५ प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।
१४५६ मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥३०॥
१४५७ पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।
१४५८ अन्वाहार्यंमासिकोंऽशोऽष्टमोऽह्नः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥३१॥
१४५९ पर्येषणा परीष्टिश्चाऽन्वेषणा च गवेषणा ।
१४६० सनिस्त्वध्येषणा याञ्चाऽभिशस्तिर्याचनाऽर्थना ॥३२॥
१४६१ षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।
१४६२ क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥३३॥
१४६३ स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।
१४६४ प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्चाभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥३४॥
१४६५ पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्याऽर्चाऽर्हणाः समाः ।
१४६६ वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ॥३५॥

निर्वपण ३, अपवर्जन ३, अंहति २ [१३ दानका नाम] औध्र्वदेहिक ७ (और्ध्व-दैहिक ७) [१ प्रेतका-मिमित्तका-दानको नाम] ॥३०॥ पितृदान ३, निवाप १ [२ पितृका-निमित्त-गरेको-दानका नाम] श्राद्ध ३ [१ श्राद्धको नाम] अन्वाहार्य ३, मासिक १, [अउँसी श्राद्ध र मासिक श्राद्धका नाम] कुतप ५ (कुतुप ५) [१ दिन-को-अष्टम-भागको नाम] हुन ता कुतप-शब्दलाई कालवर्गमा लेखनुपर्ने हो; तर, "दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे ॥ स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्त-मक्षयम्" भन्ने वचनले दिनको आठ भाग लायेर आठौ भागमा श्राद्धतर्पणादि गरे पितृलाई अक्षयतृप्ति हुन्छ भनेको-हुनाले श्राद्धको प्रसङ्गमा आवश्यक कालको नाम लेखनु योग्यै हो ॥३१॥ पर्येषणा २, परीष्टि २, अन्वेषणा २, गवेषणा २ [४ खोजना-का नाम] सनि २, अध्येषणा २ [२ आदरपूर्वक-गुरुहरुलाई काममा-लाउनाका नाम] याञ्चा २, अभिशस्ति २ (अभिषस्ति २), याचना २, अर्थना २ [४ माग्ना-का नाम] ॥३२॥ अर्घ्य ७ [१ अर्घदिने, (जलप्रभृति ८) वस्तुको नाम] "आपः क्षीरं कुशाग्राणि दधि सर्पिश्चतण्डुलाः ॥ यवाः सिद्धार्थकं चैवमष्टाङ्गार्घ्यं प्रकीर्तितम्" भनि, भनेको छ ॥ पाद्य ७ [१ पाउधुने-जलको नाम] आतिथ्य ७, आतिथेय ७ [२ अतिथिका-सत्कारका नाम] ॥३३॥ आवेशिक ७, आगन्तु ७, अतिथि १, गृहागत ७ [४ अतिथिका नाम] प्राघूर्णिक १, प्राघुणक १ [२ अभ्यागतका नाम] "दूराश्चो-पगतं श्रान्तं वैश्वदेवान्त आगतं ॥ अतिथिं तं विजानीयात् शेषानभ्यागतान् विदुः" यस व्यास वचनले, पहिले कहिल्यै नआयेको टाढावाट आउने, थाकेको, वैश्वदेवका अन्त्यमा आउनेलाई 'अतिथि' भन्नु, अरु 'अभ्यागत' मात्र हुन् ॥ अभ्युत्थान ३, गौरव ३ [२ मान्य जन आँउदा उठना र स्वागत गर्नाका नाम] ॥३४॥

पूजा २, नमस्या २, अपचिति २, सपर्या २, अर्चा २, अर्हणा २ [६ पूजाका नाम] वरिवस्या २, शुश्रूषा २, परिचर्या २, उपासना २ (उपासन ३) [४ सेवा-टहल्का नाम] ॥३५॥ व्रज्या २, अटा २, अटया २, पर्यटन ३ [४ घुमफिरगर्नाका

१४६७ व्रज्याऽटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः ।
१४६८ उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ॥३६॥
१४६९ "प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः ।
१४७० वाल्मिकिश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥(१)॥
१४७१ व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः ।
१४७२ गौतमोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कश्यपः ।
१४७३ जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तर्षयइमे स्मृताः ॥(२)॥"
१४७४ आनुपूर्वीस्त्रियां वाऽऽवृत्परिपाटी अनुक्रमः ।
१४७५ पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ॥३७॥
१४७६ नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ।
१४७७ औपवस्त्रं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ॥३८॥
१४७८ स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिरथाञ्जलिः ।
१४७९ पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः ॥३९॥
१४८० ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ।
१४८१ मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः ॥४०॥

नाम] चर्या २ [१ ध्यानधारणा-यमनियमादि योगाचारमा रहनाको नाम[१]] उपस्पर्श १, आचमन ३ [२ आचमन-गर्ना(आचाउना)का नाम] मौन ३, अभाषण ३ [२ नबोलनाका नाम] ॥३६॥ "प्राचेतस १, आदिकवि १, मैत्रावरुणि १, वाल्मी(क)कि १ [४ वाल्मीकिमुनिका नाम] गाधेय १, विश्वामित्र १, कौशिक १ [३ विश्वामित्र-महर्षिका नाम] व्यास १, द्वैपायन १, पाराशर्य १, सत्यवतोसुत १ [४ व्यासजीका नाम] "गौतम १, अत्रि १, भरद्वाज १, विश्वामित्र १, कश्यप १, जमदग्नि १, वसिष्ठ १ (वशिष्ठ १) [७ सप्तऋषिका ११ नाम] (२॥)" आनुपूर्वी ६ (आनुपूर्व ३ आनुपूर्व्य ३) आवृत् २, परिपाटि २ (परिपाटी २) अनुक्रम १, पर्याय १ [५ पालोका नाम] अतिपात १, पर्यय १, उपात्यय १ [३ पालो(क्रम)उछिन्नाका नाम] ॥३७॥ नियम १, व्रत ५ [२ कृछ्रचान्द्रायणादिव्रतका नाम] औपवस्त्र ३, (औपवस्त ३ उपवस्त ३) उपवास १ [२ उपवास(निराहारव्रत)का नाम] विवेक १ [१ विवेक(छ्यान)को नाम] ॥३८॥ ब्रह्मवर्चस ३ [१ सदाचार र पठनले-भयेका-ब्रह्मतेजको नाम] ब्रह्माञ्जलि १ [१ वेदपढनलाग्दा बाँधिने अञ्जलिको नाम] ब्रह्मबिन्दु १ [१ वेदपढदा-मुखवाट-उडेका थूकका छोटाको नाम] ॥३९॥ ब्रह्मासन ३ [१ ध्यानगर्दा र योगाभ्यास गर्दा बाँधनुपर्ने आसनको नाम] कल्प १, विधि १, क्रम १ [३ विधिका नाम] मुख्य १ [१ मुख्यविधिको नाम] अनुकल्प १ [१ गौण विधि (मुख्यविधि गर्न नशक्ता गरिने विधि)को नाम] ॥४०॥

---

(१) केवल सामान्य आचरणलाई (चालचलनलाई) कहँदा पनि ऋतुचर्या-दिनचर्या-रात्रिचर्या इत्यादि रूपले चर्याशब्दको प्रयोग देखिन्छ ।

१४८२ संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ।
१४८३ समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥४१॥
१४८४ भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ।
१४८५ तपस्वी तापसः पारिकांक्षी वाचंयमो मुनिः ॥४२॥
१४८६ तपः क्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ।
१४८७ ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्लुत व्रती ॥४३॥

उपाकरण ३ [१ विधिपूर्वक-वेदारम्भको नाम] पादग्रहण ३, अभिवादन ३ [२ विधिपूर्वक ढोग्दिनाका नाम[1]] ॥४१॥ भिक्षु १, परिव्रज् १, कर्मन्दीन् १, पाराशरिन् १, मस्करिन् १ [५ भिक्षुक[2] (चतुर्थाश्रमी)का नाम] तपस्विन् १, तापस १, पारिकाङ्क्षिन् १ [३ तपस्वीका नाम] वाचंयम १, मुनि १ [२ मुनिका नाम] "निर्वित्तः सर्वतत्वज्ञः कामक्रोध-विवर्जितः ॥ ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः" ॥ विषय छाडने तत्वज्ञान भयेका, कामक्रोध नहुने, ध्यानमा तत्पर, कर्म छाडेका, जितेन्द्रिय, सुन र माटो एकैठान्नेलाई 'मुनि' भन्दछन् ॥४२॥ दान्त १ [१ तपस्याको तकलीफ सहनसक्नेको नाम] वर्णिन् १, ब्रह्मचारिन् १ [२ अष्टाङ्ग मैथुन नगर्नेको नाम[3]] ऋषि १ सत्यवचस् १ [सामान्यऋषिका नाम] तपोनिर्धूतपाप्मानो याथातथ्याभिधायिनः ॥

(१) २ हातले पाउ समातेर अथवा अञ्जलि बाँधेर, आफ्नु पाउ-घुँडा-छाती जमीन छुने पारेर, शिरले छोयेर अथवा शिर झुकायेर, प्रीतिपूर्ण आँखाले हेरेर, मनले भक्तिगरेर, वचनले ····गोत्रः····शर्माऽहं भवन्तमभिवादये भनेर ढोग्दिनालाई साष्टाङ्गप्रणाम, अथवा दण्डवत्प्रणाम भन्दछन् ।

पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां वक्षसा शिरसा दृशा ।
वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ पञ्चरात्र ॥

(२) ई ५ शब्दमध्ये पछिल्ला चारशब्द खास चतुर्थाश्रमी योग्य संन्यासीलाई मात्र कहन्छन् । भिक्षु शब्दले भिक्षामाग्ने अरुलाई पनि कहन्छ । पाखण्डी जोगीलाई भन्दा पछिल्ला चारशब्दको प्रयोग हरगिज नगर्नु ।

(३) "मिथुनस्य (स्त्रीपुंसयोः) कर्म (कार्यं) मैथुनम्"

यस्तो यौगिक अर्थले स्त्रीपुरुषदुईजनाको अनुरागजन्यकर्मलाई मैथुन भन्दछन्, त्योकर्म,—परस्परहेर्नु १, परस्परस्पर्शगर्नु २, परस्परखेल्नु ३, दुईजना एकान्तमा रहनु ४, गुप्तिकुरागर्नु ५, संगम भयेपछी यसोयसोगरौंला भन्ने मन्सुवा गर्नु ६, मसक्कआट्नु ७, आँटेको कुरा····गर्नु ८, यस्ता आठ अवस्थाले रहेको हुन्छ । ई आठैकुरामा एउटा पनि छैन भने मात्र सच्चा ब्रह्मचारी हुन्छ ।

[1]दर्शनं [2]स्पर्शनं [3]केली [4]रहस्यं [5]गुह्यभाषणम् ॥
[6]संकल्पोऽ[7]ध्यवसायश्च [8]क्रियानिर्वृत्ति रेवच ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

१४८८ ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ।
१४८९ यः स्थण्डिलेव्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ॥४४॥
१४९० स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ।
१४९१ पवित्रः प्रयतः पूतः पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः ॥४५॥
१४९२ पालाशो दण्ड आषाढो व्रतेराम्भस्तु वैणवः ।
१४९३ अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ॥४६॥
१४९४ अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ।
१४९५ स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा ॥४७॥
१४९६ सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् ।
१४९७ दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥४८॥
१४९८ शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ।
१४९९ नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागंतुसाधनम् ॥४९॥

वेदवेदाङ्गतत्वज्ञा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥ तपस्याले शुद्धभयेका, जस्ताकोतस्तो वोलने, साङ्गोपाङ्गवेदको तत्व जान्नेलाई 'ऋषि' भन्दछन् ॥ स्नातक १, आप्लवव्रतिन् १ [२ स्नातकका नाम] यथाशक्ति १।२।३।४ वेदपढेपछी गुरुवाट आज्ञा पायेर गृहस्थाश्रम गर्न 'समावर्तन' कर्म गर्नेलाई 'स्नातक' भन्दछन् ॥४३॥

यतिन् १, यति १ [२ जितेन्द्रिय-संन्यासीका नाम] स्थण्डिलशायिन् १ ॥४४॥ स्थाण्डिल १ [२ भईंमा सुत्नेव्रत-गर्नेका नाम] विरजस्तमस् १, द्वयातिग १ [२ रजोगुणतमोगुण छुटेर शुद्धसत्त्वगुण रहँदा द्वैतदृष्टि छुटेका महात्माका नाम] पवित्र १, प्रयत १, पूत १ [३ पवित्रका नाम] पाखण्ड १ (पाषण्ड १) सर्वलिङ्गिन् १ [२ पाखण्डीका नाम] वैदिक मार्ग छाडेर अनेक तरहका कल्पित मतमा चल्नेलाई 'पाखण्डी' भन्दछन् ॥४५॥आषाढ १ [१ ब्रह्मचारिले लिने पलाशको दण्ड(लहुरा)को नाम] राम्भ १, वैणव १ [२ बाँसका-लहुराका नाम] कमण्डलु ५, कुण्डी २ [कमण्डलु(गड्डुवा)का नाम] वृषी २ (वृसी २) [१ व्रतगर्नेले-वसने-आसन(चोखो आसन)को नाम] ॥४६॥ अजिन ३, चर्मन् ३, कृत्ति २ [३ छालाका नाम] भैक्ष ३ [भिक्षाका समूहको नाम] स्वाध्याय १, जप १ [२ स्वाध्याय(पढनु)का नाम] सुत्या २, अभिषव १, सवन् ३ [३ सुत्याको नाम] यज्ञमा सोमलता-कुट्ने-विधिलाई 'सुत्या' भन्दछन् ॥४७॥ अघमर्षण ७ [अघमर्षण(सबै पाप नाश गर्ने-ऋचाविशेष)को नाम] दर्श १, पौर्णमास १ [२ क्रमैले अउँसी र पूर्णिमामा गर्नु-पर्ने यज्ञविशेषका १।१ नाम] ॥४८॥ यम १ [१ यमको नाम] शरीरले गर्नुपर्ने नित्यकर्म, अर्थात्, अहिंसा, सत्य, अस्तेय (पराईको माल त्यसै नलिनु) ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह (प्रतिग्रह नगर्नु) ई ५लाई 'यम'[1] भन्दछन् । नियम १ [१ नियमको नाम] वाहिरिये-वस्तु(माटोपानी प्रभृति)ले गर्नु पर्ने कर्म र अन्तःकरणले गर्नु पर्ने कर्म, शौच, सन्तोष, तपस्या, स्वाध्याय, ईश्वरध्यान ई ५लाई

(१) "अहिंसा सत्याऽस्तेयब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाः यमाः"—पातञ्जलयोगदर्शन ।

१५०० "क्षौरं तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु ॥:"
१५०१ उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे।
१५०२ प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥५०॥
१५०३ अंगुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पांगुल्योर्मूले कायम्।
१५०४ मध्येंऽगुष्ठांगुल्योः पित्र्यं मूले त्वंगुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥५१॥
१५०५ स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि।
१५०६ देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ॥५२॥
१५०७ संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोऽथ वीरहा।
१५०८ नष्टाग्निः कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ॥५३॥
१५०९ व्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः।
१५१० धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥५४॥

'नियम'[१] भन्दछन् ॥४९॥ "क्षौर ३, भद्राकरण ३, मुण्डन ३, वपन ३ [४ मुण्डनका नाम] यस-क्षेपकले, ई ४ शब्दमा वपनशब्द तिनै लिङ्गमा छ भन्यो ता पनि, अन्यत्र प्रमाण नमिल्दा 'भावेल्युडन्तः' भन्ने लिङ्गानुशासन-सूत्रलाई प्रमाण मानी नपुंसक-लिङ्ग लेखियो, यस क्षेपकको अन्यत्र व्याख्यान पनि छैन" ॥ उपवीत ३ [वायाँ काँधवाट दाहिने कटिसम्म पुग्ने गरि लायेका जनैको(सव्यको) नाम] प्राचीनावीत ३ [दाहिने काँधदेखि वायाँ कटिसम्म पुग्ने गरि लायेका जनैको(अपसव्यको) नाम] निवीत ३ [माला लायेझै सोझो गरि लायेका जनैको नाम] ॥५०॥ दैवतीर्थ ३ [१ अँउलाका अग्रभागको नाम] देवतीर्थेन तर्पयेत् भनेका ठाउँमा हात सोझो गरेर उलाका अँटुप्पावाट ब्रह्मादि देवताको तर्पण गर्नु पऱ्यो। कायतीर्थ २ [१ काञ्छी-साहिली-अँउलीका फेदनेरको स्थानको नाम] त्यसैलाई 'प्राजापत्यतीर्थ' पनि भन्दछन् त्यतावाट सनकादि मनुष्यको तर्पण गर्नु पर्दछ ॥ पित्र्यतीर्थ ३ (पितृतीर्थ ३) पैत्र्य ३, (पैत्र ३) [२ चोर अँउलो र-बुढोअँउलाका माझका स्थानको नाम] त्यतावाट दिव्यपितृ र स्वपितृको तर्पण गर्नुपर्दछ ॥ ब्रह्मतीर्थ ३ [१ बुढोअँउलाका-फेदका-स्थानको नाम] यतावाट जल झारेर आचमन गर्नु पर्दछ ॥५१॥ ब्रह्मभूय ३, ब्रह्मत्व ३, ब्रह्मसायुज्य ३ [३ ब्रह्ममा-लीनहुनाका नाम] त्यस्तै—देवभूय ३, देवत्व ३, देवसायुज्य ३ [३ देवता-स्वरूप-हुनाका नाम] कृच्छ्र ३ [१ सान्तपनादि-कृच्छ्रव्रतको नाम] गोमूत्रं गोमयं क्षीर दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥ जग्ध्वा परेह्न्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं' चरन् ॥ गँहुत, गोवर, दूध, दहि, घिउ, कुशको पानि, यती खायेर १ दिन उपवास गरेदेखी 'सान्तपन' नाम गरेको कृच्छ्र (व्रत) हुन्छ। महासान्तपन, पर्णकृच्छ्र, आदिगरेका अरु पनि कृच्छ्र (व्रत) छन् ॥५२॥ प्राय १ [१ सव-विषय-छाडेर, केही-पनि-नखाने-व्रतको नाम] यही-व्रतगर्न-लाई 'प्रायोप्रवेश' पनि भन्दछन्। वीरहन् १, नष्टाग्नि १ [२ अग्निहोत्रको अग्निनिभाउने भ्रष्ट अग्निहोत्रीका नाम] कुहना २ [१ अर्कालाई-ठग्ने धर्माचरणको नाम] ॥५३॥ व्रात्य १ (संस्कारहीन १) [२ उपनयनादि(व्रत-

(१) "शौचं सन्तोषं तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाः"—पातञ्जलयोगदर्शन।

१५११ सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।
१५१२ अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ॥५५॥
१५१३ परिवेत्ताऽनुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।
१५१४ परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्विवाहोपयमौ समौ ॥५६॥
१५१५ तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ।
१५१६ व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥५७॥
१५१७ त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ।
१५१८ सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥५८॥
१५१९ "विवाहयात्रा सत्रा स्वैर्वरयात्रा प्रकीर्तिता ।
१५२० जनित्रयात्रा सजनेर्वरस्य स्वगृहागमः" ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥७॥

वन्धादि) संस्कार-नभयेकाको नाम] (अस्वाध्याय १) निराकृति १ [२ अपठित (नपढने)का नाम] धर्मध्वजिन् १, लिङ्गवृत्ति १ [पेट् पाल्नाका निंती धर्मात्माहरुको ढांचागर्ने धूर्तका नाम] अवकीर्णिन् १, क्षतव्रत १ [२ गर्नथालेको व्रत-त्यसै छाडनेका नाम] ॥५४॥ अभिनिर्मुक्त १ [१ सूर्य-अस्ताउँदा-पनि-सुती-रहनेको नाम] अभ्युदित १ [१ सूर्य-उदाउँदा-पनि-सुतेको-सुत्यैरइने नउठनेको नाम] ॥५५॥ परिवेतृ १ [१ दाज्यूको विवाह नहुदैमा आफ्नु विवाहगर्ने-भाईको नाम] परिवित्ति १ [१ भाईको-विवाह-हुदापनि-विवाह-नभयेका-दाज्यूकोनम] विवाह १ उपयम १ ॥५६॥ परिणय १, उद्वाह १, उपयाम १, पाणिपीडन ३ [६ विवाह (व्याह)का नाम] व्यवाय १, ग्राम्यधर्म १, मैथुन ३, निधुवन ३, रत ३ [५ रतिका नाम] त्रिवर्ग १ [१ धर्म, अर्थ, काम, ई ३ को नाम] चतुर्वर्ग १ [१ धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, ई ४ को नाम] चतुर्भद्र ३ [१ धर्म, अर्थ, काम, बल, ई ४ को नाम] जन्य १ [१ दुलाहाका-आपस्त (वरियाती)को नाम]॥५८॥ "विवाहयात्रा २, वरयात्रा २ [२ वरियात जानाका नाम] जनित्रयात्रा २ [दुलही लियेर दुलहा फर्कने यात्रा (जन्तीयात्रा)-को नाम]" दुवै यात्रालाई जन्ती भन्ने चलन हाम्रोमात्र छ ।

इति ब्रह्मवर्गः ॥७॥

१५२१ मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।
१५२२ राजा राट् पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥१॥
१५२३ राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।
१५२४ चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥२॥
१५२५ येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
१५२६ शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥३॥
१५२७ राजन्यकं च नृपतिक्षत्त्रियाणां गणे क्रमात् ।
१५२८ मन्त्री धीसचीवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥४॥
१५२९ महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ।
१५३० द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥५॥
१५३१ प्रतीहारौ द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।
१५३२ रक्षिगर्वस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥६॥
१५३३ स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।
१५३४ भौरिकः कनकाध्यक्षो रूपाध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥७॥
१५३५ अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।
१५३६ सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥८॥

मूर्धाभिषिक्त १, राजन्य १, बाहुज १, क्षत्रिय १, विराज् १ [५ क्षत्त्रियका नाम] राजन् १, राज् १, पार्थिव १, क्ष्माभृत् १, नृप १, भूप १, महीक्षित् १, [७ राजाका नाम] ॥१॥ अधीश्वर १ [१ आफ्ना-सीमा-मिलेका-सबराजालाई-वशपार्ने-राजाको नाम] चक्रवर्तिन् १, सार्वभौम १ [२ आसमुद्रान्त (पृथिवी)को राज्य-गर्ने, राजाको नाम] मण्डलेश्वर १ [१ माण्डलिक (सानुर राजा)को नाम] ॥२॥ सम्राज् १ [१ राजसूययज्ञगर्ने, आफ्ना माण्डलिक १२ राजाको अधिष्ठाता भयेर अरु राजाहरुका ऊपर हुकुम चलाउने महाराजाधिराजको नाम] राजक ३ [१ राजा-हरुको-समूहको नाम] ॥३॥ राजन्यक ३ [१ क्षत्रियका-समूहको नाम] मन्त्रिन् १, धीसचिव १, अमात्य १ [३ मन्त्रीका नाम] कर्मसचिव १ [१ काजी-को नाम] ॥४॥ महामात्र १, प्रधान ३ (प्रधान १) [२ राजाका-मुख्य-सहाय (भारादार)का नाम] पुरोधस् १, पुरोहित १ [२ पुरोहितका नाम] प्राड्विवाक १, अक्षदर्शक १ [२ झगरा-हेर्ने (इन्साफ गर्ने)-डिठ्ठा, विचारी प्रभृतिका नाम] ॥५॥ प्रतीहार १, (प्रति-हार १), द्वारपाल १, द्वाःस्थ १ (द्वास्थ १), द्वाःस्थित १ (द्वास्थित १), दर्शक १ [५ द्वारपाल (पाले)का नाम] रक्षिवर्ग १, अनीकस्थ १ [२ आठपहरियाका नाम] अध्यक्ष १, अधिकृत १ [२ अध्यक्ष (केहिकाममा-मालिक-तुल्याइयेका)का नाम] ॥६॥ स्थायुक १ [ग्रामाध्यक्ष (गाउँका मालिक)को नाम] गोप १ [१ धेरै-गाउँको-मालिकको नाम] भौरिक १, कनकाध्यक्ष १ [२ सुवर्णाध्यक्षका नाम] रूप्याध्यक्ष १, नैष्किक १ [२ रजताध्यक्षका नाम] ॥७॥ अन्तर्वेशिक १ [१ अन्तःपुराध्यक्ष(अन्तः-पुरमा-परिआयेको-कामगर्ने)को नाम] सौविदल्ल १, कन्चुकिन् १, स्थापत्य १, सौविद

१५३७ षण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्थ्यनुजीविनः ।
१५३८ विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥९॥
१५३९ उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।
१५४० रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ॥१०॥
१५४१ द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।
१५४२ अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥११॥
१५४३ स्निग्धो वयस्यः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ।
१५४४ सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥१२॥
१५४५ यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।
१५४६ चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ त्रिषु ॥१३॥
१५४७ सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।
१५४८ स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥१४॥
१५४९ तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ ।
१५५० लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥१५॥

१ [४ चोवदार (अन्तःपुरमा-रानिहरुका-अघिपछि-लाग्ने)का नाम] ॥८॥

षण्ढ १ (षण्ड १, शण्ढ १, शण्ड १), वर्षवर १ [२ अन्तःपुरमा चाकरी गर्ने-नपुंसकका नाम] सेवक १, अर्थिन् १, अनुजीविन् १ [३ चाकरका नाम] शत्रु १ [१ जोरियेका-राजाको नाम] मित्र ३ [१ आफ्ना साँध-जोरिने-राजाका पल्लापट्टिको-साँध साँध-जोरिने-राजा (अर्थात् शत्रुका-शत्रु)को नाम] ॥९॥ उदासीन १ [१ शत्रुका-शत्रुका-शत्रुको नाम] पल्लोफाल्को-हुनाले तेसले भलो, कुभलो, केहि गर्दैन भन्ने हिसावले तेसलाई 'उदासीन' भनेको हो ॥ पार्ष्णिग्राह १ [१ राजाका-पृष्ठ-भागका-शत्रुको नाम] राजा लडाँई प्रभृति काममा गयेका बेलामा, पछीबाट आयेर राज्य लुट्न खोज्नेलाई 'पार्ष्णिग्राह' भन्दछन् ॥ रिपु १, वैरिन् १, सपत्न १, अरि १, द्विषत् १, द्वेषण १, दुर्हृद् २ ॥१०॥ द्विष् १, विपक्ष १, अहित १, अमित्र १, दस्यु १, शात्रव १, शत्रु १, अभिघातिन् १ (अभियाति १ अभियातिन् १), पर १, अराति १, प्रत्यर्थिन् १, परिपान्थिन् १ [१९ शत्रु (सामान्य)का नाम] ॥११॥ स्निग्ध १, वयस्य १, सवयस् १ [३ एकै दौंतरका मित्रका नाम] मित्र ३, सखि १, सुहृद् १ [३ मित्रका नाम] सख्य ३, साप्तपदीन ३ [२ दोस्ती (मित्रता)का नाम] अनुरोध १, अनुवर्तन ३ [२ मुलाहिजा (अर्काका अभिप्राय-वमोजीं-चल्ना) का नाम] ॥१२॥ यथार्हवर्ण १, प्रणिधि १, अपसर्प १, चर १, स्पश १, चार १, गूढपुरुष १ [७ जासूस् (चिवा)का नाम] आप्त ७, प्रत्ययित् ७ [२ पत्याइयेका(विश्वास-पात्र)का नाम] ॥१३॥ सांवत्सर १, ज्योतिषिक १, दैवज्ञ १, गणक १, मौहूर्तिक ३, मौहूर्त १, ज्ञानिन् १, कार्तान्तिक १ [८ ज्योतिषीका नाम] ॥१४॥ तान्त्रिक १, ज्ञातसिद्धान्त १ [२ सिद्धान्त (निर्णय)जान्नेका नाम] सत्रिन् १ गृहपति १ [२ सदा-वर्त-राख्ने-गृहस्थका नाम] लिपिकर १ (लिबिकर १, लिपिकार १, लिपिङ्कर १, लिवि-

१५५१ लिखिताक्षरसंस्थाने लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ ।
१५५२ "मेला मसी कालिका च स्यात् पत्राञ्जनमित्यपि ।
१५५३ मस्याधानी मसीपात्रं मेलान्धुर्मसिकूपिका ॥१॥
१५५४ मेलानन्दो वर्णतूली लेखनी पुस्तमस्त्रियाम् ।
१५५५ पुस्तके पत्रकं पत्रं लेख्यपत्रं समार्थकम् ॥२॥"
१५५६ स्यात् सन्देशहरो दूतोदूत्यं तद्भावकर्मणी ॥१६॥
१५५७ अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।
१५५८ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥१७॥
१५५९ राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।
१५६० संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥१८॥

ङ्गर १) अक्षरचण १, अक्षरचुञ्चु १, लेखक १ [४ लेखकका नाम] ॥१५॥

लिखित ३, अक्षरसंस्थान ३, लिपि २ (लिपी २) लिबी २ [४ लिपि (लेखेका अक्षर)का नाम] "मेला २, मसी २, कालिका २, पत्राञ्जन ३ [४ मसीका नाम] मस्याधानी २, मसीपात्र ३, मेलान्धु १, मसिकूपिका २, मेलानन्द १ [मस्यानीका नाम] वर्णतूली २, लेखनी २ [२ कलमका नाम] पुस्त ५, पुस्तक ५ [२ पुस्तकका नाम] पत्रक ३, पत्र ३, लेख्यपत्र ३ [३ कागतका नाम] ॥२॥" सन्देशहर १, दूत १ [२ दूत (समाचार-लैजाने)का नाम] दूत्य १ (दौत्य ३) [१ दूतत्व (दूतको भाव र दूतको-कर्म)-को नाम] ॥१६॥ अध्वनीन ७, अध्वग ७, अध्वन्य ७, पान्थ ७, पथिक ७, [५ पथिक (बटुवा)का नाम] राज्याङ्ग ३ [१ राज्याङ्गको नाम] स्वामी (राजा १) अमात्य (मंत्री २) सुहृद् (मित्र ३) कोश (ढुकुटि ४) राष्ट्र (देश ५) दुर्ग (किल्ला ६) बल (फौज ७) ई ७लाई "राज्याङ्ग" भन्नु[1] ॥१७॥ प्रकृति २, पौरश्रेणि २ [२ सामान्यरैतीको र शहरवासि-रैतीको क्रमैले १।१ नाम] प्रकृति (प्रजा) स्मेत जमा ८ पनि 'राज्याङ्ग' कहिन्छन्, पौरश्रेणि र प्रकृति एकै हो ॥१८॥

सन्धि १, विग्रह १, यान ३, आसन ३, द्वैध ३, आश्रय १ [६ सन्धि-आदि ६ गुणका १।१ नाम] आफुभन्दा-बलियो-अथवा-बरोवर-भयेका-शत्रुलाई, केहि दियेर, मिलाई राख्नालाई "सन्धि" भन्दछन् । योसन्धिका धेरै भेद छन् नीतिशास्त्र हेर ॥ शत्रुको देशमा-आगो-लाईदिनू-लूट्नू-इत्यादि-उपद्रवलाई 'विग्रह' फौज्लिई, शत्रुलाई-थाहादिई अथवा तेसै-चढाई-गर्नालाई 'यान', शत्रु-वलवान् छ भन्ठानेर फौज, किल्ला, तयार गरि परि-आयेको गर्नु-पर्ला भन्ने-हिसाबले वाटो-हेर्नालाई 'आसन', वलवान्को मद्दत् मागेर, औसर परेमा सिध्याउँला ऐले मेलँ गरी भन्ने विचार गरि शत्रुसँग मिलेझैं गर्नालाई 'द्वैध', शत्रुले साह्रै दुखदिदा बलवान्-अर्को-राजाको शरण-लिनालाई 'आश्रय', ई ६ कर्मलाई 'षड्गुण' भन्दछन् ॥१८॥

---

(१) स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत् तथा ।
सप्तप्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥मनु॥

१५६१ षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।
१५६२ क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥
१५६३ स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।
१५६४ सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ॥२०॥
१५६५ साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ ।
१५६६ भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥२१॥
१५६७ पञ्च त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।
१५६८ विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥२२॥
१५६९ रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।
१५७० समौ विस्रम्भविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥२३॥
१५७१ अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।
१५७२ युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥२४॥

शक्ति २ [१ प्रभुशक्ति, उत्साहशक्ति, मन्त्रशक्ति ३को नाम] ढुकुटी र दण्ड (फौज)ले वढेको-तेजलाई 'प्रभुशक्ति', पराक्रमले-वढेको-तेजलाई 'उत्साहशक्ति', संधि विग्रह आदि-गरेका ६ गुणमा, सल्लाह-गरिकन जुन् गर्न योग्य छ तेहि स्थिर गर्नुलाई 'मन्त्रशक्ति' भन्दछन् ॥ त्रिवर्ग १ [१ नीति शास्त्रको त्रिवर्ग,(क्षय, स्थान, वृद्धि,)को नाम] खेती, व्यापार, किल्ला, पूल, हाथी, खानी, पल्टन्, पोता, ई ८ घट्ता 'क्षय', थामिदा 'स्थान', वढदा 'वृद्धि' हुन्छ, इनै ३ 'त्रिवर्ग' हुन्॥१९॥ प्रताप १, प्रभाव १ [२ प्रताप(खजाना-फौज-हुनाले-भयेकोतेज)का नाम] सामन् ३, दान ३, भेद १, दण्ड १ [४ सामादि ४ उपायको १।१ नाम] परस्परमा उपकार गर्नु, गुणको वर्णन गर्नु, आपत्ति परेमा प्रकाश गर्नु, मधुर बोल्नु, इन्लाइ 'साम' उपाय भन्दछन् ॥ 'दान' प्रसिद्धै छ, शत्रुका मंत्रिप्रभृति-लाई आफुतिर मिलाउनु, अथवा, शत्रुका अरु शत्रुसँग झगडा पारिदिनुलाई 'भेद' उपाय भन्दछन् ॥ 'दण्ड' (लडाई भिडाई) प्रसिद्धै छ ॥२०॥ साहस ३, दम १, दण्ड १ [३ दण्ड(जरीवाना)का नाम] सामन् ३, सान्त्व ३ [२ साम(मधुर भाषण) का नाम] भेद १, उपजाप १ [२ भेद(फोर्नु = फूटगराउनु)का नाम] उपधा २ [१ धर्म, अर्थ, काम, भय, ई ४ले-मंत्री-प्रभृतिको-परीक्षा गर्नाको नाम] अर्थात् मन्त्री प्रभृति कर्मचारी इमान्दार छ कि निमकहराम रहेछ, भनी परीक्षा गर्नलाई, कोही आफ्नु आपस्त द्वारा, धर्मको, धनको, कामको, भयको कुरा चलाउदा तिनीहरु कस्ता कुरा गर्दछन् तिनै कुराले तिनीहरुको अभिप्राय बुझनलाई 'उपधा' भन्दछन् ॥२१॥ अषडक्षीण ७ [१ दुईदेखी-तेस्राले-थाहा-नपायेका-सल्लाहको नाम] विविक्त ७, बिजन ७, छन्न ७, निःशलाक ७, रहस् ३ ॥२२॥ रहस् ८, उपांशु ८ [७ एकान्तका नाम] रहस्य ७ [१ एकान्तमा-भयेका-कुरा-प्रभृतिको नाम] विस्रम्भ १ (विश्रम्भ १) विश्वास १ [२ विश्वास(पत्यार)का नाम] भ्रेष १ [१ अनौचित्य(अन्याय)को नाम] ॥२३॥ अभ्रेष १, न्याय १, कल्प १, देशरूप ३, समन्जस ३ [५ औचित्य (न्याय)का नाम] युक्त ७, औपयिक ७, लभ्य ७, भजमान ७, अभिनीत ७ ॥२४॥

१५७३ न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ।
१५७४ अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥२५॥
१५७५ शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।
१५७६ आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूद्दानबन्धनने ॥२६॥
१५७७ द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः ।
१५७८ घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥२७॥
१५७९ उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।
१५८० यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥२८॥
१५८१ तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ।
१५८२ सांदृष्टिकं फल सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥२९॥
१५८३ अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।
१५८४ महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥३०॥
१५८५ प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् ।
१५८६ नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् ॥३१॥
१५८७ हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।
१५८८ भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ॥३२॥

न्याय्य ७ [६ न्यायलेपायेका वस्तुका नाम] संप्रधारणा २ (संप्रधारण ३) समर्थन३ [२ योग्यायोग्य-ठहराउनाका नाम] अववाद १, निर्देश १, निदेश १, शासन ३, शिष्टि २, आज्ञा २ [६ आज्ञा(हुकुम सर्जी प्रभृति)का नाम] संस्था २, मर्यादा २, धारणा २, स्थिति २ [४ मर्यादा(थिती)का नाम] आगस् ३, अपराध १, मन्तु १ [३ अपराधका नाम] उद्दान ३, बन्धन ३ [२ बाँध्नाका नाम] ॥२६॥ द्विपाद्य १ [१ दुगुना(दोवर)दण्डको नाम] भागधेय १, कर १, बलि १ [३ कर(पोता = तिरो)-का नाम] शुल्क १ [१ घाट वजार, प्रभृतिमा-तिर्नुपर्ने-करका नाम] प्राभृत ३, प्रदेशन ३ ॥२७॥ उपायन ३, उपग्राह्य ३, उपहार १, उपदा २ [६ नजराना(कोसेली)-का नाम] सुदाय १, हरण ३, यौतक ३ [३ दाइजाका नाम] ॥२८॥ तत्काल १, तदात्व ३ [२ तत्काल(उल्लिखेरै)का नाम] आयति २ [१ पछीपरन्तु(उत्तरकाल)-को नाम] सान्दृष्टिक ३ [१ तत्काल पाइनेफलको नाम] उदर्क १ [१ पछि-पाइने-फलको नाम] ॥२९॥ अदृष्ट ३ [१ आगो, पानि, प्रभृति दैवचक्रले भयेका डरको नाम] दृष्ट ३ [१ चोर-डाँकू-प्रभृतिदेखी भयेका-डरको नाम] अहिभय ३ [१ राजा-लाई आफ्नै-पक्ष(भाई-भतीजा प्रभृति)वाट-भयेका-डरको नाम] ॥३०॥ प्रक्रिया २, अधिकार १ [२ व्यवस्थास्थापन (अधिकारग्रहण=वहाली)का नाम] चामर ३ (चमर ३ चामरा २) प्रकीर्णक ३ [२ चँमरका नाम] नृपासन ३, भद्रासन ३ [२ राजा विराजमान हुने सामान्य आसनका नाम] सिंहासन ३ [१ सुवर्ण सिंहासन (राजगद्दी=गादी)को नाम] छत्त्र ३, आतपत्र ३ [२ छाताका नाम] नृपलक्ष्मन् ३ [१ राजाका छाता चमर इत्यादि चिन्ह-का नाम] भद्रकुम्भ १, पूर्णकुम्भ १ [२

१५८९ निवेशः शिविरं षण्ढे सज्जनं तूपरक्षणम् ।
१५९० हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥३३॥
१५९१ दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।
१५९२ मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥३४॥
१५९३ इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ।
१५९४ मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥३५॥
१५९५ प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समावुद्वान्तनिर्मदौ ।
१५९६ हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा ॥३६॥
१५९७ गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ।
१५९८ कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥३७॥

भरियेका (पूर्ण) घडाका नाम] भृङ्गार १, कनकालुका २ [२ सुनको-झारी, सुरही, प्रभृति जलपात्रका नाम] ॥३२॥

निवेश १, शिविर ३ [२ सेनाको वास (छाउनी)का नाम] सज्जन ३, उपरक्षण ३ [२ सेनाको-पहराका नाम] सेनाङ्ग ३ [१ हात्ती, घोड़ा, रथ, सिपाही ई ४ को नाम] ॥३३॥ दन्तिन् १, दन्तावल १, हस्तिन् १, द्विरद १, अनेकप १, द्विप १, मतङ्गज १, गज १, नाग १, कुञ्जर १, वारण १, करिन् १ ॥३४॥ इभ १, स्तम्बेरम १, पद्मिन् [१५ हात्तीका नाम] यूथनाथ १, यूथप १ [२ हात्तीका बथान्मा-मुख्यहात्तिका नाम] मदोत्कट १, मदकल १, [२ मत्तहुन-आँटेका-हात्तीका नाम] कलभ १, करिशावक १ [२ छावाका नाम] ॥३५॥ प्रभिन्न १, गर्जित १, मत्त १ [३ मत्तायेका-हात्तीका नाम[१]] उद्वान्त १, निर्मद १ [२ मत्ता-येपछी, मद सकीयेर-तहलागेका-हात्तीका नाम] हास्तिक ३, गजता २ [२ हात्तीका बथान्का नाम] करिणी २, धेनुका २, वशा २ [३ हथिनी (ढोई)का नाम] ॥३६॥ गण्ड १, कट १ [२ हात्तीका-गण्डस्थलका नाम] मद १, दान ३ [२ हात्ती-का-मदजलका नाम] वमथु १, करशीकर १ [२ सुँड्वाट-उडेका-छीटाका नाम] कुम्भ १ [१ माथ (टाउकाको मांसपिण्ड)को नाम] विदु १ [१ हात्तीका टाउकाका २ मांस-पिण्डको माझ (केही खाल्डा परेको ठाँउ)को नाम] ॥३७॥

---

(१) साधारणमत्तायेका हात्तीका ई ३ नाम हुन्, खूबमत्तायेको हुनाले माहुतेले गरेको तालीम बल्लर संझने हात्तीलाई र, छाला चिरिंदा रगत वग्दा, मासु काटिंदा पनि होश नपाउने मदोन्मत्त हात्तीलाई गम्भीरवेदी भन्नुपर्दछ ।

चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि ।
गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ।
त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्य क्रथनादपि ।
आत्मानं यो न जानाति स स्याद् गम्भीरवेदिता ।

[मल्लिनाथः]

१५९९ अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् ।
१६०० अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥३८॥
१६०१ अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।
१६०२ आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥३९॥
१६०३ पार्श्वभागः पक्षभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।
१६०४ द्वौ पूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥४०॥
१६०५ तोत्रं वैणुकमालानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खले ।
१६०६ अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादंकुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥४१॥
१६०७ दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ।
१६०८ प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥४२॥
१६०९ वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी ।
१६१० घोटके वीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥४३॥
१६११ वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।
१६१२ आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥४४॥

अवग्रह १ [१ हात्तीका-निधारको नाम] इषीका २ (इषिका २) अक्षिकूटक ३ [२ हात्तीका आँखाका गोकको नाम] निर्याण ३ [१ हात्तीका-नेत्रको-प्रान्तभागको नाम] चलिका [१ हात्तीका कानका-फेदको नाम] वाहित्थ ३ [१ हात्तीका गण्डस्थलका-तल्ला-भागको नाम] प्रतिमान ३ [१ हात्तीका वाहित्थको तल्लो भागको(२ दाँतका बीच)को नाम] आसन ३ देश १ [२ हात्तीका-काँधका नाम] पद्मक ३, विन्दुजालक ३ [२ हात्तीका सूँड-प्रभृ- तिका-रातासेताछिर्काका नाम] ॥३९॥ पक्षभाग १, पार्श्वभाग १ [२ हात्तीका कोखा- का नाम] दन्तभाग १ [१ हात्तीका मुखपट्टीका भाग (मुहडा)को नाम] गात्र ३ [१ हात्तीका जांघदेखी अगाडीपट्टीका भागको नाम] अवर ३ (अपर ३) [१ हात्तीका जांघदेखी पछिल्लापट्टीका भागको नाम] ॥४०॥ तोत्र ३, वै(व)णुक ३ [२ हात्ती-कुटने (बाँसको) लठ्ठीको नाम] आलान ३, बन्धस्तम्भ १ [२ हात्ती-बाँधने-मौलाका नाम] शृङ्खला ७, अन्दुक १ (अन्दू २) निगड ५ [३ हात्ती बाँधने सिक्रीका काम] अङ्कुश ५, शृ(सृ)णि २ [२ अङ्कुसेका नाम] ॥४१॥ दूष्या २, कक्ष्या २, वरत्रा २ [३ हात्ती-कसने-डोरीका नाम] कल्पना २, सज्जना २ [२ कस्नु (तयारगर्नु)का नाम] प्रवेणी २ (प्रवेणि २) आस्तरण ३, वर्ण १, परिस्तोम १, कुथ ५ [५ हात्तीका झूल्का नाम] ॥४२॥ वीत ३ [१ युद्धमा-काम-नलाग्ने (चुत्था) हात्ती-घोडा-का नाम] वारी २ [१ हात्तीसारको नाम] घोटक १, वीति १ (पीति १), तुरग १, तुरङ्ग १, अश्व १, तुरङ्गम १ ॥४३॥ वाजिन् १, वाह १, अर्वन् १, गन्धर्व १, हय १, सैन्धव १, सप्ति १ [१३ घोडाका नाम] आजानेय १, कुलीन १ [२ ताजि (असल) घोडाका नाम] विनीत १, साधुवाहिन् १ [२ चाल-मा लागेका-घोडाका नाम] ॥४४॥

१६१३ वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाह्लिका हयाः ।
१६१४ ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥४५॥
१६१५ पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः ।
१६१६ बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ॥४६॥
१६१७ त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।
१६१८ कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा ह्रेषा च निःस्वनः ॥४७॥
१६१९ निगालस्तु गलोद्देशो वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् ।
१६२० आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥४८॥
१६२१ गतयोऽमूः पञ्चधारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।
१६२२ कविका तु खलीनोऽस्त्री शफं क्लीबे खुरः पुमान् ॥४९॥
१६२३ पुच्छोऽस्त्री लूमलांगूले वालहस्तश्च वालधिः ।
१६२४ त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥५०॥
१६२५ याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
१६२६ असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥५१॥

वनायुज १, पारसीक १, काम्बोज १, वाल्हिक १ [४ क्रमैले बनायु, पारसी, कम्बोज, बाल्हिक, देशमा पैदाभयेका ४ थरी घोडाविशेषका ११ नाम] ययु १ [१ अश्वमेध-गर्नं-छाडिने-घोडाको नाम] जवन [१ [९ खूव-दगुर्ने (तेज)-घोडाको नाम] ॥४५॥ पृष्ठ्य १, स्थौरिन् १ [२ लद्दू (टट्टू)का नाम] कर्क १ [१ सेताघोडाकोनाम] रथ्य १ [१ वग्गीका-घोडाका नाम] किशोर १ [१ घोडाका-बच्चाको नाम] वामी २, अश्वा २, वडवा २ [३ घोडीका नाम] वाडव ३ [१ घोडीका-समूहको नाम]॥ ४६॥ आश्वीन ७ [१ घोडाले १- दिन्मा-हिंडन-सकिने-मार्ग-प्रभृति-को नाम] कश्य ३ [१ घोडाका-कम्मरको नाम] हेषा २, ह्रेषा २, निस्वन १[३ घोडाले-गरेका-शब्दको नाम] ॥४७॥ निगाल १ [१ घाँटीको नाम] आश्वीय ३, आश्व ३ [२ घोडाका-समूहका नाम] आस्कन्दित३, धौरितक ३, रेचित ३, वल्गित ३, प्लुत ३ [५ घोडाका गति-विशेषका ११नाम] हेर्नुं सुन्नु केही नगरेर भयेको घोडाको दौडाईलाई 'आस्कन्दित', सोझो-मध्यम-चालको हिंडाईलाई 'धौरितक', मध्यम-चालको-घुमेर-हिंडनलाई 'रेचित', अघिल्लो-भाग खूब उचालेर हिंड्नलाई 'वल्गित', उफ्रेर दौडनलाई 'प्लुत' भन्दछन् ॥४८॥ धारा २ [१ घोडाका इनै-पाँच् ५ गति-विशेषको नाम] घोणा २, प्रोथ ५ [२ घोडाको नाकका नाम] कसैरले घोडाको-थुतुनाको नाम पनि भनेको छ ॥ कविका २, खलीन ५ [२ लगामका नाम] शफ ३, खुर १ [२ घोडाप्रभृतिका खुरका नाम] ॥४९॥ पुच्छ ५, लूम ३, लाङ्गू(गु)ल ३ [३ पुछरका नाम] वालहस्त १, वालधि १ [२ पुच्छरका-रँउँका-गुच्छका नाम] उपावृत्त ७, लुठित ७ [२ भईंमा लोटपोट (लडीवुडी) गर्ने-घोडा प्रभृतिका नाम] ॥५०॥ शताङ्ग १, स्यन्दन १, रथ १ [३ लडाईंका-निमित्त-वनेका-रथका नाम] पुष्य(पुष्प)रथ १ [१ लडाई-वाहेकको रथ (वग्गी)को नाम] ॥५१॥

१६२७ कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।
१६२८ क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ।।५२।।
१६२९ शिबिका याप्ययानं स्याद्दोला प्रेङ्खादिकास्त्रियाम् ।
१६३० उभौ तु द्वैववैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ।।५३।।
१६३१ पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।
१६३२ रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ।।५४।।
१६३३ त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।
१६३४ धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः ।।५५।।
१६३५ चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।
१६३६ पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ।।५६।।
१६३७ रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगंधरः ।
१६३८ अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगाद्युगः ।।५७।।
१६३९ सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ।
१६४० परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ।।५८।।
१६४१ आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।
१६४२ नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ।।५९।।

कर्णीरथ १, प्रवहण २, डयन ३ [३ आईमाईचढने-(पर्दावाल) रथको नाम] अनस् ३, शकट ५ [२ गाडाका नाम] गन्त्री २, कम्बलिवाह्यक ३ [२ वयल (गोरु) लागेका-गाडाका नाम] ।।५२।। शिबिका २, याप्ययान ३ [२ म्यानाका नाम]दोला २ (दोली २) प्रेङ्खादिका २ [२ डोलीका नाम] द्वैप १, वैयाघ्र १ [२ बाघका-छालाले-मोरेका(मढेका)रथका नाम] पाण्डुकम्बलिन् ७ [१ सेता-कम्बलले-मढेका-रथको नाम] त्यस्तै–काम्बल ७,वास्त्र ७ [२ क्रमैले, कम्बलले र कपडाले-मढेका-रथका नाम]।।५४।। रथ्या २,रथकट्या २, रथव्रज १ [३ रथका-समूहका नाम] धुर् २, यानमुख ३ [२ वग्गीको-अग्रभाग (घोडा जोतने ठाँउ = धुरा)का नाम] रथाङ्ग ३, अपस्कर १ (अवस्कर १) [२ रथका-अवयवका नाम] ।।५५।। चक्र ३, रथाङ्ग ३ [२ पाङ्ग्राका नाम] नेमि २, प्रधि १ [२ पाङ्ग्राका-छेउका नाम] पिण्डि(ण्डी)का २, नाभि १ [२ पाङ्ग्रा का माझका नाम] अक्षाग्रकीलक १, अणि ४ [२ पाङ्ग्रा-अड्याउने-कीलाका नाम] ।।५६।। रथगुप्ति २, वरूथ १ [२ रथढाक्ने(टप्)का नाम] कुबर १, युगन्धर १ [२ रथको जुवा अड्याउने-ठाँउका नाम] अनुकर्ष १ [१ रथका-तल्लाकाठको नाम] प्रासङ्ग १, युग १ [२ जूवा(तेर्सोकाठ)का नाम] ।।५७।। वाहन ३, यान ३, युग्य ३, पत्र ३, धोरण ३ [५ वाहन(रथ, घोडा, हात्ती)प्रभृतिका नाम] वै(वि)नीतक ५ [१ परंपरावाहनका नाम] अर्थात्-नहिंडनेवस्तुमा वसेर, हिंडने, मानिस, घोडा, वयल्, प्रभृतिलाई जोतेर चलाउनु पर्ने, म्याना, वग्गी, गाडा, इत्यादि वाहन, 'परंपरा-वाहन' हुन्, किनभने मानिस, घोडा, वयल्, नजोती, खाली म्याना, वग्गी, गाडा, हिंडन सक्तैनन् ।।५८।। आधोरण १(अधोरण १) हस्तिपक ३, हस्त्यारोह १, निषादिन्

१६४३ सव्येष्ठदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।
१६४४ रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥६०॥
१६४५ भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।
१६४६ सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥६१॥
१६४७ बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।
१६४८ परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥६२॥
१६४९ कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।
१६५० बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् ॥६३॥
१६५१ शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।
१६५२ उरश्छदः कंकटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥६४॥
१६५३ आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।
१६५४ संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकंकटः ॥६५॥
१६५५ त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ।
१६५६ पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥६६॥
१६५७ पद्गश्च पदिकश्चाऽथ पादातं पत्तिसंहतिः ।
१६५८ शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥६७॥

१ [४ माहुतेका नाम] नियन्तृ १, प्राजितृ १, यन्तृ १, सूत १, क्षत्तृ १, सारथि १ ॥५९॥ सव्येष्ठ १, दक्षिणस्थ १ [८ सारथिका नाम] रथिन् १, स्यन्दनारोह १ [२ रथी(रथमा-चढेर-लडाईगर्ने)का नाम] अश्वारोह १, सादिन् १ [३ घोड्चढ़ी (रिसल्ला)का नाम] ॥६०॥ भट १, योध १, योद्धृ १ [२ योद्धा(लडाईं गर्ने)का नाम] सेनारक्ष १, सैनिक १ [२ सेनाको रक्षागर्न, पहराबस्नेका नाम] सैन्य १, सैनिक १ [२ सेनामा-भर्ती-हुनेका नाम] ॥६१॥ साहस्र १, सहस्रिन् १ [२ हजार-सेना-हुनाले-बलियो-भयेकाको नाम] परिधिस्थ १, परिचर १ [२ सेनाको-चारैतर्फ-बाट-रक्षागर्नेका नाम] सेनानी १, वाहिनीपति १ [२ सेनापतिका नाम] ॥६२॥ कञ्चुक १, वारवाण ५ [२ लडाईं गर्दा लाउने(जंजीर)का नाम] सारसन ३, अधिकाङ्ग १ (अधिपाङ्ग १) [२ कम्मर-बाँधने(कंमरपेटी)का नाम] शीर्षक ३ ॥६३॥ शीर्षण्य ३, शिरस्त्र ३ [३ टोपी, पगरी, टोप, फेटा, प्रभृति साधारण शिर-स्त्राणहरुका नाम] तनुत्र ३, वर्मन् ३, दंशन ३, उरश्छद १, कङ्कटक १, अजगर १ (जगर १ जागर १) कवच ५ [७ कवच(युद्धगर्दा शरीररक्षाका निमित्त लाइने वख्तर)-का नाम] ॥६४॥ आमुक्त ७, प्रतिमुक्त ७, पिनद्ध ७, अपिनद्ध ७ [४ लायेका(पहि-रेका)कवच वस्त्र प्रभृतिका नाम] सन्नद्ध ७, वर्मित ७, सज्ज ७, दंशित ७, व्यूढ-कङ्कट ७ [५ कवच-लायेर तयार-हुनेका नाम] ॥६५॥ कावचिक ३ [१ कवच लाउनेका-समूहको नाम] प(पा)दाति १ (पदात १ पादाति १ पादात १ पादाविक १), पत्ति १, पदग १, पादातिक(ग) १, पदाजि १ ॥६६॥ पद्ग १, पदिक १ [७ प्यादा (पैदल्-हिंडने-सिपाही)का नाम] पादात ३, पत्तिसंहति २ [२ प्यादाका-समूहका

१६५९ कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ।
१६६० अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥६८॥
१६६१ धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः ।
१६६२ स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥६९॥
१६६३ याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपार्श्वधहेतिकौ ।
१६६४ नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥७०॥
१६६५ चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः ।
१६६६ अनुप्लवः सहायश्चाऽनुचरोऽभिसरः समाः ॥७१॥
१६६७ पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतः सरपुरः सराः ।
१६६८ पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥७२॥
१६६९ जंघालोऽतिजवस्तुल्यौ जंघाकरिकजांघिकौ ।
१६७० तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥७३॥
१६७१ जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ।
१६७२ जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥७४॥
१६७३ सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ।
१६७४ ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जोतिशयान्वितः ॥७५॥

नाम] शस्त्राजीव ७, काण्डपृष्ठ ७ (काण्डस्पृष्ट ७) आयुधीय ७, आयुधिक ७ [४ हथियारका-भरले-जीविका गर्ने(तरवारबहादूर)का नाम]॥६७॥

कृतहस्त ७, सुप्र-योगविशिख ७, कृतपुङ्ख ७ [३ हथियार-चलाउन-सिपालुका नाम] अपराद्धपृषत्क ७ [१ लक्ष्य(निशाना)मा हान्दा चूक्ने(ठाउमा लाउन नशक्ने)-को नाम]॥६८॥ धन्विन् ७, धनुष्मत् ७, धानुष्क ७, निषङ्गिन् ७, अस्त्रिन् ७, धनुर्धर ७ [६ धनुर्धा-रिका नाम] काण्डवत् ७, काण्डीर ७ [२ वाण-लिनेका नाम] शाक्तीक ७, शक्तिहेतिक ७ [२ शक्ति(वर्छा)ले लडाइँ-गर्नेका नाम] ॥६९॥ याष्टीक ७ [१ लाठाले-लडाइँ गर्नेको नाम] पारश्वधिक ७ [फर्साले-लडाइँ गर्नेका नाम] नैस्त्रिंशिक ७, असिहेति ७ [२ तरवारले-लडाइँ गर्नेका नाम] प्रासिक ७, कौन्तिक ७ [२ भालाले लडाइँ गर्नेका नाम] ॥७०॥ चर्मिन् ७, फलकपाणि ७ [२ ढाललिनेका नाम] पताकिन् ७, वैजयन्तिक ७ [२ निशान(पताका लिने)का नाम] अनुप्लव ७, सहाय ७, अनुचर ७, अभिसर ७ (अभिचर ७) [४ सहायका नाम] ॥७१॥ पुरोग ७, अग्रे-सर ७, प्रष्ठ ७, अग्रत:सर ७, पुर:सर ७, पुरोगम ७, पुरोगामिन् ७ [७ अगुवाका नाम] मन्दगामिन् ७, मन्थर ७ [२ विस्तारै-हिंडनेका नाम] ॥७२॥ जङ्घाल ७ (जङ्घिल ७) अतिजव ७ (अतिबल ७) [२ चाडो-हिंडने(दौडवाज)का नाम] जङ्घाकरिक ७, जाङ्घिक ७ [२ एताउती दौडधूप गरेर जिउजहानपाल्नेका नाम] तरस्विन् ७, त्वरित ७, वेगिन् ७, प्रजविन् ७, जवन ७, जव ७ [६ वेगवान्(हानियेर जाने = अतिचाँडा)का नाम] ॥७३॥ जय्य ७ [१ जित्न-शकिनेको नाम] जेय ७ [१ जित्न-लाई-योग्यको नाम] जैत्र ७, जेतृ ७ [२ जितनेका नाम] ॥७४॥अभ्यमित्र्य ७, अभ्य-

१६७५ स्यादुरस्वानुरसिलो रथिनो रथिको रथी ।
१६७६ कामंगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥७६॥
१६७७ शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।
१६७८ सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥७७॥
१६७९ ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः ।
१६८० वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥७८॥
१६८१ व्यूहस्तु वलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ।
१६८२ प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥७९॥
१६८३ एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।
१६८४ पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥८०॥

मित्रीय ७, अभ्यमित्रीण ७ [३ डरभर-केही-नमानेर-शत्रुका-संमुख जानेका नाम] ऊर्जस्वल ७, ऊर्जस्विन् ७ [२ बलीयाका नाम] ॥७५॥

उरस्वत् ७, उरसिल ७ [२ ठुलो-छाती-हुने(व्यूढवक्षाः)का नाम] रथिन ७, रथिक ७, रथिन् [३ रथवालाका नाम] कामंगामिन् ७, (कामगामिन् ७) अनुकामीन ७ [२ मनपरी चल्नेका नाम] अत्यन्तीन ७ [१ अत्यन्त हिंडनेको नाम] ॥७६॥ शूर ७, वीर ७, विक्रान्त ७ [३ शूर (वीर)का नाम] जेतृ ७, जिष्णु ७, जित्वर ७ [३ कहिल्यै-नहार्नेका नाम] सांयुगीन ७ [१ लडाईं गर्न-सिपालुका नाम] शस्त्राजीव (६९ श्लोक)देखि यहाँसम्मका शब्द विशेष्यलिङ्ग छन् ॥७७॥ ध्वजिनी २, वाहिनी २, सेना २, पृतना २, अनीकिनी २, चमू २, वरूथिनी २, वल ३, सैन्य ३, चक्र ३, अनीक ५ [११ सेना (फौज)का नाम] ॥७८॥ व्यूह १, बलविन्यास १ [२ फौजको व्यूह (किल्ला)का नाम] दण्डव्यूह, चक्रव्यूह, आदि गरेका घेरै व्यूह छन् ॥ लउरोझैं, सोझै, लस्कर लाउनलाई 'दण्डव्यूह' भन्दछन् । चक्राकार गराउनालाई 'चक्रव्यूह' भन्दछन् इत्यादि ॥ प्रत्यासा(स)र १, व्यूहपार्ष्णि ४ [२ फौजका व्यूहको-पछिल्ला भागका नाम] प्रतिग्रह १ (परिग्रह १ पतद्ग्रह १) [१ प्रधान सेनाको हिफाजतगर्ने पछी रहेका-केहीसैन्यको नाम] ॥७९॥ पत्ति २ [१ पत्तिको नाम] १ हात्ती, १ रथ, ३ घोडा, ५ प्यादा यती जम्मालाई 'पत्ति' भन्दछन् ॥८०॥ सेनामुख ३ [१ सेनामुखको नाम] ३ हात्ती, ३ रथ, ९ घोडा, १५ प्यादा, यतीलाई 'सेनामुख' भन्दछन् ॥ गुल्म १ [१ गुल्मको नाम] ९ हात्ती, ९ रथ, २७ घोडा, ४५ प्यादा, यतीलाई 'गुल्म' भन्दछन् ॥ गण १ [१ गणको नाम] २७ हात्ती, २७ रथ, ८१, घोडा, १३५ प्यादा, यतीलाई 'गण' भन्दछन् ॥ बाहिनी २ [३ वाहिनीको नाम] ८१ हात्ती, ८१ रथ, २४३ घोडा, ४०५ प्यादा, यतीलाई 'वाहिनी' भन्दछन् ॥ पृतना २ [१ पृतनाको नाम] २४३ हात्ती, २४३ रथ, ७२९ घोडा, १२१५ प्यादा, यतीलाई 'पृतना' भन्दछन् ॥ चमू २ [१ चमूको नाम] ७२९ हात्ती, ७२९ रथ, २१८७ घोडा, ३६४५ प्यादा, येतीलाई 'चमू' भन्दछन् ॥ अनीकिनी २ [१ अनीकिनीको नाम] २१८७ हात्ती, २१८७ रथ, ६५६१ घोडा, १०९३५ प्यादा,

१६८५ सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।
१६८६ अनीकिनी दशानीकिन्यऽक्षौहिण्यथ संपदि ॥८१॥
१६८७ संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ।
१६८८ आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥८२॥
१६८९ धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।
१६९० इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥८३॥
१६९१ कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ ।
१६९२ कोटिरस्याटनी गोधातले ज्याघातवारणे ॥८४॥
१६९३ लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।
१६९४ स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादिस्थानपञ्चकम् ॥८५॥

यतीलाई 'अनीकिनी' भन्दछन् ॥ पत्ति आदिगरेका ई सब सेनाविशेष पहिलो पहिलो भन्दा उत्तरोत्तर त्रिगुण (तेवर) छन् ॥ दशानीकिनी २, अक्षौणी २ [२ दश १०अनीकिनी (अक्षौहिणी)का नाम] अर्थात् २१८७० हात्ती, २१८७० रथ, ६५६१० घोडा १०९३५० प्यादा, यतीलाई 'अक्षौहिणी' भन्दछन् ॥ १ अक्षौहिणीमा सवजम्मा २१८७०० प्राणि भये ॥ संपद् २ ॥८१॥ संपत्ति २, श्री २, लक्ष्मी २ [४ संपत्तिका नाम] विपत्ति २, विपद् २, आपद् २ [३ आपत्तिका नाम] आयुध ३, प्रहरण ३, शस्त्र ३, अस्त्र ३[४ हथियारका नाम]॥८२॥धनुस्५, चाप ५, धन्वन् ३ (धन्व ३) शरासन ३, कोदण्ड ३, कार्मुक ३,इष्वास १ [७ धनुका नाम] कालपृष्ठ १ [१ कर्ण(कुन्तीले-सूर्यदेखीपायेका-छोरा) का-धनुको नाम] ॥८३॥ गाण्डीव ५, गाण्डिव ५ [२ अर्जुनका-धनुका नाम] कोटि२ (कोटी २) अटनी २ (अटनि २) [२ धनुका-टुप्पाका नाम] गोधा २, तल ३ [२ भोल्टाका नाम] धनु चलाउँदा ताँदाले नारीमा दुखाउँछ भनी बाँधेको-छाला-प्रभृतिलाई 'भोल्टा' भन्दछन् ॥८४॥ लस्तक १, धनुर्मध्य ३ [२ धनुका-माझका नाम] मौर्वी २, ज्या २, शिञ्जिनी २, गुण १ [४ ताँदाका नाम] प्रत्यालीढ ३, आलीढ ३ [२ धनुर्धारीका आसन-विशेष(वसाई)को १।१ नाम] दाहिने-घुंडो-मारेर-

---

(१) सैन्यपरिचयचक्र

सैन्य नाम	पत्ति	सेनामु०	गुल्म०	गण	वाहिनी	पृतना	चमू	अनीकिनी	अक्षौहिणी
हात्ती	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
रथ	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
घोडा	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
प्यादा	५	१५	४५	१३५	४०५	१२१५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

१६९५ लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ।
१६९६ पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ॥८६॥
१६९७ कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।
१६९८ प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे ॥८७॥
१६९९ निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।
१७०० तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयो ॥८८॥
१७०१ तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।
१७०२ कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥८९॥
१७०३ त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् ।
१७०४ फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥९०॥
१७०५ द्रुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका ।
१७०६ भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातनः ॥९१॥
१७०७ द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।
१७०८ स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥९२॥

वस्नालाई 'प्रत्यालीढ' भन्दछन् ॥ वाँया (देउरे) घुँडोमारेर-वस्नालाई 'आलीढ' भन्दछन् ॥ समपद, वैशाख, मण्डल, आदि गरेका अरु आसनविशेष पनि छन् ॥८५॥

लक्ष ३, लक्ष्य ३, शरव्य ३ [३ निशाना(तारो)का नाम] शराभ्यास १, उपासन ३ [२ बाणहान्न-सिकना नाम] पृषत्क १, वाण १, विशिख १, अजिह्मग १, खग १, आशुग ० ॥८६॥ कलम्ब १, मार्गण १, श(सा)र १, पत्रिन् १, रोप १, इषु ४ [१२ बाणका नाम] प्रक्ष्वेडन १, नाराच १ [२ फलामे बाणका नाम] पक्ष १, वाज १ [२ बाणका प्वाँखका नाम] ॥८७॥ निरस्त ७ [१ हानेका(छाडेका)बाणको नाम] दिग्ध ७, लिप्त(क)७ [२ विष-लायेका-बाणका नाम] तूण १, उपासङ्ग १, तूणीर १, निषङ्ग १, इषुधि ४ ॥८८॥ तूणी २ [६ ठोक्राका नाम] खड्ग १, निस्त्रिंश १, चन्द्रहास १, असि १, रिष्टि १ (ऋष्टि १) कौक्षेयक १, मण्डलाग्र १, करवाल १ (करपाल १) कृपाण १ [९ तरवारका नाम] ॥८९॥ त्सरु १ [१ मूठ (कब्जा)का नाम] मेखला २ [१ तरवार-झुन्डाउने (छाला, वस्त्रप्रभृति)को नाम] फलक ५, फल ३, चर्मन् ३ [३ ढालका नाम] संग्राह १ [१ ढालको-मूठ (समात्नेठाँउ)को नाम] ॥९०॥ द्रुघण १ (द्रुघन १) मुद्गर १, घन १ [३ मुग्दल, मुङ्राको नाम] ईली २ (इली २) करवालिका २ (करपालिका २) [२ खूँडाका नाम] भिन्दिपाल १, सृग १ [२ भिन्दिपालका नाम][1] परिघ १, परिघातन १ [२ परिघ (फलामले वाँधेकका-१ हातलामु, हथियार-विशेष)को नाम] ॥९१॥ कुठार ४, स्वधिति १, परशु १, परश्वध १ (परस्वध १) [४ कुठार (वन्चरा)का नाम] शस्त्री २,

(१) भिन्दिपालस्तुवक्राङ्गो नम्रशीर्षो बृहच्छिराः ।
हस्तमात्रोत्सेधयुक्तः करसंमितमण्डलः ॥
[वैशं. संहिता.]

१७०९ वा पुंसि शल्यं शंकुर्ना शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।
१७१० प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तुस्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥९३॥
१७११ सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः ।
१७१२ लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥९४॥
१७१३ यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ।
१७१४ यात्रा व्रज्याऽभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥९५॥
१७१५ स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ।
१७१६ अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥९६॥
१७१७ वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकाऽर्थकाः ।
१७१८ स्युर्मागधास्तु मगधा वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥९७॥
१७१९ संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ।
१७२० रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः ॥९८॥
१७२१ चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।
१७२२ पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥९९॥
१७२३ सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा ।
१७२४ अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥१००॥

असिपुत्री २, छुरिका २, असिधेनु (का) २ [४ खुकुरी, छुरी, कर्दका नाम] ॥९२॥

शल्य ५, शङ्कु १ [२ सुइराका नाम] शू(रा)र्वला १, तोमर ५ [२ गल (गुर्जा-जस्तो आयुधविशेष)का नाम] प्रास २, कुन्त २ [२ भालाका नाम] कोण १, पालि १ (पाली १), अश्रि २ (अश्री २), कोटि २ (कोटी २) [४ हथियारका टुप्पाका नाम] ॥९३॥ सर्वाभिसार १, सर्वौघ १, सर्वसंनहन ३ [३ सबै (फौज) तयारहुनाका नाम] लोहाभिसार १ (लोहाभिहार १) [१ महानवमीमा गर्नुपर्ने-हथियारका-पूजाको नाम] ॥९४॥ अभिषेणन ३ [१ सेनालियेर-लडाईं गर्न-जानाको नाम] यात्रा २, व्रज्या २, अभिनिर्याण ३, प्रस्थान ३, गमन ३, गम १ [६ यात्रा (प्रस्थान)-का नाम] ॥९५॥ आसार १, प्रसरण ३ (प्रसरणि(णी) २) [२ सेनाले-चारै-तिर वाट-छोप्तै-आउँना (हमलागर्ना)का नाम] प्रचक्र ३, चलित ३ [२ हिंडिसकेका सैन्य (लस्कर)का नाम] अभिक्रम १ [१ डर-नमानेर-शत्रुका-संमुख-जानाका नाम] ॥९६॥ वैतालिक १, बोधकर ९ [२ सुतेका राजालाई (गाना गरेर) जागा गराउने (उठाउने)का नाम] चाक्रिक १ (चक्रिक १), घाण्टिक १, (घण्टिकार्थक १) [२ घडीको घण्टा बजाउनेका नाम] मागध १, मगध १ [२ राजाका-पुर्खाको-(वंशावलीको) वर्णन-गर्नेका नाम] वन्दिन् १, स्तुतिपाठक १ [२ भाटका नाम] ॥९७॥ संशप्तक १ [१ लडाईवाट नहटनेको नाम] रेणु ४, धूलि २, पांसु १, रजस् ३ [४ धूलाका नाम] ॥९८॥ चूर्ण ५, क्षोद १ [२ मसिना-धूलाका नाम] समुत्पिञ्ज ७, पिञ्जल ७ [२ आतियेकाका नाम] पताका २, वैजयन्ती २, केतन ३, ध्वज ५ [४ ध्वजा (निशान)का नाम] ॥९९॥ वीराशंसन ३ [१ देख्तै डरलाग्ने-

१७२५ आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।
१७२६ अहमहमिकातु सात्वात्परस्परंयोभवत्यहंकारः ॥१०१॥
१७२७ द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ।
१७२८ शक्तिः पराक्रमः प्राणोविक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥१०२॥
१७२९ वीरपाणं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।
१७३० युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥१०३॥
१७३१ मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।
१७३२ अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥१०४॥
१७३३ संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।
१७३४ अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥१०५॥
१७३५ समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।
१७३६ नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ तुमुलं रणसंकुले ॥१०६॥
१७३७ क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा ।
१७३८ क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥
१७३९ विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ ।
१७४० प्रसभं तु बलात्कारो हठोऽथ स्खलितं छलम् ॥१०८॥

युद्धभूमि(लडाईको ठाँउँ)को नाम] अहंपूर्विका २ [१ तँछाड्कि मछाड्गर्नाको('पहिले म, पहिले म' भनेर घच्चमच्च गर्नाको)नाम] ॥१००॥

आहोपुरुषिका २ [१ म खूवैछु भन्ठान्नाको नाम] अहमहमिका २ [१ तँभन्दा म ठुलो छु भन्ठान्नाको नाम] ॥१०१॥ द्रविण ३, तरस् ३, सहस् ३, बल ३, शौर्य ३, स्थामन् ३, शुष्म ३, शक्ति २, पराक्रम १, प्राण १ [१० बलका नाम] विक्रम १, अतिशक्तिता २ [२ ठूलोबलका नाम] ॥१०२॥ वीरपा(न)ण ३ [१ लडाईका अगाडी र पछाडी वीरहरुले गरिने मदिरापानको नाम] युद्ध ३, आयोधन ३, जन्य ३, प्रधन ३, प्रविदारण ३ ॥१०३॥ मृध ३, आस्कन्दन ३, सङ्ख्य ३, समीक ३, संपरायक ३ (सांपरायिक ३) समर ५, अनीक ५, रण ५, कलह १, विग्रह १ ॥१०४॥ संप्रहार १, अभिसंपात १, कलि १, संस्फो(स्फे)ट १, संयुग १, अभ्यामर्द १ (अभिमर्द १) समाघात १, संग्राम १, अभ्यागम १, आहव १ ॥१०५॥ समुदाय १, संयत् २, समिति २, आजि २, समित् २, युध् २ [३१ युद्ध(लडाई)का नाम] नियुद्ध ३, वाहुयुद्ध ३ (कुस्ताकुस्ती)का नाम] तुमुल ३ [१ लडाईमर्च्चिनु(घमासानी)को नाम] ॥१०६॥ क्ष्वेडा २, सिंहनाद १ [२ सिंहझ्यैं-गर्जनाका नाम] घटा २ [१ हात्तीका-लस्करको नाम] क्रन्दन ३ [१ योद्धाहरुले परस्परमा हाकदिनाको नाम] वृंहित ३ [१ हात्तीका-शब्दको (गर्जनाको) नाम] ॥१०७॥ विस्फार १ [१ धनुको शब्द (टङ्कार)को नाम] पटह १, आडंबर १ [२ लडाईमा वजाउने नगराका नाम] प्रसभ ३, वलात्कार १, हठ १ [३ बलात्कार (जवर्दस्ति)का नाम] स्खलित ३, छल ३ [२ छल, कपटका नाम] ॥१०८॥

२१

१७४१ अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।
१७४२ मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् ॥१०९॥
१७४३ अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ।
१७४४ वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥११०॥
१७४५ प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।
१७४६ अपक्रमोऽपयानं च रणे भङ्गः पराजयः ॥१११॥
१७४७ पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।
१७४८ प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम् ॥११२॥
१७४९ प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिंसनम् ।
१७५० निर्वासनं संज्ञपनं निर्गन्धनमपासनम् ॥११३॥
१७५१ निस्तर्हणं निहननं क्षपणं परिवर्जनम् ।
१७५२ निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥११४॥
१७५३ उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ।
१७५४ आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥११५॥
१७५५ स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।
१७५६ अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥११६॥
१७५७ परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।
१७५८ मृतप्रमीतौत्रिष्वेतेचिताचित्याचितिः स्त्रियाम् ॥११७॥

अजन्य ३, उत्पात १, उपसर्ग १ [३ उत्पात (भूकम्प-उल्कापात प्रभृति)का नाम] मूर्छा २, कश्मल ३, मोह १ [३ मूर्छा-का नाम] अवमर्द १, पीडन ३ [२ शत्रुका मुलूकमा लूटपीट-मारकाट गर्नाका नाम] ॥१०९॥ अभ्यवस्कन्दन ३, अभ्यासादन ३ [२ धोखामा-शत्रुले-छापामार्नाका (हमला गरेर विताउनाका) नाम] विजय १, जय १ [२ जय (जीत्वाजी)का नाम] वैर-शुद्धि २, प्रतीकार १, वैरनिर्यातन ३ [३ शत्रुलाई-जितेर-आफुले-पायेका-दुःखको-साटो-फेर्नाका नाम] ॥११०॥ प्रद्राव १, उद्राव १, संद्राव १, संदाव १, विद्रव १, द्रव १, अपक्रम १, अपयान ३ [८ भाग्नाका नाम] पराजय १ [१ हार्नाको नाम] ॥१११॥ पराजित ७, पराभूत ७ [२ हार्ने (व्यक्ति)का नाम] नष्ट ७, तिरोहित ७ [२ लुक्नेका नाम] प्रमापण(न) ३, निबर्हण ३, निकारण ३, विशारण ३ ॥११२॥ प्रवासन ३, परासन ३, निषूदन ३, निर्हिंसन ३, निर्वासन ३, संज्ञपन ३, निर्गन्धन ३, अपासन ३ ॥११३॥ निस्तर्हण ३, निहन ३, क्षपण ३ (क्षणन ३) परिवर्जन ३, निर्वापण ३, विशसन ३, मारण ३, प्रतिघातन ३ ॥११४॥ उद्वासन ३, प्रमथन ३, क्रथन ३, उज्जासन ३, आलम्भ १, पिञ्ज १, विशर १, घात १, उन्माथ १ (उन्मथ १) बध १ [३० मार्नाका नाम] ॥११५॥ पञ्चता २, (पञ्चत्व ३), कालधर्म १, दिष्टान्त १, प्रलय १, अत्यय १, अन्त १, नाश १, मृत्यु ४, मरण ३, निधन ५ [१० मृत्यु (मर्ना)का नाम] ॥११६॥ परासु ७, प्राप्तपञ्चत्व ७, परेत ७, प्रेत ७, संस्थित

१७५९ कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।
१७६० श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥११८॥
१७६१ प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यां कारा स्याद्बन्धनालये ।
१७६२ पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् ॥११९॥
१७६३ आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

इति क्षत्रियवर्गः ॥८॥

७, मृत ७, प्रमीत ७ [७ मरिसक्नेका नाम] चिता २, चित्या २, चिति २ [३ चिताका नाम] ॥११७॥

कबन्ध ५ [१ मुर्कट्टाको नाम] श्मशान ३, पितृवन ३ [२ मसानका नाम] कुणप १, शव ५ [२ मुर्दाका नाम] ॥११८॥ प्रग्रह १, उपग्रह १, वन्दी २ [३ कैदोका नाम] कारा २ [१ झ्यालखानको नाम] असु १, प्राण १ [२ प्राणका नाम] ई २ शब्द नित्य बहुवचनान्त छन् ॥ जीव १, असुधारण ३ [२ बाँचनाका नाम] ॥११९॥ आयुस् ३, जीवितकाल १ [२ आयुका नाम] जीवातु १ (५), जीवनौषध ३ [२ बचाउँने-औषधिका नाम] ॥

इति क्षत्रियवर्गः ॥८॥

१७६४ ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।
१७६५ आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥१॥
१७६६ स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।
१७६७ सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतम् ॥२॥
१७६८ द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।
१७६९ सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदञ्चनम् ॥३॥
१७७० उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।
१७७१ याञ्चयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥४॥
१७७२ उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।
१७७३ कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥५॥
१७७४ क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।
१७७५ क्षेत्रं व्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥६॥
१७७६ यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् ।
१७७७ तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद्द्विरूपता ॥७॥

ऊरव्य १, ऊरुज १, अर्य १, वैश्य १, भूमिस्पृश् १, विश् १ [६ वैश्य (वनियाँ)-का नाम] आजीव १, जीविका २, वार्ता २, वृत्ति २, वर्तन ३, जीवन ३ [६ वृत्ति-का नाम] वृत्ति २ [१ वृत्ति (कृषि खेती), पाशुपाल्य (पशुपाल्नु), वाणिज्य (वेपार ई ३ वृत्ति)को नाम] सेवा २, श्ववृत्ति २ [२ चाकरीका नाम] अनृत २ (प्रसृत ३), कृषि २ [२ खेतीका नाम] उञ्छ १, शिल ३ (उञ्छशिल ३) ऋत ३ [३ सिलाखोजेर¹ खानेवृत्तिका नाम] ॥२॥ मृत ३, याचित ३ [२ मागील्यायेर खानेवृत्तिका नाम] अमृत ३, अयाचित् ३ [२ नमागीकन कसैलेदियेका अन्नले जीविकागर्ने वृत्तिका नाम] सत्यानृत ३, वणिग्भाव १ [२ व्यापार (वेपार)का नाम] ऋण ३, पर्युदञ्चन ३ ॥३॥ उद्धार १ [३ ऋण(उधारो = सापट)का नाम] अर्थप्रयोग १, कुसीद ३ (कुशीद ३, कुषीद ३) वृद्धिजीविका ३ [३ व्याज लाउनाका (लगानीका) नाम] याचितक ७ [१ मागदा-पाइयेका-वस्तुको नाम | आपमित्यक ७ [१ साटेर-पाइयेका-वस्तुको नाम ॥४॥ उत्तमर्ण ७ [१ साहु(ऋणदाता)को नाम] अधमर्ण ७ [१ असामिको नाम] कुसीदिक ७, वार्धुषिक ७, वृद्ध्याजीव ७, वार्धुषि ७ [४ व्याज खायेर जीविका चलाउँनेका नाम]॥५॥ क्षेत्राजीव ७, कर्षक ७ (कार्षक ७), कृषक ७, कृषीवल ७ [४ खेतीले जीविका चलाउनेका नाम] व्रैहेय ७, शालेय ७ [२ क्रमैले, सामान्य धान र शालीधान हुने खेतको १।१ नाम]॥६॥

---

(१) खेत-वारीमा झरेपरेका धान-मकै प्रभृतिका-वाला-घोगाको शिला खोजनालाई उञ्छ भन्दछन् । एक-एक दानाको शिला खोज्नालाई शिल भन्छन् । ई दुवै वृत्तिलाई ऋत भन्दछन् भनि ग्रन्थान्तरमा लेखियेको छ । यहाँ मोटामोटी हिसावले उञ्छ-शिल पर्याय लेखियेका हुन् ।

१७७८ मौद्गीनकौद्रवीणादिशेषधान्योद्भवक्षमम् ।
१७७९ "शाकक्षेत्रादिकं शाकशाकटं शाकशाकिनम्" ।
१७८० बीजाकृतं तूप्तकृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥८॥
१७८१ त्रिगुणाकृतंतृतीयाकृतंत्रिहल्यंत्रिसीत्यमपितस्मिन् ।
१७८२ द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥९॥
१७८३ द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।
१७८४ खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥१०॥
१७८५ पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ।
१७८६ कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षैत्रं कैदारिकं गणे ॥११॥
१७८७ लोष्टानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ।
१७८८ प्राजनं तोदनं तोत्त्रं खनित्रमवदारणे ॥१२॥

यव्य ७ [१ जउहुने-खेत-वारीको नाम] यवक्य ७, [१ टुँडो-नहुने (सुड्डुलो) जउ-हुनेखेतको नाम] षष्टिक्य ७ [१ सठियाधानहुने-खेतको नाम] तिल्य ७, तैलीन ७ [२ तिलहुने-खेतवारीका नाक] माष्य ७, माषीण ७ [२ माँसहुने खेतवारीका नाम] उम्य ७, औमीन ७ [२ तिसि (आलस) हुने-खेतवारीका नाम] अणव्य ७, आण-वीन ७ [२ साँमा(वा)धान-हुने जमीनका नाम] कसैले 'चिनियाँ-धान्-हुनेठाँउका नाम' भन्दछन् ॥ भङ्ग्य ७, भाङ्गीन ७ [२ भाङ्हुने-स्थानका नाम ॥७॥

मौद्गीन७ [१ मुगोहुने-जग्गाको नाम] कौद्रवीण ७ [१ कोदो-हुने-जग्गाको नाम] यस्तै-रीतले—गहुँ[1],चना[2],केराउ[3],इत्यादि हुनेठाउँलाई कहँदा 'गौधूमीन'[1], 'चाणकीन'[2], 'कालायोन'[3]' इत्यादि अरुपनि जान्नु ॥ "शाकशाकट ३, शाकशाकिन ३ [२ सागपात्-हुने जग्गाका नाम]" बीजाकृत ७, उप्तकृष्ट ७ [२ विउ छरेर, खन्जोत् गरेका-जग्गाका नाम] सी(शी)त्य ७, कृष्ट ७, हल्य ७ [३ हलाले-जोतेका-जग्गाका नाम] ॥८॥ त्रिगुणाकृत ७, तृतीयाकृत ७, त्रिहल्य ७, त्रिसीत्य ७ [४ तिन् ३ फेर-जोतेका-जग्गाका नाम] त्यस्तै—द्विगुणाकृत ७, द्वितीयाकृत ७, द्विहल्य ७, द्विसीत्य ७, श(स)म्बाकृत ७ [५ दुई २ फेर-जोतेका-जग्गाका नाम ॥९॥ द्रौणिक ७, आढकिक ७ [२ क्रमैले एक द्रोण विउ र एक आढक विउ, विउ छर्नुपर्ने जग्गाका १।१ नाम] त्यस्तै एक प्रस्थ, एक कुडव, विउ छर्नु पर्ने जग्गालाई कहँदा 'प्रास्थिक' 'कौडविक' भन्नु ॥ द्रोण, आढक, प्रस्थ, कुडव, खारी, कति२लाई भन्दछन् भनि जान्नलाई यसै वर्गका (८८) श्लोकमा हेर्नु ॥ खारीक ७ [१ एक खारी विउछर्नुपर्ने जग्गाको नाम] उत्त-मर्ण शब्द(५ श्लोक)देखी यहाँसम्मका शब्द विशेष्यनिघ्नलिङ्गी छन् ॥ ठाउँ२मा खेत भनेको छ तापनि, तत्तत्-अन्नहुने-स्थान-सामान्य पनि जान्नु ॥१०॥ वप्र ५, केदार १ (कैदार १), क्षेत्र ३ [३ खेतका नाम] कैदारक ३, कैदार्य ३, क्षैत्र ३ कैदारिक ३ [४ खेतको-समूह(फाँट)का नाम] ॥११॥ लोष्ट ३, लेष्ट १ [२ डल्लाका नाम]कोटिश १, लोष्टभेदन १ [२ डल्लाफोर्ने(डल्याठो)का नाम] प्राजन ३,तोदन ३, तोत्त्र ३ [३ गोरुप्रभृतिधपाउने लहुराका नाम] खनित्र ३, अवदारण ३ [२ खन्तीका नाम]॥१२।

१७८९ दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्रमथो फलम् ।
१७९० निरीशं कुटकं फालः कृषको लाङ्गलं हलम् ॥१३॥
१७९१ गोदारणं च सीरोऽथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।
१७९२ ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥१४॥
१७९३ पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।
१७९४ आशुर्व्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ ॥१५॥
१७९५ तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ।
१७९६ हरेणुरेणुकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥१६॥
१७९७ मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।
१७९८ वनमुद्गे सर्षपेतु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥१७॥
१७९९ सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ।
१८०० स्याद्यावकस्तु कुल्मासश्चणको हरिमन्थकः ॥१८॥
१८०१ द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।
१८०२ क्षवःक्षताभिजननो राजिका कृष्णिकाऽऽसुरी ॥१९॥
१८०३ स्त्रियौकंगुप्रियंगू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ।
१८०४ मातुलानी तु भङ्गायांव्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥२०॥

दात्र ३, लवित्र ३ [२ हँसिया, खुर्पाहरुका नाम] आबन्ध १, योत्र ३, योक्त्र ३ [जूवाबाँधने-डोरीका नाम] फल ३, निरीश ३, कुटक ३ (कूटक ३) फाल १, कृषक १ (कृषिक १) [५ फालीका नाम] लाङ्गल ३, ह(हा)ल ३ ॥१३॥ गोदारण ३, सी(शी)र १ [४ हलाका नाम] शम्या २, युगकीलक १ [२ जूवाका कीला (सोइला)का नाम] ईषा २ (ईशा २), लाङ्गलदण्ड १ [२ हरिसुका नाम] सी(शी)ता २, लाङ्गलपद्धति २ [२ हलाका सियाका नाम] ॥१४॥ मेधि १ (मेथि १) [१ दाँत्रिगर्दा खलाका माझमा गाडनु पर्ने काठ(मेह)को नाम] आशु १, व्रीहि १ (आशुव्रीहि १), पाटल १ (पाटलि १) [३ धान्य(धान)का नाम] शित-शूक १ (सितशूक १), यव १ [२ जउका नाम] ॥१५॥ तोक्म १ [१ हरिया-जउको नाम] कलाय १, स(सा)तीनक १, हरेणु १, रेणुक १ (खण्डिक १) [४ केराउका नाम] कोरदूष १, कोद्रव १, काद्रव १ [२ कोदाका नाम] ॥१६॥ मङ्गल्य(क) १, मसू(रा)र १ [२ मसूराका नाम] मकु(कू)ष्ठक १, मुकुंष्ठ १, मयुष्ठक १, वनमुद्ग १ [३ वन्मुगी(गुराँस)का नाम] सर्षप १, तन्तुभ १ (तुन्तुभ १), कदम्बक १ [३ तोरीका नाम] ॥१७॥ सिद्धार्थ १ [१ सेतो-तोरी(सस्र्यूँ)को नाम] गोधूम १, सुमन १ [२ गहुँका नाम] यावक १, कुल्मास १ (कुल्माष १) [२ भटमाँसका नाम] चणक १, हरिमन्थक १ [२ चनाका नाम] ॥१८॥ तिलपेज १, तिलपिञ्ज १ [२ तेलनहुनेतिल(जरतिल)का नाम] क्षव १ (क्षुताभिजनन १) क्षुधाभिजनन १, राजिका २, कृष्णिका २, आसुरी २ [५ रायोका नाम] ॥१९॥ कङ्गु २ (कङ्गू २) प्रियङ्गु २ [२ कागुनुका नाम] अतसी २, उमा २, क्षुमा २ [३ तिसी(आलस)का

१८०५ किंशारुः शस्यशूकं स्यात्कणिशं शस्यमञ्जरी ।
१८०६ धान्यंव्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बोगुच्छस्तृणादिनः ॥२१॥
१८०७ नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री सनिष्फलः ।
१८०८ कडङ्गरो बुसं क्लीवे धान्यत्वचि तुषः पुमान् ॥२२॥
१८०९ शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिषूत्तरे ।
१८१० ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥२३॥
१८११ माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ।
१८१२ शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥२४॥
१८१३ तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।
१८१४ अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् ॥२५॥

नाम] मातुलानी २, भङ्गा २ [२ भाङका नाम] अणु १ [१ सामा-(साँवा)धानको नाम] 'चिनिञा-धानको नाम' पनि भन्दछन् ॥२०॥

किंशारु १, शस्यशूक ५ [२ टुँडाका नाम] कणिश ३, शस्यमञ्जरी २ [२ धानप्रभृतिका-वालाका नाम] धान्य ३, व्रीहि १, स्तम्बकरि १ [३ सामान्य धान्य(गहुँ, मकै-आदिगरेका-सव अन्न)का नाम[१]] स्तम्ब १, गुच्छ १ [२ धान्, तृण आदिका फेद(गाँज = झाङ)का नाम] ॥२१॥ नाडी २, नाल ३, काण्ड ५ [३ डाँठका नाम] पलाल ५ [१ परालको नाम] कडङ्गर १ (कडङ्कर १), बुस ३ (बुष ३) [२ पोवटाका नाम] तुष १ [१ भुसको नाम] ॥२२॥ शूक ५ [१ जउप्रभृतिका तोखा-टुप्पाको नाम] शमी २, सिम्बा २ [२ कोसा(केराउ, वोडी, सिमी-प्रभृतिका-बीजकोश)का नाम] ऋद्ध ७, आवसित ७[२ भरखर-झाँटेर-थुप्प्यायेका-धानप्रभृतिका नाम] पूत ७, बहुलीकृत ७ [२ वत्तायेर-रास-लायेका-धान-प्रभृतिका नाम] ॥२३॥शमीधान्य ३[१ कोसाभित्र-दाना-हुने, मास्, मुगी, केराउ, प्रभृति-अन्न-को नाम] शूकधान्य ३ [१ टुँडोहुने, जउ, गँहुँ, धान, प्रभृति-अन्नको नाम] शालि १, कलम १, षष्टिक १ [३ धान्य-विशेषका १।१ नाम] 'शालि' धान मार्सी भनेर प्रसिद्ध छ ॥ डाँठ अरुभन्दा ठुलो-हुने, धेरै-पानी चाँहिने-सेतोधान(सेते)लाई 'कलम' भन्दछन् ॥ सठिया धानलाई 'षष्टिक' भन्दछन् ॥२४॥ तृणधान्य १, नीवार १ [२ तृणधान्य (साँवा-प्रभृति, नछरि-आफै-हुने-अन्न)का नाम] गवेधु २ (गवेडु २), गवे-धुका २ [२ वाजराका नाम] अयोग्र ३, मुसल ५ [२ मुसलका नाम] उदूखल ३, उलूखल ३ [२ ओखल्का नाम] ॥२५॥

प्रस्फोटन ३, शू(सू)र्प ५ [२ नाङ्लाका नाम] चालनी २, तितउ १ [२

---

(१) यरौवर्गका पन्ध्रौं श्लोकमा आशु-व्रीहि-पाटल ई ३ नाम खास धानका लेखिये, यहाँ सामान्य अन्नका धान्य-व्रीहि-स्तम्बकरि ई ३ नाममध्यमा पनि व्रीहि शब्द परचो, तसर्थ व्रीहि शब्द सामान्य अन्नवाचक र विक्षेषअन्न = धान वाचक रहेछ भनि बुझ्नु पर्दछ, धान्य शब्द पनि सामान्य-अन्न र विशेष धान दुवैलाई कहन्छ ।

१८१५ प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान्।
१८१६ स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ ॥२६॥
१८१७ समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे।
१८१८ पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बल्लवाः ॥२७॥
१८१९ आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः।
१८२० आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥२८॥
१८२१ अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका।
१८२२ अङ्गारधानिकाऽङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥२९॥
१८२३ हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम्।
१८२४ क्लीबेऽम्बरीषंभ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥३०॥
१८२५ अलिञ्जरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका।
१८२६ पिठरः स्थाल्युखाकुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः ॥३१॥
१८२७ घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः।
१८२८ ऋजीषं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥३२॥
१८२९ कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान्।
१८३० सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥३३॥

चलनी (चाल्नु)का नाम] स्यूत १ (स्पोन १), प्रसेव १ [२ धोक्रा, थैला, वोराका नाम] कण्डोल १, पिट १ (पिण्ड १) [२ डोका, डाला, दौडी, टोकरीका नाम] कट १, किलिञ्जिक १ [२ ढक्किका नाम] ॥२६॥ रसवती २, पाकस्थान ३, महानस ३ [३ भान्साका नाम] पौरोगव ७ [१ भान्साका-अध्यक्ष (अधिकारी)को नाम] सूपकार ७, बल्लव ७ ॥२७॥ आरालिक ७, आन्धसिक ७, सूद ७, औदनिक ७, गुण ७ [७ भान्सेका नाम] सूपकार, बल्लव, शब्दले केवल 'तर्कारी पकाउने'लाई कहन्छन्, पनि भन्दछन् ॥ आपूरिक ७, कान्दविक ७ [२ माल्पुवा-प्रभृति-भक्ष्य (रोटी) पकाउनेका नाम] ॥२८॥ अश्मन्त ३, उद्धान ३ (उद्ध्मान ३) अधिश्रयणी २, चुल्लि २ (चुल्ली २), अन्तिका २ (अन्दिका २) [५ चुह्लाका नाम] अङ्गारधानिका २, अङ्गारशकटी २, हसन्ती २ ॥२९॥ हसनी २ [४ मकल, अटल, बोरसीका नाम] अङ्गार ५ [१ अँगारका नाम] अलात ३, उल्मुक ३ [२ अहुल्टाका नाम] अम्बरीष ३, भ्राष्ट्र १ [२ भर्साई (भर्साही)का नाम] कन्दु ४, स्वेदनी २ [२ कराहीका नाम] ॥३०॥ अलिञ्जर १, मणिक १ [२ घ्यांपाका नाम] कर्करी २, आलु २ (आलू २), गलन्तिका २ [३ करुवा, गडुवा, झारीका नाम] पिठर १ (४), स्थाली २, उखा २ (उषा २), कुण्ड ३ [४ पकाउने भाँडा (कसौंडी तसला, ताप्के, तपेस-प्रभृति) का नाम] कलश ७ (कलस ७) ॥३१॥ घट ४, कुट १, निप १ [४ गाग्रा-घडा-हंडा प्रभृतिका नाम] श(स)राव ५, वर्धमानक १ [२ कहतारा पाला पाली प्रभृतिका नाम] ऋजीष ३ (ऋचीष ३), पिष्टपचन ३ [२ पिठोपकाउने भाँडा (झ्याँगा-तावा-ताइतापके प्रभृति)का नाम] कंस ५, पानभाजन ३ [२ पिउँने भाँडा (अंखोरा, गिलाँस प्रभृति)का नाम] ॥३२॥

१८३१ दर्विः कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दू र्दारुहस्तकः ।
१८३२ अस्त्री शाकं हरितकं शिग्रुरस्य तु नाडिका ॥३४॥
१८३३ कलम्बश्च कडम्बश्च वेसवार उपस्करः ।
१८३४ तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् ॥३५॥
१८३५ मरिचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।
१८३६ जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥३६॥
१८३७ सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।
१८३८ आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥३७॥
१८३९ कुस्तुम्बुरु च धान्य कमथ शुण्ठी महौषधम् ।
१८४० स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नगरं विश्वभेषजम् ॥३८॥
१८४१ आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ।
१८४२ अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥३९॥

कुतू २ [१ सिरिया (चिल्ला-पदार्थ हालेर राख्ने छालाका भाँडा)को नाम] कुतुप १ [१ सानु-सिरियाको नाम] आवपन ३, भाण्ड ३, पात्र ३, अमत्र ३, भाजन ३ [५ सामान्य-भाँडा वर्तनका नाम] ॥३३॥

दर्वि २ (दर्वी २), कम्बि २ (कम्बी २),खजाका २ [३ डाडूका नाम]तर्दू १, दारुहस्तक १ [२ पन्यूका नाम] शाक ५,हरितक ३, शिग्रु १ [३ सामान्य-सागपातका नाम]नालिका २ ॥३४॥ कलम्ब १, कडम्ब १ [३ सागपातका-डाँठका नाम] वेस(श-ष) वार१, उपस्कर १ [२ वेसवारका नाम] हिंग्वार्द्रमरिचं जीरं हरिद्रा धान्यकं तथा ॥ क्रमेण द्विगुणं सर्वं वेसवारमिदं शुभम् ॥ हिङ्, अदुवा, मरिच, जीरा, हलेदो, धनियाँ यती क्रमैले पहिलो२-भन्दा दोवर२ गरेर वनायेका मसलालाई 'वेसवार' भन्नु, भनेर वैद्यशास्त्रमा भनेको छ[१] ॥ तिन्तिडीक ३ (तितिडीक ३), चुक्र ३, वृक्षाम्ल ३ [३ चूक-अमिलाका नाम]॥ वेल्लज ३ ॥३५॥ मरिच ३(मरीच ३),कोलक ३, कृष्ण ३, ऊषण ३, धर्मपत्तन ३ [६ मरिचका नाम] जीरक १, जरण १, अजाजी २, कणा २ [४ जीराका नाम] ॥३६॥ सुषवी २, कारवी २, पृथ्वी २, पृथु २, काला २, उपकुञ्चिका २ [५ कालोजिराका नाम] आर्द्रक ३, शृङ्गवेर ३ [२ अदुवाका नाम] छत्रा २, वितुन्नक ३ ॥३७॥ कुस्तुम्बुरु ३ (कुस्तुम्बरी २, कुस्तुम्बरु ३), धान्याक ३ (धन्याक ३)[४ धनियाँका नाम] शु(ण्ठि)ण्ठी २, महौषध ३, विश्व ५, नागर ३, विश्व-भेषज ३, [५ सुठाका नाम] ॥३८॥ आरनालक ३, सौवीर ३, कुल्माषाभिषुत ३ (कुल्माष ३), अवन्तिसोम ३, धान्याम्ल ३, कुञ्जल ३, काञ्जिक ३ (काञ्चिक ३), [७ काञ्जी (औषधिविशेष)का नाम] ॥३९॥ पानीमा रायो नुन् प्रभृति मसला हालेर वनायेको औषधिविशेषलाई काञ्जिक भन्दछन् ।

---

(१) यो वेसवारको अभावमा केवल हलेदाका धूलालाई लियेर वेसार भन्ने चलन चलेको हो की ?

२२

१८४३ सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् ।
१८४४ तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥४०॥
१८४५ निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।
१८४६ सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥४१॥
१८४७ सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।
१८४८ रौमकं वसुकं पाक्यं बिडं च कृतके द्वयम् ॥४२॥
१८४९ सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।
१८५० मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारः शर्करासिता ॥४३॥
१८५१ कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ।
१८५२ स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥४४॥
१८५३ शूलाकृतं भटित्रं स्याच्छूल्यमुखं तु पैठरम् ।
१८५४ प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥४५॥

सहस्रवेधिन् ३, जतुक ३, वाह्लीक ३ (वाह्लिक ३), हिङ्गु ३, रामठ ३ [५ हिङ्कानाम] (त्वक्पत्री २), कारवो २, पृथ्वी २, वाष्पि(ष्पी)का २, कबरी २, पृथु २ [५ हिङ्का-वृक्षको-पातका नाम] ॥४०॥ निशा २ (रात्रि २), काञ्चनी २, पीता २, हरिद्रा २, वरवर्णिनी २ [५ हलेदाका नाम] अक्षीव ३ (अक्षिब ३), वशिर ३ (वसिर ३) [२ समुद्रनुन्का नाम] ॥४१॥ सैन्धव ५, शी(सि)तशिव ३, मणिमन्थ ३, सिन्धुज ३ [४ सिंधेनुन्का नाम] रौमक ३, वसुक ३ (वसूक ३) [२ साँमरी नुन्का नाम] पाक्य ३, विड ३ [२ खारानुन्का नाम] ॥४२॥ सौवर्चल १, अक्ष ३, रुचक ३ [३ सौंचर-नुन्का नाम] तिलक ३ [१ विरेनुन्को नाम] कसैरले सौवर्चल-आदि-गरेका ४ रै-शब्दले 'विरेनुन्' लाई कहन्छन् भनेको छ ॥ मत्स्यण्डी २, फाणित ३ [२ खुदाका नाम] शर्करा २, सिता २ [२ चीनीका नाम] ॥४३॥ कूर्चिका २ [१ कराउनी (खुवा-खोवा)को नाम] रसाला २, मार्जिता २ [२ सिखर्नी (रसाला[1])का नाम] तेमन ३, निष्ठान ३ [२ तिहुन्का नाम] ॥४४॥ शूलाकृत ७, भटित्र ७, शूल्य ७ [३ झिर, सुइरामा-उनेर-पकायेका-मासुप्रभृतिका नाम] उख्य ७, पैठर ७ [२ कसौडो, ताप्के,

---

(१) यो रसाला (सिखर्नी) बनाउने तर्कीव-

अस्सल् मीठो आठ माना दहीको पोको पारी पानि जम्मै निथारी ।
आरीमाथी त्यो चुहाउन् निचोरी सफ्फा सुग्घरौंहि छोरी बुहारी ॥
चोखा चीनी सेर भर् , चार तोला मक्खन् खारी साफ पारी मिलाऊ ।
घमौरीको चोर संपत्ति ल्याऊ मक्खनजत्ति त्यै दहीमा लुकाऊ ॥
अस्सल् छोटी लायची, दालचीनी, चोखा, केसर, सौठ्, मरिच् , ई जुटाऊ ।
कूटी छानी तौल वेग्लै हाल डब्बल् (२) तोला डाडुले खूब फाऊ ॥
खुश्बूवाला पात्रमा राख ढाकी तयार् भो लौ भीमसेनी रसाला ।
ल्याऊ खाऊ इष्टमित्रादि डाकी यस्को तर्कीव् को नसोधेर जाला ? ॥

१८५५ स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ।
१८५६ चिक्कणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥४६॥
१८५७ आपक्वं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ।
१८५८ पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः ॥४७॥
१८५९ पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्करम्भो दधिसक्तवः ।
१८६० भिस्सास्त्रीभक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ॥४८॥
१८६१ भिस्सटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ॥
१८६२ मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥४९॥
१८६३ यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।
१८६४ "म्रक्षणाभ्यञ्जने तैलं कृसरस्तु तिलोदनः ।"
१८६५ गव्यं त्रिषु गवां सर्वंगोविट् गोमयमस्त्रियाम् ॥५०॥

प्रभृति-भाँडामा पकायेका भाततिहुन-मासुप्रभृतिका नाम] प्रणीत ७, उपसंपन्न ७ [२ पाकेर तयार भयेका-अन्नप्रभृतिका नाम] प्रयस्त ७, सुसंस्कृत ७ [२ मसला हाली पकायेका-वस्तुका नाम] ॥४५॥

पिच्छिल ७, विजिल ७ (विज्जन ७, विज्जल ७) [२ झोल् पारेका-तर्कारी-प्रभृतिका नाम] संमृष्ट ७, शोधित ७ [२ निफनी-नाफनी,-केलाई-कुलाई, धोई-धाई सफापारेका वस्तुका नाम] चिक्कण ७, मसृण ७, स्निग्ध ७ [३ मसीना-वस्तुका नाम] भावित ७, वासित ७ [२ वास्ना-आँउने-गरी-वनायेका वस्तुका नाम] ॥४६॥ आपक्व ३, पौलि १, अभ्यूष १ (अभ्योष १, अभ्युष १) [३ भुटेका-हरिया-जउ, मकै, चना प्रभृतिका नाम] लाज १, [१ लावाको नाम] लाज शब्द नित्य बहुवचनान्त छ ॥ अक्षत १ [१ अक्षता (अछेता)-को नाम] अक्षत शब्द पनि बहुवचनान्त नै छ ॥ कसैले लाज, अक्षत २ शब्द 'लावाका नाम' भनेको छ ॥ पृथुक १, चिपिटक १ [२ चिउराका नाम] धाना २ [१ भुटेका-जउको नाम] धाना शब्द बहुवचनान्त छ ॥४७॥ पूप १, अपूप १, पिष्टक १ [३ पुवा-मालपूवाप्रभृति रोटीका नाम] करम्भ १ (करम्ब १) [१ दहि र सातुका मिलानको नाम] भिस्सा २, भक्त ३, अन्धस् ३, अन्न ३, ओदन ५, दीदिवि १ [६ भातको नाम] ॥४८॥ भिस्सटा २, दग्धिका २ [२ मास्रीका (केही जलेका अन्नका) नाम] मण्ड ५ [१ माँडको नाम] मासर १, आचाम १, नि(वि)स्राव १ [३ भातको-माँडका नाम] ॥४९॥ यवागू २, उष्णिका २, श्राणा २, विलेपी २, तरला २ [५ फाँडाको नाम] "म्रक्षण ३, अभ्यञ्जन ३, तैल ३ [३ तेलका नाम] कृसर १ [१ खिचडी[२] (खिच्रो)को नाम]" गव्य ७ [१ गाई-संवन्धि-दूद दहिघ्यू-प्रभृतिको

(१) सुकेका-भृटेका सवै अन्न लावा कहिन्छन्, केवल धानको लावा वुझाउनु पर्दा धान्यलाजाः भन्नुपर्दछ, इत्यादि ।

(२) यो क्षेपकले तिल र भातको मिलान भयेका खिचडीलाई कृसर भन्यो ता पनि मुगीप्रभृति अरु अन्नको खिचडीलाई पनि कृसर भन्ने व्यवहार चलेको छ ।

१८६६ तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।
१८६७ पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥५१॥
१८६८ घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ।
१८६९ तत्तु हैयंगवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥५२॥
१८७० दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।
१८७१ तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥५३॥
१८७२ मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः ।
१८७३ अशनाया बुभुक्षा क्षुद्ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥५४॥
१८७४ सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।
१८७५ उदन्या तु पिपासातृट् तर्षो जग्धिस्तु भोजनम् ॥५५॥
१८७६ जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।
१८७७ सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥५६॥

नाम]गोविष् २ गोमय ५ [२ गोवरका नाम] ॥५०॥

करीष ५ [१ गुइँठाको नाम] दुग्ध ३, क्षीर ३, पयस् ३ [३ दूधका नाम] पयस्य ३ [१ दूधको विकार(दहि घ्यू प्रभृति)को नाम] द्रप्स ५ [१ पद्याँलो-दहिको नाम]॥५१॥ घृत ३, आज्य ३, हविस् ३, सर्पिस् ३ [४ घिउका नाम]नवनीत ३ [१ नउनीको नाम] हैयङ्गवीन १ [१ एकराते-दहीका नउनीको नाम] ॥५२॥ दण्डाहत ३, कालशेय ३, अरिष्ट ३, गोरस १ [४ मही(मोही)को नाम] तक्र ३ [१ दहीका चतुर्थ भाग (चौथाई) पानी हालेका-महीको नाम] उदश्वित् २ [१ आधापानिहालेको-महीको नाम]मथित ३ [१ पानीनहालिकन-फायेका-दहीको नाम] ॥५३॥मस्तु ३ [१ दहीका पानीको नाम] पीयूष ३ (पेयूष ५) [१ भर्खर-दुहेका दूधको नाम] कसैकसैले वियायेकि-गाईका ७ दिनभित्रका दूधको नाम भनि भनेको छ। अशनाया २, बुभुक्षा २, क्षुध् २ [३ भोकका नाम] ग्रास १, कवल १ [२ गाँसका नाम] ॥५४॥ सपीति २, तुल्यपान ३ [२ घेरै जना मिलेर साथसाथ-पिउँनाका नाम] सग्धि २, सहभोजन ३ [२ घेरै-जना-मिलेर साथसाथ-खानाको नाम] उदन्या २, पिपासा २, तृष् २, तर्ष १ [४ प्यास (तिर्खा)का नाम] जग्धि २, भोजन ३ ॥५५॥ जेमन ३, (जमन ३), लेह १ (लेप १), आहार १, निघस १, न्याद १ [७ खानु (भोजन)का नाम] सौहित्य ३, तर्पण ३, तृप्ति २ [३ अघाउनाका नाम] फेला २ [१ खायेर-बाँकी रहेको-अन्नादि (पूरा)को नाम[१]] ॥५६॥

काम ३, प्रकाम ३, पर्याप्त ३, निकाम ३, इष्ट ३, यथेप्सित ३ [६

(१) "भोजनगर्नें वेलामा-पूराखाने, विरोधी, क्रूर, रोगी, भोको, निन्दित मानिस नगीचै नरहोस्" भनि आचार शास्त्रमा—'फेलाभुक् प्रतिकूलः क्रूरमनाः सामयः क्षुधाक्रान्तः । न स्यात् समीपवर्ती भोजनकाले विनिन्द्यश्च" [वृ० सं०] यो वचन देखियेकोले फेलाशब्दको अर्थ 'वान्तगरेको—उगेलेको अन्नादि' होइन ।

१८७८ कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।
१८७९ गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः ।।५७।।
१८८० गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे ।
१८८१ गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ।।५८।।
१८८२ त्रिष्वाशितङ्गवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ।
१८८३ उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ।।५९।।
१८८४ अनड्वान्सौरभेयो गौरुक्षणां संहतिरौक्षकम् ।
१८८५ गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ।।६०।।
१८८६ वृषो महान्महोक्षः स्याद्वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः ।
१८८७ उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्योजातस्तुतर्णकः ।।६१।।
१८८८ शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद्दम्यवत्सतरौ समौ ।
१८८९ आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः षण्डो गोपतिरिट्चरः ।।६२।।
१८९० स्कन्धदेशस्त्वस्य वहः सास्ना तु गलकम्बलः ।
१८९१ स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः ।।६३।।
१८९२ युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।
१८९३ खनति तेन तद्वोढाऽस्येदं हालिकसैरिको ।।६४।।

यथेष्ट (मनूलागेजति)का नाम] गोप १, गोपाल १, गोसंख्य १, गोदुह् १, आभीर १ (अभीर १), बल्लव १ [६ अहीर (ग्वाला)का नाम] ।।५७।। पादवन्धन ३ [१ खुट्टामा-वाधनु-पर्ने-पशुको नाम] गोमत् १, गोमिन् १ [२ गाईका धनीका नाम] गोकुल ३, गोधन ३ [२ गाईका-बथानका नाम] ।।५८।। आशितङ्गवीन ७ [१ पहिले गाईलाई-ख्वायेका-ठाँउको नाम] उक्षन् १, भद्र १, बलीवर्द १ (वरीवर्द १), ऋषभ १, वृषभ १, वृष १ ।।५९।। अनडुह् १, सौरभेय १, गो १ [९ गोरूका नाम] औक्षक ३ [१ गोरूका-बथानको नाम] गव्या २, गोत्रा २ [२ गाई-गोरुका-बथानका नाम] वात्सक ३ [१ वाछावाछीका-बथानको नाम] धैनुक ३ [१ गाईका-बथानको नाम] ।।६०।। महोक्ष १ [१ ठुला-साँढे (गोरु)को नाम] वृद्धोक्ष १, जरद्गव १ [२ बुढासाँढेका नाम] जातोक्ष १ [१ दायेका-वहरको नाम] तर्णक १ [१ कलिला वाछाको नाम] ।।६१।। शकृत्करि १, वत्स १ [२ साना-वाछाका नाम] दम्य १, वत्सतर १ [२ वहरका नाम] आर्षभ्य १ [१ सज्ने वेलाभयेका-बहरको नाम] षण्ड १ (शण्ढ १, शण्ड १, षण्ढ १), गोपति १, इट्चर १ (इत्वर १) [३ साँढेका नाम] ।।६२।। वह १ [१ गोरुका-काँधको नाम] सास्ना २, गलकम्बल १ [२ गाई, गोरुका माल (घाँटिमा झुन्डियेको मासु)-का नाम] नस्तित १, नस्योत १ [२ नाक-छेडेर डोरी-लायेका-गोरुप्रभृतिका नाम] प्रष्ठवाह् १, युगपार्श्वग १ [२ दाँउन-लागेका-गोरुका नाम] ।।६३।। युग्य १ [१ जूवावोकने (जोतने) गोरुको नाम] प्रासङ्ग्य १ [१ प्रासङ्ग (दाउँदा काँधमा राख्ने-काठ)वोकने-गोरुको नाम] शाकट १ [१ गाडातान्ने-गोरुको नाम] हालिक १,

१८९४ धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।
१८९५ उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥६५॥
१८९६ स तु सर्वधुरीणः स्याद्यो वै सर्वधुरावहः ।
१८९७ माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी ॥६६॥
१८९८ अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।
१८९९ वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युःशवलीधवलादयः ॥६७॥
१९०० द्विहायनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी ।
१९०१ चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥६८॥
१९०२ वशा बन्ध्याऽवतोका तु स्रवद्गर्भाऽथ संधिनी ।
१९०३ आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्गर्भोपघातिनी ॥६९॥
१९०४ काल्योपसर्या प्रजने प्रष्ठौही बालगर्भिणी ।
१९०५ स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥७०॥
१९०६ चिरप्रसूता वष्कयणी धेनुः स्यान्नवसूतिका ।
१९०७ सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोध्नी पीवरस्तनी ॥७१॥

सरिक १ [२ हलाले-जोतने, हलो वोक्ने, हलो संम्वन्धि वस्तु, ई ३ का नाम] ॥६४॥

धूर्वह १, धुर्य १, धौरेय १, धुरीण १, धुरन्धर १ [५ भारिवोकनेका नाम] एकधुरीण १, एकधुर १, एकधुरावह १ [३ अनेक मिलेर एक भारिवोकनेका नाम] ॥६५॥ सर्वधुरीण १, सर्वधुरावह १ [२ सवैजम्मैभारि-वोकनेका नाम] माहेयी २, सौरभेयी २, गो २, उस्रा २, मातृ २, शृङ्गिणी २ ॥६६॥ अर्जुनी २, अघ्न्या २, रोहिणी २ [९ गाईका नाम] नैचिकी २ (नीचिका २, नीचिकी २) [१ असल-गाईको नाम] शव(ला)ली २ [१ माले (चित्रा)गाईको नाम] धवला २ (धवली २) [१ सेती-गाईको नाम] त्यस्तै—काली, कैली, राती, गाईलाई कहँदा, कृष्णा, कपिला, पाटला, पाटला, शब्दको क्रमैले प्रयोग गर्नु ॥ ई शब्द वर्णोपाधि (जस्तो वर्ण छ उस्तै नामभयाका) हुन् ॥ अङ्गोपाधि (जस्तो अङ्ग छ उस्तैनाम भयेका) शब्द पनि वनाउनु ॥ ठुली, सानी गाईलाई कहँदा, महती, वामनी, शब्दको क्रमैले प्रयोग गर्नु ॥६७॥ द्विहायनी २, द्विवर्षा २ [२ दुई (२) वर्षकी गाईका नाम] एकाब्दा २, एकहायनी २ [२ एकवर्षकोगाईका नाम] चतुरब्दा २, चतुर्हायणी २ [२ चारवर्ष-की-गाईका नाम] त्र्यब्दा २, त्रिहायणी २ [२ तिन्वर्षकी-गाईका नाम] ॥६८॥ वशा २, बन्ध्या २ [२ वाँझी-गाईका नाम] अवतोका २, स्रवद्गर्भा २ [२ तुहेकी-गाईका नाम] संधिनी २ [१ वहर, साँढे, सँग-लागेकी-गाईको नाम] वेहत् २ [१ वारंवार वहर, साँढे, सँग-लाग्नाले-गर्भरहन-नदिने-गाईको नाम] ॥६९॥ काल्या २, उपसर्या २ [२ सांढे खोज्न-लागेकी-गाईका नाम] प्रष्ठौही २ (पष्ठौही २) [१ पहि-लेवेत-कंलायेकी-गाईको नाम] अचण्डी २, सुकरा २ [२ साधु-गाईका नाम] वहु-सूति २, परेष्टुका २ [२ धेरैवेत-व्यायेकी-गाईका नाम] ॥७०॥ चिरसूता २, वष्क-यणी २ (वष्कयिणी २) [२वकेर्नी गाईका नाम] धेनु २, नवसूतिका २ [२ लैनी गाई-

१९०८ द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा धेनुष्या बन्धके स्थिता ।
१९०९ समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥७२॥
१९१० ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ ।
१९११ न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥७३॥
१९१२ वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।
१९१३ कुठरो दण्डविष्कम्भो मन्थनी गर्गरी समे ॥७४॥
१९१४ उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः ।
१९१५ करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥७५॥
१९१६ अजा छागी स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे ।
१९१७ मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥७६॥
१९१८ उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।
१९१९ चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥७७॥
१९२० वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वणिजो वणिक् ।
१९२१ पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥७८॥

का नाम] सुव्रता २, सुखसंदोह्या २ [२ दुहुँदा दुःख नदिने (सजिली)गाईका नाम] पीनोध्नी २, पीवरस्तनी २ [२ कचौंडो-ठुलो हुने-गाईका नाम] ॥७१॥

द्रोणक्षीरा २, द्रोणदुघा २ [२एकद्रोण दुददिने गाईका नाम] द्रोणशब्दको अर्थ यसै-बर्गका (८८) श्लोकमा छ॥ धेनुष्या [१ बँधुवी (बाँधेर पालियेकी) गाईको नाम] समांसमीना २ [१ वर्षेनी (वर्षवर्षमा) ब्याउने-गाईको नाम] ७२॥ ऊधस् ३, आपीन ३ [२ कचौंडाका नाम] शिवक १, कीलक १ [२ गाईगोरु प्रभृति बाँधने कीलाका नाम] दामन् ६, सन्दान ३ [२ दाम्लाका नाम] पशुरज्जु २, दामनी २ (बन्धनी २) [२ छाँदका नाम] कसैकसैले 'धेरै पशुलाईबाँधने लामू (दाम्नीप्रभृतिको) दाम्लाका नाम' भनेको छ ॥७३॥ वैशाख १, मन्थ १, मन्थान १, मन्थिन् १, मन्थ(न)-दण्ड १, [६ मधानीका नाम] कुठर १ (कुटर १), दण्डविष्कम्भ १ [२ मधानी-अड्याउने-काठका नाम] मन्थनी १, गर्गरी २ (कलशी २) [२ ठेकीका नाम] ॥७४॥ उष्ट्र १, क्रमेलक १, मय १, महाङ्ग १ [४ उँटका नाम] करभ १ [१ ऊँटका बच्चाको नाम] शृङ्खलक १ [१ खुट्टामा-काठका-बन्धनले (ठिंगुराले) बाँधेका ऊँटको नाम] ॥७५॥ अजा २, छागी २ [२ वाख्रीका नाम] स्तभ २ (तुभ १), छाग २, वस्त १, छगल(क) १, अज १ [५ खसी, वोकाका नाम] मेढ्र १, उरभ्र १, उरण १, ऊर्णाय ७, मेष १, वृष्णि १, एड(क) १ [७ भेडाका नाम] ॥७६॥ औष्ट्रक ३ [१ ऊँटका-वथानको नाम] औरभ्रक ३ [१ भेडाका-वथानको नाम] आजक ३ [१ वोका-वाख्राका-बथानको नाम] चक्रीवत् १, वालेय १, रासभ १, गर्दभ १, खर १ [५ गदहा (गधा)का नाम] ॥७७॥ वैदेहक १, सार्थवाह १, नैगम १, वाणिज १, वणिज् १, पण्याजीव १, आपणिक १, क्रयविक्रयिक १ [८ वेपारी (पसले)का नाम ॥७८॥

१९२२ विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायकक्रयिकौ समौ ।
१९२३ वाणिज्यं तु वणिज्यास्यान्मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः ॥७९॥
१९२४ नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् ।
१९२५ परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥८०॥
१९२६ पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ।
१९२७ क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रेयं क्रेतव्यमात्रके ॥८१॥
१९२८ विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ।
१९२९ क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥८२॥
१९३० विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।
१९३१ विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥८३॥

विक्रेतृ १, विक्रयिक १ [२ वेच्नेका नाम] क्रायक १, क्रयिक १ [२ किन्ने (गाँहक)का नाम] वाणिज्य ३, वणिज्या २ [२ वेपार (व्यापार)का नाम] मूल्य ३, वस्न १, अवक्रय १ [३ मोल(दाम)का नाम] ॥७९॥ नीवी २ (नीवि २), परिपण १, मूलधन ३ [३ साउँका नाम] लाभ १ [१ नाफा (नफा)को नाम] परिदान ३, परीवर्त १ (परिवर्त १), नै(वै)मेय १, नि(वि)मय १ [४ साट्नुका नाम] ॥८०॥ ऊपनिधि १, न्यास १ [२ नासोका नाम] प्रतिदान ३ [१ नासो-बुझाउनाको नाम] क्रय ७ [१ वेच्न-राखेका-मालको नाम । क्रेय ७ [१ किन्नलाई-योग्य भयेका (वेच्न-नमनेर-नराखेका) वस्तुको नाम] ॥८१॥ विक्रेय ७, पणितव्य ७, पण्य ७ [३ वेच्ने-वस्तुका नाम] सत्यापन ३, सत्यङ्कार १, सत्याकृति २ [३ लेनुदेनुमा विश्वास-गराउनालाई वोलेको-वचन, गरेको कर्म (बैनावट्टा)का नाम] ॥८२॥ विपण १, विक्रय १ [२ वेच्नाका नाम] एक, दुई, प्रभृति अठारसम्मका सङ्ख्यावाचक शब्द, सङ्ख्येय (सङ्ख्याले युक्त भयेको वस्तु)लाई पनि कहन्छन् । सङ्ख्येयलाई कहँदा विशेष्यनिघ्नलिङ्गी हुन्छन् ॥ जस्तै—एकः पटः (यौटा वस्त्र) एका शाटी (यौटा फरिया) एकं रूप्यकम् (यौटा रुपिया) यहाँ एकशब्द, क्रमैले, पट, शाटी, रूप्यक, ई संख्येय(गनिने)लाई कहँदा विशेष्यवाचक ती ३ शब्दवमोजीम, पुं० लि०, स्त्री० लि०, न० लि० भयो ॥ यस्तै रितले २।३ आदि अठारसंमलाई कहने द्वि, त्रि, आदिगरेका अष्टादश-नवदशशब्दसम्मका शब्द, सङ्ख्येयवाचकशब्द जुन्लिङ्गको छ तेहोलिङ्गमा रहन्छन् ॥ उन्नैस्, विस, आदि-गरेका-नब्वेका पयो (उनान्सये) सम्मका सङ्ख्या-वाचक, एकोनविंशति, आदिगरेका नवति (नवनवति) सम्मका शब्द सङ्ख्या र, सङ्ख्येय, दुवै २ लाई कहँदा, धेरैलाई कहन्छन् ता पनि, एकवचनान्तमात्र रही स्त्रीलिङ्गमा रहेका छन् ॥ जस्तै—विंशतिः पणाः (विस २० पैसा) यहाँ सङ्ख्येय पण (२० पैसा) लाई कहँदा पनि विंशति शब्द एकवचनान्त स्त्रीलिङ्ग भयो ॥ पणानां विंशतिः (पैसाको विस संख्या, अर्थात् २० पैसा) यहाँ केवल-संख्या-वाचक विंशतिशब्द स्त्रीलिङ्गी एकवचनान्त भयो ॥ यस्तै अरुशब्द पनी जान्नु ॥८३॥ इनै विंशति आदिगरेका

१९३२ संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः।
१९३३ पंक्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥८४॥
१९३४ यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम्।
१९३५ मानं तुलाऽगुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ॥८५॥
१९३६ ते षोडशाक्षः कर्षो स्त्री पलं कर्षचतुष्टयम्।
१९३७ सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥८६॥

शब्द केवल सङ्ख्या-वाचक हुँदा द्विवचन, बहुवचनान्त पनि हुन्छन् ॥ जस्तै—द्वे विंशती (दुई २ बीस, अर्थात् चालीस) तिस्रः विंशतयः (तिन् ३ बीस अर्थात् साठी) यहाँ विंशतिशब्द केवल-सङ्ख्या वाचक हुँनाले द्विवचन, बहुवचन, पनि भयो ॥ यस्तै अरुपनि जान्नु ॥ विंशति-आदिगरेका-नवनवति (९९) सम्मका-शब्द स्त्रीलिङ्गी छन् ॥ (पंक्ति) दशदेखी-उप्रान्त-दशदश गुना बढता-लाई कहने शतसहस्र-अयुत-आदि-परार्ध सम्मका-संख्यावाचकशब्द प्रायः नपुंसकलिङ्गमा रहन्छन्। तिन्को नाम-लिङ्ग-स्वरूप हेर—

एकम्	१	वृन्दम् (अन्जम्)	१०००००००००
दश	१०	खर्वः	१००००००००००
शतम्	१००	निखर्वः	१०००००००००००
सहस्रम	१०००	शङ्खः (महापद्म)	१००००००००००००
अयुतम्	१००००	पद्मः (शङ्कु)	१०००००००००००००
लक्षम् (लक्षा)	१०००००	सागरः	१००००००००००००००
प्र(नि)युतम्	१००००००	अन्त्यम्	१०००००००००००००००
कोटिः	१०००००००	मध्यम्	१००००००००००००००००
अर्बुद	१००००००००	परार्धम्	१०००००००००००००००००

एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः।
अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कव स्तस्मात्।
जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्धमितिदशगुणोत्तरं संज्ञाः।

[लीलावती]

यस्को अर्थ स्पष्टै छ ॥८४॥ यौतव ३, द्रुवय ३, पाय्य ३ [३ परिमाणका नाम] मानं तुलाङ्गुलि प्रस्थैः (पूर्वोक्त परिमाण तुला, अङ्गुलि, प्रस्थले हुन्छ) अर्थात्—तुलामान ३ [१ तौलेर = जोखेर गरिने परिमाणको नाम] अङ्गुलिमान ३ [१ नापेर गरिने परिमाणको नाम] प्रस्थमान ३ [१ मानापाथीहरुले भरेर गरिने परिमाणको नाम] ॥ आद्यमाषक १ [१ ५लालभरका परिमाणको नाम] ॥८५॥ अक्ष १, कर्ष ५ [२ कर्ष (सोहमासा)को नाम] पल ३ [१ चार ४ कर्ष (६४ मासा, अर्थात् ५ तोला ४ मासा)को नाम] सुवर्ण १, विस्त १ [२ सोह्र

१९३८ तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।
१९३९ आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥८७
१९४० कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः ।
१९४१ अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥८८॥
१९४२ कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।
१९४३ पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके ॥८९॥
१९४४ द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।
१९४५ हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि ॥९०॥
१९४६ स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।
१९४७ ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तदद्वयमाहतम् ॥९१॥
१९४८ गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।
१९४९ शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् ॥९२॥

१६ मासा-सुन्को नाम] कुरुविस्त १ [१ एक पल (५ तोला ४ मासा) सुन्को नाम] ॥८६॥

तुला २ [१ तुला (सये १०० पल, अर्थात् ५३३ तोला र ४ मासा)को नाम] भार १ [१ भार (बीस तुला, अर्थात् १०६६६ तोला र ८ मासा)को नाम] आचित १ [१ दशभार (१०६६६६ तोला र ८ मासा)को नाम] मानिसले बोक्न नसकिने, गाडामा हालेर चलाउनुपर्ने भारीलाई पनि 'आचित' भन्दछन् ॥८७॥ कार्षापण १, कार्षिक १ [२ सोह्र १६ मासाभरको रुपियाका नाम] आजकालको रुपिया १६ मासाको हुदैन तापनि 'कार्षापण' भन्दछन् ॥ पण १ [१ सोह्र १६ मासाको तामाका पैसाको नाम] आजकालका पैसालाई पनि 'पण' भन्दछन् ॥ आढक ५, द्रोण ५, खारी २, वाह १, निकुञ्चक १ ॥८८॥ कुडव १ (कुडप १), प्रस्थ १ [७ परिमाण (नाप, भराई)विशेषका १।१ नाम] ४ पाथीलाई '१ आढक' १६ पाथिलाई '१ द्रोण', १६ द्रोण (१२ मुरी १६ पाथि)लाई '१ खारी', २० खारी (२४६ मूरी)लाई '१ वाह' भन्दछन् ॥ ५ मुठी (आधामाना)लाई '१ निकुञ्चक' भन्दछन् ॥ ४ निकुञ्चक (२ माना अर्थात् १ कुरुवा) लाई '१ कुडव' भन्दछन् ॥ ४ कुडव (८ माना अर्थात् १ पाथि)लाई '१ प्रस्थ' भन्दछन् ॥ आदिशब्दले सूर्प, गोणी, प्रभृतिपरिमाणवाचक शब्द छन् ॥ २ द्रोणलाई '१ सूर्प,' २ सूर्पलाई '१ गोणी' भन्दछन् ॥ ई सब परिमाणलाई 'प्रस्थमान' भन्दछन् ॥ पाद १ [१ चारौंभाग (चौथाई)को नाम] अंश १, भाग १, वण्टक १ [३ भाग (अंश, हिस्सा)का नाम] ॥८९॥ द्रव्य ३, वित्त ३, स्वापतेय ३, रिक्थ ३, ऋक्वथ ३, धन ३, वसु ३, हिरण्य ३, द्रविण ३, द्युम्न ३, अर्थ १, रै १ (४) विभव १ [१३ धनका नाम] ॥९०॥कोश १ (कोष १), हिरण्य ३ [३ केही चीज बनायेका अथवा कोरा सुनचाँदी-रूप नगद धनका नाम] कुप्य ३ [१ सुनचाँदी-वाहेक-जिनिस्मालको नाम] रूप्य ३ [१ रुपियाँ र असर्फीको नाम] ॥९१॥ गारुत्मत ३, मरकत ३, अश्मगर्भ

१९५० मुक्ताऽथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् ।
१९५१ रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥९३॥
१९५२ स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
१९५३ तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥९४॥
१९५४ चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
१९५५ रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥९५॥
१९५६ अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।
१९५७ दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥९६॥
१९५८ रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ।
१९५९ शुल्वं म्लेक्षमुखं द्व्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥९७॥
१९६० लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
१९६१ अश्मसारोऽथ मण्डूरं सिंघाणमपि तन्मले ॥९८॥
१९६२ सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ।
१९६३ क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥९९॥
१९६४ गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले ।
१९६५ स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥१००॥

१, हरिन्मणि ४ [४ पन्ना(रत्नविशेष)का नाम] शोणरत्न ३, लोहितक १, पद्मराग १ [३ माणिक(लाल)का नाम] मौक्तिक ३ ॥९२॥ मुक्ता २ [२ मोतीका नाम] विद्रुम १, प्रवाल ५ [२ मुँगाका नाम] रत्न ३, म(णी)णि ४ [२ रत्न (हिरा, पन्ना, माणिक आदि)का नाम] ॥९३॥ स्वर्ण ३, सुवर्ण ३, कनक ३, हिरण्य ३, हेमन् ३, हाटक ३, तपनीय ३, शात(कौ)कुम्भ ३, गाङ्गेय ३, भर्मन् ३, कर्बुर ३ ॥९४॥ चामीकर ३, जातरूप ३, महारजत ३, काञ्चन ३, रुक्म ३, कार्तस्वर ३, जाम्बूनद ३, अष्टापद ५ [१९ सुवर्ण(सुन)का नाम] ॥९५॥ शृङ्गीकनक ३ [१ गहनाका-सुवर्णको नाम] दुर्वर्ण ३, रजत ३, रुप्य ३, खर्जूर ३, श्वेत ३ [५ चाँदीका नाम] ॥९६॥ रीति २, आरकूट ५ [२ पितलका नाम] ताम्र ३, शुल्व ३, म्लेच्छमुख ३, द्व्यष्ट ३ (द्विष्ट ३), वरिष्ठ ३, उदुम्बर ३ (औदुम्वर ३) [६ तामाका नाम] ॥९७॥ लोह ५, शस्त्रक ३, तीक्ष्ण ३, पिण्ड ३, कालायस ३ (कृष्णायस ३), अयस् ३, अश्मसार १ [७ फलामका नाम] मण्डूर ३, सिङ्घाण ३ [२ कीटका नाम] ॥९८॥ तैजस ३, लोह ३ (लौह ३) [२ धातु(सुवर्णादि)का नाम] सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कास्यं तथा त्रपु ॥ सीसं कालायसं चैवमष्टौ लोहानि चक्षते ॥ सुन, चाँदी, तामा, पितल, काँसो, राङ्, सीसा, फलाम, यतीलाई लोह भन्दछन्, भनि वैद्यशास्त्रमा भनेको छ ॥ कुशी २ [१ फाली(लोहविकार)-को नाम] क्षार १, काच १ [२ काँचका नाम] चपल १, रस १, सूत १, पारद १ [४ पाराका नाम] ॥९९॥ गवल ३ [१ भैंसी-राँगाका-सिङ्को नाम] प्रायः पारालाई भैंसिका-राँगाका सिङ्मा राख्तछन्, तेसै प्रसङ्गले पाराका नगीचमा ई

१९६६ तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।
१९६७ कर्परी दार्विकाक्वाथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् ॥१०१॥
१९६८ रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।
१९६९ सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥१०२॥
१९७० रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।
१९७१ पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥१०३॥
१९७२ गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।
१९७३ बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥१०४॥
१९७४ हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ।
१९७५ नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिच्चटम् ॥१०५॥
११७६ रङ्गवङ्गे अथ पिचुस्तुलोऽथ कमलोत्तरम् ।
१९७७ स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥१०६॥
१९७८ मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ।
१९७९ मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥१०७॥

सिङ्को नाम लेखेको हो भनि टीकाकार महेश्वरले भनेको छ ॥ अभ्रक ३, गिरिज ३, अमल ३ (गिरिजामल ३) [३ अभ्रकका नाम] स्रोतोञ्जन ३, सौवीर ३, कापोताञ्जन ३, यामुन ३ [४ सुर्मा(आँखामा-लाउने औषधिविशेष)का नाम] ॥१००॥

तुत्थाञ्जन ३, शिखिग्रीद ३, वितुन्नक ३, मयूरक २, कर्परी ३ [५ तुत्थाञ्जन (आँखाको औषधि विशेष)का नाम] रसाञ्जन ॥१०१॥ रसगर्भ ३, तार्क्ष्यशैल ३ [३ रसाञ्जनका नाम] दार्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यथा घनम् ॥ तदा रसाञ्जनं नाम नेत्रयोः परमं हितम् ॥ चुत्राका काढामा वरावर दूध मिलायेर ४ भागको १ भाग वाँकीराखेर पकायेको (तुत्थ) रसाञ्जन (चुत्राको रसाञ्जन) नेत्रलाई साह्रै हितगर्दछ भनि वैद्यशास्त्रमा भनेको छ ॥ गन्धाश्मन् १, गन्धक १, सौगन्धिक १ [३ गन्धकका नाम] चक्षुष्या २, कुलाली २, कुलत्थिका २ [३ गहतका नाम] ॥१०२॥ रीतिपुष्प २, पुष्पकेतु ३, पौ(पु)ष्पक ३, कुसुमाञ्जन ३ [४ पितलका-कीटका-अञ्जनका नाम] पिञ्जर ३, पीतन ३, ताल ३, आल ३, हरितालक ३ [५ हरितालका नाम] ॥१०३॥ गैरेय ३, अर्थ्य ३, गिरिज ३, अश्मज ३, शिलाजतु ३ [५ शिलाजीतका नाम] वोल १, गन्धरस १, प्राण १, पिण्ड १, गोपरस १ [५ वोल(औषधिविशेष)का नाम] नेपाली वोलीमा त्यसलाई वैद्यहरु वोलै भन्दछन् । हिन्दी वोलीमा 'गन्धरस' भन्दछन् ॥१०४॥ हिण्डीर १ (डिण्डीर १), अब्धिकफ १, फेन १ [३ समुद्रफेनका नाम] सिन्दूर ३, नागसंभव ३ [२ सिंदूरका नाम] नाग ३, सीसक ३, योगेष्ट ३, वप्र ३ [४ सीसाका नाम] त्रपु ३, पिच्चट ३ ॥१०५॥ रङ्ग ३, वङ्ग ३ [४ राङ्का नाम] पिचु १, तूल १ [२ रुवो(रुओ)-का नाम] कमलोत्तर ३, कुसुम्भ ३, वह्निशिख ३, महारजन ३ [४ कुसुमका नाम] ॥१०६॥ मेषकम्वल १, ऊर्णायु १ [२ भेडाका-रँउँको-काम्लो, पाखीका नाम]

१९८० मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका ।
१९८१ नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥१०८॥
१९८२ पाक्योऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।
१९८३ सौवर्चलं स्याद्रुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥१०९॥
१९८४ शिग्रुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ।
१९८५ ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥११०॥
१९८६ गोलोमी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
१९८७ त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥१११॥

इति वैश्यवर्गः ॥९॥

शशोर्ण ३, शशलोमन् ३ [२ खरायोका रँउँका नाम] मधु ३ (५) क्षौद्र ३, माक्षिक ३ [३ मौरीले वनायेका-महका नाम] त्यस्तै-भँवरा, पुतलीले वनायेको-महलाई क्रमैले 'भ्रामर, पौत्तिक' भन्दछन् ॥ मधूच्छिष्ट ३, सिक्थक ३ [२ मइनका नाम] ॥१०७॥

मनःशि(ल)ला २, मनोगुप्ता २, मनोह्वा २, नागजिह्विका २, नैपाली २, कुनटी २, गोला २ [७ मनशिलाका नाम] यवक्षार १, यवाग्रध १ ॥१०८॥ पाक्य १ [३ जवाखार(औषधिविशेष)का नाम]॥ स(स्व)र्जिकाक्षार १, कापोत १, सुखवर्चक १, सौवर्चल ३, रुचक ३ [५ साज्जीखार(प्रसिद्ध औषधिविशेष)का नाम] त्वक्क्षीरी २, वंशरोचना २ [२ वंशलोचनका नाम] ॥१०९॥ शिग्रुज ३, श्वेतमरिच ३ [२ सेतो-मरीचका नाम] मोरट ३ [१ उखुका जराको नाम] ग्रन्थिक ३, पिप्पलीमूल ३, चटकाशिरस् ३ [३ पिप्लाका-जरा(पिपलामूल)को नाम] ॥११०॥ गोलोमी २, भूतकेश १ [२ जटामसीका नाम] पत्राङ्ग ३, रक्तचन्दन ३ [२ वकम् (रातो-चन्दन-जस्तो-औषधिविशेष)का नाम] त्रिकटु ३, त्र्यूषण ३ (त्र्युषण ३), व्योष ३ [३ त्रिकटु (सूँठो मरीच, पिप्ला, ई ३)का नाम] त्रिफला २, फलत्रिक ३ [२ त्रिफला (हर्रो, वर्रो, अमला)का नाम] ॥१११॥

इति वैश्यवर्गः ॥९॥

१९८८ शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।
१९८९ आचण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥१॥
१९९० शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।
१९९१ शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥२॥
१९९२ माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्ताऽर्याशूद्रयोः सुतः ।
१९९३ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥३॥
१९९४ रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।
१९९५ स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥४॥
१९९६ कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।
१९९७ कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥५॥
१९९८ कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः ।
१९९९ तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥६॥
२००० रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।
२००१ पादूकृच्चर्मकारः स्याद्व्योकारो लोहकारकः ॥७॥

शूद्र १, अवरवर्ण १, वृषल १, जघन्यज १ [४ शूद्रका नाम] सङ्कीर्ण १ [१ संकर (अंबष्ठ, करण, आदि)को नाम] अंबष्ठ, करण, प्रभृतिको अर्थ लेख्नेवेला भयो ॥१॥ करण १ [१ करण (शूद्रामा जन्मेका वैश्य सन्तान)को नाम] अम्बष्ठ १ [१ अम्बष्ठ (वैश्यामा जन्मेका ब्राह्मण सन्तान)को नाम] उग्र १ [१ उग्र (शूद्रामा जन्मेका क्षत्रिय सन्तान)को नाम] मागध १ [१ मागध (क्षत्रियामा जन्मेका वैश्य सन्तान)को नाम] ॥२॥ माहिष्य १ [१ माहिष्य (वैश्यामा जन्मेका क्षत्रिय सन्तान)को नाम] क्षत्तृ १ [१ क्षत्ता (वैश्यामा जन्मेका शूद्र सन्तान)को नाम] सूत १ [१ सूत (ब्राह्मणीमा जन्मेका क्षत्रिय सन्तान)को नाम] वैदेहक १ [१ वैदेहक (ब्राह्मणीमा जन्मेका वैश्य सन्तान)को नाम] ॥३॥ रथकार १ [१ रथकार (शूद्रामा जन्मेकी वैश्यकन्यामा-वैश्यामा जन्मेका क्षत्रियपुत्रले जन्मायेका सन्तान)को नाम] चण्डाल १ (चाण्डाल १) [२ चाण्डाल (ब्राह्मणीमा शूद्रले जन्मायेको सन्तान)का नाम] ॥४॥ कारु १, शिल्पिन् १ [२ कालीगडका नाम] श्रेणि ४ [१ कालीगडैकालीगडका-समूहको नाम] कुलक १ (कुलिक १) [१ मुख्यकालीगड (नाइके)को नाम] मालाकार १, मालिक १ [२ मालीका नाम] ॥५॥ कुम्भकार १, कुलाल १ [२ कुह्मालेका नाम] पलगण्ड १, लेपक १ [२ पोत्नेकालीगड (लिउनकर्मी-वज्रकर्मी)का नाम] तन्तुवाय १ (तन्त्रवाय १, तन्त्रवाप १, तन्द्रवाय १, तन्द्रवाप १), कुविन्द १ (कुपिन्द १) [२ जोलाहा (लुगावुन्ने)का नाम] तुन्नवाय १, सौचिक १ [२ सूचीकारका नाम] ॥६॥ रङ्गाजीव १, चित्रकर १ [२ चित्रकारीका नाम] शस्त्रमार्ज १, असिधावक १ [२ तरवार-प्रभृतिहथियार-सफा गर्नेका नाम] पादूकृत् १, चर्मकार १ [२ सार्कीका नाम] व्योकार १, लोहकार(क) १ [२ कामीकौका नाम] ॥७॥

२००२ नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः ।
२००३ स्याच्छांखिकः काम्बविकः शौल्बिकस्ताम्रकुट्टकः ॥८॥
२००४ तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।
२००५ ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः ॥९॥
२००६ क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।
२००७ निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः ॥१०॥
२००८ जावालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः ॥
२००९ स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तुप्रातिहारिकः ॥११॥
२०१० शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।
२०११ भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः ॥१२॥
२०१२ मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तुपाणिघाः ।
२०१३ वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥१३॥
२०१४ जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ ।
२०१५ वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥१४॥

नाडिन्धम १, स्वर्णकार १, कलाद १, रुक्मकार(क) १ [४ सुन्‌चाँदीको कारीगर(बाँडा सुनार)का नाम] शाङ्खिक १, काम्बविक १ [२ शंखको गहना-प्रभृति-बनाउने-कालीगडका नाम] शौल्बिक १, ताम्रकुट्टक १ [२ कसाल् (ताँमाँका-भाँडा-बनाउने)का नाम ॥८॥ तक्षन् १, वर्धकि १, त्वष्टृ १, रथकार १, काष्ठतक्ष् १ [५ काठका कालीगड(सिकर्मी)का नाम] ग्रामतक्ष १ [१ गाँउँलेसित-वालीलियेर-अधीनभई-कामगर्ने-सिकर्मीको नाम] कौटतक्ष १ [१ स्वतंत्र (आफुखुसी) सिकर्मीको नाम] ॥९॥ क्षुरि १ (क्षुरिन् १), मुण्डि १ (मुण्डिन् १), दिवाकीर्ति १, नापित १, अन्तावसायिन् १ [५ नाउ (हजाम)का नाम] निर्णेजक १, रजक १ [२ धोबीका नाम] शौण्डिक १, मण्डहारक १ [२ सुँढी (जाँडराख्ने)का नाम] ॥१०॥ जावाल १, अजाजीव १ [२ बोकावाखा-वेच्‌बिखन् गरेर-जिउजहानपाल्नेका नाम] देवाजीव १ (देवाजीविन् १), देवल १ [२ पूजारी (ज्यालालियेर-पूजागर्ने)का नाम] माया २, शाम्बरी २ [२ चटक्‌का नाम] मायाकार १, प्रतिहारक १ (प्रातिहारिक १, प्रतिहारिक १) [२ चटकगर्ने-का नाम] ॥११॥ शैलालिन् १, शैलूष १, जायाजीव १, कृशाश्विन् १, भरत १, नट १ [६ नट्‌वा (नाच्ने)का नाम] चारण १, कुशीलव १ [२ कत्थकका नाम] ॥१२॥ मार्दङ्गिक १, मौरजिक १ [२ मृदङ्ग-बजाउन-सिपालुका नाम] पाणिवाद १, पाणिघ १ [२ ताल्(ताली)बजाउन जान्नेका नाम] वेणुध्म १, वैणविक १ [२ बाँसुरी-बजाउन सिपालुका नाम] वीणावाद १, वैणिक १ [२ वीणा वजाउनसिपालुका नाम] ॥१३॥ जीवान्तक १ (जीवन्तिक १), शाकुनिक १ [२ पक्षीका-सिकार-गर्नेका नाम] वागुरिक १, जालिक १ [२ जाल्हाल्ने(थाप्ने)सिकारीका नाम] वैतंसिक १, कौटिक १, मांसिक १ [३ मासु वेच्ने(वकरकसाई)का नाम] ॥१४॥

२०१६ भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।
२०१७ वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥१५॥
२०१८ विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।
२०१९ निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥१६॥
२०२० भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ।
२०२१ नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥१७॥
२०२२ पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।
२०२३ मन्दस्तुतुन्दपरिमृजआलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥१८॥
२०२४ दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ।
२०२५ चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥१९॥
२०२६ निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ।
२०२७ भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥२०॥

भृतक १, भृतिभुज् १, कर्मकर १, वैतनिक १ [४ ज्यालादार-जागीरदारका नाम] वार्तावह १, वै(वि)वधिक १ [२ खबर-पुऱ्याउनेका नाम] भारवाह १, भारिक १ [२ भारि-वोक्नेका नाम] ॥१५॥ विवर्ण १, पामर १, नीच १, प्राकृत १, पृथग्जन १, निहीन १, अपसद १, जाल्म १, क्षुल्लक १, इतर १ [१० हल्का (सानु)मानिसका नाम] ॥१६॥ भृत्य १, दासेय १, दासेर १, दास १, गोप्यक १, चेटक १, नियोज्य १, किङ्कर १, प्रै(प्रे)ष्य १, भुजिष्य १, परिचारक १ [११ चाकर-का नाम] ॥१७॥ पराचित १ (पराजित १), पारिस्क(ष्क)न्द १ (परिस्कन्न १), परजात १, परैधित १ [४ भतुवाका नाम] मन्द १, तुन्दपरिमृज १, आलस्य १, शीतक १, अलस १ (आलस १), अनुष्ण १ [६ अल्छीका नाम] ॥१८॥ दक्ष १, चतुर १, पेशल १, पटु १, सूत्थान १, उष्ण १ [६ चतुरा-जाङरियेका नाम] चण्डाल १, प्लव १, मातङ्ग १, दिवाकीर्ति १, जनङ्गम १ (जलङ्गम १) ॥१९॥ निषाद १, श्व(वाक)पच १, अन्तेवासिन् १, चाण्डाल १, पुक्क(ल्क)स १ [१० चण्डाल(पोडे)-का नाम] किरात १, शबर १, पुलिन्द १ [३ चण्डाल-बिशेषका ११ नाम] ई सव जङ्गलमा-रहन्छन्, इनूलाई 'म्लेच्छ' पनि भन्दछन् ॥ गोमांसभक्षको यस्तु लोक-बाह्यं च भाषते ॥ सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते ॥ गाईको मासुपनि खाने, बोली बेग्लै बोल्ने, केही आचार नभयेका चण्डालविशेषलाई 'म्लेच्छ' भन्दछन् ॥२०॥

---

(१) तेह्रौं श्लोकका मार्दङ्गिक-मौरजिक शब्ददेखी यहाँसम्मका शब्द पुंलिङ्ग भनि "प्रायशो-रूपभेदेन" भन्ने परिभाषाका अनुरोधले लेखिये ता पनि विवक्षानुसार स्त्रीलिङ्ग क्लीव-लिङ्गमा पनि रहन शक्तछन्, जस्तै--मृदङ्गवजाउन जान्ने स्त्री छ भने मार्दङ्गिकी, वीणावजाउनजान्ने स्त्री छ भने वैणिकी इत्यादि जान्नुपर्दछ, यसै वर्गका सैंतालिसौं श्लोकवाट यो कुरा प्रमाणसिद्ध हुन आउँछ ।

२०२८ व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ।
२०२९ कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥२१॥
२०३० शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ।
२०३१ श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी ॥२२॥
२०३२ विट्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः ।
२०३३ आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥२३॥
२०३४ दक्षिणारुर्लुब्धयो गाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।
२०३५ चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥२४॥
२०३६ प्रतिरोधिपरास्कन्दिपटच्चरमलिम्लुचाः ।
२०३७ चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धने ॥२५॥
२०३८ वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।
२०३९ उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धिनी ॥२६॥
२०४० शुल्बं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।
२०४१ उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥२७॥
२०४२ पुंसि वेमा वापदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः ।
२०४३ वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥२८॥

व्याध १, मृगवधाजीव १, मृगयु १, लुब्धक १ [४ ब्याधाका नाम] कौलेयक १, सारमेय १, कुक्कुर १ (कुकुर १, कुर्कुर १) मृगदंशक १ ॥२१॥ शुनक १, भषक १, श्वन् १ [७ कुकुरका नाम] अलर्क १ [१ बहुलायेका-कुकुर्को नाम] विश्वकद्रु १ [१ सिकारी-कुकुर्को नाम] सरमा २, शुनी २ [२ कुकुर्नीका नाम] ॥२२॥ विट्चर १ [१ सुङ्गुरको नाम] वर्कर १ [१ तरुण(जवान)पशुको नाम] आच्छोदन ३, मृगव्य ३, आखेट १ (आखोड १) मृगया २ [४ सिकारका नाम] ॥२३॥ दक्षिणेर्मन् १ [१ ब्याधाले दाहिने-पट्टी-घाइते पारेका मृग (जनावर)-को नाम] चौर १, ऐकागारिक १, स्तेन १, दस्यु १, तस्कर १, मोषक १ ॥२४॥ प्रतिरोधिन्, १, परास्कन्दिन् १, पटच्चर १ (पाटच्चर १), मलिम्लुच १ [१० चोरका नाम] चौरिका २ (चोरिका २), स्तैन्य ३, चौर्य ३, स्तेय ३ [४ चोरी-(चोरिनु)का नाम] लोप्त्र ३ (लोत्र) [१ चोरीका धन(दसी)को नाम] ॥२५॥ वीतंस १ (वित्तंस १) [१ सिकारका-सर्जामको नाम] उन्माथ १ [१ खोरको नाम] वागुरा २, मृगबन्धिनी २ [२ मृगहरु-बल्झाउने-पासाका नाम] ॥२६॥ शुल्ब ३ (शुल्वा, २ शुल्वी २) वराटक १ (३) रज्जु २, वटी ७, गुण १ [५ डोरीका नाम] उद्घाटन ३, घटीयन्त्र ३ [२ रहट(इनारवाट पानी झिक्न गाग्रा डोल वाल्टी झुन्डाइने काठ, बाँस)का नाम] ॥२७॥ वेमन् १, वाप(य)दण्ड १ [२ वेमा(लुगाबुन्दा-गजपट्टीठोक्ने-चेप्टो-काठ)का नाम] तन्तु १ [१ धागाको नाम] वाणि २, व्यूति २ [२ वस्त्र-बुन्नाका नाम] पुस्त ३ [१ माटो, काठ, लुगा, प्रभृतिले पुतली(खेलाउना) बनाउनाको नाम] ॥२८॥

२०४४ पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।
२०४५ जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु ॥२९॥
२०४६ पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषाऽथ विहङ्गिका ।
२०४७ भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं काचोऽथ पादुका ॥३०॥
२०४८ पादूरुपानत्स्त्री सैवानु पदीना पदायता ।
२०४९ नध्री वध्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा ॥३१॥
२०५० चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ।
२०५१ नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः ॥३२॥
२०५२ व्रश्चनः क्षत्रपरशुरीषिका तुलिका समे ।
२०५३ तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥३३॥
२०५४ आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ।
२०५५ वृक्षादनी वृक्षभेदी टंकः पाषाणदारणः ॥३४॥

पाञ्चालिका २, पुत्रीका २ [२ लुगा-हाथीदाँत, प्रभृतिले-बनायेका-पुतलीका नाम] जातुष ७ [१ लाहको विकार-भयेका(लाहाले बनायेका) वस्तुको नाम] त्रापुष ७ [१ सीसाको-विकार भयेका(सीसाले बनायेका) वस्तुको नाम] ॥२९॥ पिटक १, पेटक १, पेटा २ (पेडा २), मञ्जूषा २ [४ पेटाराका नाम] आजकाल सन्दूस, कन्तूर, वाकस, व्यागहरुलाई कहँदा पनि सामान्य इनै ४ शब्दको प्रयोग गर्द-छन् ॥ विहङ्गिका २ (विहङ्गमा २), भारयष्टि २ [२ नोल (भारि झुन्डाउने वाँस-काठ)का नाम] शिक्य ३, काच १ [२ नोलमा २तिर झुन्डायेको-भारि अड्याउने भाँडा (खर्पन)का नाम] घरैमा केही राख्न झुन्डायेको डोरी (सिका)लाई कहँदा पनि ई २ शब्दको प्रयोगगर्नु ॥ पादुका २ ॥३०॥ पादू २, उपानह् २ [३ जुत्ताका नाम] पादुका, पादू, ई २ शब्दले खराउलाई पनि कहन्छन् ॥ अनुपदीना २ [१ सवैखुट्टा-ढाक्ने-जुत्ताविशेष (अर्थात् मोजा)का नाम] नध्री २, वर्ध्री २, वरत्रा २ [३ छालाको डोरी (कोडा)का नाम] कशा २ [१ सामान्य-कोडाको नाम] ॥३१॥ चाण्डालिका २ (चण्डालिका २), कण्डोलवीणा २ (कण्टोलवीणा २) (कण्डोली २), चण्डालवल्लकी [३ चण्डालले-वजाउने-वीणा (सारङ्गी)को नाम] नाराची २, एषणिका २ [२ काँटा (सुन् चाँदी जोख्ने)का नाम] शाण १, निकष १, कष १ [३ कसी (सुन्जाच्नेढुङ्गा)का नाम] ॥३२॥ व्रश्चन १, क्षत्रपरशु १ (पत्रपरशु १) [२ सुन्-चाँदी-काटने-छिनुका नाम] एषिका २ (ईषिका २, इषिका २), तूलिका २ [सुन्मा-वान्गी चढाउँदा, मसला-लाउने सानु कूचीको नाम] तैज-सावर्तनी २, मूषा २ (मुषा २) [२ सुन् चाँदी पगाल्ने-भाँडाका कटौरीका नाम] भस्त्रा २, चर्मप्रसेविका २ (चर्मप्रसेवक १) [२ खलाँतीका नाम] ॥३३॥ आ(ला)-स्फोटनी २, वेधनिका २ [२ मोतीहरु-छेडनेसुइराका नाम] कृपाणी २, कर्तरी २ [२ कतर्नु (कतर्नी, कैंची)का नाम] वृक्षादन १, वृक्षभेदिन् १ [२ वोसिला (काठ-ताछ्नेहथियार)का नाम] टङ्क १, पाषाणदारण १ [२ टाँका (ढुङ्गा काटने हथियार)-

२०५६ क्रकचोऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका ।
२०५७ सूर्मी स्थूणाऽयःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥३५॥
२०५८ प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ।
२०५९ प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥३६॥
२०६० वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ।
२०६१ साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥३७॥
२०६२ निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ।
२०६३ कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥३८॥
२०६४ भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ।
२०६५ सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा ॥३९॥
२०६६ गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता ।
२०६७ मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥४०॥
२०६८ शुण्डा पानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ।
२०६९ मध्वासवो माधवको मधुमार्द्वीकमद्वयोः ॥४१॥

का नाम]॥३४॥ क्रकच ५, करपत्र ३ [२ करौंतीका नाम] आरा २, चर्मप्रभेदिका २ [२ वागं (छालाकाट्ने हथियार)का नाम] सू(र्मि)र्मी २, स्थूणा २, अयःप्रतिमा २ [३ फलामका मूर्ति(इस्टाचू)का नाम] शिल्प ३ [१ सीप् (नृत्यगीतादि चातुर्य)को नाम] ॥३५॥ प्रतिमान ३, प्रतिबिम्ब ३, प्रतिमा २, प्रतियातना २, प्रतिच्छाया २, प्रतिकृति २, अर्चा २, प्रतिनिधि १ [८ प्रतिविम्ब (परछाई)का नाम] उपमा २, उपमान ३ [२ सादृश्य (बराबरी)का नाम] ॥३६॥ सम ७, तुल्य ७, सदृक्ष ७, सदृश ७, सदृश् ७, साधारण ७, समान ७ [७ तुल्य (बरोवर)का नाम] ॥३७॥ निभ ७, संकाश ७, नीकाश ७, प्रतीकाश ७, उपमा ७ [५ तुल्य (वरोवरै)का नाम] हुन्, तर–अघिका ७ शब्द, तुल्यलाई कहँदा पूर्वमा पनि रहन सक्छन् जस्तै—समो हरिणा (हरिले तुल्य) यहाँ सम शब्द पूर्वतिर रह्यो, परतिर पनि रहन्छ, हरिणा समः ई ५ शब्द ता, केवल समासमा उत्तरपद भइकन-मात्रै रहन्छन्, तुल्यलाई कहँदा केवल इन्को प्रयोग हुँदैन जस्तै–विष्णु निभः (विष्णुले तुल्य) यस्तोमात्रै हुन्छ, निभः विष्णुना, यस्तो हुँदैन, यसै कारणले ई शब्दको-प्रयोग-भयेका-ठाँउमा अस्वपद-विग्रह गरेर समास गर्दछन् ॥ कर्मण्या २, विधा २, भृत्या २, भृति २, भर्मन् ३, वेतन ३ ॥३८॥ भर(ण्या)ण्य ३, भरण ३, मूल्य ३, निर्वेश १, पण १ [११ ज्यालाका नाम] सुरा २, हलिप्रिया २, हाला २, परिस्रुत् २, वरुणात्मजा २ ॥३९॥ गन्धोत्तमा २, प्रसन्ना २, इरा २, कादम्बरी २, परिस्रुता २, मदिरा २, कश्य ३, मद्य ३ [१३ मदिरा (रक्सी)का नाम] अवदंश १ [१ मदिरामा-अरुचिहुँदा रुचिवढाउन-खाइने-वस्तुको नाम] ॥४०॥ शुण्डा २, पान ३, मदस्थान ३ [३ मदिरा-राख्ने-ठाँउँका नाम] मधुवार १, मधुक्रम १ [२ मदिरा-पान-गर्दा हुने दशा छाँटका नाम] मध्वासव १, माधवक १, मधु ३ (५) मार्द्वीक ३,

२०७० मैरेयमासवः शीधुर्मेदको जगलः[१] समौ ।
२०७१ संधानं स्यादभिषवः किण्वंपुंसितु[२] नग्नहूः ॥४२॥
२०७२ कारोत्तरः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका ।
२०७३ चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम् ॥४३॥
२०७४ धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ।
२०७५ स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ॥४४॥
२०७६ द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ।
२०७७ पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवना पाशकाश्च ते ॥४५॥
२०७८ "शारोऽक्षगुटिका शारिः शारिका सारिकेत्यपि" ।
२०७९ परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ।
२०८० अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाह्वयः ॥४६॥

माध्वीक ३ [४ मौवाका-रक्सीका नाम] कसैरले, 'मधु, मार्द्वीक, ई २ शब्दले दाखका मदिरालाई कहन्छन्' भनेको छ। योग्य पनी हो॥४१॥

मैरेय ३, आसव १, शी(सी)धु १ [३ इक्षु(उखुका)रसको-विकार-भयेका र, शाक(साग)को-विकार-भयेका-मदिराका नाम] मेदक १, जगल १ [२ मदिराका-कट-(छोक्रा)का नाम[१]] सन्धान ३, अभिषव १ [२ मदिरा-वनाउने-तर्कीवका नाम] किण्व ३ (कण्व ३) नग्नहू १ [२ मदिरा वनाउँदा हाल्नु पर्ने मसालाका नाम[२]] ॥४२॥ कारोत्तर १ (कारोत्तय १), सुरामण्ड १ [२ मदिराका-माडका नाम] आपान ३, पानगोष्ठिका २ (पानगोष्ठी २) [२ रक्सी जाँड पिउनेको सभा (वैठक)का नाम] चषक ५, पानपात्र ३ [२ रक्सी-पिउने-भाँडाका नाम] सरक १, अनुतर्षण ३ [२ मदिरापान गर्नाका नाम] ॥४३॥ धूर्त १ (धार्त १), अक्षदेविन् १, कितव १, अक्षधूर्त १, द्यूतकृत् १ [५ जुवारी(जुवाखेल्ने)का नाम] लग्नक १, प्रतिभू १ [२ जमानी(यस्ले तिरेनभने-म तिरुला भन्ने)का नाम] सभिक १, द्यूतकारक १ [२ जूवा खेलाउने खाल राख्नेका नाम] ॥४४॥ द्यूत ५, अक्षवती २, कैतव ३, पण १ [४ जूवाका नाम] पण १, ग्लह १ [२ थपनीका नाम] अक्ष १, देवन १, पाशक १ [३ पासाका नाम] "शार १, अक्षगुटिका २, शारि २, शारिका २, सारिका २ [५ गोटीका नाम]" ॥४५॥ परिणाय ५ [१ गोटी चाल्नाको नाम] अष्टापद ३, शारिफल ३ [२ थर्कीका नाम] प्राणिद्यूत ३, समाह्वय १ [२ प्राणिद्यूत(वार्जीथापेर वट्टाई-भेडा-तित्रा प्रभृति लडाउनु, घोडा दौडाउनु इत्यादि जूवा)का नाम] ॥४६॥ यसवर्गमा-मालाकार, मार्दङ्गिक, आदिगरेका यौगिक (नाम-वमोजीम-काम-भयेका) शब्द, प्रायः पुंलिङ्गमा ज्यादा प्रयोग देखियेको

(१) कोहो—मेदक १, जगल १ [२ जाँडका नाम] हुन् भन्छन् ।
(२) कोही—किण्व ३, नग्नहू १ [२ रक्सी-जाँड खायेपछी हुने रक्सीवाज-जँड्याहाहरुको नग्ननृत्य (वेशर्मी हाहाहूहू)का नाम] हुन् भन्दछन् ।

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ।
ताद्धर्म्यादन्यहो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ॥४७॥

इति शूद्रवर्गः ॥१०॥

हुनाले पुंलिङ्गमा लेखिये, तथापि (तैपनि) नामवमोजीं-काम-हुने स्त्री, अथवा कुल छ भने क्रमैले स्त्री० लि०, न० लि० पनि हुन्छ, जस्तै—मालाकारी—स्त्री मालाकारं कुलम् । यहाँ मालावनाउन स्त्री-र-कुल २ दुवैले सक्ने हुनाले मालाकारशब्द दुवै २ लिङ्गमा रह्यो । यस्तै अरु यौगिक शब्दमा पनि विचार गर्नु ॥४७॥

इति शूद्रवर्गः ॥१०॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
द्वितीयः काण्डो भूम्यादिः साङ्ग एव समर्थितः ॥

अङ्ग (प्रधान, मुख्यका-नाम-लेखदाचाहिने)का
नाम-समेत भूमी-आदिगरेका १० वर्गले,
द्वितीयकाण्ड समाप्त भयो ॥

अलब्धोचिताध्यापकानां शिशूनां धियः शुद्धिमाधातुमेषा प्रणीता ।
निबन्धेऽमरस्य द्वितीयेऽत्र काण्डे स्वयंबोधिनी, पूर्णभावं प्रपन्ना ॥२॥

॥ इति शिवम् ॥

अथ

तृतीयं काण्डम्

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥१॥
स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।
गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥२॥

सामान्ये (साधारण शब्दका-संग्रहले-युक्त भयेका-यस-काण्डमा) विशेष्यनिघ्नैः (विशेष्यवाचकशब्दका-अनुसार-लिङ्गहुने-शब्दले) संकीर्णैः (परस्परमा-सम्बन्ध, नभयेका-छयासमिस-गरियेका-शब्दले) नानार्थैः (अनेक-अर्थ-हुने-शब्दले) अव्ययैः (अव्यय आ, च, इत्यादि शब्दले) लिङ्गादिसंग्रहैः (प्रत्ययादिद्वारा-लिङ्गको-परिचय-हुने-शब्दले) वर्गसंश्रयाः (पूर्वोक्त-स्वर्गवर्गादिमा-कहियेका-वस्तुको-सम्बन्धभयेका) वर्गाः (सजातीयवस्तुवाचक-शब्द-का-समूह) "वक्ष्यन्ते" (बताइनेछन्) ॥१॥

यादृशैः स्त्रीदाराद्यैः पदैः यत् विशेष्यं प्रस्तुतम् (जस्ता स्त्री-दार-कलत्र-आदि-गरेका-पदले जो-विशेष्य राखियेको छ) तस्य भेदकाः गुण-द्रव्य-क्रियाशब्दाः तथा स्युः (त्योविशेष्यका-विशेषणरूपभयेका-गुणोपाधिक-द्रव्योपाधिक-क्रियोपाधिक-शब्द त्यस्तै (विशे-ष्यका-लिङ्ग-वचन-जस्ता-छन्-त्यस्तै-लिङ्गवचन हुने) हुन्छन् ।

(१) **गुणोपाधिकशब्दको विशेष्यनिघ्नता**—सुकृती पुरुषः, सुकृतिनी नारी, सुकृति कुलम् । पुण्यवान् पुरुषः, पुण्यवती नारी, पुण्यवत् कुलम् । यहाँ विशेष्यवाचक-पुरुष, नारी, कुल-शब्दको-वमोजीम सुकृतिन्-पुण्यवत्-ई२विशेषणका लिङ्गवचन भये । सुकृतिन्-पुण्यवत्-शब्द सुकृत(पुण्य)रूप-गुणको-सम्बन्ध-वुझाउने गुणोपाधिक हुन्, इत्यादि ।

द्रव्योपाधिकशब्दको विशेष्यनिघ्नता—आयुष्मान् पुरुषः, आयुष्मती नारी, आयुष्मत् कुलम् । यहाँ विशेष्यवाचक-पुरुष-नारी-कुल-शब्दवमोजीम आयुष्मत्-शब्द तिनै-लिङ्गमा रह्यो, योशब्द आयूरूपद्रव्योपाधिक हो ।

क्रियोपाधिकशब्दको विशेष्यनिघ्नता—पाचकः पुरुषः, पाचिका स्त्री, पाचकं कुलम् । यहाँ पाचक यो क्रियोपाधिक(पकाउनुरूपक्रियावाचकपचधातुवाटबनेको)शब्द यथाक्रम विशेष्यानुसार तिनै-लिङ्गमा रह्यो ।

हेक्का राख्नुपर्ने अर्को कुरा

विशेष्यवाचकशब्दको वाच्य(वुझिनेवस्तु) स्त्री-पुरुष-क्लीव-जस्तो हुन्छ तद-

२०८१ सुकृती पुण्यवान् धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ।
२०८२ हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥३॥
२०८३ प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।
२०८४ वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥४॥
२०८५ पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।
२०८६ दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥५॥
२०८७ स्युर्वदान्यस्थूललक्षदानशौण्डा बहुप्रदे ।
२०८८ जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥६॥
२०८९ परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धकः ।
२०९० हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥७॥

नुसार विशेषणको लिङ्ग-वचन हुन्छ भनेको होइन, किन्तु विशेष्यवाचकशब्द जुन-लिङ्ग-वचनको छ, विशेषणवाचकशब्दको-पनि उही-लिङ्ग-वचन राख्नु भनेको हो। स्त्री व्यक्ति स्त्री हो ता पनि त्यस्लाई-कहने-सबैशब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्छन् भन्ने नियम छैन, स्त्रीलाई-कहने-दारशब्द पुंलिङ्गी-बहुवचनान्त छ, त्यसैलाई-कहने-कलत्रशब्द नपुंसकलिङ्गी छ, त्यसैलाई-कहने-भार्याशब्द भने स्त्रीलिङ्गी छ, त्यसो-हुनाले सुकृतिनः दाराः यहाँ यउटी-स्त्रीलाई-कहँदा-पनि दारशब्दको अनुसार सुकृतिन्शब्द पुंलिङ्गी-वहुवचनान्त भयो। सुकृति कलत्रम्, यहाँ क्लीबलिङ्गी-कलत्रशब्दको-अनुसार क्लीबलिङ्गी भयो । सुकृतिनी भार्या, यहाँ भार्या-शब्दानुसार सुकृतिन्शब्द स्त्रीलिङ्गी भयो । अर्थात् विशेष्य जस्तो-भये-पनि विशेष्यवाचकशब्द कस्तो छ, त्यस्को विचार राखेर विशेषणको लिङ्गवचन तदनुसार राख्नुपर्दछ ॥२॥

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य ।
तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्याऽपि,

यो-वचनको हमेशा हेक्का चाहिन्छ।

सुकृतिन् ७, पुण्यवत् ७, धन्य ७ [३ पुण्यात्माका नाम] महेच्छ ७, महाशय ७ [२ ठुलो-इच्छाहुनेका नाम] हृदयालु ७, सुहृदय ७ [२ मन शुद्धहुने(निष्कपट)-का नाम] महोत्साह ७, महोद्यम ७ [२ ठूलो-उत्साह-गर्ने(उत्साही)का नाम] ॥३॥ प्रवीण ७, निपुण ७, अभिज्ञ ७, विज्ञ ७, शिक्षित ७, वैज्ञानिक ७, कृतमुख ७, कृतिन् ७, कुशल ७ [१० सिपालुका नाम] ॥४॥ पूज्य ७, प्रतीक्ष्य ७ [२ मान्नु-पर्नेका नाम] सांशयिक ७, संशयापन्नमानस ७ [२ सन्देहगर्नेका नाम] दक्षिणीय ७, दक्षिणार्ह ७, दक्षिण्य ७ [३ दक्षिणादिन-योग्यका नाम] ॥५॥ वदान्य ७, स्थूल-लक्ष ७ (स्थूललक्ष्य ७), दानशौण्ड ७, बहुप्रद ७ [५ खुवदिने(ठुलोदाता)का नाम] जैवातृक ७, आयुष्मत् ७ [२ आयु-धेरै-हुनेका नाम] अन्तर्वाणि ७, शास्त्रवित् ७ [२ शास्त्रजान्नेका नाम] ॥६॥ परीक्षक ७, कारणिक ७ [२ परीक्षागर्ने(जाँच्ने)-का नाम] वरद ७, समर्धक ७ [२ मागेको-कुरादिनेका नाम] हर्षमाण ७, विकुर्वाण ७, प्रमनस् ७, हृष्टमानस ७ [४ खुशी-हुनेका नाम] ॥७॥

२०९१ दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ।
२०९२ दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि ॥८॥
२०९३ तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।
२०९४ प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥९॥
२०९५ गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।
२०९६ इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥१०॥
२०९७ अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।
२०९८ अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात् कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥११॥
२०९९ स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।
२१०० वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥१२॥
२१०१ निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्त्वसंपदा ।
२१०२ अवाचि मूकोऽथमनोजवसः पितृसन्निभः ॥१३॥

दुर्मनस् ७, विमनस् ७, अन्तर्मनस् ७ [३ दिग्दार-हुनेका नाम] उत्क ७,उन्मनस् ७ [२ उत्कण्ठितहुने (कुनैइष्टवस्तुको-प्राप्तिका-निमित्त-अनेकमन्सुवा-गर्ने)का नाम] दक्षिण ७, सरल ७, उदार ७ [३ सोझो-चित्त-हुनेका नाम] सुकल ७ [१ दिने-खानेको नाम] ॥८॥तत्पर ७, प्रसित ७, आसक्त ७ [३ तत्पर-हुनेका नाम]इष्टार्थोद्युक्त ७, उत्सुक ७ (इष्टार्थ ७, उद्युक्त ७, उत्सुक ७) [२ इष्टवस्तु-पाउन-उद्योग-गर्नेका नाम] प्रतीत ७, प्रथित ७, ख्यात ७, वित्त ७, विज्ञात ७, विश्रुत ७ ॥९॥ [६ प्रसिद्ध-हुनेका नाम] कृतलक्षण ७, आहतलक्षण ७ (आहितलक्षण ७) [२ गुणले-प्रसिद्ध-हुनेका नाम] इभ्य ७, आढ्य ७, धनिन् ७ [३ धनीका नाम] स्वामिन् ७, ईश्वर ७, पति १, ईशितृ ७ ॥१०॥ अधिभू ७, नायक ७, नेतृ ७, प्रभु ७, परिवृढ ७, अधिप ७ [१० मालिकका नाम] पतिशब्द अजहल्लिङ्ग(नित्यपुलिङ्ग) छ । अधिकर्द्धि ७, समृद्ध ७ [२ ज्यादा-धन-हुने(धनाढ्य)का नाम] कुटुम्बव्यापृत ७ ॥११॥ अभ्यागारिक ७, उपाधि १ [३ कुटुम्ब(जहानबच्चा)को-पालनपोषणमा-व्यग्रहुने(कुटुम्बी)का नाम] उपाधिशब्द अजहल्लिङ्ग (नित्यपुंलिङ्ग) छ । सिंहसंहनन ७ [१ हस्तपादादि-अङ्ग-र रूप-असलहुने(शरीरको-छाँटकाट-र-रूपसमेत-राम्रो-हुने)को नाम] ॥१२॥ निर्वार्य ७ [१ सत्त्वसंपन्न-भयेर-काम-सिद्धगर्ने(धीरगंभीर-भयेर-काम-फत्ते-गर्ने)को नाम] अवाच् ७, मूक ७ [२ लाटाका नाम] मनोजवस ७ (मनोजव ७), पितृसन्निभ ७ [३ बावुजस्तोहुनेका नाम] ॥१३॥(क)

(क) "मनोजवः स पितृसन्निभः" यस्तो पाठ राखेर सः पुत्रः यस्तो-अर्थ-गर्दा मनोजव शब्द पनि पितृतुल्यलाई कहन्छ । 'मनोजवं मारुततुल्यवेगं' यहाँ त्यहीअभिप्रायले मनोजव-शब्द राखेको हुनुपर्दछ, "प्राप्तं सर्वगुणैर्मनोजवसतां प्रासूत नक्तञ्चरी" यो-भारतचम्पूको-प्रयोगमा मनोजवस-शब्द लिइयेको छ । अतः दुवै शब्द प्रामाणिकै हुन् ।

२१०३ सत्कृत्याऽलंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।
२१०४ लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान् स्निग्धस्तुवत्सलः ॥१४॥
२१०५ स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।
२१०६ स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥१५॥
२१०७ परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।
२१०८ अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥१६॥
२१०९ खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।
२११० जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात् कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥१७॥
२१११ कर्मक्षमोऽलङ्कर्मीणः क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।
२११२ स कार्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥१८॥
२११३ भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।
२११४ अपस्नातो मृतस्नातः आमिषाशी तु शौष्कुलः ॥१९॥

यः अलङ्कृतां कन्यां सत्कृत्य ददाति सः कूकुदः कथ्यते(जो श्रृङ्गारगरियेकी कन्याकन-सत्कार-गरेर [वरलाई] दिन्छ त्योदाता कूकुद कहिन्छ) कूकुद ७ [१ कन्यालाई अलंकृतपारेर-दानगर्नेको नाम] ॥(ख)॥ लक्ष्मीवत् ७, लक्ष्मण ७, श्रील ७, श्रीमत् ७ [४ धनवान्-शोभावान्का नाम] स्निग्ध ७, वत्सल ७ [२ प्रेमगर्ने (मायालु)का नाम] ॥१४॥ दयालु ७, कारुणिक ७, कृपालु ७, सूरत ७ [४ दयागर्नेका नाम] स्वतन्त्र ७, अपावृत ७, स्वैरिन् ७, स्वच्छन्द ७, निरवग्रह ७ [५ स्वतन्त्र(आफुसुखी)का नाम] ॥१५॥ परतन्त्र ७, पराधीन ७, परवत् ७, नाथवत् ७, अधीन ७, निघ्न ७, आयत्त ७, अस्वच्छन्द ७, गृह्यक ७ [९ परतन्त्रका नाम] ॥१६॥ खलपू ७, बहुकर ७ [२ खलो-सफा-गर्ने(खलोबढार्ने)का नाम] ई २शब्द सामान्य-झाड्-वढार-लिप-पोतगरेर भईं-साफगर्ने-व्यक्तिलाई पनि कहन्छन् । दीर्घसूत्र ७, चिरक्रिय ७ [२ दीर्घसूत्री(ढुम्सा)का नाम] जाल्म ७, असमीक्ष्यकारिन् ७ [२ विनाविचार-कामगर्ने-मूर्खका नाम] कुण्ठ ७ [१ काम-ढिलाउनेको नाम] ॥१७॥ कर्मक्षम ७, अलङ्कर्मीण ७ [२ कामगर्न-सहजैशक्नेका नाम] क्रियावत् ७ [१ कामदार(कामलिई रहने)को नाम] कार्म ७, कर्मशील ७ [२ कर्मशील(खालीवस्ननशक्ने)का नाम] कर्मशूर ७, कर्मठ ७ [२ कामगर्न-शुरिनेका नाम] ॥१८॥ भरण्यभुज् ७, कर्मकर ७ [२ ज्यालालियेरकामगर्नेका नाम] कर्मकार ७ [१ त्यसैकामगर्नेको नाम] अपस्नात ७, मृतस्नात ७ [२ खल्कोहाल्नेका नाम] आमिषाशिन् ७, शौष्कुल ७ [२ मांसाहारीका(मासु खानेका) नाम] ॥१९॥

(ख) अलङ्कृत-गरायेर कन्यादान-गर्ने-लाई कूपद पनि भन्दछन् "कूपदश्चाश्वमेधी च प्राणदाता भयेषु च । समं यान्ति रथा एषां त्रयो वै नात्रसंशयः" यो-संवर्तस्मृतिको व्याख्यान-गर्दा वीरमित्रोदयकारले 'कूपदोऽलङ्कृतकन्यादाता' भनेर 'दाने भूषितकन्यायाः कूपो गर्भे प्रवाहपि' यस्तो वैजयन्तीकोशको प्रमाण दियेको छ ।

२११५ बुभुक्षितः स्यात् क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।
२११६ परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽद्मरः ॥२०॥
२११७ आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।
२११८ उभौ त्वात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः स्वोदरपूरके ॥२१॥
२११९ सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्नुस्तु गर्धनः ।
२१२० लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ ॥२२॥
२१२१ सोन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः ।
२१२२ मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः कामुके कमिताऽनुकः ॥२३॥
२१२३ कम्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।
२१२४ विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥२४॥
२१२५ वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।
२१२६ धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥२५॥
२१२७ स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ।
२१२८ अधीरे कातरस्तस्ते भीरुभीरुकभीलुकाः ॥२६॥

बुभुक्षित ७, क्षुधित ७, जिघत्सु ७, अशनायित ७ [४ भोकायेकाका नाम] परान्न
७, परपिण्डाद ७ [२ परान्नलेजीविकागर्ने(मतुवा)का नाम] भक्षक ७, घस्मर ७,
अद्मर ७ [३ खवैया(खञ्जुवा)का नाम] ॥२०॥ विजिगीषाविवर्जिते(जयेच्छाले-रहित-
भयेका, उन्नतिको-उमेद-नगर्नें खान-पाये-पुग्ने व्यक्तिलाई कहँदा) आद्यूनः, औदरिकः
स्यात् (आद्यून-र-औदरिक शब्द प्रयोग गरिन्छ) आद्यून ७, औदरिक ७ [२ पेट-पाल्न-
पाये-पुग्ने(उन्नतिपराङ्मुख)का नाम] स्वोदरपूरके (आफ्नु-पेट-मात्रै-भर्नें, अरुको-वास्ता-
नराख्नेलाई कहँदा) आत्मम्भरिः, कुक्षिम्भरिः इति उभौ (आत्मम्भरि, कुक्षिम्भरि
ई २ शब्द प्रयोग गरिन्छन्) आत्मम्भरि ७, कुक्षिम्भरि ७ [२ आफ्नै-पेट-भर्नेका नाम]
यही-अर्थमा उदरम्भरि-शब्दको पनि प्रयोग हुन्छ ॥२१॥ सर्वान्नीन ७, सर्वान्नभोजिन्
७ [२ सर्वान्नभोजी(सबैको-अन्नखाने-वर्जित-अन्न-पनि नछाड्ने)का नाम] गृध्नु ७,
गर्धन ७, लुब्ध ७, अभिलाषुक ७, तृष्णज् ७ [५ लोभीका नाम] लोलुप ७,
लोलुभ ७ [ज्यादा लोभीका नाम] ॥२२॥ उन्मदिष्णु ७ [१ बहुलाउनेको
नाम] अविनीत ७, समुद्धत ७ [२ उद्धत (ठाडो)का नाम] मत्त ७,
शौण्ड ७, उत्कट ७, क्षीव ७ [४ भाङ्रक्सीप्रभृतिले वेहोश हुनेका नाम]
कामुक ७, कमितृ ७, अनुक ७ ॥२३॥ कम्र ७, कामयितृ ७, अभीक ७, कमन
७, कामन ७, अभिक ७ [९ कामी(स्त्रीलम्पट)का नाम] विधेय ७, विनय-
ग्राहिन् ७, वचनेस्थित ७, आश्रव ७ [४ अह्रायेको मान्नेका नाम] ॥२४॥ वश्य
७, प्रणेय ७ [२ वशपर्नेका नाम] निभृत ७, विनीत ७, प्रश्रित ७ [३ नम्र-
हुनेका नाम] धृष्ट ७, धृष्णज् ७, वियात ७ [३ ढिटाका नाम] प्रगल्भ ७, प्रतिभा-
न्वित ७ [२ प्रगल्भ(वखतमा बुद्धिको स्फूर्ति हुने)को नाम] ॥२५॥ अधृष्ट ७, शालीन
७ [२ अप्रगल्भका नाम] विलक्ष ७, विस्मयान्वित ७ [२ जिल्ल पर्नेका नाम]

२१२९ आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्ग्रहीतरि ।
२१३० श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतयालुस्तु पातुके ॥२७॥
२१३१ लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके ।
२१३२ शरारुर्घातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः ॥२८॥
२१३३ उत्पतिष्णुस्तूत्पतिताऽलङ्करिष्णुस्तु मण्डनः ।
२१३४ भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥२९॥
२११५ निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात् सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।
२१३६ ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः ॥३०॥
२१३७ विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणी ।
२१३८ सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥३१॥
२१३९ क्रोधानोऽमर्षणः कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।
२१४० जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥३२॥
२१४१ स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ ।
२१४२ पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङप्यधोमुखः ॥३३॥

अधीर ७, कातर ७ [२ काँतरका नाम] भीरु ७, भीरुक ७, भीलुक ७ [३ डर्छेरुवाका नाम] ॥२६॥

आशंसु ७, आशंसितृ ७ [२ उमेद(आशाविशेष)गर्नेका नाम] गृहयालु ७, ग्रहीतृ ७ [२ ग्रहणगर्ने(लिने)का नाम] श्रद्धालु ७ [१ श्रद्धागर्ने (पूर्ण विश्वास गरेर आदर गर्ने)का नाम] पतयालु ७, पातुक ७ [२ खस्ने(झर्ने)का नाम] ॥२७॥ लज्जाशील ७, अपत्रपिष्णु ७ [२ ज्यादालाजमान्नेका नाम] वन्दारु ७, अभिवादक ७ [२ ढोग्दिनेका नाम] शरारु ७, घातक ७, हिंस्र ७ [३ हिंसा ज्यादा गर्नेका नाम] वर्धिष्णु ७, वर्धन ७ [२ बढालुका नाम] ॥२८॥ उत्पतिष्णु ७, उत्पतितृ ७ [२ उफ्रनेका नाम] अलङ्करिष्णु ७, मण्डन ७ [२ सिंगारपटार खूब गर्नेका नाम] भूष्णु ७, भविष्णु ७, भवितृ ७ [३ होनहार(सप्रने छाँट् हुने)का नाम] वर्तिष्णु ७, वर्तन ७ [२ टिकाउ(टिक्ने)का नाम ॥२९॥ निराकरिष्णु ७, क्षिप्नु ७ [२ मिल्काउने = हटाउनेका नाम] सान्द्रस्निग्ध ७, मेदुर ७ [२ बाक्ला-चिल्लाका नाम] ज्ञातृ ७, विदुर ७, विन्दु ७ [३ जान्नेका नाम] विकासिन् ७, विकस्वर ७ [२ प्रफुल्ल हुनेका नाम] ॥३०॥ विसृत्वर ७, विसृमर ७, प्रसारिन् ७, विसारिन् ७ [४ फैलिनेका नाम] सहिष्णु ७, सहन ७, क्षन्तृ ७, तितिक्षु ७, क्षमितृ ७, क्षमिन् ७ [६ सहनेका नाम] ॥३१॥ क्रोधन ७, अमर्षण ७, कोपिन् ७ [३ क्रोधीका नाम] चण्ड ७, अत्यन्तकोपन ७ [२ ज्यादाक्रोध हुनेका नाम] जागरूक ७, जागरितृ ७ [२ जागा रहनेका नाम] घूर्णित ७, प्रचलायित ७ [२ घुर्नेका नाम] ॥३२॥ स्वप्नज् ७, शयालु ७, निद्रालु ७ [३ सुत्नेका नाम] निद्राण ७, शयित ७ [२ निदाउनेका नाम] पराङ्मुख ७, पराचीन ७ [२ विमुख हुनेका नाम] अवाञ्च् ७, अधोमुख ७ [२ उँधोमुख हुने(निहुरने = घोप्टे)का नाम] ॥३३॥

२१४३ देवानञ्चति देवद्रयङ् विष्वद्रयङ् विष्वगञ्चति ।
२१४४ यः सहाञ्चति सध्र्यङ् स सतिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥३४॥
२१४५ वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ ।
२१४६ वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥३५॥
२१४७ स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।
२१४८ दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे ॥३६॥
२१४९ लोहलः स्यादस्फुटवाग् गर्ह्यवादी तु कद्वदः ।
२१५० समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥३७॥
२१५१ रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।
२१५२ जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥३८॥
२१५३ तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नग्नोऽवासा दिगम्बरे ।
२१५४ निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥३९॥

यः देवान् अञ्चति, सः देवद्रयङ् कथ्यते, (जो देवताहरुकन प्राप्त हुन्छ, अथवा पूज्दछ, त्यो देवद्रयङ् कहिन्छ) देवद्रयञ्च् ७ [१ देवताकन प्राप्तहुने, अथवा पूज्नेको नाम] यः विष्वक् अञ्चति सः विष्वद्रयङ् (जो सबैतिर पुग्दछ, त्यो विष्वद्रयङ् कहिन्छ) विष्वद्रयञ्च् ७ (विश्वद्र्यञ्च् ७) [१ सबैतिर पुग्नेको नाम] यः सह अञ्चति, सः सध्रयङ् (जो सँगै हिड्छ, त्यो सध्रयङ् कहिन्छ) सध्रयञ्च् ७ [१ सँगैहिड्नेको नाम] यः तिरः अञ्चति, सः तिर्यङ् (जो तेर्सो हिड्छ, त्यो तिर्यङ् कहिन्छ) तिर्यञ्च् ७ [१ तेर्सो हिंड्नेको नाम] ॥३४॥ वद ७, वदावद ७, वक्तृ ७ [३ बोलैयाका नाम] वागीश ७, वाक्पति ७ [२ धाराप्रवाहगरेर उत्तमवचन बोल्नेका नाम] वाचोयुक्तिपटु ७, वाग्मिन् ७, वावदूक ७, अतिवक्तृ ७ [४ धेरै बोल्नेका नाम] ॥३५॥ जल्पाक ७, वाचाल ७, वाचाट ७, बहुगर्ह्यवाच् ७ [४ धेरै खराब वचन(असत्य-अप्रिय) वचन बोल्नेका नाम] दुर्मुख ७, मुखर ७, अबद्धमुख ७ [३ फत्फतेका नाम] शक्ल ७, प्रियंवद ७ [२ प्यारोवचन बोल्नेका नाम] ॥३६॥ लोहल ७, अस्फुटवाच् ७ [२ अस्पष्ट बोल्नेका नाम] गर्ह्यवादिन् ७, कद्वद ७ [२ नराम्रोगरी बोल्नेका नाम] कुवाद ७, कुचर ७ [२ वकवादी कुरागर्नेका नाम] असौम्यस्वर १, अस्वर ७ [२ रूखो-स्वर-हुनेका नाम] ॥३७॥ रवण ७, शब्दन ७ [२ सामान्य-शब्दगर्ने(अवाज-दिने)का नाम] नान्दीवादिन् ७, नान्दीकर ७ [२ मङ्गलवचन-बोल्नेका नाम] जड ७, अज्ञ ७ [२ अजान्का नाम] वक्तुं श्रोतुम् अशिक्षिते एडमूकः (बोल्न-सुन्न नजान्ने(नशक्ने)लाई कहँदा एडमूक शब्दको प्रयोग गरिन्छ) एडमूक ७ [१ कानपनि नसुन्ने लाटाको नाम] ॥३८॥तूष्णींशील ७, तूष्णीक ७ [२ निमुखा, घोस्से नबोल्ने-वानीवालाका नाम] नग्न ७, अवासस् ७, दिगम्बर ७ [३ नाङ्गाका नाम] निष्कासित ७, अवकृष्ट ७ [२ निकालियेकाका नाम] अपध्वस्त ७, धिक्कृत ७ [२ धिक्कार-पाउनेका नाम] ॥३९॥

२१५५ आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ ।
२१५६ प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात् प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥४०॥
२१५७ निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।
२१५८ मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥४१॥
२१५९ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ ।
२१६० आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात् कान्दिशीको भयद्रुतः ॥४२॥
२१६१ आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते सङ्कसुकोऽस्थिरे ।
२१६२ व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥४३॥
२१६३ विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।
२१६४ कश्यः कशार्हे सनद्धे त्वाततायी बधोद्यते ॥४४॥
२१६५ द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।
२१६६ विष्यो विषण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥४५॥

आत्तगर्व ७ (आत्तगन्ध ७), अभिभूत ७ [२ घमण्डतोडियेकाका नाम] दापित ७, साधित ७ [२ दिलाइयेकाका नाम] प्रत्यादिष्ट ७, निरस्त ७, प्रत्याख्यात ७, निराकृत ७ [४ प्रत्याख्यान गरियेका (चाँहिदैंन भन्ने आशयले दूर गरियेका)का नाम] ॥४०॥ निकृत ७, विप्रकृत ७ [२ अपकारगरियेकाका नाम] विप्रलब्ध ७, वञ्चित ७ [२ ठगियेकाका नाम] मनोहत ७, प्रतिहत ७, प्रतिबद्ध ७, हत ७ [४ मनोहत (मनमा चोट परेर हिस्स पर्ने, ङिच्च पर्ने, खिस्स पर्ने)का नाम] ॥४१॥ अधिक्षिप्त ७, प्रतिक्षिप्त ७ [२ हप्काइयेकाका नाम] बद्ध ७, कीलित ७, संयत ७ [३ बाँधियेकाका नाम] आपन्न ७, आपत्प्राप्त ७ [२ आपत्तिमा-परेकाका नाम] कान्दिशीक ७, भयद्रुत ७ [२ भयले व्याकुलभयेका (कता भागौं ? भन्ठान्ने)का नाम] ॥४२॥ आक्षारित ७, क्षारित ७, अभिशस्त ७ [३ करणीको वात-लागेकाका नाम] सङ्कसुक ७, अस्थिर ७ [२ सक्सके (चञ्चलचित्त)-का नाम] व्यसनार्त ७, उपरक्त ७ [२ दैबले र-मानिस प्रभृतिले-आजीत-पारियेकाका नाम] विहस्त ७, व्याकुल ७ [२ व्याकुल भयेका (घबडायेका)का नाम] ॥४३॥ विक्लव ७, विह्वल ७ [२ पीडाले ग्रस्त पारियेकाका नाम] विवश ७, अरिष्टदुष्टधी ७ [२ अहँमत्यैं लागेकाका नाम] कश्य ७, कशार्ह ७ [२ कोर्राठोक्नलायक भयेकाका नाम] सन्नद्धे वधोद्यते आततायी (तयार-भयेको-मार्न-खोज्नेलाई कहँदामा आततायी शब्द प्रयोग गरिन्छ) आततायिन् ७ [१ आततायीको नाम] ॥(ग)॥४४॥ द्वेष्य ७, अक्षिगत ७ [२ रिसगरियेकाका नाम] वध्य ७, शीर्षच्छेद्य ७

(ग) घरमा-आगो-लाइदिने १, विष-खान-दिने २, हतियार-लियेर-आइलाग्ने ३, धन-हर्ने ४, खेत-वारी-हर्ने ५, स्त्रीहर्ने ६, ई आततायी कहिन्छन् ।

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्र-दार-हरश्चैव षडेते त्वाततायिनः ॥

२१६७ शिविदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ।
२१६८ दोषकदृक् पुरोभागिन् निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥४६॥
२१६९ कर्णेजपः सूचकः स्यात् पिशुनो दुर्जनः खलः ।
२१७० नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः ॥४७॥
२१७१ अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः ।
२१७२ कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितम्पचाः ॥४८॥
२१७३ निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।
२१७४ वनीपको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥४९॥
२१७५ अहङ्कारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।
२१७६ दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥५०॥

[२ शिरकाट्न-लायकका नाम] विष्य ७ [१ विषखुवायेर-मार्नलायकका नाम] मुसल्य ७ [१ मुसलले-ठोकेर-मार्न-लायकका नाम] ॥४५॥

शिविदान ७, अकृष्णकर्मन् ७ [२ पुण्यकर्म (असल काम) गर्नेका नाम] चपल ७, चिकुर ७ [२ चट्पटेका नाम] दोषैकदृश् ७, पुरोभागिन् ७ [२ दोषमात्रै देख्ने (हरेक-कुरामा-खोट्-लाउने)का नाम] निकृत ७, अनृजु ७, शठ ७ [३ कपटीका नाम] ॥४६॥ कर्णेजप ७, सूचक ७, पिशुन ७, दुर्जन ७, खल ७ [५ छुल्याहा (चुल्कीखोर)का नाम] नृशंस ७, घातुक ७ (घातक ७), क्रूर ७, पाप ७ [४ निर्दयी-परद्रोहीका नाम] धूर्त ७, वञ्चक ७ [२ ठगका नाम] ॥४७॥ अज्ञ ७, मूढ ७, यथाजात ७, मूर्ख ७, वैधेय ७, बालिश [६ मूर्खका नाम] कदर्य ७, कृपण ७, क्षुद्र ७, किम्पचान ७, मितम्पच ७ (किंपच ७, अनमितंपच ७) [५ कृपण (कंजूसछुद्री)का नाम] ॥घ॥४८॥ निःस्व ७, दुर्विज ७, दीन ७, दरिद्र ७, दुर्गत ७ [५ गरीबका नाम] वनीपक ७ (वनीयक ७), याचनक ७, मार्गण ७, याचक ७, अर्थिन् ७ [५ मगन्ताका नाम] ॥४९॥ अहङ्कारवत् ७, अहंयु ७ [२ अहङ्कारीका (शेखीबाजका) नाम] शुभंयु ७, शुभान्वित ७, [२ कल्याणवान्का नाम] दिव्योपपादुक ७ [१ मातापितृ-संयोगादिगरेको कारण नभइकन दैवाधीन-भयेका पञ्चमहाभूतका आकस्मिकसंयोगले उत्पन्नहुने प्राणी (देवता)को नाम] जरायुज ७ [१ सालनालले युक्तभइकन जन्मने मनुष्य-गाई-गोरू प्रभृति प्राणिको नाम] ॥५०॥

(घ) आफुलाई, धर्मकर्मलाई, स्त्रीपुत्रादिलाई पीडा पर्नेगरी लोभले धनसंचय गर्नेलाई कृपण-कञ्जूस-छुद्री, कदर्य, भन्दछन् ।

आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदाराँश्च पीडयन् ।
यो लोभात् संचिनोत्यर्थान् स कदर्य इति स्मृतः ॥

२१७७ स्वेदजाः क्रिमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।
२१७८ उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥५१॥

इति प्राणिवर्गः ।

स्वेदज ७ [१ पसीना-जमीनको गर्मीवाट पैदा हुने प्राणि (कमिला-डाँस-जम्रा-उडूस-लामखुट्टे प्रभृति प्राणि)को नाम] अण्डज ७ [१ अण्ड (फूल) वाट पैदा हुने पक्षी-सर्प-माछा प्रभृति प्राणिको नाम] उद्भिद् ७, उद्भिज्ज ७, उद्भिद ७ [३ पृथ्वीलाई छेडेर उम्रने तृण-गुल्म-लता-वृक्ष-वानस्पत्य-वनस्पति प्रभृत प्राणिहरुको नाम] ॥५१॥

इति प्राणिवर्गः ॥

२१७९ सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।
२१८० कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥५२॥
२१८१ तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।
२१८२ अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥५३॥
२१८३ निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः ।
२१८४ कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥५४॥
२१८५ मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।
२१८६ पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलात्मकम् ॥५५॥
२१८७ निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।
२१८८ असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥५६॥
२१८९ क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।
२१९० मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवरार्ध्यवत् ॥५७॥

सुन्दर ७, रुचिर ७, चारु ७, सुषम ७, साधु ७, शोभन ७, कान्त ७, मनोरम ७ (मनोहर ७), रुच्य ७, मनोज्ञ ७, मञ्जु ७, मञ्जुल ७ [१२ राम्राका नाम] ॥५२॥ य अस्य दर्शनात् तृप्तेः अन्तः नास्ति (जुन् वस्तु देख्ता प्रीतिको समाप्ति हुँदैन) तत् आसेचनकम् (त्यो आसेचनक कहिन्छ) आसेचनक ७ [१ हेर्दा-हेर्दा पनि आँखा नअघाउने(अतिसुन्दर)को नाम] अभीष्ट ७, अभीप्सित ७, हृद्य ७, दयित ७, वल्लभ ७, प्रिय ७ [६ प्याराका नाम] ॥५३॥ निकृष्ट ७, प्रतिकृष्ट ७, अर्वन् ७, रेफ ७, याप्य ७, अवम ७, अधम ७, कुपूय ७ (कपूय ७), कुत्सित ७, अवद्य ७, खेट ७, गर्ह्य ७, अणक ७ (आणक ७) [१३ घटिया(चुत्था)का नाम] ॥५४॥ मलीमस ७, मलिन ७, कच्चर ७, मलदूषित ७ [४ मैलाका नाम] पूत ७, पवित्र ७, मेध्य ७ [३ पवित्र(शुद्ध)का नाम] वीध्र ७, विमलात्मक ७ [२ स्वतःशुद्धका नाम] ॥५५॥ निर्णिक्त ७, शोधित ७, मृष्ट ७, निःशोध्य ७, अनवस्कर ७ [५ धुनु-पखाल्नु प्रभृति कर्मले-शुद्ध-पारियेका वस्तुको नाम] असार ७, फल्गु ७ [२ निःसारवस्तुका नाम] शून्य ७, वशिक ७, तुच्छ ७, रिक्तक ७ (रिक्त ७) [४ रित्ताका नाम] ॥५६॥ प्रधान ३ (योशब्द विशेषणरूप हो ता पनि नित्य नपुंसकलिङ्गी छ) ॥(ङ)॥ प्रमुख ७, प्रवेक ७, अनुत्तम ७, उत्तम ७, मुख्य ७, वर्य ७, वरेण्य ७, प्रवर्ह ७, अनवरार्ध्य ७, ॥५७॥

(ङ) प्रधानं धीराणां जयति जगदीड्यो रघुपतिः (धीरहरूमा-मुख्य-र-जगत्का-स्तुत्य-भयेका-रघुनाथजो सर्वोत्कृष्ट छन्) । प्रधानं साध्वीनां रघुपतिवधूं ध्यायत बुधाः ! (समुझदार-भलेआद्मीहो ! पतिव्रताहरूमा मुख्यभयेकी-रघुनाथजीकी-दुलही-(जनकनन्दिनी)को ध्यान गर) ।
यहाँ प्रधानशब्द पुरुष-स्त्री-विशेषण भये पनि क्लीवलिङ्गी रह्यो । रामः प्रधानः, सीता प्रधाना, भन्नु हुदैन । रामः प्रधानं, सीता प्रधानं भन्नु पर्दछ ।

२१९१ परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ।
२१९२ श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात् सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥
२१९३ स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
२१९४ सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥५९॥
२१९५ अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।
२१९६ विशङ्कटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत् ॥६०॥
२१९७ वड्रोरुविपुलं पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे ।
२१९८ स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ॥६१॥
२१९९ स्त्रियां मात्रा, त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ।
२२०० अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥
२२०१ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।
२२०२ पुरुहू पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥६३॥

परार्ध्य ७, अग्र ७, प्राग्रहर ७, प्राग्र्य ७, अग्र्य ७, अग्रीय ७, अग्रिय ७ [१४ मुख्यका नाम] श्रेयस् ७, श्रेष्ठ ७, पुष्कल ७, सत्तम ७, अतिशोभन ७ [५ अति असलका नाम] उत्तरपदे (समासमा उत्तरपदभयेर रहेका) व्याघ्र-पुङ्गव-ऋषभ-कुञ्जराः, सिंह-शार्दूल-नागाद्याः (शब्दाः) श्रेष्ठार्थगोचराः (भवन्ति) (तेच) पुंसि (व्याघ्र-पुंगव-ऋषभ-कुञ्जर-सिंह-शार्दूल-नाग-इत्यादि शब्द श्रेष्ठ भन्ने अर्थ बुझाउछन्, ती पुंलिङ्गी हुन्छन्, विशेषणरूप भये पनि विशेष्यनिघ्न हुदैनन्) व्याघ्र १, पुङ्गव १, ऋषभ १, कुञ्जर १, सिंह १, शार्दूल १, नाग १ [७ श्रेष्ठका नाम] ॥५९॥(च)॥ अप्राग्र्य ७, अप्रधान ३, उपसर्जन ३ [३ अमुख्यका नाम] इनमा पछिल्ला २ शब्द नित्यनपुंसकलिङ्गी छन्, विशेषण हुन् ता पनि विशेष्यनिघ्न छैनन् । विशङ्कट ७, पृथु ७, बृहत् ७, विशाल ७, पृथुल ७, महत् ७, ॥६०॥ वड्र ७, उरु ७, विपुल ७ [९ ठुलाका (फैलियेकाका) नाम] पीन ७, पीवन् ७, स्थूल ७, पीवर ७ [४ मोटाका नाम] स्तोक ७, अल्प ७, क्षुल्लक ७, सूक्ष्म ७, श्लक्ष्ण ७, दभ्र ७, कृश ७, तनु ७, ॥६१॥ मात्रा २, त्रुटि १ ((त्रुटी १), लव १, लेश १, कण १, अणु १ [१४ सानाका नाम] ई १४ शब्दमा पहिलेका ८ शब्द सानावस्तुलाई कहन्छन्, बाँकी ६ शब्द कुनै वस्तुका साना-अवयवलाई कहन्छन् लिङ्ग देखायेमुताविक निश्चित रहन्छ, फरक यत्ति छ । अत्यल्प ७, अल्पिष्ठ ७, अल्पीयस् ७, कनीयस् ७, अणीयस् ७ [५ साह्रै-थोरैका नाम] ॥६२॥ प्रभूत ७, प्रचुर ७, प्राज्य ७, अदभ्र ७, बहुल ७, बहु ७, पुरुहू ७ (पुरुह ७), पुरु ७, भूयिष्ठ ७, स्फार ७ (स्फिर ७), भूयस् ७, भूरि ७ [१२ धेरैका नाम] ॥६३॥

(च) 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' भन्ने सूत्रले उपमित समास गरेमा 'पुरुषः व्याघ्र इव' भन्दा 'पुरुषव्याघ्रः' यस्तो रूप हुन्छ, यस्को 'व्याघ्रजस्तो उत्तमतेजस्वी पुरुष' यस्तो अर्थ हुन्छ, 'नरः पुङ्गव इव—नरपुङ्गवः' (साँढेजस्तो धुरन्धर श्रेष्ठ पुरुष) यस्तो अर्थ हुन्छ, इत्यादि ।

२२०३ परःशताद्यास्ते येषां परासंख्या शतादिकात् ।
२२०४ गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥६४॥
२२०५ विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ।
२२०६ समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥६५॥
२२०७ घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ।
२२०८ समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥६६॥
२२१९ सदेशाभ्याशसविधसमर्याद सवेशवत् ।
२२१० उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥६७॥
२२११ संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ।
२२१२ नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् ॥६८॥
२२१३ दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् ।
२२१४ वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् ॥६९॥
२२१५ उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने ।
२२१६ न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रेऽवनतानतम् ॥७०॥

येषां संख्या शतादिकात् परा (जस्को गिन्ती सयभन्दा वढता छ) ते परश्शताद्याः (ती परश्शत प्रभृति कहिन्छन्) परश्शत ७ [१ सयेभन्दा वढताहुनेको नाम] यस्तै प्रकारले हजारभन्दा बढतालाई कहँदा 'परस्सहस्र', अयुत(१००००)भन्दा वढतालाई कहँदा 'परोयुत', लक्षभन्दा वढतालाई कहँदा 'परोलक्ष', कोटिभन्दा वढतालाई कहँदा 'परःकोटि'शब्दको प्रयोग गर्नुपर्दछ, परश्शतादिशब्द बहुवचनान्तै रहन्छन्, लिङ्गभने विशेष्यवाचकशब्दको अनुसारै रहन्छ । गणनीय ७, गणेय ७ [२ गन्नशकिने-गन्नुपर्ने-गन्नयोग्यको नाम] संख्यात ७, गणित ७ [२ गनियेकाका नाम] सम ७, सर्व ७, ॥६४॥ विश्व ७, अशेष ७, कृत्स्न ७, समस्त ७, निखिल ७, अखिल ७, निःशेष ७, समग्र ७, सकल ७, पूर्ण ७, अखण्ड ७, अनून(क) ७ [१४ सवै (सिङ्गै-जम्मै)का नाम] ॥६५॥ घन ७, निरन्तर ७, सान्द्र ७ [३ बाक्लाका नाम] पेलव ७, विरल ७, तनु ७ [३ पातलाका नाम] समीप ७, निकट ७, आसन्न ७, सन्निकृष्ट ७, सनीड ७, ॥६६॥ सदेश ७, अभ्याश ७, सविध ७, समर्याद ७, सवेश ७, उपकण्ठ ७, अन्तिक ७, अभ्यर्ण ७, अभ्यग्र ७, अभितस् ८ [१५ नगीचमा रहनेका नाम] अभितस् शब्द अव्यय हो ॥६७॥ संसक्त ७, अव्यवहित ७, अपदान्तर ७ [३ जोरियेकाका नाम] नेदिष्ठ ७, अन्तिकातम ७ [२ साह्लै नगीचका नाम] दूर ७, विप्रकृष्टक ७ [२ टाढाका नाम] ॥६८॥ दवीयस् ७, दविष्ठ ७, सुदूर ७ [३ साह्लै टाढाका नाम] दीर्घ ७, आयत ७ [२ लामाका नाम] वर्तुल ७, निस्तल ७, वृत्त ७ [३ बाटुलाका नाम] बन्धुर ७, उन्नतानत ७, [२ ऊँचानीचाका नाम] ॥६९॥ उच्च ७, प्रांशु ७, उन्नत ७, उदग्र ७ उच्छ्रित ७, तुङ्ग ७, [६ अग्लाका नाम] वामन ७, न्यञ्च् ७, नीच ७, खर्व ७,

२२१७ अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत् कुञ्चितं नतम् ।
२२१८ आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि ॥७१॥
२२१९ ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।
२२२० शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥७२॥
२२२१ स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ।
२२२२ कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ॥७३॥
२२२३ चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।
२२२४ चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् ॥७४॥
२२२५ चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।
२२२६ अतिरिक्तः समधिको दृढसन्धिस्तु संहतः ॥७५॥
२२२७ कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।
२२२८ जरठं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥७६॥
२२२९ पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरन्तनाः ।
२२३० प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनं नूतनो नवः ॥७७॥
२२३१ नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।
२२३२ अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥७८॥

ह्रस्व ७ [५ होचा(पुड्का)का नाम] अवाग्र ७, अवनत ७, आनत ७ [३ निहुरेकाका नाम] ॥७०॥

अराल ७, वृजिन ७, जिह्म ७, उर्मिमत् ७, कुञ्चित ७, नत ७, आविद्ध ७, कुटिल ७, भुग्न ७, वेल्लित ७, वक्र ७ [११ वाङ्गाका नाम] ॥७१॥ ऋजु ७, अजिह्म ७, प्रगुण ७ [३ सोझाका नाम] व्यस्त ७, अप्रगुण ७, आकुल ७ [३ छ्यासमिस भयेकाका नाम] शाश्वत ७, ध्रुव ७, नित्य ७, सदातन ७, सनातन ७ ॥७२॥ [५ नित्य(अविनाशी)का नाम] स्थास्नु ७, स्थिरतर ७, स्थेयस् ७ [३ स्थिरतरका(खूबटिक्ने)का नाम] यः एकरूपतया कालव्यापी, सः कूटस्थः (जो एकनासको भयेर युगयुगान्तरसम्म रहन्छ, त्यो कूटस्थ कहिन्छ) कूटस्थ ७ [१ निर्विकार भयेर हमेशा एकनासको रहने वस्तुको नाम] स्थावर ७, जङ्गमेतर ७ [२ अचल वस्तुका नाम] ॥७३॥ चरिष्णु ७, जङ्गम ७, चर ७, त्रस ७, इङ्ग ७, चराचर ७ [६ चल (हिड्नेडुल्ने मनुष्य-पशवादि)का नाम] चलन ७, कम्पन ७, कम्प्र ७, चल ७, लोल ७, चलाचल ७ ॥७४॥ चञ्चल ७, तरल ७, पारिप्लव ७, परिप्लव ७ [१० चञ्चलका नाम] अतिरिक्त ७, समधिक ७ [२ बढता(अर्घेला)का नाम] दृढसन्धि ७, संहत २ [२ टम्ममिलेकाका नाम] ॥७५॥ कर्कश ७ (कक्खट ७, खक्खट ७), कठिन ७, क्रूर ७, कठोर ७, निष्ठुर ७, दृढ ७, जरठ ७, मूर्तिमत् ७, मूर्त ७ [९ साह्रा(कठोर खस्रो)का नाम] प्रवृद्ध ७, प्रौढ ७, एधित ७ [३ बढेकाका नाम] ॥७६॥ पुराण ७, प्रतन ७, प्रत्न ७, पुरातन ७, चिरन्तन ७ [५ पुरानाका नाम] प्रत्यग्र ७, अभिनव

२२३३ प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।
२२३४ एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥७९॥
२२३५ अप्येकसर्गं एकाग्रचोऽप्येकायनगतोऽपि सः ।
२२३६ पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथाऽस्त्रियाम् ॥८०॥
२२३७ अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः ।
२२३८ मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥८१॥
२२३९ साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ।
२२४० भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥८२॥
२२४१ उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् ।
२२४२ अरुन्तुदन्तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् ॥८३॥

७, नव्य ७, नवीन ७, नूतन ७, नव ७, ॥७७॥ नूत्न ७ [७ नयाँका नाम] सुकुमार ७, कोमल ७, मृदुल ७, मृदु ७ [४ कोमल(कमलो = मुलायम)का नाम] अन्वञ्च् ८, अन्वक्ष ८, अनुग ८, अनुपद ८ [४ पछीका नाम] ॥(छ)॥७८॥

प्रत्यक्ष ७, ऐन्द्रियक ७ [२ इन्द्रियले ग्रहण गरियेका वस्तुका नाम] अप्रत्यक्ष ७, अतीन्द्रिय ७ [२ इन्द्रियले ग्रहणगर्न नशकिने वस्तुका नाम] एकतान ७, अनन्यवृत्ति ७, एकाग्र ७, एकायन ७, ॥७९॥ एकसर्ग ७, एकाग्रच ७, एकायनगत ७ [७ एकाग्र (एकसूर भयेर चित्तलाउने)का नाम] आदि १, पूर्व ७, पौरस्त्य ७, प्रथम ७, आद्य ७ [५ अघिल्लाका नाम] आदि शब्द विशेषण हो ता पनि नित्य-पुंलिङ्गी छ ॥८०॥ अन्त ५, जघन्य ७, चरम ७, अन्त्य ७, पाश्चात्य ७, पश्चिम ७ [६ पछिल्लाका नाम] अन्त शब्द विशेषण हो ता पनि पुंलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गमा मात्र रहन्छ। इयं कन्या सन्ततेः अन्तः (अन्तम्) [ई छोरा सन्तानकी पछिल्ली हुन्) यहाँ कन्याको विशेषण अन्तशब्द स्त्रीलिङ्गी नभयेर पुंलिङ्गी-क्लीवलिङ्गी नै रह्यो। मोघ ७, निरर्थक ७ [२ व्यर्थ (प्रयोजन नभयेका)का नाम] स्पष्ट ७, स्फुट ७, प्रव्यक्त ७, उल्बण ७, [४ स्पष्ट (साफ देखिने सुनिने)का नाम] ॥८१॥ साधारण ७, सामान्य ७ [२ साधारण (सामूला=सबैमा मिल्ने)का नाम] 'सत्यं साधारणो धर्मः' (सत्यभाषण साधारण (सबैको) धर्म हो) 'सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नराणाम्' (यो धर्मरूपी पूल सबैको सामान्य (साधारण) हो) इत्यादि। एकाकिन् ७, एक ७, एकक ७ [३ एक्लाका नाम] भिन्न ७, अन्यतर ७, एक ७, त्व ७,

(छ) ई ४ शब्दमध्यमा 'अन्वग् ययौ मध्यमलोक पालः' (भूलोकपालकराजादिलीप पछीजाँदा-भये) 'अन्वक्षमक्षमथनस्य ययुः कपीन्द्राः' (वानरेन्द्रहरू अक्षहन्ता हनूमान्का पछीपछी हिंडे) 'स्वामिनोऽनुपदं यातां वैदेहीं स्मर नन्दिनि !' (नानि ! छोरि ! स्वामिका पछी-पछी गयेकी सीताजीलाई संझन) इत्यादिरूपले ३ शब्दका प्रयोग देखिन्छन्। अनुग-शब्दको प्रयोग पछीलाग्नेलाई कहँदा गरेको देखिन्छ, केवल पछीलाई कहँदा क्लीबलिङ्गी-अव्यय-अनुगशब्द मैले फेलापारेको छैन।

२२४३ प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च ।
२२४४ वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥८४॥
२२४५ संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ।
२२४६ संकीर्णे संकुलाकीर्णे मुण्डितं परिवापितम् ॥८५॥
२२४७ ग्रन्थितं सन्दितं दृब्धं विसृतं विस्तृतं ततम् ।
२२४८ अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात् प्राप्तप्रणिहिते समे ॥८६॥
२२४९ वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।
२२५० नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥८७॥
२२५१ परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ।
२२५२ प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते ॥८८॥
२२५३ निर्दिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्ठितरूषिते ।
२२५४ द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते काचितशिक्यिते ॥८९॥

अन्य ७, इतर ७ [६ अर्काका नाम] ॥८२॥ उच्चावच ७, नैकभेद ७ [२ अनेक तरहका वस्तुका नाम] उचचण्ड ७, अविलम्बित ७ [२ हतपताउनेका नाम] अरुन्तुद ७, मर्मस्पृश् ७ [२ मर्मछेडने (मुटुकलेजा घोचने)का नाम] अबाध ७, निरर्गल ७ [२ छाडा (छेकथुन नभयेका)का नाम] ॥८३॥

प्रसव्य ७, प्रतिकूल ७, अपसव्य ७, अपष्ठु ७ [४ प्रतिकूल (इष्टविरुद्ध)का नाम] सव्य ३ [१ वायाँतर्फको नाम] अपसव्य ३ [१ दाहिंनाको नाम] ॥८४॥ संकट ३, संबाध १ [२ घुजिचाका नाम] कलिल ३, गहन ३ [२ पस्न नशकिनेका नाम] संकीर्ण ७, संकुल ७, आकीर्ण ७ [३ मिसियेकाका नाम] मुण्डित ७, परिवापित ७ [२ मुण्डनगरिसक्नेका नाम] ॥८५॥ ग्रन्थित ७, सन्दित ७, दृब्ध ७ [३ गुँथियेकाका नाम] विसृत ७, विस्तृत ७, तत ७ [३ फैलियेकाका नाम] अन्तर्गत ७, विस्मृत ७ [२ विर्सियेकाका नाम] प्राप्त ७, प्रणिहित ७ [२ पाइयेकाका नाम] ॥८६॥ वेल्लित ७, प्रेङ्खित ७, आधूत ७, चलित ७, आकम्पित ७, धुत ७ (धूत ७) [७ हल्लेका-हल्लाईयेकाका नाम] नुत्त ७, नुन्न ७, अस्त ७, निष्ठ्यूत ७, आविद्ध ७, क्षिप्त ७, ईरित ७ [७ मिल्काइयेकाका नाम] ॥८७॥ परिक्षिप्त ७, निवृत ७ [२ सवैतर्फवाट घेरियेकाका नाम] मूषित ७, मुषित ७ [२ चोरियेका वस्तुका नाम] प्रवृद्ध ७, प्रसृत ७ [२ फैलियेकाका नाम] न्यस्त ७, निसृष्ट ७ [२ राखियेकाका नाम] गुणित ७, आहत ७ [२ गुनियेका (दोहोरो तेहरो इत्यादि पारियेका, अर्थात् गणित प्रक्रियामा गुणनकर्म गरेर जोरियेका अङ्कप्रभृति)का नाम] ॥८८॥ निदिग्ध ७, उपचित ७ [२ थुप्रियेकाका नाम] गूढ ७, गुप्त ७ [२ लुकेकाका नाम] गुण्ठित ७ (गुण्डित ७), रूषित ७ [२ धुलावस्तुले शरीर पोतियेकाका नाम] जस्तै—भस्मगुण्ठितः (खरानी घसेका) धूलिरूषितः (धूलो पोतियेको)। द्रुत ७, अवदीर्ण ७ [२ पग्लेकाका नाम] उद्गूर्ण ७, उद्यत ७ [२ उजाइयेकाका

२२५५ घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे ।
२२५६ वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥९०॥
२२५७ रुग्णं भुग्नेऽथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ।
२२५८ स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते ॥९१॥
२२५९ वृते तु वृत्तवावृत्तौ संयोजित उपाहितः ।
२२६० प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं स्रुतम् ॥९२॥
२२६१ संगूढः स्यात् संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः ।
२२६२ विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥९३॥
२२६३ अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।
२२६४ अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ॥९४॥

नाम] काचित ७, शिक्यित ७ [२ सिका(सिकहर)मा झुण्ड्याइयेकाका नाम]॥८९॥

घ्राण ७, घ्रात ७ [२ सुँघियेकाका नाम] दिग्ध ७, लिप्त ७ [२ लिपियेका-का नाम] समुदक्त ७, उद्धृत ७ [२ माथीतर्फ उठाइयेकाका नाम] वेष्टित ७, वलयित ७, संवीत ७, रुद्ध ७, आवृत ७ [५ घेरियेकाका नाम] ॥९०॥ रुग्ण ७, भुग्न ७ [२ भाँचियेकाका नाम] निशित ७, क्ष्णुत ७, शात ७, तेजित ७ [४ शानलायेर-उध्यायेर धार लायेका शस्त्रादिका नाम] पक्व ७ [१ नष्ट हुनलागेका-का नाम] ह्रीण ७, ह्रीत ७, लज्जित ७ [३ लाज मानीरहेकाका नाम] ॥९१॥ वृत ७, वृत्त ७, वावृत्त ७ [३ वरणगरियेकाका (कुनैकर्ममा 'त्वामहं वृणे' भनेर गन्धाक्षत्तादि गरियेकाका) नाम] ई ३ शब्द साधारण रोजियेकालाई पनि बताउ-छन् । संयोजित ७, उपाहित ७ [२ मिलाइयेकाका नाम] प्राप्य ७, गम्य ७, समा-साद्य ७ [३ पाइनेका नाम] स्यन्न ७, रीण ७, स्नुत ७, स्रुत ७ [४ बगेकाका नाम] ॥९२॥ संगूढ ७, संकलित ७ [२ जम्मागरियेकाका नाम] अवगोत ७ (विगीत ७), ख्यातगर्हण ७ [२ निन्दा (वदनामी) भयेकाका नाम] विविध ७, बहुविध ७, नानारूप ७, पृथग्विध ७ [४ अनेक तरहका वस्तुका नाम] ॥९३॥ अवरीण ७, धिक्कृत ७ [२ धिक्कार-पाउनेका नाम] पहिले (३९ श्लोकमा) पनि यही-नाम कहियेको छ, अवरीण शब्द थप्नलाई फेरी-यहाँ पुनरुक्ति भयेको हो। अवध्वस्त ७, अवचूर्णित ७ [२ धूलो पारियेका-वस्तुका नाम] अनायासकृतं फाण्टम् उच्यते (सजिलैसँग-बनेको-वस्तुविशेष फाण्ट कहिन्छ) फाण्ट ३ [१ फाण्ट(कषाय विशेष)को नाम] ॥(ज)॥ दहि-मथ्नलाग्दा-नउनी आउने-अगाडी-आउने-फींज फाण्ट

(ज) अष्टावशेषितेऽत्युष्णजले क्वाथ्यपलं क्षिपेत् ।
विसृज्य पटपूतं तज्जलं फाण्ट इति स्मृतः कुडवं च जलम्………।

अष्टावशेषगरि घटायेका १ कुरुवा तात्तातै जलमा ४ तोला क्वाथ-गर्नु-पर्ने-औषधि हालेर एकछिन छोपेर राख्नु, अनि छानेर उपयोगगर्नु, फाण्ट त्यही हो ।

२२६५ बद्धे सन्दानितं मूतमुद्दितं सन्दितं सितम् ।
२२६६ निष्पक्वं क्वथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ।।९५।।
२२६७ निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले ।
२२६८ पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते ।।९६।।
२२६९ पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुद्वान्तमुद्गते ।
२२७० दान्तस्तु दमिते, शान्तः शमिते, प्रार्थितेऽर्दितः ।।९७।।
२२७१ ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजितेऽञ्चितः ।
२२७२ पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः ।।९८।।

हो भनि माधवाचार्यले वेदभाष्यमा भनेको छ, अतः फाण्टशब्दका दुवै-अर्थ भये। स्वनित ७, ध्वनित ७ [२ बज्नेका नाम] ।।९४।।

बद्ध ७, सन्दानित ७, मूत ७, उद्दित ७, सन्दित ७, सित ७ [६ बाँधियेकाका नाम] निष्पक्व ७, क्वथित ७ [२ साफ-सँग, क्वाथगरि-पकाइयेका-वस्तुका नाम] क्षीराज्यहविषां पाके शृतम् (दूध-घिउ-हवि ई ३को-पाकलाई-कहँदा शृत-शब्दको प्रयोग हुन्छ) शृत ७ [१ पकायेको दूध, अथवा घिउ, अथवा हविको नाम] ई ३ चीज-देखी-भिन्नवस्तुको-पाकलाई कहँदा शृत शब्दको प्रयोग गर्न-हुदैन श्राण-र-श्रपित शब्दको प्रयोग गर्नुपर्दछ, श्राणः ओदनः, श्रपितः ओदनः (पाकेको-पकाइयेको भात) ।।९५।। निर्वाण ७ [१ मुक्तभयेको[1]-मुनि, निभेको[2] आगो, अस्तायेका[3] सूर्यचन्द्रप्रभृति, सुखपायेका[4] प्राणी, डुवेका[5] हात्ति, भेट्टियेका[6] वस्तु, वायुवाहेक-हिडेको[7] वस्तु, मध्ये १।१ को❀ नाम] निर्वात ७ [१ चलेका-बतासको नाम] पक्व ७, परिणत ७ [२ पाकेका वस्तुका नाम] गून ७, हन्न ७ [२ हगीयेकाको नाम] मीढ ७, मूत्रित ७, [२ मूतियेकाका नाम] ।।९६।। पुष्ट ७, पुषित ७ [२ पोसियेकाका नाम] सोढ ७, क्षान्त ७ [२ सहियेकाका नाम] उद्वान्त ७ (उद्धान्त ७), उद्गत ७ [२ छादियेकाका नाम] दान्त ७, दमित ७ [२ दमनगरियेका(दवाइयेका) र (तपस्याको-क्लेश-सहन शक्ने)का नाम] शान्त ७, शमित ७ [२ शान्तिवालाका नाम] प्रार्थित ७, अर्दित ७ [२ मागियेका-वस्तुका नाम] ।।९७।। ज्ञप्त ७, ज्ञपित ७ [२ जनाइयेका वस्तुका नाम] छन्न ७, छादिन ७ [२ छाइयेका(ढाकियेका)वस्तुका नाम] पूजित ७, अञ्चित ७ [२ पूजियेका-दस्तुका नाम] पूर्ण ७, पूरित ७ [२ भरियेका-वस्तुका

(❀) पूर्वोक्त ७ चीजको निर्वाण शब्द विशेषण हो। त्यसो हुनाले 'निर्वाणः[1] मुनिः' (मुक्त भयेको मुनि—अथवा मुनि मुक्त भयो) 'निर्वाणो[2] वह्निः' (निभेको आगो, अथवा आगो निभ्यो) । 'निर्वाणः[3] सूर्यः' (अस्तायेका सूर्य, अथवा सूर्य अस्ताये) । 'निर्वाणः[4] क्षितिपः' (सुखपायेका राजा, अथवा राजा सुखी भये) । 'निर्वाणः[5] कुञ्जरः' डुबेको हात्ती, अथवा हात्ती डुब्यो) 'निर्वाणः[6] पुत्रः' (भेट्टियेको छोरो, अथवा छोरो भेट्टियो) 'निर्वाणः[7] सिंहः' (हिंडेको सिंह, अथवा सिंह हिँड्यो) । इत्यादिरूपले प्रयोग गर्नु पर्दछ । अन्यत्र यो शब्द विशेषण हुन शक्तैन ।

२२७३ प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते ।
२२७४ वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नवित्तौ विचारिते ॥९९॥
२२७५ निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने विद्रुतद्रुतौ ।
२२७६ सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदितौ ॥१००॥
२२७७ ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसन्तते ।
२२७८ स्यादर्हिते नमस्यित, नमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥१०१॥
२२७९ वरिवसिते वरिवस्यित, मुपासितं चोपचरितं च ।
२२८० संतापितसंतप्तौ, धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥१०२॥
२२८१ हृष्टे मत्तस्तृप्तः, प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।
२२८२ छिन्नं छातं लूनं, कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् ॥१०३॥
२२८३ स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं, स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।
२२८४ लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥१०४॥
२२८५ अन्वेषितं गवेषित, मन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।
२२८६ आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं, तिमितं स्तिमितं समुन्न मुत्तं च ॥१०५॥

नाम] क्लिष्ट ७, क्लिशित ७ [२ दुःख-पाउनेका नाम] अवसित ७, सित ७ [२ सकिनेका नाम] ॥९८॥

प्रुष्ट ७, प्लुष्ट ७, उषित ७, दग्ध ७ [४ डढेका-वस्तुका नाम] तष्ट ७, त्वष्ट ७ तनूकृत ७ [३ ताछियेका-वस्तुका नाम] वेधित ७, छिद्रित ७, विद्ध ७ [३ छेडियेका वस्तुका नाम] विन्न ७, वित्त ७, विचारित ७ [३ विचार गरियेका वस्तुका नाम] ॥९९॥ निष्प्रभ ७, विगत ७, अरोक ७ [३ तेजोहीन भयेका (गतं गयेका)वस्तुका नाम] विलीन ७, विद्रुत ७, द्रुत ७ [३ पग्लेका-गलेका वस्तुका नाम] सिद्ध ७, निर्वृत्त ७, निष्पन्न ७ [३ तयार भयेका वस्तुका नाम] दारित ७, भिन्न ७, भेदित ७ [३ चिरियेका फोरियेका वस्तुका नाम] ॥१००॥ ऊत ७, स्यूत ७, उत ७ [३ सियियेका वस्तुका नाम] अर्हित ७, नमस्यित ७,नमसित ७, अपचायित ७, अर्चित ७, अपचित ७ [६ नमस्कार गरियेका(मानियेका) वस्तुका नाम] ॥१०१॥ वरिवसित ७, वरिवस्यित ७, उपासित ७, उपचरित ७, [४ सेवागरियेका वस्तुका नाम] सन्तापित ७, संतप्त ७, धूपित ७, धूपायित ७, दून ७ [५ संतापपरेका-व्यक्तिका नाम] ॥१०२॥ हृष्ट ७, मत्त ७, तृप्त ७, प्रह्लन्न ७ प्रमुदित ७, प्रीत ७ [६ खुशीभयेका-व्यक्तिका नाम] छिन्न ७, छात ७, लून ७, कृत्त ७, दात ७, दित ७, छित ७, वृक्ण ७ [८ काटियेका-वस्तुका नाम] ॥१०३॥ स्रस्त ७, ध्वस्त ७, भ्रष्ट ७, स्कन्न ७, पन्न ७, च्युत ७, गलित ७ [७ खसेका (गिरेका)वस्तुका नाम] लब्ध ७, प्राप्त ७, विन्न ७, भावित ७, आसादित ७, भूत ७ [६ पाइयेका-वस्तुका नाम] ॥१०४॥ अन्वेषित ७, गवेषित ७, अन्विष्ट ७, मार्गित ७, मृगित ७ [५ खोजियेका-वस्तुका नाम] आर्द्र ७, सार्द्र ७, क्लिन्न ७, तिमित ७, स्तिमित ७, समुन्न ७, उत्त ७ [७ चीसा वस्तुका नाम] ॥१०५॥

२२८७ त्रातं त्राणं रक्षित, मवितं गोपायितं च गुप्तं च ।
२२८८ अवगणितमवमताव, ज्ञाते अवमानितं च परिभूते ॥१०६॥
२२८९ त्यक्तं हीनं विधुतं, समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ।
२२९० उक्तं भाषितमुदितं, जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् ॥१०७॥
२२९१ बुद्धं बुधितं मनितं, विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।
२२९२ ऊरीकृतमुररीकृत, मङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥१०८॥
२२९३ संगीर्णविदितसंश्रुत, समाहितोपश्रुतोपगतम् ।
२२९४ ईलितशस्तपणायित, पनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥१०९॥
२२९५ अपि गीर्णवर्णिताभि,ष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ।
२२९६ भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ॥११०॥
२२९७ अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ।
२२९८ क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठ, प्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठवंहिष्ठाः ॥१११॥

त्रात ७, त्राण ७, रक्षित ७, अवित ७, गोपायित ७, गुप्त ७ [६ रक्षागरियेका वस्तुका नाम] अवगणित ७, अवमत ७, अवज्ञात ७, अवमानित ७, परिभूत ७ [५ नटेरियेका(हेलाँगरियेका)वस्तुका नाम] ॥१०६॥ त्यक्त ७, हीन ७, विधुत ७, समुज्झित ७, धूत ७, उत्सृष्ट ७ [६ छाडियेका-वस्तुका नाम] उक्त ७, भाषित ७, उदित ७, जल्पित ७, आख्यात ७, अभिहित ७, लपित ७ [७ कहियेका-वस्तुका नाम] ॥१०७॥ बुद्ध ७, बुधित ७, मनित ७, विदित ७, प्रतिपन्न ७, अवसित ७, अवगत ७ [७ बुझियेका-वस्तुका नाम] ऊरीकृत ७, उररीकृत ७, अङ्गीकृत ७, आश्रुत ७, प्रतिज्ञात ७, ॥१०८॥ संगीर्ण ७, विदित ७, संश्रुत ७, समाहित ७, उपश्रुत ७, उपगत ७ [११ कवूल गरियेका वस्तुका नाम] ईलित ७ (ईडित ७), ७ शस्त ७, पणायित ७, पनायित ७, प्रणुत ७, पणित ७, पनित ७, ॥१०९॥ गीर्ण ७, वर्णित ७, अभिष्टुत ७, ईडित ७, स्तुत ७ [१२ स्तुति(तारीफ)गरियेका-वस्तुका नाम] भक्षित ७, चर्वित ७, लीढ ७, प्रत्यवसित ७, गिलित ७, खादित ७, प्सात ७, ॥११०॥ अभ्यवहृत ७, अन्न ७, जग्ध ७, ग्रस्त ७, ग्लस्त ७, अशित ७, भुक्त ७ [१४ खाइयेका वस्तुका नाम] क्षेपिष्ठादयः षट् शब्दाः क्षिप्रादि षट्क प्रकर्षवाचकाः क्षेपिष्ठ आदिरेका छ शब्द क्रमैले क्षिप्रादि ६ शब्दले बुझाइने अर्थको प्रकर्षलाई वुझाउँछन्–अर्थात्–क्षेपिष्ठ ७ [१ अत्यन्तक्षिप्र(खूव छीटो)को नाम] क्षोदिष्ठ ७ [१ अत्यन्त क्षुद्र(खूब सानू)को नाम] प्रेष्ठ ७ [१ अत्यन्त-अभीष्ट-अर्थात् अतिप्रियको नाम] वरिष्ठ ७ [१ अत्यन्तउरु = अर्थात् साह्रै ठुलाको नाम] स्थविष्ठ ७ [१ अत्यन्त स्थूल(साह्रैठुला)को नाम] वंहिष्ठ ७ [१ अत्यन्तबहुल = अर्थात् खूव घेरै-घेरैको नाम] ॥१११॥

साधिष्ठादयः षट् शब्दाः बाढादिषट्कप्रकर्षवाचकाः साधिष्ठ आदि गरेका ६ शब्द क्रमैले बाढ आदि ६ शब्दले वुझाइने अर्थको प्रकर्षलाई बुझाउछन् अर्थात्—साधिष्ठ ७ [१ अत्यन्तबाढ(खूव दृढ)को नाम] द्राघिष्ठ ७ [१

२२९९ क्षिप्रक्षुद्राभीप्सित, पृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः ।
२३०० साधिष्ठद्राघिष्ठ स्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥११२॥
२३०१ बाढव्यायतबहुगुरु, वामनवृन्दारकातिशये ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥१॥

अत्यन्त आयत(दीर्घ)को नाम] स्फेष्ठ ७ [१ अत्यन्त स्फिर(धेरै)को नाम] गरिष्ठ ७ [१ अत्यन्तगुरु(साह्है भारी)को नाम] ह्रसिष्ठ ७ [१ अत्यन्तवामन (ह्रस्व)अर्थात् साह्रै सानु पुडकाको नाम] वृन्दिष्ठ ७ [१ अत्यन्त वृन्दारक (अत्यन्तपूज्य)को नाम] ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥१॥

२३०२ प्रकृति प्रत्ययाद्यर्थैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् ।
२३०३ कर्मक्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥१॥
२३०४ साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।
२३०५ यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् ॥२॥
२३०६ शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ।
२३०७ अपदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥३॥
२३०८ वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम् ।
२३०९ विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥४॥
२३१० पर्याप्तिः स्यात् परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।
२३११ सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥५॥

संकीर्णे प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैः लिङ्गम् उन्नयेत्, संकीर्णवर्गमा प्रकृतिका र प्रत्यय इत्यादिका अर्थले लिङ्ग जान्नु-पर्दछ, अर्थात् यो-वर्गमा कुनै-शब्द क्रियोपाधिक, कुनै-कर्त्रु पाधिक, कुनै-करणोपाधिक, लेखिनेछन्, प्रकृति-र-प्रत्ययको अनुसन्धान गरेर ('कुन् शब्द, कुन् धातुदेखी कुन्-अर्थमा कुन्-प्रत्यय भयेर वनेको हो ?' यो-कुरा वुझेर) तिन्को लिङ्ग छुट्याउनु पर्दछ, जस्तै--कृ धातुदेखी-कर्तृ भिन्न अर्थमा मन्-प्रत्यय-भयेर-वनेको-२ अच् हुने कर्मन् शब्द 'द्व्यचकमसिसुसन्नन्तं' भन्ने-लिङ्गादिसंग्रहवर्गका-वचनानुसार क्लीवलिङ्गी भयो। कृ धातुदेखी-भावमा-श-प्रत्यय-भयेर-वनेको-क्रिया शब्द 'स्त्रीभावादावनिक्' इत्यादि वचनानुसार स्त्रीलिङ्गी भयो इत्यादि। कर्मन् ३, क्रिया २ [२ कर्म (काम)का नाम] अपरस्परा २।७ [१ निरन्तर-क्रिया[1] र, निरन्तरक्रियावान्[2]को नाम] यो-शब्द पहिलो-अर्थमा स्त्रीलिङ्गी, दोस्रामा विशेष्यनिघ्न छ। 'आसीद्विवाहसमये योषितामपरस्परा' विवाह-हुन-लागेका-वेलामा स्त्रीहरुको अपरस्परा (निरवच्छिन्नकाम) भयो (अर्थात् स्त्रीहरू लगातार काम-गर्न लागे)। यहाँ स्त्रीलिङ्ग भयो अपरस्पराः पथि पान्थाः प्रयान्ति (पान्थहरु वाटामा निरन्तर गमनक्रियावान्-भयेर हिड्छन्-अर्थात् लगातार हिडछन्) यहाँ पुंलिङ्गी-विशेष्य-पान्थशब्दका-अनुसार पुंलिङ्गी भयो, इत्यादि। क्रियाविशेषणको विवक्षा गरेमा अपरस्परं व्रजन्ति (लगातार-हुनेगरी हिंड्छन्) यस्तो हुन्छ। पारायणतुरायणे साकल्यासङ्गवचने (पारायण शब्द र तुरायण शब्द यथाक्रम साकल्य (सकलता) र आसङ्ग (लाग्नु)लाई कहन्छन्) पारायण ३ [१ साकल्य (जम्मै हुनु)को नाम] सप्ताह-पारायण, नवाहपारायण, मासपारायण, इत्यादिमा सातदिनमा-नउदिनमा-महिना-दिनमा जम्मैग्रन्थ समाप्त गर्नु भन्ने अर्थ हो। तुरायण ३ (परायण ३) [१ परायण (आसक्ति = तत्पर हुनु)को नाम] यदृच्छा २, स्वैरिता २ [२ स्वच्छन्दता (आफ्नु लहड-दहड)को नाम] विलक्षण ३ [१ हेतुशून्यस्थिति (विनाकारण एकत-मासको सइरहनु)को नाम] ॥२॥ शमथ १, शम १, शान्ति २ [३ मनोनिग्रह (मनलाई वशपार्नु)का नाम] दान्ति २, दमथ १, दम १ [३ चक्षुरादि इन्द्रियको निग्रहका नाम] अवदान ३ (अपदान ३) [१ भइसकेका कर्मको नाम] काम्य-

२३१२ **आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना ।**
२३१३ **सम्मूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याञ्चाभिक्षाऽर्थनाऽर्दना ।।६।।**
२३१४ **वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने ।**
२३१५ **आप्रच्छनमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ।।७।।**
२३१६ **ग्रहे ग्राहो, वशः कान्तौ, रक्षणस्त्राणे, रणः क्वणे, ।**
२३१७ **व्यधो वेधे, पचा पाके, हवो हूतौ, वरो वृतौ ।।८।।**
२३१८ **ओषः प्लोषे, नयो नाये, ज्यानिर्जोर्णौ, भ्रमो भ्रमौ ।**
२३१९ **स्फातिर्वृद्धौ, प्रथा ख्यातौ, स्पृष्टिः पृक्तौ, स्रवः स्रवे, ।।९।।**

दान ३, प्रवारण ७ [२ कुनैकामनाले (केही पाउँ भनेर) गरेका-दानका नाम][1] ।।३।। वशक्रिया २, संवनन ३ [२ वशीकरण (वशपार्नु)का नाम] मूलकर्मन् ३, कार्मण ३ [२ टुनामुना (टुनाटानी)का नाम] विधूनन ३, विधुवन ३ [२ हल्लाउनाका नाम] तर्पण ३, प्रीणन ३, अवन ३ [३ तृप्तपार्नुका नाम] ।।४।। पर्याप्ति २, परित्राण ३, हस्तवारण ३ (हस्तधारण ३) [३ कुट्-पीटगर्न-मार्न-आइलाग्नेलाई-छेक्नाका नाम] सेवन ३, सीवन ३, स्यूति ३ [३ सिउनुका नाम] विदर १, स्फुटन ३, भिदा २ [३ फुट्नु-फाटनु-चिरिनुका नाम] ।।५।।

आक्रोशन ३, अभीषङ्ग १ (अभिषङ्ग १), [३ सराप्नु (गालीगर्नु)का नाम] संवेद १, वेदना ६ [२ जान्नुका नाम] संमूर्छन ३, अभिव्याप्ति २ [२ चारैतिरबाट-ढाक्नुका नाम] याञ्चा २, भिक्षा २, अर्थना २, अर्दना २ (अर्थन ३, अर्दन ३,) [६ भाग्नुका नाम]।।६।। वर्धन ३, छेदन ३ [२ काट्नु = बेढाउनुका नाम] आनन्दन ३, सभाजन ३, आप्रच्छन ३ [३ भेटघाट-आलिङ्गन-कुशलप्रश्न-इत्यादिले-आनन्दित-पार्नुका नाम] आम्नाय १, संप्रदाय १ [२ पहिलेदेखी-चली-आयेका-चलनका नाम] क्षय १, क्षिया २ [२ घटनु = खिइनुका नाम] ।।७।। ग्रह १, ग्राह १ [२ समात्नुका नाम] वश १, कान्ति २ [२ इच्छा-गर्नुका नाम] रक्षण १, त्राण ३ [२ रक्षा-गर्नुका नाम] रण १, क्वण १ [२ बज्नुका नाम] व्यध १, वेध १ [२ छेड्नुका नाम] पचा २, पाक १ [२ पकाउनु = पाक्नुका नाम] हव १, हूति २ [२ बोलाउनु = हपार्नुका नाम] वर १, वृत्ति २ [२ रोज्नु = घेर्नुका नाम] ।।८।। ओष १, प्लोष १ [२ डढ्नुका नाम] नय १, नाय १ [२ लैजानुका र नीतिका नाम] ज्यानि २, जीर्णि २ [२

(१) यो अर्थ गतानुगतिकरीतिको हो,—वस्तुतः 'प्रवारण'को अर्थ 'रोजाउनु' हो । "प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः, तद्वणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः" इत्यादि भनेर भगवान्-श्रीकृष्णजीले 'एकातिर निःशस्त्र म छु, एकातिर दशकरोड योद्धा छन्, ई २ मध्ये तिमि कुन् रोज्दछौ ? पहिले केटाकेटीले रोज्नु पर्दछ,—तदनन्तर अरुले । दुर्योधनभन्दा तिमी कान्छा छौ, तिमिलाई पहिले रोजाउनु पर्दछ' भनेर अर्जुनलाई रोज्न लगाएर उन्ले निःशस्त्र-भगवान्‌लाई रोजेको कुरा महाभारत उद्योगपर्वका सप्तमाध्यायमा लेखियेको छ ।

२३२० एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ।
२३२१ प्रसूतिः प्रसवे श्च्योते प्राघारः क्लमथः क्लमेः ॥१०॥
२३२२ उत्कर्षोऽतिशये सन्धिः श्लेषे विषय आशये ।
२३२३ क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिर्गिरौ गुरणमुद्यमे ॥११॥
२३२४ उन्नाय उन्नये, श्रायः श्रयणे, जयने जयः ।
२३२५ निगादो निगदे, मादो मद, उद्वेग उद्भ्रमे ॥१२॥
२३२६ विमर्दनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।
२३२७ निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥
२३२८ मुष्टिबन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ ।
२३२९ बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥१४॥

थोत्रिनुका नाम] भ्रम १, भ्रमि २ [२ घुम्नु र झुक्किनुका नाम] स्फाति २, वृद्धि २ [२ बढनुका नाम] प्रथा २, ख्याति २ [२ प्रसिद्ध-हुनुका नाम] स्पृष्टि २, पृक्ति २ [२ छुनुका नाम] स्नव १, स्रव १ [२ बग्नुका नाम] ॥९॥

एधा २, समृद्धि २ [२ बढ्नु = वृद्धिका नाम] स्फुरण ३, स्फुरणा २ [२ फुर्नु (बुद्धिमा झल्कनु) र फर्फराउनुका नाम] प्रमिति २, प्रमा २ [२ यथार्थगरेर जान्नुका नाम] प्रसूति २, प्रसव १ [२ पैदाहुनुका नाम] श्च्योत १, प्राघार १ [२ चुहुनुका नाम] क्लमथ १, क्लम १ [२ थाक्नु = फतक्कगल्नुका नाम] ॥१०॥ उत्कर्ष १, अतिशय १ [२ बढताहुनुका नाम] सन्धि १, श्लेष १ [२ जोरिनु = टाँसिनुका नाम] विषय १, आशय १ (आश्रय १) [२ आश्रयगर्नु = आडलिनुका नाम] क्षिपा २, क्षेपण ३ [२ मिल्काउनु = हुत्याउनुका नाम] गीर्णि २, गिरि २ [२ निल्नुका नाम] गुरण ३ (गूरण ३), उद्यम १ [२ उचाल्नुका नाम] ॥११॥ उन्नाय १, उन्नय १ [२ माथीलैजानु (उठाउनु) र तर्क गर्नुका नाम] श्राय १, श्रयण ३ [२ सेवागर्नुका नाम] जयन ३, जय १ [२ जित्नुका नाम] निगाद १, निगद १ [२ भन्नुका नाम] माद १, मद १ [२ खुशीहुनु = मस्तहुनुका नाम] उद्वेग १, उद्भ्रम १ [२ दिक्कहुनुका नाम] ॥१२॥ विमर्दन ३, परिमल १ [२ माड्नु = दल्नुका नाम] अभ्युपपत्ति २, अनुग्रह १ [२ मेहर्वानी गर्नुका नाम] अभ्युपपत्ति शब्दको प्रयोग कसैले तकलीफ दिन लागेका वेलामा गरियेका सहायतालाई कहँदामा हुन्छ। निग्रह १ [१ तकलीफदिनु = दण्डदिनुका नाम] अभियोग १, अभिग्रह १ [२ झगरागर्न हाकदिनु = नालिशदिनुका नाम] ॥१३॥ मुष्टिबन्ध १, संग्राह १ [१ मुठिवाँध्नु = मुठ्याउनुका नाम] डिम्ब १, डमर १, विप्लव १ [३ डाँकाप्रभृति उपद्रवका नाम] देशोपद्रव (दङ्गा)का नाम भनि कोही भन्दछन् । हथियार नलिइकन गरेको झगरा (वाझावाझ)का नाम भनी कोही भन्दछन् ! कोही प्रलयका नाम हुन् भन्दछन् । बन्धन ३, प्रसिति २, चार १ [३ बाँध्नुका नाम] स्पर्श १, स्प्रष्टृ १, उपतप्तृ १ [३ उपतापरोग(दाह)र संतापका नाम] ॥१४॥

२३३० निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।
२३३१ परिणामो विकारे द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥१५॥
२३३२ अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ।
२३३३ प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥१६॥
२३३४ अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।
२३३५ अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्याऽपगमे व्ययः ॥१७॥
२३३६ प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात् प्रवहो गमनं बहिः ।
२३३७ वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥१८॥
२३३८ हिंसाकर्माऽभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः ।
२३३९ विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥१९॥
२३४० निर्वेश उपभोगः स्यात् परिसर्पः परिक्रिया ।
२३४१ विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्द आशयः ॥२०॥

निकार १, विप्रकार १ [२ अपकारका नाम] आकार १, इङ्ग १, इङ्गित ३ [३ काम अनुसारको अह्वुवार र त्यस्लेले गरेको चेष्टाका नाम] परिणाम १, विकार १, विकृति २, विक्रिया २ [४ परिणाम(दूधको विकार मयेर दहि बनेझैं कुनै वस्तुको विकृत अवस्था)का नाम] ॥१५॥ अपहार १, अपचय १ [२ हरिनु-घट्नुका नाम] समाहार १, समुच्चय १ [२ थुप्रिनुका नाम] प्रत्याहार १, उपादान ३ [२ कुनैवस्तुलाई कतैवाट हटाउनुका नाम] विषयवाट मनलाई हटाउनु पनि प्रत्याहार कहिन्छ । विहार १, परिक्रम १ [२ टहलिनुका नाम] ॥१६॥ अभिहार १, अभिग्रहण ३ [२ देख्तादेख्तै हर्नु(लुट्नु, जफतगर्नु)का नाम] निर्हार १, अभ्यवकर्षण ३ [२ गडेका काँढाप्रभृतिलाई युक्तिसाथ निकाल्नुका नाम] अनुहार १, अनुकार १ [२ अनुकरणगर्नु(अर्काले जसो गर्छ उसैगर्नु)का नाम] व्यय १ [१ वस्तुहानि =खर्चका नाम] ॥१७॥प्रवाह १, प्रवृत्ति १ [२ प्रवाह (निरन्तर चल्नु)को नाम] प्रवह १ [१ बाहिर निस्कनुको नाम] वियाम १, वियम १, याम १, यम १, संयाम १, संयम १ [६ संयमका नाम] धारणा-ध्यान-समाधि ई ३को समुदाय संयम कहिन्छ ॥(झ)॥१८॥ अभिचार १ [१ अभिचार (अर्कालाई मार्नाका निमित्त गरिने टुनाटानी प्रभृति) को नाम] जागर्या २, जागरा ४ [२ जागारहनाका (ब्यूँझनाका) नाम] विघ्न १, अन्तराय १, प्रत्यूह १ [३ विघ्न (भड्काउ)का नाम] उपघ्न १ [१ समीपका आश्रयको नाम] काँक्रा-फर्सीका लहराको थाँक्रोजस्तो आश्रयलाई उपघ्न भन्दछन् ॥१९॥ निर्वेश १, उपभोग १ [२ सुख-दुखादि भोग्नुका नाम] परिसर्प १, परिक्रिया २ [२ जहानवच्चा-नौकरचाकरले घेरिनुका नाम] विधुर ३ (७) प्रविश्लेष १ [२ छुट्टिनु(वियोगहुनु)का नाम] विधुरशब्द वियोगवालालाई कहँदा विशेष्यनिघ्न छ । अभिप्राय १, छन्द १, आशय १ [३ आशय(मनसाय)-का नाम] ॥२०॥

(झ) त्रयमेकत्र संयमः [पातञ्जलयोगसूत्र]

२३४२ संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ।
२३४३ परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥२१॥
२३४४ विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।
२३४५ संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः याददर्शनम् ॥२२॥
२३४६ संऽतवः स्यात् परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ।
२३४७ नीवाकस्तु प्रयामः स्यात् सन्निधिः संनिकर्षणम् ॥२३॥
२३४८ लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ।
२३४९ प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥२४॥
२३५० प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयौ समौ ।
२३५१ धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥२५॥
२३५२ प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।
२३५३ स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः सम्भ्रमस्त्वरा ॥२६॥

संक्षेपण ३, समसन ३ [२ छोटयाउनुका नाम] पर्यवस्था २, विरोधन ३ [२ विरोधगर्नुका नाम] परिसर्या २, परीसार १ [२ फैलिनुका नाम] आस्या २, आसना २ (आसन ३), स्थिति २ [३ रहनु = वस्नुका नाम] ॥२१॥ विस्तार १, विग्रह १, व्यास १ [३ विस्तार (फैलावट)का नाम] शब्दस्य च सः विस्तरः (शब्दको विस्तार विस्तर कहिन्छ, विस्तार कहिदैन) विस्तर १ [१ उक्तिको फैलावट (बोलीका प्रपञ्च)को नाम] संवाहन ३, मर्दन ३ [२ मिज्नाका नाम] विनाश १, अदर्शन ३ [२ लोप हुनाका(लोपिनाका = नदेखिनाका) नाम] ॥२२॥ सँस्तव १, परिचय १ [२ परिचय (चिह्नापर्चेरी)का नाम [प्रसर १, विसर्पण ३ [२ बढेर फैलिनुका नाम] नीवाक १, प्रयाम १ [२ धान्यप्रभृतिमा- भयेका आदर (भराइहरुमा घटवढ नपार्नु)का नाम] सन्निधि १, सन्निकर्षण ३ [२ नगीचका नाम] ॥२३॥ लव १, अभिलाव १, लवन ३ [३ काट्नुका नाम] निष्पाव १, पवन १, पव १ [३ धानप्रभृतिलाई वत्ताउनु निफन्नु प्रभृतिले सफा पार्नुका नाम] प्रस्ताव १, अवसर १ [२ औसर (मौका)का नाम] त्रसर १, सूत्रवेष्टन ३ [२ सूत्रवेष्टन (लुगावुन्दा धागोवेर्ने उपकरण औजार-सर्जाम)का नाम] ॥२४॥ प्रजन १, उपसर १ [२ कम्लाउनु (गर्भग्रहणगर्नु)का नाम] प्रश्रय १, प्रणय १ [२ प्रेमका नाम] धीशक्ति २, निष्क्रम १ [२ बुद्धिशक्तिका नाम] ॥ञ॥ संक्रम १, दुर्गसञ्चर १ [२ दुर्गमवाटो र त्यस्मा हिंड्नुरूपक्रिया ई २ का नाम] ॥२४॥ प्रत्युत्क्रम १ (प्रत्युत्क्रान्ति २), प्रयोगार्थ १ (प्रयुद्धार्थ १) [२ लडाई प्रभृति-ठुलो-कार्यमा गरिने उद्योगका नाम] प्रक्रम १, उपक्रम १, अभ्यादान ३ (अभ्याधान ३), उद्घात १, आरम्भ १ [५ प्रारंभका नाम] सम्भ्रम १, त्वरा २

(ञ) वुद्धिशक्ति (बुद्धिका गुण) जति जुन् छन्, ती धीवर्गका द्वितीय श्लोकका टिप्पणीमा देखाइयेका छन्, उहीं हेर्नु ।

२३५४ प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोऽवदायस्तु निपातनम् ।
२३५५ उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥२७॥
२३५६ विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।
२३५७ विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥२८॥
२३५८ निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ।
२३५९ आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके सङ्गसङ्गमौ ॥२९॥
२३६० संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।
२३६१ परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥३०॥
२३६२ निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।
२३६३ प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥३१॥
२३६४ उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।
२३६५ अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः ॥३२॥
२३६६ स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।
२३६७ पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥३३॥

[२ हतपतका नाम] ॥२६॥

प्रतिबन्ध १, प्रतिष्टम्भ १ [२ रोकिनाका नाम] अवनाय १, निपातन ३ [२ पछार्नुका नाम] उपलम्भ १, अनुभव १ [२ प्रत्यक्ष देख्नु सुन्नु प्रभृति अनुभवका नाम] समालम्भ १, विलेपन ३ [२ शरीरमा चन्दन-कस्तूरी प्रभृति लाउनाका नाम] ॥२७॥ विप्रलम्भ १, विप्रयोग १ [२ लोग्ने-स्वास्नीको वियोगजस्तै (पृथक् स्थिति)का नाम] विलम्भ १, अतिसर्जन ३, [२ दानका नाम] विश्राव १, प्रतिख्याति २ [२ अत्यन्त प्रसिद्ध हुनुका नाम] अवेक्षा २, प्रतिजागर १ [२ रखवारीगर्नु (कुर्हनु)का नाम] ॥२८॥ निपाठ १, निपठ १, पाठ १ [३ पढनाका नाम] तेम १, स्तेम १, समुन्दन ३ [३ भिज्नुका नाम] आदीनव १, आस्रव १ (आश्रव १), क्लेश १ [४ तकलीफ (क्लेश)का नाम] मेलक १, सङ्ग १, संगम १ [३ सम्मेलन = भेटघाटका नाम] ॥२९॥ संवीक्षण ३ (अन्वीक्षण ३, अन्वेषण ३, गवेषण ३), विचयन ३, मार्गण ३ (मार्गणा २), मृगणा २, मृग १ [५ खोज्नाका नाम] परिरम्भ १ (परीरम्भ १), परिष्वङ्ग १, संश्लेष १, उपगूहन ३ [४ आलिङ्गन(अङ्कमाल)का नाम] ॥३०॥ निर्वर्णन ३, निध्यान ३, दर्शन ३, आलोकन ३, ईक्षण ३ [५ हेर्नाका नाम] प्रत्याख्यान ३, निरसन ३, प्रत्यादेश १, निराकृति २ [४ प्रत्याख्यानगर्नु(चाहिँदैन भन्ने आशायले दूर गर्नु)का नाम] ॥३१॥ उपशाय १, विशाय १ [२ पालैपालासँग सुत्नाका नाम]॥ अर्तन ३, ऋतीया २, हृणीया २, घृणा २ [४ घृणा(घीन)र दयाका नाम] ॥३२॥ व्यत्यास १, विपर्यास १, व्यत्यय १, विपर्यय १ [४ वित्यासपर्नु (एक थोक हुनुपर्नेमा अर्कैथोक हुनु)का नाम] पर्यय १, अतिक्रम १, अतिपात १, उपात्य १ [४ अतिक्रमणगर्नु(नटेर्नु)का नाम] ॥३३॥

२३६८ प्रेषणं यत् समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।
२३६९ स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥३४॥
२३७० निधाय तक्ष्यते यत्र काष्टे काष्ठं स उद्घनः ।
२३७१ स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥३५॥
२३७२ आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निघः ।
२३७३ उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥३६॥
२३७४ निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ।
२३७५ आरत्यवरतिविरतय, उपरामे ऽथाऽस्त्रियां तु निष्ठेवः ॥३७॥
२३७६ निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।
२३७७ जवने जूतिः साति स्त्ववदवसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः ॥३८॥
२३७८ उदजस्तु पशुप्रेरण, मकरणिरित्यादयः शापे ।
२३७९ गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥३९॥

प्रतिशासन ३ [१ नौकरचाकर प्रभृतिलाई बोलायेर काम अह्राउनाको नाम] संस्ताव १ [१ यज्ञमा शस्त्रस्तोत्र(मंत्रविशेष)पढने ब्राह्मणले वस्ने ठाउँको नाम] ॥३४॥ उद्घन १ [१ अचानु (काठ काट्ता ताछता तलतिर राखिने काठ)को नाम] स्तम्बघ्न १, स्तम्बघन १ [२ झाङ्फाँड्ने हतियार(हँसिया-खुर्पा प्रभृति)का नाम] ॥३५॥ आविध १ [१ छेडने ज्यावल(सुइसो, वर्मीप्रभृति)को नाम] निघ १ [१ लम्बाई चौडाई वरावरभयेका काठप्रभृतिको नाम] उत्कार १, निकार १ [२ धान्यलाई उँभो उराल्नुका नाम] ॥३६॥ निगार १ [१ निल्नुको नाम] उद्गार १ [१ डकार्नु, उगेल्नुको नाम] विक्षाव १ [१ छ्यूँ गर्नुको नाम] उद्ग्राह १ [१ उरालेको चीज समात्नु(लोक्ना)को नाम] आरति २, अवरति २, विरति २ (उपरति २), उपराम १ (उपरम) [६ थालेका कामवाट हटनु] निष्ठेव १ ॥३७॥ निष्ठ्यूति २, निष्ठेवन ३, निष्ठीवन ३ [४ थुक्नुका नाम] जवन ३, जूति २ [२ वेगलिनु(हानिनु)का नाम] साति २, अवसान ३ [२ सकिनु(समाप्तहुनु)का नाम] ज्वर १, जूर्ति २[२ रोगहुनुका नाम] ॥३८॥उदज १ [१ गाई भैसी वैल घोडा प्रभृति पशुलाई धपाउनु, हाँक्नुको नाम]अकरणि २ [१ गर्न नपायेस् भनि सराप्नुको नाम] त्यस्तै—अभवनिः [१ रहन-नपायेस् भनि सराप्नुको नाम] अजीवनिः [१ बाँच्न नपायेस् भनि सराप्नुको नाम] इत्यादि । गोत्रान्तेभ्यः (गोत्रार्थमा भयेका अणादि प्रत्यय अन्त्यमा हुने शब्ददेखी) तस्य वृन्दम् इति (तस्य समूहः भन्ने अर्थमा) औपगवकादिकं प्रयुज्यते (औपगवक इत्यादि शब्द प्रयोग गरिन्छ) औपगवक ३ [१ उपगुनामक कुनै व्यक्तिका सन्तानका समूहको नाम] यहाँ उपगु शब्दवाट गोत्रार्थमा अण् प्रत्यय भयेर औपगव भयो—त्यसवाट समूहार्थमा वुञ् प्रत्यय भयेर औपगवकम् भयो । यस्को अर्थ देखाइहालियो । त्यस्तै—गार्गकम् (गर्गका सन्तान गार्ग्य, तिन्का वथान्) वात्स्यकम् (वत्सका सन्तान वात्स्य, तिन्का वथान्) इत्यादि जान्नु ॥३९॥

२३८० आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।
२३८१ माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥४०॥
२३८२ हल्या हलानां ब्राह्मण्यबाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।
२३८३ द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमनुक्रमात् ॥४१॥
२३८४ खलानां खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ।
२३८५ ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक् पृथक् ॥४२॥
२३८६ अपि साहस्रकारीषचार्मणाथर्वणादिकम् ॥

इति संकीर्णवर्गः ॥२॥

अचेतसां वृन्दम् आपूपिकं शाष्कुलिकम् इत्यादि ज्ञेयम् (अचेतन पदार्थका समूह-लाई भन्दा आपूपिक, शाष्कुलिक इत्यादि शब्द जान्नुपर्दछ) १ आपूपिक ३ [१ अपूप (माल्पुवा-पुवा)को समुदायको नाम] शाष्कुलिक ३ [१ जिलेबी-अथवा सेलरोटीको समुदाय (थुप्रो)को नाम]माणव्य ३ [१ माणव(बालक)को समुदायको नाम] सहायता २[१ सहायका समूहको नाम] ॥४०॥ हल्या २ [१ हलाका समूहको नाम] ब्राह्मण्य ३, बाडव्य ३ [२ ब्राह्मणसमूहका नाम] पार्श्व ३ [१ पर्शुका(कोखाका हाड = करङ)-का समूहको नाम] पृष्ठ्य ३ [१ यज्ञियकर्मविशेषका समूहको नाम] खलिनी २, खल्या २ [२ खलाका समुदायका नाम] मानुष्यक ३ [१ मानिसका समुदायको नाम] ग्रामता २[१ ग्रामसमूहको नाम] जनता २ [१ जनसमूहको नाम] धूम्या २ [१ धूमसमूहको नाम] पाश्या २ [१ पाशसमूहको नाम] गल्या २ [१ गल(कण्ठ)-समूहको नाम] ॥४२॥ साहस्र ३ [१ हजारका समूहको नाम] कारीष ३ [१ करीषका(गुइँठाका) समूहको नाम] चार्मण ३ [१ चर्म(छाला)का समूहको नाम] आथर्वण ३ [१ अथर्वमन्त्रका समूहको नाम] इत्यादि ॥

इति संकीर्णवर्गः ॥२॥

२३८७ नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।
२३८८ भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥१॥
२३८९ आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ।
२३९० पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥२॥
२३९१ जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।
२३९२ आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटहमानकौ ॥३॥
२३९३ उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।
२३९४ तक्षको नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥४॥

केऽपि नानार्थाः अत्र कान्तादिवर्गेषु एव कीर्तिताः (कुनै-अनेकार्थक शब्द यहाँ कान्त-खान्तादिवर्गमा मात्रै कहियेका छन्, अघीअघी आफ्ना पर्याय शब्दका साथ राखियेका छैनन्) जस्तै--जम्बुकशब्द वरुणार्थक थियो तापनि प्रचेतस्-वरुण-पाशिन् इत्यादि पर्याय शब्दका साथ त्यो राखियेन, [त्यस्को कारण—जम्बुकशब्द वरुण-भन्ने अर्थलाई विरलतया वुझाउछ, "त्यस्तो शब्दलाई ज्यादा प्रयोग गरिने शब्दका साथ राखेर धोका पार्नु हुदैन" यही विचार हो] ये येषु अर्थेषु भूरिप्रयोगाः, ते तेषु पर्यायेषु अपि (अपि शब्दात् इहापि) कीर्तिताः (जो शब्द जुन्-अर्थमा ज्यादा प्रयोग गरिनेछन्, ती शब्द ती पूर्वोक्त पर्यायशब्दका साथमा पनि यहाँ पनि) कहियेका छन् । जस्तै--आकाश र स्वर्गलाई उत्तिकै प्रसिद्धिले बुझाउने नाकशब्द 'विहायसोऽपि नाकोऽपि' 'स्वरव्ययं स्वर्गनाक' ई दुवैठाउमा आफ्ना पर्यायशब्दका साथ कहियेर पनि 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' यस्तारूपले फेरी पनि कहियो । [यस्को कारण—नाकशब्द दुवै अर्थमा समानतया प्रसिद्ध छ, "यस्तो यो शब्द आफ्नाआफ्ना पर्याय शब्दका सरहमा निःशङ्कतया प्रयोग गर्न शकिन्छ" यस्तो बोध गराउने इच्छा हो] अर्थात् अघीअधी प्रसिद्ध अर्थलाई बुझाउने अनेकार्थ शब्द आफ्नाआफ्ना पर्याय शब्दका साथमा राखिये, अव तिनै शब्द समानरूपले प्रसिद्ध भयेका अनेक अर्थलाई पनि वुझाउछन् भन्नाका निमित्त फेरी राखियेका छन्, त्यसो हुनाले पुनरुक्ति दोषको (शब्द दोहरिये भन्ने) शङ्का गर्नु हुदैन। नाक १ [आकाश । स्वर्ग । २ को नाम] लोक १ [स्वर्गादि लोक । जन । २ को नाम] श्लोक १ [छन्दोवद्धवाक्य = श्लोक । यश । २ को नाम] सायक १ [बाण । खड्ग । २ को नाम] ॥२॥ जम्बुक १ [स्याल् । वरुणदेवता । २ को नाम] पृथुक १ [चिउरा । बालक । २ को नाम] आलोक १ [हेर्नु = देख्नु । उज्यालो । २ को नाम] आनक १ [कर्नाल बाजा । दमात्रा बाजा । २ को नाम] ॥३॥ अङ्क १ [काख । चिह्न । १-२ प्रभृति अङ्क । ३ को नाम] कलङ्क १ [चिह्न । वदनामी । २ को नाम] तक्षक १ [तक्षकनामक नाग । काठको काम-गर्ने कालीगढ = सिकर्मी । २ को नाम] अर्क १ [स्पटिक पत्थर । सूर्य । २ को नाम] ॥४॥

२३९५ मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः, कं शिराम्बुनोः ।
२३९६ स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ।।५।।
२३९७ उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।
२३९८ कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ।।६।।
२३९९ किष्कुर्हस्तेवितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः ।
२४०० प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ।।७।।
२४०१ स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च ।
२४०२ ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले—।।८।।
२४०३ सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिह्लके ।
२४०४ तिलकल्के च पिण्याको बाह्लीकं रामठेऽपि च ।।९।।
२४०५ महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ।
२४०६ रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ।।१०।।
२४०७ जैवातृकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।
२४०८ व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः ।।११।।
२४०९ शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्वानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।
२४१० पीडार्थेऽपि व्यालीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते ।।१२।।

क १ [वायु । ब्रह्मा । सूर्य । ३ को नाम] क ३ [टाउको । पानी । २ को नाम] पुलाक १ [तुच्छधान्य = फवटा । संक्षेप । भातको सीता । ३ को नाम] ।।५।। पेचक १ [लाटोकोसेरो । हात्तिको-पुच्छरका-फेदको-समीप-भाग । २ को नाम] करक १ [दारिम । कमण्डलु=झारी=करुवा । २ को नाम] करक २ (करका २) [असिनाको नाम] विनायक १ [बुद्ध । गणेश । गरुड । ३ को नाम] ।।६।। किष्कु ४ [१ हात । १ वित्ता । २ को नाम] वृश्चिक १ [ऊनीवस्त्र काट्ने कृमिविशेष । विच्छी । २ को नाम] प्रतीक ७ [प्रतिकूल = भनेजस्तो नभयेका वस्तुको नाम] प्रतीक १ [एकदेश=एकछेउको नाम] ।।७।। भूतिक ३ [चिराइतो । रोहिस(गंधे)तृण । कुकुरमुतेझार । ३ को नाम] कोशातकी २ [घिरौंलो । पाटेतोरियाँ । २ को नाम] सोमवल्क १ [काफल । सेतो-खयर । २ को नाम] ।।८।। पिण्याक १ [लोवान-धूपविशेष । पिना । २ को नाम] बाह्लीक ३ [कश्मीरी केसर । हिङ् । २ को नाम] ।।९।। कौशिक १ [इन्द्र । गुग्गुलु-गोकुल धूप । लाटोकोसेरो । सर्पसमात्ने=सर्पजीवी=मदारी । ४ को नाम] आतङ्क १ [रोग । ताप । शङ्का । ३ को नाम] क्षुल्लक ७ [थोरै । चुत्थो । २ को नाम] ।।१०।। जैवातृक १ [चन्द्रमाको नाम] जैवातृक ७ [आयुष्मान् = आयु धेरै हुनेको नाम] वर्तक १ [घोडाको खुर । वट्टाई । २ को नाम] पुण्डरीक १ [बाघको नाम] पुण्डरीक ३ [सेता-कमलको नाम] दीपक १ [ज्वानु । मयूरको कल्की । वत्ति । ३ को नाम] ।।११।। शालावृक १ [वानर । स्याल । कुकुर । ३ को नाम] गैरिक ३ [सुवर्ण । गेरु । २ को नाम] व्यलीक ३ [पीडा=तकलीफको नाम]

२४११ **शीलान्वयावनूके द्वे शल्के शकलवल्कले।**
२४१२ **साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले—॥१३॥**
२४१३ **दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः।**
२४१४ **दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशङ्करधन्वनोः ॥१४॥**
२४१५ **धेनुका तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका।**
२४१६ **कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥१५॥**
२४१७ **करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां, त्रिषूत्तरे।**
२४१८ **वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥१६॥**
२४१९ **स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः।**
२४२० **लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥१७॥**
२४२१ **"भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम्।**
२४२२ **सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः ॥१॥**
२४२३ **पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः।**

व्यलीक ७ [अप्रिय (मन्नपरेको)वस्तुको नाम] अलीक ३ [झूटाको नाम] अलीक ७ [झूटो बोल्ने। अप्रियवस्तु। २ को नाम]॥१२॥

अनूक ३ [स्वभाव। वंश=खान्दान। २ को नाम] शल्क ३ [टुक्रा=चोइटो। बोक्रो (छाला)। २ का नाम] निष्क ५ [१०८ सुवर्ण। छातिमा लाउने सुवर्णको गहना। ४ तोला। दीनार=असर्फी। ४ को नाम] कल्क ५ [विष्ठा। पाप। दम्भ। कल्क = पानीमा पिंधेका औषधिको पिण्ड=लुगदी। ४ को नाम] पिनाक ५ [त्रिशूल। महादेवको धनु। २ को नाम]॥१४॥ धेनुका २ [हथिनी=हात्तिकी ढोई। पहिलोवेत व्यायेकी-गाई। २ को नाम] कालिका २ [मेघको घटा। कालीदेवी। २ को नाम] कारिका २ [यातना=सजा। सूत्रको अभिप्राय बताउने श्लोकबद्ध वाक्य=कारिका। २ को नाम] कर्णिका २ [कानको गहना। हात्तिका सूँडका टुप्पाको तीखो स्थान। माझको औंलो। कमलका फूलको मध्यभाग। ४ को नाम] वृन्दारक ७ [राम्रो। श्रेष्ठ। २ को नाम] वृन्दारक १ [देवताको नाम] एक ७ [मुख्य। अर्को। यउटा। फगत। ४ को नाम]॥१६॥ कौक्कुटिक ७ [दाम्भिक=अर्कालाई देखाउनमात्र धर्म गर्ने-वास्तव पापी। नगीचै वरीपरी हेर्ने। २ को नाम] लालाटिक ७ [के अह्राउछन् भनेर मालिकको निधारतिर हेर्ने स्वामिभक्त नौकर। काम सिद्ध गर्न नशक्ने भयेर मालिकको पुर्पुरोतिर हेर्ने हुतिहारा नौकर। २ को नाम]॥१७॥

"कटक ५ [पर्वतको थुम्को। बाला। सैन्यनिवास=छाउनी। ३ को नाम] कण्टक १ [सियाको टुप्पो। क्षुद्रशत्रु। रोमाञ्च। काँढो। ४ को नाम]॥१॥ पाक १ [पाक्नु। बालक। २ को नाम] नायक १ [हारकामाझको रत्न=लटकन।

---

(१) १ तोला सुनलाई सुवर्ण भन्ने संज्ञा छ। १०८ सुवर्ण, १०८ तोला भयो।
कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम्। [लीलावती]

२४२४ पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद् व्याघ्रेऽपि च लुब्धकः ॥२॥
२४२५ पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः ।
२४२६ खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः ॥३॥
२४२७ पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च ।
२४२८ स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्धकं भाववृन्दयोः ॥४॥
२४२९ करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ।
२४३० अन्धेऽप्यनेडमूकः स्याट्टङ्कौ दर्पाश्मदारणौ ॥५॥"

इति पञ्च क्षेपकाः ॥ इति कान्ताः ॥

२४३१ मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौ शिलीमुखौ ।
२४३२ शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् ॥१८॥
२४३३ घृणिज्वाले अपि शिखे—

॥ इति खान्ताः ॥

नेता=नाइके । २ को नाम] पर्यङ्क १ [सामग्री । पलङ् । २ को नाम] स्नुबधक १ [बाघ । व्याधा । २ को नाम] कुनै पुस्तकमा "आर्द्रायामपि लुब्धकः" यस्तो पाठ छ । त्यस्को अर्थ—'आर्द्रानक्षत्रलाई पनि लुब्धक शब्दले कहन्छ' यो हो । पेटक ७ [समुदाय । पेटारी=वट्टा । २ को नाम] देशिक ४ [गुरु—गुर्माको नाम] देशिक ७ [देशमा भयेका वस्तुको नाम] खेटक १ [(१)ग्रामविशेष । ढाल । २ को नाम] जालिक १ । ७ [माझी । जाल हाल्ने । झेली । ३ को नाम] ॥३॥ किञ्जल्क १ [फुलको धुलो । कमलको केसर । २ को नाम] शुल्क ५ [स्त्रीधन = दाइजोपेवा । महशूल । फीस । ज्याला । ४ को नाम] उत्कलिका २ [ठुलातरङ्ग । उत्कण्ठा । २ को नाम] वार्धक ३ [वुढा-वुढोपना—वार्धक्य । वुढावुढीको बथान । २ को नाम] ॥४॥ गणिका २ [हथिनी । वेश्या । २ को नाम] दारक १ (२) [१ बालक-बालिकाको नाम] दारक ७ [फोर्ने, चीर्ने व्यक्तिको नाम] अनेडमूक ७ [अन्धो । कान् नसुन्ने—लाटो । २ को नाम] टङ्क १ [घमण्ड । ढुङ्गा काटने हथियार=छिनु । २ को नाम] ॥५॥" इति पञ्चक्षेपकाः । इति कान्ताः ॥

मयूख १ [कान्ति । किरण । ज्वाला । ३को नाम] शिलीमुख १ [भ्रमर=भँवरा । बाण । २ को नाम] शङ्ख ५ [शङ्खको नाम] शङ्ख १ [९ निधिमध्यको तेस्रो शङ्खनिधि । निधारको हाड=खप्पर । २को नाम] ख ३ [इन्द्रिय । आकाश । २ को नाम] ॥१८॥ शिखा २ [किरण । ज्वाला । टुपी । ३ को नाम] इति खान्ताः॥

(१) खास-खेतीको वृत्ति गरेर वस्ने मानिसले पूर्ण भयेको ग्राम (गाउँ)लाई खेटक भन्दछन् । 'खेटाश्च कर्षक ग्रामाः' वृह०

शैलवृक्षौ नगावगौ ।
२४३४ आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥१९॥
२४३५ पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।
२४३६ पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥२०॥
२४३७ परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।
२४३८ गजेऽपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥२१॥
२४३९ सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।
२४४० योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु ॥२२॥
२४४१ भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।
२४४२ चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥२३॥
२४४३ कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ।
२४४४ यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥२४॥
२४४५ स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।
२४४६ लक्ष्यदृष्टया स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥२५॥
२४४७ शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।
२४४८ भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥२६॥

॥ इति गान्ताः ॥

नग १ । अग १ [२ पर्वत । वृक्ष । २ का नाम] आशुग १ [वायु । बाण । २ को नाम] खग १ [बाण । सूर्य । पक्षी । ३ को नाम] ॥१९॥ पतङ्ग १ [पक्षी । सूर्य । पुतली । भकुण्डो । ४ को नाम] पूग १ [सुपारी । समुदाय । २ को नाम] मृग १ [हरिण । सामान्य पशु । २ को नाम] वेग १ [प्रवाह । वेग=शीघ्रगति । २ को नाम ॥२०॥ पराग १ [फुलको धूलो । बुकुवा । सामान्य धूलो । ३ को नाम] नाग १ [नाग = सर्पविशेष । हात्ती । २ को नाम] मातङ्ग १ [हात्ती । चण्डाल पोडे । २ को नाम] अपाङ्ग १ [तिलक=टीका । नेत्रको छेउ । २ को नाम] ॥२१॥ सर्ग १ [स्वभाव । दान । निश्चय । काव्यको अध्याय । सृष्टि । ५ को नाम] योग १ [तयारी=सन्नद्ध हुनु । उपाय । ध्यान । सङ्गम । युक्ति । ५ को नाम] भोग १ [सुख । कुटुम्बपोषण । सर्पको फणा । सर्पको शरीर । ४ को नाम] सारङ्ग १ [काका-कुल=पक्षी । हरिण=मृग । भ्रमर (भँवरा) । ३को नाम] सारङ्ग ७ [चित्रवर्णहुने-वस्तुको नाम] ॥२३॥ प्लवग १ [वानर । भ्याउतो । २को नाम [अभिषङ्ग १ [शाप=सराप । तिरस्कार । हार्नु । ३को नाम] युग १ [रथका-हलाका-जूवाको नाम] युग ३ [युगल=जोला=जोडा । सत्यत्रेतादि युग । २को नाम] गो १ [स्वर्ग । गोरु । किरण । वज्र । ४ को नाम] गो २ [गाई । आँखा । बाण । दिशा । वाणी । पृथिवी । जल । इन्द्रिय । जिह्वा । ९को नाम] लिङ्ग ३ [चिह्न । पुरु-षेन्द्रिय । २ को नाम] ॥२५॥ शृङ्ग ३ [प्राधान्य=मुख्यता । पर्वतको टाकुरा । टुप्पो । सिङ् । ४ को नाम] वराङ्ग ३ [शिर=टाउको । स्त्रीन्द्रिय=योनि । २को

२४४९ परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये ।
२४५० मूल्ये पूजाविधावर्घोऽहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥२७॥
२४५१ त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः –

॥ इति घान्ताः ॥

काचाः शिक्य मृद्भेदहग्रुजः ।
२४५२ विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः ॥२८॥
२४५३ मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।
२४५४ अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥२९॥

॥ इति चान्ताः ॥

२४५५ "प्रसन्ने भल्लुकेऽप्यच्छो गुच्छस्तवकहारयोः ।
२४५६ परिधानाञ्चले कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः ॥१॥"

॥ इति क्षेपकछान्ताः ॥

२४५७ केकिताक्ष्यविहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।
२४५८ अजा विष्णु हरच्छागाः गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥३०॥

नाम] भग[1] ३ [लक्ष्मी (दौलत) । शोभा । इच्छा । ऐश्वर्यं । पराक्रम । प्रयत्न । कीर्ति । स्त्रीन्द्रिय । भाग्य । ९ को नाम] भग १ [सूर्यको नाम] ॥ इति गान्ताः ॥

परिघ १ [परिघात=सर्वनाश । परिघनामक-मुसलाकार शस्त्र । ज्योतिषप्रसिद्ध योगविशेष । ३को नाम] ओघ १ [समूह । पानीको वेग । २को नाम] अर्घ १ [मोल । पूजाको अङ्गीभूत उपचार = अर्घ । २ को नाम] अघ ३ [पाप । दु:ख । व्यसन=कुलत । ३ को नाम] ॥२७॥ लघु ७ [इष्ट=मन्परेको । सानु । छीटो (फुर्तिलो) । हलुको । ४ को नाम] ॥ इति घान्ताः ॥ काच ७ [सिका=सिकहर । काँच । नेत्ररोगविशेष (वादल) । ३ को नाम] प्रपञ्च १ [उलूटिनु । फैलिनु । ठग्नु । ३को नाम] शुचि १ ॥२८॥ [अग्नि । आषाढ महिना । परीक्षागर्दा शुद्ध-ठहरियेको (इमान्दार) मन्त्री । ३ को नाम] शुचि ७ [शुद्धवस्तु । सेतो वस्तु । २ को नाम] रुचि २ [(रुचि मनःप्रवृत्ति=मन लाग्नु) । इच्छा । किरण । कान्ति । ४ को नाम] ॥ इति चान्ताः ॥ "अच्छ १ [भालूको नाम] अच्छ ७ [स्वच्छ=निर्मलको नाम] गुच्छ १ [गुँथो=थुँगो । ३२ लुङ्हुने मोतीको हार । २ को नाम] कच्छ १ [धोती=सारी=फरियाको छेउको नाम] कच्छ ७ [जल प्रायदेश = पानी प्रशस्त भयेको स्थानको नाम] ॥१॥" इति क्षेपकछान्ताः ॥ अहिभुज् १ [मयूर । गरुड । २ को नाम]

(१) ऐश्वर्यस्य[1] समग्रस्य, धर्मस्य[2], यशसः[3], श्रियः[4], । (ई ६-लाई षडैश्वर्य भन्दछन्,
ज्ञान[5]-वैराग्ययोश्चैव[6] षण्णां भग इतीरणा ॥ (ई-हुनेलाई भगवान् भन्दछन्

२४५९ धर्मराजौ जिनयमौ कुञ्जो दन्तेऽपि नस्त्रियाम् ।
२४६० वलजे क्षत्रपूर्द्वारि वलजा वल्गुदर्शना ॥३१॥
२४६१ समे क्ष्मांशे रणेऽप्याजिः प्रजा स्यात् सन्ततौ जने ।
२४६२ अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥३२॥

॥ इति जान्ताः ॥

२४६३ पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।
२४६४ संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥३३॥

॥ इति ञान्ताः ॥

२४६५ काकेभगण्डौ करटौ गजगण्डकटी कटौ ।
२४६६ शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥३४॥
२४६७ देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवेऽपि नद्वयोः ।
२४६८ रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥३५॥
२४६९ रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ।
२४७० मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥३६॥

द्विज १ [दाँत । ब्राह्मण । ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य । फुलवाटपैदाहुने-माछा-सर्प-पक्षिप्रभृति । ४ को नाम] अज १ [विष्णु । शङ्कर । बोको । ३को नाम] व्रज १ [गोठ । बाटो । समूह । ३को नाम] ॥३०॥

धर्मराज १ [बुद्ध । यमराज । २ को नाम] कुञ्ज ५ [हाथीको दाँत । लतागृह । २को नाम] वलज ३ [खेत । शहरको मूल ढोका । २ को नाम] वलजा २ [हेराई राम्रो भयेकी स्त्रीको नाम] ॥३१॥ आजि २ [सम्मजग्गा । लडाई । २को नाम] प्रजा २ [सन्तान । रैती । २ को नाम] अन्ज १ [शङ्ख । चन्द्रमा । २को नाम] अब्ज ३ [कमलको नाम] निज ७ [आतमीय (आफ्नु) वस्तु । अविनाशी (नित्य) वस्तु । २को नाम] ॥३२॥ ॥ इति जान्ताः ॥ क्षेत्रज्ञ १ [आत्माको नाम] क्षेत्रज्ञ ७ [सिपालुको नाम] संज्ञा २ [चेतना = चेत् । बुद्धि । नाम । इशारा = सान् । ४को नाम] ॥३३॥ इति ञान्ताः ॥ करट १ [काग । हात्तीको गण्डस्थल । २को नाम] कट १ [हात्तीको गण्डस्थल । कटि (कम्मर) । २को नाम] शिपिविष्ट १ [महादेवको नाम] शिपिविष्ट ७ [खल्वाट = कपाल खुइलियेको-व्यक्ति । चर्मरोग हुने(छाला खराब भयेको)व्यक्ति । २को नाम] ॥३४॥ त्वष्टृ १ [विश्वकर्मा । सूर्य । त्वष्टा नामक प्रजापति । ३को नाम] त्वष्टृ ७ [ताच्छ्ने व्यक्तिको नाम] दिष्ठ ३ [दैव = भाग्यको नाम] दिष्ट १ [काल = समयको नाम] दिष्ट ७ [दिइयेको वस्तु । बताइयेको = आज्ञा गरियेको वस्तु । २को नाम] कटु १ [पीरोरस । १को नाम] कटु ३ [अकर्तव्यको नाम] कटु ७ [रिस गर्ने व्यक्ति । तीक्ष्ण = कडा = खरो-व्यक्ति । २को नाम] ॥३५॥ रिष्ट ३ [कल्याण । अकल्याण । पाप । नाश । ४को नाम] रिष्ट ७ [पूर्वोक्त कल्याणादि

२४७१ अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।
२४७२ सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात् कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥३७॥
२४७३ आर्त्युत्कर्षाश्रयः कोटयो मूले लग्नकचे जटा ।
२४७४ व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने ॥३८॥
२४७५ इष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु ।
२४७६ कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु च—॥३९॥
२४७७ पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च—

॥ इति टान्ताः ॥

नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।

२४७८ पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥४०॥
२४७९ निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।
२४८० त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥४१॥

॥ इति ठान्ताः ॥

४ चीज हुने व्यक्तिको नाम] अरिष्ट ३ [शुभ । अशुभ = खङ्गो । सूतिका गृह = सुत्केरी कोठा = कुना । ३को नाम] कूट ५ [माया = इन्द्रजाल प्रभृति । निर्विकार-स्थिर-रहने वस्तु । यन्त्र=व्याघ्रादि जानवरहरूलाई फसाउन थापिने खोर-पासो प्रभृति । छलकपट । असत्य । थुप्रो । फलाम पीटने घन । पहाडको टाकुरो । हलाको फाली हाल्नेठाऊँ । ९को नाम] ॥३६॥

त्रुटि २ [सुखुमेल । ह्रस्व अक्षरको उच्चारण गर्दा लाग्ने समयको चतुर्थांश-समय = ३ त्रसरेणुकाल । थोरै अंश । सन्देह । ४को नाम] ॥३७॥ कोटी २ (कोटि २) [धनुको टुप्पो । उत्कर्ष=कल्पनाको विस्तार = विद्वान्हरुले शास्त्रार्थमा चढाइने कोटि । कोण=कुनु । करोड संख्या । ४को नाम] जटा २ [फेद । जमेका केश (लट्टा) वेदविकृति = पद-घनपछीको जटा । जटामसी । ४को नाम] व्युष्टि २ [गरियेका कार्यको फल । समृद्धि । २को नाम] दृष्टि २ [ज्ञान । आँखा । देख्नु । ३को नाम] ॥३८॥ इष्टि २ [यज्ञ । इच्छा । २को नाम] सृष्ट ३ [निश्चयको नाम] सृष्ट ७ [सृष्टिगरियेको = वनाइयेको । धेरै वस्तु । २को नाम] कष्ट ३ [तकलीफको नाम] कष्ट ७ [कष्टदायक । दुर्गमवस्तु । २को नाम] पटु ७ [सिपालु । जाँगरिया । नीरोग । ३को नाम] द्वौ वाच्यलिङ्गौ च (कट-पटुशब्द अर्थविशेषले विशेष्यनिघ्न पनि छन्) ॥ इति टान्ताः ॥ नीलकण्ठ १ [महादेव । मयूर । नीलकण्ठ पक्षी । ३को नाम] ॥ कोष्ठ १ [पेटको भित्रीभाग । भकारी = कोठा । ३को नाम] ॥४०॥ निष्ठा २ [उत्पत्ति । नाश = हराउनु । अन्त=खतंहुनु=सकिनु । ३को नाम] काष्ठा २ [उन्नति । मर्यादा । दिशा । १८ निमेषको काल । ४को नाम] ज्येष्ठ १ [ज्येष्ठ

२४८१ दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्याद् गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।
२४८२ सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवा च स्त्रिवडा इलाः ॥४२॥
२४८३ क्ष्वेडा वंशशलाकापि नाडी नालेऽपि षट्क्षणे ।
२४८४ काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु ॥४३॥
२४८५ स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

॥ इति डान्ताः ॥

२४८६ भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥४४॥
२४८७ शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौविन्यस्त संहतौ ।

॥ इति ढान्ताः ॥

२४८८ भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे बाणो बलिसुते शरे ॥४५॥
२४८९ कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः ।
२४९० पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥४६॥

१ [ज्येष्ठ महिनाको नाम] ज्येष्ठ ७ [जेठो । श्रेष्ठ । २को नाम] कनिष्ठ ७ [कान्छो । अतिसानु । अतिथोरै । ३को नाम] ॥४१॥॥ इति ठान्ताः ॥

दण्ड ५ [लहुरो । दण्ड = सजाय । सूर्यका पारिपार्श्विकदेवताविशेष । ३को नाम] दण्ड १ [१ घडीको समयको नाम] गुड १ [डल्लो । गुड = चाकु । २को नाम] व्याड १ [सर्प । मासुखाने-व्याघ्रवृकादि-पशु । २को नाम] इडा २, इला २ [२ गाई । भूमि । वाणी । बुधकी स्त्री । ४का नाम] ॥४२॥ क्ष्वेडा २ [वाँसका सिन्का, कप्टेरा । सिंहनाद । २को नाम] क्ष्वेड १ [विषको नाम] नाडी २ [डांठ । १ घडीको समय । रोगपरीक्षागर्न वैद्यले हेरिने नाडी । ३को नाम] काण्ड ५ [लहुरो । बाण । खराव ? । खण्ड = आँख्ला । मौका । पानी । ६को नाम] ॥४३॥ भाण्ड ३ [घोडाको साज । भाँडा । व्यापारीको मूलधन = साऊँ=डोको । ३को नाम] ॥ इति डान्ताः ॥ बाढ ३ [अत्यन्त=खूव । प्रतिज्ञावचन = हाँ-हो । २को नाम] 'पठ पाठ्यं साधु, न चेत् बाढं लज्जितः स्याः (पढनु पर्ने कुरा राम्रोगरी पढ, नत्र खूब लज्जित हुनेछस्) 'जानासि काशीं पुरीम् ? (काशीपुरीलाई जान्दछौ ?) बाढम्, अध्यवात्सं बहूनि वर्षाणिताम्' (हाँ, वसेको थियें धेरै वर्ष त्यहाँ) इत्यादि रूपले वाढ शब्दको प्रयोग देखिन्छ । अर्जुन-भीष्महरु प्रतिज्ञाले प्रसिद्ध भये भन्दा "अर्जुनभीष्मादयः बाढेन प्रसिद्धा आसन्" यस्तो हुँदैन,—'प्रतिज्ञया प्रसिद्धा आसन्' यस्तो हुन्छ । प्रगाढ ३ [अत्यन्त । मुश्कील । २को नाम] दृढ ७ [समर्थ । बलीयो । २ को नाम] व्यूढ ७ [राखियेको । व्याहगरियेको । बटुलियेको । गाँठियेको । ४को नाम]॥ इति ढान्ताः ॥ भ्रूण १ [बालक । गर्भ । २को नाम] बाण १ [बाणासुर । बाण । २को नाम] ॥४५॥ कण १ [अतिसानु हिस्सा । कनिका । २को नाम] गण १ [समूह । देवता प्रभृतिको डफ्फा । २को नाम] पण १ [जूवाको थपनी । ज्याला । मोल ।

२४९१ मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसन्ध्यादिके गुणः ।
२४९२ निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥४७॥
२४९३ वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाऽक्षरे ।
२४९४ अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ॥४८॥
२४९५ स्थाणुः शर्वोऽप्यथ द्रोणः काकेऽप्याजौ रवे रणः ।
२४९६ ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥४९॥
२४९७ ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः ।
२४९८ हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥५०॥
२४९९ त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः ।
२५०० तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे ॥५१॥
२५०१ वणिक्पथे च विपणिः सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।
२५०२ करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् ॥५२॥
२५०३ शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेऽपि च ।
२५०४ विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥५३॥

धन । पैसा । ५को नाम] गुण १ [धनुको ताँदो । रूपरसादि गुण । सत्त्वरजतम ई ३ गुण । शौर्यधैर्य प्रभृति सद्‌गुण । सन्धि-विग्रह-यान-आसन-द्वैध-आश्रय नामक नीतिगुण । अ ए ओ इन्को संज्ञा । ६को नाम] क्षण १ [फुर्सद । १० पला समय । उत्सव । ३को नाम] वर्ण ७ [ब्राह्मण-क्षत्रियादि । शुक्लरक्तादि । स्तुति । ३को नाम] वर्ण ५ [अक्षरको नाम] अरुण १ [सूर्य । सूर्यका सारथि । रातोवर्ण । ३को नाम] अरुण ७ [रातोवर्णहुने वस्तुको नाम] ॥४८॥ स्थाणु १ [शङ्करजी । मूढो = टिम्बा । २को नाम] द्रोण १ [द्रोणपरिमाण = १६ पाथी । काग । पाण्डवगुरु = द्रोणाचार्य । ३को नाम] रण १ [अबाजको नाम] रण ५ [लडाईको नाम] ग्रामणी १ [नाउ = हजाम १को नाम] ग्रामणी ७ [श्रेष्ठ व्यक्ति । ग्रामाधिपति (द्वारे = जिम्मादार) । को नाम] ॥४९॥ ऊर्णा २ [भेडाप्रभृतिको रउँ = ऊन । आँखिभौंका माझको रउँको भुँवरी । २को नाम] हरिणी २ [मृगी । सुवर्णप्रतिमा । हरियोवर्णहुने स्त्री व्यक्ति । ३को नाम] ॥५०॥ हरिण १ [मृग । पाण्डुवर्ण । २को नाम] हरिण ७ [पाण्डुवर्णहुने वस्तुको नाम] स्थूणा २ [घरको स्तम्भ=थाम । लोहप्रतिमा । २को नाम] तृष्णा २ [इच्छा । तिर्खा=प्यास । २को नाम] घृणा २ [दया । घीन । २को नाम] ॥५१॥ विपणि २ [बजार । बेच्ने वस्तु । पसल=दूकान । ३को नाम] वारुणी २ [मदिरा । पश्चिमदिशा । २को नाम] करेणु १ [हथिनीको नाम] करेणु १ [हात्तीको नाम] द्रविण ३ [बल । धन । २को नाम] ॥५२॥ शरण ३ [घर । रक्षक । २को नाम] श्रीपर्ण ३ [गिनेरी=वनौषधिविशेष । कमल । २को नाम] तीक्ष्ण ३ [विष । लडाई । फलाम । ३को नाम] तीक्ष्ण ७ [तीखो । खरो । अतितातो । ३को नाम] ॥५३॥

२५०५ प्रमाणं हेतु मर्यादाशास्त्रेयत्ता प्रमातृषु ।
२५०६ करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥५४॥
२५०७ प्राण्युत्पादे संसरणयसंबाधचमूगतौ ।
२५०८ घण्टापथेऽथ वान्तान्ने समुग्दिरण मुन्नये ॥५५॥
२५०९ अतस्त्रिषु—विषाणं स्यात्पशुश्रृङ्गे भदन्तयोः ।
२५१० प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्योर्व्या प्रह्वे ना तु चतुष्पथे ॥५६॥
२५११ संकीर्णौ निचिताशुद्धाविरिणं शून्यमूषरम् ।
२५१२ "सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चये ॥"

॥ इति णान्ताः ॥

२५१३ देवसूर्यौ विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥५७॥
२५१४ पक्षिताक्ष्यौं गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।
२५१५ अग्न्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥५८॥
२५१६ हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ ।
२५१७ यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि ॥५९॥
२५१८ यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।
२५१९ ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥६०॥

प्रमाण ३ [हेतु (अग्निको ज्ञापक धुँवाझै, कुनै वस्तुको ज्ञापक) । मर्यादा (थिति) । शास्त्र । इयत्ता (यत्ति भन्ने ठेगान) । जान्ने । ५को नाम] करण ३ [करण = कारणको सहाय । खेत । शरीर । इन्द्रिय । ४को नाम ॥५४॥ संसरण ३ [वरावर जन्मनु मर्नु । घुइँचो नपारेर खुकुलोसंग फौज हिडनु । मूलवाटो । ३को नाम] समुग्दिरण ३=समुद्धरण ३ [छादेको अन्न । उचाल्नु । उगेल्नु । ३को नाम] ॥५५॥ विषाण ७ [पशुको सिङ् । हाथीको दाँत । २को नाम] प्रवण ७ [क्रमैसँग ढलुवा भयेको स्थान=वह्रालो । नम्र । तत्पर । ३को नाम] प्रवण १ [चौवाटाको नाम] ॥५६॥ संकीर्ण ७ [मिसियेको । ढाकियेको । २को नाम] इरिण ७ [शून्य स्थान= सन्नाटा । नुनिलो माटो भयेको स्थान=ऊषर भूमि । २को नाम] "वरण १ पर्खाल । पूल= साँघु । सिप्लिकान । ३को नाम] वरण ३ [वरणगर्नु = रोज्नु = छान्नुको नाम] वेणी २ [वेणीनदी । नदीको सानु जलप्रवाह । चुल्ठो । ३को नाम]" ॥इति णान्ताः॥ विवस्वत् १ [देवता । सूर्य । २को नाम] सरस्वत् १ [नद । समुद्र । २को नाम] ॥५७॥ गरुत्मत् १ [सामान्य पक्षी । गरुड । २को नाम] शकुन्त १ [कुखुरा-जस्तो= भासनामक पक्षी । साधारण पक्षी । २को नाम] धूमकेतु १ [अग्नि । पुच्छ्रे-तारो । २को नाम] जीमूत १ [मेघ । पर्वत । २को नाम] ॥५८॥ हस्त १ [हात । हस्तानक्षत्र । २को नाम] मरुत् १ [बतास । देवता । २को नाम] यन्तृ १ [माहुते । सारथि । २को नाम] यन्तृ ७ [नियामक=खटन गर्नेको नाम] भर्तृ ७ [धारण गर्ने । पोषण गर्ने । २को नाम] भर्तृ १ [पतिको १ नाम] ॥५९॥ पोत १ [डुङ्गा । बालक । २को नाम] प्रेत १ [पिशाचको नाम] प्रेत ७ [मरेका व्यक्ति-

२५२० स्थपतिः कारुभेदेऽपि भूभृद्भूमिधरे नृपे ।
२५२१ मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥६१॥
२५२२ विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।
२५२३ व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभौ शास्त्रनिदर्शने ॥६२॥
२५२४ क्षत्ता स्यात् सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।
२५२५ वृत्तान्तः स्यात् प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्र्यवार्तयोः ॥६३॥
२५२६ आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः ।
२५२७ कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥६४॥
२५२८ श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।
२५२९ इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥६५॥

को नाम] केतु १ [केतुग्रह[1]। ध्वजा=झण्डा । २को नाम] सुत १ [राजा । छोरो । २को नाम] ॥६०॥

स्थपति १ [वास्तुशास्त्रमा पारङ्गत भयेको कारीगर। बृहस्पतिसव-नाम भयेको—सर्वस्वदान गर्नु पर्ने महायज्ञगर्ने सकस। श्रेष्ठव्यक्ति । ३को नाम] भूभृत् १ [पर्वत। राजा। २को नाम] मूर्धाभिषिक्त १ [राजा। प्रधान मन्त्री। क्षत्रिय। ३को नाम] ऋतु १ [स्त्रीको रज। वसन्तादि ऋतु। २को नाम] ॥६१॥ अजित १ [विष्णुभगवान्को नाम] अजित ७ [जित्न नशकियेको व्यक्तिको नाम] अव्यक्त १ [विष्णुभगवान्को नाम] अव्यक्त ७ [अस्पष्टको नाम] सूत १ [कारीगर। सारथि। २को नाम] व्यक्त १ [पण्डितको नाम] व्यक्त ७ [स्पष्टको नाम] दृष्टान्त १ [दृष्टान्त = उदाहरण। शास्त्र। २को नाम] ॥६२॥ क्षत्तृ १ [सारथि। ढोके=पाले । क्षत्रियकन्यामा शूद्रबाट जन्मेको सन्तान। ३को नाम] वृत्तान्त १ [मौका। प्रकार (भाव = सत्ता = वस्तुधर्म)। पूर्णता। हालखबर। ४को नाम] आनर्त १ [लडाई । नाचने स्थान = रङ्गभूमि। देश-विशेष=द्वारका प्रान्त। ३ को नाम] कृतान्त १ [यमराज। निर्णय गरियेको कुरा। देव। दुष्कर्म। ४को नाम] धातु १ [कफ-वात-पित्त ई ३। रस-रक्त-मांस-मेद-

(१) केतुग्रहको-पूजनादि-गर्दा केतु धेरै-हुनाले 'केतुभ्योनमः' इत्यादि-रूपले बहुवचनान्तै प्रयोग-गर्नु-पर्दछ भनि कर्मकाण्डी-पण्डितहरू हुल्लड मचाउँछन्। वास्तवमा-ता "कोही मुनिहरू एकसये एक (१०१) केतु छन् भन्दछन्, कोही हजार (१०००) छन् भन्दछन्। नारद-महर्षि-भने यौटै-केतु बहुरूपी भयेको छ भन्दछन्" यस्तो-तात्पर्य-भयेको-बृहत्संहिताको वचनको आधार मानेर रूपभेदको विवक्षाले 'केतुभ्यो नमः' यस्तो-प्रयोग गरे-पनि हुन्छ, भेदविवक्षा नगरेर 'केतवे नमः' यस्तो-प्रयोग-गरे-पनि हुन्छ।

शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम्।
बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम् ॥ [बृहत्संहिता]

२५३० कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।
२५३१ कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥६६॥
२५३२ विस्तारवल्ल्योर्व्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः ।
२५३३ क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥६७॥
२५३४ अर्तिः पीडाधनुष्कोटयो र्जातिः सामान्यजन्मनोः ।
२५३५ प्रचारस्पन्दयो रीतिरीतिर्डिम्बप्रवासयोः ॥६८॥
२५३६ उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वग्नित्रये युगे ।
२५३७ वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥६९॥
२५३८ नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ सङ्गरे ।
२५३९ सङ्गे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षितिः ॥७०॥
२५४० रवेर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।
२५४१ जगती जगति च्छन्दो विशेषेऽपि क्षितावपि ॥७१॥

अस्थि-मज्जा-शुक्र ई ७। पृथ्वी-जल-तेज-वायु-आकाश ई ५ महाभूत । भूतगुण=गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्द ई ५ । इन्द्रिय । पाषाणविकार=गेरु-हरिताल-मनःशिला इत्यादि । शब्दप्रकृति=भू सत्तायाम्, एध वृद्धौ, इत्यादि व्याकरणप्रसिद्ध धातु । ई ७ को नाम] ॥६५॥

शुद्धान्त १ [राजाको भित्रियेढोका (डेउढी)। खोपी । २को नाम] शक्ति २ [वर्छी । सामर्थ्य । २को नाम] मूर्ति २ [काठिन्य=साह्रोपना । शरीर । २को नाम] ॥६६॥ व्रतति २ [फैलावट । लहरा । २को नाम] वसति २ [रात्रि । घर । २को नाम] अपचिति २ [क्षय=घट्नु । पूजा = सत्कार । २को नाम] साति २ [दान = दिनु । समाप्ति=सकिनु । २को नाम] ॥६७॥ अर्ति २ (आर्ति २) [पीडा=तकलीफ । धनुको टुप्पो । २को नाम] जाति २ [गोत्त्वादि जाति । जन्म । २को नाम] रीति २ [चाल=चलन । पितल । वग्नु । साहित्य-प्रसिद्ध वैदर्भीपाञ्चाल्यादि रीति । ४को नाम] ईति २ [६ प्रकारका देशोपद्रव[1] । प्रवास=हिडाई । २को नाम] ॥६८॥ प्राप्ति २ [उत्त्पत्ति । लाभ । २को नाम] त्रेता २ [दक्षिणाग्नि-गार्हपत्य-आहवनीय ई ३ अग्नि । त्रेतायुग । २को नाम] महती २ [नारदमुनिकी वीणाको नाम] महत् ७ [ठुलावस्तुको नाम] भूति २ [खरानी । संपत्ति । २को नाम] ॥६९॥ भोगवती २ [पातालकी नागनगरी । पातालगङ्गा । २को नाम] समिति २ [लडाई । सङ्गम । सभा । ३को नाम] क्षिति २ [क्षय=घट्नु । वास=वसाई । पृथिवी । ३को नाम] ॥७०॥ हेति २ [सूर्य-

---

(१) अतिवृष्टि १, अनावृष्टि २, मूसा ३, सलह ४, सुगा ५, समीपवर्ती (छिमेकी) राजा ६, ई ६ ईति नामक देशोपद्रव हुन् ।

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ।
अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥

२५४२ पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमं स्यात् प्रभावेऽपि चायतिः ।
२५४३ पत्तिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥७२॥
२५४४ प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।
२५४५ सिकताः स्युर्वालुकाऽपि वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥७३॥
२५४६ वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।
२५४७ गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥७४॥
२५४८ बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि ।
२५४९ वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥७५॥
२५५० वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते ।
२५५१ कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥७६॥
२५५२ श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ।
२५५३ अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥७७॥

किरण । शस्त्र=हथियार । अग्निज्वाला । ३को नाम] जगती २ [जगत्=लोक । १२ अक्षरको १ पाउहुने छन्दोविशेष । पृथिवी । ३को नाम] ॥७१॥

पङ्क्ति २ [लश्कर=लहर । १० अक्षरको १ पाउहुने छन्द । दश संख्या । ३-को नाम] आयति २ [१ सामर्थ्य । उत्तरकाल = फलप्राप्तिसमय । २को नाम] पत्ति २ [हिंडनु । प्यादा = सिपाही । ३ घोडा, १ रथ, १ हाथी, ५ प्यादाको समूहरूप क्षुद्रसेना । ३को नाम] पक्षति २ [पखेटाको फेद । परेवातिथि । २को नाम] ॥७२॥ प्रकृति २ [योनि । लिङ्ग । माया । ३को नाम] वृत्ति २ [२ नाटयशास्त्रमा प्रसिद्ध भयेका कैशिकी-भारती-सात्वती-आरभटी नामक ४ वृत्ति । जीवनवृत्ति । व्याकरण-प्रसिद्ध, कृत्तद्धित समासैकशेषसनाद्यन्त धातुरूप नामक ५ वृत्ति । योगशास्त्रप्रसिद्ध प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतिरूप ५ चित्तवृत्ति । सूत्रको व्याख्यान । चालचलन । ६को नाम] सिकता २ [बालुवा भयेको ठाउँ । २को नाम] श्रुति २ [वेद । कान । सुन्नुक्रिया । ३को नाम] वनिता २ [प्रेमवती स्त्री । साधारण स्त्री । २को नाम] गुप्ति २ [पृथिवीको खाडल । रक्षागर्नु । लुकाउनु । ३को नाम] धृति २ [धारण-गर्नु । धैर्य । २को नाम] ॥७४॥ बृहती २ [बिही । ९ अक्षरको १ पाउ हुने छन्द । ठुली स्त्री व्यक्ति । ३को नाम] बृहत् ७ [ठुलो वस्तुको नाम] वासिता २ [स्त्री (पोथी) । हथिनी । २को नाम] वासित ३ [पक्षीका अवाजको नाम] वासित ७ वासेका(करायेका)कुखुरा प्रभृतिको नाम] वार्ता २ [जीवनवृत्ति । हालखवर । २को नाम] ॥७५॥ वार्त ७ [तुच्छ = चुत्थो । रोग छुटेको व्यक्ति । २को नाम] घृत ३ [घिउ । पानी । २को नाम] अमृत ३ [अमृत । पानी । २को नाम] कलधौत ३ [चाँदी । सुवर्ण । २को नाम] निमित्त ३ [कारण । चिह्न । २को नाम] ॥७६॥ श्रुत ३ [शास्त्रको नाम] श्रुत ७ [सुनियेका कुराको नाम] कृत ३ [सत्ययुगको नाम] कृत ७ [गरियेकाको नाम] कृतम् ८ [पुग्यो भन्ने कुरा बुझाउने शब्द] जस्तै—कृतं कृतं ते तपसा महर्षे ! (हेमहर्षे ! तिम्रा तपस्याले अलं भयो = अब तपस्या

२५५४ युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।
२५५५ वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥७८॥
२५५६ महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हितं त्रिषु ।
२५५७ श्वेतं रूप्येऽपि रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥७९॥
२५५८ त्रिष्वतो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादि रागि च ।
२५५९ अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥८०॥
२५६० युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् ।
२५६१ कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि ॥८१॥
२५६२ ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे ।
२५६३ विविक्तौ पूतविजनौ मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥८२॥
२५६४ द्वौ चाम्लपरुषौ शक्तौ शिती धवलमेचकौ ।
२५६५ सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ॥८३॥
२५६६ पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्ते ऽग्रतः कृते ।
२५६७ निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥८४॥

गर्नु पर्दैन पुग्यो पुग्यो)। अत्याहित ३ [ठुलो डर । मरुला भन्ने डर नमानेर गरेको उग्रकर्म । २को नाम] ॥७७॥

भूत ३ [मुनासीव । पृथिवी-जल-तेज-वायु-आकाश ई ५ तत्त्व । प्राणी । साचो । ४को नाम] भूत ७ [भइसकेको । तुल्य । २को नाम] वृत्त ३ [पद्य = छन्दोबद्ध-वाक्य । चरित्र । २को नाम] वृत्त ७ [भइसकेको । बलीयो । बाटुलो । रहेको । ४को नाम] ॥७८॥ महत् ३ [राज्यको नाम] महत् ७ [ठुलाको नाम] अवगीत ३ [लोकापवादको नाम] अवगीत ७ [निन्दित = खरावको नाम] श्वेत १ [श्वेतवर्णको नाम] श्वेत ३ [चाँदीको नाम] श्वेत ७ [सेतावस्तुको नाम] रजत ३ [सुन् । चाँदी । २को नाम] रजत ७ [सेतावस्तुको नाम]॥७९॥ अतः त्रिषु (अवडप्रान्तका तान्तवर्गसमाप्तिसम्मका शब्द तिनै लिङ्गमा रहेका छन्) । जगत् ७ [चल-वस्तुको नाम] जगत् ३ [तत्तत् लोकका नाम] रक्त ७ [रँगाइयेको । प्रेमीभयेको । २को नाम] अवदात ७ [सेतोवस्तु । पहेलोवस्तु । शुद्धवस्तु । ३को नाम] सित ७ [बाँधियेको । सेतोवस्तु । २को नाम] ॥८०॥ अभिनीत ७ [मुनासीव भयेको । खूव सप्रेको । सहिष्णु । ३को नाम] संस्कृत ७ [बनाइयेको = सुधारियेको । शास्त्रले शुद्ध गरियेको। २को नाम] अनन्त ७ [अन्त्य नपाइने वस्तुको नाम] अनन्त १ [शेषनागको नाम] अनन्त ३ [आकाशको नाम] ॥८१॥ प्रतीत ७ [प्रसिद्ध । प्रसन्न । २को नाम] अभिजात ७ [कुलीन = खान्दानी । विद्वान् । २को नाम] विविक्त ७ [पवित्र । एकान्तमा रहेको । २को नाम] मूर्छित ७ [मूर्छापरेको । बढेको। २को नाम] शुक्त ७ [अमिल्यायेको । सुकायेको। २को नाम] शिति ७ [सेतो ।कालो। २को नाम] सत् ७ [साँचो = सत्य । सन्त । असल । रही रहने । माननीय । ५को नाम] ॥८३॥ पुरस्कृत ७ [मानियेको । शत्रुले चढाई गरियेको । अघिसारियेको ।

२५६८ जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ।
२५६९ वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥८५॥

॥ इति तान्ताः ॥

२५७० अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।
२५७१ निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥८६॥
२५७२ समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे सम्बद्धार्थे हितेऽपि च ।
२५७३ दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथीपदव्यपि ॥८७॥
२५७४ आस्थानी यत्नयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।
२५७५ "शास्त्र द्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ ॥"

॥ इति थान्ताः ॥

२५७६ अभिप्रायवशौ छन्दावब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥८८॥
२५७७ अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतबान्धवौ ।
२५७८ पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाश्चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥८९॥

३को नाम] निवात ७ [आश्रयणगरियेको । हावा नभयेको । हथियारले छेडन नशकिने कवच । ३को नाम] ॥८४॥

उच्छ्रित ७ [उत्पन्न भयेको । चढेको = वढेको । ठाडो भयेको । अग्लो । ४को नाम] उत्थित ७ [उठेको = उन्नतितर्फ लागेको । तयारभयेको । उत्पन्न भयेको । ३को नाम] आदृत ७ [आदर गर्ने । आदर गरिने । २को नाम] ॥ इति तान्ताः ॥८५॥ अर्थ १ [शब्दवाट बुझिनेवस्तु(अर्थ)। धन । वस्तु = सामान्य चीज । प्रयोजन (मतलव)। कतैवाट हटनु = निवृत्ति । ५को नाम] तीर्थ ३ [निपान (इनारका अगलवगलमा पानी अडयाइराख्न वनायेको जलाशय = खाल्डो । पानीघाट = पँधारो । शास्त्र । ऋषिमुनिले स्नानसन्ध्यागरिने जलाशय । गुरु । ५को नाम] ॥८६॥ समर्थ ७ [सालर्थ्यवान् = शक्तिशाली । परस्पर सम्बन्धभयेका समासयोग्य पद । हितकारी । ३को नाम] दशमीस्थ ७ [विरक्त=वैराग्यवान् । बूढो । २को नाम] वीथी २ [वाटो । लश्कर=पङ्क्ति । नाटकविशेष । ३को नाम] ॥८७॥ आस्था २ [सभा । प्रयत्न । प्रतिज्ञा । आदर । ४को नाम] प्रस्थ ५ [पर्वतको टाकुरो । प्रस्थपरिमाण = १ पाथी । २को नाम] ग्रन्थ १ [शास्त्र । धन= गुठिला=गठरी । २को नाम] संस्था २ [आधार=कुनै असल-अथवा खराव काम गर्ने ठाउँ । थिती । मरण । ३को नाम] ॥ इति थान्ताः ॥ छन्द १ [अभिप्राय= मन्साय । अधीन । २को नाम] अब्द १ [मेघ । संवत्सर । २को नाम] ॥८८॥ अपवाद १ [निन्दा । आज्ञा=विशेषवचन । २को नाम] दायाद १ [पुत्र । बान्धव । २को नाम] पाद १ [किरण । खुट्टा । चौथाई=१ पाउ । ३को नाम] तमोनुद १ [चन्द्रमा । अग्नि । सूर्य । ३को नाम] ॥८९॥

२५७९ निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बाल शष्पयोः ।
२५८० सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥९०॥
२८८१ स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सूदः स्याद्व्यञ्जनेऽपि च ।
२५८२ गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥९१॥
२५८३ प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।
२५८४ स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजि नामसु ॥९२॥
२५८५ धर्मे रहस्युपतिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् ।
२५८६ पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥९३॥
२५८७ गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम् ।
२५८८ त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥९४॥
२५८९ मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ ।
२५९० प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रल्भौ विशारदौ ॥९५॥

॥ इति दान्ताः ॥

२५९१ व्यामो वटश्च न्यग्रोधा वुत्सेधः कायउन्नतिः ।
२५९२ पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥९६॥

निर्वाद १ [लोकापवाद=वदनामी । निर्णयगरियेको कुरा । २को नाम] शाद १ [हिलो । घाँस=तृण । २को नाम] आक्रन्द १ [रुनुकराउनु । रक्षक । भयानक लडाईको घमासानी । ३को नाम] ॥९०॥ प्रसाद १ [प्रेम । प्रसन्नता । निर्मलता । वाक्य सुन्दासुन्दैमा तुरन्त अर्थवोध गराउने काव्यगुण । ४को नाम] सूद १ व्यञ्जन=तिहुन्-तर्कारी-अचार-इत्यादि भोजनोपकरण । भान्से । २को नाम] गोविन्द १ [गोठको मालिक । कृष्णभगवान् । २को नाम] आमोद १ [हर्ष । असलवास्ना । २को नाम] मद १ [हर्ष । घमण्ड । हाथीप्रभृतिको मद । वीर्य । ४को नाम] ॥९१॥ ककुद ५ [मुख्यत्व=प्रधानता । छत्रचामरादि राजचिह्न । साँढेको जुरो । ३को नाम] संविद् २ [ज्ञान । वातचीत । कामगर्ने मतो । लडाई । ४को नाम] ॥९२॥ उपनिषद् २ [धर्म । रहस्य=गोप्यकुरा । वेदको ज्ञानकाण्ड । ३को नाम] शरद् २ [शरदृतु । संवत्सर । २को नाम] पद ३ [उदद्योग । रक्षा । स्थान । चिह्न । पाउ । वस्तु । सुप्तिङन्त । ७को नाम] गोष्पद ३ [गाईका-पाइलाको-डोवकिलो । गाई-चरने स्थान=गोचर । २को नाम] आस्पद ३ [इज्जत(दर्जा) । काम । २को नाम] स्वादु ७ [मन्परेको । गुलियो । मीठो । ३को नाम] मृदु ७ [नरम=कमलो । ठण्डा । २को नाम] ॥९४॥ मन्द ७ [मूर्ख । थोरै=अलिअलि । जुम्सो । अभागी । ४को नाम] शारद् ७ [नयाँ । अधृष्ट । २को नाम] विशारद ७ [पण्डित । धृष्ट । २को नाम] ॥९५॥ इति दान्ताः ॥ न्यग्रोध १ [तेर्स्यायेका २ हात वरावरको लमाईं । वटवृक्ष(वर) । २को नाम] उत्सेध १ [शरीर । ऊचाई । २को नाम] विवध १, वीवध १ [खर्पन । बाटो । इन्द्रिय स्थिर गर्ने ध्यानादि उपाय । ३को नाम] ॥९६॥

२५९३ परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।
२५९४ बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥९७॥
२५९५ स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।
२५९६ दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात् प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥९८॥
२५९७ मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।
२५९८ विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥९९॥
२५९९ विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।
२६०० बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥१००॥
२६०१ देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरितिस्त्रियाम् ।
२६०२ विधा विधौ प्रकारे च साधु रम्येऽपि च त्रिषु ॥१०१॥
२६०३ वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ।
२६०४ सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥१०२॥
२६०५ मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि ।
२६०६ अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ ॥१०३॥

परिधि १ [यज्ञिय (यज्ञोपयोगी) वृक्षको हाँगा। परिवेष (सूर्य र चन्द्रमा प्रभृतिको घेरा)। २को नाम] आधि १ [ऋणलिंदा राखिने बन्धक। कुलत। मनोव्यथा। राख्ने स्थान। ४को नाम] ॥९७॥ समाधि १ [समाधान = शङ्काको निराकरण। मौनभाव। कबूल। योगको अन्तिम अवस्था। ४को नाम] अनुबन्ध १ [दोषको उत्पत्तिविशेष। प्रकृति-प्रत्ययको विनाशी अंश = लोपहुने इत्संज्ञक वर्ण। मुख्यको पछिलाग्ने (पुछर लाग्ने=पछ्याउने) बालक प्रभृति । चलायेको काम चलाउनु। ४को नाम] चोरीरूप दुष्कर्म भयेपछी असत्यभाषणरूप दोष नभई रहदैन, असत्यभाषण चोरीको अनुबन्ध हो। मद्यपान भयेपछी आचारभ्रंश नभई रहदैन, आचारभ्रंश मद्यपानको अनुबन्ध हो। इत्यादि ॥९८॥ विधु १ [विष्णु। चन्द्रमा। २को नाम] अवधि १ [अवधि = मियाद। प्वाल। २को नाम] ॥९९॥ विधि १ [गर्नु। विधिविधान । ब्रह्मा। दैव=भाग्य। ४को नाम] प्रणिधि १ [प्रार्थना गर्नु। चर=चेवा=जासूस। ३को नाम] बुध १ [पण्डित। बुधग्रह। २को नाम] वृद्ध ७ [पण्डित। बूढो। २को नाम] स्कन्ध १ [समुदाय। काँध। काप= हाँगाफाटने ठाउँ। ३को नाम] ॥१००॥ सिन्धु १ [सिन्धदेश। सिन्धनद। समुद्र। ३को नाम] सिन्धु २ [नदीको नाम] विधा २ [विधिविधान । विधि=तरीका। २को नाम] साधु ७ [परोपकारी। राम्रो। असल। ३को नाम] ॥१०१॥ वधू २ [आफ्नी स्त्री। बुहारी। सामान्य स्त्री। दुलही। ४को नाम] सुधा २ [चून। अमृत। सिहुँडी। ३को नाम] सन्धा २ [प्रतिज्ञा । मर्यादा=थिती। २को नाम] श्रद्धा २ [राम्रोपत्यार। इच्छा। २को नाम] ॥१०२॥ मधु ५ [मदिरा। फुलको रस। मह। ३को नाम] मधु १ [चैत्रमहिनाको नाम] अन्ध ३ [अन्धकारको नाम] अन्ध ७ [अन्धा (नेत्रहीन)को नाम] समुन्नद्ध ७ [पण्डितम्मन्य (आफुलाई

२६०७ **ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः ।**
२६०८ **अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥१०४॥**
॥ इति धान्ताः ॥
२६०९ **सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ।**
२६१० **भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥१०५॥**
२६११ **ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ ।**
२६१२ **तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ ॥१०६॥**
२६१३ **प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ।**
२६१४ **द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥१०७॥**
२६१५ **कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनः ।**
२६१६ **वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥१०८॥**
२६१७ **केशेऽपि वृजिनो विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः ।**
२६१८ **आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥१०९॥**

पण्डित ठान्ने लण्ठ) । घमण्डी । २को नाम] ॥१०३॥

ब्रह्मबन्धु ७ [ब्राह्मणको निन्दा गर्दा प्रयोग गरिने शब्द । ब्राह्मणको निर्देश । २को नाम] ॥(क)॥ अवष्टब्ध ७ [थामियेको (समातियेको) । नगीचको । २को नाम] प्रसिद्ध ७ [प्रख्यात भइसकेको । सिँगारियेको । २को नाम] ॥१०४॥ इति धान्ताः ॥ चित्रभानु १ [सूर्य । अग्नि । २को नाम] भानु १ [किरण । सूर्य । २को नाम] भूतात्मन् १ [ब्रह्मा । शरीर । २को नाम] पृथग्जन १ [मूर्ख । नीच । २को नाम ॥१०५॥ ग्रावन् १ [पर्वत । ढुङ्गो । २को नाम] पत्रिन् १ [बाण । पक्षी । २को नाम] शिखरिन् १ [वृक्ष । पर्वत । २को नाम] शिखिन् १ [अग्नि । मयूर । २को नाम] ॥१०६॥ प्रतियत्न १ [मन्सुवा । गुणाधान (संस्कार) । २को नाम] सादिन् १ [सारथि । घोडसवार । २को नाम] वाजिन् १ [घोडा । बाण । पक्षी । ३को नाम] ॥१०७॥ अभिजन १ [खान्दान । जन्मभूमि । पुर्खाहरुवसेको अवस्थल । ३को नाम] हायन ५ [वर्षको नाम] हायन १ [तेज-किरण । धानविशेष । २को नाम] विरोचन १ [चन्द्रमा । अग्नि । सूर्य । ३को नाम] ॥१०८॥ वृजिन १ [केश=रउँको नाम]

(क) साधारण-निन्दा-वुझाउने-ब्रह्मबन्धु-शब्द शिष्टप्रयोगानुसार केवलजातिमात्रले-ब्राह्मण-भयेको-ब्राह्मणोचित-धर्मनहुने-अधमब्राह्मणलाई भन्नु-पर्दा प्रयोग-गरिन्छ—

यद् ब्रह्मबन्धोः शिर आततायिनः, गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरे [भागवत]

यहाँ 'आततायी-ब्राह्मणाधम (काठो)-अश्वत्थामाको शिर गाण्डीवधनुबाट-छुटेका-बाणले काटेर ल्याउँछु' भन्दा जातिपुरस्कार-गरेर (जात उट्केर) ब्राह्मणनिन्दागरेको स्पष्ट बुझिन्छ । ब्रह्मबन्धु-शब्द उपलक्षक हो, जातिपुरस्कार-गरेर-निन्दा-गर्दा क्षत्त्रियलाई क्षत्त्र-बन्धु भनेर प्रयोग-गरेको पनि देखिन्छ 'किं नु स्यात् क्षत्त्रबन्धुभिः' [भागवत]

२६१९ शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।
२६२० अभिमानोऽर्थादिदर्पेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥११०॥
२६२१ घनोमेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।
२६२२ इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे ॥१११॥
२६२३ वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्रवन्त्यामपि वाहिनी ।
२६२४ ह्लादिन्यौ वज्रतडितौ वन्दायामपि कामिनी ॥११२॥
२६२५ त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाऽधोजिह्विकाऽपि च ।
२६२६ क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥११३॥
२६२७ मन्देऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।
२६२८ वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥११४॥
२६२९ उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।
२६३० आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥११५॥

वृजिन ३ [पापको नाम] वृजिन ७ [कुटिल=वाङ्गोको नाम] विश्वकर्मन् १ [सूर्य । देवताको कारीगर । २को नाम] आत्मन् १ [यत्न=कोशीस । धैर्य । धारण । वुद्धि । स्वभाव । ब्रह्म । जीव । शरीर । ८को नाम] ॥१०९॥

घनाघन १ [इन्द्र । मत्तायेको खूनी हात्ती । वर्षने मेघ । ३को नाम] अभिमान १ [धनप्रभृतिले भयेको घमण्ड । अज्ञान । प्रेम । हिंसा । ४को नाम] ॥११०॥ घन १ [मेघको नाम] घन ७ [साह्रो । बाक्लो । २को नाम] इन १ [सूर्य । मालीक । २को नाम] राजन् १ [चन्द्रमा । क्षत्रिय । राजा । ३को नाम] ॥१११॥ वाणनी २ [नाचने स्त्री । दूती (स्त्रीपुरुषको परस्पर समाचार ओसार्ने स्त्री) । २को नाम] वाहिनी २ [नदी । सामान्य सेना । विशेष सेना[1] । ३को नाम] ह्लादिनो २ [वज्र । विजुली । २को नाम] कामिनी २ [ऐझेरु । कामदेव पूर्णभयेकी स्त्री । २को नाम] ॥११२॥ तनु २ [छाला । बोक्रो । शरीर । ३को नाम] तनु ७ [सानु=मसीनुको नाम] सूना २ [लिगलिगे । वधस्थान[2] । २को नाम] वितान ५ [यज्ञ । विस्तार । चँदुवा । ३को नाम] वितान ७ [शून्य=सन्नाटा । तुच्छ (निस्तेज=चुस्थो) । मूर्ख । ३को नाम] ॥११३॥ केतन ३ [कार्य । ध्वजा । संकेत । निमन्त्रण । ४को नाम] ब्रह्मन् ३ [वेद । चैतन्य । तपस्या । ब्रह्म । ४को नाम] ब्रह्मन् १ [ब्राह्मण । ब्रह्मा । २को नाम] ॥११४॥ गन्धन ३ [उत्साहन (सुरचाउनु) । हिंसा । छुल्याई गर्नु । ३को नाम] आतञ्चन ३ [जोरन् (दूदप्रभृति जमाउँदा हालिनेवस्तु) । वेग (लम्कनु) । तृप्तपार्नु । ३को नाम] ॥११५॥

(१) वाहिनी-भनेकी-सेना कति हो भनि जान्नलाई क्षत्रियवर्गको ८० श्लोक हेर ।
(२) गृहस्थका घरमा-,चूह्लो, सिलौटो, जाँतो प्रभृति,-गृहोपकरण, ढिकी, जलकुम्भ (गग्रेटो), यति ५ वधस्थान हुन्छन् ।

पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥ [मनु]

२६३१ व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ।
२६३२ स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥११६॥
२६३३ स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।
२६३४ अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् ॥११७॥
२६३५ उत्थानं पौरुषे तन्त्रे सन्निविष्टोद्गमेऽपि च ।
२६३६ व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥११८॥
२६३७ मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्येऽर्थदापने ।
२६३८ निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥११९॥
२६३९ निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।
२६४० व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥१२०॥
२६४१ पक्ष्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।
२६४२ तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥१२१॥

व्यञ्जन ३ [चिह्न । दाह्री-जुंघा । तिहुन् तर्कारी अचार प्रभृति भोजनोपकरण । गोप्य अङ्ग (मग-लिङ्ग) । ४को नाम] कौलीन ३ [लोकापवाद । पशु-पक्षि-सर्पहरुको जुद्ध । कुलीनको कर्म । ३को नाम] ॥११६॥ उद्यान ३ [निस्कनु (फुस्कनु) । वगैंचा । प्रयोजन (मतलव) । ३को नाम] स्थान ३ [ठाउँ । रहनु । २को नाम] देवन ३ [क्रीडा (खेल्नु) । व्यवहार । जित्नाको इच्छा । प्रकाशमान हुनु । स्तुति गर्नु । खुशी हुनु । शेखी गर्नु । सुत्नु । इच्छा गर्नु । हिड्नु । १०को नाम] ॥११७॥ उत्त्थान ३ [पुरुषार्थ (उन्नति) । तन्त्र (कुटुम्ब पोषण—घरगृहस्थी) । उठनु । ३को नाम] व्युत्त्थान ३ [रोकावट । विरुद्ध कुराको उठान । विरोधाचरण । अन्तर्मुख भयेका चित्तलाई बहिर्मुख गराउनु । ४को नाम] ॥११८॥ साधन ३ [मार्नु । मरेकाको संस्कार गर्नु । हिंड्नु । धन । धन दिलाउनु=सधाउनु=तिराउनु । कार्य सिद्ध गर्नु । मद्दत दिनु । पछि लाग्नु । पुरुषेन्द्रिय । [९को नाम] ॥११९॥ निर्यातन ३ [वैरशुद्धि (शत्रुका अपकारको साटो फेर्नु) । दिनु । नासो राखेको वस्तु त्यस्का धनीलाई बुझाइदिनु । ३को नाम] व्यसन ३ [विपत्ति । नाश । कामज दोष[1] । क्रोधजदोष[2] । ४को नाम] ॥१२०॥

---

(१) शिकार[1], जूवा[2], दिन[3]निद्रा, पर[4]दोषकीर्तन, स्त्रीलम्[5]पटता, मदिरादिन[6]शा, नृ[7]त्यगीत[8]वाद्य[9]-लम्पटता, वृथा[10]भ्रमण ।

(२) छुल्याईं[1], साहस[2] (अविचारको काम), द्रोह[3], ईर्ष्या[4], असूया[5], अर्थदूषण[6], वाक्पारुष्य[7], दण्डपारुष्य[8] ।

(१) मृगयाक्षोदिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियोमदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाटचा च कामजो दशको गणः ॥

(२) पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोष्टकः ॥ [मनु]

२६४३ अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते ।
२६४४ प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥१२२॥
२६४५ प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ।
२६४६ क्रन्दने रोदनाह्वाने वर्ष्मदेहप्रमाणयोः ॥१२३॥
२६४७ गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ।
२६४८ सन्निवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥१२४॥
२६४९ आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे ।
२६५० आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥१२५॥
२६५१ अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।
२६५२ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने ॥१२६॥
२६५३ तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ।
२६५४ समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥१२७॥
२६५५ हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ वेगिशूरौ तरस्विनौ ।
२६५६ अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गतावपि ॥१२८॥

॥ इति नान्ताः ॥

पक्ष्मन् ३ [परेला । कमलको केसर । अतिसानु-धागाप्रभृतिको अंश । ३को नाम] पर्वन् ३ [औंसी-पूर्णिमा-संक्रान्तिप्रभृति पुण्यतिथि । उत्सव । उखुप्रभृतिका आँख्ला । ३को नाम] वर्त्मन् ३ [आँखाढाक्ने-परेला उम्रेको २पट्टीको छाला । बाटो । २को नाम] ॥१२१॥ कौपीन ३ [पापकर्म । गुह्य (गोप्यअङ्ग) । लँगौटी । ३को नाम] मैथुन ३ [स्त्रीपुरुषको सम्बन्ध । सुरत । २को नाम] प्रधान ३ [परमात्मा । बुद्धि । प्रकृति(माया) । ३को नाम[1]] प्रज्ञान ३ [बुद्धि । चिह्न (पहिचान) । २को नाम] ॥१२२॥ प्रसून ३ [फूल । फल । २को नाम] निधन ३ [कुल । नाश । २को नाम] क्रन्दन ३ [रुनु । बोलाउनु (चिच्याउनु) । २को नाम] वर्ष्मन् ३ [शरीर । प्रमाण (लम्बाई-चौडाई-ऊचाई-नीचाईप्रभृति) । २को नाम] ॥१२३॥ धामन् ३ [घर । शरीर । कान्ति (तेज) । प्रताप । ४को नाम] संस्थान ३ [चौबाटो । सन्निवेश (बसाई = विन्यास) । २को नाम] लक्ष्मन् ३ [चिह्न । मुख्य । २को नाम] ॥१२४॥ आच्छादन ३ [ढाक्नु । छेक्नु । २को नाम] आराधन ३ सिद्धगर्नु । पाउनु । खुशीपार्नु । सेवागर्नु । ४को नाम] ॥१२५॥ अधिष्ठान ३ [पाङ्रो । शहर । प्रताप । रहनेठाउँ । अध्यक्षहुनु । दखलगर्नु । वस्नु । ७को नाम] रत्न ३ [हीराप्रभृति मणि । आफ्ना जातमा सर्वोत्तम । २को नाम] वन ३ [पानी । जङ्गल । २को नाम] ॥१२६॥ तलिन ३ [विरल (अलिअलि=पातलो) । अलीकति (थोरै) । २को नाम] समान ७ [असल । तुल्य । एकै । ३को नाम] पिशुन ७ [दुर्जन । छुल्याहा । २को नाम] ॥१२७॥ हीन ७, न्यून ७ [२ कम्ती । कंसल् । २का नाम] तरस्विन् ७ [वेगवान् । शूर । २को नाम] अभिपन्न ७ [अपराधगर्ने । शत्रुले पिरियेको । आपद्ग्रस्त । ३को नाम] ॥१२८॥ इति नान्ताः ॥

२६५७ कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि ।
२६५८ परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥१२९॥
२६५९ गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी ।
२६६० बाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥१३०॥
२६६१ तल्पं शय्याट्टदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।
२६६२ प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥१३१॥
२६६३ भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ।
२६६४ "कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाह्नोऽष्टमेंऽशके ॥"

॥ इति पान्ताः ॥

२६६५ रवर्णे पुंसि रेफः स्यात् कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥१३२॥

॥ इति फान्ताः ॥

२६६६ अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ।
२२६७ कम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥१३३॥
२६६८ पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।

॥ इति बान्ताः ॥

कलाप १ [गहना । मयूरको प्वांख । ठोक्रो । समुदाय । ४को नाम] परीवाप १ (परिवाप १) [परिच्छद (उपकरण=सर्जाम) । विउ रोप्नु छर्नु । मुण्डन गर्नु । जलपात्र । पानीमा राख्नु (ढड्याउनु) । ५को नाम] ॥१२९॥ गोप १ [ग्वाला । गोठको मालीक । २को नाम] वृषाकपि १ [शङ्कर । विष्णु । २को नाम] बाष्प ३ [वाफ । आँसु । २को नाम] कशिपु ५ [अन्न-वस्त्र दुवै (खानु-लाउनु २)को नाम] ॥१३०॥ तल्प ५ [खाट = पलङ् = वच्छ्यान । अटारी (कौसी) । स्वास्नी (पत्नी) । ३को नाम] विटप ५ [बुटो = झाङ् । हाँगा । २को नाम] प्राप्तरूप ७, स्वरूप ७, अभिरूप ७ [३ पण्डित । सुन्दर । २का नाम] ॥१३१॥ कच्छपी २ [कछुवा (ठोटरि)की पोथी । सरस्वतीको वीणा❀ । "कुतप १ [मृग (भेडा-च्यांग्राप्रभृति पशु)हरुका रऊँले बनेको वस्त्र । दिनका ८ भागको अन्तिम भाग । २को नाम]" ॥ इति पान्ताः ॥ रेफ १ [रेफ ('र')-को नाम] रेफ ७ [खराव = घटियाको नाम] ॥१३२॥ इति फान्ताः ॥ गन्धर्व १ [यातनाशरीर(पापको भोग गर्नाका निमित्त पाइने शरीर=लिङ्गशरीर) । घोडा । गन्धर्वदेवता । गायक (गवैया) । पशुविशेष । ५को नाम] कम्बु १ [बाला । शङ्ख । २को नाम] द्विजिह्व १ [सर्प । छुल्याहा । २को नाम] ॥१३३॥ पूर्व ७ [पूर्वतिरको

(❀) विश्वावसुनामक-गन्धर्वकी-वीणाको नाम वृहती, तुम्वुरुगन्धर्वकी-वीणाको नाम कलावती, नारदमुनिकी-वीणाको-नाम महती, सरस्वतीकी-वीणाको नाम कच्छपी, हो ।

विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्याऽथ सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥

२६६९ कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ।।१३४।।
२६७० स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।
२६७१ कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विस्रम्भः प्रणयेऽपि च ।।१३५।।
२६७२ स्याद्भेर्यां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे१ दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।
२६७३ स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ।।१३६।।
२६७४ क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।
२६७५ सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ।।१३७।।

।। इति भान्ताः ।।

२६७६ किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ प्लवङ्गमौ ।
२६७७ इच्छामनोभवौ कामौ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ।।१३८।।
२६७८ धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।
२६७९ उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ।।१३९।।

वस्तु । पहिलो=अघिल्लो । २को नाम] पूर्व १ [पूर्वज(बाबूबराज्यूहरू)को नाम] यो शब्द यो-अर्थमा पुंलिङ्गी-बहुवचनान्त छ ।। इति बान्ताः ।।

कुम्भ १ [घडा । हात्तीको गण्डस्थल। २को नाम] डिम्भ १ [बालक । मूर्ख । २को नाम] ।।१३४।। स्तम्भ १ [थाम । अकडिनु । २को नाम] शम्भु १ [ब्रह्मा । शङ्कर ।२को नाम] गर्भ १ [कोखो । माझ । गर्भ । बालक । ४को नाम] विस्रम्भ १ (विश्रम्भ १)[प्रेम। विश्वास। २को नाम]।।१३५।।दुन्दुभि १ [दुन्दुभि(कर्नाल बाजा)को नाम] दुन्दुभि २ [पासा(अर्थात् खेल्ने पाशाको २।२ फुट्टीको ३ संख्या = ६ फुट्टी अर्थात् छकडादाउ)को नाम] कुसुम्भ ३ [कुसुम (पुष्पविशेष)को नाम] कुसुम्भ १ [कमण्डलु = करुवा = झारीको नाम] ।।१३६।। नाभि १ [क्षत्रियविशेष (आग्नीध्रराजपुत्र)। मुख्यराजाको नाम] नाभि ४ [नाइटाको नाम] नाभि २ [कस्तूरीका नाभिको नाम] सुरभि २ [गाई । कामधेनु । २को नाम] सुरभि १ [वसन्तऋतु । सुगन्ध । २को नाम] सुरभि ७ [सुगन्धिवस्तुको नाम] सभा २ [सभा । सभावासीहरू । घर । ३को नाम] बल्लभ ७ [अध्यक्ष = मालीक । प्यारो । २को नाम] ।। इति भान्ताः ।। रश्मि १ [किरण । घोडाप्रभृतिको लगाम । साधारण डोरी । ३को नाम] प्लवङ्गम १ [वानर । भ्याउतो । २को नाम] काम १ [इच्छा । कामदेव । २को नाम] पराक्रम १ [पराक्रम=शौर्य=बहादुरी । उद्योग । २को नाम] ।।१३८।। धर्म १ [यमराज । सोमयज्ञगर्ने । २को नाम] धर्म ५ [न्याय = इन्साफ । स्वभाव=अग्निको दाहकत्त्वजस्तो स्थिर प्रकृति । सदाचार । पुण्य । ४को नाम] उपक्रम १ [उपायको उपयोग गरिकन कार्यको आरम्भ गर्नु । मन्त्री-सेनापतिप्रभृतिको गुप्तपरीक्षा । २को नाम] ।।१३९।।

(१) 'अक्षे=बिन्दुत्रिकद्वये' यस्तो व्याख्यागरेर टीकाकार स्वामी-मुकुट प्रभृतिले 'छकडापरिदिनाले द्रौपदी हारियिन्' यो आशयको 'दुन्दुभ्या किल तत् कृतं पतितया यद्द्रौपदी हारिता' यो उदाहरण दियेको छ ।

२६८० वणिक्पथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् ।
२६८१ नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥१४०॥
२६८२ शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः ।
२६८३ स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे ॥१४१॥
२६८४ "उष्णेऽपि घर्मश्चेष्टालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः ।"
२६८५ गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।
२६८६ क्षिन्तिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं युक्ते हिते त्रिषु ॥१४२॥
२६८७ त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ।
२६८८ ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥१४३॥
२६८९ सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ।
२६९० वामौ वल्गु प्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥१४४॥

निगम १ [बजार । बेपार । शहर । वेद । ४को नाम] नैगम ७ [नगर-निवासी । वनियाँ = व्यापारी । २को नाम] राम १ [श्रीराम—। परशुराम । बलराम । ३को र मृगविशेषको नाम] राम ७ [नीलो । राम्रो । सेतो । ३को नाम] ॥१४०॥ग्राम १ [समुदाय । गाउँ । २को नाम] ग्रामशब्दका-अगाडी 'शब्द' आदि-गरेका शब्द राखियेका छन् भनेमात्रै समुदाय-भन्ने अर्थ बुझिन्छ, खाली ग्रामशब्द राखता गाउँ भन्ने अर्थमात्र बुझिन्छ, 'शब्दको-समुदाय-भन्दा-'शब्दग्रामः', गुणको-समुदाय-भन्दा 'गुणग्रामः' हुन्छ । इत्यादि । विक्रम १ [हिडनु । पराक्रम । २को नाम] स्तोम १ [स्तुति । यज्ञ । समुदाय । ३को नाम] जिह्म ७ [बाङ्गो । अल्छी । २को नाम] ॥१४१॥ "घर्म १ [गर्मी । पसीना । २को नाम] विभ्रम १ [स्त्रीहरुको चेष्टारूपी अलङ्कार = हाउभाउ । भ्रान्ति । शोभा । विलास । ४को नाम]" गुल्म १ [गुल्मरोग=गोलाको व्यथा । स्तम्ब=गुच्छ=थुँगो=गुँथो । सेनाविशेष꙳ । ३को नाम] जामि २ [दिदी-वहिनी । कुलको स्त्री । २को नाम] क्षमा २ [पृथिवी । क्षमा=माफ। २को नाम] क्षम ३ [मुनासोव=ठीकको नाम] क्षम ७ [समर्थ । हितकारी । २को नाम] ॥१४२॥ श्याम ७ [हरियो । कालो । २को नाम] श्यामा २ [शारिवा= दूदकोसी । रात्रि । १६ वर्षकी युवति । ३को नाम] लालाम ३ ललामन् [२ पुछर । घोडाहरुका निधारको जन्मसिद्ध चिह्न=तारो । घोडाको साज । घोडा । मुख्य=श्रेष्ठ। ध्वजा । ६को नाम] ॥१४३॥ सूक्ष्म ३, अध्यात्म ३ [२ सूक्ष्म(लिङ्ग)शरीर*का नाम] सूक्ष्म ७ [मसीनु=सानुको नाम] प्रथम ७ [पहिलो । मुख्य । २को नाम] वाम ७ [राम्रो । उल्टो । देउरे । ३को नाम] अधम ७ [कम । खराव । २को नाम] ॥१४४॥

(꙳) सेनाविशेष-गुल्मको-परिचय क्षत्रियवर्गको ८० श्लोक हेरेर गर्नु-पर्दछ ।

(*) मन-बुद्धि-१० इन्द्रिय-५ प्राण, इन्का समुदायले तयार-हुने-शरीरलाई सूक्ष्म(लिङ्ग)शरीर भन्दछन् ।

२६९१ जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

॥ इति मान्ताः ॥

२६९२ तुरङ्गगरुडौ तार्क्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥१४५॥
२६९३ श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ।
२६९४ पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥१४६॥
२६९५ तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे ।
२६९६ प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥१४७॥
२६९७ रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।
२६९८ स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते ॥१४८॥
२६९९ समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।
२७०० व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥१४९॥
२७०१ अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथाऽऽपदि ।
२७०२ युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥१५०॥
२७०३ पश्चादवस्थायि बलं समवायश्च सन्नयौ ।
२७०४ संघाते सन्निवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥१५१॥

यातयाम ७ [जीर्णभयेको (थोत्रियेको) । भोगगरियेको (सुमरियेको) बासी । ३को नाम] ॥ इति मान्ताः ॥ तार्क्ष्य १ [घोडा । गरुड । २को नाम] क्षय १ [घर । अपचय (घट्नु) । २को नाम] ॥१४५॥ श्वशुर्य १ [देवर=जेठाज्यू । सालो= जेठान । २को नाम] भ्रातृव्य १ [भतीजो । शत्रु । २को नाम] पर्जन्य १ [गर्जन- लागेको मेघ । इन्द्र । २को नाम] अर्य १ [मालीक । वैश्य । २को नाम] ॥१४६॥ तिष्य १ [पुष्यनक्षत्र । कलियुग । २को नाम] पर्याय १ [मौका । पालो । समानार्थ- वाचकशब्द । ३को नाम] प्रत्यय १ [अधीन । शपथ (किरिया) । ज्ञान । पत्यार । कारण । प्वाल । व्याकरणप्रसिद्ध सुप्-तिङ् घञ्प्रभृति । ७को नाम ॥१४७॥ अनु- शय १ [लामूरीस । पछितो । २को नाम] स्थूलोच्चय १ [अलीकति । हात्तीको मध्यम (न ढीलो न चाँडो) गति । २को नाम] ॥१४८॥ समय १ [शपथ (किरिया) । आचार (चलन) । समय (काल) । सिद्धान्त (निर्णय भयेको कुरा) । मतो (धेरै- जनाले कायम गरियेको सल्लाह) । ५को नाम] अनय १ [व्यसन(कुलत) । अशुभदैव (अभाग्य) । विपत्ति । ३को नाम] ॥१४९॥ अत्यय १ [व्यतिक्रम (नटेर्नु) । दुःख । दोष । दण्ड । नाश । ५को नाम] संपराय १ [आपत्ति । लडाई । पछी आउने अवस्था । ३को नाम] पूज्य १ [ससुराको नाम] पूज्य ७ [पूजनीय(मान्य)को नाम ॥१५०॥ सन्नय १ [मुख्य सेनाको हिफाजतका निमित्त पछिपछि रहने सेना । समुदाय । २को नाम] संस्त्याय १ [संघात (एक- डफ्काहुनु = टम्समिल्नु) । फैलिनु । स्थानविशेष (चौर) । ३ को नाम] ॥ प्रणय १ [विश्वास । माग्नु । प्रेम । ३को नाम] ॥१५१॥

२७०५ विस्रम्भयाञ्चा प्रेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।
२७०६ विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥१५२॥
२७०७ निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः ।
२७०८ प्रायो भूम्न्यन्तगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥१५३॥
२७०९ रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ।
२७१० वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥१५४॥
२७११ धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।
२७१२ कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकाऽपि च ॥१५५॥
२७१३ वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः ।
२७१४ आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ॥१५६॥
२७१५ उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।
२७१६ छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥१५७॥
२७१७ कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने ।
२७१८ कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥१५८॥

समुच्छ्रय १ [विरोध । ऊँचाई । २को नाम] विषय १ [जानियेको वस्तु । रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्द ई ५ गुण । देश । ३को नाम] ॥१५२॥ कषाय ५ [क्वाथको रस । टर्रोरस । अङ्गराग (बुकुवा) । ३को नाम] कषाय ७ [टर्रोवस्तुको नाम] प्रतिश्रय १ [सभा । आश्रय । अङ्गीकार (कबोल) । ३को नाम] प्राय १ [बहुधा । प्राण परित्याग हुने कामविशेष (अनशन) । २को नाम] 'प्रायेण शूरा ईक्ष्यन्ते नरा गोरक्षदेशजाः' (गोर्खाली मानिसहरू प्रायः (बहुधा) शूर देखिन्छन्) । 'न दृष्टा जानकी देवी क्वचित् प्रायमुपास्महे' (सीताजी कहीं देखिईनन्, प्रायोपवेश गरौं = अनशन गरेर प्राण छाडौं) । मन्यु १ [दिग्दारी । यज्ञ । क्रोध । ३को नाम] ॥१५३॥ गुह्य ३ [एकान्त । गोप्यअङ्ग । २को नाम] सत्य ३ [शपथ (किरिया) । साँचो (सत्य) । २को नाम] सत्य ७ [सत्यवाला (सत्य-वादी, सत्यकारी प्रभृति)को नाम] वीर्य ३ [बल । प्रताप । शुक्र । ३को नाम] द्रव्य ३ [लिङ्गसंख्याहुने वस्तु (सत्त्व) । तर्कप्रसिद्ध पृथिव्यादि ९ । वस्तुमात्र । दौलत । ४को नाम] ॥१५४॥ धिष्ण्य ३ [स्थान (ठाउँ) । घर । नक्षत्र । अग्नि । ४को नाम] भाग्य ३ [भाग्य(ऐश्वर्य) । शुभाशुभ-प्राक्तनकर्म=नसीब । २को नाम] गाङ्गेय ३ [कसेरु (मोथेको भेद) । सुवर्ण । २को नाम] विशल्या २ [दन्ती (अजैपाल) । अग्निशिखा (गुनेमधुरो) । गुर्जो । निशोथ । ४को नाम] ॥१५५॥ वृषाकपायी २ [लक्ष्मी । पार्वती । २को नाम] अभिख्या २ [नाम (नाउँ) । शोभा । २को नाम] क्रिया २ [प्रारम्भ । प्रायश्चित्त । शिक्षा (सिकाउनु) । पूजा । निर्णय । उपाय । काम । चेष्टा (शरीरका अङ्गचालनादि) । चिकित्सा (रोगनिवारणकर्म) । ९को नाम] ॥१५६॥ छाया २ [सूर्यकी कनिष्ठ पत्नी । कान्ति । प्रतिबिम्ब । छहारी । ४को नाम] ॥१५७॥ कक्ष्या २ [कक्षा (ढोका = डेवढी) । कर्दनी (कन्दनी = कमरपेटी) । हात्तिको

२७१९ जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च ।
२७२० गर्ह्याधीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥१५९॥
२७२१ आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्वपि ।
२७२२ रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि वदान्यो वल्गुवागपि ॥१६०॥
२७२३ न्याय्येऽपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सौमदैवते ।

॥ इति यान्ताः ॥

२७२४ निवहावसरौ वारौ सँस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥१६१॥
२७२५ गुरू गीर्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ।
२७२६ प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविङ्गिताकृती ॥१६२॥
२७२७ किंशारू सस्यशूकेषू मरू धन्वधराधरौ ।
२७२८ अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥१६३॥
२७२९ ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ।
२७३० प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणा अस्राः कचा अपि ॥१६४॥

मध्यभाग कस्ने डोरी । दर्जा । ४को नाम] कृत्या २ [काम । ऋषिमुनिहरुले-क्रोधका समयमा-पैदागराइने-संहारकारिणी देवी । २को नाम] कृत्य ७ [गर्नुपर्ने । भेद्य (धन-भयप्रभृतिले भेद (फूट) गराइने) । २को नाम] ॥१५८॥

जन्य ३ [लोकापवाद । लडाई । २को नाम] जघन्य ७ [पछिल्लो । घटिया (चुत्थो) । ३को नाम] वक्तव्य ७ [निन्दागर्नलायकको । अधीन (अह्राइने) । बोल्नुपर्ने । ३को नाम] कल्य ७ [सज्ज (तय्यार) । निरोगी । शुभवचनवक्ता । ३को नाम] कल्या २ [शुभवचनको नाम] कल्य ३ [प्रातः-कालको नाम] ॥१५९॥ अर्थ्य ७ [बुद्धिमान् । अर्थले युक्त भयेको । प्रार्थना गरिन लायक । ३को नाम] पुण्य ७ [राम्रो । पवित्र । २को नाम] पुण्य ३ [धर्मको नाम] रूप्य ७ [असलरूप हुनेको नाम] रूप्य ३ [रुपियाको नाम] वदान्य ७ [मीठोबोल्ने । महादाता । २को नाम] ॥१६०॥ मध्य ७ [ठिक्कैको । मुनासीव । २को नाम] मध्य ५ [कम्मर । माझ । २को नाम] सौम्य ७ [राम्रो । चन्द्रमा देवता भयेको रजतादि वस्तु । २को नाम] ॥ इति यान्ताः ॥ वार १ [समुदाय । दिन (रविवार-सोमवार प्रभृति) । अवसर (पालो) । ३को नाम] संस्तर १ [पत्थर । यज्ञ । २को नाम] ॥१६१॥ गुरु १ [बृहस्पति । वावूप्रभृति-पूज्यजन । गुरु । ३को नाम] गुरु ७ [गह्रौं । ठुलो । २को नाम] द्वापर १ [द्वापरयुग । सन्देह । २को नाम] प्रकार १ [भेद (विशेष = फरक) । तुल्यता । २को नाम] 'इक्षुप्रकारः पुण्ड्रकः' (पुण्ड्रक (गेंवरा) उखुको भेद हो) । 'मर्कटप्रकारोऽयंबटुः' (यो ठीटो बानरजस्तो (चक्चके) छ) । आकार १ [चेष्टा (छाँट) । अड्नुवार । २को नाम] ॥१६२॥ किंशारु १ [धानजउप्रभृतिको टुँडो । बाण । २को नाम] मरु १ [मरु (पानी नहुने) देश । पर्वत । २को नाम] अद्रि १ [वृक्ष । पर्वत । सूर्य । ३को नाम] पयोधर १ [स्त्रीको स्तन । मेघ । २को नाम] ॥१६३॥ वृत्र १ [अन्धकार । शत्रु ।

२७३१ अजातश्रृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूबरौ ।
२७३२ स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥१६५॥
२७३३ मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ।
२७३४ कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥१६६॥
२७३५ वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि ।
२७३६ मखेषु यूपखण्डेऽपि स्वरुर्गुह्योऽप्यवस्करः ॥१६७॥
२७३७ आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।
२७३८ अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संहननेऽपि च ॥१६८॥
२७३९ स्याज्जङ्गमेपरीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ।
२७४० विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥१६९॥
२७४१ द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।
२७४२ विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु ॥१७०॥

वृत्रासुर । ३को नाम] कर १ [कर (मालपोत = तिरान) । हात । किरण । ३को नाम] प्रदर १ [फाट्नु=चिरिनु । स्त्रीको प्रदररोग । बाण । ३को नाम] अस्र १ [केश (रऊँ) । कोण (कुना) । २को नाम] ॥१६४॥

तूबर १ [वेलाभयेपछि-पनि-सिङ्-नआउने गोरु । जवानीमा-पनि-दारीजुँघा-नआउने (गोयाँमरु) मनुष्य । २को नाम] रै ४ [धन । सुवर्ण । २को नाम] परिकर १ [सर्जाम । पलँग । परिवार । कुनै काममा कम्मर कस्नु । तयार हुनु । ५को नाम] ॥१६५॥ तार १ [मोतीको निर्मलता(निर्मल मोती)को नाम] तार ७ [अतिऊँचाको नाम] तार ३ [चाँदीको नाम] शार १ [वायुको नाम] शार ७ [चित्रवर्ण हुने(छिर्बिरे)वस्तुको नाम] संगर १ [प्रतिज्ञा । लडाई । मतो गर्नु । आपत्ति । ४को नाम] ॥१६६॥ मन्त्र १ वेंदको कण्डिका । मन्त्र । सल्लाह । ३को नाम] मित्र १ [सूर्यको नाम] मित्र ३ [मित्र (दोस्त)[१]को नाम] स्वरु १ [यज्ञको यूप (मौलो) ताछता आयेको पहिलो चोइटो । वज्र । २को नाम] अवस्कर १ [भग-लिङ्ग । विष्ठा । २को नाम] ॥१६७॥ आडम्बर १ [वाजाहरुको ठूला आवाज । हात्तीको चीत्कार । ढाँचा । ३को नाम] अभिहार १ [चढाई गर्नु । चोर्नु । तयार हुनु । ३को नाम] ॥१६८॥ परीवार १ [नौकर-चाकर । जहानवच्चा । तरवार-खुकुरी प्रभृतिको दाप । ३को नाम] विष्टर १ [वृक्ष । २५ कुश एकत्रगरेर टुप्पामा ग्रन्थि पारेको कुशमुष्टि । पिरुका-मृगचर्म प्रभृति आसन । ३को नाम] ॥१६९॥ प्रतीहार १ (प्रतिहार १) [ढोका । ढोके । २को नाम] प्रती(प्रति)हारी २ [ढोकेको नाम] पुरुषढोकेलाई-कहे-पनि प्रति(ती)हारी-

(१) मितेरी लायेरमात्रै मित्र हुने होइन, स्नेह गर्ने, बढाउने, खुशी पार्ने, रक्षा गर्ने, कदर गर्ने, आफुदेखी खुशी हुने—लाई मित्र भन्नु पर्दछ ।
मित्रं मिदेर्नन्दतेः प्रीयतेर्वा संत्रायतेर्मिनुतेर्मोदतेर्वा [भारत. कर्ण. अ. ४२]

२७४३ सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।
२७४४ दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥१७१॥
२७४५ महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुंनपुंसकम् ।
२७४६ मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयो स्त्रिषु ॥१७२॥
२७४७ देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ।
२७४८ वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥१७३॥
२७४९ ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।
२७५० यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशु वाजिषु ॥१७४॥
२७५१ शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।
२७५२ शर्करा कर्परांशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥१७५॥
२७५३ इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्तन्द्री निन्द्राप्रमीलयोः ।
२७५४ धात्री स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥१७६॥

शब्द स्त्रीलिङ्गमा रहेको देखिन्छ ॥ बभ्रु १ [न्याउरे-मूसो । विष्णु । २को नाम] बभ्रु ७ [घेरै । कैलो । २को नाम] सार १ [बल । स्थिरांश (चुरोजस्तो वलिष्ठ भाग-सारांश निचोड = ग्राह्य अंश । २को नाम] 'सारस्त्वदीयः सर्वलोकातिगामी' (तिम्रो बल सर्वजगल्लङ्घनकारी (सर्वश्रेष्ठ) छ) । सार ३ [मुनासीवको नाम] 'सारं ब्रूषेऽधीतकौटिल्यशास्त्रः' (नीतिशास्त्र पढने तिमी मुनासीव भन्दछौ) । सार ७ [श्रेष्ठको नाम] 'सारस्त्वमसि संसारे सारस्वतकृपाजुषाम्' (सरस्वतीको कृपा पाउने (विद्वान्)हरूका मध्यमा यो संसारमा तिमी श्रेष्ठ छौ) इत्यादि । दुरोदर १ [द्यूतकार (जूवाको खाल थाप्ने) । थपनी । २को नाम] दुरोदर ३ [जूवाको नाम] ॥१७१॥ कान्तार ५ [ठूलोजङ्गल (झाडी) । दुर्गम-वाटो । २को नाम] मत्सर १ [अर्काको भलो देखीनसकनुको नाम] मत्सर ७ [अर्काको भलो नसहने व्यक्ति । कृपण (कंजूस) । २को नाम] ॥१७२॥ वर १ [वर (देवताहरूसित मागिने चीज)को नाम] वर ३ [मनाक्प्रिय (क्यहि असल, बरु)को नाम] वर ७ [श्रेष्ठको नाम] 'वरं म्रियेय समरे ननमेयमरेः पुरः' (वरु लडाईमा मरुला, शत्रुका अगाडी झुक्ने छैन)॥ करीर ५ [वाँसको अङ्कुर = तामाको नाम] करीर १ [कणेरवृक्ष । घडा । २को नाम] ॥१७३॥ प्रतिसर १ [सैन्यका पश्चाद्भागको नाम] प्रतिसर ५ [हस्तसूत्र (हातमा बाँध्ने डोर)को नाम] हरि १ [यमराज । वायु । इन्द्र । चन्द्र । सूर्य । विष्णु । सिंह । किरण । घोडा । सुगा । सर्प । वानर । भ्याउतो । कैलोवर्ण । १४को नाम] हरि ७ [कैलोवर्णहुने वस्तुको नाम] शर्करा २ [बालुवा । कंकड । खवटा । सख्खर । ४को नाम] यात्रा २ [यापन (गुज्रान्) । हिड्नु । देवताको उत्सव (जात्रा) । ३को नाम] ॥१७४॥ १७५॥ इरा २ [भूमि । वाणी । मदिरा । जल । ४को नाम] तन्द्री २ (तन्द्रि २) [तन्द्रा । निद्रा । २को नाम] धात्री २ [धाई । पृथिवी । अमलावृक्ष । ३को नाम] ॥१७६॥

२७५५ क्षुद्रा व्यङ्गचा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ।
२७५६ त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्रो मात्रा परिच्छदे ॥१७७॥
२७५७ अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्र्येऽवधारणे ।
२७५८ आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणि भार्ययोः ॥१७८॥
२७५९ योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ।
२७६० निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥
२७६१ स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।
२७६२ मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नाम्नि च ॥१८०॥
२७६३ सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।
२७६४ अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥१८१॥
२७६५ चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ।
२७६६ स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ॥१८२॥
२७६७ गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।
२७६८ पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥१८३॥

क्षुद्रा २ [अङ्गभङ्ग भयेकी स्त्री । नटी । वेश्या । मौरी । कण्टकारी (ठुलोविही) । ५को नाम] क्षुद्र ७ [क्रूर (निर्दय) । कङ्गाल । सानु । ३को नाम] मात्रा २ [परिच्छद (सानूवान्) । थोरै । एकपटकमा खाइने लाइने औषधिको प्रमाण । ३को नाम] मात्र ३ [समग्रता (सबै) । निश्चय । २को नाम] 'प्राणिमात्रं मरिष्यति' (सबै प्राणी मर्नेछ) 'दुग्धमात्रं पिबन् आसीत्' (दूधमात्रै पिउन लागेको थियो) । चित्र ३ [तस्वीर । आश्चर्य । २को नाम] चित्र ७ [अनेकतरहको । आश्चर्यकारक । २को नाम] कलत्र ३ [कटी । भार्या (स्त्री) । २को नाम] ॥१७८॥पात्र ३ [योग्य (सत्पात्र) । भाँडा । नदीहरुका वारीपारीको माझ (पाट) । ३को नाम] पत्र ३ [वाहन । पखेटा । पात । चिट्ठीपत्र । कागज । ५को नाम] शास्त्र ३ [आज्ञा । ग्रन्थ (शास्त्र) । २को नाम] शस्त्र ३ [हथियार । फलाम । २को नाम] ॥१७९॥ नेत्र ३ [वृक्षहरुको जरा । वस्त्र । आँखा । ३को नाम] क्षेत्र ३ [स्वास्नी । शरीर । खेत । ३को नाम] पोत्र ३ [सुङुर-वँदेलको मुखाग्र भाग (थुतुनु) । हलाको टुप्पो । २को नाम] गोत्र ३ [नाउँ । गोत्र । २को नाम] ॥१८०॥ सत्र ३ [वस्त्र । यज्ञ । सदावर्त । वन । ४को नाम] अजिर ३ [रूप-रस प्रभृति विषय । शरीर । आँगन । ३को नाम] अम्बर ३ [आकाश । वस्त्र । २को नाम] ॥१८१॥ चक्र ३ [राज्य । चक्र । राजपरिवार । भुँवरी । ४को नाम] अक्षर ३ [मुक्ति । क-ख प्रभृति वर्ण । २को नाम] अक्षर ७ [नाश नहुनेको नाम] क्षीर ३ [दूध । पानी । २को नाम] भूरि ३ [सुवर्णको नाम] भूरि ७ [धेरैको नाम] चन्द्र १ [चन्द्रमा । कपूर । २को नाम] गोपुर ३ [शहरको मूल ढोका । साधारण ढोका । २को नाम] ॥१८२॥ गह्वर ३ [गुफा । दम्भ (अरुलाई देखायेर ठग्न गरेको धर्म) । २को नाम] उपह्वर ३ [एकान्त । समीप । २को नाम] अग्र ३ [अघिल्-

२७६९ मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।
२७७० दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥१८४॥
२७७१ तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।
२७७२ औशीरश्चामरे दण्डेऽप्यौशीरे शयनासने ॥१८५॥
२७७३ पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।
२७७४ व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥१८६॥
२७७५ अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।
२७७६ छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥१८७॥

तिर । बढता । माथी । टुप्पो । ४को नाम] पुर ३ [घर । शहर । शरीर । ३को नाम] ॥१८३॥

मन्दिर ३ [घर । देवगृह (मन्दिर) । शहर । ३को नाम] राष्ट्र ५ [देश । उपद्रव । २को नाम] दर ५ [डर । खाल्डो । २को नाम] दर ३ [अलि-अलि (मन्द)को नाम] 'दराऽऽदराभ्यां दरकम्पिनी पपे' यहाँ 'दरकम्पिनी' यो पदको 'डरले हल्लने, अलिअलि हल्लने' ई दुवै अर्थ हुन् । वज्र ५ [हीरा । वज्र । २को नाम] ॥१८४॥ तन्त्र ३ [प्रधान (मुख्य) । सिद्धान्त (निर्णय गरियेको) । जोलाहा (लुगाबुन्ने) । सर्जाम् । कुटुम्ब कृत्य (जहानवच्चा पाल्ने प्रवन्ध) । उभयार्थ निष्पादन (एकक्रियाले २।३ काम सिद्ध गर्नु) ५को नाम] औशीर १ [चमरका डाँठको नाम] औशीर ३ [वछ्यान-आसन दुवैको १ नाम(*)] ॥१८५॥ पुष्कर ३ [हाथीका सूँडको टुप्पो । वाजाको अग्रभाग (वजाइने ठाउँ) । जल । आकाश । तरवार-खुकुरी-प्रभृतिको फल (मध्यभाग) । कमल । पुष्कर नामक तीर्थ । कूट (वनौषधिविशेष) । ८को नाम] ॥१८६॥ अन्तर ३ [अवकाश[1] (ठाउँ) । अवधि[2] (म्याद = मियाद) । व्यवधान[3] (छेकिनु) । भेद[4] (फरक) । तादर्थ्य[5] (निमित्तता) । छिद्र[6] (गोपनीयकुरा = भ्वाङ) । विना[7] (बाहेक) । अवसर[8] (मौका) । मध्य[9] (माझ) अन्तरात्मा[10] (आत्मा) । १०को नाम] ई १०लाई कहँदा अन्तरशब्द क्लीबलिङ्गमा रहन्छ । जस्तै—'नास्त्यन्तरं[1] क्वेह तिष्ठाससि त्वम्' (ठाउँ छैन, यहाँ, कहाँ तिमी वस्न चाहन्छौ ?) 'मासान्तरे[2] प्रतिदातास्मि नूनम्' (१ महिनाको मियादमा पक्का फिर्ता दिनेछु) । 'उकारस्य न यण् तत्राच्यन्तरं[3] धस्य वर्तते' (सुधी उपास्य यहाँ सुकाउकारको यण् हुँदैन, अच्पर हुनामा धकारको व्यवधान छ) । 'यदन्तरं[4] सर्षपशैलराजयोः स्तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च' (सस्यूँ र सुमेरु पर्वतको जो फरक छ, त्यही फरक तेरो र रामजीको छ) । 'त्वदन्तरेणैव[5]

(*) औशीर शब्दको सुत्नु र वस्नु ई २ क्रियारूप अर्थ कहीँ देखियेका छैनन् । वछ्यान र आसन (ओढना-विस्तरा) दुवैलाई भन्दा औशीर शब्दको प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

"राजाभिधानाक्षरमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न कस्य भीतिः"

(राजाका नामका-अक्षरले छाप लागेको त्यो औशीर (विस्तरा-आसन प्रभृति मालताल) देखेर कस्लाई डर लाग्दैन ?) भनि अनेकार्थकैरवाकरकौमुदीमा उदाहरण दियेको छ ।

२७७७ मुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् ।
२७७८ शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥१८८॥
२७७९ गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ।
२७८० जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥१८९॥
२७८१ अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।
२७८२ उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥१९०॥
२७८३ एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ।
२७८४ स्वादुप्रियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥१९१॥

ऋणं ममैतत्' (मेरो यो ऋण तिम्रै निंतीले लागेको हो) । 'शत्रूणामन्तरं[६] विद्धि तेन स्यात् सुकरो जयः' (शत्रुको छिद्र बुझ, त्यस्ले विजय सुकर (सजिलैसँग गर्न शकिने हुन्छ) । 'यत्नेमन्तरसेवत्त्वं सत्त्वरं रत्नमिच्छसि ?' (विनाप्रयत्नै चाँडे रत्न चाहन्छौ ?) 'प्रतीक्षस्वान्तरं[८] विद्वन् !' (पण्डितजी ! मौका पर्खनु होस्) । 'आवयोरन्तरे[९] गिरिः' (हामी २ जनाका माझमा पहाड छ) । 'अन्तरे[१०] मन आधेहि' (आत्मामा मन अडचाउ) । इत्यादि । अन्तर ७ [लाउन[१] (पहिरन) लायक । आपस्त[२] । बाहिरको[३] । तुल्य[४] । ४को नाम] ई ४लाई कहँदा अन्तरशब्द विशेष्यनिघ्न छ । 'अन्तरे[१] शाटका एते प्रिये ! तुभ्यं मयाऽऽहृताः' (प्यारी ! तिम्रा निंती ई पहिरनलायकका शाडी मैले ल्यायें) । 'अन्तरा[२] एव सकला जना यद्यन्तरो[२] हरिः' (हरि आपस्त छन् भने सबैजना आपस्तै छन्) । 'अन्त्यजानां हि केषां चिदवर्तन्ताऽन्तरे[३] गृहाः' (कुनै शूद्रका घर (शहरका) बाहिर थिये) । 'तवान्तरो[४] भविता बालकोऽयम्' (यो लडका तिम्रो तुल्य हुनेछ) इत्यादि ॥१८७॥

पिठर ३ [मोथेको नाम] पिठर १ [कसौडोको (ताउलो-तसला प्रभृति भातपकाउने भाँडाको समेत) नाम] नागर ३ [ठुलोकसेरु (माथेविशेष) । सूठो । २को नाम] शार्वर ३ [गाढ अन्धकारको नाम] शार्वर ७ [घातक (हिंसक) । रात्रिसम्बन्धि वस्तु । २को नाम] ॥१८८॥ गौर ७ [रातो । सेतो । पहेंलो । ३को नाम] अरुष्कर १ [भलायो(वृक्षविशेष)को नाम] अरुष्कर ७ [घाउ लाइदिने (घाइते पार्ने)को नाम] जठर ७ [साह्राको नाम] जठर ५ [पेटको नाम] अधर ७ [तल्लो(ऊँधो रहने)को नाम] अधर १ [तल्लो ओठको नाम] ॥१८९॥ एकाग्र ७ [व्याकुलता कत्ति नभयेको । एकाग्र (एकसूर भयेको) । २को नाम] व्यग्र ७ [कुनै काममा तत्पर भयेर लागेको । व्याकुल भयेको । २को नाम] उत्तर ७ [माथिल्लो । उत्तरतर्फको । श्रेष्ठ । ३को नाम] उत्तर ३ [उत्तर (जवाफ)को नाम] अनुत्तर ७ [तल्लो । उत्तरतर्फवाहेकको । खराव । सवभन्दा श्रेष्ठ । ४को नाम] ॥१९०॥ पर ७ [टाढा । पराई । श्रेष्ठ । शत्रु । ४को नाम] मधुर ७ [मीठो (स्वादिष्ट) । गुलियो । प्यारो । ३को नाम] क्रूर ७ [साह्रो । निर्दय (निष्ठुर) । २को नाम] ॥१९१॥

२७८५ उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्य नीचयोः ।
२७८६ मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः ॥१९२॥

॥ इति रान्ताः ॥

२७८७ चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।
२७८८ द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥१९३॥
२७८९ कृतान्ताऽनेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।
२७९० स्यात् कुरङ्गेऽपि कमलः प्रावारेऽपि च कम्बलः ॥१९४॥
२७९१ करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।
२७९२ स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥१९५॥
२७९३ वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।
२७९४ भेद्यलिङ्गः शठेव्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥१९६॥
२७९५ मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ।
२७९६ शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्त्र्यश्र्यङ्कपंक्तिषु ॥१९७॥
२७९७ कला शिल्पे कालभेदेऽप्याली सख्यावली अपि ।
२७९८ अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥१९८॥

उदार ७ [दाता । ठूलो । २को नाम] इतर ७ [अर्को । नीच (चुत्थो) । २को नाम] स्वैर ७ [जुम्सो । स्वच्छन्द (आफुसुखी) । २को नाम] शुभ्र ७ [उज्यालो (चहकीलो) । सेतो । २को नाम] ॥१९२॥ इति रान्ताः ॥ मौलि ४ [शिखा । किरीट (मुकुट = शिरपेच) । शिर । चुल्ठो । ४को नाम] पीलु १ [दाँते-ओखर । हात्ती । बाण । फूल । परमाणु । ५को नाम] ॥१९३॥ काल १ [यमराज । कालोवर्ण । समय (काल) । मृत्यु । ४को नाम] काल ७ [कालो वस्तुको नाम] कलि १ [झगरा । कलियुग । २को नाम] कमल १ [हरिण(मृग)को नाम] कमल ३ कमल । पानी । २को नाम] कम्बल १ [प्रावार (दोपट्टा, पछ्यौरा, दोलाजी प्रभृति ओढने) । पाखी = राडो = रगप्रभृति ऊनावस्त्र । २का नाम] ॥१९४॥ बलि १ [कर (मालपोत = तिरान) । पूजासामग्री । बलि (देवताप्रीत्यर्थ पशुबध) । ३को नाम] बलि २ [प्राणिका शरीरमा पर्ने मुजा चाउरी = लुँदा प्रभृतिको नाम] बल ३ [मोटयाइँ । ताकत । फौज । ३का नाम] बल १ [काग । बलभद्र । २को नाम] ॥१९५॥ वातूल १ (वातुल १) [हुरी (आँधिविहारा)को नाम] वातूल ७ (वातुल ७) [वातकारक (वादा गर्ने) वस्तु वर्दास्त गर्न नशक्नेको नाम] व्याल ७ [दुष्ट(वदमाश)को नाम] व्याल १ [वाघ-भालू प्रभृति नग्रावाला खुट्टाहुने जानवर । सर्प । २को नाम] ॥१९६॥ मल । (काट) । पाप । विष्ठा । ३को नाम] शूल ५ [शूलरोग । त्रिशूल । २को नाम] कील ४ [कीलो (पशुबन्धन काष्ठ) । अग्निको ज्वाला । २को नाम] पालि २ [कोण (कुना) । काख । चिह्न । पङ्क्ति (लहर) । ४को नाम] ॥१९७॥ कला २ [शिल्प (सीप) । कालविशेष (३० काष्ठा) । चन्द्रको

२७९९ बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।
२८०० लीला विलासक्रिययोरुपला शर्कराऽपि च ॥१९९॥
२८०१ शोणितेऽम्भसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ।
२८०२ जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकेष्वपि ॥२००॥
२८०३ शीलं स्वभावे सद्‌वृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् ।
२८०४ छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥२०१॥
२८०५ अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चामिषे पलम् ।
२८०६ और्वानलेऽपि पातालं चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥२०२॥
२८०७ कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ।
२८०८ निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥२०३॥

अंशविशेष (सोह्रौं हिस्सा)। सामान्य हिस्सा (भाग)। ४को नाम] आलि २ [सँगिनी । पङ्क्ति = लहर । २को नाम] वेला २ [समुद्रका जलको वृद्धि (जुहार = भाटा)। समय (वेला)। मर्यादा (हद = सीमा)। तोर । ४को नाम] ॥१९८॥

बहुला २ [कृत्तिका नक्षत्र । गाई । २को नाम] बहुल १ [अग्निको नाम] बहुल ७ [काला । धेरै । २को नाम] कृत्तिका-नक्षत्रलाई कहँदा वहुलाशब्द स्त्रीलिङ्गी बहुवचनान्तै रहन्छ, कृत्तिका ६ छन्॥ लीला २ [विलास (शृङ्गाररसका-विहार)। लहडको काम । २को नाम] उपला २ [शर्करा (चिनी,मिश्री)को नाम] उपल १ [पत्थर (ढुङ्गा)को नाम] ॥१९९॥ कीलाल ३ [रगत । पानी । २को नाम] मूल ३ [पहिलो । मुख्य । जरो । मूलनक्षत्र । प्रमाण । ५को नाम] जाल ३ [समूह । जाल । आँखीझ्याल । कोपिला । झेल । ५को नाम] ॥२००॥ शील ३ [स्वभाव । सद्‌वृत्त (असल चालचलन)। २को नाम] फल ३ [फल्ने चीज (आँपकटहर-धान-जउ प्रभृति)। केवल अन्नबाहेक फल । कामको फायदा । ३को नाम] पटल ३ [छानु । नेत्रको रोगविशेष (नेत्रको दर्शनशक्ति हटाइदिने वादल प्रभृति)। २को नाम] पटल ६ [समूहको नाम] ॥२०१॥ तल ३ [तल्लो भाग । स्वरूप । २को नाम] 'मिमीते पश्य मार्जारः शयनीय तले स्थितः' (हेर खाटमनी वसेको विरालो म्याउँम्याउँ गरि कराउँछ) यहाँ तलशब्दको अर्थ 'तलतिर-मन्तिर' हो । 'नभस्तलेऽलीयत होमधूमः' (होमको धुवाँ आकाशमा विलायो) यहाँ तलशब्दले आकाशैलाई बुझाउँछ, अर्थात् तलशब्दले आफ्ना पूर्ववर्ती पदको अर्थमात्र वुझाउँछ, विशेष अर्थ बुझाउदैन, जस्तै पृथ्वीतल भन्नु र पृथ्वी भन्नुमा अर्थको फरक हुदैन तर तत्व शब्द स्वरूपार्थक छ भनेर यथाभावी प्रयोग गर्न हुदैन, शिष्टहरूको अनुसरण गर्नुपर्छ ॥ पल ३ [मासु । परिमाणविशेष (४ कर्ष)। २को नाम] पाताल ३ [वडवाग्नि (समुद्राग्नि)। पाताल (पत्ताल)। २को नाम] चेल ३ (चैल ३) [वस्त्रको नाम] चेल ७ (चैल ७) [अधम (चुत्था)को नाम] ॥२०२॥ कुकूल ३ [कीलाले = काँढाले व्याप्त भयेका खाल्डाको नाम] कुकूल १ [भूसका आगाको नाम] केवल ३ [निर्णय गरियेका(फगत)को नाम] 'केवलं तमसि तस्य विकासः' (फगत अन्धकारमा मात्रै त्यस्को प्रकाश छ) यहाँ प्रकाशको निर्णय

२८०९ पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।
२८१० प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥२०४॥
२८११ करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः ।
२८१२ मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्याल्लोलश्चल सतृष्णयोः ॥२०५॥

॥ इति लान्ताः ॥

२८१३ दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ ।
२८१४ मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥२०६॥
२८१५ अवयः शैलमेषार्का आज्ञाऽऽह्वानाऽध्वरा हवाः ।
२८१६ भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥२०७॥
२८१७ स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।
२८१८ अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥२०८॥
२८१९ उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः ।
२८२० अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥२०९॥

अन्धकारमा वुझिन्छ॥ केवल ७ [यौटा (एक्लो)। सवै। २को नाम] 'केवलः कथमृच्छसि' (एक्लै कसरि जान्छौ ?)। 'केवला अबलाः पश्यन् जननीरिव निर्ययौ' (सबै स्त्रीलाई आमाजस्तै देख्तोछदो निस्कँदोभयो) ॥२०३॥

कुशल ३ [सामर्थ्य । क्षेमकुशल । पुण्य । ३को नाम] कुशल ७ [सिपालुको नाम] प्रवाल ५ [अङ्कुर (टूसा)। वीणाको नाल। मूगा। ३को नाम] स्थूल ७ [ठूलो । मूर्ख । २को नाम]॥२०४॥ कराल ७ [दन्तुर (दाँत नमिलेका ऊचा नीचा हुने = छ्वाँके । अग्लो। २को नाम] पेशल ७ [राम्रो । सिपालु । २को नाम] बाल ७ [मूर्ख। बालक। २को नाम] लोल ७ [चञ्चल। तृष्णा गर्ने (लोभी)। २को नाम]॥ इति लान्ताः ॥२०५॥ दव १, दाव १ [२ डढेलो। वन। २का नाम] भव १ [जन्म (उत्पत्ति)। शङ्करजी। २को नाम] सचिव १ [मन्त्री। सहाय। २को नाम] धव १ [पति (पोई)। धयाँरो। नर (भाले)। ३को नाम] ॥२०६॥ अवि १ [पर्वत । भेडा। सूर्य। ३को नाम] हव १ [आज्ञा। आह्वान (बोलाहट)। यज्ञ। ३को नाम] भाव १ [सत्ता (प्रकृतिबाट हुने बोधमा प्रकारतया वुझिने वस्तु)। स्वभाव। आशय। चेष्टा। आत्मा। जन्म। सद्वस्तु। ६को नाम] ॥२०७॥ प्रसव १ [उत्पत्ति। फल। फूल। गर्भमोचन (वियाउनु)। ४को नाम] निह्नव १ [अविश्वास (अपत्यार)। ढाँटनु। छलकपट। ३को नाम] ॥२०८॥ उत्सव १ [घमण्ड। रीस। इच्छाको दौड=लामू इच्छा। उत्सव। ४को नाम] अनुभाव १ [प्रभाव (प्रताप)। सज्जनका बुद्धिले गरियेको निर्णय। रति-प्रभृति नाट्यवर्गोत्कट भावलाई वुझाउने भ्रूविक्षेपादि चेष्टा-विशेष। ३को नाम]॥२०९॥

२८२१ स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।
२८२२ शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥२१०॥
२८२३ ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।
२८२४ स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥२११॥
२८२५ स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ।
२८२६ शिवा गौरीफेरवयोर्द्वन्द्वं कलह युग्मयोः ॥२१२॥
२८२७ द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वमस्त्री तु जन्तुषु ।
२८२८ क्लीबं नपुंसकं षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥२१३॥

॥ इति वान्ताः ॥

२८२९ द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।
२८३० द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥२१४॥
२८३१ रहः प्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ।
२८३२ कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥२१५॥

प्रभव १ [जन्महेतु (उत्पत्तिकारण) । पहिले जानिने ठाउँ । २को नाम] दारिद्र्यप्रभवं दुःखम् (दुःखको जन्मदाता दारिद्र्य हो) । हिमगिरि-र्गङ्गायाः प्रभवः (हिमालयपर्वत गङ्गाजीको आद्योपलब्धिस्थान (पहिलो ज्ञानको ठाउ) हो, अर्थात् गङ्गाजी हिमालयमा पहिले जानियेर अन्यत्र पछि जानिने भयेकी हुन्) ॥ पारशव १ [शूद्रजातकी स्त्रीमा ब्राह्मणवाट जन्मेको छोरो । वञ्चरो । २को नाम] ॥२१०॥ ध्रुव १ [ध्रुवताराको नाम] ध्रुव ३ [निश्चितको नाम] ध्रुव ७ [शाश्वत (हमेशारहने = अविनाशी)को नाम] स्व १ [ज्ञाति (वान्धव) । आफु । २को नाम] ई २ अर्थमध्यमा पछिल्लो-अर्थ (आफु)लाई-कहँदा स्वशब्द सर्वनाम-संज्ञक हुन्छ ॥ अघिल्लो अर्थ (ज्ञाति)लाई कहँदा हुँदैन ॥ स्व ७ [आत्मीय (आफ्नु = आपस्त)को नाम] यो अर्थमा पनि सर्वनामसंज्ञा हुन्छ ॥ स्व ५ [धनको नाम] यो अर्थमा सर्वनामसंज्ञा हुँदैन ॥२११॥ नीवी २ [स्त्रीहरुका-कटिको-वस्त्र-बन्धन (फरिया=साडी प्रभृति-बाँधने-डोरो) (*) । वेपारगर्नेको-साँउँ-धन । २को नाम] शिवा २ [पार्वती । स्याल । २को नाम] द्वन्द्व ३ [झगडा । जोडा (जोर) । २को नाम] ॥२१२॥ सत्त्व ३ [द्रव्य (लिङ्ग र-संख्याहुने-वस्तुविशेष) । प्राण । उद्योग । सत्त्वगुण । ४को नाम] सत्त्व ५ [प्राणीको नाम] क्लीब ३ [नपुंसकको नाम] क्लीब ७ [पराक्रमरहित (केही पौरुष नभयेको=नामर्द)को नाम] ॥२१३॥ इति वान्ताः ॥ विश् १ [वैश्य । मनुष्य । २को नाम] स्पश १ [चर (चीवा = जासूस) । लडाई । २को नाम] राशि १ [थुप्रो । मेष-वृष प्रभृति राशि । २को नाम] वंश १ [कुल । वाँस । २को नाम] ॥२१४॥

(*) 'स्त्रीकटीवस्त्रबन्धमात्र नीवी कहिन्छ' भनि यहाँ भनेको छ ता पनि, पुरुषको कटिवस्त्र-बन्धनलाई पनि नीवी नै भन्नुपर्दछ, 'नीवीबन्धनम्, नीवीं विस्रंस्य' इत्यादि प्रयोग पनि देखिन्छन् ।

२८३३ पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात् कुशमप्सु च ।
२८३४ दशाऽवस्थानेकविधाप्याशा तृष्णाऽपि चायता ॥२१६॥
२८३५ वशा स्त्री करिणी च स्यात् दृक् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।
२८३६ स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोराऽमसृणावपि ॥२१७॥
२८३७ प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः ।
२८३८ कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययो ॥२१८॥

॥ इति शान्ताः ॥

२८३९ सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ।
२८४० काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ ॥२१९॥
२८४१ अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रैषणमर्दने ।
२८४२ पक्षः सहायेऽप्युष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥२२०॥
२८४३ शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ।
२८४४ "कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ॥
२८४५ द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये ॥२२१॥

वीकाश १ [एकान्त । प्रकाश (स्पष्ट = खुल्लमखुल्ला) । २को नाम] निर्वेश १ [भृति (ज्याला = जागीर = भत्ता) । उपभोग (सुमनु) । २को नाम] कीनाश १ [यमराजको नाम] कीनाश ७ [क्षुद्र (चुस्थो) । कृषिजीवी (खेतीले जीविका चलाउने) । २को नाम] ॥२१५॥ अपदेश १ [पद (दर्जा) । बहाना (निउँ) । निमित्त (उद्देश्य) । ३को नाम] कुश ३ [पानीको नाम] कुश ५ [कुश (तृणविशेष)को नाम] दशा २ [बाल्य-यौवनादि अवस्था । हालत । ग्रहादि दशा । वस्त्रको छेउ (किनारा=पारी) । वत्ती । ५को नाम] आशा २ [दीर्घ तृष्णा (तिर्सना) । पूर्वादिदिशा । २को नाम] ॥२१६॥ वशा २ [स्वास्नो । हथिनी । २को नाम] दृश् २ [ज्ञान । आँखा । २को नाम] दृश् ७ [जान्ने । देख्ने । २को नाम] कर्कश ७ [साहसिक (हितअहितको विचार नगरेर झट्ट काम गर्ने) । साह्रो । खस्रो । रुखो । ४को नाम] ॥२१७॥ प्रकाश ७ [अतिप्रसिद्धको नाम] प्रकाश १ [उज्यालाको नाम] बालिश ७ [बालक । अजान (मूर्ख) । २को नाम] कोश ५ [कोपिला । तरवारप्रभृतिको दाब । धनसमूह (खजाना) । दिव्य (निहा-विशेष) । ४को नाम] ॥२१८॥ इति शान्ताः ॥ अनिमिष १ [देवता । माछा । २को नाम] पुरुष १ [आत्मा । मनुष्य । २को नाम] ध्वाङ्क्ष १ [काग । माछा खाने पक्षी (बकुल्लाप्रभृति) । २को नाम] कक्ष १ [सानान्य तृण । लता । २को नाम] ॥२१९॥ अभीषु १ [लगाम । किरण । २को नाम] प्रैष १ [पठाउनु = अह्राउनु । दुःखदिनु । माडनु । ३को नाम] पक्ष १ [सहाय (तर्फ) । १५ दिनको समष्टि । पखेटा । ३को नाम] उष्णीष ३ [पगरी । किरीट (मुकुट = शिरपेच) । २को नाम] ॥२२०॥ वृष १ [वीर्य धेरैहुने । मूसो । श्रेष्ठ । धर्म । साँढे । ५को नाम] "कोष ५ [कोपिला । तरवारप्रभृतिको दाव । धनसमूह (खजाना) । दिव्य (निहा-

२८४६ ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।
२८४७ कर्षूर्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥२२२॥
२८४८ पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमप्सु च ।
२८४९ उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्विषम् ॥२२३॥
२८५० स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।
२८५१ प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥२२४॥
२८५२ त्विट् शोभाऽपि त्रिषु परेन्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।
२७५३ प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे ॥२२५॥

॥ इति षान्ताः ॥

२८५४ रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू ।
२८५५ वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥२२६॥
२८५६ शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।
२८५७ पुंस्युत्तंसावतंसौद्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥२२७॥

विशेष)। ४को नाम]"॥ आकर्ष १ [द्यूत(जूवा)। पाशा । थर्की । सुन्‌चाँदी जाच्ने कसी) ४को नाम] अक्ष ३ [इन्द्रिय] अक्ष १ [पाशा । परिमाणविशेष (१६ मासा)। पाङ्‌ग्रो । व्यवहार (आमदनीखर्चको विचार)। वर्रो वृक्ष । ५को नाम] कर्षू १ [जीविका । गुजिठाको आगो । २को नाम] कर्षू २ [कुलाको नाम] ॥२२२॥ पौरुष ३ [पुरुषत्व (मर्दपना)। पुरुषले गरिने कामको नाम] विष ३ [पानी । विष(जहर)। २को नाम] आमिष ३ [कोसेली । मासु । २को नाम] किल्विष ३ [अपराध (कसूर)। पाप । २को नाम] ॥२२३॥ वर्ष ३ [वृष्टि(वर्षा)-को नाम] वर्ष ५ [जम्बूद्वीपका खण्डविशेष (भारतवर्ष-किंपुरुषवर्ष इत्यादि)। वर्ष (साल)। २को नाम] वर्षा २ [वर्षाऋतुको १] यो शब्द बहुवचनान्तै छ। प्रेक्षा २ [तमाशा=नृत्यादि हेर्नु । बुद्धि । २को नाम] भिक्षा २ [चाकरी । याचना (माग्नु)। ज्याला=मजूरी । ३को नाम] ॥२२४॥ त्विष् २ [शोभा । तेज । २को नाम] न्यक्ष ७ [जम्मै (सबै)। नगीचको । २को नाम] अध्यक्ष ७ [प्रत्यक्ष (चक्षुरादि इन्द्रियले जानियेको)। अधिकृत (नियुक्त = तैनाथवाला)। २को नाम] रूक्ष ७ [प्रेमरहित । खस्रो = रूखो । २को नाम] ॥२२५॥ इति षान्ताः ॥ हंस १ [सूर्य । हंसपक्षी । २को नाम] विभावसु १ [सूर्य । अग्नि । २को नाम] वत्स १ [बाछा । वत्सर (संवत्सर)। २को नाम] वत्स ४ [प्याराछोराछोरी । छोराछोरी-जत्तिकै प्यारो । २को नाम] 'वत्स ! राम ! विहायत्वां कथं स्थास्याम्यहं गृहे' (बाबू ! राम ! तिमीलाई छाडेर म घरमा कसरि बसुला ?) 'वत्से ! जानकि ! भर्तार-मनुयासि कथं वने ?' (बेटी ! जानकी ! जङ्गलमा स्वामिका पछी कसरि जाउली ?)। 'अहर्मणि समाराध्य वत्स ! राम ! रिपून् जहि' (बाबू ! रामभद्र ! सूर्यको आराधना गरेर शत्रुहरूलाई मार)। इत्यादि ॥ दिवौकस् १ [काकाकुलपक्षी । देवता । २को नाम]

२८५८ देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।
२८५९ विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदं ष्ट्रयोः ॥२२८॥
२८६० लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ।
२८६१ प्रसूरश्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥२२९॥
२८६२ ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिर्ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।
२८६३ पापापराधयो रागः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥२३०॥
२८६४ तेजः पुरीषयोर्वर्चो महस्तूत्सवतेजसोः ।
२८६५ रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥२३१॥
२८६६ छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।
२८६७ सहौ बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ॥२३२॥
२८६८ ओकः सद्माऽऽश्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।
२८६९ ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥२३३॥

॥२२६॥ रस १ [श्रृङ्गारादि ९ रस । विष । वीर्य । मधुर-अम्ल प्रभृति ६ रस । प्रेम । झोल । ६को नाम] उत्तंस १, अवतंस १ [कानको गहना । शेखर (मुकुट) । २को नाम] ॥२२७॥

वसु १ [देवताविशेष (ध्रुवादि ८ वसु) । अग्नि । किरण । ३को नाम] वसु ३ [रत्न । धन । २को नाम] वेधस् १ [ब्रह्मा । विष्णु । २को नाम] आशिस् २ [आशिष (कल्याण होस् भन्ने आशयको वचन) । सर्पको दाँत । २को नाम] ॥२२८॥ लालसा २ [प्रार्थना (माग्नु) । औत्सुक्य (उत्सुकता=रहर, लालचा) । २को नाम] हिंसा २ [चोरीप्रभृति-परपीडाहुने-कर्म । मार्नु । २को नाम] प्रसू २ [घोडी । आमा । २को नाम] रोदसो २, रोदस् ३ [२ आकाश-पृथिवी दुवैको १।१ नाम] केवल आकाश अथवा पृथिवीलाई कहँदा ई २ शब्दको प्रयोग हुदैन, अतएव ई २ शब्द द्विवचनान्तै रहन्छन् । रोदसी शब्द स्त्रोलिङ्गमा, रोदस् शब्द क्लोबलिङ्गमा छ । रोदस्यौ रेणुपूरिते, रोदसी रेणुपूरिते (आकाश पृथ्वी दुवै धूलाले भरियेका छन्) इत्यादि ॥२२९॥ अर्चिस् ६ [ज्वाला । तेज । २को नाम] ज्योतिस् ३ [नक्षत्र । उज्यालो । आँखा । ३को नाम] आगस् ३ [पाप । अपराध । २को नाम] वयस् ३ [पक्षी । उमेर । २को नाम] ॥२३०॥ वर्चस् ३ [तेज । विष्ठा । २को नाम] महस् ३ [उत्सव । तेज । २को नाम] रजस् ३ [रजोगुण । स्त्रीको रज । धूलो । ३को नाम] तमस् ३ [राहु । अन्धकार । तमोगुण । अज्ञान । ४को नाम] ॥२३१॥ छन्दस् ३ [पद्य (श्लोक) । मन्सुवा । वेद । ३को नाम] तपस् ३ [कृच्छ्रचान्द्रायणादि तपस्याको नाम] तपस् १ [माघ महिनाको नाम] सहस् ३ [बलको नाम] सहस् १ [मार्ग महिनाको नाम] नभस् ३ [आकाशको नाम] नभस १ [श्रावण महिनाको नाम] ॥२३२॥ ओकस् ३ [घरको नाम] ओकस् १ [आश्रय(आधार)को नाम] पयस् ३ [दूध । पानी । २को नाम] ओजस् ३ [तेज । बल । २को नाम] स्रोतस् ३ [इन्द्रिय । नदीको वेग । २को नाम] ॥२३३॥

२८७० तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्यतस्त्रिषु ।
२८७१ विद्वान् विदंश्च बीभत्सो हिंस्रे प्यतिशये त्वमी ॥२३४॥
२८७२ वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान् कनीयाँस्तु युवाल्पयोः ।
२८७३ वरीयाँस्तूरुवरयोः साधीयान् साधुबाढयोः ॥२३५॥

॥ इति सान्ताः ॥

२८७४ दलेऽपि बर्हं निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ।
२८७५ द्वार्यापीडे क्वाथरसे निर्व्यूहो नागदन्तके ॥२३६॥
२८७६ तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।
२८७७ पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥२३७॥
२८७८ दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।
२८७९ व्यूहो वृन्दे प्यहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्द्वर्कास्तमोपहाः ॥२३८॥
२८८० परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्हो—

॥ इति हान्ताः ॥

ऽव्ययाः परे ।

२८८१ आङ्गीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥२३९॥

तेजस् ३ [प्रभाव = प्रताप । तेज । कान्ति । वीर्य । ४को नाम] विद्वस् ७ [विद्वान् । जानकार । २को नाम] बीभत्स ७ [हिंसक (हिंसातत्पर) । घिनलाग्दो । २को नाम] ॥२३४॥ ज्यायस् ७ [अतिबूढो । अतिअसल । २को नाम] कनीयस् ७ [धेरै कान्छो । अतिथोरै । २को नाम] वरीयस ७ [अतिठूलो । अतिअसल । २को नाम] साधीयस् ७ [अतिअसल । अतिमजबूत । २को नाम] ॥२३५॥ इति सान्ताः ॥ बर्ह ३ [पात । मयूरको प्वांख । २को नाम] ग्रह १ [आग्रह (ढिपी) । ग्रहण (उपराग) । सूर्य-चन्द्रादि ग्रह । ग्रहण गर्नु (लिनु) । ४को नाम] निर्व्यूह १ [ढोका । झुप्पा (कपालमा लाउने पुष्पमाला) । काढाको झोल । खूटी (भित्तामा राखिने तेर्सो कीलो) । ४को नाम] ॥२३६॥ प्रग्राह १, प्रग्रह १ [२ तुलासूत्र (तराजूको डोरी) । घोडाहरुको लगाम] २को नाम] परिग्रह १ [स्वास्नी । परिवार । लिनु । फेद । शाप (सराप) । ५को नाम] ॥२३७॥ गृह १ [स्वास्नी । घर । २को नाम] यो शब्द यौटी स्त्रीलाई कहँदा पनी पुंलिङ्गी वहुवचनान्तै रहन्छ ॥ आरोह १ [सुन्दरी स्त्रीको कटिभाग । चढनु । २को नाम] व्यूह १ [व्यूह (सेनासन्निवेश = चक्रव्यूह, शकट-व्यूह इत्यादि) । समुदाय । २को नाम] अहि १ [वृत्रासुर । सर्प । २को नाम] तमोपह १ [अग्नि । चन्द्र । सूर्य । ३को नाम] परिबर्ह १ [सर्जाम । राजयोग्यवस्तु । २को नाम] ॥ इति हान्ताः ॥ अबउप्रान्तका सबै शब्द (वर्गसमाप्तिसम्मका) अव्यय हुन् । आङ् ८ [ईषदर्थ = अलीकति । अभिव्याप्ति = केहि वस्तुदेखि = केहिलगायत । मर्यादा = केहि वस्तुसम्म = केहि वस्तुतलक । धातुयोगज अर्थ = धातुसँग जोर्दा जुन अर्थ हुन्छ त्यो अर्थ । यति ४ अर्थलाई बुझाउँछ] यति ४ अर्थमध्ये कुनै-अर्थलाई बुझाउने 'आङ' यो अव्यय प्रयोगावस्थामा ङकारको इत्संज्ञा र लोप भइकन 'आ'

२८८२ आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात् कोपपीडयोः ।

२८८३ पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ् निर्भत्सननिन्दयोः ॥२४०॥

मात्र बाकी रहने हुनाले 'ङित् आङ्' कहिन्छ, यस्को प्रयोग गर्दा प्रगृह्यसंज्ञा नभयेकोले प्रकृतिभाव हुदैन, यथोचित सन्धि कार्य हुन्छ ।

क्रमैले उदाहरण—

(१) ओष्णं दुग्धमिदं सद्योदुग्धं प्रपिब धैनवम् ।

(२) आकुम्भकारं कवयो भोजे शासति भूतलम् ।

(३) आलोकालोकपूर्वार्धं प्रसरन्ति रवेः कराः ॥

(४) आगच्छ शीतलं स्वच्छं मधुरं जलमाहर ।

आ ८ [स्मरण । वाक्यारम्भ । २लाई वुझाउँछ] यो २ अर्थको 'आ' अङित् (ङिद्भिन्न) हुनाले 'निपात एकाजनाङ्' सूत्रले प्रगृह्यसंज्ञक हुन्छ र प्रकृतिभाव भईकन सन्धिकार्य नहुने हुन्छ, जस्तै कमैले—

(५) आ एवं किल तत्, हन्त ! स्मृतिशक्तिर्हता मम ।

(६) आ एवं नु मन्यसे, त्वं श्रृणु तावन्मतं मम ।

आसू ८ [क्रोध । पीडा । २लाई बुझाउँछ] जस्तै क्रमैले—

(७) आः परित्यज्य पठनं निष्क्रान्तोऽसि मठाच्छठ ! ।

(८) आः शिरो बाध्यतेऽत्यर्थं नाधुनाऽध्येतुमुत्सहे ॥

कु ८ [पाप । निन्दा । ईषत् (अल्पाकति) । ई ३ अर्थ वुझाउँछ] यो शब्द एक्लै रहदैन, कुनै शब्दका अगाडी जोडिन्छ । जस्तै—

(९–१०–११) कुकर्म कृत्वा कुगतिं लभते कुमतिर्जनः ।

---

(१) भरखर दुहेको अलिअलि तातो यो गाईको दूध खूब पिउ । यहाँ इषदर्थक आ-को र उकारको सन्धि (गुण) भयेको छ ।

(२) भोज महाराजले पृथ्वीतलको शासन गर्दा कुह्मालेपर्यन्त कवि भयेका थिये । यहाँ आ-ले कवित्वको कुह्मालेमा अभिव्याप्ति बुझाउँछ र 'कुह्मालेसमेत सबै कवि थिये' भन्ने बुझिन्छ ।

(३) लोकालोकपर्वतका वल्लोभागसम्म सूर्यका किरण फैलिन्छन् । यहाँको 'आ'ले सूर्यकिरणका प्रसरण (फैलावट)को मर्यादा (हद) लोकालोकको पूर्वार्ध वुझाउछ ।

४ आउ, ठण्ढा, सफा, मीठो पानी ल्याउ । यहाँ गमन (हिड्नु) अर्थ भयेका गमधातुमा जोरियेका 'आ'ले आउनु अर्थ वुझायो, एवं हरण (लानु) अर्थ भयेका हृधातुमा जोरियेका 'आ'ले ल्याउनु अर्थ वुझायो ।

(५) हँ ! यसै हो ली त्यो, [ऐले तिम्रा कुराले संझायो] अपसोस ! मेरो स्मरण शक्ति मऱ्यो ।

(६) अँ ! तिमि यसो भन्ठान्दछौ ? मेरो मत पनि सुनन त ।

(७) हँः ! पढ्न विल्कुल छाडेर मठ(छात्रावास)वाट निस्किस् वदमाश !

(८) ऐय्या ! कपाल दुःखीरहेको छ, ऐलें पढ्नलाई उत्साह गर्न शक्तिन ।

(९–१०–११) पापकर्म गरेर अल्पबुद्धि भयेको मानिस दुर्गति पाउँछ ।

२८८४ चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये।

धिक् ८ [भर्त्सना = हपकाई । निन्दा । २लाई बुझाउँछ । जस्तै—

(१) धिग् दस्यो ! तिष्ठ हन्मित्त्वामुपलब्धोऽसि कोशगः ॥

(२) धिक् त्वां बलीयानपि सन् दुर्बलानेव बाधसे ॥

च ८ [अन्वाचय(क)। समाहार(ख)। इतरेतरयोग(ग)। समुच्चय(घ)। ई ४ अर्थलाई बुझाउँछ] कुनै मुख्यमा अमुख्यको अन्वय (सम्बन्ध) हुनालाई 'अन्वाचय' भन्दछन्, अन्वाचयबुझाउने-च शब्दले युक्त भयेका वाक्यमा सामर्थ्य (एकार्थीभाव) नहुनाले समास हुदैन । जस्तै—

'भिक्षाम् अट, गां च आनय' (भिक्षाटन गर, गाई पनि ले) यहाँ च शब्दले भिक्षाटनको मुख्यता (जरूरी) र गवानयको गौणता (प्रसङ्गप्राप्तता) बुझाउँछ, अर्थात् 'भिक्षा माग्दामाग्दै आफ्ना गाई भयेको ठाउसम्म पुगिस् भने गाई पनि लियेर आइज, नत्र गाई डोर्याई डोर्याई घर-घर डुल्नु पर्दैन, भिक्षा नपाये भोकै रहनु पर्छ, अन्तैतिरवाट पुग्ने भिक्षा मिल्यो भने सरासर वापस आइज, गाई पछी ल्याउलास्" यस्ता प्रकारको भिक्षामा र गाईमा मुख्यता र अमुख्यता बुझिन्छ । त्यस्तै—

(क) याहि स्नानादिकृत्याय गत्त्वाऽभ्यर्चय भैरवम् ।
शाकानि च समादाय पथ्यान्यायाहि पण्डित ! ॥

यहाँ अन्वाचयबोधक च शब्दवाट 'स्नानादिका निमित्त गङ्गाजीतिर जानु र भैरवको पूजन गर्नु' यो कुराको मुख्यता र 'तर्कारीमध्यमा पथ्य भयेको कुनै तर्कारी ल्याउनुरूप क्रियाको अमुख्यता' बुझिन्छ।

अनेक वस्तुका समूहलाई समाहार(ख) भन्दछन् । यस्मा प्रत्येक वस्तुवाचक शब्दका अगाडो च राखेर वाक्यरचना गरिन्छ, समास गरेका पक्षमा च-को लोप (अनुच्चारण) भयेको १ पद क्लीबलिङ्गी बन्दछ, जस्तै—'संज्ञा च परिभाषा च (संज्ञा र परिभाषा) [यो वाक्य हो, 'अनयोः समाहारः' यो समासार्थ हो] 'संज्ञापरिभाषम्' [यो समस्त क्लीबलिङ्गी पद हो] त्यस्तै—

(ख) आराधनाय जगतां जहद् जनकनन्दिनीम् ।
जहौ दयां च स्नेहं च सौख्यं च रघुनन्दनः ॥—असमस्तसमाहारः
आराधनाय जगतां जहद् जनकनन्दिनीम् ।
जहौ दयास्नेहसौख्यं युगपद्रघुनन्दनः ॥—समस्तसमाहारः

---

(१) पर्खी ! चोर ! खडाहो, तलाई मार्छू, ढुकुटिमा पुगेको फेला परिस् ।

(२) तिमिलाई धिक्कार छ, खूब बलवान् छौ ता पनि दुर्बलैलाई सताउछौ ।

(क) स्नानादिका निमित्त जाउ, भैरवनाथको पूजा गर, अनि पथ्य-तर्कारी लियेर आउ पण्डित जी !

(ख) दुनियाँ राजी गराउनाका निमित्त जानकीलाई छाड्दा रामजीले दया पनि प्रेम पनि सुख पनि एकै चोटी छाड्नु भयो ।

२८८५ स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥२४१॥
२८८६ स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।

अनेकको एकक्रियामा सम्बन्ध गराउँदा इतरेतर(ग) योग हुन्छ, यहाँ समास हुन्छ, जस्तै—'धवश्च खदिरश्च छेद्यः' ('धयारो र खयर काट्न योग्य छ' भन्दा समास भयेर २लाई बुझाउनु पर्दा) 'धवखदिरौ छेद्यौ' भयो । त्यस्तै—

(ग) अन्तरायैरर्दितानां स्मरतां भक्तिभावतः ।
देवा दिशन्तु नः सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥

परस्पर सम्बन्ध नभयेका अनेकवस्तुको एकमा सम्बन्ध हुनालाई समुच्चय(घ) भन्दछन् । 'ईश्वरं गुरुं च भजस्व' (ईश्वर र गुरुकन पनि भज) यहाँ परस्पर-निरपेक्ष भयेका ईश्वर र गुरुको भजनक्रियामा संबन्ध छ । त्यस्तै—

(घ) सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुकम्पां च सुभाषितं च ।
द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ [बा. रा. २]

यहाँ स्वर्ग-पुर्याउनुरूप एककार्यमा परस्पर निरपेक्ष भयेका सत्य-धर्म प्रभृति अनेकको कारणरूप सम्बन्ध छ र च समुच्चयबोधक कहिन्छ ।

स्वस्ति ८ [आशीर्वाद । कुशल । पुण्य । मङ्गल । ४ चारलाई बुझाउँछ] जस्तै—

(१) स्वस्ति स्तादभूमिपालाय, (२) स्वस्तिमान् स्यात् प्रजाजनः । (३) स्वस्तिकृत् सुखमाप्नोतु । (४) स्वस्ति गायन्तु बालिकाः । इत्यादि ।

अति ८ [प्रकर्ष (उत्कर्ष=आधिक्य) । लङ्घन (अतिक्रमण) । २लाई बुझाउँछ । जस्तै—

(५) अतिदेवान् यदुपतिः । (६) अतिवायु नृणां चित्त । इत्यादि ।

स्वित् ८ [प्रश्न । वितर्क । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(७) गमिष्यसि स्विद् आषाढ्यां गुरुपूजनकर्मणे ।

(८) स्विद् ब्राह्मणोऽसि भो ! भाले भसितेन विभासितः । इत्यादि ।

(ग) अनेकानेक-विघ्नले पीडित भयेर भक्तिभावका साथ स्मरण गर्न लागेका हाम्रो कार्यसिद्धि ब्रह्मा-शङ्कर-विष्णु ई देवताहरू दिउन् ।

(घ) सत्यव्यवहार सत्यवचन १, मनुप्रोक्त धृतिप्रभृति १० धर्म २, पराक्रम (अधर्मनिवारण) ३, प्राणिदया ४, प्रियवचन ५, ब्राह्मण-देवता-अतिथिको सेवा ६, यति कुराको समुच्चय (संमेल) स्वर्गको वाटो हो भनि सन्तहरू भन्दछन् ।

(१) महाराजलाई आशीर्वाद । (२) प्रजाहरू कुशल रहून् । (३) पुण्यगर्ने सुख पावोस् । (४) बालिकाहरू मङ्गल (मागल) गाउन् । (५) कृष्ण भगवान् अरुदेवताभन्दा उत्कृष्ट हुनुहुन्छ । (६) मानिसको चित्त वायुलाई (दौडमा) जित्तछ । (७) आषाढी पूर्णिमा (गुरुपूजा)का दिन गुरुपूजन गर्न जाउला की ? (८) ओ ! (भले आद्मी !) निधारमा विभूतिले उज्याला भयेका तिमो ब्राह्मण होउ की ? ।

२८८७ सकृत् सहैकवारे चाप्याराद्दूरसमीपयोः ॥२४२॥
२८८८ प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थं विकल्पयोः ।
२८८९ पुनः सहार्थयोः शश्वत् साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥२४३॥

तु ८ [भेद (फरक) । अवधारण (ठहराउनु) । २लाई बुझाउँछ । जस्तै—

(१) अयं तु बालोपि भवन् चापलं नावलम्बते ।

(२) अचापलं तु विद्वत्तानिदानं ब्रुवते बुधाः ।

यहाँ 'अयं' सँग रहेको 'तु' शब्दले अरु बालकको भेद (फरक) बुझाउने भयेर 'अरु वालक चपल (चक्चके) छन्, यो त्यस्तो छैन' भन्ने भेद बुझिन्छ ।

उत्तरार्धमा 'विद्वत्ताको कारण अचापलै हो' भन्ने अवधारण बुझिन्छ ।

सकृत् ८ [साथ । एकपटक । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(३) सकृद्गच्छन्ति शिशवः कक्षविन्यस्तपुस्तकाः ।

(४) सकृज्जल्पन्ति राजानः सकृत्कन्या प्रदीयते । इत्यादि ।

आरात् ८ [टाढा । नगीच । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(५) आराद्गिरीशश्वशुरो हिमालयगिरीश्वरः ।

(६) आरात् स्थितो ब्रूहि शिशो ! स्फुटं नश्रूयते वचः । इत्यादि ।

पश्चात् ८ [पश्चिम । पछिल्लो । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(७) 'पश्चादस्तं गतो भास्वान् । (८) पश्चात्प्राप्तोऽसि किं ददे ? । इत्यादि ।

उत ८ [अप्यर्थ (प्रश्न) । विकल्प (अथवा) । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(९) उत व्रजेत् स एकाकी दिनान्ते गहनं वनम् ? ।

(१०) निनीषति सहैवाऽयं त्वामुत भ्रातरं तव । इत्यादि ।

शश्वत् ८ [वारंवार । सङ्सँगै । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(११-१२) शश्वत् स्मृत्वा शङ्करं श्रेयसोऽर्थे शश्वद्याम द्रष्टुमुत्सृष्टकार्याः । इत्यादि ।

---

(१) यो ता केटाकेटी भये पनि चक्चके वानी लिदैन ।
(२) पण्डितहरू विद्वत्ताको मुख्य कारण अचापल (चकचके नहुनु) मात्र हो भन्दछन् ।
(३) पुस्तक काखीच्यापेका लडकाहरू साथसाथ हिड्रिरहेका छन् ।
(४) राजा १ पटक बोल्दछन्, कन्या १ पटक दिइन्छन् ।
(५) शंकरजीका ससुरा हिमालय टाढा छन् ।
(६) वच्चा ! नगोचै वसेर बोल, वचन स्पष्ट सुनिदैन ।
(७) पश्चिमतिर सूर्य अस्ताईसके ।
(८) पछिवाट आयौ के दिउ ? ।
(९) त्यो एक्लै साँझमा घना जङ्गल जाला ? (१०) यो तिमिलाई साथ लैजान चाहन्छ, अथवा तिम्रा भाईलाई। (११-१२)कल्याणका निमित्त वारंवार शंकरजीलाई संझेर दर्शन गर्न सवै अरु काम छाडेर पनि सङ्संगै जाउ ।

२८९० खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे वत ।
२८९१ हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥२४४॥

साक्षात् ८ [प्रत्यक्ष । तुल्य । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(१-२) साक्षात्कार्यः केशिकंसादिहन्ता साक्षात् कल्पः सोऽय मायातिकालः । इत्यादि ।

वत ८ (बत ८) [खेद । दया । सन्तोष । आश्चर्य । आमन्त्रण (संबोधन) । ५लाई वुझाउँछ ।

(३) वत ! (बत !) स्वानां विपत्पाते मुखं नादर्शयं निजम् । [खेद]

(४) सतोषमादत्त वतोज्झितं जनैः पटच्चरं कच्चरमेषदुर्गतः । [दया]

(५) वतः पुत्रैश्च पौत्रैश्च संगतोऽस्मि निरामयैः [सन्तोष]

(६) वियता वत ! यान्ति निर्जरा इव पश्याद्य यथेप्सितं नराः [आश्चर्य]

(७) वत ! सखि ! कियदेत त्पश्य वित्तं मदीयम् [आमन्त्रण]

हन्त ८ [हर्ष । दया । वाक्यारम्भ । विषाद । ४लाई कहन्छ] जस्तै—

(८) हन्त ! प्रत्यागतः श्रीमान् श्रीरामः सप्रियानुजः [हर्ष]

(९) हन्त ! हन्त ! निहन्यन्ते दुर्जनैरकृतागसः [दया]

(१०) हन्त ! ते कथयिष्यामि जानकीनाथ सद्गुणान् [वाक्यारम्भ]

(११) हन्त ! न स्फुरति प्रज्ञा दुर्भिक्षव्याकुला मम [विषाद]

(१-२) केशी-कंसप्रभृतिलाई मार्ने कृष्णभगवान्लाई प्रत्यक्ष गर्नुपर्दछ (भक्तिबलले प्रकट गराउनुपर्दछ) [किनभने] कल्प(प्रलयकाल)जस्तो यो (भयानक) काल आई-रहेको छ ।

(३) अपसोस ! आफ्ना ज्ञाति(फुकी)हरुको विपत्परेका वेलामा मैले मुख पनि देखाइन ।

(४) कठैवरि ! अरु मानिसले मिल्काइदियेको मैलो जीर्ण (चिथडा) वस्त्र पनि यो कङ्गालीले खुशीसाथ लियो ! ।

(५) आहा ! निरामय (तन्दुरुस्त) रहेका पुत्रपौत्रले भेट्टिन गयें ।

(६) ओहो ! हेर, देउताजस्तै भयेर मानिस पनि आकाशमार्गले यथेच्छ हिड्न लागे ।

(७) ए ! सखि ! हेर यो मेरो धन कति छ ।

(८) आहा ! श्रीमान् रामजी प्रिया (जानकीजी) र लक्ष्मणजीसहित फिरिवक्सियो ।

(९) अपसोस ! महाअपसोस ! दुर्जनहरुले निरपराव-व्यक्ति मारियीरहेका छन् ।

(१०) लौ ! तिमिलाई श्रीरामजीका सद्गुण वताउछु ।

(११) हाय ! अनिकालले व्याकुल पारियेकी-वुद्धि फुर्दै फुर्दिन ।

२८९२ प्रति प्रतिनिधौ वीप्सा लक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्रति ८ [प्रतिनिधि (सट्टा) । वीप्सा (व्यापनेच्छा) । लक्षण (परिचायन = चिह्नाउनु) । इत्यादिलाई बुझाउछ] शिष्टहरुले गरेका प्रयोगवाट [ईत्थंभूताख्यान । भाग । प्रतिदान प्रभृति अर्थ पनि बुझ्नु पर्दछ] जस्तै—प्रतिनिधि बुझाउने 'प्रति' शब्दको प्रयोग गर्दा जस्को प्रतिनिधि गराइन्छ, तद्वाचक-शब्दमा पञ्चमीविभक्ति लाउनु पर्दछ । वीप्सा बुझाउने प्रतिको प्रयोग गर्दा जस्मा वीप्सा (व्याप्तीच्छा) छ तद्वाचक शब्दको द्वित्त्व गरेर द्वितीयाविभक्ति लाउनु पर्दछ । लक्षणबोधक प्रतिको प्रयोग गरेमा लक्षक (परिचायक) वाचक शब्दमा द्वितीयाविभक्ति लाउनु पर्दछ । 'यस्तो व्यक्ति यस्तो हुन्छ, यस्तो भयो, यस्तो होला' भन्ने अर्थ बुझाउन प्रतिको प्रयोग गरियेमा ईत्त्थम्भूताख्यान हुन्छ, यस्तामा पनि विषय (वस्तु) वाचक शब्दमा द्वितीयाविभक्ति लाउनु पर्दछ । भाग (हिस्सा = देय) बुझाउने प्रतिशब्दको प्रयोग गरेमा जस्को भाग हो तद्वाचक शब्दमा द्वितीयाविभक्ति लाउनु पर्दछ । प्रतिदान (साटो दिनु) बुझाउने प्रति शब्दको प्रयोग गरेमा जस्को साटो दिइन्छ, तद्वाचक शब्दमा पञ्चमी विभक्ति लाउनु पर्दछ । ६ अर्थमा 'प्रति'का उदाहरण क्रमैले, जस्तै—

(१) प्रजानुरञ्जनपरो राजाकल्पद्रुमात् प्रति ।
,, अनुरक्तः प्रजावर्गः कामधेनुव्रजात् प्रति ।
—प्रतिनिधिबोधक प्रति शब्द छ । प्रतिनिधेयवाचक पदवाट 'प्रतिनिधि····इत्यादिले पञ्चमी छ ।

(२) गेहं गेहं प्रति पीता गायन्ति सुयशः प्रजाः ।
,, प्रजाः प्रजाः प्रति पुरा धर्म आसीत्सनातनः ।
—यहाँ वीप्सा छ, लक्षणेत्त्थं····ले द्वितीया, नित्यवीप्सयोःले द्वित्त्व भयेको छ ।

(३) कलाबलादुदयते श्रीः प्रतीचीं दिशं प्रति ।
,, व्यादायाऽऽनन मभ्येति दुर्भिक्षं भारतं प्रति ।
—प्रतिले लक्षण बुझाउँछ, लक्षक वाचक पदवाट पूर्वसूत्रले द्वितीया भयेको छ ।

---

(१) प्रजाको अनुरञ्जन गर्न तत्पर भयेका राजा प्रजाका हकमा कल्पवृक्षका प्रतिनिधि (कल्पवृक्षले गर्नु पर्ने काम गर्न शक्ने) हुन्छन् ।

(,,) अनुरक्त भयेको प्रजावर्ग राजाका हकमा कामधेनुका बथानको प्रतिनिधि हुन्छ ।

(२) खुशी भयेका प्रजा घरघरमा सुयश गाउँछन् ।

(,,) अघी प्रजाप्रजामा सनातन धर्म थियो ।

(३) कलाकौशलका प्रभावले लक्ष्मीजी पश्चिमतर्फ उदाईरहेकी छन् ।

(,,) दुर्भिक्ष (अनिकाल) मुखवायेर (ग्रास गर्छु भनेर) भारतवर्षतर्फ अगाडी आईरहेको छ ।

२८९३ इति हेतुप्रकरणप्रकाशादि समाप्तिषु ॥२४५॥

(४) प्राकृता अपि पाश्चात्या अभूवन् प्रकृतिं प्रति ।
,, भारतीया अपि पुनर्नाभूवन् भारतीं प्रति ।

—प्रतिले इत्थंभूताख्यान वुझाउँछ, आसक्ति विषयवाचक पदवाट पूर्वसूत्रले द्वितीया भयेको छ ।

(५) हरिं प्रति श्रीः, सुरभिर्मुनीन्प्रति, द्रुमः स कल्पोपपदः सुरान् प्रति, ।
,, स कालकूटः किल कृत्तिवाससं प्रति, प्रवृत्तेऽम्बुधिमन्थने सति ।

—प्रतिले भाग बुझाउछ, भागवान्‌वाचक पदवाट द्वितीया ।

(६) माषेभ्यः प्रतियच्छन्ति तिलाँस्तेमनकाङ्क्षिणः ।
,, तिलेभ्यः प्रतियच्छन्ति माषाँस्तर्पणकाङ्क्षिणः ।

—प्रतिले प्रतिदान (विनिमय) वुझाउँछ, विनिमेय (साट्न खोजिने) वस्तुवाचक पदवाट पञ्चमी छ ।

इति ८ [[1]कारण । प्र[2]कार = भेद । प्र[3]काश । ए[4]वमर्थ = यसरी । स[5]माप्ति । ५लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(१) स व्यायामं करोतीति भीतिस्तस्य न रोगतः ।
(२) सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः शास्त्रेषु वर्णिताः ।
(३) धर्मात् स्वर्गं प्रयातीति भगवान् बादरायणः ।
(४) हन्त ! नानायि मत्सूनु रित्युक्त्वा विरराम सः ।
(५) इति श्रीमद्दाशरथि प्रथिता चारवर्णनम् ।

---

(४) प्राकृत (मामूली) पाश्चात्य पनि प्रकृतिमा ढल्केका (प्रकृतिको तत्त्वानुसन्धान गर्न प्रेमी भयेका) भये ।

(,,) भारतीय (हिन्दू) पनि भारती(विद्या)मा ढल्केका हुन गयेनन् ।

(५) समुद्रमथन हुनलागेमा,—लक्ष्मी विष्णुको भाग, कामधेनु मुनिहरुको भाग, कल्पवृक्ष देवताहरुको भाग भयो, त्यो कालकूट विप ता गजचर्मलाउने(शिवजी)को भाग ! ।

(६) तेमन्(तिहुन)को खायश गर्ने मानिस माप साट्न तिल दिन्छन्, तर्पण गर्न खायश गर्ने मानिस तिल साट्न माष दिन्छन् ।

(१) त्यो व्यायाम (कसरत) गर्दछ, यसकारणले त्यस्लाई रोगवाट डर छैन ।
(२) शास्त्रमा सत्त्व, रज, तम, ई ३ प्रकारका गुण वर्णन गरियेका छन् ।
(३) 'धर्माचरणद्वारा स्वर्ग जान्छ' भन्ने मतको प्रकाश गर्ने व्यास-भगवान् हुनु हुन्छ ।
(४) 'हाय ! मेरा छोरा (राम) ल्याइयेनन् ?' यत्ति भनेर ती (दशरथ) चुप्प लागे ।
(५) श्रीमान्-दशरथनन्दन-रामजीका प्रसिद्ध चरित्रको वर्णन समाप्त भयो ।

२८९४ प्राच्यां पुरस्तात् प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।
२८९५ यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥२४६॥
२८९६ मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ ।
२८९७ वृथा निरर्थकाविध्योर्नानानेकोभयार्थयोः ॥२४७॥

पुरस्तात् ८ अग्रतस् ८ [२ पूर्वतिर । पहिले । अगाडी । ३लाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(१) पुरस्ताद्भासते भानुः पुरस्ताद्भुञ्जतेऽर्भकाः ।
मनः पुरस्तादायान्तं सखायं वीक्ष्य मोदते ॥
(अग्रतो भासते भानुरग्रतो भुञ्जतेऽर्भका ।
मनोग्रतः समायान्तं सखायं वीक्ष्य मोदते ।)

यावत् ८ तावत् ८ [२ साकल्य[1] (सकलता = पूर्णता = जम्मै) अवधि[2] । परिमाण[3] = जति-त्यति । निश्चय[4] । ४लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(२) यावद्देहि त्वं बुभुक्षावतेऽस्मै तावद्भुञ्जीतायमद्यैव दीनः ।
(३) प्राहुः प्राज्ञाः पादपांशप्रबुद्धाः शाखांयावत् मूलदेशात्प्रकाण्डम् ।
(४) तावत्सुवर्णमप्यस्तियावद्रजतमस्ति मे ।
(५) इदं तावत् सुरुचिरं वचनं तावकं सखे ! ।

अथो ८ अथ ८ [२ मङ्गल[1] । अनन्तर[2] = उप्रान्त । प्रारम्भ[3] । प्रश्न[4] । कार्त्स्न्य[5] = समग्रता । ५लाई बुझाउछ, जस्तै क्रमैले—अथातो[1] ब्रह्मजिज्ञासा । अथ[2] प्रजानामधिपः प्रभाते । अथ[3] शब्दानुशासनम् । अथ[4] वक्तुं समर्थोसि ? । अथ[5] धातून् ब्रूमः । अथोशब्द पनि यस्तै हो । उदाहरण स्पष्टै छन् ।

वृथा ८ [व्यर्थता[1] । विधिहीनता[2] । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(×) अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।
(ॐ) यथेष्टं फलितुं नेष्टे वृथादानं हि भूर्यपि ॥

---

(१) सूर्य पूर्वतिर प्रकाशमान छन् १ । केटाकेटीहरू पहिले खान्छन् २ । अगाडी आउनलागेका मित्र देख्ता मन खुशी हुन्छ ।

(२) भोकवाला-यस्लाई तिमी यावत् देउ (जम्मै देउ) यो दुःखी आजै जम्मै खाइसक्ने छ ।

(३) वृक्षका हिस्सामा ज्ञान भयेका बुद्धिमान्हरू फेददेखि हाँगाफाटने ठाउसम्मको भागलाई प्रकाण्ड भन्छन् ।

(४) मेरो चाँदी जति छ, सुन् पनि उति छ ।

(५) हे मित्र ! तिम्रो यो वचन पक्का (निश्चयै) रुचिकर (सर्वप्रिय) हो ।

(×) कामको ठीक-ठीक आलोचना गर्न नशक्ने वाग्मी(वोलक्कड)को वचनप्रपञ्च व्यर्थ छ ।

(ॐ) धेरै भये पनि विधिच्युत (विधिहीन) भयेको दान यथेष्ट फल दिन शक्तैन ।

२८९८ नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ।
२८९९ प्रश्नावधारणानुज्ञानुनया मन्त्रणे ननु ॥२४८॥
२९०० गर्हा समुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।

नाना ८ [अनेक (धेरै) । दुइ (२) । २लाई वुझाउँछ] जस्तै—

(X) नानाविधानि शास्त्राणि जानानोऽगाधधीरयम् ।
ब्रूते नानागुणं वायुं वेदान्ती विद्वदग्रणीः ॥

नु ८ [प्रश्न । विकल्प । २लाई वुझाउछ] जस्तै—

(*) अहं व्रजेयं नु ? भवान् विलोकयेदहिर्नु रज्जुर्नु विलोक्यते पुरः ।

अनु ८ [पछी । सादृश्य (तुल्यता) । २लाई वुझाउँछ] जस्तै—

(M) प्रजाः प्रीतिगुणाकृष्टाः श्रीराममनुनिर्ययुः ।
(N) स्पृहणीयैरन्वकरोच्छ्रीरामं भरतो गुणैः ।

ननु ८ [प्रश्न[1] । निश्चय[2] । आज्ञा[3] । अनुनय[4] = फुल्याउनु । संबोधन[5] । ५लाई वुझाउँछ] जस्तै—

(१) विहाय मातरं वृद्धां ननु गच्छसि पुत्रक ! ।
(२) इयं त्वया परित्यक्ता वृद्धा संस्थास्पते ननु ।
(३) खनित्रं पिटकं दात्रं ननु गच्छ समाहर ।
(४) पठ ननु पठ वत्स ! सत्समाजे वदनमुदञ्चयमेमुदंचयच्छ ।
(५) ननु लक्ष्मण ! वैदहीं विहाय त्वं समागतः ।

अपि ८ [निन्दा । समूह । प्रश्न । शङ्का । संभावना । ५लाई वुझाउँछ] जस्तै—

(X) नानाप्रकारका (अनेकतरहका) शास्त्र जान्ने अगाध बुद्धि भयेका ई वेदान्ती पण्डितवरजी वायुलाई २ गुणवाला (स्पर्शशब्दवान्) भन्नुहुन्छ ।

(*) म जाउँ र ? तपाईं हेर्नु होस्, सर्प हो की डोरी हो अगाडी देखिईरहेको छ ।

(M) प्रीतिरूपी गुण(डोरी)ले खीचियेका प्रजाहरू श्रीरामका पछी निस्के ।

(N) भरतजी रहर्लाग्दा-सद्गुणले श्रीरामजीको अनुकरण गर्नुहुन्थ्यो (उस्तै हुनुहुन्थ्यो) ।

(१) बूढी भयेकी आमालाई छाडेर जान्छौ र ? वाबू ! ।

(२) तिमिले छाडियेकी ई वूढी आमा अवश्य सिद्धिने(मर्ने)छन् ।

(३) लौ जाउ, खन्ती, डोको, खुर्पा जम्मा पार ।

(४) पढन-पढ वाबू ! सज्जनका समाजमा मुख ठाडो पार, मलाई आनन्द देउ ।

(५) ए लक्ष्मण ! सीतालाई छाडेर तिमी आयौ ।

२९०१ उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥२४९॥
२९०२ अमा सह समीपे च कं वारिणी च मूर्धनि ।

(१) लशुनमपि विप्रपुत्रोऽनयत्रपिष्णुर्भवन् ग्रसते ।
(२) इदमिदमिदमपि मनुतेसंग्रहणीयं गृही सोऽयम् ।
(३) अपि जानासि मां वत्स ! चिरादद्यसमागतम् ।
(४) अपि चोरः समासन्नो भषत्युच्चैः शुनः शिशुः ।
(५) अपि चूर्णीकुर्वीत प्रहरन्नुर्वीधरं मुष्टया ।

वा ८ [उपमा (तुल्यता) । विकल्प (पक्षान्तर) । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(६) प्रतप्तलोहपिण्डो वा भानुः कुज्झटिकावृतः ।
(७) उमेशं वा रमेशं वा भजेशं वाञ्छता हृदा ।

सामि ८ [आधा । खराव । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(८) यामियामि शयनाय मुञ्चमां सामिसामि कुरु निर्जितं धनम् ।
(९) मामिहस्थितमवेक्ष्य ताडयेत् सामिकर्मनिरतं क्रुधा गुरुः ॥ इत्यादि ।

अमा ८ [समीप । साथ । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(१०) समीपवर्तिनं प्राहुरमात्यं पृथिवीपतेः ।
(११) चन्द्रार्कयोः सह स्थित्याऽमावास्या तिथिरुच्यते ।

कम् ८ [पानि । शिर (टाउको) । लाई कहन्छ] जस्तै—

---

(१) छिः ! बाहुन्को छोरो निर्लज्ज हुदै लशुन खाइ रहेको छ ।
(२) उहि यो गृहस्थ (कुटुम्वी) मानिस यो, यो, यो, (वस्तु) पनि संग्राह्य ठान्दछ ।
(३) वच्चा ! धेरै-समयपछी आज आयेको—मलाई के ? चिन्दछौ ।
(४) चोर आइपुग्यो कि ? कुकुरको वच्चा साह्रै चिच्च्याउन लाग्यो ।
(५) मुक्काले (मुडकीले) ठोक्न लाग्यो भने [शायद] पहाडलाई पनि धूलोपीठो पार्ला ।
(६) कुहिराले ढाकियेका सूर्य खूब तातेको लोहपिण्डजस्ता हुन्छन् ।
(७) कल्याणकन चाहने चित्तले कि पार्वतीपति कि लक्ष्मीपतिलाई भज्दछु ।
(८) जान्छु, जान्छु, सुत्न, मलाई छाडिदेउ, जितेको धन आधार (वच्छोर) गर ।
(९) खराव काम(जूवा)मा तत्पर भयेको मलाई यहाँ वसेको देखेर गुरुजी रिसले पिट्नुहुनेछ ।
(१०) राजाको नगीचैमा वस्ने सकसलाई अमात्य भन्दछन् [अमा भवः (समोप भवः) अमात्यः] ।
(११) चन्द्र-सूर्य संगै वस्ने तिथि 'अमावास्या' कहिन्छ [अमा (सह) वसतः चन्द्रार्कौ यस्यां सातिथिः अमावास्या] ।

२९०३ इवेत्थमर्थयोरेवं नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥२५०॥
२९०४ तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ।
२९०५ नामप्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥२५१॥

(१) जायते वारिणि ततः कमलं कञ्जमुच्यते ।

(२) मूर्ध्नो दश धरन् ख्यातो रावणो दशकन्धरः । इत्यादि ।

एवम् ८ [इवार्थ (तुल्यता) । इत्थमर्थ (यसरी, यसो) २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(३-४) वेदाभ्यासी वह्निरेवम्, एवं तिष्ठँश्च पूज्यते । इत्यादि ।

नूनम् ८ [तर्क । निश्चय । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(५) नूनं हनूमानायतः श्रूयते गर्जन ध्वनिः ।

(६) द्रुतप्रसर्पणे वायुर्नूनं न्यूनोऽस्ति चेतसः ।

जोषम् ८ [चुपचाप । सुख । २लाई कहन्छ] जस्तै—

(७) जोषमास्स्व न जानीषे वृत्तान्तमिममादितः ।

(८) जोषं ज्यौत्स्नीषु रात्रीषु विहरन्ति विलासिनः । इत्यादि ।

किम् ८ [प्रश्न । निन्दा । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(९) किमाद्रियेरन् रसिकास्तावकीनां कृतिं कवे ! ।

(१०) स किं सखा साधु नशास्ति योऽधिपम् । इत्यादि ।

नाम ८ [प्रसिद्धि । संभावना (उमेद) । क्रोधले गरेको अङ्गीकार । क्रोध । निन्दा । ५लाई बुझाउँछ ।

(११) हिमालयो नाम नगाधिराजः । (१२) युद्धं संपत्स्यते नाम ।

(१३) हन्तु नाम भटान् दुष्टोऽसन्निकृष्टे मयि स्थिते ।

---

(१) पानिमा उम्रने हुनाले कमललाई 'कञ्ज' भन्दछन् [कं (वारिणि)जायते इति कञ्जम्]।
(२) दशोटा टाउका धारण गर्ने हुनाले रावण 'दशकन्धर' भनि प्रख्यात भयो ।
(३-४) वेदाभ्यास गर्ने मानिस अग्निजस्तो (तेजस्वी) हुन्छ, यसरी रह्यो भने पूजित हुन्छ ।
(५) हनूमान् आइपुगे की ? गर्जेको अवाज सुनिन्छ ।
(६) छीटो फैलिने काममा मनभन्दा वायु न्युन (कम्) छ, पक्का ।
(७) चुप लागेर बस, तिमी पहिलेदेखी यो वृत्तान्त जान्दैनौ [बीचमा नबोल]
(८) शौकीनहरू उज्याली रातमा सुखसाथ विहार गर्दछन् ।
(९) कविजी ! रसिकहरू तिम्रो रचनालाई आदर गर्लान् र ? ।
(१०) जो मालिकलाई राम्रो शिक्षा दिंदैन त्यो निन्दितमित्र (कुमित्र) हो ।
(११) 'हिमालय' भनेर प्रसिद्ध भयेका गिरिराज । (१२) लडाई हुने हो की ? ।
(१३) म टाढा भयेका वेलामा त्यो दुष्ट सिपाहिहरूलाई मारोस् लौ ! ।

२९०६ अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।
२९०७ हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः ॥२५२॥
२९०८ पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ।

(१४) ममापि नाम रिपवो दिग्दन्तावलमर्दिनः ।
(१५) धार्मिकान् वशमानेतुं धनं नाम प्रदित्ससि ।

अलम् ८ [भूषण (सिंगार्नु) । पर्याप्ति (पुग्नु) । सामर्थ्यं । निवारण । ४लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(१) अलङ्करोति विद्वांसं विनयः स्त्वं नवेत्सितम् ।
(२) एतावदोदनमलं नास्ति वह्निबलं मम ।
(३) अलं चाणूरमल्लाय श्रीगोपीगणवल्लभः ।
(४) अलं महीपाल तव श्रमेण ।

हुम् ८ [८ तर्क । प्रश्न । २लाई बुझाउँछ] जस्तै--

(५) हुं हनूमान् समायाति परीतः कपिकुञ्जरैः ।
(६) हुं गच्छसि ? प्रतीक्षस्व गच्छामि नयमामपि ।

समया ८ [नगीच । माझ । २लाई बुझाउँछ] जस्तै--

(७-८) नद्यस्ति समया ग्रामं, तद्वयं समया मठः । इत्यादि ।

पुनर् ८ [अप्रथम (पहिलोबाहेक = फेरी) । भेद (फरक) । २लाई बुझाउँछ] जस्तै--

(९) पुनर्जल्पसि जाल्म ! त्वं वार्यमाणः सुहृज्जनैः ।
(१०) मानमर्हति सर्वोऽपि किं पुनः पृथवीपतिः । इत्यादि ।

निर् ८ [निश्चय । निषेध । २लाई बुझाउँछ] जस्तै--

(११) स सर्वमङ्गलमयः समयः किल निर्गतः ।

---

(१४) दिगजहरूलाई माडमुड् पार्ने मेरा पनि शत्रु, हँ ! ।
(१५) धर्मात्माहरुलाई वश पार्न धन पाजि दिन खोजदछौ ? ।
(१) विद्वान्लाई विनयले भूषित गर्दछ, तिमी त्यो जान्दैनौ ।
(२) यति भात पर्याप्त छ (यति भातले पुग्दछ), मेरो जठराग्निको बल छैन (धेरै पचाउन शक्तिन) ।
(३) गोपीजनवल्लभ (श्रीकृष्ण)जी चाणूरमल्ललाई (पछार्न) समर्थ छन् ।
(४) हे राजन् ! तिम्रा परिश्रमको जरूरत छैन (परिश्रम नगर) ।
(५) हँ ? ठूलाठूला-वानरवर्गले घेरियेका हनूमान् आये की ? ।
(६) हँ ? जान्छौ ?, पर्ख, जान्छु, मलाइ पनि लैजाऊ ।
(७-८) गाउँको नगीचमा नदी छ, ति दुइको माझमा मठ छ ।
(९) मित्रवर्गले रोकियेको तँ फेरि बोल्दछस् वेवकूफ ! ।
(१०) सवै व्यक्ति मान गर्न लायक छ [भने] राजा झन् के भन्नु पर्दछ ।
(११) सवतरहवाट मङ्गलै मङ्गल भयेको त्यो समय पक्का गयो ।

२९०९ स्यात् प्रबधे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥२५३॥
२९१० ऊरर्यूरीचोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।
२९११ स्वर्गे च परलोके स्वर्वार्तासंभाव्ययोः किल ॥२५४॥

(१२) निर्धनो हि निरुत्साहो निरालम्बश्च जायते । इत्यादि ।

पुरा ८ [निरन्तरता (लगातारपना) । पहिले । घेरै अघी वितेको काल । निकट भविष्य । ४ लाई बुझाउँछ] ।

(१) प्राचः कालात् प्रचलिता रीतिरेषां पुरातनी ।

(२) वृद्धेभ्यश्च युवभ्यश्चाऽभोज्यन्त शिशवः पुरा ।

(३) पुरा दशरथो नाम बभूव पृथिवीपतिः ।

(४) सिन्धो ! न चेद्दिशसि वर्त्म, विशोषितं त्वां
पादैः पुरा तरति वानरवाहिनीयम् ।

ऊररी ८, ऊरी ८, उररी ८ [ई ३ अव्ययशब्द विस्तार । अङ्गीकार । (स्वीकार) । २लाई बुझाउँछन्] ई ३ शब्दको प्रयोग कृधातुसँग संबद्ध भयेर मात्र भयेको देखिन्छ । जस्तै––

ऊररी करोति, ऊरो करोति, उररी करोति, (फैलाउँछ, अथवा अङ्गीकार गर्दछ) इत्यादि ।

स्वर् ८ [स्वर्ग । परलोक । २लाई बुझाउँछ] जस्तै––

(५) स्वः प्रयाति खलु पुण्यवान् जनः ।

(६) स्वर्गतो जरया जीर्णो नास्तिकः स परेऽहनि ।

किल ८ [वार्ता (वृत्तान्त) । संभाव्य (उमेद गर्न शकिने) । २लाई बुझाउँछ] जस्तै––

(७) कंसं जघान किल वालक एव कृष्णः ।

(८) मेधावी सन्नयं बालोऽतिशयीतकिलाग्रजान् ।

---

(१२) निर्धन (गरीब) भयेको मानिस निरुत्साह र निराश्रय हुन्छ ।

(१) प्राचीनकालदेखी निरन्तर चलिआयेकी यो रीति सनातनी रीति कहिन्छे ।

(२) वूढा र जवानभन्दा पहिले केटाकेटीहरू खुवाइये ।

(३) दशरथ भनी प्रख्यान भयेका राजा उहिल्यै भये ।

(४) ए समुद्र ! बाटो दिदैनस् भने शुकाइयेका तलाई तर्नेछ र वानरको फौज पैदल पारी पुग्नेछ, पक्का ।

(५) पुण्यवान् मानिस निश्चय स्वर्ग जान्छ ।

(६) बुढ्याइँले जर्जर भयेको त्यो नास्तिक भोली पल्ट परलोक गयो ।

(७) कृष्ण भगवान्ले वालकै अवस्थामा कंसलाई मार्नुभयो रे ।

(८) मेधावी (स्मृतिशक्ति भयेको) हुनाले यो लड्का दाज्यूहरूलाई जितला ।

२९१२ निषेधवाक्यालङ्कार जिज्ञासानुनये खलु ।
२९१३ समीपोभयतः शीघ्रंसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥२५५॥
२९१४ नाम प्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

खलु ८ [निषेध । वाक्यालङ्कार । जिज्ञासा । अनुनय (फुल्याउनु-फकाउनु)। ४लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(१) अनाश्रवः पङ्किलायां भुविद्रुतपदश्चलन्,
स्खलितः पतितोऽसित्वं रुदित्वा खलु वत्सक ! ।

(२) एतत् खलु खलत्वं ते यत् परोक्षे विनिन्दसि ।

(३) भेषजं खलु जानासि प्रमेहामयनाशनम् ।

(४) मुरलीं मे पुराऽऽच्छिन्नां प्रयच्छ खलु राधिके ! ।

अभितस् ८ [नगीच । दुवैतर्फ । चाँडो । सकलता । सामने । ५लाई बुझाउँछ ।

(५) पश्याऽभितोऽयं तुहिनस्य पर्वतः ।

(६) अभिनो वीज्यमानोऽयं चामराभ्यां रघूद्वहः ।

(७) अभितो गच्छतु भवान् यजमानः प्रतीक्षते ।

(८) महान्तः पण्डितजना अभितः समुपस्थिताः ।

(९) आयान्तमभिस्तूर्णं प्रत्युद्गच्छ निजं गुरुम् ।

प्रादुस् ८ [नाम । प्रकाशमानता । २लाई कहन्छ] जस्तै—

(१०) रामः प्रादुर्बभूवेति ननन्दुर्मुनयो वने ।

(११) प्रादुरासीत्प्रभाभानोर्विनष्टं गहनं तमः ।

मिथस् ८ [परस्पर । एकान्त । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—

---

(१) भनेको नमान्ने भयेर हिलो भयेको जमीनमा छिटोछिटो खुट्टा राख्तै हिडीरहेका तिमी चिप्लियौ, लड्यौ, नरोउ बाबू ! (रुनु छैन) ।

(२) तिमी जो परोक्षमा खूब निन्दा गरीरहेका छौ, तिम्रो दुर्जनता यही हो ।

(३) के तिमी प्रमेहरोग नष्ट गराउने औषध जान्दछौ ?

(४) खोसेको तिमिले मेरो मुरली द्यौ न ! राधिके ! ।

(५) हेर नगीचमा यो हिमालय पर्वत हो ।

(६) दुइतिर चमर डोलाइएका रामजी हुन् ।

(७) तपाईं चाँडो जानुहोस्, यजमान पर्खीरहेका छन् ।

(८) ठूलाठूला पण्डित सर्वैतिरवाट आइसके ।

(९) साम्नेवाट आउन लागेका गुरुको आगवानी गर ।

(१०) राम नामका व्यक्ति पैदा भये भनेर जंगलमा रहने मुनिहरू खुशी भये ।

(११) सूर्यको प्रभा प्रकाशित भयो, गहिरो अन्धकार नष्ट भयो ।

२९१५ तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे हा विषादशुगर्तिषु ॥२५६॥
२९१६ अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेतावववधारणे ।

इति नानार्थवर्गः ।

(१२) सतीर्थ्या मिथो मित्रतामाश्रयन्ताम् ।
(१३) शान्ता मिथः समासीना मन्त्रयन्ते महीभुजः ।
तिरस् ८ [अन्तर्धान (गायब हुनु) । तेर्सो । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—
(१-२) तिरो बभूव तिमिरं तिर्यञ्चोऽपि समुत्थिताः ।
हा ८ [विषाद । शोक । पीडा । ३लाई बुझाउँछ] जस्तै—
(३) हाहाकारकरं नैतद्दुर्भिक्षं हा ! प्रशाम्यति ।
(४) हा ! रन्तिदेव ! हा ! कर्ण ! हा ! शिबे ! हा ! युधिष्ठिर ! ।
(५) हा ! निशेयं कथं पौषी विषमा नीयतां मया ।
अहह ८, अहहा ८ [२ आश्चर्य । खेद (विषाद) । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—
(६) 'अहह ! हनुमानूढद्रोणाचलः समुपस्थितः' ।
(७) 'त्वरितमहहा ! सौमित्रिश्च स्फुरन् पुनरुत्थितः' ।—आश्चर्य
(८) अहह ! बहुभिर्भीमैर्नागैरबन्धि रघूद्वहः ।
(९) सभयमहहा ! सर्वे कीशा अनीशतया द्रुताः ।—खेद
हि ८ [हेतु (किन भने ?) । निश्चय । २लाई बुझाउँछ] जस्तै—
(१०) अग्निस्तत्रास्त्यविच्छिन्ना धूमरेखा हि दृश्यते ।
(११) न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति ।—इत्यादि

इति नानार्थवर्गः ।

---

(१२) सतीर्थ्यहरू परस्पर मित्रभाव लिउन् ।
(१३) राजाहरू शान्त भईकन एकान्तमा बसेर मन्त्रणा गर्दछन् ।
(१-२) अन्धकार अन्तर्धान भयो, तिर्यक्(तेर्सो हिड्ने पशु)हरू उठीसके ।
(३) हाय ! हाहाकार गर्ने दुर्भिक्ष शान्त हुदैन ।
(४) हा रन्तिदेव ! (रन्तिदेव महाराज ! तिमी पृथ्वी छाडेर गयौनी ! इत्यादि ।
(५) ऐय्या ! यो भयानक-पूसमहिनाको रात मैले कसरि बिताउने ?
(६) ओहो ! द्रोणाचल बोकेका हनूमान्जी आइपुगे ।
(७) ओहो ! लक्ष्मणजी पनि झट्पट् चट्पटाउदै उठे ।
(८) हाय ! (अपसोस !) रघुनाथजी भयङ्कर-वेरै नागले (नागपाशले) बाधिनु भयो ।
(९) हाय ! (अफसोस) सबै वानर अनाथ भयेका हुनाले डराइकन भागे ।
(१०) त्यहां आगो छ, किन भने अविच्छिन्न (नटुटेको) धूमरेखा । (धुवाको धर्को) देखिन्छ ।
(११) स्वात्मारामलाई (आत्मानन्दीलाई) विषयको मृगतृष्णाले झुक्क्याउन शक्तैन, पक्का ।

२९१७ चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।
२९१८ मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥१॥
२९१९ स्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते ।

चिराय। चिररात्राय। चिरस्य। [आद्य शब्दले] (चिरेण ८। चिरात् ८। चिरम् ८। चिरे ८) ई ७ शब्द चिरकाल(धेरैवखत)लाई वुझाउँछन्। ई शब्द चतुर्थ्यन्त, षष्ठयन्त, पञ्चम्यन्त, द्वितीयान्त, सप्तम्यन्त, जस्ता देखिये पनि तत्तद्विभक्त्यन्त होइनन् र सवैको अर्थ यौटै हुन्छ, जस्तै—

(१) चिराय दृष्टोऽसि मया कच्चित्ते कुशलं सखे !।
,, चिररात्राय दृष्टोऽसि ,, ,, ,,
,, चिरस्य दृष्टोऽसि मया वयस्य ! कुशलं तव। इत्यादि।

मुहुस् ८। पुनः पुनर्। शश्वत्। अभीक्ष्णम्। असकृत्। ५ वारंवारलाई वुझाउँछन्।

(२) मुहुर्मुहुर्जन्म पुनः पुनर्मृतिस्तथापि मुक्तिं हतधीर्नवाञ्छति। इत्यादि

स्राक् ८। झटिति। (झगिति ८) अञ्जसा ८। अह्नाय ८। द्राक ८। मङ्क्षु ८। सपदि ८। ८ झट्टलाई वुझाउँछन्।

(३) श्रीचय व्यापृतानां नः स्रागतीयाय हा वयः।
(४) झटित्यसूँस्त्यक्ष्यतीति नीतः स्वस्तटिनीं प्रति।
(५) कर्म नाञ्चति मञ्जुत्वमञ्जसा विहितञ्जनैः
(६) अह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्।
(७) द्रागुत्तरं देहि शिशो ! नाङ्कलाभो विलम्बने।
(८) मिमङ्क्षुमेनं मङ्क्षुत्वं समुत्तारय तीरतः।
(९) सन्तं विपदि तीव्रायां मित्रं सपदि पालय। इत्यादि।

---

(१) मैले धेरै दिन्मा देखिनु भयो, हेमित्र ! तपाईलाई कुशल ता छ ?
(२) वारंवार जन्म, वारंवार मरण छ, तथापि हतबुद्धि भयेको मानिस मुक्ति चाहदैन।
(३) संपत्तिका थुप्रामा कोशीश गरीरहने हाम्रो उमेर सुरुक्क वितीसकेछ, अपसोस !।
(४) झट्टै प्राण छाडलान् भनेर गङ्गाजीतर्फ लगिये।
(५) मानिसले झटपट गरेको काम राम्रोपनामा पुग्दैन।
(६) तेत्यून्जेल, अरुणले झट्टै अन्धकार हटाये।
(७) लडका ! झट्ट [प्रश्नको] उत्तर देउ, विलम्ब गरेमा अङ्कलाभ हुनेछैन (लंवर पाउनेछैनौ)।
(८) डुब्नखोज्ने—इन्लाई तिमी झट्ट पाखातिर उतारिदेउ।
(९) कडा-विपत्तिमा परिरहेका मित्रलाई तिमी झट्ट वचाऊ !

२९२० बलवत् सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥२॥
२९२१ पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।
२९२२ यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन ॥३॥

बलवत् ८ सुष्ठु ८ किमुत ८ सु ८ अति ८ अतीव ८ [६ ज्यादा(अति)लाई वुझाउँछन्]

(१) बलवद्बाधते व्याधिः पथ्यसेवा पराङ्मुखम् ।
(२) सुष्ठु पीतं घृतं मन्ये भवताऽऽमवता सता ।
(३) जीमूतः किमुतमलीमसः प्रवर्षन्नभ्यागान्नभसि शनैः शनैः प्रसर्पन् ।
(४) सुशोभते विनयः पण्डितानाम् ।
(५) विवर्जयेदतिवादान् मनीषी ।
(६) अतीव ते चञ्चल त्वं चेतसः प्रतिभाति मे । इत्यादि ।

पृथक् । विना । अन्तरेण । हिरुक् । नाना । [५ वर्जन(वाहेक, अलग)लाई वुझाउँछन्] जस्तै—

(७) भिक्षुराक्रन्दति बहिः किंचद्दत्वा पृथक्कुरु ।
(८) विना श्रमं दुलंभा वत्स ! विद्या ।
(९) अन्तरेणाऽरुणं कोऽन्यस्तिमिरं तिरयिष्यति ।
(१०) हिरुक् पथ्यसेवां हिरुक् किं प्रयाति ?
(११) विष्णुं नाना मुक्तिदानाय कोऽन्यः ।

यत् ८ यतस् ८ [२ जुन्कारणले—लाईवुझाउँछन्]

(१२) कृतापराधस्त्वमसि यन्म्लानमुखतां गतः ।

---

(१) पथ्यसेवामा विमुख भयेका मानिसलाई रोगले ज्यादा पिर्दछ ।
(२) आउको वेमारी भयेका तपाईले घिउ खूव पियेको थियो भन्ठान्दछु ।
(३) चौपट्ट-कालो-मेघ आकाशमा सुस्त२ फैलिदै वर्षदै आयो ।
(४) पण्डितहरूको विनय खूव सुहाउछ ।
(५) वुद्धिमान् मानिस अतिवाद (अर्चेला कुरा) छाडोस् ।
(६) मलाई तिम्रा चित्तको चञ्चलता ज्यादै नै मालूम पडदछ ।
(७) वाहिर भिक्षुक चिच्याईरहेको छ, केहि दियेर अलग गर (हटाउ) ।
(८) वावू ! विना परिश्रम विद्या दुर्लभ छ ।
(९) सूर्यवाहेक अन्धकारलाई अर्को को हटाउला ? ।
(१०) विना पथ्यसेवा रोग पक्का जान्छ र ? ।
(११) मुक्ति दिनलाई विष्णुवाहेक अर्को को छ ? ।
(१२) तँ कृतापराध (कसूरमन्द) छस्, जस्कारणले निन्याउरो मुख लाइस् ।

२९२३ कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।
२९२४ आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥४॥

(१) कृतापराधस्त्वमसि विच्छायत्त्वं यतो गतः । इत्यादि ।

तत् ८ ततस् ८ [त्यसकारणलाई वुझाउँछन्] जस्तै—

(२) मां प्रपन्नोऽसि कौन्तेय ! तत्त्वां पातास्मि सर्वतः ।

(३) मां प्रपन्नोऽसि कौन्तेय ! ततस्त्राणमवाप्स्यसि । इत्यादि ।

चित् ८ । चन । [२ असाकल्य (केहि, कोहि) बुझाउँछन्] जस्तै—

(४) केचिद्धनं मानयन्ति गुणान् शंसन्ति केचन ।
न धनं न गुणान् किन्तु भाग्यं शंसन्ति केचन ॥

कदाचित् ८ जातु ८ [२ कदाचित् (कुनै समयमा) वुझाउँछन् ।

(५) कदाचिदात्मा न मृतो न जायते ।

(६) अधमेऽपि सुते जातु न मातुर्निष्ठुरं मनः ।

सार्धम् ८ साकम् ८ सत्रा ८ समम् ८ सह । ५ साथ वुझाउँछन्] जस्तै—

(७) सार्धं निजैः परिजनैः, सखिभिश्च साकं
सत्रास्वया दयितया च समं च पुत्रैः ।
पूज्यैः सहर्षहृदयैश्च सह स्वकीयैः
स्निग्धान्तराः सुकृतिनः समयं नयन्ति ॥

प्राध्वम् ८ [अनुकूलता (इच्छानुसारिता = सजीलोपना) लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(८) प्रध्वंसनं समभिलष्यत आशराणां प्राध्वं बभूव सकलं रघुनन्दनस्य ।

वृथा ८ मुधा ८ [व्यर्थलाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(९) वृथा परिश्राम्यसि, बाधसे मुधा निजं शरीरं, वस निस्पृहः सुखी ।

---

(१) तँ कृतापराध छस्, जुन्कारणले मुख वैलायेको भइस् ।

(२-३) हे कुन्तीपुत्र ! मेरो शरण परेका छौ, तसर्थ सब तरहवाट बचाउनेछु, रक्षण पाउनेछौ ।

(४) कोहि धनको मान गर्छन्, कोही गुणको तारीफ गर्दछन्, कोही-कोही धनको होइन, गुणको होइन, भाग्यको तारीफ गर्दछन् ।

(५) आत्मा कैल्यै पनि मरेको छैन, जन्मदा पनि जन्मदैन ।

(६) छोरो अधमै भये पनि त्यस्काऊपर आमाको मन कदापि निष्ठुर हुदैन ।

(७) आफ्ना परिवार, मित्रवर्ग, आफ्नी प्यारी १ स्त्री, छोराहरु, हर्षित रहेका आफ्ना पूज्यजन, इन्का साथमा रहेर पुण्यात्माहरू प्रेमी भइकन दिन विताउछन् ।

(८) दुष्ट राक्षसहरूको ध्वंस गर्ने इच्छा भयेका रघुनाथजीका हकमा सव कुरा अनुकूल भये (सुग्रीवले मित्रता गरे, सागरले सहयोग दिये, विभीषणले समेत सहानुभूति गरे) ।

(९) व्यर्थै परिश्रम गर्दछौ, व्यर्थै शरीरलाई तकलीफ दिन्छौ, निस्पृह-आनन्दी भयेर वसन !

२९२५ आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च।
२९२६ तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वती ॥५॥
२९२७ दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति।

आहो ८ उताहो ८ किमुत ८ किम् ८ किमु ८ उत ८ [६ वितर्क(विकल्प)लाई वुझाउँछ]।

(१) आहो युद्धं वत्स्यंति द्वीप दाहि।
(२) उताहो मही सत्त्वहीना भवित्री।
(३) किमुत हरिं विपदन्तदंश्रयेथाः।
(४) किं ददीत मदीयेऽपि सदने पदयोर्युगम्।
(५) धराधीशाराधनाय धनार्थी किमु धावसि ?।
(६) निधेः सिषाधयिषया सिद्धान्प्रत्युत धावसि ?।

तु ८ हि ८ च ८ स्म८ ह८ वै८ [६ श्लोकको पाउ पूर्ण गर्ने मतलव वुझाउँछन्] ई ६ शब्दका विशेष अरुअरु अर्थ छन् तापनि ति अर्थको विवक्षा नगरेर छन्दको पाउ पूरा गराउन असजिलो परेका वेलामा इनै ६ मध्यका शब्द राखेर पादपूर्ति गर्नु भनेर अमरसिंहजीले कविसमाजका निंति शब्दको खैरात खोलीदियेको हो, १ श्लोकमा यौटा शब्दसम्म पादपूरणार्थ राखेमा उस्तो गिल्ला हुन पाउदैन, अति हुन लाग्यो भने वरु कलमै थन्क्याईदियेर वसीरहनु वेस छ, जस्तै—

(७) रामस्त्वरण्यं हि ययौ सीता च तमनु स्म सा।
तदा ह लक्ष्मणस्तौद्वा वन्वयासीद हठेन वै॥

सु ८ अति ८ [२ प्रशंसा बुझाउँछन्] जस्तै—
(८-९) सुलभते सुपरिश्रमकृद्यशः। विनतिमान् मतिमन् ! अतिदृश्यते। इत्यादि।
दिवा ८ [दिउसोलाई कहन्छ] जस्तै—
(१०) वसन्ते दिवा स्वाय आरोग्यहारी।
दोषा ८ नक्तम् ८ [२ रात्रिलाई कहन्छन्] जस्तै—

---

(१) द्वीपलाई भस्म पार्ने युद्ध वढने हो की ?।
(२) पृथ्वी प्राणिहीन हुने हुन् की ?।
(३) विपत्तिको नाश गर्ने हरिको आश्रयण गरौला की ?।
(४) मेरा घरमा पनि २ पाउ राख्लान् की।
(५) धनार्थी भयेर राजाको चाकरी गर्न दौडन लागेका होउ की ?!
(६) निधिसिद्धि(खानी साधने काम)का खायशले सिद्धतर्फ दौडेका होउ की ?।
(७) राम जङ्गल गये, ती सीता तिन्का पछि गइन्, ती २का पछि हठ गरेर लक्ष्मण लागे।
(८-९) राम्रो परिश्रम गर्ने मानिस यश (पनि) राम्रै पाउछ। हे बुद्धिमन् ! विनयवाला मानिस असल देखिन्छ।
(१०) वसन्तऋतुको दिननिद्रा आरोग्य हर्दछे।

२९२८ तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ॥६॥
२९२९ स्युः प्याट् पाडङ्ग हे है भोः समया निकषा हिरुक् ।
२९३० अतर्किते तु सहसा स्यात् पुरः पुरतोऽग्रतः ॥७॥

(१-२) अतिजागरणं दोषा चक्षुर्दोषाय जायते । भज दोषा च नक्तं च भक्तश्रेयस्करं हरिम् । इत्यादि ।

साचि ८ । तिरस् ८ [२ तेर्सोलाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(३-४) न जराजर्जरं काचित् साचि (तिरः) पश्यति कामिनी । इत्यादि ।

प्याट् ८ पाट् ८ अङ्ग ८ है ८ हे ८ भोस् ८ [६ सम्बोधनलाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(५) प्याट् छात्राः ! पठतप्रेम्णा, न चेत्प्रेम्णा पठिष्यथ । अध्यापकस्ताडयेद्वः प्याट्प्याडिति कपोलयोः ॥ इत्यादि ।

समया ८ निकषा ८ हिरुक ८ [३ नगीचलाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(६-७-८) समया विलपन् रघूद्वहः समया पञ्चवटी विलोकिनः । निकषा निकषात्मजा निह प्रहरिष्यँश्च स एव वीक्षितः । हिरुग्रेव सतोऽपि मे शिशो र्हिरुगेवेयमरुन्ध दर्शनम् । इत्यादि ।

सहसा ८ [अतर्कित(अचानक=अकस्मात्)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(९) सहसा तपसा प्रसादिता सहसा प्रादुरभूत् सरस्वती ।

पुरस् ८, पुरतस् ८, अग्रतस् ८ [३ अगाडीलाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(१०) अमु पुरः पश्यसि देवदारुम् ।

(११) नीरसतरुरिह विलसति पुरतः ।

(१२) प्रवृत्तस्य शिरश्छेत्तुमुग्रस्तस्याऽग्रतोऽभवत् ।

---

(१) रात्रिको ज्यादा जागरण आखाको खराबी गर्ने हुन्छ ।
(२) दिउसो पनि राति पनि भक्तकल्याणकारी-मुरारीलाई भज ।
(३-४) कुनै कामिनी पनि जराजीर्ण भयेका पुरुषलाई तेर्सो गरि हेर्दिन ।
(५) हे विद्यार्थी हो ! प्रेमले पढ, प्रेमले पढेनौ भने अध्यापक (गुरुजी) तिम्रा दुवै गालामा प्याट् प्याट् अवाज आउने गरि पीटनेछन् ।
(६) विलाप गर्न लागीरहेका ती रघुनन्दनलाई मैले पञ्चवटीका नगीचमा देखेथें ।
(७) तिनै रघुनन्दन यहाँ(लङ्कामा) राक्षसका नगीचमा बाणप्रहार गर्न लागेका देखिये ।
(८) नगीचैमा रहने मेरा वच्चाको दर्शनलाई यही नेत्ररोगले रोकिदियो (आखा दुखेको हुनाले नगीचै रहेको वच्चालाई देख्न पाइन) ।
(९) तपस्याले प्रसन्न गराइयेकी सरस्वतीदेवी हास्ययुक्त (हँसीली) भयेर अकस्मात् प्रकट भइन् ।
(१०) अगाडी यो देवदारुवृक्षलाई देख्तछौ ? ।
(११) यहाँ अगाडी सुकेको वृच सुशोभित छ ।
(१२) उग्र (महादेव) [सातौं दिनमा आफ्नु] शिर काटन लागेका वृकासुरका अगाडी खडा हुनुभयो ।

२९३१ स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा ।
२९३२ किञ्चिदीषन्मनागल्पे प्रेत्याऽमुत्र भवान्तरे ॥८॥
२९३३ व वा यथा तथैवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये ।

स्वाहा ८, श्रौषट् ८, वौषट् ८, वषट् ८, स्वधा ८ [ई ५मध्ये अघिल्ला ४शब्द देवतालाई हविः समर्पण गर्दा प्रयोग गरिन्छन्, स्वधा शब्द पितृलाई तर्पण पिण्ड प्रभृति अर्पण गर्दा प्रयोग गरिन्छ] जस्तै—

(१) अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ।
(२) पितृभ्यः स्वधा । इत्यादि ।

किञ्चित् ८, ईषत् ८, मनाक् ८ [३ अलीकतिलाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(३-४-५) आयुः किंचित्, ज्ञानभीषत्, दृश्यते च सुखं मनाक् ।
तथाऽप्यखर्वः सर्वत्र गर्व एव निरीक्ष्यते ॥

प्रेत्य ८, अमुत्र ८ [२ लोकान्तर-जन्मान्तरलाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(६) इह च प्रेत्य च जनः क्लिश्यते कृतकिल्विषः ।
(७) मांस भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।

व ८, वा ८, यथा ८, तथा ८, इव ८, एवं ८ [६ तुल्यता बुझाउँछन्] जस्तै—

(८-९) मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ।
(१०-११) यथा बुभुक्षितस्यान्नं तथा रुग्णस्य भेषजम् ।
(१२-१३) उच्चैःश्रवा इव हयः शक्र एवं नरेश्वरः । इत्यादि ।

अहो ! ८, ही ८ [२ आश्चर्य बुझाउँछन्] जस्तै—

(१४) अहो ! द्विपुच्छो महिषः कियान् गुरुः ।
(१५) ही ! हीनपुच्छोऽपि पशुर्निरीक्षितः । इत्यादि ।

---

(१) कव्यवाहन नाम भयेका (सन्तानले दियेको पिण्डपानी पितृकहाँ पुऱ्याइदिन परमेश्वरले खटाइयेका) अग्निलाई यो हवि चढाउछु ।
(२) पितृलाइ यो वस्तु चढाउछु ।
(३-४-५) आयु अलीकति (थोरै), ज्ञान थोरै, सुख पनि थोरै देखिन्छ, तैपनि सर्वत्र घमण्ड ठुलै देखिन्छ ।
(६) यहाँ पनि लोकान्तर-जन्मातरमा पनि पापी दुःख पाउछ ।
(७) म यहाँ जस्को मासु खाइरहेको छु, त्यो परलोकमा मलाई खाला ।
(८-९) मेरा प्यारा दोटा बहर ऊँठका मणिझैं [घाटीमा २तिर] झुन्डिईरहेछन् ।
(१०-११) भोकायेका व्यक्तिलाई अन्न जस्तो (प्राणदाता) हो, रोगिलाई औषध त्यस्तै हो ।
(१२-१३) घोडा उच्चैःश्रवाजस्तो छ, राजा इन्द्रजस्ता छन् ।
(१४) ओहो ! दुइपुच्छ्रे राँगो कति ठुलो ! ।
(१५) ओहो ! पुच्छर नभयेको पशु पनि देखियो ! ।

२९३४ मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥९॥

२९३५ दिष्टचा समुपजोषं चेत्यानन्दे-- ऽथान्तरेऽन्तरा ।

२९३६ अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥१०॥

२९३७ युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थानेऽभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

तूष्णीम् ८, तूष्णीकाम् ८ [२ मौन(चुपलाग्नु)लाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(१) जानन्नपि स्थितस्तूष्णीं महतां विदुषां पुरः ।

(२) तूष्णीकामास्त शतधा पृच्छयमानोऽपि तुच्छधीः ।,इत्यादि ।

सद्यस् ८, सपदि ८ [२ तुरन्तै(झट्टै)लाई वुझाउँछन् ॥९॥ जस्तै—

(३-४) कर्म सद्यः समारब्धं, धिया सपदि साधय ।

दिष्टचा ८, समुपजोषम् ८ [२ आनन्दनलाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(५) दिष्टचा ! श्रीमान्दाशरथिरयोध्यायां निरीक्ष्यते ।

(६) समुपजोषमितो रघुनन्दनः समुपयाति वृतो भरतादिभिः । इत्यादि ।

अन्तरे ८, अन्तरा ८, अन्तरेण ८ [माझलाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(७-८-९) अन्तरे पर्वता जाताः । अन्तरा सरितां शतम् ।
अन्तरेण द्रुमाः सन्ति प्रिये ! नावधुनावत ! ॥

प्रसह्य ८ [हठ (जवर्दस्ती) बुझाउँछ] जस्तै—

(१०) प्रसह्य रुदतीं सीतां जहार दशकन्धरः । इत्यादि ॥१०॥

साम्प्रतम् ८ स्थाने ८ [युक्त(मुनासीव)लाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(११) विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ।

(१२) स्थाने हृषीकेश ! तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च । इत्यादि ।

अभीक्ष्णम् ८, शश्वत् ८ [२ निरन्तरता (अनवच्छिन्नता) बुझाउँछन्] जस्तै–

---

(१) जान्दथ्यो ता पनि ठूला-पण्डितहरूका अगाडी चुप लागेर वस्यो ।

(२) शयकडौं-तरीकाले सोद्धा पनि दुर्बुद्धि चुपलागेर वस्यो ।

(३-४) झट्ट थालेको काम, बुद्धिले झट्टै सिद्ध गर ।

(५) आहा ! श्रीमान् रामजी अयोध्यामा देखिनुभयो ।

(६) आहा ! भरतादिले सहित भयेका रामजी यतैतिर सवारी हुन लाग्यो ।

(७-८-९) पर्वत बीचमा परे, सयकडौं नदी माझमा, अनेकानेक वृक्ष माझमा छन्, प्यारी ! ऐले हामी २ जनाको बीचमा यही अपसोस छ ।

(१०) रुन लागेकी जानकीलाई रावणले जवर्दस्ती हरयो ।

(११) आफैले बढ़ायेर विषवृक्ष पनि आफैले काटनु मुनासीव छैन ।

(१२) हे हृषीकेश (हे इन्द्रियाधीश्वर !) हजूरका कीर्तनले जगत् खुशी हुन्छ, प्रेमी पनि हुन्छ [यो कुरा] मुनासीव हो ।

२९३८ अभावे नह्यनोनापि मास्ममाऽलं च वारणे ॥११॥
२९३९ पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्धाऽञ्जसा द्वयम् ।
२९४० प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥१२॥

(१-२) अग्नेरभीक्ष्णमुष्ण त्वं शश्वच्छैत्यं निशापतेः । इत्यादि ।
न हि ८, अ ८, नो ८, न ८ [४ अभाव(निषेध)लाई बुझाउँछन्] जस्तै--
(३) नहि मौर्ख्यात् परं दुखम् । (४) अनीतिर्दुःखदायिनी ।
नो निद्रा न बुभुक्षामे ज्वरार्तस्य प्रजायते ।
मास्म ८, मा ८, अलम् ८ [३ वारण(रोक्नु)लाई बुझाउँछन्] जस्तै--
(५) मास्म कार्षीरिदं वत्स ! (६) मा गमः खलसन्निधिम् ।
(७) स्थीयतामलमुत्त्थातुम् । इत्यादि ।
चेत् ८, यदि ८ [२ पक्षान्तर(यसो हो भने)लाई बुझाउँछन्] जस्तै—
(८) अधिभुवि जीवन् भोजश्चेदभविष्यत्सरस्वतीतनयः ।
नैतावानभविष्यद्विदुषां भरणे विधातुरायासः ।
यहाँ द्वितीयपाउमा 'चेद भविष्यत्'का ठाउमा 'यद्य भविष्यत्' राखे दोस्रो उदाहरण हुन्छ ।
अद्धा ८, अञ्जसा८ [२ तत्त्व(साच्चै-ठीकठीक)लाई बुझाउँछ] जस्तै—
(९] अद्धा जानन्ति मनुजाः सश्रद्धाः परमेश्वरम् ।
आञ्जनेयः पर्यचैषीदञ्जसा रघुनन्दनम् ॥ इत्यादि ।
प्रादुस् ८, आविस् ८ [२ प्राकाश्य(प्रकटता)लाई बुझाउँछन्] जस्तै—
(१०) प्रादुर्भवन्ति (आविर्भवन्ति) सुखरूपधराणि जन्तोः
पुण्यानि जातसमयानि पुराकृतानि । इत्यादि ।
ओम् ८, एवम् ८, परमम् ८ [३ अङ्गीकार (हो, लौ, हुन्छ इत्यादि) बुझाउँछन्] जस्तै—

(१-२) अग्निको उष्णता र चन्द्रमाको शीतता निरन्तरै छ ।
(३-४) मूर्खताभन्दा ठुलो दुःख अर्को छैन । नीतिको अभाव दुःखदायी छ ।
(५) बाबू ! यो काम नगरे ।
(६) दुर्जनको नगीच नगये ।
(७) बस्नु होस् उठनु पर्दैन ।
(८) सरस्वतीपुत्र-भोजमहाराज पृथ्वीपति भयेर बाँची रहदा हून् ता विधातालाई विद्वान्हरू-को पालनपोषण गर्न यतिको परिश्रम पर्ने थियेन ।
(९) श्रद्धावान् भयेका मनुष्य परमेश्वरलाई ठीकठीक चिन्दछन् । अञ्जनीनन्दन(हनूमान्)ले रघुनन्दनलाई ठीक (यथार्थ) चिह्ने ।
(१०) अघी गरियेका प्राणिका पुण्यकर्म ठीक टाइम पुगेपछि सुखको रूप लियेर प्रकट हुन्छन् ।

२९४१ समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।
२९४२ अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च ॥१३॥
२९४३ ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कच्चित्कामप्रवेदने ।

(१) प्रार्थितस्त्रातुममरैगेमित्याह जनार्दनः ।
(२) एवं प्रभुर्यदाहस्म, किंचिदेष विवक्षति ।
(३) विचाराय प्रार्थितोऽयं परमं प्राह सज्जनः ।

समन्ततस् ८ परितस् ८ सर्वतस् ८ विष्वक् ८ [४ सबैतर्फलाई बुझाउँछन्] सबै जस्तै—

(४) समन्ततोऽद्भिर्मनुजव्रजैरपि प्रसन्नताश्रीः परितः समाश्रिता ।
समीहिता शीतलताऽस्ति सर्वतः सुखं हि विष्वक् शरदि प्रवर्तते ।

कामम् ८ [अकामानुमति(विनाइच्छाको मञ्जूरी)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(५) कामं क्रीड क्रोडवन्मूर्ख ! पङ्के न त्वं रात्रौ सद्मनोऽन्तः शयीथाः ।

अस्तु ८ [असूयोपगम(रीसको मञ्जरी)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(६) अस्ति केषुचन स्फीतः कार्याकार्य विपर्ययः ।
अस्तु, तत्फलमीक्ष्येत जीवद्भिर्बहुभिर्जनैः ।

ननु ८ [विरोधोक्ति(कुनै कुराले विरोध देखाउनु)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(७) ननु जाग्रद्भूरिशक्तिः स्रष्टाद्रष्टा दयामयः ।
एकरूपान् एकसुखान् कुतो न सृजतीश्वरः । इत्यादि ।

कच्चित् ८ [कामप्रवेदन(खायश जनाउने प्रश्न)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

---

(१) रक्षा गर्नाका निमित्त देवताहरूले प्रार्थना गरियेका विष्णुभगवान् 'हुन्छ'! भन्नुहुन्छ ।
(२) हो प्रभुवाट जो मर्जी भयो, यो केही विन्ति गर्न चाहन्छ ।
(३) विचार गर्नाका निमित्त प्रार्थना गरियेका ई सज्जन 'हुन्छ' भन्दछन् ।
(४) सबैतर्फका पानीले र मानीसका समूहले सबतरहको प्रसन्नताको (निर्मलताको र हर्षितताको) शोभा लिये, सबैतर्फ चाहना गरियेको [मनमाफीकको] शीतलता रहेको छ, शरद्ऋतुमा सबैतर्फ सुख फैलीरहन्छ ।
(५) 'मूर्ख ! लौ सुङ्गुरझैं हिलामा खेल, तँ राति घरभित्र सुत्न पाउनेछैनस्' यहाँ विनाइच्छाको खेल्ने मञ्जूरी बुझिन्छ ।
(६) कुनै-व्यक्तिमा कार्याकार्यको विपर्यय (कर्तव्यलाई अकर्तव्य, अकर्तव्यलाई कर्तव्य ठान्ने भ्रान्त ज्ञान) वढीरहेको छ, होस् (वढीरहोस्) वाचीरहेका घेरै मानिसले त्यस्को फल देख्नेछन् ।
(७) शङ्का गरिन्छ की—'घेरैप्रकारका शक्तिले जाग्रत् भयेर आश्रय गरियेका, स्रष्टा, द्रष्टा, दयालु, भयेका ईश्वर प्राणिमात्रलाई समान रूप र समान सुख किन बनाउदैनन् ? ।

२९४४ निःषमं दुःषमं गर्ह्ये यथा स्वं तु यथायथम् ॥१४॥
२९४५ मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् ।
२९४६ स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥१५॥
२९४७ प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

(१) कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ ! त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ! ॥ इत्यादि ।

निःषमम् ८ दुःषमम् ८ [२ घटिया(खराव)लाई बुझाउँछन्] जस्तै—दुवै—

(२-३) निःषमं वक्ति मूर्खोऽयं दुःषमं प्रतिवक्ति सः ।

यथास्वम् ८ यथायथम् ८ [२ जस्ताको तस्तो(ठीकठीक)लाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(४-५) भिषग् यथास्वं रोगाणां गतिं ज्ञात्वा चिकित्सति ।
यथायथं गतिं ज्ञात्वा रोगाणां स चिकित्सति ।

मृषा ८ मिथ्या ८ [२ झूटालाई बुझाउँछन्] जस्तै २—

(६-७) मृषा (मिथ्या) व्यर्थं सवक्तीति रूषा प्रज्वलितोऽस्म्यहम् ।

यथातथम् ८ [यथार्थ(भयेभरको)लाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(८) साक्षी त्वमसि चेद्भद्र ! सर्वं ब्रूहि यथातथम् ।

एवम् ८ तु ८ पुनर् ८ वै ८ वा ८ [निश्चयलाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(९) एवमाचारनिरतं सदाचारपरं विदुः ।
(१०) त्वद्धिताधाननिरतस्त्वां तु वाच्मीदमस्तभीः ।
(११) विचारयन् विजानीहि मां पुनस्त्वद्धितार्थिनम् ।
(१२) को वै (वा) धर्मं वित्तहेतोर्विमुञ्चेत् कुलजो जनः ।

प्राक् ८ [अघो(पूर्वकाल)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

---

(१) हे पृथापुत्र ! (अर्जुन !) मैले भनेको कुरा एकाग्र चित्तले तिमिले सुन्यौ के ? । अज्ञानवाट पैदा भयेको तिम्रो मोह निर्मूल नष्ट भयो के ? [यहाँका कच्चित् शब्दले 'एकाग्रचित्तले सुनेर मोह नष्ट होस्' भन्ने खायश भगवान्‌को रहेछ भन्ने कुरा बुझाउछ ।
(२-३) यो मूर्ख खराव वोली वोल्दछ, त्यो खराव जवाव दिन्छ ।
(४-५) वैद्य रोगको हाल ठीकठीक जानेर चिकित्सा गर्दछ ।
(६-७) त्यो मानिस वेफायदा झूटो वोल्दछ भनेर म रिसले चूर भयें ।
(८) हे भले मानिस ! साक्षी (खास देख्ने) तिमि छौ भने सव यथार्थ वयान गर ।
(९) यस्तै आचार गर्नेलाई 'सदाचारपरायण' भन्दछन् ।
(१०) तिम्रो हितको स्थापना गर्न तत्पर भयेको म तिमिलाई मात्रै निर्भय भयेर यो कुरा भन्दछु ।
(११) विचार गरेर मैलाई तिम्रो हितार्थी जान ।
(१२) खान्दानी कुन् मानिस पैसाका निंति धर्म छाड्ला ।

२९४८ संवद्वर्षेऽवरेत्त्वर्वागामेवं स्वयमात्मना ॥१६॥

२९४९ अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्न्यद्रुते शनैः ।

(१) प्राक्कृतं कर्म विद्वांसः प्राक्तनं नाम चक्षते ।

नूनम् ८ अवश्यम् ८ [२ निश्चय(पक्का)लाई बुझाउँछन्] जस्तै—

(२) नूनं रामेण रहिता प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
रामं विनाऽवश्यमहं प्रवेक्ष्यामि । हुताशनम् ।

संवत् ८ [संवत्सर(साल)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(३) संवत् विजय नामायं सप्तविंशः प्रवर्तते ।

अर्वाक् ८ [अवर(ओढो)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(४) अभूतपूर्वं दुर्भिक्षमर्वाक् सर्वत्रवीक्ष्यते ।

आम् ८ एवम् ८ [२ सहिथाप्नु(हो त्यसै हो)लाई वुझाउँछन्] जस्तै—

(५) इदं यातं भुक्तमिदमितिप्रत्यभिजानतीम् ।
राम आं मैथिली त्यूचे जानकीं पुष्पके स्थितः ।
इदं यातं भुक्तमिति जानतीं जानकीं प्रति ।
राम एवं मैथिलीति प्रोचे पुष्पकमाश्रितः ॥

स्वयम् ८ [आफैलाई बुझाउँछ] जस्तै—

(६) विचरशक्त्या दुर्बोधोऽप्यर्थोऽत्रोधिस्वयं बुधैः ।

नीचैस् ८ [अल्प (होचो, सुस्त, सानु, थोरै)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(७) नीचैर्विचारवचनवित्तबुद्धिर्हि दुर्भगः ।

उच्चैस् ८ [महान्(अग्लो, साह्है, ठूलो, धेरै)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(८) उच्चैर्विचारवचनवित्तबुद्धिर्हि भाग्यवान् ।

प्रायस् ८ [बाहुल्य (बहुधा, अक्सर)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

---

(१) पहिलेको कर्मलाई प्राक्तन कर्म भन्दछन् ।

(२) रामजीले रहिय भयें भने म अग्निमा प्रवेश गर्नेछु, पक्का ! ।

(३) यो विजय नामक सत्ताइसौं संवत्सर लागेको छ ।

(४) ओढो (यतातिर) अभूतपूर्व दुर्भिक्ष (अनिकाल) देखिन्छ ।

(५) यो [अघी वनवास गर्दा] हिंडेडुलेको ठाउ हो, यो खायेपियेको ठाउँ हो, यस्ता तरहले अनुभूतस्थानको पहिचान गर्न लागेकी जानकीजीलाई चल्ता-पुष्पकविमानमा राजभयेका रामजीले 'आं मैथिलि !, एवं मैथिलि !' (हो सीते ! हो मैथिली) भन्नु भयो ।

(६) दुर्बोध कुरा पनि पण्डितहरुले विचारशक्तिले बुझे ।

(७) अभागीमानिस विचार होचो, बोली सुस्त, दौलत सानु, बुद्धि थोरै भयेको हुन्छ ।

(८) भाग्यवान् मानिसका विचार, वचन, वित्त, बुद्धि, उच्च हुन्छन् ।

२९५० सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्माऽतीतेऽस्तमदर्शने ॥१७॥
२९५१ अस्ति सत्त्वे रुषोक्तावु ऊँ प्रश्नेऽनुनये त्वयि ।

(१) प्रायः प्रथ्यं नेच्छति प्राप्तमृत्युः !

शनैस् ८ [सुस्तसुस्तलाई बुझाउँछ] जस्तैः—

(२) शनैः पन्थाः शनैः कन्था शनैः पर्वतमस्तके ।
शनैर्विद्या शनैर्वित्तं पञ्चैतानि शनैः शनैः ।

सना ८ [नित्य(अविनाश)लाई कहन्छ] जस्तै—

(३) जनार्दनः सना(सदा)स्तीति सर्वैरुक्तः सनातनः ।

बहिस् ८ [बाहिरलाई बुझाउँछ] जस्तै—

(४) बहिस्तिष्ठ विनाऽऽह्वानं प्रवेशोऽन्तर्नयुज्यते ।

स्म ८ [भूतकाललाई बुझाउँछ] अर्थात् वर्तमानबोधक क्रियापदमा 'स्म' जोर्नाले भूतकालकी क्रिया बुझिन्छ । जस्तै—

(५) कुन्तीपुत्रः पृच्छतिस्म ब्रवीतिस्म श्रियः पतिः ।

अस्तम् ८ [अस्ताउनु(नदेखिनु)लाई बुझाउँछ] जस्तै—

(६) जगत्समस्तमुद्भास्य भानुमानस्तमाश्रितः ॥१७॥

अस्ति ८ [सत्ता(रहनु, हुनु)लाई बुझाउँछ] यो क्रियापदजस्तो अव्यय हो । जस्तै—

(७) अस्तिक्षीरादीयतां गौर्द्विजाय ।

उ ८ [क्रोधोक्ति(रीसको बोधक बोली)लाई कहन्छ] जस्तै—

(८) उ औद्धत्यफलं तावत्प्राप्तवानसि बालिश ! ।

ऊम् ८ [प्रश्नलाई बुझाउँछ] जस्तै—

---

(१) काल आइपुगेको मानिस अक्सर पथ्य चाहदैन ।
(२) वाटो हिड्दा, थाङ्ना (जीर्णवस्त्र) लाउदा, वह्नालो वर्लदा, विद्या पढदा, धन कमाउदा, सुस्त२को चाल गर्नुपर्दछ । हडवडाउनु हुदैन ।
(३) सदै रहेका छन् भनेर विष्णु सनातन कहिन्छन् ।
(४) वाहिर वस, विना बोलाहट भित्र पस्नु ठीक छैन ।
(५) कुन्तीपुत्रले सोवे, लक्ष्मीपतिले भने ।
(६) सब जगत् उज्यालो पारेर सूर्य अस्ताये ।
(७) ब्राह्मणलाई दूध भयेकी गाई दिइयून् ।
(८) अँः ! वेवकूफ ! उद्धतपनाको फल पूरा पाइस् नि ।

२९५२ हुं तर्के स्यादुषारात्रेरवसाने नमो नतौ ॥१८॥
२९५३ पुनरर्थेऽङ्ग निन्दायां दुष्ठु सुष्ठु प्रशंसने ।
२९५४ सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषान्तिके ॥१९॥

(१) ॐ गच्छसि ? पथि स्वच्छं पिबन् वारि मितं चलन् । हितं चाश्नन् गृहान्प्राप्य प्रेषयेः प्रेमपत्रिकाम् ।

अयि ८ [प्यारो व्यक्तिलाई फुल्याउन गरिने संबोधनलाई बुझाउँछ] जस्तै—
(२) अयि ! जगज्जननि ! द्वितयं दृशोर्मयि निधेहि विपद्विवशीकृते ।
हुम् ८ [तर्क(विचारविशेष)लाई बुझाउँछ] जस्तै—
(३) हुँ न नाम मलिम्लुचः ।
उषा ८ [रात्रिसमाप्ति(विहानापख)लाई बुझाउँछ] जस्तै—
(४) उषा प्रबुध्य चिन्तयेदुषापतेः पितामहम् ।
नमस् ८ [नमस्कारलाई बुझाउँछ] जस्तै—
(५) सर्वकल्याणनिधये गणाधिपतये नमः ॥१८॥
अङ्ग ८ [पुनरर्थ(फेरि, भेद, फरक)लाई बुझाउँछ] जस्तै—
(६) मया नाऽबोधि काठिन्यादङ्गबोधय विस्तरात् ।
(७) क्षोदीयानपि नो निन्द्यः किमङ्ग धरणीपतिः ।
द्रुष्ठु ८ [खराबलाई बुझाउँछ] सुष्ठु ८ [असललाई बुझाउँछ]—दुवै जस्तै–
(८-९) द्रुष्ठु ते चापलं भूयः, सुष्ठु बुद्धिस्तु तावकी ।

सायम् ८ [साँझ(वेलुका)लाई बुझाउँछ] प्रगे ८, प्रातर् ८ [विहानालाई बुझाउँछन्]—दुवै जस्तै—

(१०-११) सायं कुलायमायान्ति, निर्गच्छन्ति प्रगे खगाः ।
निकषा ८ [नगीचलाई बुझाउँछ] जस्तै—

---

(१) अँ जान्छौ ? बाटा-वाटामा सफा पानि पिउदै, ठिक्कै गरि हिंड्दै, हितवस्तु खाँदै, घर पुगेर प्रेमपत्र पठाये हौ ।

(२) हे जगज्जननि ! (दुर्गे) विपत्तिले परवश पारियेका मेरा ऊपर दुवै नजर राखिवक्सनुहवोस् ।

(३) हँ ! चोर ता होइन ? ।

(४) विहाना(उषाकालमा) उठेर उषापति(अनिरुद्ध)का पितामह(कृष्ण)लाई संझोस् ।

(५) संपूर्ण कल्याणका खानिस्वरूप भयेका गणाधिपति(गणेशजी)लाई नमस्कार छ ।

(६) कठिन (असजिलो) हुनाले मैले बुझिन, विस्तारपूर्वक फेरि बुझाउनुहोस् ।

(७) अतिक्षुद्र व्यक्ति पनि निन्दा गर्न योग्य छैन, पृथ्वीपति(राजा)को वारेमा के भन्नुपर्दछ ।

(८-९) तेरो चञ्चलपना साह्रै खराब छ, तेरो बुद्धि ता वेस (असल) थियो ।

(१०-११) पक्षीहरू साँझमा गुँडमा आउछन्, विहाना निस्कन्छन् ।

२९५५ परुत् परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।
२९५६ अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥२०॥
२९५७ तथाऽधरान्यान्यतरेतरात् पूर्वेद्युरादयः ।

(१) प्रयान्ति निकषा ग्रामं सहकार फलार्थिनः ।
परुत् ८ [पूर्ववर्ष(पोहोर)लाई बुझाउँछ] जस्तै—
(२) अहं विमुच्य सदनं परुत् काशीं समागतः ।
परारि ८ [पूर्वतर वर्ष(पह्लार)लाई बुझाउँछ] जस्तै—
(३) आसं पुरारि कृपया परारि तु गृही सुखी ।
एषमस् ८ [वर्तमान वर्ष(यो साल)लाई बुझाउँछ] जस्तै—
(४) कृषिवाणिज्यहीनानामैषमो विषमा दशा ।
अद्य ८ [आजलाई बुझाउँछ] जस्तै—
(५) अद्य संपाद्य कार्याणि सद्य आयाहि याहि भोः ! । 'पूर्वे अह्नि इत्यादौ' (अघिल्ला दिनमा इत्यादि विवक्षा गरेमा) पूर्वोत्तरापरात्, अधरान्यान्यतरेतरात् (पूर्व १, उत्तर २, अपर ३, अधर ४, अन्य ५, अन्यतर ६, इतर ७ ई ७ शब्दबाट) [सद्यः परुत् ५ । ३ । २२ इत्यादि सूत्रले एद्युस् प्रत्यय हुने हुनाले] पूर्वेद्युः आदयः शब्दाः (पूर्वेद्युः आदि गरेका ७ शब्द बन्दछन्)

पूर्वेद्युस् ८ [पूर्वदिन (हिजो)] उत्तरेद्युस् ८ [पल्लोदिन (भोलि पल्ट)] जस्तै-
(६) पूर्वेद्युर्नाऽभवत्कार्यमुत्तरेद्युर्भवेदपि ।
अपरेद्युस् ८ [अर्को दिन] अधरेद्युस् ८ [पछिल्लो (गयेको) दिन] जस्तै—
(७) अपरेद्युः समागच्छाऽधरेद्युः क्व गतोऽभवः ? ।
अन्येद्युस् ८, अन्यतरेद्युस् ८ [२ अर्को दिन] जस्तै—
(८) अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
जिज्ञासमानान्यतरेद्युरात्मानुगस्य भावं मुनिहोमधेनुः ।
महीपतेर्हार्दमथेतरेद्युर्जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
—यस्तो परिवर्तनले सबै पर्याय प्रयुक्त हुन शक्तछन् ।

---

(१) आपका फलको खायश गर्नेहरू गाउँको नगीच जान्छन् ।
(२) म घर छाडेर पोहोर काशी आयें ।
(३) पुरारि(शङ्करजी)का कृपाले पह्लार ता म गृहस्थ र सुखी थियें ।
(४) खेतीपाती र बन्दव्यापार नभयेका मानिसको यो साल कठिन हालत छ ।
(५) जाउ हैं ! आज काम सिघ्यायेर तुरन्त आउ ।
(६) हिजो काम भयेन भोली होइहाल्छ की ? ।
(७) अर्का दिन आउ, हिजो कहाँ गयेका थियौ ?
(८) अर्का दिन आफ्ना अनुयायी-राजाको भाव(भक्ति)जान्न इच्छा गर्ने वशिष्ठकी गाई–इत्यादि।

२९५८ उभयद्युश्चोभयेद्युः परेत्वह्नि परेद्यवि ॥२१॥
२९५९ ह्यो गतेऽनागतेऽह्निश्वः परश्वस्तु परेऽहनि ।
२९६० तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥२२॥
२९६१ एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

उभयद्युस् ८, उभयेद्युस् ८ [दुइ दिन] जस्तै—

(१) व्रतवासरसन्देहादुभय(ये)द्युरुपावसत् ।

परेद्यवि ८ [पल्लोदिन (भोली-पर्सी)] जस्तै—

(२) अद्य गच्छ क्षणो नास्ति समागच्छेः परेद्यवि ।

ह्यस् ८ [हिजो] श्वस् ८ [भोली] परश्वस् ८ [पर्सी] जस्तै—

(३) ह्यो द्वितीयाऽभवत्, श्वस्तु चतुर्थी भविता तिथिः । परश्वः पञ्चमी, तस्यामक्षरारम्भणं शिशोः ।

तदा ८, तदानीम् ८ [त्यसबखतमा] जस्तै—

(४) यदाभिमन्युं विरथमेकाकिनमनायुधम् ।
यूयं संभूय षट् जघ्न क्व ते धर्मस्तदा गतः ? । इत्यादि ।

युगपत् ८, एकदा ८ [एकैफेर (एकै चोटी)] जस्तै—

(५) परस्सहस्रायुगपत् पार्थेन प्रहिताः शराः ।

सर्वदा ८, सदा ८ [सँदै(धै)] जस्तै—

(६) सर्वदाऽस्माभिराराध्यः सदा श्रीमान् गदाधरः ।

एतर्हि ८, संप्रति ८, इदानीम् ८, अधुना ८, सांप्रतम् ८ [५ ऐले] जस्तै--

(७) एतर्हि बर्हिणगणाः परितो नटन्ति,
वर्षन्ति सम्प्रति घनाः, कृषका इदानीम् ।
नन्दन्ति, वृद्धिमधुना दधते तटिन्यो,
निद्राति साम्प्रतमधीश्वर इन्द्रिरायाः ॥

---

(१) व्रत गर्ने दिन सन्दिग्ध भयेकाले दुवै दिन उपवास गरे (निराहार रहे) ।

(२) आज जाउ, फुर्सद छैन, भोलीपर्सीतिर आये ।

(३) हिजो द्वितीया थियो, भोली चतुर्थी हुनेछ, पर्सी पञ्चमी हो,–त्यसैमा बालकको अक्षरारम्भ ।

(४) जुन समयमा विरथी, अकेला, निःशस्त्र, भयेका—अभिमन्युलाई तिमीहरु ६ जना वीर संमिलित भयेर मारेथ्यौ, त्यसवेलामा तेरो धर्म कहाँ गयेको थियो ? [ऐले आफुलाई आपत्ति पर्न लाग्दा धर्म खोज्दछस् ? । अगी तैंले मारेका धर्मले ऐले तलाई अवश्य मार्दछ, 'धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः' यो कुरा निश्चित छ] ।

(५) पृथापुत्र अर्जुनले हजारौ बाण एकसाथ छाडे ।

(६) सदासर्वदा हामीले सदाश्रीमान् रहेका गदाधर(विष्णुभगवान्)को आराधना गर्नु पर्दछ ।

(७) ऐले (वर्षाकालमा) चारैतर्फ मयूरका बथान नाच्न लागेका छन्, ऐले किसानहरू खुशी भई रहेका छन् । ऐले नदीहरू वृद्धिधारण गर्दछन् (बढदैछन्) ऐले लक्ष्मीपति भगवान् सुकला भइरहीवक्सेको छ ।

३७

२९६२ दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥२३॥

इत्यव्ययवर्गः ॥४॥

पूर्वादौ दिग्देशकाले प्रागुदक् प्रत्यगादयः [शब्दाः प्रयोक्तव्याः] पूर्वदिशा, पूर्वदेश, पूर्वकाल प्रभृति अर्थ बुझाउनु परेमा प्राक् प्रभृति (उदक-प्रत्यक्) शब्दको प्रयोग गर्नुपर्दछ,) अर्थात्--

प्राक् ८ [पूर्वदिशा, पूर्वदेश, पूर्वकाल, ३ तीनलाई बुझाउँछ] जस्तै--

(१) प्राग्वर्तते पूः कलिकाताभिधाना ।

(२) प्राङ्मन्दिरं नः सदनाच्छूलपाणेः ।

(३) प्राग्भूतले प्रादुरभूद्रामभद्रः ।

यस्तै प्रकारले--

उदक् ८ [उत्तर दिशा, उत्तर देश, उत्तर (उप्रान्तको) काल, ३लाई बुझाउँछ] प्रत्यक् ८ [पश्चिम दिशा, पश्चिम देश, पश्चिम (पछिल्लो)काललाई बुझाउँछ आदि शब्द पढेको हुनाले—

अवाक् ८ [दक्षिणदिशा, दक्षिण देश, दक्षिण (वल्लो)काललाई बुझाउँछ ।

उत्तरात् ८, उत्तरेण ८, उत्तरतस् ८ [उत्तरदिशा, उत्तरदेश, उत्तर(पल्लो) काललाई बुझाउँछन्]

अधरात् ८, अधरेण ८ [ऊधो(तल्लो भाग)लाई बुझाउँछन् ।

दक्षिणात् ८, दक्षिणेन ८, दक्षिणा ८, दक्षिणाहि ८, दक्षिणतस् ८ [दक्षिणदिशा र दाहिनेतर्फ बुझाउँछन्] ।

इत्यव्ययवर्गः ॥४॥

---

(१) कलिकाता (कलकत्ता) नाम्नी नगरी पूर्वदिशामा छ ।

(२) शङ्करजीको मन्दिर हाम्रो घरभन्दा पूर्व छ ।

(३) अघी रामचन्द्रजी भूतलमा प्रकट हुनुभयेथ्यो ।

अथ स्त्रीलिङ्गसंग्रहः ॥

२९६३ सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।
२९६४ अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥१॥
२९६५ लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।

लिङ्गकोसमेत-विधान-गर्ने 'स्त्रियां क्तिन्' 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' 'नपुंसके भावे क्तः' 'ल्युट् च' इत्यादि वचनले-सहित-भयेका-सन्, क्यच्, काम्यच्, इत्यादि प्रत्यय अन्त्यमा हुने र कृत्प्रयान्त, तद्धितप्रत्ययान्त, समासविधायक शास्त्रले विधान गरियेका, पहिले प्रायः नकहियेका शब्दको [यो संग्रहवर्गमा संग्रह हुनेछ, यस्मा पनि] संकीर्ण-वर्गमाझैं, कहिं प्रकृतिले, कहिं प्रत्ययले लिङ्ग छुट्याउनु पर्दछ ।

जस्तै—अर्धर्चं, ध्वज, कुशप्रभृति-प्रकृति देखिये भने 'अर्धर्चाः पुंसि च' भन्ने शास्त्रका अनुसार पुंलिङ्ग र क्लीबलिङ्ग हुने रहेछ भनि बुझ्नुपर्‍यो । क्तिन् प्रत्ययान्त गति, मति प्रभृति शब्द देखिये भने 'स्त्रियां क्तिन्' भन्ने शास्त्रका अनुसार स्त्रीलिङ्ग हुने रहेछ भनि बुझ्नुपर्‍यो। ल्युट् प्रत्ययान्त भावे क्त प्रत्ययान्त गमन, गत, प्रभृति शब्द देखिये भने 'ल्युट् च' 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यादि शास्त्रानुसार क्लीबलिङ्ग बुझनुपर्‍यो । इत्यादि ।

लिङ्गशेषको विधानगर्ने-वचन, विशेषवचनले-बाधित-छैन भने व्यापक हुन्छ । अर्थात्—'स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च' इत्यादि वचनले ई-ऊ अन्त्यमा हुने-एकअच् भयेका-धी-भ्रू आदि शब्द विशेष वचनले-वाधित छैनन् र 'स्त्रीयामीदूत्—' इत्यादिवचन व्यापक-भयेर धी-भ्रू प्रभृति-शब्दको स्त्रीलिङ्ग बुझाउछन् । नी-लू-प्रभृति-शब्द यहि वचनको-अनुसार स्त्रीलिङ्गी-हुनुपर्दथे तापनि 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' भनि पछि-देखाइने-वचनको-अनुसार कर्तामा-विधानगरियेका-कृत्प्रत्ययान्त-हुनाले तिनै-लिङ्गमा-रहने हुन्छन्, यो स्त्रीलिङ्गविधानगर्ने वचनको बाध हुन्छ ।

'योनि (भग)भयेका-प्राणिलाई-कहने-शब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्छन्' भनि यो-वचन-ले-भन्दछ ता-पनि स्त्रीलाई-कहने-दारशब्द 'पुं भूम्निदाराः' यो-अधिकहियेका-वचनानुसार पुंलिङ्गी-बहुवचनान्तै हुन्छ, त्यो शब्दमा यो-सामान्य वचनलाई त्यो विशेष-वचनले बाध गर्दछ। [लिङ्ग-विधायक 'सामान्य वचनलाई लिङ्गविधायक-विशेष-वचनले बाध गर्दछ'] यति कुरामा खूब हेक्का राख्नु-पर्दछ ।

२९६६ स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥२॥
२९६७ नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् ।
२९६८ अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥३॥

अब-उप्रान्त 'स्त्रियाम्' यो-वचनको-अधिकार छ (अर्थात् अर्को-लिङ्गविधान गर्ने-अर्कोवचन-नआउनुज्याल अब बताइने शब्द स्त्रीलिङ्गी मनि जान्नुपर्दछ) ।

१ ईदूद्विरामैकाच् स्त्रियाम् (ईकार-ऊकार अन्त्यमा हुने-एकअच्भयेको-शब्द स्त्रीलिङ्गमा रहन्छ) । जस्तै—धीः २, श्रीः २, भ्रूः २, इत्यादि ।

सयोनिप्राणिनाम च स्त्रियाम् (योनि(भग)भयेका-प्राणिलाई-कहने-शब्द पनि स्त्रीलिङ्गमा रहन्छ) । जस्तै—माता २, दुहिता २, स्वसा २, इत्यादि ।

स्त्रीलाई-कहने-दारशब्द-र-कलत्रशब्द 'पु भूम्निदाराः' 'कलत्रं श्रोणि-भार्ययोः' ई २ बाधक विशेष वचनानुसार पुंलिङ्गमा र क्लीवलिङ्गमा रहन्छ ।

विद्युत्[1]-निशा[2]-वल्ली[3]-वीणा[4]-दिग्[5]-भू[6]-नदी[7]-ह्रियाम्[8] नाम स्त्रियाम् (बिजुली[1], रात्रि[2], लता[3], वीणा[4], दिशा[5], पृथ्वी[6], नदी[7], लज्जा[8] यती—८ चीजलाई-कहने-शब्द स्त्रीलिङ्गमा रहन्छ) जस्तै—

(१) विद्युत् २, तडित् २ । (२) रात्रिः २, त्रियामा । (३) लता २, वीरुत् । (४) वीणा २, विपञ्ची २ । (५) दिक् २, हरित् २ । (६) भूमिः २, अचला २ । (७) तटिनी २, सरित् २ (८) त्रपा २, लज्जा २ ।

'अदन्तैः एकार्थः द्विगुः स्त्रियाम्' (ह्रस्व अकार अन्त्यमा हुने मूल-लोक आदि गरेका शब्दसँग समाहार अर्थमा गरेको द्विगु (संख्या पूर्वमा हुने) समास स्त्रीलिङ्गी हुन्छ) जस्तै— पञ्चानां मूलानां समाहारः = पञ्चमूली २ [पाँच थरी मूलको समुदाय] । त्रयाणां लोकानां समाहारः = त्रिलोकी २ [तीन लोकको समुदाय] चतुर्णां श्लोकानां समाहारः =चतुःश्लोकी २ [चार श्लोकको समुदाय] इत्यादि ॥(क)॥

पात्रयुगादिभिः सः न स्त्रियाम् (पात्र, युग, भुवन, इत्यादि शब्दसँग भयेको समाहार-द्विगुसमास भने स्त्रीलिङ्गी हुँदैन) जस्तै—'पञ्चानां पात्राणां समाहारः=पञ्च-पात्रम् ३ [पाँचोटा पात्रको समुदाय] चतुर्णाम् युगानां समाहारः = चतुर्युगम् ३ [चार युगको समुदाय] त्रयाणां भुवनानां समाहारः =त्रिभुवनम् ३ [तीन भुवन-(लोक)को समुदाय] इत्यादि ॥३॥(ख)॥

(क) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः (वा०) । (ख) पात्राद्यन्तस्य न (वा०) ।

२९६९ तल्, वृन्दे, येनिकटच्यत्रा, वैरमैथुनिकादिवुन् ।
२९७० स्त्रीभावादावनिक्तिण्वुलण्च्ण्वुच्क्यब्युजिञङ्निशाः ॥४॥

तल् स्त्रियाम् (तल् प्रत्ययान्तशब्द जुन्सुकै अर्थको भये पनि स्त्रीलिङ्गी हुन्छ) जस्तै—शुक्लस्य भावः =शुक्लता २ [सेतोपना] चपलस्य भावः =चपलता २ [चञ्चलपना] ॥(ग)॥ ग्रामाणां समूहः = ग्रामता २ [गाउँको समूह] जनानां समूहः =जनता २ [जनको समूह] इत्यादि ॥(घ)॥

वृन्दे येनिकटच्यत्राः स्त्रियाम् (समूह अर्थमा विधान गरियेका य[1], इनि[2], कटच्यच्[3], त्र[4], ई ४ प्रत्यय अन्त्यमा हुने शब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्छन्) जस्तै—क्रमैले पाशानां समूहः पाश्या २ [पाशको समूह] वातानां समूहः =वात्या २ [वायुसमूह=हुरी] खलानां समूहः =खलिनी २ [खलाको समूह] पद्मानां समूहः =पद्मिनी २ [कमलसमूह] रथानां समूहः =रथकट्या [रथको समूह] गवां समूहः =गोत्रा २ [गाईको समूह] इत्यादि ॥(ङ)॥

वैरमैथुनिकादिवुन् स्त्रियाम् (वैर[1] अर्थमा र मैथुनिका[2] (यौनसंबन्ध) अर्थमा भयेको वुन् प्रत्ययान्तशब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्छ) जस्तै—क्रमैले अश्वमहिषयोर्वैरम् = अश्वमहिषिका २ [घोडा र राँगाको वैरभाव] काकोलूकयोर्वैरं = काकोलूकिका २ [काग र लाटाकोसेराको वैरभाव] अत्रिभरद्वाजयोर्मैथुनिका=अत्रिभरद्वाजिका २ ॥(च)॥ [अत्रि र भरद्वाजको वैवाहिक नाता] वत्सगर्गयोर्मैथुनिका वत्सगर्गिका २ [वत्स र गर्गको वैवाहिक नाता] इत्यादि ।

'स्त्रियाम्' भन्ने सूत्रका अधिकारमा भाव-करण प्रभृति अर्थमा विधान गरियेका [1]अनि, क्तिन्[2], ण्वुल्[3], णच्[4], ण्वुच्[5], क्यप्[6], युच्[7], इञ्[8], अङ्[9], नि[10], श[11], यती ११ प्रत्यय अन्त्यमा हुने शब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्छन् जस्तै—अङ्कका क्रमले—(❀)

(ग) तस्य भावस्त्वतलौ० । (घ) ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् । (ङ) पाशादिभ्यो यः । इनित्रकटचचश्च—खलादिभ्य इतिः । खलगोरथात् । (च) द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः ।

(❀) (१) आक्रोशे नञ्यनिः ।
(२) स्त्रियां क्तिन् ।
(३) रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ।
(४) कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्, णचः स्त्रियामञ् ।
(५) पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ।
(६) व्रजयजोर्भावे क्यप् ।
(७) ण्यासश्रन्थो युच् ।
(८) विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च इञ् वपादिभ्यः ।
(९) षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।
(१०) ग्लाम्लाज्याहाभ्योनिः ।
(११) कृञः श च इच्छा ।

२९७१ उणादिषु निरूरीश्च ङ्याबूङन्तं चलं स्थिरम् ।
२९७२ तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा ण दिक् ॥५॥

अनि—(१) अजीवनिः २ [बाँच्न नपायेस् भनेर दियेको सराप] (१) अकरणिः २ [गर्न नपायेस् भनि दियेको सराप] इत्यादि। क्तिन्—(२) कृतिः २ [गर्नु] भूतिः २ [हुनु] इत्यादि। ण्वुल्—(३) प्रच्छर्दिका २ [छादने रोग] प्रवाहिका २ [छेर्ने रोग] इत्यादि। णच्—(४) व्यावक्रोशी २ [पालैपालाले गाली गर्नु चिच्च्याउनु=वाझावाझ] व्यात्युक्षी २ [परस्पर पानी छ्यापाछ्याप-गर्नु] इत्यादि। ण्वुच्—(५) शायिका २ [सुत्ने-पालो] इक्षुभक्षिका २ [उखुखाने पालो] इत्यादि। क्यप्—(६) व्रज्या २ [हिंडाई] इज्या २ [यज्ञगराई=यज्ञ] इत्यादि। युच्—(७) कारणा २ [वेदना-तकलीफ] आसना २ [वसाई] इत्यादि। इञ्—(८) कारिः २ [गराई] वापिः २ [रोपाई] इत्यादि। अङ्—(९) पचा २ (पकाई] छिदा २ [कटाई] इत्यादि। नि—(१०) ज्यानिः २ [वृद्धता] हानिः २ [नुक्सान] इत्यादि। श—(११) क्रिया २ [गराई] इच्छा २ [चाह] इत्यादि ॥४॥

उणादिषु निरूरीः च स्त्रियाम् (औणादिक नि[1] प्रत्यय, ऊ[2] प्रत्यय, ई[3] प्रत्यय अन्त्यमा हुने शब्द स्त्रीलिङ्गमा रहन्छ) जस्तै-क्रमैले (१) श्रेणिः २ [पङ्क्ति=लहर] श्रोणि २ [कटी] इत्यादि। (२) चमूः २ [सेना] कषूः २ [जीविका, गुञ्जिठाको आगो, कुलो] इत्यादि। (३) तरीः २ [डुङ्गा] तन्त्रीः [तार] इत्यादि।

ङ्याबूङन्तं चलं स्थिरं स्त्रियाम् (ङ्यन्त[1], आबन्त[2], ऊङन्त[3], शब्द चलवाचक अचलवाचक जस्तो भये पनि स्त्रीलिङ्गमा रहन्छ) जस्तै क्रमैले—

(१/१) चलवाचक ङ्यन्त—नारी २ [स्त्री] गौरी २ [पार्वती]
(१/२) अचलवाचक ङ्यन्त—कदली २ [केरा] तिन्तिडी २ [अमिलो]
(२/१) चलवाचक आबन्त—भार्या २ [स्त्री] उमा २ [पार्वती]
(२/२) अचलवाचक आबन्त—माला २ [माला] हरिद्रा २ [हलेदो]
(३/१) चलवाचक ऊङन्त—श्वश्रूः २ [सासू] कद्रूः २ [नागमाता]
(३/२) अचलवाचक ऊङन्त—कर्कन्धूः २ [बयर] अलाबूः २ [तुम्बा]

'तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः' भन्ने सूत्रले 'त्योवस्तु-जुन्क्रीडामा-प्रहरण (हान्ने कुरा) हुन्छ' भन्ने-अर्थमा प्रहरणवाचक-शब्ददेखी-विधान-गरियेको-ण प्रत्यान्तशब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्छ। 'मुष्टिः प्रहरणम् अस्यां क्रीडायां' भन्ने विवक्षा गर्दा ण प्रत्ययले सिद्धभयेको मौष्टा शब्द र, 'पल्लवः प्रहरम् अस्यां क्रीडायां' भन्ने विवक्षा गर्दा ण प्रत्ययले सिद्धभयेको पाल्लवाशब्द स्त्रीलिङ्गीभयो। मौष्टा २ [मुड्कीमुटकीले-हानेर-गर्नु-पर्ने-क्रीडा (खेल)=मुक्कामुक्कि] पाल्लवा २ [स्याउलैस्याउलाले-हानाहान- गर्नु-पर्ने-खेल] आदि पदको-अर्थबुझाउने-दिक्शब्दले दाण्डा २ [डण्डाले-हानाहान-गरिने खेल] मौण्डा २ [टाउका-टाउकाले-हानाहान-गर्नु-पर्ने (जुध्नु-पर्ने) खेल]इत्यादि वुझ्नु पर्दछ ॥ ५ ॥

२९७३ घञो ञः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।
२९७४ श्यैनम्पाता च मृगया तैलम्पाता स्वधेति दिक् ॥६॥
२९७५ स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विविवक्षापचये यदि ।
२९७६ लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाऽऽढकी ॥७॥
२९७७ सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका ।
२९७८ तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥८॥
२९७९ पिच्छावितण्डाकाकिण्यःश्चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् ।
२९८० सातिः कन्था तथाऽऽसन्दी नाभी राजसभाऽपि च ॥९॥
२९८१ झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ।
२९८२ लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥१०॥

॥ इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहः ॥

'घञः साऽस्यां क्रियेति ञः' भन्ने-सूत्रले घञ्-प्रत्ययान्त-कुनै-शब्ददेखी 'त्यो क्रिया छ जस्मा' यस्तो-विवक्षा-गर्दा ञ-प्रत्यय भयेर सिद्ध-हुने दाण्डपात, श्यैनम्पात, तैलम्पात, प्रभृति-शब्द स्त्रीलिङ्गमा रहन्छन् ।

'दण्डको छ पात (पतन) जस्मा' यस्तो-विवक्षा-गरेर ञ-प्रत्ययले-सिद्ध भयेको दाण्डपात-शब्द स्त्रीलिङ्गी भयेर दाण्डपाता भयो ।

दाण्डपाता २ [दण्डको पात (पतन)-गरायेर-गरिने-खेल-हुने (संप्रदायानुसार-डण्डीवियो-खेलिने) फाल्गुनी-पूर्णिमाको नाम] त्यस्तै-श्येनपातोऽस्यां वर्तते (बाजको पतन जस्मा हुन्छ) यस्तो-विवक्षा-गर्दा श्यैनम्पाता शब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्छ ।

श्यैनम्पाता २ [सधायेको वाजपक्षीलाई झंटन लगायेर-गरिने-चराको शिकार] त्यस्तै—तिलपातः अस्यां वर्तते (तिलपतन जस्मा हुन्छ) यस्तो-विवक्षा गर्दा तैलम्पाता शब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्छ ।

तैलम्पाता २ [तिलपात-गरेर-(तिल हालेर) गरिने-स्वधा (तर्पण) ॥ ६ ॥

यदि अपचये विवक्षा, तदा काचित् मृणाल्यादिः स्त्री स्यात् (सानू भन्ने विवक्षा-गरेदेखी मृणाली-आदि गरेका कुनै-शब्द स्त्रीलिङ्गमा रहन्छन् । अर्थात् अघी पुंलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गमा देखाइयेका-शब्दवाट-बुझिने-वस्तुलाई सानू-भनी-बुझाउनु-परयो-भने त्यो-शब्दलाई स्त्रीलिङ्गी बनाउनु-पर्दछ । तर यो नियम सर्वत्र लाग्दैन, शिष्टहरूले-प्रयोग-गरेका-ठाउमा-मात्र बुझ्नुपर्छ, जस्तै—मृणालशब्द नपुंसकलिङ्गी हो, सानू मृणाल भन्नु परयो-भने मृणाली २ हुन्छ । त्यस्तै सानू-पात्र भन्दा पात्री २ सानू-वन भन्दा वनी २, सानू-कुम्भ भन्दा कुम्भी २, सानू-वंश भन्दा वंशी २, सानू-छत्र भन्दा छत्री २, इत्यादि शिष्टप्रयोगानुसार गर्न हुन्छ । आफ्ना-इच्छाले सानू-घोडा भन्दा अश्वा-अश्वी, सानू-पुत्र भन्दा पुत्री, सानू-घर भन्दा गृही, इत्यादि प्रयोग बनाउन पाइँदैन ।

'ङ्याबूङन्तं चलं स्थिरं' भन्ने-वचनले ङ्यन्त-आबन्त-ऊङन्त-शब्द स्त्री-लिङ्गी

हुन्छन् भनिं सामान्यरूपले भनियो। अब त्यसैका-उदाहरणरूप-केही-शब्द देखाईन्छन्, ती-शब्द र अर्थ हेर—

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
लङ्का २	लङ्कापुरी	शेफालिका २	नेवारी फूल	टीका २	व्याख्या
धातकी २	घयाँरो	पञ्चि(ञ्जि)-का २	पूर्णव्याख्या, बही-खाता २	आढकी २	रहर
सिध्रका २	वृक्षविशेष	सारिका २	मैनाचरो, सारौ	हिक्का २	बाडुली
प्राचिका २	डाँस	उल्का २	ज्वाला	पिपीलिका	कमिला
तिन्दुकी २	तिंदू	कणिका २	कनिका, सानूटुक्रा	भङ्गि २	ढाँचा, छाँट
सुरङ्गा २	सुरुङ्	सूची(चि) २	सुइरो,सीयो,सूची,	माढि २	पातका नसा
पिच्छा २	सिमल्को खोटो	वितण्डा २	वादविवादविशेष	काकिणी २	१ दाम (दोकडा)
चूर्णि २	गद्यविशेष (चूर्णिका)	शाणी २	सुन् घस्ने कसी	द्रुणी २	कन्सुत्लो
दरत् २	भीर, डर	साति २	दान, समाप्ति	कन्था २	थाङ्ना,माटाको गाह्रो
आसन्दी २	वेत्रासन (कुर्सी, मूढा)	नाभि २	नाइटो	राजसभा २	राजाको सभा
		चर्चरी २	हस्तवाद्य(ताल)	पारी २	हात्तीको खुट्टाको बन्धन
झल्लरी २	झ्याली	लट्वा २	भँगेरा		
होरा २	लग्न, घडी	लिक्षा २	लिखा	सिध्मला २	सुकेको माछा = सिद्रा
लाक्षा २	लाहा	चमसी २	प्रणीतापात्रविशेष	गण्डूषा	कुल्ला
गुध्रसी २	वातरोगविशेष			मसी२ मषी२	मसी

॥ इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहः ॥

२९८३ पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
२९८४ स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥११॥
२९८५ करगण्डोष्ठदोर्दन्तकण्डकेशनखस्तनाः ।

सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः पुंस्त्वे [भेदले-र-अनुचर(सेवक)ले सहित-भयेका-देववाचक-दैत्यवाचक शब्दका विशेषवचनले-नहड्कियेका-पर्याय सवै पुंलिङ्गमा रहन्छन्] जस्तै—देववाचकशब्द—अमरः १, निर्जरः १, देवः १ इत्यादि । देव-भेदवाचकशब्द—आदित्य:, विश्वे १, वसवः १ इत्यादि । देवानुचरवाचकशब्द—जयः १, विजयः १, पुण्यशीलः इत्यादि पुंलिङ्गी भये । 'दैवतानि पुंसि वा' 'देवता स्त्रियाम्' यो-विशेष वचनले-हट्कियेको, दैवतशब्द पुंलिङ्ग र नपुंसकलिङ्गमा, देवता शब्द स्त्रीलिङ्गमा रह्यो ।

दैत्यवाचकशब्द—दैत्यः १, दैतेयः १, दनुजः १, इत्यादि । दैत्यभेदवाचक शब्द—विरोचनः १, बलिः १, बाणः १ इत्यादि । दैत्यानुचरवाचकशब्द—कूष्माण्डः १, चण्डः १, मुण्डः १ इत्यादि पुंलिङ्गी भये ।

स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः पुंस्त्वे (१ स्वर्ग, २ यज्ञ, ३ पर्वत, ४ मेघ, ५ समुद्र, ६ वृक्ष, ७ समय, ८ खड्ग, ९ बाण, १० शत्रु—ई १०लाई-कहने-शब्द पुंलिङ्गमा रहन्छन्) जस्तै—अङ्कका क्रमले—

(१) स्वर्गः १, नाकः १, त्रिदिवः १, इत्यादि । (२) यज्ञः १, मखः १, क्रतुः १, इत्यादि । (३) अद्रिः १, गिरिः १, पर्वतः १ इत्यादि । (४) मेघः १, घनः १, जलदः १ इत्यादि ।(❀) (५) समुद्रः १, अब्धिः १, सागरः १ इत्यादि । (६) वृक्षः १, महीरुहः १, शाखी १ इत्यादि । (७) समयः १, कालः १, दिष्टः १ इत्यादि । (८) खड्गः १, असिः १, कौक्षेयकः १ इत्यादि । (९) बाणः १, शरः १, विशिखः १, इत्यादि × । (१०) शत्रुः १, रिपुः १, अरिः १ इत्यादि ।

करगण्डोष्ठदोर्दन्त कण्ठकेशनखस्तनाः पुंस्त्वे—१ कर (राजग्राह्यभाग = पोता), २ किरण, ३ गण्ड(गाला), ४ ओष्ठ, ५ बाहु, ६ दन्त, ७ कण्ठ, ८ केश, ९ नख, १० स्तन ई १० चीजलाई-कहने-शब्द बाधकवचन-नभयेका छन् भने पुंलिङ्ग हुन्छन् । जस्तै अङ्कका क्रमले--

(१) भागधेयः १, करः१, बलिः १ इत्यादि । (२) किरणः १, उस्रः १, मयूखः १ इत्यादि । (३) गण्डः १, कपोलः १, कटः १ इत्यादि । (४) ओष्ठः १, अधरः १, दशनच्छदः १ इत्यादि । (५) भुजः १, बाहुः १, प्रवेष्टः १ इत्यादि । (६) दन्तः १, दशनः १, द्विजः १ इत्यादि । (७) कण्ठः १, गलः १, जम्भः १ इत्यादि । (८) केशः १, कचः १, शिरोरुहः १ इत्यादि । (९) पुनर्भवः १, कररुहः १, पुनर्नवः १ इत्यादि । (१०) स्तनः १, कुचः १, वक्षोजः १, इत्यादि ।

(❀) मेघवाचकशब्दमा अभ्रशब्द 'अभ्रंमेघो' भन्ने-बाधकवचनले क्लीवलिङ्ग हुन्छ ।
(×) बाणवाचकशब्दमा इषुशब्द 'इषुर्द्वयोः' भन्ने-बाधकवचनले पुंलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग हुन्छ ।

२९८६ अह्लाहान्ताः, क्ष्वेडभेदा, रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः॥१२॥
२९८७ श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा, असन्नन्ता अबाधिताः ।
२९८८ कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥१३॥
२९८९ कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

अह्लाहान्ताः (पुंस्त्वे अह्न-अह-अन्त्यमा-हुने-शब्द पुंलिङ्गमा रहन्छन्) जस्तै--सायाह्नः १ [दिनको-पछिल्लो तृतीयांश] मध्याह्नः १ [दिनका ३ भागमा-मध्यम भाग] पूर्वाह्णः १ [दिनका ३ भागको प्रथम-भाग] अपराह्णः १ [दिनका–३ भागको तेस्रो भाग] इत्यादि । द्व्यहः १ [दुइ दिनको समुदाय] त्र्यहः १ [तीन दिनको समुदाय] इत्यादि ।

क्ष्वेडभेदाः पुंस्त्वे (विषभेदका-वाचकशब्द पुंलिङ्गमा रहन्छन्) जस्तै— सौराष्ट्रिकः १, शौक्लिकेयः १, ब्रह्मपुत्रः १ [विषविशेष] इत्यादि ।

प्रागसंख्यकाः रात्रान्ताः पुंस्त्वे (पूर्वतिर-संख्यावाचक-शब्द-नहुने-रात्रअन्तमा हुने शब्द पुंलिङ्गमा रहन्छन्) जस्तै-सर्वरात्रः [सबै रात] अहोरात्रः १ [दिनरात] पूर्वरात्रः १ [रात्रीको-पहिला हिस्सा] अर्धरात्रः १ [आधा रात] अपररात्रः १, पररात्रः १ [रात्रिको-पछिल्लो-हिस्सा] इत्यादि । संख्यापूर्वमा-हुने-रात्रान्तशब्द ता पुंलिङ्गी हुदैनन्, क्लीवलिङ्गी हुन्छन् जस्तै—पञ्चरात्रम् ३ [पाँचरात] सप्तरात्रम् ३ [सात रात] गणरात्रम् [धेरै रात] इत्यादि ॥१२॥

श्रीवेष्टाद्याः निर्यासाः पुंस्त्वे (श्रीवेष्ट-आदि-गरेका-सल्ला प्रभृतिका खोटालाई कहने शब्द पुंलिङ्गमा रहन्छन्) । श्रीवेष्टः १ [सल्लाको खोटो] गुग्गुलुः १ [गुग्गुल-धूप], रालः १ [सालधूप] इत्यादि ।

अबाधिताः असन्नन्ताः पुंस्त्वे (विशेषवचनले-बाधित नभयेका-अस्-अन्त्यमा-हुने र अन्-अन्त्यमा हुने-शब्द पुंलिङ्गी हुन्छन्) जस्तै—

अङ्गिरस्-अङ्गिराः १ । चन्द्रमस्-चन्द्रमाः १ । वेधस्-वेधाः १ । इत्यादि ।

वयस्-वयः ३ । मनस्-मनः ३ । अप्सरसः अप्सरसः २ । यहाँ विशेषवचनले बाध भयेर पुंलिङ्ग भयेन ।

कृष्णवर्त्मन्-कृष्णवर्त्मा १ । मघवन्-मघवा १ । यज्वन्-यज्वा १ । इत्यादि ।

लोमन्-लोम ३ । दामन्-दाम ३, दामा २ । पर्वन्-पर्व ३ । यहाँ-विशेषवचनले बाध-भयेर पुंलिङ्ग भयेन ।

कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः (शब्दाः) पुंस्त्वे (कशेरुशब्दवाहेक-रु-अन्त्यमा-हुने-शब्द र जतु-वस्तु-शब्दवाहेक-तु-अन्त्यमाहुने-शब्द पुंलिङ्गमा रहन्छन्) कुरुः १, मेरुः १, सुमेरुः १ इत्यादि । हेतुः १, सेतुः १, धातुः १ इत्यादि । कसेरु ३, जतु ३, वस्तु ३, यहाँ पुंलिङ्ग भयेन क्लीबलिङ्ग भयो ॥१३॥

क-ष-ण-भ-म-रो-पान्ताः यदि अदन्ताः (तदा) (पुंस्त्वे (अकारान्तशब्दका उपान्तमा (अकारभन्दा पहिले) क[1]-ष[2]-ण[3]-भ[4]-म[5]-र[6] ई-अक्षर छन्-भने ती शब्द

२९९० पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥१४॥
२९९१ नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजबूनङ्णघाथुचः ।
२९९२ ल्युः कर्तरीमनिज् भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥१५॥

पुंलिङ्गमा रहन्छन्) जस्तै क्रमैले—(१) लोकः १, शोकः १, अङ्कः १ । (१) रोषः १, तोषः १, दोषः १ । (३) गुणाः १, घुणः १, पाषाणः १ । (४) कुम्भः १, दम्भः १, दर्भः १ । (५) होमः १, धूमः १, ग्रामः १ । (६) शरः १, शीकरः १, निर्झरः १ । इत्यादि ।

प-थ-न-य-स-टो-पान्ताः पुंस्त्वे (प[१]-थ[२]-न[३]-य[४]-स[५]-ट[६] ई अक्षर-उपान्तमा-हुने-अकारान्त शब्द पुंलिङ्गमा रहन्छन्) जस्तै—(१) यूपः १, कूपः १, भूपः १ । (२) सार्थः १, नाथः १, शपथः १ । (३) इनः १, जनः १, अपघनः १ । (४) नयः १, आयः १, समयः १ । (५) रसः १, हासः १, पनसः १ । (६) पटः १, सरटः १, करटः १ । इत्यादि ।

गोत्राख्याः चरणाह्वयाः पुंस्त्वे (गोत्रवाचकशब्द-र-वेदशाखावाचकशब्द पुंलिङ्गमा रहन्छन्) जस्तै—गौतमः १, अत्रिः १, भरद्वाजः १ इत्यादि । माध्यन्दिनीयः १, कठः १, बह्वृचः १ इत्यादि ॥१४॥

संज्ञामा, कर्तृभिन्न कारकमा, भावमा, विधान गरियेका घञ्[१]-अच्[२]-अप्[३]-नङ्[४]-ण[५]-घ[६]-अथुच्[७] यति सात (७) प्रत्यय अन्तमा हुने शब्द पुंलिङ्गी हुन्छन्, क्रमैले-जस्तै—(१) घञ्—प्रासः १, वेदः १, प्रतापः १ । (२) अच्—चयः १, जयः १, नयः १ । (३) अप्—करः १, लवः १, स्तवः १ । (४) नङ्—यज्ञः १, यत्नः १, प्रश्नः १ । (५) ण—न्यादः । (६) उरश्छदः १, प्रच्छदः । (७) अथुच्—वेपथुः १, श्वयथुः १ इत्यादि ।

कर्तरि ल्युः पुंस्त्वे ('नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' भन्ने-सूत्रले कर्तामा-भयेको-ल्युप्रत्यय-अन्तमा-हुनेशब्द पुंलिङ्गमा रहन्छ) नन्दनः १, मधुसूदनः १, मदनः १ इत्यादि । भावे इमनि च् कः च पुंस्त्वे ('पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा'ले भावमा भयेको इमनिच्-प्रत्यय-अन्तमा हुने-शब्द र 'सुपस्थिः'ले-भावमा हुने-क प्रत्ययान्तशब्द पुंलिङ्गमा रहन्छ) । गुरोर्भावः = गरिमा १ । लघोर्भावः = लघिमा १ । महतः भावः = महिमा १ इत्यादि❀ । आखूनां उत्थानम् = आखूत्थः १, प्र = स्थानम् = प्रस्थः । इत्यादि ।

प्रादितः अन्यतः च घोः किः पुंस्त्वे प्रपराप्रभृति उपसर्ग-उपपद-भयेमा 'उपसर्गे घोः किः' भन्ने-सूत्रले-घुसंज्ञक(दा-धा)धातुवाट-हुने-कि[१]-प्रत्यय-अन्त्यमा-हुने-शब्द र, उपसर्गवाहेक-उपपद-छँदामा-कर्ममा-र-अधिकरणमा 'कर्मण्यधिकरणे च' भन्ने-सूत्रले-घुसंज्ञक(दा-धा)धातुवाट-हुने-कि[२] प्रत्ययान्त-शब्द पनि पुंलिङ्गी हुन्छन्,

---

(❀) इमनिच् प्रत्ययान्त—गरिमा, लघिमा, महिमा प्रभृति शब्दले धेरै मानिसलाई स्त्रीलिङ्गको भ्रान्ति पार्दछन्, र 'इयं महिमा' इत्यादि—अशुद्ध बोलाउँदछन्, विधि-शब्दले-पनि धेरैलाई स्त्रीलिङ्गको भ्रान्ति-पारेर 'इयं विधिः' बोलायेको छ । छात्रहरूले यस्मा विशेष हेक्का राख्नु-पर्दछ ।

२९९३ द्वन्द्वेऽश्वबडवावश्वबडवा, न समाहृते ।
२९९४ कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि च ॥१६॥
२९९५ वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ।
२९९६ पुङ्खो न्यूङ्खः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खटः ॥१७॥
२९९७ कोट्टार घट्ट हट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।
२९९८ गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥१८॥
२९९९ दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः ।
३००० कासमर्दोर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सयूपकौ ॥१९॥
३००१ आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणपक्षुरकेदराः ।
३००२ पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥२०॥
३००३ वेतालमल्लभल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।
३००४ कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥२१॥

॥ इति पुंलिंगसंग्रहः ॥

जस्तै—क्रमैले—(१) निधिः १, आधिः १, विधिः १, परिधिः १, प्रधिः १ इत्यादि। (२) उदधिः १, जलधिः १, पयोधिः १, वारिधिः १ इत्यादि ॥१५॥

समाहारवाहेकको-द्वन्द्वसमास-गरेमा १ घोडा र १ घोडी यस्तो-विवक्षा-गर्दा अश्वश्च बडबा च = अश्वबडबौ, यस्तो-पुंलिङ्गी-द्विवचनान्त-शब्द हुन्छ, २ घोडा २ घोडी यस्तो-विवक्षा-गर्दा अश्वौ-च-बडबे-च = अश्वबडबाः यस्तो-पुंलिङ्गी-बहुवचनान्त-शब्द हुन्छ, बहुत्त्व(३।४ प्रभृति घोडा, ३।४ प्रभृति घोडी)को-विवक्षा-गर्दा-पनि अश्वाश्च बडवाश्च = अश्वबडबाः यस्तो-पुंलिङ्गी-बहुवचनान्त-शब्द हुन्छ। यहाँ द्वन्द्वसमास गरेपछि 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' भन्ने-सूत्रले पल्लोपद(बडवा)को लिङ्ग भयेर 'अश्वबडबे' यस्तो स्त्रीलिङ्गी-द्विवचनान्त-रूप-पायेमा त्योसूत्रलाई-बाधेर-'पूर्ववदश्वबडबौ' भन्नेसूत्रले-पूर्वपद(अश्व)को लिङ्ग (पुंलिङ्ग) भयेको हो ।

'अश्वश्च बडवा च अनयोः समाहारः यस्तो-विवक्षा-गरेर समाहारद्वन्द्वसमास गरेमा ता 'विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्वबडबपूर्वापराधरोत्तराणाम्' भन्ने-सूत्रले विकल्प-एकवद्भाव र 'स नपुंसकम्' भन्नेसूत्रले-नपुंसकलिङ्ग-समेत भयेर 'अश्वबडबम्' यस्तो पनि, 'अश्वबडबौ' यस्तो पनि हुन्छ ।

सूर्येन्दुपर्यायपूर्वः अयः पूर्वकोपि कान्तः पुंस्त्वे सूर्यशब्दका-पर्यायशब्द, चन्द्र-शब्दका-पर्यायशब्द-पूर्वमा-हुने र अयस्शब्द-पूर्वमा हुने कान्तशब्द पुंलिङ्गमा रहन्छ। सूर्यकान्तः १, भानुकान्तः १, रविकान्तः १, [सूर्यको-किरणपर्दा-आगोनिस्कने-मणि-विशेष] चन्द्रकान्तः १, इन्दुकान्तः १, शशिकान्तः १, [चन्द्रको-किरणपर्दा-पानी-निस्कने-मणिविशेष] अयस्कान्तः १ [फलामतान्ने-लोहविशेष = चुम्बकलोह] ॥१६॥

पूर्वोक्त-नियमका-उदाहरण-जस्ता केही पुंलिङ्ग शब्द देखाइन्छन्, ती शब्द र तिन्को अर्थ हेर—

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
वटकः	वारा, मस्यौरा	गोण्डः	नाइटो	कुन्दः	निधिविशेष,	गोलः	डल्लो
अनुवाकः	वेदको अंश	पिचण्डः	पेट-भुँडी		कर्मीले काठ	हिङ्गुलः	हिङ्गुल
रल्लकः	कम्बल	गडुः	गाँड		कुँध्नेचक्रा-	पुद्गलः	आत्मा
	च्याङ्रो				कार यन्त्र-		शरीर २
कुडङ्गकः	लताकोझाङ्	करण्डः	बट्टा, पेटारी		विशेष	वेताल	भूतले आ-
पुङ्खः	बाणको छेउ	लगुडः	लहुरो	फेनः	फीज		वेशगरेको
न्यूङ्खः	सामकोओंकार	वरण्डः	मुखरोग	स्तूपः	थुप्रो, ढिस्को		मुर्दा
समुद्ग(क):	पेटारी, वाकस	किणः	ठेला	यूपः	पशुबलिस्त-	मल्लः	पहलवान
	वट्टा, प्रभृति				म्भ = मौलो	भल्लः	भालू-बाण
विटः	गुण्डा	घुणः	घुन	आतपः	घाम		विशेष
पट्टः	सिलौटो घुलौटो	दृतिः	छालाको थै-	नाभिः	क्षत्रिय विशेष	पुरोडाशः	श्रौतकर्ममा
	पट्टी, सिलेट		लो (मसक)		(आग्नोध्रपुत्र		होमगरिने
धटः	जोख्ने तराजू		खलाती	कुणपः	मुर्दा		हवि,होमशेष
खटः	अँध्यारोइनार	सीमन्तः	चुल्ठो सिउँदो	क्षुरः	छुरा	पट्टिशः	शस्त्रविशेष
	कफ, छिनु,	हरित्	हरियोवर्ण	केदरः	कामलाग्ने	कुल्माषः	उसीनेको
	प्रहार ४	रोमन्थः	चर्वितचर्वण		वस्तु		जउ
कोट्टारः	इनार		उग्राउनु				
		उद्गीथः	सामवेद	पूरः	प्रवाह	रभसः	वेग,हडवडीर
घट्टः	घाट			क्षुरप्रः	बाणविशेष	कटाहः	कराही
हट्टः	हाट, बजार	बुद्बुदः	पानीको			पतद्ग्रहः	फिकदानी
पिण्डः	डल्लो		फोका				
				चुक्रः	चरी अमिलो		
		कासमर्दः	गुल्मरोग				
					चूक अमिलो		
			विशेष				
		अर्बुदः	पर्वतविशेष				
			(आबू)				

॥ इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

३००५ द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।
३००६ शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥२२॥
३००७ फलहेमशुल्बलोहसुखदुःखशुभाशुभम् ।
३००८ जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥२३॥
३००९ कोटयाः शतादिः संख्याऽन्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

अव नपुंसकलिङ्गको-अधिकार आरम्भ भयो, अव-उप्रान्त-कहिने-शब्द बाधक-वचन छैन भने नपुंसकलिङ्गमा रहन्छन् । बाधकवचन भये-नभयेको कुरा ग्रन्थाभ्यास राम्रो गर्ने बुद्धिमान्-छात्रले जान्दछ, जुन् जुन् वस्तुको यहाँ नाउँ लिइन्छ, त्यस्का-पर्याय अघी प्रथम-द्वितीय-तृतीयकाण्डमा वतायेके छन् तिन्लाई झट्ट संझ्यो-भने बाधकवचन-भये-नभयेको झट्टै थाहा हुन्छ, अर्थात् पहिलेको ग्रन्थ बुझेर उपस्थित राख्नुपर्दछ ।

२ श्लोकले-देखाईयेका-ख-अरण्यप्रभृतिशब्दका-पर्याय नपुंसकलिङ्गमा रहन्छन् । अर्थात्—ख = आकाश[1] = इन्द्रियं[2], अरण्य = वन[3], पर्ण = पात[4], श्वभ्र = प्वाल[5], हिम = हिउँ[6], उदक = पानी[7], शीत = चीसो[8], उष्ण = तातो[9], मांस = मासु[10], रुधिर = रगत[11], मुख = मुख[12], अक्षि = आँखा[13], द्रविण = धन[14], बल = बल[15], फल=फल[16] हेम=सुवर्ण[17], शुल्व=तामो[18], लोह=फलाम[19], सुख=सुख[20], दुःख=दुःख[21], शुभ=शुभ[22], अशुभ=अशुभ[23], जलपुष्प=पानिमाहुने फूल[24], लवण = नून[25], व्यञ्जन = तिहुन्तर्कारीप्रभृति[26], अनुलेपन=लेपन गरिने चन्दनादि[27], ई २७ चीजलाई कहनेशब्द नपुंसकलिङ्गमा रहन्छन् । यती-कुरा मोटामोटी-थाहा-पाये-पछी पूर्वोक्त २७ वस्तुका नाम संझदै लिङ्गनिर्णय-गर्न ग्रन्थ-आउने-मानिसले सहज शक्तछ, ग्रन्थ नआउनेले पत्रपल्टाउदै हेर्दै लिङ्गनिर्णय गर्नु-पर्ला । जस्तै—आकशवाचक-क्लीबलिङ्गी हुन्छन् भनेर साधारणतया यहाँ भनियो, तर विहायसोऽपि नाकोऽपि' यसवचनले विहायस र नाकशब्दलाई पुंलिङ्गी वनायो, व्योम पुष्कर अम्बर-प्रभृति-अरु-शब्द क्लीवलिङ्गी नै छन्, द्यो शब्द र दिव् शब्दलाई 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्' यसवचनले स्त्रीलिङ्गी बनायो । पर्ण=पातवाचकशब्द क्लीबलिङ्गी हुन्छन् भनियो, तदनुसार 'पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं' इनिहरु क्लीवलिङ्गी भये 'छदः पुमान्' यस वचनले छद शब्दलाई पुंलिङ्गी बनायो । इत्यादि वुझ्नुपर्दछ ॥२२॥२३॥

कोटयाः अन्या शतादिः संख्या द्विहीने (कोटिशब्दवाहेक-शतम्, सहस्रम्, आदि गरेका-संख्यावाचक शब्द क्लीवलिंगी हुन्छन्) लक्षा वा द्विहीने, तत् नियुतं च (लक्षाशब्द विकल्पले क्लीवलिंगमा छ, अर्थात् स्त्रीलिंगमा पनि छ, त्यही-लक्ष नियुत पनि कहिन्छ) 'शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम्, स्त्रो कोटिरर्बुदमिति-क्रमाद्दशगुणोत्तरम्' भनि रत्नकोशमा लाखलाई नियुत पनि भनेको छ ।

३०१० द्व्यच्कसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥२४॥
३०११ त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्यायान्वितम् ।
३०१२ पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः ॥२५॥

द्व्यच्क (दुई अच् भयेको) अस्[१]-इस्[२]-उस्[३]-अन्[४] अन्त्यमा हुने-शब्द क्लीबलिङ्गी हुन्छन् । जस्तै—

(१) द्व्यच्क असन्त—मनः ३, पयः ३, तेजः ३, अनः ३ इत्यादि ।
(२) द्व्यच्क इसन्त—सर्पिः ३, हविः ३, रोचिः ३, शोचिः ३ इत्यादि ।
(३) द्व्यच्क उसन्त—वपुः ३, यजुः ३, धनुः ३, अरुः ३ इत्यादि ।
(४) द्व्यच्क अन्नन्त—चर्म ३, वर्म ३, मर्म ३, कर्म ३ इत्यादि ।

यत् अकर्तरि अनान्तं तत् द्विहोने (जो कर्ताभिन्नअर्थमा भयेका प्रत्ययले-अन अन्तमाहुने-शब्द छन् तो-पनि क्लीबलिङ्गमा रहन्छन्, जस्तै गमनम् ३, दानम् ३, रमणम् ३ इत्यादि ।

कर्तामा विधानगरेको-अनान्तशब्द ता विशेष्यनिघ्नलिङ्गी हुन्छ, क्लीबलिङ्गी हुदैन, नन्दयतीति नन्दनः पुरुषः, नन्दना नारी, नन्दनं कुलम् इत्यादि ॥२४॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं द्विहीने (त्र[१]-अन्त्यमा-हुनेशब्द, [२]स-उपधामा-हुने-शब्द, [३]ल-उपधामा-हुने-शब्द, बाधकवचनले छाडियेको छ-भने क्लीवलिङ्गमा रहन्छ, जस्तै क्रमैले—(१) त्रान्त—पात्रं, दात्रं, वस्त्रम् । (२) सोपध—बिसं, बुसम्, अन्धतमसम् । (३) लोपध—कुलं, कूलं, मूलम् इत्यादि ।

प्राक्संख्ययाअन्वितं रात्रं द्विहीने (संख्यावाचक र संख्यासंज्ञक[२] शब्द पूर्वतिर-हुने रात्रशब्द क्लीबमा रहन्छ) । जस्तै—(१) पञ्चरात्रम्, सप्तरात्रम् । (२) बहुरात्रम्, गणरात्रम्, कतिरात्रम् इत्यादि ।

पात्राद्यदन्तैः एकार्थः द्विगुः लक्ष्यानुसारतः द्विहीने (पात्र-भुवन-आदिगरेका अकारान्तशब्दका-साथमा-भयेको-समाहारको-विवक्षा गर्दा-भयेको-दिगु (संख्यापूर्वक) समास (एकवचनान्त छ भने) लक्ष्यानुसार (शिष्टहरूले-प्रयोग-गरेको-देखिये-सम्म) नपुंसकलिङ्गमा रहन्छ (शिष्टहरूको प्रयोग नदेखीकन हामीहरूले त्यस्तो-प्रयोग गर्नु-हुदैन) ।

पञ्चपात्रम् ३, त्रिभुवनम् ३, चतुर्युगम् ३, इत्यादि शिष्टको प्रयोग देखिन्छ । अन्यत्र 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' यसवचनका अनुसार त्रिलोकी, सप्तशती, पञ्चशती इत्यादि स्त्रीलिङ्ग हुन्छ, त्रिलोकम्, सप्तशतम्, पञ्चशतं भन्नु हुदैन, इत्यादि ॥२५॥

३०१३ द्वन्द्वैकत्वाऽव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।
३०१४ षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥२६॥
३०१५ शालार्थापि परा राजाऽमनुष्यार्थादराजकात् ।
३०१६ दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥२७॥
३०१७ उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

द्वन्द्वैकत्वाऽव्ययीभावौ, संख्याऽव्ययात्परः पथः च द्विहीने (समाहारमा-द्वन्द्व-समासगर्दा-एकवचनान्त-भयेका-शब्द[1], अव्ययीभावसमासले-समस्तभयेकाशब्द[2], संख्यावाचकपूर्वमा-हुने-अव्यय पूर्वमा हुने समासान्त-अ-प्रत्ययभयेको-पथिन्‌बाटबनेको-[3]पथ[4] शब्द नपुंसकलिंगमा रहन्छ) जस्तै क्रमैले—

(१) समाहारद्वन्द्वैकवचनान्त—पाणिपादम् ३, शिरोग्रीवम् ३, रथिकाश्वारोहम् ३, इत्यादि ।

(२) अव्ययीभावसमास—अधिहरि ३, उपगोष्ठम् ३, अनुपदम् ३, इत्यादि ।

(३) संख्यापूर्वक पथशब्द—द्विपथम् ३, त्रिपथम् ३, चतुष्पथम् ३ इत्यादि ।

(४) अव्ययपूर्वक पथशब्द—विपथम् ३, कापथम् ३ इत्यादि ।

शष्ठ्याः छाया बहूनां चेत् द्विहीने (पूर्वपद बहुवचनान्त राखेर षष्ठीतत्पुरुष-समासभयेको-छाया अन्तमा-हुनेशब्द नपुंसकलिंगमा रहन्छ) जस्तै—वीनाम् (पक्षिणाम्) छाया=विच्छायम् ३, गृहाणां छाया = गृहच्छायम् ३, इक्षूणां छाया = इक्षुच्छायम् ३, इत्यादि क्लीबलिङ्ग हुन्छ, पूर्वपद बहुवचनान्त-राखियेन-भने-छायाशब्द विकल्पले क्लीबलिङ्ग हुन्छ, जस्तै—वेः (पक्षिणः) छाया = विच्छायम् ३ = विच्छाया २ । गृहस्य छाया = गृहच्छायम् ३ = गृहच्छाया इत्यादि ।

संहतौ सभा द्विहीने (षष्ठीतत्पुरुष समासमा-उत्तरपद भयेको-समूह-अर्थलाई कहने-सभाशब्द क्लीबलिंगमा रहन्छ) जस्तै-स्त्रीणां सभा=स्त्रीसभम् ३ इत्यादि ॥२६॥

राजाऽमनुष्यार्थात् अराजकात् पराशालार्था सभा अपि द्विहीने ([1]घरभन्ने र समुदाय भन्ने अर्थ भयेको-सभाशब्द-अन्त्यमा-हुने-षष्ठीतत्पुरुषसमास-पूर्वतिर राजशब्दवाहेक-[1]राजवाचक अरु शब्द छ, अथवा [2]अमनुष्य(यक्ष-राक्षस-पिशाचादि प्राणि)वाचक शब्द छ भने क्लीबलिङ्गी हुन्छ) जस्तै—क्रमैले—दासीनां-सभा (गृहं समुदायो वा) = दासीसभम् ३ । नृपाणां सभा(समुदायः गृहं वा)=नृपसभम् ३ । रक्षसां सभा(समुदायः गृहं वा) = रक्षःसभम् ३ भयो । खास-राजशब्द-राखेको छ-भने-पूर्वोक्त-नियम लाग्दैन,-जस्तै—राज्ञां सभा (गृहं, समुदायो वा)=राजसभा । इत्यादि ॥२७॥

उपज्ञोपक्रमान्तः तत्पुरुषः तदादित्वप्रकाशने द्विही ने (उपज्ञा (आदि ज्ञान), उपक्रम (आरम्भ) ई २ शब्द-अन्त्यमा-हुने-तत्पुरुषसमास पनि उपज्ञाको र उपक्रमको

३०१८ कोपज्ञकोपक्रमादिकन्थोशीनरनामसु ॥२८॥
३०१९ भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये, समूहे भावकर्मणोः।
३०२० अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥२९॥
३०२१ क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके।
३०२२ चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मयोजने ॥३०॥
३०२३ राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः।
३०२४ माणिक्य भाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम् ॥३१॥
३०२५ लोकायतं हरितालं विदलस्थालबाह्लवम्।

॥ इति नपुंसकसंग्रहः ॥

आदित्व (प्रथमत्व) बुझिन्छ भने क्लीबलिंगी हुन्छ) जस्तै—'कस्य (ब्रह्मणः) उपज्ञा (प्रथमज्ञानविषयः) = भन्दा, कोपज्ञम् ३=प्रजा' [ब्रह्माले-प्रथम-जानियेकी प्रजा] भयो। त्यस्तै—'कस्य(ब्रह्मणः) उपक्रमः (आरम्भविषय) भन्दा, कोपक्रमम् ३=लोकः' [ब्रह्माले-प्रथम-आरम्भगरियेको-लोक] भयो, त्यस्तै—'नन्दस्य उपक्रमः=नन्दोपक्रमम् ३—द्रोणः' [नन्दराजाले प्रथम-आरंभगरेको (चलायेको) द्रोणपरिमाण] हुन्छ। इत्यादि।

उशीनरनामसु कन्था द्विहीने (उशीनरदेशवासोलाई-कहने-कुनैशब्द-पूर्वपद भयेको-कन्था शब्द-अन्त्यमा-हुने तत्पुरुषसमास क्लीबलिंगमा रहन्छ) जस्तै—'सौशमीनां कन्था' भन्दा सौशमिकन्थम् ३ [उशोनरदेशवासो-कसैको कन्था] भयो। इत्यादि ॥२८॥

भावे न-ण-क-चिद्भ्यः अन्ये भावकर्मणोः अदन्तप्रत्ययाः द्विहीने (न प्रत्यय, ण प्रत्यय, क प्रत्यय, चकारको इत्संज्ञा हुने अच् युच् इत्यादि प्रत्ययबाहेक कृतप्रत्ययान्त र समूहमा-भावमा-कर्ममा-तद्धित प्रत्यय-भयेर-अकारान्तभयेका शब्दनपुंसकलिंगमा रहन्छन्) जस्तै—भवितव्यम् ३, भवनीयम् ३, ब्रह्मभूयम् ३ इत्यादि। नप्रत्यय अन्त्यमा-हुने स्वप्नः, प्रश्नः, इत्यादि, णप्रत्यहुने न्यादः इत्यादि, कप्रत्ययहुने आखूत्थः प्रस्थः इत्यादि, चित्(अच्)प्रत्यय हुने चयः जय इत्यादि,—पुंलिङ्गमा चित् (युच्) प्रत्ययहुने-कारणा-आसना इत्यादि स्त्रीलिङ्गमा रहन्छन्। समूहार्थका तद्धितप्रत्यय—भिक्षाणां समूहः भैक्षम् ३, काकानां समूहः काकम् ३, इत्यादि क्लीबलिङ्ग हुन्छन्। भावार्थका तद्धितप्रत्यय—गोर्भावः=गोत्वम् ३, कविर्भावः= कवित्वम् ३, मनुष्यस्य भावः मनुष्यत्वम् ३, इत्यादि क्लीबलिङ्ग हुन्छन्। कर्मार्थक तद्धित—राज्ञः कर्म=राज्यम् ३, इत्यादि क्लीब हुन्छन्।

पुण्यसुदिनाभ्यां परः अहः द्विहीने (पुण्य-र-सुदिनशब्ददेखी-पर रहेको टच्-प्रत्ययान्त-अहन्शब्द (अह) क्लोबलिङ्गमा रहन्छ। पुण्याहम् ३, सुदिनाहम् ३॥२९॥

क्रियाभ्ययानां भेदकानि द्विहीने एकत्वेऽपि (क्रियाविशेषण-र-अव्ययका-विशेषण शब्द क्लीब लिंगमा रहिकन केवल एकवचनान्त हुन्छन्)जस्तै—मृदु ३ पचति, शीघ्रम् ३ गच्छति, मन्दम् ३ हसति, यहाँ पचनक्रिया-गमनक्रिया-हसनक्रियाका-विशेषण-भयेका-मृदु-शीघ्र-मन्द शब्द क्लीबलिङ्ग एकवचनान्त छन् । प्रातः कमनीयम् ३, यहाँ 'प्रातः' यो-अव्ययपदको-विशेषण हुनाले कमनीयशब्द क्लीबलिङ्गी भयो, इत्यादि । अवउप्रान्त क्लीबलिङ्गमा रहने-केही शब्द उदाहरणरूपले देखाइन्छन्, ती-शब्द र तिन्को अर्थ हेर—

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
उक्थम्	सामवेदविशेष	तोटकम्	१२ अक्षरको १ पाउ हुने छन्दोविशेष	चोचम्	खायेर वाँकी रहेको फल, तालको फल, केराको फल । ३
पिच्छम्	मयूरकोप्वाँख	गृहस्थूणम्	घरको थाम	तिरीटम्	वेर्नेकुरा, ईश्वरीयमहिमा । २
मर्म	मर्मस्थान	योजनम्	४ कोश	राजसूयम्	यज्ञविशेष
वाजपेयम्	यज्ञविशेष	गद्यम्	गद्य(दण्डक)	पद्यम्	श्लोक
माणिक्यम्	मानिकरत्न	भाष्यम्[1]	सूत्रको व्याख्यानविशेष	सिन्दूरम्	सिन्दूर
चीरम्	वस्त्रविशेष	चीवरम्	रूखकावोक्राको वस्त्र	पिञ्जरम् (पञ्जरम्)	पिंजरा
लोकायतम्	नास्तिकशास्त्र	हरितालम्	हरिताल	विदलम्	वंशपात्र(प्याङ प्रभृति)
स्थालम्	थाल	बाह्लवम्	बह्लृदेशोत्पन्न केशर		

॥३०–३१॥

॥ इति नपुंसकसंग्रहः ॥

(१) सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥
दिव्यदृष्टि भएका-ऋषिहरूले केवल-अर्थको सूचना-मात्र-गर्ने अर्थ-खुलस्त-नवुझिने गरि वनायेका सूत्रको अर्थलाई सूत्रानुसारी-भयेका-आफ्ना-वाक्यले खुलस्त पारिदिने, आफुलेवोलेका-वाक्यका एक एक पदको तात्पर्य-बुझाउने व्यास-पतञ्जलि-शंकर प्रभृतिले-गरेको-व्याख्यान-ग्रन्थलाई भाष्यवेत्ताहरू भाष्य भन्दछन् ।

२०२६ पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः ॥३२॥
२०२७ मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः ।
२०२८ पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥३३॥
२०२९ कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।
२०३० सङ्गमं शातमानार्मंशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥३४॥
२०३१ कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगन्धरम् ।
२०३२ यूयं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्कसौ ॥३५॥

शेषः पुंनपुंसकयोः (अघी-पुंलिग-स्त्रीलिंग-क्लीबलिंगगा-देखाइयेका शब्दबाहेकका शब्द शेष हुन्, ती बाधकवचन-छैन-भने पुंलिगमा र क्लीबलिंगमा रहन्छन् ती-शब्द र तिन्को अर्थं हेर—

शब्द	अर्थं	शब्द	अर्थं
अर्धर्चः(र्चम्)	ऋचाको आधा	पिण्याकः(कम्)	पीना
कण्टकः(कम्)	काँढा	मोदकः(कम्)	लड्डू
तण्डकः(कम्)	रोग	टङ्कः(कम्)	ढुङ्गा काट्ने शस्त्र (टाँकी=छिनु)
शाटकः(कम्)	धोती=शाडी।	कर्पटः(टम्)	वस्त्र
अर्बुदः(दम्)	मासुको अंकुरउम्रने रोगविशेष, खर्ब्रो, दश करोड, ३	पातकः(कम्)	पाप
उद्योगः(गम्)	उद्योग	चरकः(कम्)	आयुर्वेदीयग्रन्थविशेष
तमालः(लम्)	तमालवृक्ष	आमलकः(कम्)	अमलाको फल
नडः(डम्)	नकंट, प्वाल २	कुष्ठः(ष्ठम्)	कुष्ठरोग, कूट वनौषधि विशेष २
मुण्डः(डम्)	टाउको	शीधुः(धु)	मदिरा
बुस्तः(स्तम्)	भुटेकोमासु, फलको निःसार भाग (खोस्टा-बोक्रा इत्यादि) ३	क्ष्वेडितः (तम)	वीरपुरुषको-रणगर्जना
क्षेमः(मम्)	क्षेम-कुशल	कुट्टिमः(मम्)	ढुङ्गाप्रभृति-छापेको दृढभूमि
सङ्गमः(मम्)	संगम (भेट)	शतमानः (नम्)	४ तोला(१ पल) चाँदी, आढक (४ पाथी) प्रमाण, २

३०३३ अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।
३०३४ तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥३६॥

॥ इति पुंनपुंसकशेषः ॥

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
शम्बलः(लम्)	साँबल (पान्थभोज्य)	अव्ययः(यम्)	स्वर्-अन्तर्-इत्यादि-शब्द
ताण्डवः(वम्)	नाच	कवियः(यम्)	घोडाप्रभृतिको-लगाम
कन्दः(दम्)	वनौषधि प्रभृतिको गानु	कार्पासः(सम्)	क्रपास (रुवो)
पारावारः(रम्)	वारपार	युगन्धरः(रम्)	रथको-जुवा-अड्याउने-कीलो
यूपः(पम्)	यज्ञको-पशुबन्धनस्तम्भ (मौलो)	प्रग्रीवः(वम्)	आँखीझ्याल, वृक्षको टुप्पो, २
पात्रीवः(वम्)	यज्ञपात्रविशेष	यूषः (षम्)	पकायेका-अन्नादिको-रस (झोल)
चमसः(सम्)	सोमपानगर्ने-पात्रविशेष	चिक्कसः (सम्)	यज्ञपात्रविशेष, जउको पीठो । २

'अर्धर्चाः पुंसि च' भन्ने-सूत्रमा देखाइयेकागणपाठमा घृत-आदिगरेका-कुनै-शब्दको २ लिङ्ग(पुं०क्ली०) देखिन्छ, त्यो वेदमा-मात्र प्रयोग-गरिने हो, त्यसो-हुनाले ती घृतादि-शब्दको यहाँ उल्लेख गरियेन, [लौकिक-लिङ्गको-व्यवस्था-गर्न-बनाइयेका-ग्रन्थमा वैदिकलिङ्गको प्रसङ्ग गरियेन] लोकमा-पनि घृतादि-शब्दको कहीं शिष्टहरुले २ लिङ्गमा प्रयोग गरेको देखियो-भने [शास्त्र अनन्त छ, मैले नदेख्तैमा यसै हो भनि ठोकुवा-कुरा गर्नु-हुदैन] त्यो-पनि पछि-बताइने 'ज्ञेयं शिष्ट प्रयोगतः' यसवचनका-अनुसार शुद्ध हो भनि जान्नु-पर्दछ ॥३६॥

॥ इति पुंनपुंसकशेषः ॥

३०३५ स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
३०३६ जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ।।३७।।

अपत्यान्ताः शब्दाः स्त्रीपुंसयोः (अपत्य (सन्तान) अर्थमा-विधानगरियेका-अण्[१]-यञ्[२] इत्यादिप्रत्यय-अन्त्यमाहुने-शब्द पुंलिङ्ग-र-स्त्रीलिङ्गमा रहन्छन्) जस्तै—

१ अण्—उपगोः-अपत्यं-पुमान्=औपगवः १, उपगोः-अपत्यं-स्त्री औपगवी २, इत्यादि ।

२ यञ्—गर्गस्य-अपत्यं-पुमान् = गार्ग्यः १, गर्गस्य-अपत्यं-स्त्री गार्गी २, इत्यादि ।

द्विचतुःषट्पदोरगाः स्त्रीपुंसयोः (द्विपद[१] (दुईखुट्टे मनुष्यादि) चतुष्पद[२] (चारखुट्टे गवादि) षट्पद[३] (६खुट्टे भ्रमरादि)लाई कहने शब्द [४]सर्पलाई कहने शब्द भालेको-विवक्षा-गरे पुंलिङ्गमा, पोथीको-विवक्षा-गरे स्त्रीलिङ्गमा रहन्छन्) जस्तै—

(१) द्विपद—मानुषः १, मानुषी २, मानवः १, मानवी २, नरः १, नारी २, इत्यादि ।

(२) चतुष्पद—हरिणः १, हरिणी २,। महिषः १, महिषी,। अजः १, अजा २, इत्यादि ।

(३) षट्पद—भ्रमरः १, भ्रमरी २, भृङ्गः १, भृङ्गी २, षट्पदः १, षट्पदी २, इत्यादि ।

(४) सर्प—उरगः १, उरगी २, भुजगः १, भुजगी २, नागः १, नागी २, इत्यादि ।

जातिभेदाः स्त्रीपुंसयोः (जातिविशेषवाचकशब्द पुंलिंग र स्त्रीलिंगमा विवक्षा-नुसार रहन्छन्) जस्तै—ब्राह्मणः १, ब्राह्मणी २ । क्षत्रियः १, क्षत्रिया २ = क्षत्रियाणी २ । अर्यः १, अर्या २ = अर्याणी २ । शूद्रः १, शूद्रा २ इत्यादि ।

पुमाख्याः स्त्रीयोगैः सह स्त्रीपुंसयोः (पुरुषवाचक-शब्द स्त्रीयोगले-युक्त-हुँदा ('तस्य स्त्री' यस्तो विवक्षा-गरिंदा (स्त्रीलिंगमा र पुंलिंगमा रहन्छन्) जस्तै—

ब्राह्मणः १, (ब्राह्मणस्य स्त्री) ब्राह्मणी २ । क्षत्रियः १, (क्षत्रियस्य स्त्री) क्षत्रियी २ । अर्यः १, (अर्यस्य स्त्री) अर्यी २ । शूद्रः १, (शूद्रस्य स्त्री) शूद्री २ । गोपः १ (गोपस्य स्त्री) गोपी २ । भवः १, (भवस्य स्त्री) भवानी २ । इन्द्रः १, (इन्द्रस्य स्त्री) इन्द्राणी २ इत्यादि ।

अब उदाहरणरूपले २ लिङ्ग (स्त्री० पुं०) मा-रहने-शब्द देखाइन्छन्, ती र तिन्को अर्थ हेर—

३०३७ ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ।
३०३८ मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥३८॥

॥ इति स्त्रीपुंसशेषसंग्रहः ॥

३०३९ स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ् ।
३०४० औचित्यमौचिती मैत्र्यं मैत्री, वुञ् प्रागुदाहृतः ॥३९॥

शब्द	पुंलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ	शब्द	पुंलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
मल्लक	मल्लकः	मल्लिका	बेली(फूल)	ऊर्मि	ऊर्मिः	ऊर्मिः	तरङ्ग
वराटक	वराटकः	वराटिका	कौडी, कमल गट्टा २	स्वाति	स्वातिः	स्वातिः	स्वातिनक्षत्र
वर्णक	वर्णकः	वर्णिका	लेपनगर्ने वस्तु	झाटलि	झाटलिः	झाटलिः	पाँडर=मोखा
मनु	मनुः	मनुः	मन्त्र	मूष	मूषः	मूषा	सुन्‌चाँदी गाल्ने भाँडो
सृपाटि	सृपाटिः	सृपाटिः (टी)	परिमाण-विशेष	कर्कन्धू	कर्कन्धूः	कर्कन्धूः	वय्रर
यष्टि	यष्टिः	यष्टिः	लठ्ठी	शाट	शाटः	शाटी	धोती-साडी
कट,कटि	कटः, कटिः	कटिः कटी	कटी (कम्मर)	कुट	कुटः	कुटी	योगीहरुको छाप्रो,झोपड़ी

॥ इति स्त्रीपुंसशेषसंग्रहः ॥

स्त्रीनपुंकयोः (अब-उप्रान्तका-शब्द स्त्रीलिंगमा-र-क्लीबलिंगमा रहन्छन्, यो अधिकारवचन हो)। भावक्रिययोः ष्यञ् स्त्री नपुंसकयोः (भाव-र-कर्ममा-विधान गरिने-ष्यञ्-प्रत्यय-अन्त्यमा-हुने-शब्द स्त्रीलिंग-र-नपुंसकलिंगमा रहन्छ) जस्तै—'उचितस्य भावः कर्म वा=औचित्यम् ३=औचिती २। मित्रस्य भावः कर्म वा=मैत्र्यम् ३, मैत्री २। चपलस्य भावः कर्म वा=चापल्यम् ३ = चापली २। चञ्चलस्य भावः कर्म वा=चाञ्चल्यम् ३, चाञ्चली २ इत्यादि।

भावक्रिययोः वुञ् क्वचित् स्त्रीनपुंसकयोः (भाव-र-कर्ममा-भयेको-वुञ्प्रत्यय-अन्त्यमा हुने शब्द कुनै स्त्रीलिंगमा, कुनै क्लीबलिंगमा, कुनै दुवै-लिंगमा रहन्छन्) जस्तै—अहो पुरुषस्य कर्म=आहो पुरुषिका २, शिष्योपाध्याययोः कर्म शैष्योपाध्यायिका २। रमणीयस्य-भावः कर्म-वा-रामणीयकम् ३, कमनीयस्य-भावः-कर्मवा कामनीयकम् ३। मिथुनस्य भावः कर्म वा मैथुनिका २, मैथुनकम् ३, इत्यादि पहिले उदाहरणरूपले कहियेको छ ॥३९॥

३०४१ षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाछायाशालासुरानिशाः ।
३०४२ स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥
३०४३ आबन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।
३०४४ त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥४१॥

॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषसंग्रहः ॥

३०४५ त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।

॥ इति त्रिलिङ्गशेषसंग्रहः ॥

पूर्वतिर कुनै-षष्ठ्यन्तपद-राखेर परतिर सेना[1], छाया[2], शाला[3], सुरा[4], निशा[5], ई ५ शब्द राखेर तत्पुरुषसमासगरेमा समस्तपद क्लीबलिङ्गमा पनि स्त्रीलिङ्गमा पनि रहन्छ जस्तै—

नृणां (मनुष्याणां) सेना[1]=नृसेनम् ३, नृसेना २। शुनाम् (कुक्कुराणां) निशा[5]=श्वनिशम् ३, श्वनिशा । गवां शाला[3]=गोशालम् ३, गोशाला २। इत्यादि अरु बुझ्नु-पर्दछ, जस्तै—वृक्षस्य छाया[2]=वृक्षच्छायम् ३, वृक्षच्छाया २।(❀) यवानां सुरा[4] (मदिरा)=यवसुरम् ३, यवसुरा २। इत्यादि ॥४०॥

आप्-प्रत्ययान्त र अन्-अन्त्यमा-हुनेशब्द पर राखेर गरेको द्विगु(संख्यापूर्वक)-समास छ भने समस्तपद क्लीबलिङ्ग-र-स्त्रीलिङ्गमा रहन्छ, अन्-अन्त्यमा-हुनेशब्द-का-नकारको लोप-समेत हुन्छ । जस्तै—

तिसृणाम् खट्वानां समाहारः=त्रिखट्वम् ३=त्रिखट्वी २। त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः=त्रितक्षम् ३, त्रितक्षी २ [यहाँ तक्षन्शब्दका-नकारको लोपसमेत भयो] त्यस्तै—पञ्चानां शालानां समाहारः=पञ्चशालम् ३, पञ्चशाली २, चतुर्णाम्-उक्ष्णाम् समाहारः=चतुरुक्षम् ३, चतुरुक्षी २ इत्यादि जान्नु ॥४१॥

॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषसंग्रहः ॥

अब ६ शब्द तीनै-लिङ्गमा रहन्छन् । पात्री ७ [भाँडा] पुटी ७ [दुना, खोचा, बोहोता, डव्वा, प्याङ्, प्रभृति] वाटी ७ [घरनेरको-वघैचा । बाटो । घडेरी ४] पेटी ७ [पेटारी, साधारण ढकनावाला-सन्दूक, कन्तूर, वाकस=वेगप्रभृति] कुवल ७ [बयरको फल] दाडिम ७ [दारिम-अनार] ।

॥ इति त्रिलिङ्गशेषसंग्रहः ॥

(❀) पूर्वपद बहुवचनान्त राखेमा २ लिङ्ग हुदैनन्, क्लीबलिङ्गमात्र हुन्छ । 'छाया बाहुल्ये' भन्ने-सूत्रले यो-कुरा सिद्ध छ ।

३०४६ परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ॥४२॥
३०४७ अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।
३०४८ तद्धितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामदन्तकाः ।४३॥

स्वप्रधाने द्वन्द्वे परलिङ्गं भवति, तत्पुरुषेऽपि तत् (परलिंगं) भवति (समास-गरिने-सबै-पद-प्रधान-भयेको-(अर्थात्-इतरेतरयोग हुझाउन-गरिने) द्वन्द्वसमासमा जुन्-पद सब-भन्दा पर छ त्यसैको-लिङ्ग समस्तपदमा रहन्छ, तत्पुरुषसमासमा पनि त्यसै-गरि परपदको लिङ्ग रहन्छ) जस्तै—

'कुक्कुटश्च मयूरी च=अनयोः इतरेतरयोगः' भन्दा 'कुक्कुडमयूर्यौ' यस्तो मयूरीशब्दको-लिङ्गानुसार-समस्तपद स्त्रीलिङ्गी भयो । 'मयूरी च कुक्कुटश्च' भन्दा 'मयूरीकुक्कुटौ' यस्तो कुक्कुट-शब्दको-लिङ्गानुसार समस्तपद पुंलिङ्गी भयो इत्यादि ।

ब्राह्मणस्य कुलम्' भन्दा षष्ठी-तत्पुरुषसमास-भयेर कुलशब्दको-लिङ्गानुसार 'ब्राह्मणकुलम्' यो-समस्तपद क्लीबलिङ्गी भयो, 'कुलस्य ब्राह्मणः' भन्दा पूर्वोक्त-समास-भयेर ब्राह्मणशब्दको-लिङ्गानुसार 'कुलब्राह्मणः' यो-समस्तपद पुंलिङ्गी भयो इत्यादि ।।४२॥

अर्थान्ताः शब्दाः परोपगाः भवन्ति (अर्थ-शब्द-अन्त्यमा-हुने-तत्पुरुषासमास-गरेका-शब्द-विशेष्य-निघ्नलिंगी हुन्छन्) जस्तै—'द्विजाय-अयम् = द्विजार्थः सूपः [ब्राह्मण-कानिमित्तको दाल] यहाँ द्विजार्थशब्द विशेष्य-सूपशब्दको-अनुसार पुंलिङ्गी भयो । 'द्विजाय इयम् = द्विजार्था-रसाला' [ब्राह्मणका-निमित्तको-शिखर्नी] यहाँ रसाला-शब्दको-अनुसार द्विजार्थ-शब्द स्त्रीलिङ्गी भयो । 'द्विजाय-इदम् = द्विजार्थं = पयः' [बाहुनका-निमित्तको दूध, या पानी] यहाँ पयस्शब्दको-अनुसार द्विजार्थशब्द क्लीव-लिङ्गीभयो' इत्यादि ।

प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः शब्दाश्च परोपगाः (प्र[1]पराप्रभृति-उत्सर्ग, अलम्[2], प्राप्त[3] आपन्न[4] ई ४ थरी-शब्द-पूर्वमा-हुने-तत्पुरुषसमासले-सिद्ध-भयेका-शब्द पनि विशेष्यनिघ्न हुन्छन्) जस्तै-क्रमैले—

(१) प्रादिपूर्वतत्पुरुषमालाम्—अतिक्रान्तः = अतिमालः =पुरुषः । मालाम् अतिकान्ता = अतिमाला, नारी । मालाम्-अतिक्रान्तम् = अतिमालम् = कुलम्, इत्यादि ।

(२) अलंपूर्वतत्पुरुष—अलंकुमार्यै = अलंकुमारिः पुरुषः, अलंकुमारिः नारी, अलंकुमारि कुलम् इत्यादि ।

(३) प्राप्तपूर्वतत्पुरुष—जीविका—प्राप्तः[1] प्राप्ता[2], प्राप्तम्[3], प्राप्त[1]जीविकः प्राप्त[2]-जीविका, प्राप्त[3]जीविकम्, पुरुषः[1], नारी[2], कुलम्[3] इत्यादि ।

२०४९ बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।

(४) आपन्नपूर्वतत्पुरुष—जीविकाम् आपन्नः, आपन्ना, आपन्नम् = आपन्नजीविकः, आपन्नजीविका, आपन्नजीविकम्, पुरुषः, नारी, कुलम्, इत्यादि ।

तद्धितार्थो द्विगुः परोपगः (तद्धितार्थमा-भयेको-द्विगुसमास विशेष्यनिघ्न हुन्छ) जस्तै—पञ्चसु-कपालेषु-संस्कृतः (ता तम्) = पञ्चकपालः, पञ्चकपाला, पञ्चकपालम् । यहाँ 'पञ्चसु-कपालेषु-संस्कृतः' (५ कपाल (हविःसंस्कार-गर्ने-पात्रविशेष)-मा संस्कारगरियेको) भन्ने-अर्थमा 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' भन्ने-सूत्रले-तद्धितार्थमा ('संस्कृतं भक्षाः' भन्ने-सूत्रले-अण्-प्रत्यय-हुने-अर्थमा) समास भयेर 'संस्कृतं भक्षाः' भन्ने पूर्वोक्तसूत्रले 'संस्कार-गरियेको-भक्ष' भन्ने-अर्थमा अण्-प्रत्यय-भयेर 'द्विगोर्लुगनपत्ये' भन्ने-सूत्रले अण्-प्रत्ययको लुक्(लोप)गर्दा 'पञ्चकपाल' यो-शब्द बनेको हो । पञ्चकपालमा-संस्कारगरियेको वस्तुलाई-कहने-शब्द पुरोडाश-प्रभृति पुंलिङ्गी राखियो भने 'पञ्चकपालः पुरोडाशः' हुन्छ, हविस्-प्रभृति क्लीबलिङ्गी राखियो भने—'पञ्चकपालं हविः' हुन्छ, आमिक्षा-प्रभृति-स्त्रीलिङ्गी राखियो भने 'पञ्चकपाला आमिक्षा' हुन्छ ।

संख्यासर्वनामतदन्तकाः परोपगाः (संख्या[1]वाचकशब्द, [2]सर्वनामसंज्ञकशब्द, संख्या[3]न्तशब्द, सर्वनामान्त-शब्द पनि विशेष्यनिघ्नलिङ्गी हुन्छन्) जस्तै—

(१) एकः पुरुषः । एका नारी । एकम् फलम् । द्वौ पुरुषौ । द्वे नार्यौ । द्वे फले । त्रयः पुरुषाः । तिस्रः नार्यः । त्रीणि फलानि । चत्वारः पुरुषाः । चतस्रः नार्यः । चत्वारि फलानि । इत्यादि ।

(२) सर्वः देशः । सर्वा पुरी । सर्वं नगरम् । परः पुरुष । परा नारी । परं कुलम् । इत्यादि

(३) ऊनत्रयः पुरुषाः । ऊनतिस्रः स्त्रियः । ऊनत्रीणि कुलानि । इत्यादि ।

(४) परमसर्वः पुरुषः । परमसर्वा नारी । परमसर्वं कुलम् । इत्यादि ।।४३।।

अदिङ्नाम्नां बहुव्रीहिः परोपगः (दिग्वाचक-दिग्वाचक-शब्दको-अन्तराल (माझ) अन्यपदार्थराखेर-गरेको-बहुव्रीहिवाहेकको-बहुव्रीहिसमास-गरेको-समस्तपद विशेष्यनिघ्नलिङ्गी हुन्छ, त्यस्काउदाहरण अतिप्रसिद्ध छन्, आफ्नाबुद्धिले वनाउनुपर्दछ) जस्तै—'बहु-धनं यस्य सः = बहुधनः, बहु धनं यस्याः सा = बहुधना । बहुधनं यस्य तत् = बहुधनम् इत्यादि । 'दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च (दिशः) अन्तरालं (दिक्) = दक्षिणपूर्वा' यस्तो दिग्वाचक २ शब्दको बहुव्रीहिसमास-स्त्रीलिंगी नै रहन्छ, विशेष्यनिघ्नलिंगी हुँदैन ।

३०५० गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ।।४४।।

३०५१ कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

३०५२ अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।।४५।।

३०५३ षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।

गुणोपाधिक, द्रव्योपाधिक, क्रियोपाधिकशब्द पनि विशेष्यनिघ्नलिंगो हुन्छन् जस्तै—

(१) गुणोपाधिक—शुक्लः पटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रम् इत्यादि ।

(२) द्रव्योपाधिक—दण्डी पुरुषः, दण्डिनी नारी, दण्डि कुलम् इत्यादि ।

(३) क्रियोपाधिक—पाचकः पुरुषः, पाचिका नारी । पाचकं चूर्णम् इत्यादि ।।४४।।

संज्ञाभिन्न-कर्ता-अर्थमा-विधान-गरियेका-[1] कृत्-प्रत्यय, [2] कर्ता-र-[3] कर्ममा-विधान-गरियेका कृत्यसंज्ञकप्रत्यय पनि विशेष्यनिघ्नलिंगी हुन्छन् ।

(१) कृत--करोतीति कर्ता पुरुषः, कर्त्री नारी, कर्तृ कुलम् । इत्यादि । पचतीति पाचकः पुरुषः, पाचिका नारी, पाचकं कुलम् इत्यादि ।

संज्ञा-बुझिदा-भयेको-कृत्-प्रत्यय-भने नियतलिंग हुन्छ, विशेष्यनिघ्न हुँदैन—जस्तै--धनञ्जयः १ [अग्नि, अर्जुन], विश्वम्भरा २ [पृथ्वी], रथन्तरम् ३ [सामवेद] इत्यादि ।

(२) कर्तरिकृत्य—वसतीति वास्तव्यः पुरुषः, वास्तव्या नारी, वास्तव्यं कुलम् । भवतीति भव्यः पुरुषः, भव्या नारी, भव्यं कुलम् इत्यादि ।

(३) कर्मणिकृत्य—छेत्तुं योग्यः --छेद्यः वृक्षः, छेत्तुं योग्या = छेद्या लता, छेत्तुं योग्यं = छेद्यम् वनम् इत्यादि ।

तेन रक्ताद्यर्थे अणाद्यन्ताः नानार्थभेदकाः परोपगाः (तेन रक्तम (त्यस्ले रँगायेको) तत आगतः (त्यतावाट आयेको) इत्यादि-अर्थमा-भयेका-अण्-प्रभृति-प्रत्यय-अन्त्यमा हुने नानाप्रकारकावस्तुका-विशेषण-भयेका-शब्द विशेष्यनिघ्नलिंगी हुन्छन् । जस्तै—कुङ्कुमेन रक्तः (रक्ताः रक्तम्) कौङ्कुमः १ पटः, कौङ्कुमी २ शाटी, कौङ्कुमं ३ वस्त्रम्, इत्यादि । मथुरायाः आगतः (आगता-आगतं) माथुरः पुरुषः, माथुरी नारी, माथुरं ज्ञानम्, इत्यादि ।।४५।।

षट्संज्ञकशब्द (षकारान्त[1], नकारान्त[2],-संख्यावाचक-शब्द र डतिप्रत्ययान्त-[3] कतिशब्द, युष्मद्[4] अस्मद्[5] शब्द, तिङन्त[6] (क्रियापद) अव्यय-शब्द, ई ७ शब्द तीनै-लिङ्गमा समान रहन्छन्, लिङ्गभेदले रूपभेद हुँदैन) जस्तै—

(१) षकारान्तसंख्यावाचक षष्शब्द—षट् पुरुषाः, षट् स्त्रियः, षट् फलानि । इत्यादि ।

३०५४ परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥४६॥

॥ इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥५॥

(२) नकारान्तसंख्यावाचक पञ्चन्शब्द—पञ्च नराः । पञ्च नार्यः । पञ्च फलानि । इत्यादि ।

(३) डतिप्रत्ययान्त-संख्यासंज्ञक-कतिशब्द—कति नराः । कति नार्यः, कति फलानि । इत्यादि ।

(४) युष्मद्शब्द—त्वं पुरुषः । त्वं नारी । त्वं कुलम् इत्यादि ।

(५) अस्मद्शब्द—अहं पुरुषः । अहं नारी । अहं कुलम् इत्यादि ।

(६) तिङन्त (क्रियापद)—पुरुषः पचति । नारी पचति । पाचकवृन्दं पचति इत्यादि ।

(७) अव्ययशब्द—उच्चैः पुरुषः । उच्चैः स्त्री । उच्चैः गृहम् इत्यादि ।

लिङ्गविधायकवचनको परस्पर विरोध परेमा पल्लो-वचन मानिन्छ, जस्तै—

'कषणभमरोपान्ताः' भन्ने-वचन(१४ श्लो०)ले मानुषशब्द केवल-पुंलिङ्गमा ठहरिन्थ्यो, 'द्विचतुःषट्पदोरगणाः' भन्ने-वचन(३७ श्लो०)ले द्विपद-हुनाले मानुषशब्द स्त्रीलिङ्ग र पुंलिङ्गमा रहने ठहरिन्थ्यो, ई २ वचनको परस्पर विरोध हुँदा पल्लो-वचन ('द्विचतुःषट्पदोरगाः' यो-वचन) बलवान् मानियो र मानुषशब्द पुंलिङ्ग-स्त्रीलिंग दुवैमा पुंस्त्रीको-विवक्षानुसार रहने-भयो इत्यादि ।

यहाँ-वतायेका-वाहेक कुनैशब्दका लिङ्ग, वताउन वाँकी-रहेका होलान्, यो-नामलिङ्गानुशासनमा नदेख्तैमा तिन्लाई अप्रमाण नमान्नु, शिष्टहरूले प्रयोग गरेका रहेछन्-भने ती-शब्द ती-लिङ्ग प्रामाणिकै हुन् । महातपस्वी-शंकरकरुणापात्र-खास-व्याकरणकर्ता-पाणिनिमहामुनिले-समेत शब्दभेद-भयेका-वेलामा आदरका-साथ शाकल्य-शाकटायन, आपिशलि, भारद्वाज गार्ग्य, गालव, इत्यादि—अनेकानेकमुनि-हरूको मत स्वीकार-गरेर शब्दका भिन्न-भिन्न रूप मानेका छन्, कसैको-मतलाई अशुद्ध हो भन्ने साहस गर्न शकेका-छैनन् । लिङ्गका-विषयमा-पनि भरसख लिङ्गव्य-वस्था गर्दागर्दा हार-मानेर 'लिङ्गको अनुशासन गरेर साध्य छैन, लिंग लोकाश्रय छ, दुनियाँका-शिक्षितहरूले जस्तो प्रयोग गर्दछन् त्यो ठीक हो' भन्ने-आशयले 'लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्त्वात्' भन्नु-परेको छ, त्यसो-हुनाले केवल १५सये श्लोक-प्रमाणभयेको-यो-सानुग्रन्थमा अनन्तशब्दको समावेश नदेख्तैमा शिष्टानुसारीहरूले-प्रयोग-गरेका-शब्द-

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥३॥

इत्यमरसिंहकृते नामलिंगानुशासने
तृतीयः काण्डः समाप्तः ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

का स्वरूपलाई र लिंगलाई अशुद्ध नभन्नु, यस्तो-पनि हुदो-रहेछ भनि-आफ्नु ज्ञानकोश बढाउनु । यो-अमरकोश शब्द-र-लिंगको दिग्दर्शन गराउनमात्र बनायेको हो, 'यावत्-शब्द लिंग-समेत बुझाइदिन्छु, यसैका अनुसार सारा-दुनियाँ चलोस्' भन्ने दुराग्रह लियेर यो बनायेको होइन ॥४६॥

अमरसिंहको-निर्माण-यो-नामलिंगानुशासनमा यो तेस्रो
सामान्यकाण्ड साङ्गोपाङ्गसमाप्त भयो ।

—०—

अलब्धोचिताध्यापकानां वटूनां धियः शुद्धिमाधातुमेषा प्रणीता
तृतीयेऽत्र काण्डे निबन्धेऽमरस्य स्वयंबोधिनी पूर्णभावं प्रपन्ना ॥ ३ ॥

बुभुत्सूनुत्सुकान्बालान् विधित्सुः सावलम्बनान् ।
टीकामेतां व्यरचयत् कुलचन्द्रः कृतश्रमः ॥ ४ ॥

॥ इति शिवम् ॥

अमरकोशस्य संस्कृतशब्दानुक्रमणिका

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
२	अधिविन्ना	११२३	२	अनन्ता	५८५
३	अधिश्रयणी	१८२१	२	अनन्ता	८६३
४	अधिष्ठान	२६५१	२	अनन्ता	९०३
१२	अधीन	२१०८	२	अनन्ता	९५२
१२	अधीर	२१२८	२	अनन्ता	९९६
१	अधीश्वर	१५२३	१	अनन्यज	४४
१८२	अधुना	२९६१	४८	अनन्यवृत्ति	२२३४
१३	अधृष्ठ	२१२७	१२	अनमितंपच	२१७२
४	अधोंशुक	१३४६	१	अनय	२७००
१	अधोक्षज	३४	१६	अनर्थक	३७५
८०	अधोगन्तृ	१०४४	१	अनल	१११
४	अधोभुवन	४६६	१	अनवधानता	४४९
१३	अधोमुख	२१४२	४	अनवरत	१३७
१	अधोरण	१६४१	१२	अनवस्कर	२१८७
१	अध्यक्ष	१५३२	१२	अनवराध्र्य	२१९०
१२	अध्यक्ष	२८५३	१६९	अनस्	१६२८
१	अध्यवसाय	४४७	२	अनागतार्तवा	११२५
४	अध्यात्म	२६८९	१	अनादर	४३४
१	अध्यापक	१४०९	४	अनामय	१२१०
१	अध्याहार	३०४	२	अनामिका	१२७७
२	अध्यूढा	११२३	४	अनारत	१३६
२	अध्येषण	१४६०	१	अनार्यतिक्त	९६५
१२	अध्वग	१५५७	१२	अनाहत	१३३६
१२६	अध्वन्	६१३	१	अनिमिष	२८३९
१२	अध्वनीन	१५५७	१	अनिरुद्ध	४७
१२	अध्वन्य	१५५७	१	अनिल	९
१	अध्वर	१४२२	१	अनिल	१२८
६३	अध्वर्यु	१४२९	१	अनिश	१३६
१२	अनक्षर	३७६	८	अनीक	१६८०
१	अनङ्ग	४४	८	अनीक	१७३२
१२	अनच्छ	५२५	१	अनीकस्थ	१५३२
१७८	अनडुह	१८८४	३	अनीकिनी	१६७९
१	अनन्त	१५०	३	अनीकिनी	१६८६
१२	अनन्त	२५६१	१८२	अनु	२८९९

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१२	अनुक	२१२२	१	अनुहार	२३३५
२	अनुकम्पा	४२४	४	अनूक	२४११
१	अनुकर्ष	१६३८	१	अनूचान	१४१५
१	अनुकल्प	१४८१	१२	अनूनक	२२०६
१२	अनुकामीन	१६७६	१२	अनूप	६०४
१	अनुकार	१३३५	६२	अनूरु	२२४
१	अनुक्रम	१४७४	७१	अनृजु	२१६१
१	अनुकोश	४२४	४	अनृत	१७६७
१२	अनुग	२२३२	१२	अनृत	३७९
१	अनुग्रह	२३२६	१	अनेकप	१५९१
१५	अनुचर	१६६६	१२	अनेडमूक	२१५२
१२	अनुज	११९७	१६४	अनेहस्	२३२
१४५	अनुजीविन्	१५३७	१	अनोकह	६९०
४	अनुतर्षण	२०७३	१	अन्त	१७५६
१	अनुताप	४३९	१	अन्त	२२३७
१२	अनुत्तम	२१८९	४	अन्तःपुर	६४५
१२	अनुत्तर	२७८२	१	अन्तक	१२२
१८२	अनुपदम्	२२३२	(१८)१२	अन्तर	२७७५
२	अनुपदीना	२०४८	१८२	अन्तरा	२९३५
२	अनुपमा	१६५	१	अन्तराय	२३३९
१२	अनुप्लव	१६६६	४	अन्तराल	१६८
१	अनुबन्ध	२५९६	४	अन्तरिक्ष	१५०
१	अनुवोध	१३५७	८	अन्तरीप	५१३
१	अनुभव	२३५५	४	अन्तरीय	१३४६
१	अनुभाव	४३०	१८२	अन्तरे	२९३५
१	अनुभाव	२८२०	१८२	अन्तरेण	२९२१
४५	अनुमति	२४७	१८२	अन्तरेण	२९३६
१	अनुयोग	३५२	१२	अन्तर्गत	२२४८
१	अनुरोध	१५४४	१	अतर्गल	८२८
१	अनुलाप	३६४	२	अन्तर्धा	१८१
४	अनुवर्तन	१५४४	४४	अन्तर्धि	१८१
१	अनुवाक	२९९५	४	अन्तद्वार	६५०
१	अनुशय	२६९७	१६८	अन्तर्मनस्	२०९१
१	अनुष्ण	२०२३	३	अन्तर्वत्नी	११५३

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
२	अपर्णा	७४	१२	अप्रत्यक्ष	२२३३
१	अपलाप	३६६	४	अप्रधान	२१९५
१	अपवर्ग	३१२	१२	अप्रहत	५९४
४	अपवर्जन	१४५५	१२	अप्राग्रय	२१९५
१	अपवाद	३५८	१६४	अप्सरस्	११
१	अपवाद	२५७७	१६४	अप्सरस्	१०६
४	अपवारण	१८१	१२	अफल	६९३
१	अपशब्द	३३६	१२	अबद्ध	३७५
१८२	अपष्ठु	२२४३	१२	अबद्धमुख	२१४८
१	अपसद	२०१९	१२	अबन्ध्य	६९२
१	अपसर्प	१५४५	२	अबला	१११३
१२	अपसव्य	२२४४	१२	अबाध	२२४२
१	अपस्कर	१६३४	१	अब्ज	२४६२
१२	अपस्नात	२११४	४	अब्ज	१८५
१	अपहार	२३३२	४४	अब्जिनीपति	२२२
४४	अपांपति	५००	४४	अब्जयोनि	२३
१	अपाङ्ग	१३००	१	अब्द	२७४
१	अपाङ्ग	२४३८	१	अब्द	२५७६
३	अपाची	१५५	१	अब्द	२६९४
३	अवाची	१५५	४४	अब्धि	४९८
१	अपान	१३२	१	अब्धिकफ	१९७४
४	अपान	१२५९	४	अब्रह्मण्य	४१५
१	अपामार्ग	८५६	४	अभय	१००८
१२	अपावत	२१०६	२	अभया	७९७
४	अपासन	१७५०	४	अभाषण	१४६८
१८२	अपि	२९००	१२	अभिक	२१२३
४	अपिधान	१८२	१	अभिक्रम	१७१६
१२	अपिनद्ध	१६५३	२	अभिख्या	२७१३
१	अपूप	१८५९	२	अभिख्या	१९१
१२	अपोगण्ड	१२०२	१	अभिग्रह	२३२७
४४	अप्पति	१२६	४	अभिग्रहण	२३३४
४	अप्पित्त	११५	१४४	अभिघातिन्	१५४२
१	अप्रकाण्ड	६९७	१५	अभिचर	१६६६
१२	अप्रगुण	२११९	१	अभिचार	२३३८

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	अभिजन	१३९३
१	अभिजन	२६१५
१२	अभिजात	२५६२
१२	अभिज्ञ	२०८३
१८२	अभितस्	२२१०
१८२	अभितस्	२९१३
४	अभिधान	३४८
२	अभिध्या	४३६
१	अभिनय	४१९
१	अभिनव	२२३०
१२	अभिनिर्मुक्त	१५१२
४	अभिनिर्याण	१७१४
१२	अभिनीत	२५६०
१२	अभिनीत	१५७२
१२	अभिपन्न	२६५६
१	अभिप्राय	२३४१
१२	अभिभूत	२१५५
१	अभिमर्द	१७३४
१	अभिमान	२६२०
१	अभिमान	४३१
४४	अभियाति	१५४२
१४४	अभियातिन्	१५४२
१	अभियोग	२३२७
१२	अभिरूप	२६६२
१	अभिलाव	२३४८
१	अभिलाष	४४४
१२	अभिलाषुक	२१२०
१६	अभिवादक	२१३१
४	अभिवादन	१४८३
४५	अभिव्याप्ति	२३१३
१२	अभिशस्त	२१६१
४५	अभिशस्ति	१४६०
१	अभिशाप	३५४
१	अभिषङ्ग	२४४३
१	अभिषङ्ग	२३१२
१	अभिषव	१४९५
१	अभिषव	२०७१
४५	अभिषस्ति	१४६०
४	अभिषेणन	१७१३
१२	अभिष्टुत	२२९५
१	अभिसंपात	१७३३
१५	अभिसर	१६६६
२	अभिसारिका	११२९
१	अभिहार	२३३४
१	अभिहार	२७३८
१२	अभिहित	२२९०
१२	अभीक	२१२३
१८२	अभीक्ष्णम्	२९१८
१८२	अभीक्ष्णम्	२९३७
१२	अभीप्सित	२१८२
१	अभीर	१८७९
६४	अभीरू	८८०
३	अभीरुपत्री	८८२
१	अभीषङ्ग	२३१२
६३	अभीषु	२८४१
१२	अभीष्ट	२१८२
१२	अभ्यग्र	२२१०
४	अभ्यञ्जन	१८६४
४	अभ्यन्तर	१६८
१२	अभ्यमित	१२२८
१२	अभ्यमित्रीण	१६७३
१२	अभ्यमित्रीय	१६७३
१२	अभ्यमित्र्य	१६७३
१२	अभ्यर्ण	२२१०
४	अभ्यवकर्षण	२३३४
४	अभ्यवस्कन्दन	१७४३
१२	अभ्यवहृत	२२९७
४	अभ्याख्यान	३५३

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१६७	अर्चिस्	२८६२	८	अर्मं	३०३०
१	अर्जक	८३९	१	अर्य	१७६४
१२	अर्जुन	३२४	१	अर्य	२६९४
१	अर्जुन	७६९	१३०	अर्यमन्	२१२
४	अर्जुन	१०१४	२	अर्या	११३७
३	अर्जुनी	१८९८	३	अर्याणी	
१	अर्णव	४९९	३	अर्यी	११३९
१६९	अर्णस्	५०५	१३४	अर्वन्	१६११
४	अर्तन	२३६५	१३४	अर्वन्	२१८३
४५	अर्ति	२५३४	१८२	अर्वाकू	२९४८
१	अर्थ	१९४५	१६९	अर्शस्	१२१९
१	अर्थ	२५७०	१२	अर्शस	१२२९
२	अर्थना	१४६०	१	अर्शोघ्न	९९३
२	अर्थना	२३१३	१२	अर्शोरोगयुत	१२२९
१	अर्थप्रयोग	१७७०	२	अर्हणा	१४६६
४	अर्थशास्त्र	३४२	१२	अर्हित	२२७८
१४४	अर्थिन्	१५३७	१८२	अलम्	२९०६
१४५	अर्थिन्	२१७४	१८२	अलम्	२९३८
४	अर्थ्य	१९७२	१	अलक	१३०४
१२	अर्थ्य	२७२१	२	अलका	१४६
२	अर्दना	२३१३	१	अलक्त	१३६२
४४	अर्दनि	३०००	५९	अलक्ष्मी	४९४
१२	अर्दित	२२७०	१	अलगर्द	४७५
१९	अर्ध (अर्द्ध)	१८८	१	अलगर्द	
४	अर्ध (अर्द्ध)	१८८	७०	अलंकरिष्णु	२१३३
२	अर्धचन्द्रा	८९७	७०	अलंकरिष्णु	१३१२
४	अर्धनाव	५२४	८५	अलंकर्तृ	१३१२
१	अर्धरात्र	२४४	१२	अलंकर्मीण	२१११
८	अर्धर्च	३०२६	१	अलंकार	१३१५
१	अर्धहार	१३२४	१२	अलंकृत	१३१३
४	अर्धोरुक	१३५०	२	अलंक्रिया	१३१४
१	अर्बुद	३०००	१	अलंजर	
८	अर्बुद	३०२७	१	अलर्क	२०३०
१	अर्भक	१०९९	१	अलर्क	८४१

४२

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	अवयव	१२५२	१२	अवाग्भव	१५७
४	अवर	१६०४	१२	अवाग्र	२२१६
१२	अवरज	११९७	३	अवाची	१५५
४५	अवरति	२३७५	१२	अवाचीन	१५७
१	अवरवर्ण	१९८८	१२	अवाच्य	३७६
१२	अवरीण	२२६३	४	अवार	५१२
१	अवरोध	६४६	१६८	अवासस्	२९५३
४	अवरोधन	६४५	४५	अवि	११५०
१	अवरोह	७०२	४४	अवि	१८१५
१	अवर्ण	३५८	१	अविघ्न	८१४
१ (१२)	अवलक्ष	३२४	१२	अवित	२२८७
४	अवलग्न	१२७१	३	अविद्धकर्णी	८४८
१	अवल्गुज	८७०	२	अविद्या	३१२
१	अवलेप	४३२	१२	अविनीत	२१२१
१	अववाद	१५७४	४	अविरत	१३६
१	अववाद	२५७७	१२	अविलम्बन	२२४१
१८२	अवश्यम्	२९४७	४	अविलम्बित	१३५
१	अवश्याय	१९२	१२	अविलम्बित	२२४१
१	अवष्टम्भ	४३२	१२	अविस्पष्ट	३७९
१२	अवष्टब्ध	२६०८	५९	अवी	११५०
१	अवसर	२३४९	४४	अवीचि	४९२
४	अवसान	२३७७	२	अवीरा	११३२
१२	अवसित	२२७२	२	अवेक्षा	२३५७
१२	अवसित	२२९१	१ (१२)	अव्यक्त	२५२२
१	अवस्कर	१२४७	१२	अव्यक्तराग	३२९
१	अवस्कर	१६३४	२	अव्यण्डा	८५२
२	अवस्था	२९२	२	अव्यथा	७९७
१	अवहार	५३९	२	अव्यथा	९७१
२	अवहित्था	४५६	८	अव्यय	३०३०
४	अवहेलन	४३४	१२	अव्यवहित	२२११
२	अवहेलना	४३४	२	अशनाया	१८७३
९१	अवाञ्च्	२१४२	१२	अशनायित	२११५
८९	अवाच्	२१०२	४७	अशनि	९७
३	अवाक्पुष्पी	९८४	१२	अशित	२२९७

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
७६	आत्मभू	२१	१	आनाय	५२८
७६	आत्मभू	४६	१	आनाय्य	१४३८
४८	आत्मम्भरि	२११८	१	आवाह	१२२०
३	आत्रेयी	११५०	४	आनुपूर्व	१४७४
४	आथर्वण	२३८६	३	आनुपूर्वी	१४७४
१	आदर्श	१३९२	४	आनुपूर्व्य	१४७४
४४	आदि	२२३६	४	आन्त्र	१२४३
४४	आदिकवि	१४६९	१५	आन्धसिक	१८१९
४	आदिकारण	२९०	३	आन्वीक्षिकी	३४२
१	आदितेय	५	४	आपक्व	१८५७
१	आदित्य	९	२	आपगा	५५७
१	आदित्य	६	१	आपण	६२६
१	आदित्य	२१२	१	आपणिक	१९२१
१	आदीनव	२३५९	१२	आपत्प्राप्त	२१६०
१२	आद्दूत	२५६९	११७	आपद्	१६८७
१२	आद्य	२२३६	१२	आपन्न	२१६०
१	आद्यमाषक	१९३५	२	आपन्नसत्वा	११५३
१२	आद्यून	२११७	१२	आपमित्यक	१७७१
१	आधार	५५४	४	आपान	२०७२
४४	आधि	४४५	१	आपीड	१३८५
४४	आधि	२५९४	४	आपीन	१९१०
१२	आधूत	२२४९	१५	आपूपिक	१८२०
१	आधोरण	१६४१	४	आपूपिक	२३८०
४	आध्यान	४४६	१२	आप्त	१५४६
१	आनक	४००	१२	आप्य	५०६
१	आनक	२३९२	४	आप्य	९३१
४४	आनकदुन्दुभि	३८	४	आप्रच्छन	१५
१२	आनत	२२१६	१२	आप्रपदीन	१३५१
४	आनद्ध	३९५	१	आप्लव	१३५५
४	आनन	१२९०	१४४	आलवव्रतिन्	१४८७
१	आनन्द	२८३	१	आप्लाव	१३५५
६३	आनन्दथु	२८३	१	आबन्ध	१७८९
४	आनन्दन	२३१४	१	आवुत्त	४११
१	आनर्त	२५२६	४	आभरण	१३१५

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	आर्यावर्तं	५९९	१	आविग्न	८१४
१	आर्षम्य	१८८९	१२	आविद्ध	२२१८
४	आल	१९७१	१२	आविद्ध	२२५०
१	आलम्भ	१७५४	१	आविध	२३७२
१	आलय	६२२	१२	आविष्ट	२०९३
४	आलवाल	५५५	१८२	आविस्	२९४०
१	आलस	२०२३	१	आवुक	४११
१	आलस्य	२०२३	१	आवुत्त	४११
४	आलान	१६०५	१	आवूत्त	४११
१	आलाप	३६३	१०४	आवृत्	१४७४
६४	आलाबु	९९१	१२	आवृत	२५५६
७८	आलावु	९९१	३	आवेगी	९५३
४५	आलि	६८७	४	आवेशन	६३६
४५	आलि	६११	१५	आवेशिक	१४६३
४५	आलि	११३३	८५	आशंसितृ	२१२९
४५	आलि	१०४९	७०	आशंसु	२१२९
१	आलिङ्ग्य	३९८	१	आशय	२३२२
१	आलिन्द	६४७	१	आशय	२३४१
३	आली	६११	१	आशर	१२३
३	आली	१०४९	२	आशा	१५४
३	आली	२७९८	२	आशा	२८३४
४	आलीढ	१६९४	१२	आशितङ्गवीन	१८८२
६४	आलु	१८२५	१	आशिर	१२३
७८	आलू	१८२५	१	आशीर्विष	४७८
१	आलोक	२३९२	१	आशीविष	४६८
४	आलोकन	२३६२	१६२	आशीस्	४८४
४	आवपन	१८३०	४	आशु	१३५
१	आवर्त	५०८	६३	आशु	१७९४
४५	आवलि	६८७	१	आशुग	१२८
३	आवली	६८७	१	आशुग	१६९६
१२	आवसित	१८१०	१	आशुग	२४३४
१	आवाप	५५५	४४	आशुव्रीहि	१७९४
१	आवापक	१३२६	४४	आशुशुक्षणि	११२
४	आवाल	५५५	१२	आश्चर्यं	४२६

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
६४	इक्ष्वाकु	९९१	२	इन्द्राणिका	८१६
१	इङ्ग	२३३०	३	इन्द्राणी	९२
१२	इङ्ग	२२२३	४	इन्द्रायुध	१७७
४	इङ्गित	२३३०	४४	इन्द्रारि	१३
३	इङ्गुदी	७७१	१	इन्द्रावरज	३१
२	इच्छा	४४३	४	इन्द्रिय	३१४
३	इच्छावती	११२८	४	इन्द्रिय	१२३५
१	इज्जल	८०१	१	इन्द्रियार्थ	३१४
१	इज्याशील	१४१२	४	इन्धन	७०५
१	इट्चर	१८८९	२	इन्वका	२०३
२	इडा	२४८२	१	इभ	१५९३
३१	इतर	२०१९	१२	इभ्य	२०९६
३१	इतर	२२४०	१२	इरण	२५११
३१	इतर	२७८५	१	इरम्मद	१७६
१८२	इतरेद्युस्	२९५७	२	इरा	२०६६
१८२	इति	२८९३	२	इरा	२७५३
१८२	इतिह	१४२०	६४	इर्वारु	९९०
१	इतिहास	३४१	२	इला	२४८२
१	इत्वर	१८८९	३	इली	१७०५
३	इत्वरी	११३०	२	इल्वला	२०३
१८२	इदानीम्	२९६१	१८२	इव	२९३३
४	इध्म	७०५	१	इष	२६८
१	इन	२६२२	२	इषिका	१५९९
२	इन्दिरा	४९	२	इषिका	२०५२
४	इन्दीवर	५७२	२	इषीका	१५९९
३	इन्दीवरी	८८०	२	इषीका	२०५२
६३	इन्दु	१८३	६६	इषु	१६९७
१	इन्द्र	८४	४७	इषुधि	१७००
१	इन्द्र	१५९	४	इष्ट	१४५१
६३	इन्द्रदु	७६९	४	इष्ट	१८७८
१	इन्द्रयव	८१३	४	इष्टकापथ	१००९
३	इन्द्रवारुणी	९९२	१२	इष्टगन्ध	३२१
१	इन्द्रसुरस	८१६	१२	इष्टार्थोद्युक्त	२०९३
१	इन्द्रसुरिस	८१६	४५	इष्टि	२४७५

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१८२	उताहो	२९२५	१	उत्स	६७३
१२	उत्क	२०९१	४	उत्सर्जन	१४५३
४	उत्कट	९४८	१	उत्सव	४६५
१२	उत्कट	२१२२	४	उत्सादन	१३५५
२	उत्कण्ठा	४४६	१	उत्साह	४४७
१	उत्कर	११०८	१	उत्साहवर्धन	४२३
१	उत्कर्ष	२३२२	१२	उत्सुक	२०९३
२	उत्कलिका	४४६	१२	उत्सृष्ट	२२८९
१	उत्कार	२३७३	१	उत्सेध	६९९
१	उत्क्रोश	१९६९	१	उत्सेध	२५९१
१२	उत्त	२२८६	१८२	उदक्	२९६२
१	उत्तंस	२८५७	३३	उदक	५०४
४	उत्तप्त	१२३८	२	उदक्या	११५१
१२	उत्तम	२१८९	१२	उदग्र	२२१५
१२	उत्तमर्ण	१७७२	१	उदज	२३७८
२	उत्तमा	११५८	४४	उदधि	४९९
४	उत्तमाङ्ग	१३०२	१	उदन्त	३४७
४	उत्तर	३५२	२	उदन्या	१८७५
(१८) ४	उत्तर	२७८२	११०	उदन्वत्	४९९
१	उत्तरासङ्ग	१३४७	८	उदपान	५४९
४	उत्तरीय	१३४८	१	उदय	६६७
१८२	उत्तरेद्युस्	२९५६	४	उदर	१२६६
१२	उत्तान	५२६	१	उदर्क	१५८२
१२	उत्तानशय	११९३	४	उदवसित	६३०
४	उत्थान	२६३५	१०४	उदश्वित्	१८७१
१२	उत्थित	२५६८	१	उदात्त	३४१
८५	उत्पतितृ	२१३३	१	उदान	१३२
४५	उत्पत्ति	२९३	१२	उदार	२०९२
७०	उत्पतिष्णु	२१३३	१२	उदार	२७८५
४	उत्पल	५७१	१	उदासीन	१५३९
४	उत्पल	९३१	१	उदाहार	३५१
२	उत्पलशारिवा	९०३	१२	उदित	२२६५
१	उत्पात	१७४१	१२	उदित	२२९०
१२	उत्फुल्ल	६९४	३	उदीची	१५६

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१२	उल्लाघ	१२२६
१	उल्लोच	१३५२
१	उल्लोल	५०८
१६५	उशनस्	२०६
८	उशीर	१००७
२	उषणा	८७३
१	उषर्बुध	११०
१	उष	२३५
१६९	उषस्	२३५
२	उषा	२३५
२	उषा	१८२७
१८२	उषा	२९५२
४४	उषापति	४७
१२	उषित	२२७३
७	उष्ट्र	१९१४
१	उष्ण	२७१
१२	उष्ण	२०२४
४४	उष्णरश्मि	२१४
२	उष्णिका	१८६३
४	उष्णीष	२८४२
१	उष्णोपगम	२७१
१	उष्मक	२७०
१	उस्र	२२६
२	उस्रा	१८९७
	ऊ	
३	ऊडुम्बरपर्णी	९६८
१२	ऊत	२२७७
१६९	ऊधस्	१९१०
१८२	ऊम्	२९५१
१८२	ऊररी	२९१०
१	ऊरव्य	१७६४
१८२	ऊरी	२९१०
१२	ऊरीकृत	२२९२

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
६३	ऊरु	१२५८
१	ऊरुज	१७६४
१२८	ऊरुपर्वन्	१२५७
१	ऊरुबुक	७८१
१	ऊर्ज	२६९
१२	ऊर्जस्वल	१६७४
१४५	ऊर्जस्विन्	१६७४
१	उर्णनाभ	१०४७
२	ऊर्णा	२४९७
६३	ऊर्णायु	१९१७
६३	ऊर्णायु	१९७८
१	ऊर्धंक	३९८
१	ऊर्ध्वंक	३९८
७०	ऊर्ध्वजानु	१२०५
१२	ऊर्ध्वज्ञ	१२०५
७०	ऊर्ध्वज्ञु	१२०५
४७	ऊर्मि	५०७
४७	ऊर्मि	३०३७
२	ऊर्मिका	१३२७
११०	ऊर्मिमत्	२२१७
१	ऊष	२३५
१	ऊष	५९२
४	ऊषण	१८३५
२	ऊषणा	८७३
१२	ऊषर	५९३
११०	ऊषवत्	५९३
१	ऊष्मागम	२७१
१	ऊह	३०४
	ऋ	
४	ऋक्थ	१९४४
४	ऋक्ष	१९८
१	ऋक्ष	७९३
१	ऋक्ष	१०२८

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
६४	कटु	८५०	३	कण्डोली	२०५०
३	कटुतुम्बी	९९१	४	कण्व	२०७१
३	कटुरोहिणी	८५०	४	कत्तृण	१०११
१	कट्फल	७६०	२	कथा	३४४
१	कट्वङ्ग	७९२	१२६	कदध्वन्	६१६
१	कठिञ्जर	८३८	१	कदम्ब	७६३
१२	कठिन	२२२७	४	कदम्बक	११०४
१	कठिल्लक	९८८	१	कदम्बक	१७९८
१२	कठोर	२२२७	१	कदर	७७९
१	कडङ्कर	१८०८	१२	कदर्य्य	२१७२
१	कडङ्गर	१८०८	१	कदल	९०५
१	कडम्ब	१८३३	२	कदला	९०५
१ (१२)	कडार	३३१	१४४	कदलिन्	१०३८
१	कण	२१९९	३	कदली	९०५
१	कण	२४८९	३	कदली	१०३८
२	कणा	८७२	१८२	कदाचित्	२९२३
२	कणा	१८३६	१२	कदुष्ण	३३०
२	कणिका	८११	७० (६३)	कद्रु	३३१
२	कणिका	२९७८	१२	कद्वद	२१४९
४	कणिश	१८०५	४	कनक	१९५२
८	कण्टक	३०२६	१	कनकाध्यक्ष	१५३४
१	कण्टकफल	८०१	२	कनकालुका	१५८८
२	कण्टकारिका	८६६	१	कनकाह्वय	८३४
१	कण्टकिफल	८०१	१२	कनिष्ठ	११९७
२	कण्टोलवीणा	२०५०	१२	कनिष्ठ	२४८०
१	कण्ठ	१२८८	२	कनिष्ठा	१२७७
२	कण्ठभूषा	१३२०	२	कनीनिका	१२९७
६४	कण्डु	१२१७	१७१	कनीयस्	११९७
२	कण्डुरा	८५२	१७१	कनीयस्	२०००
७८	कण्डू	१२१७	१७१	कनीयस्	२८७२
२	कण्डूया	१२१७	२	कन्था	२९८०
२	कण्डूरा	८५२	१	कन्द	९९३
१	कण्डोल	१८१६	८	कन्द	३०३१
२	कण्डोलवीणा	२०५०	८	कन्दर	६७४

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
४४	कलानिधि	१८५	३	कबरी	१३०६
१	कलाप	२६५७	३	कबरी	१८४४
१	कलाय	१७९५	१	कवल	१८७३
४४	कलि	१७३३	१५	कवाट	६५७
४४	कलि	२७८९	४४	कवि	२०६
२	कलिका	७११	४४	कवि	१४०२
१	कलिकारक	७७५	२	कविका	१६२२
१	कलिङ्ग	८१३	८	कविय	३०३१
१	कलिङ्ग	१०५५	१२	कवोष्ण	२३०
१	कलिद्रुम	७९६	४	कव्य	१४४४
१	कलिमारक	७७५	२	कशा	२०४९
१२	कलिल	२२४५	१२	कशार्ह	२१६४
४	कलुष	२८०	६७	कशिपु	२६६०
१२	कलुष	५२५	२	कशेरुका	१२५०
४	कलेवर	१२५२	४	कश्मल	१७४२
८	कल्क	२४१३	४	कश्य	१६१८
१	कल्प	२७६	४	कश्य	२०६७
१	कल्प	२७८	१२	कश्य	२१६४
१	कल्प	१४८०	१	कष	२०५१
१	कल्प	१५७१	८ (१२)	कषाय	३१६
२	कल्पना	१६०७	८	कषाय	२७०७
१	कल्पवृक्ष	१०३	४	कष्ट	४९७
१	कल्पान्त	२७८	१२	कष्ट	२४७६
३	कल्मष	२७९	३	कस्तूरी	१३७१
१ (१५)	कल्माष	३३२	४	कह्लार	५७०
४	कल्य	२३५	१	कह्व	१०६७
१२	कल्य	१२२६	१	काक	१०६२
१२	कल्य	२७२०	२	काकचिञ्चा	८७५
२ (१२)	कल्या	३७०	४५	काकचिञ्चि	८७५
४	कल्याण	२८४	३	काकचिञ्ची	८७५
१	कल्लोल	५०८	१	काकतिन्दुक	७५७
४	कल्हार	५७०	२	काकनासिका	९१६
८	कवच	१६५२	१	काकपक्ष	१३०५
३	कवरी	९५८	१	काकपीलुक	७५७

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
३	कामिनी	२६२४	१	कार्तिक	२६८
१२ (१५)	कामुक	२१२२	१	कार्तिकिक	२६९
२	कामुका	११२८	१	कार्तिकेय	७८
३	कामुकी	११२८	१५	कार्पास	१३३४
१	काम्पिल्य	९७२	८	कार्पास	३०३१
१	काम्पिल्ल	९७२	३	कार्पासी	९११
१५	काम्बल	१६३२	१५	कार्म	२११२
१	काम्बविक	२००३	४	कार्मण	२३०८
१	काम्बोज	१६१३	४	कार्मुक	१६८९
३	काम्बोजी	९५६	१	कार्श्य	७६८
४	काम्यदान	२३०७	१६	कार्षक	१७७४
१	काय	१२५४	१	कार्षापण	१९४०
४	काय	१५०३	१	कार्षिक	१९४०
२	कायस्था	७९७	१	कार्ष्य	७६८
४	कारण	२९०	१	काल	१२२
२	कारणा	४९५	१	काल	२३२
१५	कारणिक	२०८९	१ (१५)	काल	३२६
१	कारण्डव	१०९२	१	काल	२७८९
२	कारम्भा	७९१	१	कालक	१२०९
३	कारवी	९०२	१	कालकण्ठक	१०६५
३	कारवी	९७४	८	कालकूट	४८७
३	कारवी	१८३७	४	कालखण्ड	१२४४
३	कारवी	१८४४	१	कालधर्म	१७५५
१	कारवेल्ल	९८८	४	कालपृष्ठ	१६९०
२	कारा	१७६१	२	कालमेशिका	८६०
२	कारिका	२४१६	३	कालमेशी	८७१
४	कारीष	२३८६	२	कालमेषिका	८६०
६३	कारु	१९९६	२	कालमेषिका	८९७
१५	कारुणिक	२१०५	३	कालमेषी	८७१
४	कारुण्य	४२३	४	कालशेय	१८७०
१	कारोत्तय	२०७२	४	कालसूत्र	४९३
१	कारोत्तर	२०७२	१	कालस्कन्ध	७५६
४	कार्तस्वर	१९५५	१	कालस्कन्ध	८१५
१	कार्तान्तिक	१५४८	२	काला	७८८

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	कृतान्त	२५२७	२	कृष्णफला	८७१
२	कृताभिषेका	११११९	२	कृष्णभेदा	८५१
१४५	कृतिन्	१४०३	३	कृष्णभेदी	८५१
१४५	कृतिन्	२०८४	२	कृष्णाला	८७५
१२	कृत्त	२२८२	१ (१४)	कृष्णलोहित	३३०
४५	कृत्ति	१४९४	१२६	कृष्णवर्त्मन्	११०
१६४	कृत्तिवासस्	६१	२	कृष्णवृन्ता	७८९
२ (१२)	कृत्या	२७१८	१	कृष्णशार	१०४०
१	कृत्रिमधूपक	१३६८	१	कृष्णसार	१०४०
१२	कृत्स्न	२२०५	२	कृष्णा	८७२
१२	कृपण	२१७२	४	कृष्णायस	१९६०
२	कृपा	४२४	२	कृष्णिका	१८०२
१	कृपाण	१७०२	१२	केकर	१२०८
३	कृपाणी	२०५४	२	केका	१०८५
७०	कृपालु	२१०५	१४४	केकिन्	१०८४
४४	कृपीटयोनि	१०९	३	केतकी	१०१९
४४	कृमि	१०४८	४	केतन	१७२२
१	कृमिघ्न	८९२	४	केतन	२६२७
४	कृमिज	१३६५	६३	केतु	२५१९
१२	कृश	२१९८	१	केदर	३००१
६३	कृशानु	१११	१	केदार	१७८५
१६४	कृशानुरेतस्	६४	१	केनिपातक	५२२
१४४	कृशाश्विन्	२०१०	४	केयूर	१३२७
१	कृषक	१७९०	४४	केलि	४५३
४५	कृषि	१७६७	४ (१५)	केवल	२८०८
१	कृषिक	१७७४	१	केश	१३०३
१	कृषिक	१७९०	३	केशपर्णी	८५७
१	कृषीवल	१७७४	३	केशपाशी	१३०७
१२	कृष्ट	१७८०	८	केशर	५८३
४४	कृष्टि	१४०३	१	केशर	७३०
१	कृष्ण	२७	१	केशर	८०९
१ (१२)	कृष्ण	३२६	१४४	केशरिन्	१०२०
४	कृष्ण	१८३५	१	केशव	२८
१	कृष्णपाकफल	८१४	१२	केशव	१२०१

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१२	क्षारित	२१६१	१	क्षुर	८८८
४५	क्षिति	५८६	१	क्षुर	३००१
४५	क्षिति	२५३९	१	क्षुरक	७५९
२	क्षिपा	२३२३	१	क्षुरप्र	३००२
१२	क्षिप्त	२२५०	१४४	क्षुरिन्	२००६
७०	क्षिप्नु	२१३५	१	क्षुल्लक	२०१९
४	क्षिप्र	१३४	१	क्षुल्लक	२४०६
२	क्षिया	२३१५	१	क्षुल्लक	२०१९
४	क्षीर	५०५	१२	क्षुल्लक	२१९८
४	क्षीर	१८६६	४	क्षेत्र	१७८६
४	क्षीर	२७६५	४	क्षेत्र	२७६१
४५	क्षीरविकृति	१८५१	१	क्षेत्रज्ञ	२९१
३	क्षीरविदारो	९००	१	क्षेत्रज्ञ	२४६३
२	क्षीरशुक्ला	८९९	१	क्षेत्राजीव	१७७४
३	क्षीरावी	८७९	४	क्षेपण	२३२३
२	क्षीरिका	७७०	४५	क्षेपणि	५२२
१	क्षीरोद	५०१	३	क्षेपणी	५२२
२	क्षरोदतनया	४९	१२	क्षेपिष्ठ	२२९८
१२	क्षीव	२१२२	८	क्षेम	२८५
१०४	क्षुत्	१२१४	१	क्षेम	९३६
१२	क्षुत	१२१४	८	क्षेम	३०२९
१	क्षुताभिजनन	१८०२	४५	क्षोणि	५८६
१२	क्षुद्र	२१७२	३	क्षोणी	
१२	क्षुद्र	२७५६	१	क्षोद	१७२१
२	क्षुद्रघण्टिका	१३३२	१२	क्षोदिष्ठ	२२९८
१	क्षुद्रशङ्ख	५४३	१	क्षोभ	
२	क्षुद्रा	८६७	४	क्षौद्र	१९७९
१	क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात	५३४	८	क्षौम	६४६
१२४	क्षुध्	१८७३	४	क्षौल	१३३९
१	क्षुधाभिजनन	१८०२	१२	क्ष्णुत	२२५७
१२	क्षुधित	२११५	२	क्ष्मा	५८८
१	क्षुप	६९६	९९	क्ष्माभुज्	
२	क्षुमा	१८०३	१०४	क्ष्माभृत्	१५२२
१	क्षुर	३००१	१०४	क्ष्माभृत्	६६४

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
४	गोधन	१८८१	३	गोवन्दनी	७९०
२	गोधा	१६९२	१६१	गोविड्	१८६५
३	गोधापदी	९१७	१	गोविन्द	२९
४४	गोधि	१२९६	१	गोविन्द	२५८२
२	गोधिका	५४०	१०	गोशाल	३०४२
१	गोधूम	१७९९	४	गोशीर्ष	१३७५
४	गोनर्द	९४३	४	गोष्ठ	६१०
१	गोनस	४७३	३	गोष्ठी	१४२५
१	गोप	१५३३	४	गोष्पद	२५८७
१	गोप	१८७९	१	गोसंख्य	१८७९
१	गोप	२६५९	१	गोस्तन	१३२३
४४	गोपति	१८९०	२	गोस्तना	८९४
१	गोपरस	१९७३	३	गोस्तनी	८९४
३	गोपानसी	६५२	४	गोस्थानक	६१०
१२	गोपायित	२२८७	१	गौतम	२०
१	गोपाल	१८७९	१	गौधार	१०३३
३	गोपी	९०३	१	गौधेय	१०३३
४	गोपुर	६५५	१	गौधेर	१०३३
४	गोपुर	९४३	१ (१५)	गौर	३२७
४	गोपुर	२७६६	१ (१५)	गौर	३२४
१	गोप्यक	२०२०	१ (१५)	गौर	२७७९
११०	गोमत्	१८८१	४	गौरव	१४६४
८	गोमय	१८६५	३	गौरी	७२
६३	गोमायु	१०३०	३	गौरी	११२५
१४४	गोमिन्	१८८१	४	गौष्ठीन	६१०
१	गोरस	१८७०	१२	ग्रथित	२२४७
४	गोर्द	१२४२	४४	ग्रन्थि	१००३
१	गोल	३००२	४	ग्रन्थिक	१९८५
१	गोलक	११८२	१२	ग्रन्थित	२२४७
२	गोला	१९८१	४	ग्रन्थिपर्ण	९४४
१	गोलीढ	७५८	१	ग्रन्थिल	७५४
३	गोलोमी	८८४	१	ग्रन्थिल	८३३
३	गोलोमी	९९७	१२	ग्रस्त	३७४
३	गोलोली	१९८६	१२	ग्रस्त	२२९७

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
४	घृत	१८६८	१	चक्रवाड	६६६
४	घृत	२५५०	१	चक्रवाल	६६६
४४	घृष्टि	१०२४	४	चक्रवाल	१६८
४५	घृष्टि	९८१	१	चक्राङ्ग	१०७०
१	घोटक	१६१०	३	चक्राङ्गी	८५१
२	घोणा	१२९१	१	चक्रिक	१७१७
१४५	घोणिन्	१०२५	१४४	चक्रिन्	४७८
२	घोण्टा	७५३	११०	चक्रीवात्	१९१९
२	घोण्टा	१०१७	१६४	चक्षुःश्रवस्	४७९
१२	घोर	४२७	६७	चक्षुष्	१२९८
१	घोष	६६३	२	चक्षुष्या	१९६९
१	घोषक	९१४	१२	चञ्चल	२२२५
१	घोषणा	३५६	२	चञ्चला	१७५
४	घ्राण	१२९१	६३	चञ्चु	७८२
१२	घ्राण	२२५५	६४	चञ्चु	१०९६
	घ्राणतर्पण	३२०	१	चटक	१०५८
१२	घ्रात	२२५५	२	चटका	१०१९
	च		१६९	चटकाशिरस्	१९८५
१८२	च	२९२६	१२	चटुल	२२२५
१८२	च	२८८४	१	चणक	१८००
१	चकोर	१०९३	१५	चण्ड	२१३९
४	चक्र	५१०	२	चण्डा	८५५
१	चक्र	१०६८	२	चण्डा	९३६
४	चक्र	१६३५	६३	चण्डांशु	२२२
४	चक्र	१६८०	१	चण्डात	८३२
४	चक्र	२७६५	८	चण्डातक	१३५०
४	चक्रकारक	९३७	१	चण्डाल	१९९५
४४	चक्रपाणि	३१	१	चण्डाल	२०२५
१	चक्रमर्दक	९७३	३	चण्डालवल्लकी	२०५०
४	चक्रयान	१६२६	२	चण्डालिका	२०५०
२	चक्रला	९९९	२	चण्डिका	७४
१४४	चक्रवर्तिन्	१५२४	४	चतुःशाल	६३४
३	चक्रवर्तिनी	९८६	१२	चतुर	२०२४
१	चक्रवाक	१०६८	१	चतुरङ्गुल	७२६

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१२	चलित	२२४९	१	चिकूर	१३०३
१	चविक	८७५	१२	चिक्कण	१८५६
२	चविका	८७५	८	चिक्कस	३०३२
४	चव्य	८७५	२	चिञ्चा	७६६
२	चव्या	८७५	१०४	चित्	२९८
८	चषक	२०७३	१८२	चित्	२९२२
८	चषाल	१४३२	२	चिता	१७५८
१	चाक्रिक	१७१७	४५	चिति	१७५८
३	चाङ्गेरी	९६०	४	चित्त	२९६
१	चाटकैर	१०५९	१	चित्तविभ्रम	४४१
१	चाण्डाल	१९९५	४५	चित्तसमुन्नति	४३१
१	चाण्डाल	२०२६	१	चित्ताभोग	३०२
२	चाण्डालिका	२०५०	२	चित्या	१७५८
१	चातक	१०५६	४ (१२)	चित्र	३३२
४	चातुर्वर्ण्य	१३९५	४ (१२)	चित्र	४२६
१	चाप	१६८९	४	चित्र	२७५८
४	चामर	१५८५	१	चित्रक	७८१
२	चामरा	१५८५	१	चित्रक	८३९
४	चामीकर	१९५४	४	चित्रक	१३५८
१	चाम्पेय	८०६	१	चित्रकर	२०००
१	चाम्पेय	८०९	१०४	चित्रकृत्	७३३
१	चार	१५४६	२	चित्रतण्डुला	८९१
१	चार	२३२९	३	चित्रपर्णी	८६४
३	चारटी	९७१	६३	चित्रभानु	११४
१	चारण	२०११	६३	चित्रभानु	२१६
७१	चारु	२१७९	६३	चित्रभानु	२६०९
४	चार्चिक्य	१३५६	१	चित्रशिखण्डिज	२०५
३	चालनी	१८१५	१४४	चित्रशिखण्डिन्	२१०
१	चाष	१०५४	२	चित्रा	८५४
१	चास	१०५४	२	चित्रा	९९२
१	चिकित्सक	१२२५	२	चिन्ता	४४६
२	चिकित्सा	१२१०	१	चिपिटक	१८५८
१	चिकुर	१३०३	४	चिबुक	१२९३
१२	चिकुर	२१६७	१२	चिरक्रिय	२१०९

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
	छ		१२	छिद्रित	२२७४
१	छगलक	१९१६	१२	छिन्न	२२८२
२	छगला	९५३	२	छिन्नरुहा	८४४
३	छगलाङ्घ्री	९५३	२	छुरिका	१७०८
३	छगलाण्डी	९५३	१	छेक	१११०
३	छगलान्त्री	९५३	४	छेदन	२३१४
४	छत्र	१५८७		ज	
२	छत्रा	८८९	१०५	जगत्	५९५
२	छत्रा	१०१३	१०५	जगत्	२५५८
२	छत्रा	१८३८	३	जगती	५९५
३	छत्राकी	९०९	३	जगती	२५४१
१	छद	७०७	१	जगत्प्राण	१२९
१	छद	१०९५	१	जगर	१६५२
४	छदन	७०७	१	जगल	२०७०
१६७	छदिस्	६५१	१२	जग्ध	२२९७
१२८	छद्मन्	४४८	४५	जग्धि	१८७४
१	छन्द	२३४१	४	जघन	१२६१
१	छन्द	२५७६	२	जघनेफला	८०२
१६९	छन्दस्	१४४०	१२	जघन्य	२२३७
१६९	छन्दस्	२८६६	१२	जघन्य	२७१९
१२	छन्न	१५६८	१२	जघन्यज	११९७
१२	छन्न	२२७१	१	जघन्यज	१९८८
४	छल	१७४०	१२	जङ्गम	२२२३
४५	छवि	१९१	३१	जङ्गमेतर	२२२२
४५	छवि	२२८	२	जङ्घा	१२५७
१	छाग	१९१६	१२	जङ्घाकरिक	१६६९
३	छागी	१९१६	१२	जङ्घाल	१६६९
१२	छात	११९८	१२	जङ्घिल	१६६९
१	छात्र	१४१७	२	जटा	७०१
१२	छादित	२२७१	२	जटा	१३०७
१	छान्दस	१४०४	२	जटा	२४७३
१	छाया	२७१६	२	जटा	९४७
१२	छित	२२८२	३	जटामांसी	९४७
४	छिद्र	४६८	४४	जटि	७४४
			१४४	जटिन्	७४४

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१२	जय्य	१६७१	२	जह्नुतनया	५५९
१	जरण	१८३६	१	जागर	१६५२
१०८	जरत्	११९५	६	जागरा	२३३८
१	जरद्गव	१८८६	८५	जागरितृ	२१४०
४३	जरा	११९२	१२	जागरूक	२१४०
६३	जरायु	११८७	२	जागर्या	२३३८
१२	जरायुज	२१७६	१	जाङ्गुलिक	४९०
४	जल	५०२	१५	जाङ्घिक	१६६९
१	जलङ्गम	२०२५	४	जात	२९५
६३	जलजन्तु	५३६	४	जातरूप	१९५४
१	जलधर	१७०	१६४	जातवेदस्	१०९
४४	जलनिधि	५००	२	जातापत्या	११४२
१	जलनिर्गम	५१०	४५	जाति	२९५
३	जलनीली	५७४	४५	जाति	८२४
८९	जलमुक्	१७१	४५	जाति	२५३४
१	जलव्याल	४७५	८	जातिकोश(ष)	१३७७
१४४	जलशायिन्	३७	४	जातिफल	१३७७
४५	जलशुक्ति	५४३	३	जाती	७१८
१	जलाधार	५४७	३	जाती	८२४
१	जलाशय	५४७	८	जातीकोश	१३७७
४	जलाशय	१००८	४	जातीफल	१३७७
१	जलोच्छ्वास	५१६	१८२	जातु	२९२३
१४६	जलौकस्	५४१	१	जातुधान	१२५
२	जलौका	५४१	१५	जातुष	२०४५
१५	जल्पाक	२१४७	१	जातोक्ष	१८८७
१२	जल्पित	२२९०	६५	जानु	१२५७
१	जव	१३४	१	जाबाल	२००८
१२	जव	१६७०	८१	जामातृ	११७४
१२	जवन	१६७०	४५	जामि	२६८५
१	जवन	१६१४	४	जाम्बव	७१७
४	जवन	२३७७	४	जाम्बूनद	१९५५
२	जवनिका	१३५३	४	जायक	१३६३
४	जवापुष्प	८३१	२	जाया	११२१
२	जहा	८५२	१	जायाजीव	२०१०

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१६९	तमस्	२०९	६३	तरु	६८९
१६९	तमस्	२९२	१५	तरुण	११९४
१६९	तमस्	४७०	३	तरुणी	११२६
१६९	तमस्	२८६५	१	तर्क	३०४
३	तमस्विनी	२४०	१	तर्कविद्या	३४२
२	तमा	२४०	३	तर्कारी	८१०
१	तमाल	८१५	३	तर्जनी	१२७५
८	तमाल	३०२८	१	तर्णक	१८८७
४	तमालपत्र	१३५८	७४	तर्दू	१८३१
४५	तमि	२४०	४	तर्पण	१४२३
४	तमिस्र	४७०	४	तर्पण	१८७७
२	तमिस्रा	२४१	४	तर्पण	२३०९
३	तमी	२४०	१२८	तर्मन	१४३३
११६	तमोनुद्	२५७८	१	तर्ष	४४४
१	तमोपह	२८७९	१	तर्ष	१८७५
१	तरक्ष	१०२३	४	तल	१६९२
६३	तरक्षु	१०२३	८	तल	२८०५
१	तरङ्ग	५०७	१२	तलिन	२६५३
३	तरङ्गिणी	५५६	३	तलुनी	११२६
४४	तरणि	२१६	४	तल्प	२६६१
४५	तरणि	५१७	१	तल्लज	२८७
४५	तरणि	८२६	१२	तष्ट	२२७३
३	तरणी	५१७	१	तसर	२३४९
४	तरपण्य	५१९	१	तस्कर	२०३५
१	तरल	१३१७	४	ताडपत्र	१३१९
१२	तरल	२२२५	४	ताण्डव	४०७
२	तरला	१८६३	८	ताण्डव	३०३०
१६९	तरस्	१३३	१	तात	११६६
१६९	तरस्	१७२७	१	तान्त्रिक	१५४९
४	तरस	१२३७	१	तापन	२१८
१४४	तरस्विन्	१६७०	१	तापस	१४८५
१४५	तरस्विन्	२६५५	६३	तापसतरु	७७१
४५	तरि	५१७	१	तापिच्छ	८१५
५९	तरी	५१७	१	तापिञ्ज	८१५

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
३	तिलपर्णी	१३७६	१४५	तुण्डिन्	११९९
१	तिलपिञ्ज	१८०१	२	तुत्था	८६९
१	तिलपेज	१८०१	२	तुत्था	९३०
१	तिलित्स	४७४	४	तुत्थाञ्जन	१९६६
१२	तिल्य	१७७७	१	तुन्तुभ	१७९८
१	तिल्व	७४५	४	तुन्द	१२६६
१	तिष्य	२००	१	तुन्दपरिमृज	२०३३
१	तिष्य	२६९५	१२	तुन्दिक	११९९
२	तिष्यफला	७९४	१२	तुन्दित	११९९
१२	तीक्ष्ण	२३१	१४५	तुन्दिन्	११९९
४	तीक्ष्ण	१९६०	१२	तुन्दिभ	११९९
४ (१२)	तीक्ष्ण	२५०४	१२	तुन्दिभ	१२२३
१	तीक्ष्णगन्धक	७४१	१२	तुन्दिल	११९९
४	तीर	५११	१२	तुन्दिल	१२२३
४	तीर्थ	२५७१	१	तुन्न	९३४
४ (१२)	तीव्र	१३९	१	तुन्नवाय	१९९९
२	तीव्रवेदना	४९५	२	तुवरिका(व)	९४१
१८२	तु	२८८६	१	तुभ	१९१६
१८२	तु	२९२६	४	तुमुल	१७३६
१८२	तु	२९४६	४५ (३)	तुम्बि(म्बी)	९९१
१	तुङ्ग	७३०	१	तुरग	१६१०
१२	तुङ्ग	२२१५	१	तुरङ्ग	१६१०
३	तुङ्गी	९५८	१	तुरङ्गम	१६१०
१२	तुच्छ	२१८८	१	तुरङ्गवदन	१४७
४४	तुणि	९३५	४	तुरायण	२३०४
४	तुण्ड	१२९०	१७५	तुरासाह्	९०
३	तुण्डिकेरी	९११	१	तुरुष्क	१३६९
३	तुण्डिकेरी	९५७	२	तुला	१९३८
३	तुण्डिकेशी	९५७	४५	तुलाकोटि	१३३१
१२	तुण्डिभ	११९९	३	तुलाकोटी	१३३१
१२	तुण्डिभ	१२३३	१२	तुल्य	२०६०
१२	तुण्डिल	११९९	४	तुल्यपान	१८७४
१२	तुण्डिल	१२३३	१	तुवर	३१६
१४४	तुण्डिन्	८२	१	तुष	७९६

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
३	त्रयी	३३८	१	त्रिवर्ग	१५६२
१२	त्रस	२२२३	१	त्रिविक्रम	३२
१	त्रसर	२३४९	४	त्रिविष्टप	२
१२	त्रस्त	२१२८	१०४	त्रिवृत्	८९५
७०	त्रस्तु	२१२८	२	त्रिवृता	८९५
१२	त्राण	२२८७	९	त्रिसन्ध्य	२३८
४	त्राण	२३१६	९	त्रिसन्ध्यी	२३८
१२	त्रात	२२८७	१२	त्रिसीत्य	१७८१
१५	त्रापुष	२०४५	१६४	त्रिस्रोतस्	५६०
३	त्रायन्ती	९८०	१२	त्रिहल्य	१७८१
२	त्रायमाणा	९८०	३	त्रिहायणी	१९०१
१	त्रास	४२९	४५	त्रुटि	९३०
४	त्रिक	१२६५	४४	त्रुटि	२१९९
११६	त्रिककुद्	६६६	४५	त्रुटि	२४७२
६५	त्रिकटु	१९८७	३	त्रुटी	९३०
२	त्रिका	५५०	३	त्रुटी	२१९९
१	त्रिकूट	६६६	३	त्रेता	१४३५
९	त्रिखट्व	३०४४	२	त्रेता	२५३६
९	त्रिखट्वी	३०४४	४५	त्रोटि	१०९६
१२	त्रिगुणाकृत	१७८१	१	त्र्यम्बक	६५
९	त्रितक्ष	३०४४	१	त्र्यम्बकसख	१४१
९	त्रितक्षी	३०४४	४	त्र्युषण	१९८७
१	त्रिदश	३	४	त्र्यूषण	१९८७
१	त्रिदशालय	१	१७	त्व	२२४०
१	त्रिदिव	१	३	त्वक्क्षीरी	१९८३
१	त्रिदिवेश	४	४	त्वक्पत्र	९४८
२	त्रिपथगा	५६०	३	त्वक्पत्री	१८४४
२	त्रिपुटा	८९५	१	त्वक्सार	१०००
२	त्रिपुटा	९३०	८९	त्वच्	७०४
१	त्रिपुरान्तक	६५	८९	त्वच्	१२३६
२	त्रिफला	१९८७	४	त्वच	९४८
३	त्रिभण्डी	८९६	१	त्वचिसार	१०००
२	त्रियामा	२३९	२	त्वरा	२३५३
१	त्रिलोचन	६३	४ (१२)	त्वरित	१३४
१	त्रिवर्ग	१५१७			

५०

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
२	धारा	१६२१	२	धूम्या	२३८५
१	धाराधर	१७०	१	धूम्याट	१०५५
१	धारासंपात	१७९	१ (१२)	धूम्र	३३०
१	धार्त	२०७४	४४	धूर्जटि	६४
१	धार्तराष्ट्र	१०७२	१	धूर्त	८३४
४५	धावनि	८६५	१२	धूर्त	२०७४
३	धावनी	८६५	१२	धूर्त	२१७०
१८२	धिक्	२८८३	१२	धूर्वह	१८९४
१२	धिक्कृत	२१५४	४५	धूलि	१७२०
१२	धिक्कृत	२२६३	३	धूली	१
१	धिषण	२०४	१ (१२)	धूसर	३२५
२	धिषणा	२९७	४५	धृति	२५४७
४	धिष्ण्य	२७११	१२	धृष्ट	२१२६
६२	धी	२९७	९९	धृष्णज्	२१२६
४	धीन्द्रिय	३१५	६४	धेनु	१९०६
११०	धीमत्	१४०३	२	धेनुका	१५९६
३	धीमती	११३४	२	धेनुका	२४१५
४	धीर	१३६१	२	धेनुष्या	१९०८
१	धीर	१४०२	४	धैनुक	१८८५
१	धीवर	५२७	१	धैवत	३८९
४५	धीशक्ति	२३५१	४	धोरण	१६३९
१	धीसचिव	१५२८	१	धोरितक	१६२०
१२	धुत	२४४९	४	धौतकौशेय	१३३८
३	धुनी	५५६	४	धौरितक	१६२०
१५३	धुर्	१६३४	१५	धौरेय	१८९४
१२	धुरन्धर	१८९४	४	ध्याम	१०१२
१२	धुरीण	१८९४	१	ध्रुव	१९६
१२	धुर्य	१८९४	१	ध्रुव	६९६
१२	धूत	२२८९	१२	ध्रुव	२२२०
१२	धूपायित	२२८०	१२	ध्रुव	२८२३
१२	धूपित	२२८०	२	ध्रुवा	९१०
६३	धूमकेतु	२५१५	२	ध्रुवा	१४४५
४४	धूमयोनि	१७१	८	ध्वज	१७२२
१२	धूमल	३३०	३	ध्वजिनी	१६७९

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	परिव्याध	८००	१२	परुष	३७२
९८	परिव्रज्	१४८४	१६७	परुस्	१००३
११७	परिषद्	१४२५	१२	परेत	१७५७
१	परिष्कन्द	२०२२	९८	परेतराज्	१२०
१	परिष्कन्न	२०२२	१८२	परेद्यवि	२९५८
१	परिष्कार	१३१५	२	परेष्टुका	१९०५
१२	परिष्कृत	१३१३	१	परैधित	२०२२
१	परिष्वङ्ग	२३६१	३	परोष्णी	१०७५
१	परिसर	६११	४५	पर्कटि	७४४
१	परिसर्प	२३४०	१४४	पर्कटिन्	७४४
२	परिसर्या	२३४२	३	पर्कटी	७४४
१	परिसार	२३४३	३	पर्जनी	८८३
१	परिस्कन्द	२०२२	१	पर्जन्य	२६९४
१	परिस्कन्न	२०२२	४	पर्ण	७०७
१	परिस्कार	१३१५	१	पर्ण	७३८
१२	परिस्कृत	१३१३	४	पर्ण	३००५
१	परिस्तोम	१६०८	२	पर्णशाला	६३४
१	परिस्पन्द	१३८६	१	पर्णास	८०८
१	परिस्यन्द	१३८६	१	पर्यङ्क	१३८८
१०४	परिस्रुत्	२०६५	४	पर्यटन	१४६७
२	परिस्रुता	२०६६	७५	पर्यन्तभू	६११
१	परिहास	४५३	१	पर्यय	१४७५
१२	परीक्षक	२०८९	१	पर्यय	२३६७
१	परीभाव	४३३	२	पर्यवस्था	२३४२
१	परीरम्भ	२३६१	४	पर्याप्त	१८७८
१	परीवर्त	१९२५	२	पर्याप्ति	२३१०
१	परीवाद	३५८	१	पर्याय	१४७५
१	परीवाप	२६५८	१	पर्याय	२६९५
१	परीवार	२७३९	४	पर्युदञ्चन	१७६९
१	परीवाह	५१६	२	पर्येषणा	१४५९
४५	परीष्टि	१४५९	१	पर्वत	६६४
१	परीसार	२३४३	१३७	पर्वन्	१००३
१	परीहास	४५३	१३७	पर्वन्	२६४२
१८२	परुत्	२९५५	४४	पर्वसंधि	२४५

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
४४	पाणि	१२७५	१	पादातिक	१६५६
३	पाणिगृहीती	११२०	१	पादातिग	१६५६
१	पाणिघ	२०१२	१	पादातिक	१६५६
४	पाणिपीडन	१५१५	२	पादुका	२०४७
१	पाणिवाद	२०१२	७८	पादू	२०४८
१ (१२)	पाण्डर	३२३	१०४	पादूकृत्	२००१
६३ (७०)	पाण्डु	३२५	२	पाद्य	१४६१
१४४	पाण्डुकम्बलिन्	१६३१	२	पानगोष्ठिका	२०७२
१ (१२)	पाण्डुर	३२५	४	पानपात्र	२०७३
४	पातक	३०२८	४	पानभाजन	१८२८
४	पाताल	४६६	४	पानीय	५०५
४	पाताल	२८०६	२	पानीयशालिका	६३६
१२	पातुक	२१३०	१२	पान्थ	१५५७
४	पात्र	५१२	४	पाप	२७९
४	पात्र	१४४४	१२	पाप	२१७०
४	पात्र	१८३०	२	पापच्चेली	८४९
४	पात्र	२७५९	१२६	पाप्मन्	२७९
२	पात्री	३०४५	१२८	पामन्	१२१६
४	पात्रीव	३०३२	१२	पामन	१२२८
१६९	पाथस्	५०४	१	पामर	२०१८
१	पाद	६७७	२	पामा	१२१६
२२१	पाद	१२५५	४	पायस	१४४३
२१	पाद	२९४३	१	पायस	१३३९
२१	पाद	२५७८	६३	पायु	१२५९
१	पादकटक	१३३२	४	पाय्य	१९३४
४	पादग्रहण	१४८३	४	पार	५१२
१	पादप	६८९	१	पारद	१९६३
४	पादबन्धन	१८८०	१	पारपर्योपदेश	१४२०
१	पादस्फोट	१२१५	१	पारशव	२८२२
४	पादाग्र	१२५५	१	पारश्वधिक	१६६३
४	पादाङ्गद	१३३१	१	पारसीक	१६१३
१	पादात	१६५६	१	पारस्त्रैणेय	११५८
४	पादात	१६५७	१	पारापत	१०५०
१	पादाति	१६५६	४	पारायण	२३०४

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
४	पृष्ठ	१२६८	३	पौत्री	११६८
१	पृष्ठय	१६१५	४	पौर	१०१२
४	पृष्ठय	१३८३	१२	पौरस्त्य	२२३६
४८	पृष्णि	१२०७	१५	पौरुष	१२८७
१	पेचक	१०५१	४	पौरुष	२८४८
१	पेचक	२३९७	१	पौरोगव	१८१८
१	पेटक	२०४६	१	पौर्णमास	१४९७
२	पेटा	२०४६	३	पौर्णमासी	२४६
७	पेटी	३०४५	१	पौलस्त्य	१४३
२	पेडा	२०४६	४४	पौलि	१८५७
८	पेयूष	९९	१	पौष	२६३
८	(पेयूष)	१८७२	१	पौष	२६३
१२	पेलव	२२०७	३	पौषी	२६०
१२	पेशल	२०२४	४	पौष्पक	१९७०
४५	पेशि	१०९८	१८२	प्याट्	२९२९
३	पेशी	१०९८	१	प्रकम्पन	१३१
४	पैठर	१८५३	१२	प्रकटोदित	३७८
१	पैतृष्वसेय	११५९	८	प्रकाण्ड	२८७
१	पैतृष्वस्रीय	११५९	८	प्रकाण्ड	७००
४	पैत्र	१५०४	४	प्रकामम्	१८७८
४	पैत्र्य	१५०४	१	प्रकार	२७२६
१२	पोगण्ड	१२०२	१	प्रकाश	२२९
१	पोटगल	१००४	१	प्रकाश	२८३८
१	पोटगल	१००५	४	प्रकीर्णक	१५८५
२	पोढा	११४०	१	प्रकीर्य	७७५
१	पोत	१०९९	४५	प्रकृति	२९१
१	पोत	२५१८	४५	प्रकृति	४६३
९९	पोतवणिज्	५२०	४५	प्रकृति	१५५९
१	पोतवाह	५२१	४५	प्रकृति	२५४४
४	पोताधान	५३४	१	प्रकोष्ठ	१२७३
४	पोत्र	२७६२	१	प्रक्रम	२३५२
१४४	पोत्रिन्	१०२४	२	प्रक्रिया	१५८५
१२	पौगण्ड	१२०२	१	प्रक्वण	३८६
४	पौण्डर्य	९३४	१	प्रक्वाण	३८६

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
४	प्रतिदान	१९२५
४	प्रतिदान	१९२६
१	प्रतिध्वान	३८८
४४	प्रतिनिधि	२०५९
११७	प्रतिपत्	२३३
११७	प्रतिपत्	२९८
१२	प्रतिपन्न	२२९१
४	प्रतिपादन	१४५४
१२	प्रतिबद्ध	२१५८
१	प्रतिबन्ध	२३५४
४	प्रतिबिम्ब	२०५८
१२	प्रतिभय	४२८
२	प्रतिभा	२९९
१२	प्रतिभान्वित	२१२६
७५	प्रतिभू	२०७५
२	प्रतिमा	२०५८
४	प्रतिमान	१६०१
४	प्रतिमान	२०५८
१२	प्रतिमुक्त	१६५३
१	प्रतियत्न	२६१३
४	प्रतियातना	२०५८
१४४	प्रतिरोधिन्	२०३६
४	प्रतिवाक्य	३५२
२	प्रतिविषा	८७८
४	प्रतिशासन	२३६८
१	प्रतिश्याय	१२१३
१	प्रतिश्रय	२७०७
१	प्रतिश्रव	३०९
१०४	प्रतिश्रुत	३८८
१२	प्रतिश्रुत	२२९३
१	प्रतिष्टम्भ	२३५४
८	प्रतिसर	२७४९
२	प्रतिसीरा	१३५३
१२	प्रतिहत	२१५८
१	प्रतिहार	१५३१
१	प्रतिहारक	२००९
१	प्रतिहारिक	२००९
१	प्रतिहास	८३२
१	प्रतीक	१२५२
१ (१२)	प्रतीक	२४००
१	प्रतीकार	१७४४
१२	प्रतीकाश	२०६२
१२	प्रतीक्ष	२०८५
३	प्रतीची	१५५
१२	प्रतीचीन	१५८
१२	प्रतीत	२०९४
१२	प्रतीत	२५६२
३	प्रतीपदर्शिनी	१११४
४	प्रतीर	५११
१	प्रतीवाप	२६३०
१	प्रतीहार	१५३१
१	प्रतीहार	६५४
१	प्रतीहार	२७४१
३	प्रतीहारी	२७४१
१	प्रतीहास	८३२
३	प्रतोली	६२७
१२	प्रत्न	२२२९
१८२	प्रत्यक्	२९६२
३	प्रत्यक्पर्णी	८५७
३	प्रत्यक्श्रेणी	८५५
३	प्रत्यक्श्रेणी	९६८
१२	प्रत्यक्ष	२२३३
१२	प्रत्यग्भव	१५८
१२	प्रत्यग्र	२२३०
१	प्रत्यन्त	५९८
१	प्रत्यन्तपर्वत	६७७
१	प्रत्यय	२६९६
१२	प्रत्ययित	१५४६

५३

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१६८	प्रमनस्	२०९०	१	प्रवाह	२३३६
२	प्रमा	२३२०	४	प्रवासन	१७४९
४	प्रमाण	२५०५	२	प्रवाह्रिका	१२२०
१	प्रमाद	४४९	४५	प्रविख्याति	२३५७
४	प्रमापण	१७४८	४	प्रविदारण	१७३०
४	प्रमापन	१७४८	१	प्रविश्लेष	२३४१
४५	प्रमिति	२३२०	१२	प्रवीण	२०८३
१२	प्रमीत	१४४८	४५	प्रवृत्ति	३४७
१२	प्रमीत	१७५८	४५	प्रवृत्ति	२३३६
२	प्रमीला	४६२	१२	प्रवृद्ध	२२२८
१३	प्रमुख	२१८९	१२	प्रवृद्ध	२२५२
१२	प्रमुदित	२२८१	१२	प्रवेक	२१८९
१	प्रमोद	२८२	३	प्रवेणि	१३०८
४	प्रमृत	१७६७	३	प्रवेणी	१३०८
१२	प्रयत	१४९१	३	प्रवेणो	१६०८
१२	प्रयस्त	१८५४	१	प्रवेष्ट	१२७२
१	प्रयाम	२३४७	१२	प्रव्यक्त	२२३८
१	प्रयुद्धार्थ	२३५२	१	प्रश्न	३५२
१	प्रयोगार्थ	२३५२	१	प्रश्रय	२३५०
१	प्रलम्बघ्न	३९	१२	प्रश्रित	२१२५
१	प्रलय	२७८	१२	प्रष्ठ	१६६७
१	प्रलय	४५५	१७४	प्रष्ठवाह	१८९१
१	प्रलय	१७५५	३	प्रष्ठौही	१९०४
१	प्रलाप	३६३	१२	प्रसन्न	५२५
१२	प्रवण	२५१०	२	प्रसन्नता	१८९
१६८	प्रवयस्	११९५	२	प्रसन्ना	२०६६
१२	प्रवर्ह	२१९०	४	प्रसभ	१७४०
१	प्रवह	२३३६	१	प्रसर	२३४६
४	प्रवहण	१६२७	४	प्रसरण	१७१५
२	प्रवल्हिका	३४४	४५	प्रसरणि	१७१५
४	प्रवारण	२३०७	३	प्रसरणी	१७१५
१	प्रवाल	४०१	१	प्रसव	२३२१
८	प्रवाल	१९५०	१	प्रसव	२८१७
८	प्रवाल	२८१०	४	प्रसवबन्धन	७०९

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
३	प्राज्ञी	११३४	१२	प्रावृत	१३३९
१२	प्राज्य	२२०१	१६१	प्रावृष्	२७२
१	प्राड्विवाक	१५३०	३	प्रावृषावणी	८५२
१	प्राण	१३२	१	प्रास	१७१०
१	प्राण	१७२८	१	प्रासङ्ग	१६३८
१	प्राण	१७६२	१	प्रासङ्ग्य	१८९२
१	प्राण	१९७३	१	प्रासाद	६४१
१४४	प्राणिन्	२९४	१५	प्रासिक	१६६४
१८२	प्रातर्	२९५४	१	प्राह्ण	२३८
१	प्रातिहारक	२००९	१	प्रिय	११८१
१	प्राथमकल्पिक	१४१७	१२	प्रिय	२१८२
१८२	प्रादुस्	२९१४	१	प्रियक	७६३
१८२	प्रादुस्	२९४०	१	प्रियक	७६७
१	प्रादेश	१२७९	१	प्रियक	७९१
४	प्रादेशन	१४५५	१	प्रियक	१०३८
१८२	प्राध्वम्	२९२४	६४	प्रियङ्गु	७९०
४	प्रान्तर	६१८	६४	प्रियङ्गु	१८०३
१२	प्राप्त	२२८४	२	प्रियता	४४२
१२	प्राप्त	२२४८	१२	प्रियंवद	२१४८
१२	प्राप्तपञ्चत्व	१७५७	१	प्रियाल	७४९
१२	प्राप्तरूप	२६६२	४	प्रीणन	२३०९
४४	प्राप्ति	२५३६	१२	प्रीत	२२८१
१२	प्राप्य	२२६०	४५	प्रीति	२८२
४	प्राभृत	१५७८	१२	प्रुष्ट	२२७३
१	प्राय	१५०७	२	प्रेक्षा	२९८
१	प्राय	२७०८	२	प्रेक्षा	२८५१
१८२	प्रायस्	२९४९	२	प्रेङ्खा	१६२९
१२	प्रार्थित	२२७०	१२	प्रेङ्खित	२२४९
४	प्रालम्ब	१३८४	१२	प्रेत	१७५७
२	प्रालम्बिका	१३२१	१ (१२)	प्रेत	२५१८
४	प्रालेय	१९३	१	प्रेत	४९४
१	प्रावर	१३४७	१८२	प्रेत्य	२९३२
४	प्रावरण	१३४९	१२९	प्रेमन्	४४२
१	प्रावार	१३४७	१३७	प्रेमन्	४४२

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
३	भुजङ्गाक्षी	९०९	४८	भूरि	२२०२
१६९	भुजशिरस्	१२६९	४६ (४/)	भूरि	२७६६
४	भुजान्तर	१२६७	२	भूरिफेना	९६६
१	भुजिष्य	२०२१	१	भूरिमाय	१०३०
४	भुवन	५०३	३	भूरुण्डी	८१८
४	भुवन	५९५	१	भूर्ज	७७१
७५	भू	५८५	४	भूषण	१३१४
१	भूत	१२	१२	भूषित	१३१३
१२	भूत	२२८४	७०	भूष्णु	२१३४
१२ (१)	भूत	२५५४	४	भूस्तृण	२४०१
१	भूतकेश	१९८६	३	भृकुटी	४६२
२	भूतधात्री	५९०	६३	भृगु	६७१
१	भूतयज्ञ	१४२४	१	भृङ्ग	९४८
३	भूतवेशी	८२१	१	भृङ्ग	१०५५
१२६	भूतात्मन्	२६१०	१	भृङ्ग	१०८२
१	भूतावास	७९६	१	भृङ्गराज	९८२
४५	भूति	७१	१	भृङ्गार	१५८८
४५	भूति	२५३७	३	भृङ्गारी	१०७९
४५	भूति	११८	१४४	भृङ्गिन्	८२
४	भूतिक	२४०१	१	भृतक	२०१६
१	भूतेश	६०	४५	भृति	२०६३
१	भूदार	१०२५	९९	भृतिभुज्	२०१६
१	भूदेव	१३९९	१	भृत्य	२०२०
१	भूनिम्ब	९६५	२	भृत्या	२०६३
१	भूप	१५२२	१८२	भृशम्	१३८
३	भूपदी	८१९	१	भेक	५४४
१०४	भूभृत्	२५००	३	भेकी	५४५
४५	भूमि	५८५	१	भेद	१५६४
२	भूमिजम्बुका	७५५	१	भेद	१५६६
२	भूमिजम्बुका	९१५	१२	भेदित	२२७६
१	भूमिधर	२५२०	४५	भेरि	३९९
१५८	भूमिस्पृक्	१७६४	३	भेरी	३९९
१७१	भूयस्	२२०२	४	भेषज	१२११
१२	भूयिष्ठ	२२०२	४	भैक्ष	१४९४

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
३४	मांस	१२३८	३	मातुली	११७०
३४	मांस	३००६	१	मातुलुङ्गक	८३६
१२	मांसल	११९८	८३	मातृ	७०
६३	मांसात्पशु	२४८२	८३	मातृ	११६७
१	मांसिक	२०१५	८३	मातृ	१८९७
३	मांसी	९४७	१	मातृष्वसेय	११६०
४	माक्षिक	१९७९	१	मातृष्वस्रीय	११६०
१	मागध	१७१८	४	मात्र	२७५७
१	मागध	१९९१	२	मात्रा	२१९९
३	मागधी	८२१	२	मात्रा	२७५६
३	मागधी	८७२	१	माद	२३२५
१	माघ	२६३	१	माधव	२८
४	माघ्य	८२५	१	माधव	२६५
१	माठर	२२३	१	माधवक	२०६९
४५	माढि	२९७८	३	माधवी	८२३
१	माणवक	११९४	४	माध्वीक	२०६९
१	माणवक	१३२४	१	मान	४३१
४	माणव्य	२३८१	४	मान	१९३५
४	माणिक्य	३०२४	१	मानव	११११
४	माणिमन्थ	१८४७	४	मानस	२९६
१	मातङ्ग	२०२५	१६४	मानसौकस्	१०७०
१	मातङ्ग	२४३८	३	मानिनी	१११६
८१	मातरपितरौ	११८४	१	मानुष	११११
१२६	मातरिश्वन्	१२७	४	मानुष्यक	२३८४
४४	मातलि	९३	२	माया	२००९
८१	मातापितरौ	११८४	१	मायाकार	२००९
१	मातामह	११७७	१	मायादेवीसुत	२०
१	मातुल	८३५	६३	मायु	१२३६
१	मातुल	११७२	४	मायूर	११०९
१	मातुलपुत्रक	८३५	१	मार	४३
२	मातुला	११७०	१०४	मारजित्	१६
३	मातुलानी	११७०	४	मारण	१७५२
३	मातुलानी	१८०४	१	मारिष	४१६
४४	मातुलाहि	४७६	१	मारुत	१२९

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	मुकुर	१३९२	२	मुषा	२०५३
८	मुकुल	७१२	१२	मुषित	२२५१
१	मुकुष्टक	१७९७	१	मुष्क	१२६५
१	मुकूलक	९६७	१	मुष्कक	७५८
१	मुक्तकञ्चुक	४७६	१	मुष्टिबन्ध	२३२८
२	मुक्ता	१९५०	८	मुसल	१८१४
३	मुक्तावली	१३२२	१४४	मुसलिन्	४१
१	मुक्तास्फोट	५४२	३	मुसली	९१७
४५	मुक्ति	३११	३	मुसली	१०४६
४	मुख	६६०	१२	मुसल्य	२१६६
४	मुख	१२९०	८	मुस्तक	९९८
१२	मुखर	२१४८	२	मुस्ता	९९८
१२	मुखवासन	३२१	१८२	मुहुः	२९१८
१	मुख्य	१४८१	२	मुहुर्भाषा	३६४
१२	मुख्य	२१९०	८	मुहूर्त	२५४
१२	मुग्ध	२१७१	१२	मूक	२१०२
१२	मुण्ड	१२०७	१२	मूढ	२१७१
८	मुण्ड	३०२९	१२	मूत	२२६५
४	मुण्डन	१५००	४	मूत्र	१२४७
१२	मुण्डित	१२०७	४	मूत्रकृच्छ	१२२४
१२	मुण्डित	२२४६	१२	मूत्रित	२२६८
१४४	मुण्डिन्	२००६	१२	मूर्ख	२१७१
	मुद्	२८२	२	मूर्च्छा	१७४२
१	मुदिर	१७१	१२	मूर्च्छाल	१२३४
३	मुद्गपर्णी	९०६	१२	मूर्छित	१२३४
१	मुद्गर	१७०५	१२	मूर्छित	२५६३
१८२	मुधा	२९२४	१२	मूर्त	१२३४
४४	मुनि	१८	१२	मूर्त	२२२८
४४	मुनि	१४८५	४५	मूर्ति	१२५४
१	मुनीन्द्र	१८	४५	मूर्ति	२५३१
१	मुरज	३९८	१०३	मूर्तिमत्	२२२८
१	मुरमर्दन	३७	१२९	मूर्धन्	१३०२
२	मुरा	९२५	१	मूर्धाभिषिक्त	१५२१
१	मुषक	१०४५	१	मूर्धाभिषिक्त	२५२१

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
६५	यातु	१२५	१	युगपार्श्वग	१८९१
१	यातुधान	१२५	४	युगल	११००
८३	यातृ	११६९	४	युग्म	११००
२	यात्रा	१७१४	१	युग्य	१६३९
२	यात्रा	२७५२	१	युग्य	१८९२
४४	यादःपति	५००	४	युद्ध	१७३०
१६९	यादस्	५३६	१२४	युध्	१७३५
४४	यादसांपति	१२६	४४	युवति	११२६
४	यान	१५६०	३	युवती	११२६
४	यान	१६३९	१३३	युवन्	११९४
५	यानमुख	१६३४	१	युवराज	४१२
१२	याप्य	२१८३	४	यूथ	११०६
४	याप्ययान	१६२९	१	यूथनाथ	१५९३
१	याम	२४४	१	यूथप	१५९३
१	याम	२३३७	२	यूथिका	८२२
४५	यामि	२६८५	८	यूप	७६२
३	यामिनी	२४०	८	यूप	३०३२
४	यामुन	१९६५	१	यूप(क)	३०००
१	यायजूक	१४१२	१	यूपकटक	१४३२
१	याव	१३६२	४	यूपाग्र	१४३३
१	यावक	१८००	२४	यूष	३०३२
१८२	यावत्	२८९५	४	योक्त्र	१७८९
१	यावन	१३६९	१	योग	२४४०
१	याष्टीक	१६६३	४	योगेष्ट	१९७५
१	यास	८६२	४	योग्य	९०४
१२	युक्त	१५७२	४	योजन	३०२२
२	युक्तरसा	९५९	३	योजनपर्णी	८६१
४	युग	११००	३	योजनवल्ली	८६१
४	युग	२४४४	४	योत्र	१७८९
१	युगकीलक	१७९१	१	योध	१६४५
१	युगन्धर	१६३७	८०	योद्धृ	१६४५
१	युगन्धर	३०३१	१	योधसंराव	१७३८
१८२	युगपत्	२९६०	४७	योनि	१२६४
१	युगपत्रक	७२४	२	योषा	१११३

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	रथकार	२००४	१	रस	३१७
४५	रथगुप्ति	१६३७	१	रस	४२२
६३	रथद्रु	७३२	१	रस	१९६३
४	रथाङ्ग	१६३४	१	रस	२८५६
४	रथाङ्ग	१६३५	४	रसगर्भ	१९६८
१	रथाङ्गाह्वयनामक	१०६८	२	रसज्ञा	१२९५
१	रथिक	१६७५	२	रसना	१२९५
१४४	रथिन्	१६४४	२	रसना	१३२९
१४४	रथिन्	१६७५	३	रसवती	१८१७
१	रथिन	१६७५	२	रसा	५८५
१	रथ्य	१६१५	२	रसा	८४८
२	रथ्या	६२७	२	रसा	९२६
२	रथ्या	१६३३	४	रसाञ्जन	१९६७
१	रद	१२९४	४	रसातल	४६६
१	रदन	१२९४	१	रसाल	७४६
१	रदनच्छद्	१२९२	१	रसाल	१००६
४	रन्ध्र	४६८	२	रसाला	१८५१
१	रभस	३००४	४	रसित	१७३
२	रमणा	१११७	१	रसोनक	९७६
३	रमणी	१११७	१	रह	१५६८
२	रमा	४९	१६९	रहस्	१५६९
२	रम्भा	९०५	१२	रहस्य	१५६९
१	रय	१३३	२	राका	२४७
१	रल्लक	१३४५	१	राक्षस	१२३
१	रल्लक	२९९५	३	राक्षसी	९३५
१	रव	३८१	२	राक्षा	१३६२
१२	रवण	२१५१	४	राङ्कव	१३३५
४४	रवि	२१८	९८	राज्	१५२२
४४	रवि	१६१	४	राजक	१५२६
२	रशना	१३२९	१२९	राजन्	१५२२
२	रशना	१२९५	१२९	राजन्	२६२२
४४	रश्मि	२२६	१	राजन्य	१५२१
४४	रश्मि	२६७६	४	राजन्यक	१५२७
१	रस	३१३	११०	राजन्वत्	६०९

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
४५	रुचि	२४५४	१२	रेफ	२१८३
१२	रुचिर	२१७९	१ (१२)	रेफ	२६६५
१२	रुच्य	२१८०	१	रेवतीरमण	४०
९९	रुज्	१२१२	२	रेवा	५६२
२	रुजा	१२१२	८७	रै (राः)	१९४५
४	रुत	३८७	८७	रै (राः)	२७३२
४	रुदित	४५९	४	रोक	४६८
२	रुमा	६२२	१	रोग	१२१२
१२	रुद्ध	२२५६	१४४	रोगहारिन्	१२२५
१	रुद्र	१०	१	रोचन	७७३
१	रुद्र	६७	३	रोचनी	८९६
३	रुद्राणी	७३	३	रोचनी	९७२
४	रुधिर	१२३९	७०	रोचिष्णु	१३१४
४	रुधिर	३००६	१६९	रोचिस्	२२९
६३	रुरु	१०४०	४	रोदन	१२९९
३	रुशती	३७०	३	रोदनी	८६३
१६१	रुष	४४०	१६९	रोदस्	२८६१
२	रुहा	९९६	१६९	रोदस्	६२१
४	रूप	३१३	३	रोदसी	२८६१
२	रूपाजीवा	११४७	३	रोदसी	६२१
१२ (४)	रूप्य	२७२२	१	रोध	५११
४	रूप्य	१९४७	१६९	रोधस्	५११
४	रूप्य	१९५७	२	रोधोवक्रा	५५८
१	रूप्याध्यक्ष	१५३४	१	रोप	१६९७
१२	रूषित	२२५३	१२८	रोमन्	१३१०
२	रेखा	६८७	१	रोमन्थ	२९९९
३	रेचनी	८९६	४	रोमहर्षण	४५८
३	रेचनी	९७२	१	रोमाञ्च	४५८
४	रेचित	१६२०	१	रोष	४४०
६६	रेणु	१७२०	३	रोहिणी	८५०
१	रेणुक	१७९६	३	रोहिणी	१८९८
२	रेणुका	९२०	१ (१४)	रोहित	३२८
१६९	रेतस्	१२३५	१	रोहित	५३५
१२	रेप	२१८३	१	रोहित	१०४१

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्का
१	लव	२३४८	२	लांसिका	४०४
१	लव	२१९९	३	लास्फोटनी	२०५४
४	लवङ्ग	१३६३	४	लास्य	४०७
१ (१२)	लवण	३१६	१	लिकुच	८००
४	लवण	१८४६	२	लिक्षा	२९८२
१	लवणाकर	६२२	४	लिखित	१५५१
१	लवणोद	५०१	४४	लिङ्गवृत्ति	१५१०
४	लवन	२३४८	४५	लिपि	१५५१
४	लवित्र	१७८९	१	लिपिकर	१५५०
४	लशुन	९७६	१	लिपिकार	१५५०
४	लशून	९७६	१	लिपिङ्कर	१५५०
१	लस्तक	१६९३	३	लिपी	१५५१
२	लाक्षा	१३६२	१२	लिप्त	२२५५
२	लाक्षा	२९८२	१२	लिप्त	२२९६
१	लाक्षाप्रसादन	७६१	१२	लिप्तक	१६९९
४	लाङ्गल	१७९०	२	लिप्सा	४४३
१	लाङ्गलदण्ड	१७९२	४५	लिबि	१५५१
४५	लाङ्गलपद्धति	१७९२	१	लिबिकर	१५५०
३	लाङ्गलिकी	९१६	१	लिबिङ्कर	१५५०
१४४	लाङ्गलिन्	१०१६	१२	लीढ	२२९६
३	लाङ्गली	९०१	२	लीला	४५२
३	लाङ्गली	१०१६	२	लीला	४५३
४	लाङ्गुल	१६२३	२	लीला	२८००
४	लाङ्गूल	१६२३	१२	लुठित	१६२४
२	लाजा	१८५७	१२	लुब्ध	२१२०
४	लाञ्छन	१९०	१	लुब्धक	२०२८
१	लाभ	१९२४	१	लुब्धक	२४२४
४	लामज्जक	१००९	१	लुलाप	१०२९
२	लालसा	४४४	१	लुलाय	१०२९
२	लालसा	२८६०	२	लूता	१०४७
२	लाला	१२४५	१२	लून	२२८२
१५	लालाटिक	२४२०	४	लूम	१६२३
१	लाव	१०९३	१	लेख	५
१	लासक	४०४	१	लेखक	१५५०

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१६९	वचस्	३३५	३	वत्सादनी	८४४
२	वचा	८८४	१२	वद	२१४५
८	वज्र	९६	४	वदन	१२९०
६३	वज्रद्रु	८९०	१२	वदन्य	२०८७
८	वज्र	२७७०	१२	वदान्य	२०८७
१	वज्रनिर्घोष	१७६	१२	वदान्य	२७२२
१	वज्रनिष्पेष	१७६	१२	वदावद	२१४५
४	वज्रपुष्प	८३१	१	वध	१७५४
१४४	वज्रिन्	८७	१२	वध्य	२१६५
१	वञ्चक	१०३१	१२	वन्ध्य	६९३
१२	वञ्चित	२१५७	२	वन्ध्या	१९०२
१	वञ्चुक	१०३१	३	वध्री	२०४९
१	वञ्जुल	७३३	७८	वधू	९४६
१	वञ्जुल	७३९	७८	वधू	१११३
१	वञ्जुल	८०८	७८	वधू	११२७
१	वट	७४४	७८	वधू	२६०३
१	वटक	२९९५	४	वन	५०३
१५	वटी	२०४०	४	वन	६८१
२	वडवा	१६१६	४	वन	२६५२
१	वडवानल	११५	२	वनतिक्तिका	८४९
१२	वड्र	२१९७	१	वनप्रिय	१०६१
९९	वणिक्	१९२०	२	वनमक्षिका	१०७७
२	वणिज्या	१९२३	१४४	वनमालिन्	३४
१	वण्टक	१९४३	१	वनमुद्ग	१७९८
१८२	वत	२८९०	१	वनशृङ्गाट	८७७
४	वत्स	१२६८	१	वनसमूह	६८८
१	वत्स	१८८८	४४	वनस्पति	६९१
६ (१)	वत्स	२८५५	१	वनहुताशन	११९
१	वत्सक	८१२	६३	वनायु	१०३६
१	वत्सतर	१८८८	१	वनायुज	१६१३
१	वत्सनाभ	४८९	२	वनिता	१११४
१	वत्सर	२५८	२	वनिता	२५४६
१	वत्सर	२७४	१२	वनीपक	२१७४
१२	वत्सल	२१०४	१२	वनीयक	२१७४

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	वाडव	१३९९	३	वापी	५५३
४	वाडव	१६१६	४	वाप्य	९३१
४	वाडव्य	२३८२	१२	वाम	२६९०
४५	वाणि	२०४३	१	वामदेव	६३
१	वाणिज	१९२०	१	वामन	१६३
४	वाणिज्य	१७६६	१५	वामन	१२०२
४	वाणिज्य	१९२३	१५	वामन	२२१५
३	वाणिनी	२६२३	१	वामलूर	६१२
३	वाणी	३३४	२	वामलोचना	१११५
१	वात	१३०	२	वामा	१११४
१	वातक	९७८	३	वामी	१६१६
१४५	वातकिन्	१२३०	१	वायदण्ड	२०४२
१	वातपोथ	७३८	१	वायस	१०६३
६०	वातप्रमी	१०३५	४४	वायसाराति	१०५१
१	वातमृग	१०३५	३	वायसी	९८२
१४५	वातरोगिन्	१२३०	३	वायसोली	९६७
४	वातायन	६४०	६३	वायु	१२७
६३	वातायु	१०३६	१	वायुसख	११२
१ (१२)	वातुल	२७९३	१५४	वार्	५०२
१ (१२)	वातूल	२७९३	१	वार	११०२
२	वात्या	२७९३	१	वार	२७२४
४	वात्सक	१८८५	१	वारण	१५९२
४	वादित्र	३९७	२	वारणबुषा	९०५
४	वाद्य	३९७	२	वारणबुसा	९०५
४	वान	७१०	८	वारबाण	१६४९
१	वानप्रस्थ	७३५	२	वारमुख्या	११४८
१	वानप्रस्थ	१३९८	३	वारस्त्री	११४७
१	वानर	१०२७	३	वाराही	९८१
१	वानस्यत्य	६९१	४६	वारि	५०२
६३	वानायु	१०३६	१	वारिद	१७०
१	वानीर	७३९	३	वारिपर्णी	५७३
४	वानेय	९४२	१	वारिप्रवाह	६७३
१	वापदण्ड	२०४२	१	वारिवाह	१६९
४५	वापि	५५३	३	वारी	१६०९

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
२	विकसा	८६०	१	विघ्न	२३३९
१२	विकसित	६९५	१	विघ्नराज	७६
१२	विकस्वर	२१३६	१	विचक्षण	१४०३
१	विकार	२३३१	४	विचयन	२३६०
१४५	विकाशिन्	२१३६	२	विचर्चिका	१२१६
१४५	विकासिन्	२१३६	२	विचारणा	३०२
१	विकिर	५०९०	१२	विचारित	२२७४
१	विकीरण	८४०	२	विचिकित्सा	३०४
१२	विकुर्वाण	२०९०	१	विच्छन्दक	६४४
१२	विकृत	४२५	१	विच्छर्दक	६४४
१२	विकृत	१२२७	४	विच्छाय	३०१४
४५	विकृति	२३३१	१	विजन	१५६८
१	विक्रम	१७२८	१	विजय	१७४३
१	विक्रम	२६८२	१२	विजिल	१८५५
१	विक्रय	१९३०	१२	विज्जन	१८५५
१	विक्रयिक	१९२२	१२	विज्जल	१८५५
१२	विक्रान्त	१६७७	१२	विज्ञ	२०८३
२	विक्रिया	२३३१	१२	विज्ञात	२०९४
८५	विक्रेतृ	१९२२	४	विज्ञान	३१०
१२	विक्रेय	१९२८	१२	विज्ञानिक	२०८४
१२	विक्लव	२१६३	१६१	विट्	१२४८
१	विक्षाव	२३७४	१५६	वि(श्)ट्	१७६४
१२	विख्य	१२०३	१	विट	२९९६
१२	विख्र	१२०३	८	विटङ्क	६५३
७०	विखु	१२०३	८	विटप	७०८
१२	विगत	२२७५	८	विटप	२६६१
२	विगतार्तवा	११५२	१४४	विटपिन्	६८९
१२	विग्र	११५२	१२	विटिका	१२१७
१	विग्रह	१२५३	१	विट्खदिर	७७९
१	विग्रह	१५६०	१	विट्चर	२०३२
१	विग्रह	१७३२	४४	विट्पति	११७५
१	विग्रह	२३४४	४	विड	१८४८
१	विग्रह	२३७७	८	विडङ्ग	८९२
१	विघस	१४५२	१	विडाल	१०३२

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	विनीत	१६१२	१	विप्रलम्भ	२३५६
१२	विनीत	२१२५	१	विप्रलाप	३६५
८	विनीतक	१६४०	२	विप्रश्निका	११४९
७०	विन्दु	२१३६	१६१	विप्नुष्	५०९
१	विन्ध्य	६६८	१	विप्लव	२३२८
१२	विन्न	२२७४	१६१	विप्लुष्	५०९
१२	विन्न	२२८४	१	विबुध	३
१	विपक्ष	१५४१	१	विभव	१९४५
३	विपञ्ची	३९४	१	विभाकर	२१३
१	विपण	१९३०	३	विभावरी	२४०
४५	विपणि	६२६	६३	विभावसु	११४
४५	विपणि	२५०१	६३	विभावसु	२१७
३	विपणी	६२६	६३	विभावसु	२८५४
४५	विपत्ति	१६८७	१	विभीतक	७९५
१	विपथ	६१६	४५	विभूति	७१
११७	विपद्	१६८७	४	विभूषण	१३१५
१	विपर्यय	२३६६	१	विभ्रम	४५१
१	विपर्याय	२३६८	१	विभ्रम	२६८४
१	विपर्यास	२३६६	९८	विभ्राज्	१३१४
१०४	विपश्चित्	१४०१	१६४ (१६९)	विमनस्	२०९१
१५६	विपाट्	५६४	१	विमय	१९२५
२	विपादिका	१२१५	४	विमर्दन	२३२६
२	विपाशा	५६४	१	विमर्श	३०३
४	विपिन	६८१	२	विमला	९६६
१२	विपुल	२१९७	१	विमातृज	११६०
२	विपुला	५८९	८	विमान	९८
१	विप्र	१४००	१०५	वियत्	१५१
१	विप्रकार	२३३०	२	वियद्गङ्गा	१००
१२	विप्रकृत	२१५७	१	वियम	२३३७
१२	विप्रकृष्टक	२२१२	१२	वियात	२१२६
१	विप्रतीसार	४३९	१	वियाम	२३३७
१	विप्रयोग	२३५६	१६४	विरजस्तमस्	१४९०
१२	विप्रलब्ध	२१५७	४५	विरति	२३७५
१	विप्रलम्भ	४६०	१२	विरल	२२०७

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्का
६३	विश्वकेतु	४७	४५	विष्टि	४९५
९७	विश्वद्र्यञ्च्	२१४३	२	विष्ठा	१२४८
४	विश्वभेषज	१८४०	६३	विष्णु	२७
१	विश्वम्भर	३५	२	विष्णुक्रान्ता	८८७
२	विश्वम्भरा	५८५	४	विष्णुपद	१५१
१	विश्वरूप	३७	३	विष्णुपदी	५५९
६३	विश्ववसु	९	१	विष्णुरथ	५७
९८	विश्वसृज्	२४	१२	विष्य	२१६६
२	विश्वस्ता	११३२	१८२	विष्वक्	२९४१
२	विश्वा	८७८	१	विष्वक्सेन	३०
१	विश्वामित्र	१४७२	२	विष्वक्सेनप्रिया	९८१
१	विश्वास	१५७०	२	विष्वक्सेना	७९१
१६१	विष्	१२४८	९७	विष्वद्र्यङ्	२१४३
४	विष	४८६	१	विसंवाद	४६०
४	विष	२८४८	१	विसर	११०१
१	विषधर	४७८	४	विसर्जन	१४५३
१	विषमच्छद	७२५	४	विसर्पण	२३४६
१	विषय	३१३	१	विसार	५३१
१	विषय	६००	१४५	विसारिन्	२१३७
१	विषय	२३२२	१२	विसृत	२२४७
१	विषय	२७०६	१५	विसृत्वर	२१३७
२	विषयस्पृहा	४३६	१२	विसृमर	२१३७
१२८	विषयिन्	३१४	१	विस्तर	३२४४
१	विषवैद्य	४९०	१	विस्तार	७०८
२	विषा	८७८	१	विस्तार	२३४४
१५	विषाण	२५०९	१२	विस्तृत	२२४७
३	विषाणी	९१८	१	विस्फार	१७३९
४	विषुव	२५९	१	विस्फोट	१२१७
१०५	विषुवत्	२५९	२	विस्फोटा	१२१७
१	विष्किर	१०९०	१	विस्मय	४२६
१	विष्कम्भ	६५७	१२	विस्मयान्वित	२१२७
४	विष्टप	५९५	१२	विस्मृत	२२४८
४	विष्टर	२७४०	१२ (१)	विस्र	३२२
१६४	विष्टरश्रवस्	२७	१	विस्रम्भ	१५७०

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१२	वृत्त	२२१४	१	वृष	९१२
१२	वृत्त	२२५९	१	वृष	१८८३
४ (१२)	वृत्त	२५५५	१	वृष	२८४३
१	वृत्तान्त	३४७	१	वृषण	१२६५
१	वृत्तान्त	२५२५	१	वृषदंशक	१०३२
४५	वृत्ति	१७६५	१	वृषध्वज	६६
४५	वृत्ति	१७६६	१२९	वृषन्	८७
४५	वृत्ति	२५४४	१	वृषभ	१८८३
१	वृत्र	२७२९	१	वृषल	१९८८
१३०	वृत्रहन्	८७	३	वृषस्यन्ती	११२८
१८२	वृथा	२८९७	२	वृषा	८५४
१८२	वृथा	२९२४	३	वृषाकपायी	२७१३
१२	वृद्ध	११९५	४४	वृषाकपि	२६५९
१२	वृद्ध	२६००	३	वृषी	१४९३
४	वृद्धत्व	११९१	४५	वृष्टि	१७८
१	वृद्धदारक	९५३	४४	वृष्णि	२२६
४८	वृद्धनाभि	१२३३	४४	वृष्णि	१९१७
१६४	वृद्धश्रवस्	८५	१	वेग	२४३६
२	वृद्धा	११३४	१४५	वेगिन्	१६७०
४५	वृद्धि	१५६२	४५	वेणि	१३०८
४५	वृद्धि	२३१९	३	वेणी	८१७
२	वृद्धिजीविका	१७७०	३	वेणी	१३०८
१	वृद्धोक्ष	१८८६	६३	वेणु	१००२
१२	वृद्धाजीव	१७७३	४	वेणुक	१६०५
४	वृन्त	७०९	१	वेणुध्म	२०१३
४	वृन्द	११०४	४	वेतन	२०६३
१	वृन्दारक	८	१	वेतस	७३८
१२	वृन्दारक	२४१८	११०	वेतस्वत्	६०२
१२	वृन्दिष्ठ	२३००	१	वेताल	३००३
१	वृश्चिक	१०४१	३	वेत्रवती	५६६
१	वृश्चिक	२३९९	१	वेद	३३८
१	वृष	२११	२	वेदना	२३१२
१	वृष	२८१	१४४	वेदान्तिन्	१४०५
१	वृष	८८६	४५	वेदि	१४३१

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	वैवधिक	२०१७	१२	व्याकोश	६९४
१	वैवस्वत	१२२	१	व्याकोष	६९४
१	वैशाख	२६५	१	व्याघ्र	१०२३
१	वैशाख	१९१२	१	व्याघ्र	२१९३
१	वैशेषिक	१४०६	४	व्याघ्रनख	९३७
१	वैश्य	१७६४	११८	व्याघ्रपाद्	७५४
१	वैश्रवण	१४३	१	व्याघ्रपुच्छ	७८०
१	वैश्वानर	१०८	१	व्याघ्राट	१०५३
१	वैसारिण	५३०	३	व्याघ्री	८६६
१८२	वौषट्	२९३१	१	व्याज	४४८
१२	व्यक्त	२५२३	१	व्याज	४५४
४५	व्यक्ति	२९५	१	व्याड	४७८
१२	व्यग्र	२७८१	१	व्याड	२४८२
४	व्यजन	१३९२	४	व्याडायुध	९३७
१	व्यञ्जक	४१९	१	व्याध	२०२८
४	व्यञ्जन	२६३१	४४	व्याधि	९३१
४	व्यञ्जन	३००८	४४	व्याधि	१२१२
१	व्यडम्बक	७८२	१	व्याधिघात	७२७
१	व्यडम्बन	७८२	१२	व्याधित	१२२७
१	व्यत्यय	२३६६	१	व्यान	१३२
१	व्यत्यास	२३६६	१	व्यापाद	३०६
२	व्यथा	४९६	४	व्याप्य	९३१
१	व्यध	२३१७	१	व्याम	१२८६
१	व्यध्व	६१६	१	व्याल	४७८
१	व्यय	२३३५	१	व्याल	२७९४
४	व्यलीक	२४१०	१	व्याल	२४८२
२	व्यवधा	१८१	१४४	व्यालग्राहिन्	४९०
१	व्यवसाय	२८२७	४	व्यालायुध	९३७
१	व्यवहार	३५०	१२	व्यावृत्त	२२५९
१	व्यवाय	१५१६	१	व्यास	२३४४
४	व्यसन	२६४०	१	व्यास	१४७१
१२	व्यसनार्त	२१६२	१	व्याहार	३३५
१२	व्यस्त	२२१९	४	व्युत्थान	२६३६
१२	व्याकुल	२१६२	४५	व्युष्टि	२४७४

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१८२	शश्वत्	२८८९	१	शाण्डिल्य	७४३
१८२	शश्वत्	१९१८	१२	शात	११९८
१८३	शश्वत्	२९३७	४	शात	२८३
४	शष्य	१०१४	१२	शात	२२५७
४	शसन	१४४७	४	शातकुम्भ	१९५३
४ (१२)	शस्त	२८६	४	शातकौम्भ	१९५३
१२	शस्त	२२९४	२	शातला	९६६
४	शस्त्र	१६८८	१	शात्रव	१५४१
४	शस्त्र	२७६०	१	शाद	५१५
४	शस्त्रक	१९६०	१	शाद	२५७९
१	शस्त्रमार्ज	२०००	१२	शादहरित	६०३
१	शस्त्राजीव	१६५८	१२	शाद्वल	६०३
३	शस्त्री	१७०८	१	शान्त	२७४
४	शस्य	७०९	४५	शान्ति	२३०६
१	शस्यसम्बर	७६८	१	शाबर	७४५
८	शाक	९५१	३	शाम्बरी	२००९
८	शाक	१८३२	१ (१२)	शार	२७३३
१	शाकट	१८९२	१	शार	२०७८
१	शाकुनिक	२०१४	१	शारङ्ग	१०५६
१५	शाक्तीक	१६६२	१	शारद	७२५
४४	शाक्यमुनि	१८	१२	शारद	२५८९
१	शाक्यसिंह	१९	३	शारदी	७२५
२	शाखा	७०१	३	शारदी	९०१
४	शाखानगर	६२५	४५	शारि	२०७८
१	शाखामृग	१०२६	२	शारिका	२०७८
२	शाखाशिफा	७०२	४	शारिफल	२०८०
१४४	शाखिन्	६८९	२	शारिवा	९०३
१	शाङ्खिक	२००३	१५	शार्कर	६०५
८	शाटक	३०२७	४	शार्ङ्ग	५३
३	शाटी	३०३८	१४४	शार्ङ्गिन्	३०
४	शाठ्य	४४९	१	शार्दूल	१०२३
१२	शाड्वल	६०३	१	शार्दूल	२०९४
१	शाण	२०५१	४	शार्वर	२७७८
३	शाणी	२९७९	३	शार्वरी	२३८

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	शिरोरुह	१३०३	१	शीकर	१७९
४	शिल	१७६७	४ (१२)	शीघ्र	१३४
२	शिला	६४९	४ (१२)	शीत	१९४
२	शिला	६७०	१	शीत	७३९
६५	शिलाजतु	१९७२	१	शीत	७४८
४५	शिलि	५४५	४	शीत	३००६
३	शिली	५४५	१	शीतक	२०२३
३	शिली	६७०	६४	शीतभीरु	८१९
१	शिलीमुख	२४३१		शीतल	१९५
१	शिलोच्चय	६६५	(१२)	शीतल	९७८
४	शिल्पम्	२०५७	१	शीतशिव	८८९
२	शिल्पशाला	६३६	४	शीतशिव	१८४७
२	शिल्पिशाला	६३६	४	शीतशिव	९२४
१४४	शिल्पिन्	१९९६	२	शीता	१७९२
१	शिव	५८	१२	शीत्य	१७८०
४	शिव	२८४	६३	शीधु	२०७०
१	शिवक	१९१०	२	शीफालिका	८२०
३	शिवमल्ली	८४२	१	शीर	१७९१
२	शिवा	७३	४	शीर्ष	१३०२
२	शिवा	७८३	४	शीर्षक	१६५०
२	शिवा	७९८	१२	शीर्षच्छेद्य	२१६५
२	शिवा	९३३	१	शीर्षण्य	१३०८
२	शिवा	१०३०	४	शीर्षण्य	१६५१
२	शिवा	२८२६	४	शील	४४१
३	शिवी	७३	४	शील	२८०३
१२	शिशिर	१९४	८९	शुक्	४४१
८	शिशिर	२६९	४	शुक	९४४
६३	शिशु	१०९९	१	शुक	१०६६
५	शिशुक	५३२	१	शुकनास	७९३
४	शिशुत्व	११९०	४	शुकवर्हं	९४४
१	शिशुमार	५३७	१२	शुक्त	२५६४
१	शिश्न	१२६४	४५	शुक्ति	५४२
१२	शिश्विदान	२१६७	४५	शुक्ति	९४०
४५	शिष्टि	१५७५	१	शुक्र	११४
१	शिष्य	१४१७	१	शुक्र	२०६

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	शुक्र	२६५	४	शुल्ब	२०४०
४	शुक्र	१२३५	४	शुल्ब	३००७
१	शुक्रशिष्य	१४	२	शुल्बा	२०४०
१	शुक्ल	२५६	३	शुल्बी	२०४०
१ (१२)	शुक्ल	३२३	२	शुश्रूषा	१४६६
८९	शुच्	४३८	४५	शुषि	४६८
४४	शुचि	११५	४	शुषिर	३९६
४४	शुचि	२६५	४	शुषिर	४६७
४४ (४८)	शुचि	३२३	४	शुष्कमांस	१२३८
४४	शुचि	४२२	४	शुष्म	१७२७
४४ (४८)	शुचि	२४५२	१२६	शुष्मन्	११०
४५	शुण्ठि	१८३९	८	शूक	१८०९
३	शुण्ठी	१८३९	१	शूककीट	१०४९
२	शुण्डा	२०६८	४	शूकधान्य	१८११
४५	शुतुद्रि	५६४	१	शूकर	१०२४
१	शुद्धान्त	६४६	२	शूकशिम्बा	८५३
१	शुद्धान्त	२५३०	४५	शूकशिम्बि	८५३
१	शुनक	२०३०	१	शूद्र	१९८८
१	शुनाशीर	८५	२	शूद्रा	११३५
१	शुनासीर	८५	३	शूद्री	११३५
३	शुनी	२०३१	१२	शून्य	२१८८
१२	शुन्य	२१८८	१	शूर	२१२
४	शुभ	२८४	१	शूर	१६७७
१	शुभ	१९१६	१	शूरण	९९३
४	शुभ	३००७	८	शूर्प	१८१५
	शुभंयु	२१७५	४	शूल	२७९५
३	शुभदन्ती	१६६	१२	शूलाकृत	१८५३
१२	शुभान्वित	२१७५	१४४	शूलिन्	५८
१ (१२)	शुभ्र	३२३	१२	शूल्य	१८५३
१२	शुभ्र	२७८६	१	शृगाल	१०३१
३	शुभ्रदन्ती	१६६	१२	शृङ्खल	१३३०
६३	शुभ्रांशु	१८४	१२	शृङ्खल	१६०५
८	शुल्क	१५७८	१	शृङ्खलक	१९१५
४	शुल्ब	१९५९	४	शृङ्ग	६७१

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	शृङ्ग	९६४	१	शोक	४३८
४	शृङ्ग	२४४७	१	शोचिष्केश	११०
४	शृङ्गवेर	१८३८	१६९	शोचिस्	२२९
४	शृङ्गाटक	६१७	१ (१२)	शोण	३२८
१	शृङ्गार	४२२	१	शोण	५६५
३	शृङ्गिणी	१८९७	१	शोणक	७९४
१४४	शृङ्गी(ङ्गिन्)	८२	४	शोणरत्न	१९४९
३	शृङ्गी	५४६	१	शोणाक	७९३
३	शृङ्गी	८७९	४	शोणित	१२३९
३	शृङ्गी	९१२	१	शोथ	१२१५
४	शृङ्गीकनक	१९५६	३	शोथघ्नी	९७७
४५	शृणि	१६०६	३	शोधनी	६५९
१२	शृत	२२६६	१२	शोधित	१८५५
१	शेखर	१३८५	१२	शोधित	२१८७
१६९	शेपस्	१२६४	१	शोनक	७९४
१६९	शेफस्	१२६४	१	शोफ	१२१५
२	शेफालिका	८२०	१२	शोभन	२१७९
२	शेफालिका	२९७६	२	शोभा	१९१
३	शेमुषी	२९७	१	शोष	१२१३
६३	शेलु	७४८	४	शौक	११०९
४४	शेवधि	१४८	१	शौक्लिकेय	४८८
४	शेवाल	५७४	१२	शौण्ड	२१२२
१	शेष	४७३	१	शौण्डिक	२००७
१	शैक्ष	१४१७	३	शौण्डी	८७३
१	शैखरिक	८५६	४४	शौद्धोदनि	१९
१	शैल	६६५	४४	शौरि	३३
१४४	शैलालिन्	२०१०	४४	शौरि	२०८
१	शैलूष	७४३	४	शौर्य	१७२७
१	शैलूष	२०१०	१	शौल्बिक	२००३
४	शैलेय	९२५	१२	शौष्कुल	२११४
१	शैवल	५७४	१	श्च्योत	२३२१
३	शैवलिनी	५५६	४	श्मशान	१७६०
४	शैवाल	५७४	६५	श्मश्रु	१३१०
४	शैशव	११९०	१ (१२)	श्याम	३२६

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	सरट	१०४६	१	सर्वज्ञ	१५
२	सरणा	८९५	१	सर्वज्ञ	६४
२	सरणा	९८४	१८२	सर्वतस्	२९४१
४५	सरणि	६१४	१	सर्वतोभद्र	६४३
३	सरणी	९८४	१	सर्वतोभद्र	८०३
४५	सरत्नि	१२८५	२	सर्वतोभद्रा	७५०
२	सरमा	२०३१	४	सर्वतोमुख	५०४
१	सरल	७९९	१८२	सर्वदा	२९६०
१२	सरल	२०९२	१	सर्वधुरावह	१८९६
१	सरलद्रव	१३७०	१	सर्वधुरीण	१८९६
२	सरला	८९५	२	सर्वमङ्गला	७३
१६९	सरस्	५५२	१	सर्वरस	१३६७
३	सरसी	५५२	२	सर्वला	१७०९
४	सरसीरुह	५७८	१४४	सर्वलिङ्गिन्	१४९१
११०	सरस्वत्	४९९	१६४	सर्ववेदस्	१४१४
११०	सरस्वत्	२५१३	१	सर्वसन्नहन	१७११
३	सरस्वती	३३४	४५	सर्वानुभूति	८९५
३	सरस्वती	५६६	१४५	सर्वान्निभोजिन्	२११९
१	सराव	१८२७	१२	सर्वान्नीन	२११९
१०४	सरित्	५५५	१	सर्वाभिसार	१७११
४४	सरित्पति	४९८	१	सर्वार्थसिद्ध	१९
४	सरिल	५०२	१	सर्वौघ	१७११
१	सरीसृप	४७८	१	सर्षप	१७९८
१	सर्ग	२४३९	४	सलिल	५०२
१	सर्ज	७६८	३	सल्लकी	९२७
१	सर्जक	७६७	१	सव	१४२२
१	सर्जरस	१३६७	४	सवन	१४९५
१	सर्जिकाक्षार	१९८२	१६४	सवयस्	१५४३
१	सर्प	४७७	८०	सवितृ	२१८
१	सर्पराज	४७३	१२	सविध	२२०९
१६९	सर्पिस्	१८६८	१२	सवेश	२२०९
१	सर्व	५९	४	सव्य	२२४४
१७	सर्व	२२०४	१	सव्येष्ठ	१६४३
२	सर्वसहा	५८७	४	ससन	१४४७

६१

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१२९	सुत्रामन्	८७	१	सुरज्येष्ठ	२१
२	सुत्या	१४९५	४	सुरत	२१०५
११०	सुत्वन्	१४१६	२	सुरदीर्घिका	१००
१ (८)	सुदर्शन	५१	१६१	सुरद्विष्	१४
१	सुदाय	१५८०	२	सुरनिम्नगा	५५९
१२	सुदूर	२२१३	४४	सुरपति	८८
२	सुधर्मा	९९	४४	सुरभि	२७०
२	सुधा	९९	४४ (४८)	सुरभि	३२०
२	सुधा	२६०३	४५ (४८)	सुरभि	२६७४
६३	सुधांशु	१८४	४५	सुरभि	९२६
६२	सुधी	१४०१	३	सुरभी	९२६
१	सुनासीर	८५	२	सुरभीरसा	९२६
४	सुनिषण्णक	९७७	४४	सुरर्षि	९८
१५	सुन्दर	२१७९	१	सुरलोक	२
३	सुन्दरी	१११७	१२८	सुरवर्त्मन्	१५०
१३६	सुपथिन्	६१५	२	सुरसा	९०८
१	सुपर्ण	५७	२	सुरा	२०६५
१	सुपर्णक	७२७	१	सुराचार्य	२०४
१२६	सुपर्वन्	४	१	सुरामण्ड	२०७२
१	सुपार्श्वक	७६५	१	सुरालय	१०१
१	सुप्रतीक	१६४	४	सुराष्ट्रज	९४१
१२	सुप्रयोगविशिख	१६५९	४	सुवचन	३६६
१	सुप्रलाप	३६६	४	सुवर्ण	१९५२
१	सुभगासुत	११५७	४	सुवर्ण	१९३७
२	सुभिक्षा	९२८	१	सुवर्णक	७२७
४	सुम	७१३	४५	सुवल्लि	८७०
१६४	सुमनस्	१७९९	२	सुवहा	८२०
१६४	सुमनस्	४	२	सुवहा	९०९
१६४	सुमनसः	७१३	२	सुवहा	९१७
२	सुमना	८२४	२	सुवहा	९२६
१६९	सुमनोरजस्	७१४	२	सुवहा	९५९
६३	सुमेरु	१०१	३	सुवासिनी	११२७
१	सुर	३	२	सुव्रता	१९०७
२	सुरङ्गा	२९७८	३	सुशवी	९८९
			१२	सुषम	२१७९

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
४	सेचन	५२३	१	सोमप	१४१३
६३	सेतु	६११	३७	सोमपा	१४१३
६३	सेतु	७२९	१४४	सोमपीतिन्	१४१३
२	सेना	१६७९	१४४	सोमपीथिन्	१४१३
४	सेनाङ्ग	१५९०	१४४	सोमपीविन्	१४१३
६०	सेनानी	७९	३	सोमराजी	८७०
६०	सेनानी	१६४८	१	सोमवल्क	७८०
४	सेनामुख	१६८५	१	सोमवल्क	२४०३
१	सेनारक्ष	१६४५	३	सोमवल्लरी	९५४
१	सेव	२३११	२	सोमवल्लिका	८७०
१	सेवक	१५३७	३	सोमवल्ली	८४५
४	सेवन	२३११	२	सोमोद्भवा	५६२
२	सेवा	१७६७	१२	सोल्लुराठन	३७७
४	सेव्य	१००८	१	सौगत	१४०६
१	सैंहिकेय	२०९	४	सौगन्धिक	५७०
४	सैकत	५१४	४	सौगन्धिक	१०१२
२	सैतवाहिनी	५६३	१	सौगन्धिक	१९६९
१	सैनिक	१६४६	१	सौचिक	१९९९
१	सैन्धव	१६११	३	सौदामनी	१७५
८	सैन्धव	१८४७	३	सौदामिनी	१७५
१	सैन्य	१६४६	८	सौध	६५२
४	सैन्य	१६८०	१	सौभागिनेय	११५८
३	सैरन्ध्री	११४५	१	सौमाञ्जन	७४१
१	सैरिभ	१०२९	१	सौम्य	२०८
१	सैरीयक	८२९	१२	सौम्य	२७२३
१	सैरेयक	८२९	१	सौर	२०८
१२	सोढ	२२६९	१	सौरभेय	१८८४
१	सोदर्य	११७८	३	सौरभेयी	१८९७
१२	सोत्प्रास	३७७	१	सौराष्ट्रिक	४८८
१२	सोन्माद	२१२१	४४	सौरि	२०८
१	सोपप्लव	२५१	१	सौवर्चल	१८४९
४	सोपान	६५८	४	सौवर्चल	१९८३
१	सोभाञ्जन	७४१	१	सौविद	१५३६
१	सोम	१८५	१	सौविदल्ल	१५३६

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः	रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
३	स्थाली	७८८	२	स्नुहा	८९०
३	स्थाली	१८२६	४५	स्नुहि	८९०
१२	स्थावर	२२२२	३	स्नुही	८९०
४	स्थाविर	११९१	१	स्नेह	४४२
१	स्थासक	१३५६	१	स्पर्श	३१३
७०	स्थास्नु	२२२१	१	स्पर्श	२३२९
४५	स्थिति	१५७५	१	स्पर्शन	१२७
४५	स्थिति	२३४३	४	स्पर्शन	१४५४
१२	स्थिरतर	२२२१	१	स्पश	१५४५
२	स्थिरा	५८५	१	स्पश	२८२९
२	स्थिरा	९१०	१	स्पर्श	२३२९
१६८	स्थिरायु	७७२	१२	स्पष्ट	२२३८
२	स्थूण	२०५७	२	स्पृक्का	९४५
२	स्थूणा	२४९९	३	स्पृशी	८६६
१२	स्थूल	२१९७	४५	स्पृष्टि	२३१९
१२	स्थूल	२८१०	२	स्पृहा	४४३
१२	स्थूललक्ष	२०८७	८०	स्प्रष्ट्ट	१३२९
१२	स्थूललक्ष्य	२०८७	२	स्फटा	४८५
१	स्थूलशाटक	१३४४	४	स्फरण	२३२०
१	स्थूलोच्चय	२६९८	४५	स्फाति	२३१९
१७१	स्थेयस्	२२२१	४५	स्फार	२२०२
४	स्थैणेय	९४४	४	स्फारण	२३२०
१४४	स्थौरिन्	१६१५	८९	स्फिच्	१२६३
१	स्नव	२३१९	१२	स्फिर	२२०२
१	स्नातक	१४८७	१२	स्फुट	६९४
४	स्नान	१३५६	१२	स्फुट	२२३८
६४	स्नायु	१२४४	४	स्फुटन	२३११
१	स्निग्ध	१५४३	४	स्फुरण	२३२०
१२	स्निग्ध	१८५६	२	स्फुरण	२३२०
१२	स्निग्ध	२१०४	४	स्फुलन	२३२०
६३	स्नु	६७२	१२	स्फुलिङ्ग	११७
१८०	स्नुक्	८९०	१	स्फूर्जक	७५६
१२	स्नुत	२२६०	६३	स्फुर्जथु	१७६
२	स्नुषा	११२७	१२	स्फेष्ठ	२३००
			४	स्फोटन	२३११

६२

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१	हास	४२५
४	हास्तिक	१५९६
१	हास्य	४२१
४	हास्य	४२५
३८	हाहा	१०७
१८२	हि	२९१६
१८२	हि	२९२६
२	हिंसा	२८६०
१२८	हिंसाकर्मन्	२३३८
१२	हिंस्र	२१३२
२	हिक्का	२९७७
६५	हिङ्गु	१८४३
१	हिङ्गुनिर्यास	८०३
१	हिङ्गुल	३००२
३	हिङ्गुली	९०७
१	हिज्जल	८०१
१	हिण्डीर	१९७४
१	हिन्ताल	१०१८
४	हिम	१९२
१२	हिम	१९५
४	हिम	३००५
११०	हिमवत्	६६८
२	हिमवालुका	१३७३
४५	हिमसंहति	१९३
६३	हिमांशु	१८३
३	हिमानी	१९३
३	हिमावती	९५५
४	हिरण्य	१९४५
४	हिरण्य	१९४६
४	हिरण्य	१९५२
१	हिरण्यगर्भ	२२
१	हिरण्यवाह	५६५
१६४	हिरण्यरेतस्	११३
१८२	हिरुक्	२९२१

रूपाङ्काः	शब्दाः	प्रक्रमाङ्काः
१८२	हिरुक्	२९२९
२	हिलमोचिका	९९४
१८२	ही	२९३३
१२	हीन	२२८९
१२	हीन	२६५५
१	हीर	६५
२	हुतभुक्प्रिया	१४३८
९९	हुतभुज्	११३
१८२	हुम्	२९५२
१८२	हुम्	२९७०
६३	हुहु	१०७
४५	हूति	२३१७
४५	हूति	३४९
७४	हूहू	१०७
२	हृणीया	२३६५
११७-२	हृद्	१२४०
३५४	हृदय	२९६
३५	हृदय	१२४०
१२	हृदयङ्गम	३७१
७०	हृदयालु	२०८२
१२	हृद्य	३७८
१२	हृद्य	२१८२
४	हृषीक	३१४
१	हृषीकेश	२८
१२	हृष्ट	२२८१
१२	हृष्टमानस	२०९०
१८२	हे	२९२९
४५	हेति	११६
४५	हेति	१५४०
६३	हेतु	२९०
१	हेमकूट	६६९
१	हेमदुग्धक	७२३
१२८	हेमन्	१९५२
१२८	हेमन्	३००७

नामनिर्देशप्रसङ्गागतानां भाषाशब्दानां वर्णानुक्रमः

भा

॥ इति ॥

अथ

आदर्शरूपावलिः

स्वान्तं सद्यः पश्यतां प्रीणयन्ती
नव्या विद्युद्दीपगुल्कावलीव ।
अव्याकीर्णा नामरूपावलीयं
ध्वान्तं गाढं ध्वंसयेद्बालकानाम् ।

सेयम् संगृहीता संशोधिता
सा० आ० कुलचन्द्र शर्मणा

दर्शयिष्यमाणानां शब्दानां प्रक्रमानुसारी विन्यासः

(१) राम
(२) रमा
(३) नदी
(४) ज्ञान
(५) मल्लक
(६) फण
(७) घट
(८) क्षेम
(९) त्रिखद्व
(१०) गोशाल
(११) तट
(१२) दयित
(१३) सुमुख
(१४) हरित
(१५) यशस्कर
(१६) दारक
(१७) सर्व
(१८) पूर्व
(१९) प्रथम
(२०) द्वितीय
(२१) पाद
(२२) दन्त
(२३) मास
(२४) यूष
(२५) निर्जर
(२६) अजर
(२७) कतर
(२८) कतम
(२९) अन्य
(३०) अन्यतर
(३१) इतर
(३२) एकतर
(३३) ठदक
(३४) मांस
(३५) हृदय
(३६) आस्य
(३७) विश्वपा
(३८) हाहा
(३९) निशा
(४०) नासिका
(४१) पृतना
(४२) अम्बा
(४३) जरा
(४४) हरि
(४५) मति
(४६) वारि
(४७) ऊर्मि
(४८) अनादि
(४९) पति
(५०) सखि
(५१) अस्थि
(५२) दधि
(५३) सक्थि
(५४) अक्षि
(५५) द्वि
(५६) त्रि
(५७) स्त्री
(५८) श्री
(५९) लक्ष्मी
(६०) ग्रामणी
(६१) नी
(६२) सुधी
(६३) भानु
(६४) धेनु
(६५) अम्बु
(६६) मनु
(६७) मधु
(६८) उडु
(६९) पङ्गु
(७०) भविष्णु
(७१) स्वादु
(७२) क्रोष्टु
(७३) सानु
(७४) हूहू
(७५) भू
(७६) स्वयंभू
(७७) वर्षाभू
(७८) वधू
(७९) भ्रू
(८०) धातृ
(८१) पितृ
(८२) नृ
(८३) मातृ
(८४) स्वसृ
(८५) हन्तृ
(८६) गो
(८७) रै
(८८) नौ
(८९) वाच्
(९०) क्रुञ्च्
(९१) प्राञ्च्
(९२) प्रत्यञ्च्
(९३) सध्र्यञ्च्

(९४) उदञ्च्
(९५) सम्यञ्च्
(९६) तिर्यञ्च्
(९७) विष्वग्द्रञ्च्
(९८) राज्
(९९) वणिज्
(९९-२) सुखभुज्
(१००) स्रज्
(१०१) असृज्
(१०२) विश्वराज्
(१०३) पृषत्
(१०४) हरित्
(१०५) जगत्
(१०६) यकृत्
(१०७) शकृत्
(१०८) भवत्
(१०९) महत्
(११०) धीमत्
(१११) ददत्
(११२) तुदत्
(११३) यावत्
(११३-२) तावत्
(११४) भवत्
(११५) दधिमथ्
(११६) गोत्रभिद्
(११७) शरद्
(११८) सहस्रपाद्
(११९) यद्
(१२०) तद्
(१२१) एतद्
(१२२) युष्मद्
(१२३) अस्मद्
(१४२) समिध्
(१२५) बुध्
(१२६) ब्रह्मन्
(१२६-२) ब्रह्मन्
(१२७) सीमन्
(१२८) कर्मन्
(१२९) राजन्
(१२९-२) पूषन्
(१३०) वृत्रहन्
(१३१) मघवन्
(१३२) श्वन्
(१३३) युवन्
(१३४) अर्वन्
(१३५) ऋभुक्षिन्
(१३६) पथिन्
(१३७) सामन्
(१३८) अहन्
(१३९) दामन्
(१४०) पञ्चन्
(१४१) अष्टन्
(१४२) सुकर्मन्
(१४३) दीर्घलोमन्
(१४४) वनमालिन्
(१४५) दण्डिन्
(१४६) गुप्
(१४७) अप्
(१४८) ककुभ्
(१४९) प्रशाम्
(१५०) किम्
(१५१) इदम्
(१५२) चतुर्
(१५३) गिर्
(१५४) वार्
(१५५) दिव्
(१५६) विश्
(१५७) नश्
(१५८) दृश्
(१५९) तादृश्
(१६०) दोस्
(१६१) द्विष्
(१६२) आशिष्
(१६३) षष्
(१६४) वेधस्
(१६४-२) अनेहस्
(१६५) उशनस्
(१६६) पुंस्
(१६७) अर्चिस्
(१६८) धनुस्
(१६९) पयस्
(१७०) विद्वस्
(१७१) गरीयस्
(१७२) अदस्
(१७३) मधुलिह्
(१७४) विश्ववाह्
(१७५) तुरासाह्
(१७६) गोदुह्
(१७७) उपानह्
(१७८) अनडुह्
(१८९) उष्णिह्
(१८०) द्रुह्
(१८१) मुह्

श्रीगणेशाय नमः

रामकृष्णादिविविधरूपावलिविधायिने ।
नमो देवाय बृहते क्षीरसागरशायिने ॥ १ ॥
बालानां विपुलायासभीरूणां बोधमिच्छताम् ।
संगृह्यतेऽनुग्रहीत्री नामरूपावलिः स्फुटा ॥ २ ॥
शब्दानुपेक्ष्य विरलप्रयोगानत्र दुर्ग्रहान् ।
कृतः प्रायः प्रयुक्तानां शब्दानामेव संग्रहः ॥ ३ ॥

अकारान्तः दाशरथि-रौहिणेय-जामदग्न्य-वाची पुंलिङ्गः **राम-शब्दः** (१)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	रामः	रामौ	रामाः
द्वि०	रामम्	रामौ	रामान्
तृ०	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
च०	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
प०	रामात्(द्)	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
ष०	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्
स०	रामे	रामयोः	रामेषु
सं०	हे राम	हे रामौ	हे रामाः

एवं कृष्ण-मुकुन्द-वासुदेवायः । (१)

आवन्तः लक्ष्मीवाचकः स्त्रीलिङ्गः

रमा-शब्दः (२)

प्र०	रमा	रमे	रमाः
द्वि०	रमाम्	रमे	रमाः
तृ०	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
च०	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
प०	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
ष०	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्
स०	रमायाम्	रमयोः	रमासु
सं०	हे रमे	हे रमे	हे रमाः

एवं दुर्गा-शारदा-कालिकाऽम्बिकादयः । (२)

ङ्यन्तः सरिद्वाचकः स्त्रीलिङ्गः

नदी-शब्दः (३)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वि०	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृ०	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
च०	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
प०	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
ष०	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
स०	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सं०	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः

एवं ङ्यन्ताः गौरी-चण्डी-सरस्वती-मन्दाकिनी-नन्दिनी प्रभृतयः । (३)

अकारान्तः क्लीबलिङ्गः बोधवाची

ज्ञान-शब्दः (४)

प्र०	ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि
द्वि०	ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि
तृ०	ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः
च०	ज्ञानाय	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः
प०	ज्ञाना(द्)त्	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः
ष०	ज्ञानस्य	ज्ञानयोः	ज्ञानानाम्
स०	ज्ञाने	ज्ञानयोः	ज्ञानेषु

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
सं०	ज्ञान !	ज्ञाने !	ज्ञानानि !

एवं धन, वन, फल, प्रभृतयः ।

अकारान्तः पुंस्त्रीलिङ्गः स्त्रियामाबन्तः उपान्त्येकारादेशवान् पुष्पविशेषवाची **मल्लक-शब्दः** (५)

पुंसि—

प्र० मल्लकः मल्लकौ मल्लकाः

इत्यादि (१) रामवत् ।

स्त्रियाम्—

प्र० मल्लिका मल्लिके मल्लिकाः

इत्यादि (२) रमावत् ।

एवं वण्टक, वर्णक, प्रभृतयः ।

अकारान्तः पुंस्त्रीलिङ्गः स्त्रियामाबन्तः सर्पशीर्षवाची **फण-शब्दः** (६)

पुंसि—

प्र० फणः फणौ फणाः

इत्यादि (१) रामवत् ।

स्त्रियां—

प्र० फणा फणे फणाः

इत्यादि (२) रमावत् ।

एवं ज्वाल-कील-प्रभृतयः ।

अकारान्तः पुंस्त्रीलिङ्गः स्त्रियां ङ्यन्तः कुम्भवाची **घट-शब्दः** (७)

पुंसि—

प्र० घटः घटौ घटाः

इत्यादि (१) रामवत् ।

स्त्रियां—

प्र० घटी घट्यौ घट्यः

इत्यादि (३) नदीवत् ।

एवं कुट, कट, पेट प्रभृतयः ।

अकारान्तः पुंनपुंसकलिङ्गः कल्याणवाची **क्षेम-शब्दः** (८)

पुंसि—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	क्षेमः	क्षेमौ	क्षेमाः

इत्यादि (१) रामवत् ।

क्लीबे—

प्र० क्षेमम् क्षेमे क्षेमाणि

इत्यादि (३) ज्ञानवत् ।

एवं-कण्टक, काण्ड, दहाड, अन्धकार, पद्म प्रभृतयः ।

अकारान्तः क्लीब-स्त्री-लिङ्गः युक्ततावाची स्त्रीत्वे ङ्यन्तः **औचित्य-शब्दः** (९)

क्लीबे—

प्र० औचित्यम् औचित्ये औचित्यानि

इत्यादि सर्वं (३) ज्ञानवत् ।

स्त्रियाम्—

प्र० औचिती औचित्यौ औचित्यः

औचितीम् ,, औचितीः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत् ।

एवं त्रिखट्व, मैत्र्य, चातुर्य, पटल प्रभृतयः ।

अकारान्तः क्लीब-स्त्री-लिङ्गः स्त्रीत्वे आबन्तः गोष्ठवाची **गोशाल-शब्दः** (१०)

क्लीबे—

प्र० गोशालम् गोशाले गोशालानि

इत्यादि सर्वं (३) ज्ञानवत् ।

स्त्रियां—

प्र० गोशाला गोशाले गोशालाः

इत्यादि सर्वं (२) रमावत् ।

एवं नृसेन, श्वनिश, कुडयच्छाय, यवसुर, प्रभृतयः ।

अकारान्तः पुं-स्त्री-क्लीब-लिङ्गः स्त्रीत्वे ङ्यन्तः तीरवाची **तट-शब्दः** (११)

पुंसि—

प्र० तटः तटौ तटाः

इत्यादि (१) रामवत् ।

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

स्त्रियां—

प्र०	तटी	तट्यौ	तट्यः

इत्यादि (२) रमावत् ।

क्लीबे—

प्र०	तटम्	तटे	तटानि

इत्यादि (३) ज्ञानवत् ।

एवं पात्र, पुट, दाडिम प्रभृतयः ।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नलिङ्गः स्त्रीत्वे आबन्तः प्रियवाची दयित-शब्दः (१२)

पुंसि—

प्र०	दयितः	दयितौ	दयिताः

इत्यादि (१) रामवत् ।

स्त्रियां—

प्र०	दयिता	दयिते	दयिताः

इत्यादि (२) रमावत् ।

क्लीबे—

प्र०	दयितम्	दयिते	दयितानि

इत्यादि (३) ज्ञानवत् ।

एवं गत, ज्ञात, प्रिय, बल्लभ, चपल प्रभृतयः ।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः स्त्रीत्वे ङ्यन्त-आबन्तश्च सुमुख-शब्दः (१३)

पुंसि—

प्र०	सुमुखः	सुमुखौ	सुमुखाः

इत्यादि (१) रामवत् ।

स्त्रियां—

प्र०	सुमुखी	सुमुख्यौ	सुमुख्यः
	इत्यादि (३) नदीवत् ।		
	सुमुखा	सुमुखे	सुमुखाः
	इत्यादि (२) रमावच्च ।		

क्लीबे—

प्र०	सुमुखम्	सुमुखे	सुमुखानि

इत्यादि (३) ज्ञानवत् ।

एवं सुकेश-दीर्घकेश-पिशङ्ग ।

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः स्त्रीत्वे ङ्यन्तः आबन्तश्च हरित-शब्दः (१४)

पुंसि—

प्र०	हरितः	हरितौ	हरिताः

इत्यादि (१) रामवत् ।

स्त्रियां—

प्र०	हरिणी	हरिण्यौ	हरिण्यः
	इत्यादि (३) नदीवत् ।		
	हरिता	हरिते	हरिताः
	इत्यादि (२) रमावच्च ।		

क्लीबे—

प्र०	हरितम्	हरिते	हरितानि

इत्यादि (३) ज्ञानवत् ।

एवं लोहित, रोहित, श्येत, एव प्रभृतयः ।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः स्त्रीत्वे ङ्यन्त एव यशस्कर-शब्दः (१५)

पुंसि—

प्र०	यशस्करः	यशस्करौ	यशस्कराः

इत्यादि सर्वं (१) रामवत् ।

स्त्रियां—

प्र०	यशस्करी	यशस्कर्यौ	यशस्कर्यः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत् ।

क्लीबे—

प्र०	यशस्करम्	यशस्करे	यशस्कराणि

इत्यादि सर्वं (४) ज्ञानवत् ।

एवं पञ्चम, चतुर्थ, पुरःसर प्रभृतयः ।

अकारान्त विशेष्यनिघ्न दारयितृवाची दारक-शब्दः (१६)

पुंसि—

प्र०	दारकः	दारकौ	दारकाः

इत्यादि (१) रामवत् ।

स्त्रियां—

प्र०	दारिका	दारिके	दारिकाः

इत्यादि (२) रमावत् ।

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
क्लीबे—			
प्र०	दारकम्	दारके	दारकाणि

इत्यादि (४) ज्ञानवत् ।

एवं पाचक-याचक-भेदक प्रभृतयः ।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः समस्तवाची

सर्व-शब्दः (१७)

प्र०	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
द्वि०	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
तृ०	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
च०	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
प०	सर्वस्मात्(द्)	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
ष०	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
स०	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु
सं०	सर्व !	सर्वौ !	सर्वे !

स्त्रियाम्—

प्र०	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
द्वि०	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
तृ०	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
च०	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
प०	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
ष०	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
स०	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु
सं०	सर्वे !	सर्वे !	सर्वाः !

क्लीबे—

प्र०	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
द्वि०	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
तृ०	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
च०	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः

इत्यादि पुंवत् ।

एवं विश्व, उभ, उभय प्रभृतयः ।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः प्राग्वाची

पूर्व-शब्दः(१८)

प्र०	पूर्वः	पूर्वौ	पूर्वे-पूर्वाः
द्वि०	पूर्वम्	पूर्वौ	पूर्वान्
तृ०	पूर्वेण	पूर्वाभ्याम्	पूर्वैः
च०	पूर्वस्मै	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः
प०	पूर्वस्मात्-पूर्वात्	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः
ष०	पूर्वस्य	पूर्वयोः	पूर्वेषाम्
स०	पूर्वस्मिन्-पूर्वे	पूर्वयोः	पूर्वेषु
सं०	पूर्व !	पूर्वौ !	पूर्वे-पूर्वाः !

स्त्रियाम्—

प्र०	पूर्वा	पूर्वे	पूर्वाः
द्वि०	पूर्वाम्	पूर्वे	पूर्वाः
तृ०	पूर्वया	पूर्वाभ्याम्	पूर्वाभिः
च०	पूर्वस्यै	पूर्वाभ्याम्	पूर्वाभ्यः
प०	पूर्वस्याः	पूर्वाभ्याम्	पूर्वाभ्यः
ष०	पूर्वस्याः	पूर्वयोः	पूर्वासाम्
स०	पूर्वस्याम्	पूर्वयोः	पूर्वासु
सं०	पूर्वे !	पूर्वे !	पूर्वाः !

क्लीबे—

प्र०	पूर्वम्	पूर्वे	पूर्वाणि
द्वि०	पूर्वम्	पूर्वे	पूर्वाणि
तृ०	पूर्वेण	पूर्वाभ्याम्	पूर्वैं

इत्यादि पुंवत् ।

एवं पर-अवर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधर शब्दाः, आत्मीयवाची आत्मवाची च स्वशब्दः, बहिर्योगवाची उपसंव्यानवाची च अन्तरशब्दः ।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः स्त्रीत्वे आबन्तः

प्रथम-शब्दः (१९-१)

प्र०	प्रथमः	प्रथमौ	प्रथमे-प्रथमाः
द्वि०	प्रथमम्	प्रथमौ	प्रथमान्

इत्यादि शेषं (१) रामवत् ।

स्त्रियां—

प्र०	प्रथमा	प्रथमे	प्रथमाः

इत्यादि सर्वं (२) रमावत् ।

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
क्लीबे—			
प्र०द्वि०	प्रथमम्	प्रथमे	प्रथमानि

इत्यादि सर्वं (४) ज्ञानवत् ।

एवं चरम, अल्प, अर्ध, कतिपय, नेम शब्दाः ।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः स्त्रीत्वे ङ्यन्तः

द्वितय-शब्दः (१९-२)

पुंसि—

प्र०	द्वितयः	द्वितयौ	द्वितये-द्वितयाः

इत्यादि (१९-१) प्रथमवत् ।

स्त्रियां—

प्र०	द्वितयी	द्वितय्यौ	द्वितय्यः
द्वि०	द्वितयीम्	,,	द्वितयीः

इत्यादि (३) नदीवत् ।

क्लीबे—

प्र०	द्वितयम्	द्वितये	द्वितयानि

इत्यादि (४) ज्ञानवत् ।

एवं त्रितय, द्वय, त्रय, चतुष्टय, पञ्चतय प्रभृतयः ।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः स्त्रीत्वे आबन्तः

द्वितीय-शब्दः (२०)

प्र०	द्वितीयः	द्वितीयौ	द्वितीयाः
द्वि०	द्वितीयम्	द्वितीयौ	द्वितीयान्
तृ०	द्वितीयेन	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयैः
च०	द्वितीयस्मै / द्वितीयाय	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयेभ्यः
प०	द्वितीयस्मात् / द्वितीयात्	द्वितीयाभ्याम	द्वितीयेभ्यः
ष०	द्वितीयस्य	द्वितीययोः	द्वितीयानाम्
स०	द्वितीयस्मिन् / द्वितीये	द्वितीययोः	द्वितीयेषु
सं०	द्वितीय !	द्वितीयौ !	द्वितीयाः !

स्त्रियाम्—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	द्वितीया	द्वितीये	द्वितीयाः
द्वि०	द्वितीयाम्	द्वितीये	द्वितीयाः
तृ०	द्वितीयया	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयाभिः
च०	द्वितीयस्यै / द्वितीयायै	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयाभ्यः
प०	द्वितीयस्याः / द्वितीयायाः	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयाभ्यः
ष०	द्वितीयस्याः	द्वितीययोः	द्वितीयानाम्
स०	द्वितीयस्याम् / द्वितीयायाम्	द्वितीययोः / द्वितीययोः	द्वितीयासु
सं०	द्वितीये !	द्वितीये !	द्वितीयाः !

क्लीबे—

प्र०द्वि०	द्वितीयम्	द्वितीये	द्वितीयानि

शेषं पुंवत्; एवं तृतीयः ।

अकारान्तः पुंलिङ्गः चरणवाची

पाद-शब्दः (२१)

प्र०	पादः	पादौ	पादाः
द्वि०	पादम्	पादौ	पदः, पादान्
तृ०	पदा / पादेन	पद्भ्याम् / पादाभ्याम्	पद्भिः / पादैः
च०	पदे / पादाय	पद्भ्याम् / पादाभ्याम्	पद्भ्यः / पादेभ्यः
प०	पदः / पादात्	पद्भ्याम् / पादाभ्याम्	पद्भ्यः / पादेभ्यः
ष०	पदः / पादस्य	पदोः / पादयोः	पदाम् / पादानाम्
स०	पदि / पादे	पदोः / पादयोः	पत्सु / पादेषु
सं०	पाद !	पादौ !	पादाः !

अकारान्तः पुंलिङ्गः रदनवाची

दन्त-शब्दः (२२)

प्र०	दन्तः	दन्तौ	दन्ताः
द्वि०	दन्तम्	दन्तौ	दतः, दन्तान्
तृ०	दता / दन्तेन	दद्भ्याम् / दन्ताभ्याम्	दद्भिः / दन्तैः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
च०	दते	दद्भ्याम्	दद्भ्यः
	दन्ताय	दन्ताभ्याम्	दन्तेभ्यः
प०	दतः	दद्भ्याम्	दद्भ्यः
	दन्तात्	दन्ताभ्याम्	दन्तेभ्यः
ष०	दतः	दतोः	दताम्
	दन्तस्य	दन्तयोः	दन्तानाम्
स०	दति	दतोः	दत्सु
	दन्ते	दन्तयोः	दन्तेषु
सं०	दन्त !	दन्तौ !	दन्ताः !

अकारान्तः पुंलिङ्गः पक्षद्वयात्मककालवाची

मास-शब्दः (२३)

प्र०	मासः	मासौ	मासाः
द्वि०	मासम्	मासौ	मासः,मासान्
तृ०	मासा	माभ्याम्	माभिः
	मासेन	मासाभ्याम्	मासैः
च०	मासे	माभ्याम्	माभ्यः
	मासाय	मासाभ्याम्	मासेभ्यः
प०	मासः	माभ्याम्	माभ्यः
	मासात्	मासाभ्याम्	मासेभ्यः
ष०	मासः	मासोः	मासाम्
	मासस्य	मासयोः	मासानाम्
स०	मासि	मासोः	माःसु,मास्सु
	मासे	मासयोः	मासेषु
सं०	मास !	मासौ !	मासाः !

अकारान्तः पुंक्लीबलिङ्गः
पक्ववस्तुरसवाची

यूष-शब्दः (२४)

पुंसि—

प्र०	यूषः	यूषौ	यूषाः
द्वि०	यूषम्	,,	यूष्णः, यूषान्
तृ०	यूष्णा	यूषभ्याम्	यूषभिः
	यूषेण	यूषाभ्याम्	यूषैः
च०	यूष्णे	यूषभ्याम्	यूषभ्यः
	यूषाय	यूषाभ्याम्	यूषेभ्यः
प०	यूष्णः	यूषभ्याम्	यूषभ्यः
	यूषात्	यूषाभ्याम्	यूषेभ्यः
ष०	यूष्णः	यूष्णोः	यूष्णाम्
	यूषस्य	यूषयोः	यूषाणाम्
स०	यूष्णि यूषणि	यूष्णोः	यूषसु
	यूषे	यूषयोः	यूषेषु
सं०	यूष !	यूषौ !	यूषाः !

क्लीबे—

यूषम्	यूषे	यूषाणि
,,	,,	,,

यूष्णा-यूषेण इत्यादि शेषं पुंवत् ।

अकारान्तः पुंलिङ्गः देववाची

निर्जर-शब्दः (२५)

प्र०	निर्जरः	निर्जरसौ	निर्जरसः
		निर्जरौ	निर्जराः
द्वि०	निर्जरसम्	निर्जरसौ	निर्जरसः
	निर्जरम्	निर्जरौ	निर्जरान्
तृ०	निर्जरसा	निर्जराभ्याम्	निर्जरैः
	निर्जरेण	,,	,,
च०	निर्जरसे	,,	निर्जरेभ्यः
	निर्जराय	,,	,,
प०	निर्जरसः	,,	,,
	निर्जरात्	,,	,,
ष०	निर्जरसः	निर्जरसोः	निर्जरसाम्
	निर्जरस्य	निर्जरयोः	निर्जराणाम्
स०	निर्जरसि	निर्जरसोः	निर्जरेषु
	निर्जरे	निर्जयोः	,,
सं०	निर्जर !	निर्जरसौ	निर्जरसः
		निर्जरौ !	निर्जराः !

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः अवार्धक्य-
व्यक्तिवाची

अजर-शब्द (२६)

पुंसि—

प्र० अजरः अजरसौ-अजरौ, अजरसः अजराः
इत्यादि सर्वं (२५) निर्जरवत् ।

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

क्लीबे--

प्र०	अजरम्	अजरसी-अजरे,	अजरांसि अजराणि
द्वि०	अजरसम् अजरम्	,, ,,	,, ,,

शेषं (२५) निर्जरवत्

एवं वीतजर-प्राप्तजर-प्रभृतयः।

स्त्रियां तु--

प्र०	अजरा	अजरसौ / अजरे	अजरसः / अजराः
द्वि०	अजरसम् / अजराम्	अजरसौ / अजरे	अजरसः / अजराः
तृ०	अजरसा / अजरया	अजराभ्याम्	अजराभिः
च०	अजरसे / अजरायै	अजराभ्याम्	अजराभ्यः
प०	अजरसः / अजरायाः	अजराभ्याम्	अजराभ्यः
ष०	अजरसः / अजरायाः	अजरसोः / अजरयोः	अजरसाम् / अजराणाम्
स०	अजरसि / अजरायाम्	अजरसोः / अजरयोः	अजरासु
सं०	अजरे !	अजरसौ ! / अजरे !	अजरसः ! / अजराः !

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः डतरप्रत्ययान्तः
कतर-शब्दः (२७)

पुंसि—

प्र०	कतरः	कतरौ	कतरे

इत्यादि सर्वं (१७) सर्ववत्।

स्त्रियां—

प्र०	कतरा	कतरे	कतराः

इत्यादि सर्वं स्त्रीलिङ्गि (१७) सर्वावत्।

क्लीबे तु—

प्र० प्र० सं० द्वि०	कतरत्	कतरे	कतराणि

शेषं पुंवत्।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः डतमप्रत्ययान्तः
कतम-शब्दः (२८)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

पुंसि—

प्र०	कतमः	कतमौ	कतमे

इत्यादि (१७) सर्ववत्।

स्त्रियां—

प्र०	कतमा	कतमे	कतमाः

इत्यादि स्त्रीलिङ्गि (१) सर्वावत्।

क्लीबे—

प्र०द्वि०	कतमत्	कतमे	कतमानि

इत्यादि (२७) कतरवत्।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः भिन्नार्थकः
अन्य-शब्दः (२९)

पुंसि--

प्र०	अन्यः	अन्यौ	अन्ये

इत्यादि (१७) सर्ववत्।

स्त्रियाम्--

प्र०	अन्या	अन्ये	अन्याः

इत्यादि स्त्रीलिङ्गि (१७) सर्वावत्।

क्लीबे--

प्र०द्वि०	अन्यत्	अन्ये	अन्यानि

इत्यादि क्लीब (२७) कतरवत्।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नलिङ्गः
अन्यतर-शब्दः (३०)

पुंसि--

प्र०	अन्यतरः	अन्यतरौ	अन्यतरे

इत्यादि (१७) सर्ववत्।

स्त्रियाम्--

प्र०	अन्यतरा	अन्यतरे	अन्यतराः

इत्यादि स्त्रीलिङ्गि (१७) सर्वावत्।

क्लीबे--

प्र०	अन्यतरत्	अन्यतरे	अन्यतराणि

इत्यादि क्लीब (२७) कतरवत्।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः भिन्नार्थकः
इतर-शब्दः (३१)

एक० द्वि० बहु० वि० वि० एक० द्वि० बहु०

पुंसि—

प्र० इतरः इतरौ इतरे

इत्यादि (१७) सर्ववत्।

स्त्रियाम्—

प्र० इतरा इतरे इतराः

इत्यादि स्त्रीलिङ्गि (१७) सर्वावत्।

क्लीबे—

प्र० इतरत् इतरे इतराणि

इत्यादि क्लीब (२७) कतरवत्।

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः

एकतर-शब्दः (३२)

पुंसि—

प्र० एकतरः एकतरौ एकतरे

इत्यादि (१७) सर्ववत् :

स्त्रियां—

प्र० एकतरा एकतरे एकतराः

इत्यादि स्त्रीलिङ्गि (१७) सर्वावत्।

क्लीबे—

प्र० एकतरम् एकतरे एकतराणि

इत्यादि सर्वं क्लीव (१७) सर्ववत्।

अकारान्तः क्लीवलिङ्गः जलवाची

उदक-शब्दः (३३)

प्र० उदकम् उदके उदकानि

द्वि० उदकम् उदके उदानि-उदकानि

तृ० उद्ना उदभ्याम् उदभिः

उदकेन उदकाभ्याम् उदकैः

च० उद्ने उदभ्याम् उदभ्यः

उदकाय उदकाभ्याम् उदकेभ्यः

प० उद्नः उदभ्याम् उदभ्यः

उदकात् उदकाभ्याम् उदकेभ्यः

ष० उद्नः उद्नोः उद्नाम्

उदकस्य उदकयोः उदकानाम्

स० उद्गि-उद्नि उद्नोः उदसु

उदके उदकयोः उदकेषु

सं० उदक! उदके! उदकानि!

अकारान्तः क्लीबलिङ्गः पिशितवाची

मांस-शब्दः (३४)

प्र० मांसम् मांसे मांसानि

द्वि० मांसम् मांसे मांसि-मांसानि

तृ० मांसा मान्भ्याम् मान्भिः

मांसेन मांसाभ्याम् मांसैः

च० मांसे मान्भ्याम् मान्भ्यः

मांसाय मांसाभ्याम् मांसेभ्यः

प० मांसः मान्भ्याम् मान्भ्यः

मांसात् मांसाभ्याम् मांसेभ्यः

ष० मांसः मांसोः मांसाम्

मांसस्य मांसयोः मांसानाम्

स० मांसि मांसोः मान्त्सु

मांसे मांसयोः मांसेषु

सं० मांस! मांसे मांसानि!

अकारान्तः क्लीबलिङ्गः चित्तवाची

हृदय-शब्दः (३५)

प्र० हृदयम् हृदये हृदयानि

द्वि० हृदयम् हृदये हृन्दि-हृदयानि

तृ० हृदा हृद्भ्याम् हृद्भिः

हृदयेन हृदयाभ्याम् हृदयैः

च० हृदे हृद्भ्याम् हृद्भ्यः

हृदयाय हृदयाभ्याम् हृदयेभ्यः

प० हृदः हृद्भ्याम् हृद्भ्यः

हृदयात् हृदयाभ्याम् हृदयेभ्यः

ष० हृदः हृदोः हृदाम्

हृदयस्य हृदययोः हृदयानाम्

स० हृदि हृदोः हृत्सु

हृदये हृदयोः हृदयेषु

सं० हृदय! हृदये! हृदयानि!

अकारान्तः क्लीबलिङ्गः मुखवाची

आस्य-शब्दः (३६)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	आस्यम्	आस्ये	आस्यानि
द्वि०	आस्यम्	आस्ये	आसानि,आस्यानि
तृ०	आस्ना	आसभ्याम्	आसभिः
	आस्येन	आस्याभ्याम्	आस्यैः
च०	आस्ने	आसभ्याम्	आसभ्यः
	आस्याय	आस्याभ्याम्	आसेभ्यः
प०	आस्नः	आसभ्याम्	आसभ्यः
	आस्यात्	आस्याभ्याम्	आसेभ्यः
ष०	आस्नः	आस्नोः	आस्नाम्
	आस्यस्य	आस्ययोः	आस्यानाम्
स०	आस्नि,आसनि	आस्नो	आससु
	आस्ये	आस्ययोः	आस्येषु
सं०	आस्य !	आस्ये !	आस्यानि !

अकारान्तः विशेष्यनिघ्नः लोकपालवाची

विश्वपा- शब्दः (३७)

प्र०	विश्वपाः	विश्वपौ	विश्वपाः
द्वि०	विश्पाम्	विश्वपौ	विश्वपः
तृ०	विश्वपा	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभिः
च०	विश्वपे	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः
प०	विश्वपः	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः
ष०	विश्वपः	विश्वपोः	विश्वपाम्
स०	विश्वपि	विश्वपोः	विश्वपासु
सं०	विश्वपाः !	विश्वपौ !	विश्वपाः !

स्त्रियां चैधमेव रूपाणि ।

क्लीबे तु—

प्र०द्वि० विश्वपम् विश्वपे विश्वपानि

इत्यादि सर्वं (४) ज्ञानवत् ।

एवं सोमपा, गोपा, शङ्खध्मा प्रभृतयः ।

अकारान्तः पुंलिङ्गः गन्धर्वविशेषवाची

हाहा-शब्दः (३८)

प्र०	हाहाः	हाहौ	हाहाः
द्वि०	हाहाम्	,,	हाहान्
तृ०	हाहा	हाहाभ्याम्	हाहाभिः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
च०	हाहै	हाहाभ्याम्	हाहाभ्यः
प०	हाहाः	,,	,,
ष०	,,	हाहौः	हाहाम्
स०	हाहे	हाहौः	हाहासु
सं०	हाहाः !	हाहौ !	हाहाः !

आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः रात्रिवाची

निशा-शब्दः (३९)

प्र०	निशा	निशे	निशाः
द्वि०	निशाम्	,,	निशः, निशाः
तृ०	निशा	निड्भ्याम्निज्भ्याम्	निड्भिः-निज्भिः
	निशया	निशाभ्याम्	निशाभिः
च०	निशे	निड्भ्याम्निज्भ्याम्,	निड्भ्यः निज्भ्यः
	निशायै	निशाभ्याम्	निशाभ्यः
प०	निशः	निड्भ्याम् निज्भ्याम्	निड्भ्यः निज्भ्यः,
	निशायाः	निशाभ्याम्	निशाभ्यः
ष०	निशः	निशोः	निशाम्
	निशायाः	निशयोः	निशानाम्
स०	निशि	निशोः	निट्त्सु-निट्सु निच्शु-निच्छु
	निशायाम्	निशयोः	निशासु
सं०	निशे !	निशे !	निशाः !

आबन्तः स्त्रीलिङ्गः घ्राणवाची

नासिका-शब्दः (४०)

प्र०	नासिका	नासिके	नासिकाः
द्वि०	नासिकाम्	,,	नसः-नासिकाः
तृ०	नसा	नोभ्याम्	नोभिः
	नासिकया	नासिकाभ्याम्	नासिकाभिः
च०	नसे	नोभ्याम्	नोभ्यः
	नासिकायै	नासिकाभ्याम्	नासिकाभ्यः
प०	नसः	नोभ्याम्	नोभ्यः
	नासिकायाः	नासिकाभ्याम्	नासिकाभ्यः
ष०	नसः	नसोः	नसाम्
	नासिकायाः	नासिकयोः	नासिकानाम्
स०	नसि	नसोः	नस्सु
	नासिकायाम्	नासिकयोः	नासिकासु
सं०	नासिके !	नासिके !	नासिकाः !

आबन्तः स्त्रीलिङ्गः सैन्यवाची

पृतना-शब्दः (४१)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	पृतना	पृतने	पृतनाः
द्वि०	पृतनाम्	,,	पृतः,पृतनाः
तृ०	पृता	पृद्भ्याम्	पृद्भिः
	पृतनया	पृतनाभ्याम्	पृतनाभिः
च०	पृते	पृद्भ्याम्	पृद्भ्यः
	पृतनायै	पृतनाभ्याम्	पृतनाभ्यः
प०	पृतः	पृद्भ्याम्	पृद्भ्यः
	पृतनायाः	पृतनाभ्याम्	पृतनाभ्यः
ष०	पृतः	पृतोः	पृताम्
	पृतनायाः	पृतनयोः	पृतनानाम्
स०	पृति	पृतोः	पृत्सु
	पृतनायाम्	पृतनयोः	पृतनासु
सं०	पृतने !	पृतने !	पृतनाः !

आबन्तः स्त्रीलिङ्गः मातृवाची

अम्बा-शब्दः (४२)

प्र०	अम्वा	अम्वे	अम्वाः
द्वि०	अम्वाम्	,,	,,
तृ०	अम्वया	अम्वायाम्	

इत्यादि (२) रमावत् ।

सं०	अम्व !	अम्वे !	अम्वाः !

एवम् अक्का-अल्ला ।

आबन्तः स्त्रीलिङ्गः वार्धक्यवाची

जरा-शब्दः (४३)

प्र०	जरा	जरसौ	जरसः
		जरे	जराः
द्वि०	जरसम्	जरसौ	जरसः
	जराम्	जरे	जराः
तृ०	जरसा	जराभ्याम्	जराभिः
	जरया	,,	,,
च०	जरसे	,,	जराभ्यः
	जरायै	,,	,,
प०	जरसः	जराभ्याम्	जराभ्यः
	जरायाः	,,	,,
ष०	जरसः	जरसोः	जरसाम्
	जरायाः	जरयोः	जराणाम्
स०	जरसि	जरसोः	जरासु
	जरायाम्	जरयोः	,,
सं०	जरे !	जरसौ !, जरे !	जराः !

इकारान्तः पुंलिङ्गः विष्णुप्रभृतिवाची

हरि-शब्दः (४४)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	हरिः	हरी	हरयः
द्वि०	हरिम्	,,	हरीन्
तृ०	हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः
च०	हरये	,,	हरिभ्यः
प०	हरेः	,,	,,
ष०	,,	हर्योः	हरीणाम्
स०	हरौ	,,	हरिषु
सं०	हरे !	हरी !	हरयः !

एवं रवि-कवि-भूपति प्रभृतयः ।

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः बुद्धिवाचो

मति-शब्दः (४५)

प्र०	मतिः	मती	मतयः
द्वि०	मतिम्	,,	मतीः
तृ०	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
च०	मत्यै-मतये,	,,	मतिभ्यः
प०	मत्याः,मतेः	,,	,,
ष०	,, ,,	मत्योः	मतीनाम्
स०	मत्याम्, मतौ	,,	मतिषु
सं०	मते !	मती !	मतयः !

एवं बुद्धि-गति-मुक्ति-प्रभृतयः ।

इकारान्तः क्लीबलिङ्गः जलवाचो

वारि-शब्दः (४६)

प्र०	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वि०	,,	,,	,,

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
तृ०	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
च०	वारिणे	,,	वारिभ्यः
प०	वारिणः	,,	,,
ष०	,,	वारिणोः	वारीणाम्
स०	वारिणि	,,	वारिषु
सं०	वारे ! वारि !	वारिणी !	वारीणि !

इकारान्तः पुं-स्त्री-लिङ्गः तरङ्गवाची

ऊर्मि-शब्दः (४७)

पुंसि—

प्र०	ऊर्मिः	ऊर्मी	ऊर्मयः
द्वि०	ऊर्मिम्	,,	ऊर्मीन्

इत्यादि (४४) हरिवत् ।

स्त्रियाम्—

प्र०	ऊर्मिः	ऊर्मी	ऊर्मयः
द्वि०	ऊर्मिम्	,,	ऊर्मीः
तृ०	ऊर्म्या	ऊर्मिभ्याम्	ऊर्मिभिः
च०	ऊर्म्यै-ऊर्मये—		

इत्यादि (४५) मतिवत् ।

इकारान्तः विशेष्यनिघ्नः आदिरहितवाची

अनादि-शब्दः (४८)

अयं च पुंसि हरिवत्, स्त्रियां(४५)मतिवत् ।

क्लीबे तु—

प्र०	अनादि	अनादिनी	अनादीनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	अनादिना	अनादिभ्याम्	अनादिभिः
च०	अनादये	,,	अनादिभ्यः
	अनादिने	,,	,,
प०	अनादेः	,,	,,
	अनादिनः	,,	,,
ष०	अनादेः	अनाद्योः	अनादीनाम्
	अनादिनः	अनादिनोः	,,
स०	अनादौ	अनाद्योः	अनादिषु
	अनादिनि	अनादिनोः	,,
सं०	अनादे ! अनादि !	अनादिनी !	अनादीनी !

एवं धृतभक्ति-लब्धगति प्रभृतयः ।

इकारान्तः पुंलिङ्गः स्वामिवाची

पति-शब्दः (४९)

प्र०	पतिः	पती	पतय
द्वि०	पतिम्	,,	पतीन्
तृ०	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
च०	पत्ये	,,	पतिभ्यः
प०	पत्युः	,,	,,
ष०	,,	पत्योः	पतीनाम्
स०	पत्यौ	,,	पतिषु
सं०	पते !	पती !	पतयः !

इकारान्तः पुंलिङ्गः मित्रवाची

सखि-शब्दः (५०)

प्र०	सखा	सखायौ	सखायः
द्वि०	सखायम्	,,	सखीन्
तृ०	सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः
च०	सख्ये	,,	सखिभ्यः
प०	सख्युः	,,	,,
ष०	,,	सख्योः	सखीनाम्
स०	सख्यौ	,,	सखिषु
सं०	सखे !	सखायौ !	सखायः !

इकारान्तः क्लीबलिङ्गः

अस्थि-शब्दः (५१)

प्र०	अस्थि	अस्थिनी	अस्थीनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	अस्थ्ना	अस्थिभ्यान्	अस्थिभिः
च०	अस्थ्ने	,,	अस्थिभ्यः
प०	अस्थ्नः	,,	,,
ष०	,,	अस्थ्नोः	अस्थ्नाम्
स०	अस्थ्नि	,,	अस्थिषु
	अस्थनि	,,	,,
सं०	अस्थे ! अस्थि !,	अस्थिनी !	अस्थीनी !

इकारान्तः क्लीबलिङ्गः
दधि-शब्दः (५२)

वि०	ए०	द्वि०	बहु०
प्र०	दधि	दधिनी	दधीनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	दध्ना	दधिभ्याम्	दधिभिः
च०	दध्ने	,,	दधिभ्यः
प०	दध्नः	,,	,,
ष०	,,	दध्नोः	दध्नाम्
स०	दध्नि,दधनि	,,	दधिषु
सं०	दधे ! दधि !	दधिनी !	दधीनि !

इकारान्तः क्लीबलिङ्गः ऊरुवाची
सक्थि-शब्दः (५३)

वि०	ए०	द्वि०	बहु०
प्र०	सक्थि	सक्थिनी	सक्थीनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	सक्थ्ना	सक्थिभ्याम्	सक्थिभिः
च०	सक्थ्ने	,,	सक्थिभ्य
प०	सक्थ्नः	,,	,,
ष०	,,	सक्थ्नोः	सक्थ्नाम्
स०	सक्थ्नि,सक्थनि	,,	सक्थिषु
सं०	सक्थे ! सक्थि !	सक्थिनी !	सक्थीनि !

इकारान्तः क्लीबलिङ्गः चक्षुर्वाची
अक्षि-शब्दः (५४)

वि०	ए०	द्वि०	बहु०
प्र०	अक्षि	अक्षिणी	अक्षीणि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	अक्ष्णा	अक्षिभ्याम्	अक्षिभिः
च०	अक्ष्णे	,,	अक्षिभ्यः
प०	अक्ष्ण	,,	,,
ष०	,,	अक्ष्णोः	अक्ष्णाम्
स०	अक्ष्णि,अक्षणि	,,	अक्षिषु
सं०	अक्षे ! अक्षि !	अक्षिणी !	अक्षीणि !

इकारान्तः विशेष्यनिघ्नः द्वित्ववद्वाची
द्विवचनान्तः द्वि-शब्दः (५५)

वि०	पुंसि	स्त्रियां	क्लीबे
प्र०	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वि०	द्वौ	द्वे	द्वे
तृ०	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
च०	,,	,,	,,
प०	,,	,,	,,
ष०	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
स०	,,	,,	,,
सं०	द्वौ !	द्वे !	द्वे !

इकारान्तः विशेष्यनिघ्नः त्रित्ववद्वाची
बहुवचनान्तः त्रि-शब्दः (५६)

वि०	पुंसि	स्त्रियां	क्लीबे
प्र०	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
द्वि०	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि
तृ०	त्रिभिः	तिसृभिः	त्रिभिः
च०	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
प०	,,	,,	,,
ष०	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्
स०	त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु
सं०	त्रयः !	तिस्रः !	त्रीणि !

ङ्यन्तः स्त्रीलिङ्गः योषिद्वाची
स्त्री-शब्दः (५७)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
द्वि०	स्त्रियम्, स्त्रीम्	,,	स्त्रियः, स्त्रीः
तृ०	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
च०	स्त्रियै	,,	स्त्रीभ्यः
प०	स्त्रियाः	,,	स्त्रीभ्यः
ष०	,,	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
स०	स्त्रियाम्	,,	स्त्रीषु
सं०	स्त्रि !	स्त्रियौ !	स्त्रियः !

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः लक्ष्मीवाचकः
श्री-शब्दः (५८)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	श्रीः	श्रियौ	श्रियः
द्वि०	श्रियम्	,,	,,
तृ०	श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
च०	श्रियै-श्रिये	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः
प०	श्रियाः,श्रियः	,,	,,
ष०	,,	श्रियोः	श्रियाम्-श्रीणाम्
स०	श्रियाम्-श्रियि	,,	श्रीषु
सं०	श्रीः !	श्रियौ !	श्रियः !

एवं धी, ह्री, भी, प्रभृतयः ।

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः श्रीवाची
लक्ष्मी-शब्दः (५९)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	लक्ष्मीः	लक्ष्म्यौ	लक्ष्म्यः
द्वि०	लक्ष्मीम्	,,	लक्ष्मीः
तृ०	लक्ष्म्या	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभिः
च०	लक्ष्म्यै	,,	लक्ष्मीभ्यः
प०	लक्ष्म्याः	,,	,,
ष०	,,	लक्ष्म्योः	लक्ष्मीणाम्
स०	लक्ष्म्याम्	,,	लक्ष्मीषु
सं०	लक्ष्मि !	लक्ष्म्यौ !	लक्ष्म्यः !

एवं तरी, तन्त्री, स्तरी प्रभृतयः ।

ईकारान्तः विशेष्यनिघ्नः श्रेष्ठवाची
ग्रामणी-शब्दः (६०)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	ग्रामणीः	ग्रामण्यौ	ग्रामण्यः
द्वि०	ग्रामण्यम्	,,	,,
तृ०	ग्रामण्या	ग्रामणीभ्याम्	ग्रामणीभिः
च०	ग्रामण्ये	,,	ग्रामणीभ्यः
प०	ग्रामण्यः	,,	,,
ष०	,,	ग्रामण्योः	ग्रामण्याम्
स०	ग्रामण्याम्	,,	ग्रामणीषु
सं०	ग्रामणीः !	ग्रामण्यौ !	ग्रामण्यः !

एवमेव स्त्रियामपि ।

क्लीबे तु--

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	ग्रामणि	ग्रामणिनी	ग्रामणीनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	ग्रामण्या	ग्रामणिभ्याम्	ग्रामणिभिः
	ग्रामणिना	,,	,,
च०	ग्रामण्ये	ग्रामणिभ्याम्	ग्रामणिभ्यः
	ग्रामणिने	,,	,,
प०	ग्रामण्यः	,,	,,
	ग्रामणिनः	,,	,,
ष०	ग्रामण्यः	ग्रामण्योः	ग्रामण्याम्
	ग्रामणिनः	ग्रामणिनोः	ग्रामणीनाम्
स०	ग्रामण्याम्	ग्रामण्योः	ग्रामणिषु
	ग्रामणिनि	ग्रामणिनोः	,,
सं०	ग्रामणे!(णि!)	ग्रामणिनी !	ग्रामणीनि !

एवं सेनानी उन्नी प्रभृतयः ।

ईकारान्तः पुं-स्त्रीलिङ्गयोः समः नेतृवाची
नी-शब्दः (६१)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	नीः	नियौ	नियः
द्वि०	नियम्	,,	,,
तृ०	निया	नीभ्याम्	नीभिः
च०	निये	,,	नीभ्यः
प०	नियः	,,	,,
ष०	,,	नियोः	नियाम्
स०	नियाम्	,,	नीषु
सं०	नीः	नियौ !	नियः !

ईकारान्तः पुंलिङ्गः पण्डितवाची
सुधी-शब्दः (६२)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	सुधी	सुधियौ	सुधियः
द्वि०	सुधियम्	,,	,,
तृ०	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
च०	सुधिये	,,	सुधीभ्यः
प०	सुधियः	,,	,,
ष०	,,	सुधियोः	सुधियाम्
स०	सुधियि	,,	सुधीषु
सं०	सुधीः !	सुधियौ !	सुधियः !

एवं कृतधी-स्थिरधी-विमलधी प्रभृतयः ।

उकारान्तः पुंलिङ्गः सूर्यवाची
किरणवाची च भानु-शब्दः (६३)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	भानुः	भानू	भानवः
द्वि०	भानुम्	,,	भानून्
तृ०	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः
च०	भानवे	,,	भानुभ्यः
प०	भानोः	,,	,,
ष०	,,	भान्वो	भानूनाम्
स०	भानौ	,,	भानुषु
सं०	भानो !	भानू !	भानवः !

एवं विधु, वायु, शंभु प्रभृतयः

उकारान्तः स्त्रीलिङ्गः गोवाचकः

धेनु-शब्दः (६४)

प्र०	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वि०	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृ०	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
च०	धेन्वै	,,	धेनुभ्यः
	धेनवे	,,	,,
प०	धेन्वाः	,,	,,
	धेनोः	,,	,,
ष०	धेन्वाः	धेन्वोः	धेनूनाम्
	धेनोः	,,	,,
स०	धेन्वाम्	,,	धेनुषु
	धेनौ	,,	,,
सं०	धेनो !	धेनू !	धेनवः !

उकारान्तः क्लीबलिङ्गः जलवाची

अम्बु-शब्दः (५६)

प्र०	अम्बु	अम्बुनी	अम्बूनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	अम्बुना	अम्बुभ्याम्	अम्बुभिः
च०	अम्बुने	,,	अम्बुभ्यः
प०	अम्बुनः	,,	,,
ष०	,,	अम्बुनोः	अम्बूनाम्
स०	अम्बुनि	,,	अम्बुषु
सं०	अम्बो ! अम्बु !	अम्बुनी !	अम्बूनि !

एवं जतु, अश्रु, वस्तु प्रभृतयः ।

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

उकारान्तः पुं-स्त्री-लिङ्गः मन्त्रवाची

मनु-शब्दः (६६)

पुंसि—

प्र० मनुः मनू मनवः

इत्यादि (६३) भानुवत् ।

स्त्रियां—

प्र०	मनुः	मनू	मनवः
द्वि०	मनुम्	,,	मनूः
तृ०	मन्वा	मनुभ्याम्	मनुभिः

च० मन्वै-मनवे इत्यादि सर्वं (६५) धेनुवत् ।

एवं कन्दु, कर्कन्धु, इषु प्रभृतयः ।

उकारान्तः पुं-क्लीबलिङ्गः क्षौद्रादिवाची

मधु-शब्दः (६७)

पुंसि—

प्र० मधुः मधू मधवः

इत्यादि सर्वं (६३) भानुवत् ।

क्लीबे—

प्र० मधु मधुनी मधूनि

इत्यादि सर्वं (६५) अम्बुवत् ।

उकारान्तः स्त्री-क्लीब-लिङ्गः नक्षत्रवाची

उडु-शब्दः (६८)

स्त्रियाम्—

प्र० उडुः उडू उडवः

इत्यादि सर्वं (६५) धेनुवत् ।

क्लीबे—

प्र० द्वि० उडु उडुनी उडूनि

इत्यादि (६५) सर्वमम्बुवत् ।

उकारान्तः विशेष्यनिघ्नः स्त्रियामूङन्तः हतजानुवाची

पङ्गु-शब्दः (६९)

पुंसि—

प्र० पङ्गुः पङ्गू पङ्गवः

इत्यादि (६३) भानुवत् ।

क्लीबे—

प्र० पङ्गु पङ्गुनी पङ्गूनी

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
द्वि०	पङ्गु	पङ्गुनी	पङ्गूनी
तृ०	पङ्गुना	पङ्गुभ्याम्	पङ्गुभिः
च०	पङ्गुवे	,,	पङ्गुभ्यः
	पङ्गुने	,,	,,
प०	पङ्गोः	,,	,,
	पङ्गुनः	,,	,,
ष०	पङ्गो	पङ्ग्वोः	पङ्गूनाम्
	पङ्गुनः	पङ्गुनोः	,,
स०	पङ्गौ	पङ्ग्वोः	पङ्गुषु
	पङ्गुनि	पङ्गुनोः	,,
सं०	पङ्गो ! पङ्गु !	पङ्गुनी !	पङ्गूनि !

स्त्रियां तु—

प्र०	पङ्गूः	पङ्ग्वौ	पङ्ग्वः

इत्यादि सर्वं (७८) वधूवत् ।

एवं संहितोरु-शफोरु-लक्षणोरु-वामोरु-सहितोरु-सहोरु प्रभृतयः ।

उकारान्तः विशेष्यनिघ्नः भवितृवाची भविष्णु-शब्दः (७०)

पुंसि—

प्र०	भविष्णुः	भविष्णू	भविष्णवः

इत्यादि सर्वं (६३) भानुवत् ।

स्त्रियां च—

प्र०	भविष्णुः	भविष्णू	भविष्णवः

इत्यादि सर्वं (६४) धेनुवत् ।

क्लीबे तु—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	भविष्णु	भविष्णुनी	भविष्णूनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	भविष्णुना	भविष्णुभ्याम्	भविष्णुभिः
च०	भविष्णवे	,,	भविष्णुभ्यः
	भविष्णुने	,,	,,
प०	भविष्णोः	,,	,,
	भविष्णुनः	,,	,,
ष०	भविष्णोः	भविष्णवोः	भविष्णूनाम्
	भविष्णुनः	भविष्णुनोः	,,
स०	भविष्णौ	भविष्ण्वोः	भविष्णुषु
	भविष्णुनि	भविष्णुनोः	,,
सं०	भविष्णो !	भविष्णुनी !	भविष्णूनि !
	भविष्णु !	,,	,,

एवं भीरु-वन्दारु-वर्तिष्णु-प्रभृतयः ।

उकारान्तः विशेष्यनिघ्नः स्त्रीलिङ्गे वाङ्यन्तः स्वादु-शब्दः (७१)

पुंसि—

प्र०	स्वादुः	स्वादू	स्वादवः

इत्यादि सर्वं (६३) भानुवत् ।

स्त्रियाम्—

प्र०	स्वाद्वी	स्वाद्व्यौ	स्वाद्व्यः
द्वि०	स्वाद्वीम्	स्वाद्व्यौ	स्वाद्वीः

इत्यादि (३) नदीवच्च—

प्र०	स्वादुः	स्वादू	स्वादवः
द्वि०	स्वादुम्	,,	स्वादूः

इत्यादि (६४) धेनुवच्च ।

क्लीबे—

प्र०	स्वादु	स्वादुनी	स्वादूनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	स्वादुना	स्वादुभ्याम्	स्वादुभिः
च०	स्वादवे	,,	स्वादुभ्यः
	स्वादुने	,,	,,

इत्यादि सर्वं क्लीबलिङ्गि (७०) भविष्णुवत् ।

एवं मृदु-पटु-चारु-प्रभृतयः ।

उकारान्तः पुं-स्त्री-लिङ्गः शृगाल-शृगालीवाची क्रोष्टु-शब्दः (७२)

पुंसि—

प्र०	क्रोष्टा	क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः
द्वि०	क्रोष्टारम्	,,	क्रोष्टून्
तृ०	क्रोष्ट्रा	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभिः
	क्रोष्टुना	,,	,,

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
च०	क्रोष्ट्रे	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्यः
	क्रोष्टवे	,,	,,
प०	क्रोष्टुः	,,	,,
	क्रोष्टोः	,,	,,
ष०	क्रोष्टुः	क्रोष्ट्रोः	क्रोष्टूनाम्
	क्रोष्टोः	क्रोष्ट्वोः	,,
स०	क्रोष्टरि	क्रोष्ट्रोः	क्रोष्टुषु
	क्रोष्टौ	क्रोष्ट्वोः	,,
सं०	क्रोष्टो !	क्रोष्टारौ !	क्रोष्टारः !

स्त्रियां तु—

प्र०	क्रोष्ट्री	क्रोष्ट्र्यौ	क्रोष्ट्र्यः
द्वि०	क्रोष्ट्रीम्	,,	क्रोष्ट्रीः

इत्यादि (३) नदीवदेव !

उकारान्तः पुं-क्लीब-लिङ्गः गिरिप्रस्थवाची

सानु-शब्दः (७३)

पुंसि—

प्र०	सानुः	सानू	सानवः
द्वि०	सानुम्	,,	स्नून्, सानून्
तृ०	स्नुना	स्नुभ्याम्	स्नुभिः
	सानुना	सानुभ्याम्	सानुभिः
च०	स्नवे	स्नुभ्याम्	स्नुभ्यः
	सानवे	सानुभ्याम्	सानुभ्यः
प०	स्नोः	स्नुभ्याम्	स्नुभ्यः
	सानोः	सानुभ्याम्	सानुभ्यः
ष०	स्नोः	स्न्वोः	स्नूनाम्
	सानोः	सान्वोः	सानूनाम्
स०	स्नौ	स्न्वोः	स्नुषु
	सानौ	सान्वोः	सानुषु
सं०	सानो !	सानू !	सानवः !

क्लीबे—

प्र०	सानु	सानुनी	सानूनि
द्वि०	,,	,,	स्नूनि-सानूनि
तृ०	स्नुना	स्नुभ्याम्	स्नुभिः
	सानुना	सानुभ्याम्	सानुभिः
च०	स्नुने	स्नुभ्याम्	स्नुभ्यः
	सानुने	सानुभ्याम्	सानुभ्यः
प०	स्नुनः	स्नुभ्याम्	स्नुभ्यः
	सानुनः	सानुभ्याम्	सानुभ्यः
ष०	स्नुनः	स्नुनोः	स्नूनाम्
	सानुनः	सानुनोः	सानूनाम्
स०	स्नुनि	स्नुनोः	स्नुषु
	सानुनि	सानुनोः	सानुषु
सं०	सानो ! सानु !,	सानुनी !	सानूनि !

ऊकारान्तः पुंलिङ्गः गन्धर्वविशेषवाची

हूहू-शब्दः (७४)

प्र०	हूहूः	हूह्वौ	हूह्वः
द्वि०	हूहूम्	,,	हूहून्
तृ०	हूह्वा	हूहूभ्याम्	हूहूभिः
च०	हूह्वे	हूहूभ्याम्	हूहूभ्यः
प०	हूह्वः	,,	,,
ष०	,,	हूह्वोः	हूह्वाम्
स०	हूह्वि	,,	हूहूषु
सं०	हूहूः !	हूह्वौ !	हूह्वः !

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः पृथ्वीवाची

भू-शब्दः (७५)

प्र०	भूः	भुवौ	भुवः
द्वि०	भुवम्	,,	,,
तृ०	भुवा	भूभ्याम्	भूभिः
च०	भुवै-भुवे	,,	भूभ्यः
प०	भुवाः, भुवः	,,	,,
ष०	,, ,,	भुवोः	भुवाम्-भूनाम्
स०	भुवाम्, भुवि	,,	भूषु
सं०	भूः !	भुवौ !	भुवः !

ऊकारान्तः पुंलिङ्गः चतुर्मुखवाची

स्वयंभू-शब्दः (७६)

प्र०	स्वयंभूः	स्वयंभुवौ	स्वयंभुवः
द्वि०	स्वयंभुवम्	,,	,,
तृ०	स्वयंभुवा	स्वयंभूभ्याम्	स्वयंभूभिः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
च०	स्वयंभुवे	स्वयंभूभ्याम्	स्वयंभूभ्यः
प०	स्वयंभुवः	स्वयंभूभ्याम्	स्वयंभूभ्यः
ष०	,,	स्वयंभुवोः	स्वयंभुवाम्
स०	स्वयंभुवि	,,	स्वयंभूषु
सं०	स्वयंभूः !	स्वयंभुवौ !	स्वयंभुवः !

एवं स्वभू-मनोभू-प्रभृतयः ।

ऊकारान्तः पुं-स्त्रीलिङ्गः पुंसि दर्दुरवाची स्त्रियां भेकी-पुनर्नवयोर्वाचकः

वर्षाभू-शब्दः (७७)

पुंसि—

प्र०	वर्षाभूः	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः
द्वि०	वर्षाभ्वम्	,,	,,
तृ०	वर्षाभ्वा	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभिः
च०	वर्षाभ्वे	,,	वर्षाभूभ्यः
प०	वर्षाभ्वः	,,	,,
ष०	,,	वर्षाभ्वोः	वर्षाभ्वाम्
स०	वर्षाभ्वि	,,	वर्षाभूषु
सं०	वर्षाभूः !	वर्षाभ्वौ !	वर्षाभ्वः !

स्त्रियाम्—

प्र०	वर्षाभूः	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः
द्वि०	वर्षाभ्वम्	,,	,,
तृ०	वर्षाभ्वा	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभिः
च०	वर्षाभ्वै	,,	वर्षाभूभ्यः
प०	वर्षाभ्वाः	,,	,,
ष०	,,	वर्षाभ्वोः	वर्षाभूणाम्
स०	वर्षाभ्वाम्	,,	वर्षाभूषु
सं०	वर्षाभु !	वर्षाभ्वौ !	वर्षाभ्वः !

एवं दृन्भू-करभू-पुनर्भू-कर्षू प्रभृतयः ।

* केचित्तु भेकीवाचकस्य वर्षाभूशब्दस्य वर्षाभ्वी, वर्षाभ्व्यौ, वर्षाभ्व्यः इत्यादीनि ङ्यन्तानि रूपाणि वदन्ति ।

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः जायावाची

वधू-शब्दः (७८)

प्र०	वधूः	वध्वौ	वध्वः
द्वि०	वधूम्	वध्वौ	वधूः
तृ०	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
च०	वध्वै	,,	वधूभ्यः
प०	वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
ष०	वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्
स०	वध्वाम्	,,	वधूषु
सं०	वधु !	वध्वौ !	वध्वः !

एवं चमू-वासू-जम्बू-कर्कन्धू प्रभृतयः ।

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः नेत्रोपरितन-भागवाची **भ्रू-शब्दः (७९)**

प्र०	भ्रूः	भ्रुवौ	भ्रुवः
द्वि०	भ्रुवम्	,,	,,
तृ०	भ्रुवा	भ्रूभ्याम्	भ्रूभिः
च०	भ्रुवै-भ्रुवे,	,,	भ्रूभ्यः
प०	भ्रुवाः-भ्रुवः,	,,	,,
ष०	,, ,,	भ्रुवोः	भ्रुवाम्-भ्रूणाम्
स०	भ्रुवाम्-भ्रुवि	,,	भ्रूषु
सं०	भ्रूः !	भ्रुवौ !	भ्रुवः !

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः पितामहवाची

धातृ-शब्दः (८०)

प्र०	धाता	धातारौ	धातारः
द्वि०	धातारम्	,,	धातॄन्
तृ०	धात्रा	धातृभ्याम्	धातृभिः
च०	धात्रे	,,	धातृभ्यः
प०	धातुः	,,	,,
ष०	,,	धात्रोः	धातॄणाम्
स०	धातरि	,,	धातृषु
सं०	धातः !	धातारौ !	धातारः !

एवं नप्तृ-उद्गातृ-प्रभृतयः ।

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः जनकवाचो

पितृ-शब्दः (८१)

प्र०	पिता	पितरौ	पितरः
द्वि०	पितरम्	,,	पितॄन्
तृ०	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
च०	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
प०	पितुः	,,	,,
ष०	,,	पित्रोः	पितॄणाम्
स०	पितरि	,,	पितृषु
सं०	पितः !	पितरौ !	पितरः !

एवं भ्रातृ-जामातृ-देवृ-प्रभृतयः ।

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः नरवाची
नृ-शब्दः (८२)

प्र०	ना	नरौ	नरः
द्वि०	नरम्	,,	नॄन्
तृ०	त्रा	नृभ्याम्	नृभिः
च०	त्रे	,,	नृभ्यः
प०	नुः	,,	,,
ष०	,,	त्रोः	नॄणाम्-नृणाम्,
स०	नरि	त्रोः	नृषु
सं०	नः !	नरौ !	नरः !

ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः प्रसूवाची
मातृ-शब्दः (८३)

प्र०	माता	मातरौ	मातरः
द्वि०	मातरम्	,,	मातॄः
तृ०	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
च०	मात्रे	,,	मातृभ्यः
प०	मातुः	,,	,,
ष०	,,	मात्रोः	मातॄणाम्
स०	मातरि	,,	मातृषु
सं०	मातः !	मातरौ !	मातरः !

एवं यातृ-दुहितृ-ननान्दृ-प्रभृतयः ।

ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः भगिनीवाची
स्वसृ-शब्दः (८४)

प्र०	स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
द्वि०	स्वसारम्	,,	स्वसॄः
तृ०	स्वस्रा	स्वसृभ्याम्	स्वसृभिः
च०	स्वस्रे	,,	स्वसृभ्यः
प०	स्वसुः	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः
ष०	,,	स्वस्रोः	स्वसॄणाम्
स०	स्वसरि	,,	स्वसृषु
सं०	स्वसः !	स्वसारौ !	स्वसारः !

ऋकारान्तः विशेष्यनिघ्नः घातकवाची
हन्तृ-शब्दः (८५)

पुंसि—

प्र०	हन्ता	हन्तारौ	हन्तारः
द्वि०	हन्तारम्	,,	हन्तॄन्
तृ०	हन्त्रा	हन्तृभ्याम्	हन्तृभिः

इत्यादि (८०) धातृवत् ।

स्त्रियाम्—

प्र०	हन्त्री	हन्त्र्यौ	हन्त्र्यः
द्वि०	हन्त्रीम्	,,	हन्त्रीः
तृ०	हन्त्र्या	हन्त्रीभ्याम्	हन्त्रीभिः

इत्यादि (३) नदीवत् ।

क्लीबे तु—

प्र०	हन्तृ	हन्तृणी	हन्तॄणि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	हन्त्रा	हन्तृभ्याम्	हन्तृभिः
	हन्तृणा	,,	,,
च०	हन्त्रे	,,	हन्तृभ्यः
	हन्तृणे	,,	,,
प०	हन्तुः	,,	,,
	हन्तृणः	,,	,,
ष०	हन्तुः	हन्त्रोः	हन्तॄणाम्
	हन्तृणः	हन्तृणोः	,,
स०	हन्तरि	हन्त्रोः	हन्तृषु
	हन्तृणि	हन्तृणोः	,,
सं०	हन्तः !, हन्तृ !	हन्तृणी !	हन्तॄणि !

एवमेव गन्तृ-यातृ-रक्षितृ-भोक्तृ-दातृ-छेत्तृ-बोद्धृ-पातृ-प्रभृतीनां विशेष्यनिघ्नाना मृदन्तानां सर्वेषां रूपाणि ।

ओकारान्तः पुंसि वृषवाची स्त्रियां धेनुवाची उभयत्र समरूपः

गो-शब्दः (८६)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	गौः	गावौ	गावः
द्वि०	गाम्	,,	गाः
तृ०	गवा	गोभ्याम्	गोभिः
च०	गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः
प०	गोः	,,	,,
ष०	गोः	गवोः	गवाम्
स०	गवि	गवोः	गोषु
सं०	गौः !	गावौ !	गावः !

एवं द्यौः ।

ऐकारान्तः पुं-स्त्री-लिङ्गः धनवाची-समरूपः

रै-शब्दः (८७)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	राः	रायौ	रायः
द्वि०	रायम्	,,	,,
तृ०	राया	राभ्याम्	राभिः
च०	राये	राभ्याम्	राभ्यः
प०	रायः	,,	,,
ष०	,,	रायोः	रायाम्
स०	रायि	,,	रासु
सं०	राः !	रायौ !	रायः !

औकारान्तः स्त्रीलिङ्गः तिरवाची

नौ-शब्दः (८८)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	नौः	नावौ	नावः
द्वि०	नावम्	,,	,,
तृ०	नावा	नौभ्याम्	नौभिः
च०	नावे	,,	नौभ्यः
प०	नावः	,,	,,
ष०	,,	नावोः	नावाम्
स०	नावि	,,	नौषु
सं०	नौः !	नावौ !	नावः !

एवमेव ग्लौः ।

चकारान्तः स्त्रीलिङ्गः वाणीवाची

वाच्-शब्दः (८९)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	वाक् (ग्)	वाचौ	वाचः
द्वि०	वाचम्	,,	,,
तृ०	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
च०	वाचे	,,	वाग्भ्यः
प०	वाचः	,,	,,
ष०	,,	वाचोः	वाचाम्
स०	वाचि	,,	वाक्षु
सं०	वाक् (ग्) !	वाचौ	वाचः

चकारान्तः पुंलिङ्गः पक्षिविशेषवाची

क्रुञ्च्-शब्दः (९०)

प्र०	क्रुङ्	क्रुञ्चौ	क्रुञ्चः
द्वि०	क्रुञ्चम्	,,	,,
तृ०	क्रुञ्चा	क्रुङ्भ्याम्	क्रुङ्भिः
च०	क्रुञ्चे	,,	क्रुङ्भ्यः
प०	क्रुञ्चः	,,	,,
ष०	,,	क्रुञ्चोः	क्रुञ्चाम्
स०	क्रुञ्चि	,,	क्रुङ्क्षु
सं०	क्रुङ् !	क्रुञ्चौ !	क्रुञ्चः !

प्रपूर्वात् गतिपूजनार्थकात् अञ्चतेः क्विनि निष्पन्नः अर्थभेदाद्रूपभेदवान् विशेष्यनिघ्नः

प्राञ्च्-शब्दः (९१)

पुंसि—गतौ—

प्र०	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
द्वि०	प्राञ्चम्	,,	प्राचः
तृ०	प्राचा	प्राग्भ्याम्	प्राग्भिः
च०	प्राचे	,,	प्राग्भ्यः
प०	प्राचः	,,	,,
ष०	,,	प्राचोः	प्राचाम्
स०	प्राचि	,,	प्राक्षु
सं०	प्राङ् !	प्राञ्चौ !	प्राञ्चः

पुंसि—पूजायाम्—

प्र०	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
द्वि०	प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
तृ०	प्राञ्चा	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भिः
च०	प्राञ्चे	,,	प्राङ्भ्यः
प०	प्राञ्चः	,,	,,
ष०	,,	प्राञ्चोः	प्राञ्चाम्
स०	प्राञ्चि	,,	प्राङ्क्षु,प्राङ्षु
सं०	प्राङ् !	प्राञ्चौ !	प्राञ्चः !

गतौ–पूजायां च स्त्रियां—

प्र०	प्राची	प्राच्यौ	प्राच्यः
द्वि०	प्राचीम्	,,	प्राचीः
तृ०	प्राच्या	प्राचीभ्याम्	प्राचीभिः

इत्यादि (३) नदीवदेव सर्वाणि रूपाणि।

गतौ—क्लीबे—

प्र०	प्राक्(ग्)	प्राचो	प्राञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	प्राचा	प्राग्भ्याम्	प्राग्भिः

इत्यादिशेषं गतौ पुंवदेव।

पूजायां क्लीबे—

प्र०	प्राङ्	प्राञ्ची	प्राञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	प्राञ्चा	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भिः

इत्यादि शेषं पूजायां पुंवदेव

प्रतिपूर्वात् गतिपूजनार्थकाद् अञ्चतेः क्विनि निष्पन्नः विशेष्यनिघ्नः

प्रत्यञ्च्-शब्दः (९२)

पुंसि गतौ—

प्र०	प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः
द्वि०	प्रत्यञ्चम्	,,	प्रतीचः
तृ०	प्रतीचा	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भिः

इत्यादि पुं प्राञ्च्वत्।

पुंसि पूजायाम्—

प्र०	प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः
द्वि०	प्रत्यञ्चम्	,,	,,

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
तृ०	प्रत्यञ्चा	प्रत्यङ्भ्याम्	प्रत्यङ्भिः

इत्यादि पूजापक्षीय पुं प्राञ्च्वत्।

गतौ पूजायां च स्त्रियाम्—

प्र०	प्रतीची	प्रतीच्यौ	प्रतीच्यः
द्वि०	प्रतीचीम्	,,	प्रतीचीः
तृ०	प्रतीच्या	प्रतीचीभ्याम्	प्रतीचीभिः
च०	प्रतीच्यै	,,	प्रतीचीभ्यः

एवं (३) नदीवत्।

क्लीबे गतौ—

प्र०	प्रत्यक्	प्रतीची	प्रत्यञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	प्रतीचा	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भिः

इत्यादि गतिपक्षीय पुं प्राञ्च्वत्।

क्लीबे पूजायाम्—

प्र०	प्रत्यङ्	प्रत्यञ्ची	प्रत्यञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	प्रत्यञ्चा	प्रत्यङ्भ्याम्	प्रत्यङ्भिः

इत्यादि पूजापक्षीय पुं प्राञ्च्वत्।

सहपूर्वाद्गतिपूजार्थकात् अञ्चतेः क्विनि निष्पन्नः विशेष्यनिघ्नः

सध्यञ्च्-शब्दः (९३)

प्र०	सध्र्यङ्	सध्र्यञ्चौ	सध्र्यञ्चः
द्वि०	सध्र्यञ्चम्	,,	सध्रीचः
तृ०	सध्रीचा	सध्र्यग्भ्याम्	सध्र्यग्भिः

पुंसि गतौ एवं गतिपक्षीय पुं प्राञ्च्वत्।

प्र०	सध्र्यङ्	सध्र्यञ्चौ	सध्र्यञ्चः
द्वि०	सध्र्यञ्चम्	,,	,,
तृ०	सध्र्यञ्चा	सध्र्यङ्भ्याम्	सध्र्यङ्भिः

पुंसि पूजायाम् एवं पूजापक्षीय पुं–– प्राञ्चवत्।

गतौ पूजायां च स्त्रियाम्––

प्र०	सध्रीची	सध्रीच्यौ	सध्रीच्यः
द्वि०	सध्रीचीम्	सध्रीच्यौ	सध्रीचीः
तृ०	सध्रीच्या	सध्रीचीभ्यां	सध्रीचीभिः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
च०	सध्रीच्यै	सध्रीचीभ्यां	सध्रीचीभ्यः

इत्यादि (३) नदीवत् ।

क्लीबे गतौ—

प्र०	सध्यक्	सध्रीची	सध्यृञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	सध्रीचा	सध्यृग्भ्याम्	सध्यृग्भिः

इत्यादि गतिपक्षीय पुं प्राञ्च्वत् ।

क्लीबे पूजायाम्—

प्र०	सध्यङ्	सध्यृञ्ची	सध्यञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	सध्यृञ्चा	सध्यृङ्भ्याम्	सध्यृङ्भिः

इत्यादि पूजापक्षीय पुं प्राञ्च्वत् ।

उत्पूर्वाद् गतिपूजार्थकात् अञ्चतेः क्विनि निष्पन्नः विशेष्यनिघ्नः

उदञ्च्-शब्दः (९४)

पुंसि गतौ—

प्र०	उदङ्	उदञ्चौ	उदञ्चः
द्वि०	उदञ्चम्	,,	उदीचः
तृ०	उदीचा	उदग्भ्याम्	उदग्भिः

इत्यादि गतिपक्षीय पुं प्राञ्च् (९१)वत् ।

पुंसि पूजायाम्—

प्र०	उदङ्	उदञ्चौ	उदञ्चः
द्वि०	उदञ्चम्	,,	,,
तृ०	उदञ्चा	उदङ्भ्याम्	उदङ्भिः

इत्यादि पूजापक्षीय पुं प्राञ्च्(९१)वत्

गतौ पूजायाम् च स्त्रियाम्—

प्र०	उदीची	उदीच्यौ	उदीच्यः
द्वि०	उदीचीम्	,,	उदीचीः
तृ०	उदीच्या	उदीचीभ्याम्	उदीचीभिः
च०	उदीच्यै	,,	उदीचीभ्यः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत्

गतौ क्लीबे—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	उदक्	उदीची	उदञ्चि
द्वि०	उदक्	उदीची	उदञ्चि
तृ०	उदीचा	उदग्भ्याम्	उदग्भिः

इत्यादि सर्वं गतिपक्षीय क्लीब प्राञ्च्वत् ।

पूजायां क्लीबे—

प्र०	उदङ्	उदीञ्ची	उदञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	उदञ्चा	उदङ्भ्याम्	उदङ्भिः

इत्यादि सर्वं पूजापक्षीय क्लीब प्राञ्च्वत् ।

सम पूर्वाद्गतिपूजार्थकादञ्चतेः क्विनि निष्पन्नः विशेष्यनिघ्नः **सम्यञ्च्-शब्दः**(९५)

प्र०	सम्यङ्	सम्यञ्चौ	सम्यञ्चः
द्वि०	समञ्चम्	,,	समीचः
तृ०	समीचा	सम्यग्भ्याम्	सम्यग्भिः

पुंसि गतौ इत्यादीनि रूपाणि गतिपक्षीय पुं प्राञ्च्(९१)वत् ।

प्र०	सम्यङ्	सम्यञ्चौ	सम्यञ्चः
द्वि०	सम्यञ्चम्	,,	,,
तृ०	सम्यञ्चा	सम्यङ्भ्याम्	सम्यङ्भिः

पुंसि पूजायामेवं रूपाणि पूजापक्षीय पुं प्राञ्च्(९१)वत् ।

गतौ पूजायां च स्त्रियाम्—

प्र०	समीची	समीच्यौ	समीच्यः
	समीचीम्	,,	समीचीः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत् ।

प्र०	सम्यक्	समीची	सम्यञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	समीचा	सम्यग्भ्याम्	सम्यग्भिः

क्लीबे गतौ एवं रूपाणि गतिपक्षीय क्लीब प्राञ्च्वत् ।

प्र०	सम्यङ्	सम्यञ्ची	सम्यञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	सम्यञ्चा	सम्यङ्भ्याम्	सम्यङ्भिः

क्लीबे पूजायामेवं रूपाणि पूजापक्षीय क्लीब प्राञ्च्वत् ।

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

तिरस् पूर्वाद्गतिपूजार्थकादञ्चतेः क्विनि निष्पन्नः विशेष्यनिघ्नः

तिर्यञ्च्-शब्दः (९६)

पुंसि गतौ—

प्र०	तिर्यङ्	तिर्यञ्चौ	तिर्यञ्चः
द्वि०	तिर्यञ्चम्	,,	तिरश्चः
तृ०	तिरश्चा	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भिः

इत्यादि गतिपक्षीय पुं प्राञ्च्वत् ।

पुंसि पूजायाम्—

प्र०	तिर्यङ्	तिर्यञ्चौ	तिर्यञ्चः
द्वि०	तिर्यञ्चम्	,,	,,
तृ०	तिर्यञ्चा	तिर्यङ्भ्याम्	तिर्यङ्भिः

इत्यादि पूजापक्षीय पुं प्राञ्च्वत् ।

गतौ पूजायां च स्त्रियाम्—

प्र०	तिरश्ची	तिरश्च्यौ	तिरश्च्यः
द्वि०	तिरश्चीम्	,,	तिरश्चीः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत् ।

क्लीबे— गतौ—

प्र०	तिर्यक्	तिरश्ची	तिर्यञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	तिरश्चा	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भिः

इत्यादि गतिपक्षीय क्लीबे प्राञ्च्वत् ।

क्लीबे— पूजायाम्—

प्र०	तिर्यङ्	तिर्यञ्ची	तिर्यञ्चि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	तिर्यञ्चा	तिर्यङ्भ्याम्	तिर्यङ्भिः

इत्यादि पूजापक्षीय क्लीब प्राञ्च्वत् ।

जकारान्तः पुंलिङ्गः राजवाची

राज-शब्दः (९८)

प्र०	राट्(ड्)	राजौ	राजः
द्वि०	राजम्	,,	,,
तृ०	राजा	राड्भ्याम्	राड्भिः
च०	राजे	,,	राड्भ्यः
प०	राजः	राड्भ्याम्	राड्भ्यः
ष०	,,	राजोः	राजाम्
स०	राजि	,,	राट्सु
सं०	राट् !	राजौ !	राजः !

एवं परिव्राज्-विभ्राज्-विश्वसृज्-देवेज्-प्रभृतयः :

जकारान्तः पुंलिङ्गः वैश्यवाची

वणिज्-शब्दः (९९-१)

प्र०	वणिक्(ग्)	वणिजौ	वणिजः
द्वि०	वणिजम्	,,	,,
तृ०	वणिजा	वणिग्भ्याम्	वणिग्भिः
च०	वणिजे	,,	वणिग्भ्यः
प०	वणिजः	,,	,,
ष०	,,	वणिजोः	वणिजाम्
स०	वणिजि	,,	वणिक्षु
सं०	वणिक् !	वणिजौ !	वणिजः !

एवं हुतभुज्-ऋत्त्विज्-प्रभृतयः ।

जकारान्तः विशेष्यनिघ्नः सुखभोक्तृवाची

सुखभुज्-शब्दः (९९-२)

प्र०	सुखभुक्(ग्)	सुखभुजौ	सुखभुजः
द्वि०	सुखभुजम्	,,	,,
तृ०	सुखभुजा	सुखभुग्भ्याम्	सुखभुग्भिः

एवं पुंसि स्त्रियां च वणिज्वत् ।

क्लीबे तु—

प्र०	सुखभुक्	सुखभुजी	सुखभुञ्जि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	सुखभुजा	सुखभुग्भ्याम्	सुखभुग्भिः

इत्यादि शेषं पुंवत् ।

जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः माल्यवाची

स्रज्-शब्दः (१००)

प्र०	स्रक्	स्रजौ	स्रजः
द्वि०	स्रजम्	,,	,,

इत्यादि त्रणिग्वत् ।

जकारान्तः क्लीवलिङ्गः रुधिरवाची ।

असृज्-शब्दः (१०१)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	असृक्	असृजी	असृञ्जि
द्वि०	,,	,,	असानि, असृञ्जि
तृ०	अस्ना	असभ्याम्	असभिः
	असृजा	असृग्भ्याम्	असृग्भिः
च०	अस्ने	असभ्याम्	असभ्यः
	असृजे	असृग्भ्याम्	असृग्भ्यः
प०	अस्नः	असभ्याम्	असभ्यः
	असृजः	असृग्भ्याम्	असृग्भ्यः
ष०	अस्नः	अस्नोः	अस्नाम्
	असृजः	असृजोः	असृजाम्
स०	अस्नि,असनि	अस्नोः	अससु
	असृजि	असृजोः	असृक्षु
सं०	असृक् !	असृजी !	असृञ्जि !

जकारान्तः विशेष्यनिघ्नः संसारशोभिवाची

विश्वराज्-शब्दः (१०२)

प्र० सं०	विश्वाराट्(ड्)	विश्वराजौ	विश्वराजः
द्वि०	विश्वराजम्	,,	,,
तृ०	विश्वराजा	विश्वाराड्भ्याम्	विश्वराड्भिः
च०	विश्वराजे	,,	विश्वराड्भ्यः
प०	विश्वराजः	,,	,,
ष०	,,	विश्वराजोः	विश्वराजाम्
स०	विश्वराजि	,,	विश्वाराट्सु

एवमेव स्त्रियामपि ।

क्लीबे तु—

प्र० द्वि०	विश्वाराट्	विश्वाराजी	विश्वराञ्जि
	,,	,,	,,

शेषं पुंवदेव ।

तकारान्तः पुंलिङ्गः मृगवाची

पृषन्-शब्दः (१०३)

प्र०	पृषन्	पृषन्तौ	पृषन्तः
द्वि०	पृषन्तम्	,,	पृषतः
तृ०	पृषता	पृषद्भ्याम्	पृषद्भिः
च०	पृषते	पृषद्भ्याम्	पृषद्भ्यः
प०	पृषतः	,,	,,
ष०	,,	पृषतोः	पृषताम्
स०	पृषति	,,	पृषत्सु
सं०	पृषन् !	पृषन्तौ !	पृषन्तः !

तकारान्तः स्त्रीलिङ्गः दिग्वाचो

हरित्-शब्दः (१०४)

प्र०	हरित्(द्)	हरितौ	हरितः
द्वि०	हरितम्	,,	,,
तृ०	हरिता	हरिद्भ्याम्	हरिद्भिः

इत्यादि शेषं (१०३) पृषद्वत् ।

तकारान्तः क्लीब-स्त्रीलिङ्गः लोकवाची

जगत्-शब्दः (१०५)

प्र०	जगत्	जगती	जगन्ति
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः

इत्यादि शेषं (१०३) पृषद्वत् ।

स्त्रियां—

जगती	जगत्यौ	जगत्यः

इत्यादि सर्वं नदीवत् ।

तकारान्तः क्लीबलिङ्गः कालखण्डवाची

यकृत्-शब्दः (१०६)

प्र०	यकृत्	यकृती	यकृन्ति
द्वि०	,,	,,	यकानि,यकृन्ति
तृ०	यक्ना	यकभ्याम्	यकभिः
	यकृता	यकृद्भ्याम्	यकृद्भिः
च०	यक्ने	यकभ्याम्	यकभ्यः
	यकृते	यकृद्भ्याम्	यकृद्भ्यः
प०	यक्नः	यकभ्याम्	यकभ्यः
	यकृतः	यकृद्भ्याम्	यकृद्भ्यः
ष०	यक्नः	यक्नोः	यक्नाम्
	यकृतः	यकृतोः	यकृताम्
स०	यक्नि,यकनि	यक्नोः	यकसु

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
	यकृति	यकृतोः	यकृत्सु
सं०	यकृत्!	यकृती!	यकृन्ति!

तकारान्तः क्लीबलिङ्गः विष्ठावाची
शकृत्-शब्दः (१०७)

प्र०	शकृत्	शकृती	शकृन्ति
द्वि०	,,	,,	शकानि-शकृन्ति
तृ०	शक्ना	शकभ्याम्	शकभिः
	शकृता	शकृद्भ्याम्	शकृद्भिः
च०	शक्ने	शकभ्याम्	शकभ्यः
	शकृते	शकृद्भ्याम्	शकृद्भ्यः
प०	शक्नः	शकभ्याम्	शकभ्यः
	शकृतः	शकृद्भ्याम्	शकृद्भ्यः
ष०	शक्नः	शक्नोः	शक्नाम्
	शकृतः	शकृतोः	शकृनाम्
स०	शक्नि-शकनि	शक्नोः	शकसु
	शकृति	शकृतोः	शकृत्सु
सं०	शकृत्!	शकृती!	शकृन्ति!

तकारान्तः (शत्रन्तः) विशेष्यनिघ्नः
सत्तावद्वाची **भवत्-शब्दः (१०८)**

पुंसि—

प्र०	भवन्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वि०	भवन्तम्	,,	भवतः

इत्यादि सर्वं (१०२) पृषद्वत्।

स्त्रयां—

प्र०	भवन्ती	भवन्त्यौ	भवन्त्यः
द्वि०	भवन्तीम्	,,	भवन्तीः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत्।

क्लीबे—

प्र०	भवत्	भवन्ती	भवन्ति
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं (१०३) पुंपृषद्वत्।
एवं पश्यत्, पचत् प्रभृतयः।

तकारान्तः विशेष्यनिघ्नः बृहद्वाची
महत्-शब्दः (१०९)

पुंसि--

प्र०	महान्	महान्तौ	महान्तः
द्वि०	महान्तम्	,,	महतः
तृ०	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः

इत्यादि शेषं (१०३) पुंपृषद्वत्।

स्त्रियां--

प्र०	महती	महत्यौ	महत्यः
द्वि०	महतीम्	,,	महतीः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत्।

क्लीबे--

प्र०	महत्	महती	महान्ति
द्वि०	,,	,,	,,

इत्यादि शेषं (१०३) पृषद्वत्!

तकारान्तः (मत्वन्तः) विशेष्यनिघ्नः बुद्धि-
मद्वाची **धीमत्-शब्दः (११०)**

पुंसि--

प्र०	धीमान्	धीमन्तौ	धीमन्तः
द्वि०	धीमन्तम्	,,	धीमतः

शेषं (१०३) पुंपृषद्वत्।

स्त्रियाम्—

प्र०	धीमती	धीमत्यौ	धीमत्यः
द्वि०	धीमतीम्	,,	धीमतीः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत्।

क्लीबे—

प्र०	धीमत्	धीमती	धीमन्ति
द्वि०	,,	,,	,,

इत्यादि सर्वं (१०५) जगद्वत्।
एवं धनवत्, लक्ष्मीवत्, विद्यावत्, प्रभृतयः।

तकारान्तः विशेष्यनिघ्नः दातृवाची
ददत्-शब्दः (१११)

पुंसि—

प्र०	ददत्	ददतौ	ददतः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
द्वि०	ददतम्	ददतौ	ददतः

इत्यादि शेषं (१०३) पृषद्वत् ।

स्त्रियां—

प्र०	ददती	ददत्यौ	ददत्यः
द्वि०	ददतीम्	,,	ददतीः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत् ।

क्लीबे—

प्र०	ददत्	ददती	ददन्ति-ददति
द्वि०	,,	,,	,, ,,

शेषं (१०३) पृषद्वत् ।

एवं जक्षत्-जाग्रत्-दरिद्रत्-चकासत्-शासत्-जहत् प्रभृतयः ।

तकारान्तः विशेष्यनिघ्नः व्यथकवाची
तुदत्-शब्दः (११२)

पुंसि—

प्र०	तुदन्	तुदन्तौ	तुदन्तः
द्वि०	तुदन्तम्	,,	तुदतः

इत्यादि सर्वं (१०३) पृषद्वत् ।

स्त्रियाम्—

प्र०	तुदन्ती	तुदन्त्यौ	तुदन्त्यः
	तुदती	तुदत्यौ	तुदत्यः
द्वि०	तुदन्तीम्	तुदन्त्यौ	तुदन्तीः
	तुदतीम्	तुदत्यौ	तुदतीः

एवं नुमः विकल्पात् प्रतिविभक्ति द्वे द्वे रूपे नदीवत्सर्वम् ।

क्लीबे—

प्र०	तुदत्	तुदन्ती-तुदती	तुदन्ति
द्वि०	,,	,, ,,	,,

शेषं पुंवत् । एवं भात्-क्रीणत्-कुर्वत् प्रभृतयः ।

तकारान्तः विशेष्यनिघ्नः यत्परिमाणवाची
यावत्-शब्दः (११३-१)

पुंसि—

प्र०	यावान्	यावन्तौ	यावन्तः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
द्वि०	यावन्तम्	यावन्तौ	यावतः
तृ०	यावता	यावद्भ्याम्	यावद्भिः

इत्यादि शेषं (१००) पृषद्वत् ।

स्त्रियाम्—

प्र०	यावती	यावत्यौ	यावत्यः
द्वि०	यावतीम्	,,	यावतीः
तृ०	यावत्या	यावतीभ्याम्	यावतीभिः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत् ।

क्लीबे—

प्र०	यावत्	यावती	यावन्ति
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	यावता	यावद्भ्याम्	यावद्भिः

इत्यादि शेषं पुंवत् ।

तकारान्तः विशेष्यनिघ्नः तत्परिमाणवाची
तावत्-शब्दः (११३-२)

पुंसि—

प्र०	तावान्	तावन्तौ	तावन्तः

स्त्रियां—

प्र०	तावती	तावत्यौ	तावत्यः

क्लीबे—

प्र०	तावत्	तावती	तावन्ति

एवं सर्वाणि रूपाणि यावत्वत् ।

डवतु प्रत्ययान्तः विशेष्यनिघ्नः युष्मद्वाची
भवत्-शब्दः (११४)

पुंसि—

प्र०	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वि०	भवन्तम्	,,	भवतः
तृ०	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः

इत्यादि शेषं (१०८) शत्रन्तभवद्वत् ।

स्त्रियाम्—

प्र०	भवती	भवत्यौ	भवत्यः
द्वि०	भवतीम्	,,	भवतीः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत् ।

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

क्लीबे—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	भवत्	भवती	भवन्ति
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत् ।

थकारान्तः विशेष्यनिघ्नः दधिमन्थकवाची

दधिमथ्-शब्दः (११५)

पुंसि स्त्रियां च—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	दधिमत्(द्)	दधिमथौ	दधिमथः
द्वि०	दधिमथम्	,,	दधिमथः
तृ०	दधिमथा	दधिमद्भ्याम्	दधिमद्भिः
च०	दधिमथे	,,	दधिमद्भ्यः
प०	दधिमथः	,,	,,
ष०	,,	दधिमथोः	दधिमथाम्
स०	दधिमथि	,,	दधिमत्सु
सं०	दधिमत् !	दधिमथौ !	दधिमथः !

क्लीबे—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	दधिमत्	दधिमथी	दधिमन्थि
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत् ।

एवं अग्निमथ्-सिन्धुमथ्-प्रभृतयः ।

दकारान्तः पुंलिङ्गः इन्द्रवाची

गोत्रभिद्-शब्दः (११६)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	गोत्रभित्(द्)	गोत्रभिदौ	गोत्रभिदः
द्वि०	गोत्रभिदम्	,,	,,
तृ०	गोत्रभिदा	गोत्रभिद्भ्याम्	गोत्रभिद्भिः
च०	गोत्रभिदे	,,	गोत्रभिद्भ्यः
प०	गोत्रभिदः	,,	,,
ष०	,,	गोत्रभिदोः	गोत्रभिदाम्
स०	गोत्रभिदि	,,	गोत्रभित्सु
सं०	गोत्रभित् !	गोत्रभिदौ !	गोत्रभिदः !

एवम् उद्भिद्-प्रभृतयः !

दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः संवतसर-शरदृतुवाची

शरद्-शब्दः (११७-१)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	शरत्(द्)	शरदौ	शरदः
द्वि०	शरदम्	,,	,,
तृ०	शरदा	शरद्भ्याम्	शरद्भिः

इत्यादि सर्वं (११६) गोत्रभिद्वत् ।

दकारान्तः विशेष्यनिघ्नः छागच्छेदिवाची

छागच्छिद्-शब्दः (११७-२)

पुंसि—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	छागच्छिद्	छागच्छिदौ	छागच्छिदः

शरद्वत् ।

स्त्रियाम्—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	छागच्छिद्	छागच्छिदौ	छागच्छिदः

शरद्वत् ।

क्लीबे—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	छागच्छित्	छागच्छिदी	छागच्छिन्दि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	छागच्छिदा	छागच्छिद्भ्याम्	छागच्छिद्भिः

शेषं (११७-१) शरद्वत् ।

एवं गृहभिद्-सैन्यनुद्-प्रभृतयः ।

दकारान्तः पुंलिङ्गः विराड्वाची

सहस्रपाद्-शब्दः (११८)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	सहस्रपात्(द्)	सहस्रपादौ	सहस्रपादः
द्वि०	सहस्रपादम्	,,	सहस्रपदः
तृ०	सहस्रपदा	सहस्रपाद्भ्याम्	सहस्रपाद्भिः
च०	सहस्रपदे	,,	सहस्रपाद्भ्यः
प०	सहस्रपदः	,,	,,
ष०	,,	सहस्रपदोः	सहस्रपदाम्
स०	सहस्रपदि	,,	सहस्रपात्सु
सं०	सहस्रपाद्(द) !	सहस्रपादौ !	सहस्रपादः !

एवं सुपाद्-बहुपाद् प्रभृतयः ।

दकारान्तः विशेस्यनिघ्नः उद्देश्यपरामर्शी

यद्-शब्दः (११९)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	यः	यौ	ये

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
द्वि०	यम्	,,	यान्
तृ०	येन	याभ्याम्	यैः
च०	यस्मै	,,	येभ्यः
प०	यस्मात्	,,	,,
ष०	यस्य	ययोः	येषाम्
स०	यस्मिन्	,,	येषु

संबोधनं न भवति ।

क्लीबे—

प्र०	यत्	ये	यानि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	येन	याभ्याम्	यैः

इत्यादि शेषं पुंवत् ।

स्त्रियाम्—

प्र०	या	ये	याः
द्वि०	याम्	,,	,,
तृ०	यया	याभ्याम्	याभिः
च०	यस्यै	,,	याभ्यः
प०	यस्याः	,,	,,
ष०	,,	ययोः	यासाम्
स०	यस्याम्	,,	यासु

संबोधनं नास्ति ।

दकारान्तः विशेष्यनिघ्नः

तद्-शब्दः (१२०)

पुंसि—

प्र०	सः	तौ	ते
द्वि०	तम्	तौ	तान्
तृ०	तेन	ताभ्याम्	तैः
च०	तस्मै	,,	तेभ्यः
प०	तस्मात्	,,	,,
ष०	तस्य	तयोः	तेषाम्
स०	तस्मिन्	,,	तेषु

स्त्रियां—

प्र०	सा	ते	ताः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
द्वि०	ताम्	,,	,,
तृ०	तया	ताभ्याम्	ताभिः
च०	तस्यै	,,	ताभ्यः
प०	तस्याः	,,	,,
ष०	,,	तयोः	तासाम्
स०	तस्याम्	,,	तासु

क्लीबे—

प्र०	तत्	ते	तानि
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत् !

संबोधनं नास्ति ।

दकारान्तः विशेष्यनिघ्नः समीपतरपरामर्शी

एतद्-शब्दः (१२१)

पुंसि—

प्र०	एषः	एतौ	एते
द्वि०	एनम्-एतम्,	एनौ-एतौ,	एनान्-एतान्
तृ०	एनेन-एतेन,	एताभ्याम्	एतैः
च०	एतस्मै	,,	एतेभ्यः
पं०	एतस्मात्	,,	,,
ष०	एतस्य	एनयोः-एतयोः	एतेषाम्
स०	एतस्मिन्	,, ,,	एतेषु

संबोधनं नास्ति ।

स्त्रियां—

प्र०	एषा	एते	एताः
द्वि०	एनाम्-एताम्	एने-एते	एनाः-एताः
तृ०	एनया-एतया	एताभ्याम्	एताभिः
च०	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
प०	एतस्याः	,,	,,
ष०	,,	एनयोः-एतयोः	एतासाम्
स०	एतस्याम्	,, ,,	एतासु

संबोधनं नास्ति ।

क्लीबे—

वि०	ए०	द्वि०	बहु०
प्र०	एतत्	एते	एतानि
द्वि०	एनत्-एतत्	एने-एते	एनानि-एतानि

शेषं पुंवत् ।

दकारान्तः सर्वलिङ्गसमरूपः त्वद्वाची

युष्मद्-शब्दः (१२२)

प्र०	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वि०	त्वाम्-(त्वा)	युवाम्-(वाम्)	युष्मान्-(वः)
तृ०	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
च०	तुभ्यम् (ते)	युवाभ्याम् (वाम्)	युष्मभ्यम् (वः)
प०	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
ष०	तव (ते)	युवयोः (वाम्)	युष्माकम् (वः)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
स०	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

संबोधनं नास्ति ।

दकारान्तः सर्वलिङ्गसमरूपः मद्वाची

अस्मद्-शब्दः (१२३)

प्र०	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वि०	माम्(मा)	आवाम्(नौ)	अस्मान्(नः)
तृ०	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
च०	मह्यम्(मे)	आवाभ्याम्(नौ)	अस्मभ्यम्(नः)
प०	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
ष०	मम(मे)	आवयोः(नौ)	अस्माकम्(नः)
स०	मयि	आवयोः	अस्मासु

संबोधनं नास्ति ।

सूचना एतद्-शब्दः(१२१)

(१) एतद् शब्दस्य द्वितीयाविभक्तौ तृतीयैकवचने षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने च एन इत्यादेशः, क्लीबद्वितीयैकवचने एनत् इत्यादेशो भवति अन्वादेशे (किं चित्कार्यं विधातु मुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादाने) गम्यमाने । यथा—

एतेन व्याकरणमधीतम्, एनं छन्दोऽध्यापय ।
एतयोः पवित्रं कुलम्, एनयोः प्रभूतं स्वम् ।

एतया क्लेश सोढः, एनाम् अनुगृहाण ।
एतयोः शोभनं शीलम्, एने सत्कुरु ।

अन्यत्र तु पूर्वोक्त विभक्तिषु एकैकं रूपम् ।

एतं पश्य, एतेन किमुक्तम् ? ।
एतयोः के नामनी ?, ।
एतयोः पात्रयोः किं निहितम् ।

एतां पश्य, एतया किमुक्तम् ? ।
एतयोः सुन्दर्योः के नामनी ? ।
एतयोः स्तुत्योः श्रद्धत्स्व ।

सूचना युष्मद्-शब्दः (१२२) अस्मद्-शब्दः (१२३)

( ) कोष्ठकान्तर्गतानां त्वा वाम् वः, मा नौ नः, इत्यादीनां रूपाणां यथेच्छं प्रयोगो नकर्तव्यः । पदात् परयोः पादादौ अस्थितयोः (श्लोकपादमध्यान्तस्थयोः) च, वा, हा, अह, एव, एतैः पञ्चभिः अयुक्तयोरेव युष्मदस्मदोः प्रागुक्ताः आदेशा भवन्ति—नान्यथा ।

धकारान्तः स्त्रीलिङ्गः इध्मवाची

समिध्-शब्दः (१२४)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	समित्	समिधौ	समिधः
द्वि०	समिधम्	,,	,,
तृ०	समिधा	समिद्भ्याम्	समिद्भिः
च०	समिधे	,,	समिद्भ्यः
प०	समिधः	,,	,,
ष०	,,	समिधोः	समिधाम्
स०	समिधि	,,	समित्सु
सं०	समित् !	समिधौ !	समिधः !

एवं क्षुध्-युध् प्रभृतयः ।

धकारान्तः विशेष्यनिघ्नः बोद्धृवाची

बुध्-शब्दः (१२५)

पुंसि स्त्रियां च—

प्र.सं.	भुत्	बुधौ	बुधः
द्वि०	बुधम्	,,	,,
तृ०	बुधा	भुद्भ्याम्	भुद्भिः
च०	बुधे	,,	भुद्भ्यः
प०	बुधः	,,	,,
ष०	,,	बुधोः	बुधाम्
स०	बुधि	,,	भुत्सु

क्लीबे—

प्र०	भुत्	बुधी	बुन्धि
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत् ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः विधिवाची

ब्रह्मन्-शब्दः (१२६-१)

प्र०	ब्रह्मा	ब्रह्माणौ	ब्रह्माणः
द्वि०	ब्रह्माणम्	,,	ब्रह्मणः
तृ०	ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः
च०	ब्रह्मणे	,,	ब्रह्मभ्यः
प०	ब्रह्मणः	,,	,,
ष०	,,	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
स०	ब्रह्मणि	ब्रह्मणोः	ब्रह्मसु
सं०	ब्रह्मन् !	ब्रह्माणौ !	ब्रह्माणः !

नकारान्तः क्लीबलिङ्गः परमात्मवाची

ब्रह्मन्-शब्दः (१२६-२)

प्र०	ब्रह्म	ब्रह्मणी	ब्रह्माणि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः
च०	ब्रह्मणे	,,	ब्रह्मभ्यः
प०	ब्रह्मणः	,,	,,
ष०	,,	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्
स०	ब्रह्मणि	,,	ब्रह्मसु
सं०	ब्रह्म ! ब्रह्मन् !	ब्रह्मणी !	ब्रह्माणि !

नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः पाक्षिकडाबन्तः अघाटवाची

सीमन्-शब्दः (१२७)

प्र०	सीमा	सीमानौ	सीमानः
	सीमा	सीमे	सीमाः
द्वि०	सीमानम्	सीमानौ	सीम्नः
	सीमाम्	सीमे	सीमाः
तृ०	सीम्ना	सीमभ्याम्	सीमभिः
	सीमया	सीमाभ्याम्	सीमाभिः
च०	सीम्ने	सीमभ्याम्	सीमभ्यः
	सीमायै	सीमाभ्याम्	सीमाभ्यः
प०	सीम्नः	सीमभ्याम्	सीमभ्यः
	सीमायाः	सीमाभ्याम्	सीमाभ्यः
ष०	सीम्नः	सीम्नोः	सीम्नाम्
	सीमायाः	सीमयोः	सीमानाम्
स०	सीम्नि-सीमनि,	सीम्नोः	सीमसु
	सीमायाम्	सीमयोः	सीमासु
सं०	सीमन् !	सीमानौ	सीमानः !
	सीमे !	सीमे !	सीमा !

एवं मन् अन् इत्यन्तानां स्त्रीलिङ्गानां ङीब्निषेधेन पाक्षिकेण डाप् प्रत्ययेन निष्पन्नानां

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

दामन् बहुयज्वन् प्रभृतिशब्दानामपि राजन् (१२९) वत् रमा(२)वच्च रूपाणि भवन्ति ।

नकारान्तः क्लीबलिङ्गः कार्यवाची

कर्मन्-शब्दः (१२८)

प्र०	कर्म	कर्मणी	कर्माणि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	कर्मणा	कर्मभ्याम्	कर्मभिः
च०	कर्मणे	,,	कर्मभ्यः
प०	कर्मणः	,,	,,
ष०	,,	कर्मणोः	कर्मणाम्
स०	कर्मणि	,,	कर्मसु
सं०	कर्म !कर्मन् !	कर्मणी !	कर्माणि !

एवं वर्मन् चर्मन् प्रभृतयः ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः नृपवाची

राजन्-शब्दः (१२९-१)

प्र०	राजा	राजानौ	राजानः
द्वि०	राजानम्	,,	राज्ञः
तृ०	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
च०	राज्ञे	,,	राजभ्यः
प०	राज्ञः	,,	,,
ष०	,,	राज्ञोः	राज्ञाम्
स०	राज्ञि-राजनि	,,	राजसु
सं०	राजन् !	राजानौ !	राजानः !

नकारान्तः पुंलिङ्गः सूर्यवाची

पूषन्-शब्दः (१२९-२)

प्र०	पूषा	पूषणौ	पूषणः
द्वि०	पूषणम्	,,	पूष्णः
तृ०	पूष्णा	पूषभ्याम	पूषभिः
च०	पूष्णे	,,	पूषभ्यः
प०	पूष्णः	,,	,,
ष०	,,	पूष्णोः	पूष्णाम्
स०	पूष्णि-पूषणि,	,,	पूषसु
सं०	पूषन् !	पूषणौ !	पूषणः !

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

नकारान्तः पुंलिङ्गः इन्द्रवाची

वृत्रहन्-शब्दः (१३०)

प्र०	वृत्रहा	वृत्रहणौ	वृत्रहणः
द्वि०	वृत्रहणन्	,,	वृत्रघ्नः
तृ०	वृत्रघ्ना	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभिः
च०	वृत्रघ्ने	,,	वृत्रहभ्यः
प०	वृत्रघ्नः	,,	,,
ष०	,,	वृत्रघ्नोः	वृत्रघ्नाम्
स०	वृत्रघ्नि-वृत्रहणि,	,,	वृत्रहसु
सं०	वृत्रहन् !	वृत्रहणौ !	वृत्रहणः !

एवं दैत्यहन्-मुरहन् प्रभृतयः ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः इन्द्रवाची

मघवन्-शब्दः (१३१)

(१)

प्र०	मघवा	मघवानौ	मघवानः
द्वि०	मघवानम्	,,	मघोनः
तृ०	मघोना	मघवभ्याम्	मघवभिः
च०	मघोने	,,	मघवभ्यः
प०	मघोनः	,,	,,
ष०	,,	मघोनोः	मघोनाम्
स०	मघोनि	,,	मघवसु
सं०	मघवन् !	मघवानौ !	मघवानः !

(२)

प्र०	मघवान्	मघवन्तौ	मघवन्तः
द्वि०	मघवन्तम्	,,	मघवतः
तृ०	मघवता	मघवद्भ्याम्	मघवद्भिः
च०	मघवते	,,	मघवद्भ्यः
प०	मघवतः	,,	,,
ष०	,,	मघवतोः	मघवताम्
स०	मघवति	,,	मघवत्सु
सं०	मघवन् !	मघवन्तौ !	मघवन्तः !

नकारान्तः पुंलिङ्गः कुक्कुरवाची

श्वन्-शब्दः (१३२)

प्र०	श्वा	श्वानौ	श्वानः

व०	एक०	द्वि०	बहु०
द्वि०	श्वानम्	श्वानौ	शुनः
तृ०	शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः
च०	शुने	,,	श्वभ्यः
प०	शुनः	,,	,,
ष०	,,	शुनोः	शुनाम्
स०	शुनि	,,	श्वसु
सं०	श्वन् !	श्वानौ !	श्वानः !

नकारान्तः पुंलिङ्गः तरुणवाची

युवन्-शब्दः (१३३)

प्र०	युवा	युवानौ	युवानः
द्वि०	युवानम्	,,	यूनः
तृ०	यूना	युवभ्याम्	युवभिः
च०	यूने	,,	युवभ्यः
प०	यूनः	,,	,,
ष०	,,	यूनोः	यूनाम्
स०	यूनि	,,	युवसु
सं०	युवन् !	युवानौ !	युवानः !

नकारान्तः पुंलिङ्गः अश्ववाची

अर्वन्-शब्दः (१३४)

प्र०	अर्वा	अर्वन्तौ	अर्वन्तः
द्वि०	अर्वन्तम्	,,	अवतः
तृ०	अर्वना	अर्वद्भ्याम्	अर्वद्भिः
च०	अर्वते	,,	अर्वद्भ्यः
प०	अर्वतः	अर्वद्भ्याम्	अर्वद्भ्यः
ष०	,,	अर्वतोः	अर्वताम्
स०	अर्वति	,,	अर्वत्सु
सं०	अर्वन् !	अर्वन्तौ !	अर्वन्तः !

नकारान्तः पुंलिङ्गः इन्द्रवाची

ऋभुक्षिन्-शब्दः (१३५)

प्र०	ऋभुक्षाः	ऋभुक्षाणौ	ऋभुक्षाणः
द्वि०	ऋभुक्षाणम्	,,	ऋभुक्षः
तृ०	ऋभुक्षा	ऋभुक्षिभ्याम्	ऋभुक्षिभिः
च०	ऋभुक्षे	,,	ऋभुक्षिभ्यः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प०	ऋभुक्षः	ऋभुक्षिभ्याम्	ऋभुक्षिभ्यः
ष०	ऋभुक्षः	ऋभुक्षोः	ऋभुक्षाम्
स०	ऋभुक्षि	,,	ऋभुक्षिषु
सं०	ऋभुक्षाः !	ऋभुक्षाणौ !	ऋभुक्षाणः !

नकारान्तः पुंलिङ्गः मार्गवाची

पथिन्-शब्दः (१३६)

प्र.सं.	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
द्वि०	पन्थानम्	,,	पथः
तृ०	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
च०	पथे	,,	पथिभ्यः
प०	पथः	,,	,,
ष०	,,	पथोः	पथाम्
स०	पथि	,,	पथिषु

नकारान्तः क्लीबलिङ्गः

सामन्-शब्दः (१३७)

प्र०	साम	सामनी	सामानि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	साम्ना	सामभ्वान्	सामभिः
च०	साम्ने	,,	सामभ्य
प०	साम्नः	,,	,,
ष०	साम्नः	साम्नोः	साम्नाम्
स०	साम्नि-सामनि	,,	सामसु
सं०	साम ! सामन् !	सामनी !	सामानि !

नकारान्तः क्लीबलिङ्गः दिनवाचो

अहन्-शब्दः (१३८)

प्र०	अहः	अह्नी-अहनी	अहानि
द्वि०	,,	,, ,,	,,
तृ०	अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
च०	अह्ने	,,	अहोभ्यः
प०	अह्नः	,,	,,
ष०	,,	अह्नोः	अह्नाम्
स०	अह्नि-अहनि	,,	अहस्सु
सं०	अहः !	अह्नी-अहनी !	अहानि !

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

नकारान्तः स्त्रीक्लीबलिङ्गः बन्धवाची

दामन्-शब्दः (१३९)

स्त्रियां—

प्र०	दामा	दामानौ	दामानः
	दामा	दामे	दामाः
द्वि०	दामानम्	दामानौ	दाम्नः
	दामाम्	दामे	दामाः

इत्यादि (१२७) सीमन्वत् ।

क्लीबे—

प्र०	दाम	दामनी	दामानि

इत्यादि सर्वं (१३७) सामन्वत् ।

नकारान्तः त्रिलिङ्गः संख्यार्थः

पञ्चन्-शब्दः (१४०)

प्र०	बहु०	पञ्च
द्वि०	,,	,,
तृ०	,,	पञ्चभिः
च०	,,	पञ्चभ्यः
प०	,,	,,
ष०	,,	पञ्चानाम्
स०	,,	पञ्चसु
सं०	,,	पञ्च !

एवं सप्तन्-नवन्-दशन्-प्रभृतयः नवदशन् पर्यन्ताः ।

नकारान्तः त्रिलिङ्गः बहुवचनान्तः

अष्टन्-शब्दः (१४१)

प्र० ब० सं०	अष्टौ-अष्ट	
द्वि० ब०	,, ,,	
तृ० ब०	अष्टाभिः-अष्टभिः	
च० ब०	अष्टाभ्यः-अष्टभ्यः	
प० ब०	,, ,,	
ष० ब०	अष्टानाम्	
स० ब०	अष्टासु-अष्टसु	

नकारान्तः विशेष्यनिघ्नः सुकृतिवाची

सुकर्मन्-शब्दः (१४२)

प्र०	सुकर्मा	सुकर्माणौ	सुकर्माणः
द्वि०	सुकर्माणम्	,,	सुकर्मणः
तृ०	सुकर्मणा	सुकर्मभ्याम्	सुकर्मभिः
च०	सुकर्मणे	,,	सुकर्मभ्यः
प०	सुकर्मणः	,,	,,
ष०	,,	सुकर्मणोः	सुकर्मणाम्
स०	सुकर्मणि	,,	सुकर्मसु
सं०	सुकर्मन् !	सुकर्माणौ !	सुकर्माणः !

एवमेव स्त्रियामपि ।

क्लीबे तु—

सर्वं (१२८) कर्मन्वत् ।

नकारान्तः विशेष्यनिघ्नः दीर्घकेशवाची

दीर्घलोमन्-शब्दः (१४३)

प्र०	दीर्घलोमा	दीर्घलोमानौ	दीर्घलोमानः
द्वि०	दीर्घलोमानम्	,,	दीर्घलोम्नः
तृ०	दीर्घलोम्ना	दीर्घलोमभ्याम्	दीर्घलोमभिः
च०	दीर्घलोम्ने	,,	दीर्घलोमभ्यः
प०	दीर्घलोम्नः	,,	,,
ष०	,,	दीर्घलोम्नोः	दीर्घलोम्नाम्
स०	दीर्घलोम्नि(मनि)	,,	दीर्घलोमसु
सं०	दीर्घलोमन्!	दीर्घलोमानौ !	दीर्घलोमानः !

स्त्रियाम् इत्थमेव पुंवच्च—

प्र०	दीर्घलोम्नी	दीर्घलोम्न्यौ	दीर्घलोम्न्यः

इत्यादि (३) नदीवच्च ।

क्लीबे तु—(१३७) सामन्वत् ।

इन्नन्तः पुंलिङ्गः विष्णुवाची

वनमालिन्-शब्दः (१४४)

प्र०	वनमाली	वनमालिनौ	वनमालिनः
द्वि०	वनमालिनम्	,,	,,
तृ०	वनमालिना	वनमालिभ्याम्	वनमालिभिः
च०	वनमालिने	,,	वनमालिभ्यः
प०	वनमालिनः	,,	,,

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
ष०	वनमालिनः	वनमालिनोः	वनमालिनाम्
स०	वनमालिनि	,,	वनमालिषु
सं०	वनमालिन् !	वनमालिनौ !	वनमालिनः !

इन्नन्तः विशेष्यनिघ्नः दण्डधर्तृवाची

दण्डिन्-शब्दः (१४५)

प्र०	दण्डी	दण्डिनौ	दण्डिनः
द्वि०	दण्डिनम्	,,	,,
तृ०	दण्डिना	दण्डिभ्याम्	दण्डिभिः
च०	दण्डिने	,,	दण्डिभ्यः
प०	दण्डिनः	,,	,,
ष०	दण्डिनः	दण्डिनोः	दण्डिनाम्
स०	दण्डिनि	,,	दण्डिषु
सं०	दण्डिन् !	दण्डिनौ !	दण्डिनः !

स्त्रियां—

प्र०	दण्डिनी	दण्डिन्यौ	दण्डिन्यः
द्वि०	दण्डिनीम्	,,	दण्डिनीः

इत्यादि (३) नदीवत् ।

क्लीबे—

प्र०	दण्डि	दण्डिनी	दण्डीनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	दण्डिना	दण्डिभ्याम्	दण्डिभिः

इत्यादि शेषं (१४४) वनमालिन्वत् ।

एवं बलशालिन्-भूमिशायिन्-भूदायिन् प्रभृतयः ।

पकारान्तः विशेष्यनिघ्नः रक्षकवाची

गुप्-शब्दः (१४६)

प्र० सं०	गुप्	गुपौ	गुपः
द्वि०	गुपम्	,,	,,
तृ०	गुपा	गुब्भ्याम्	गुब्भिः
च०	गुपे	,,	गुब्भ्यः
प०	गुपः	,,	,,
ष०	,,	गुपोः	गुपाम्
स०	गुपि	,,	गुप्सु
सं०	गुप् !	गुपौ !	गुपः !

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

एवमेव स्त्रियामपि ।

क्लीबे तु—

प्र०	गुप्	गुपी	गुम्पि
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत् ।

पकारान्तः स्त्रीलिङ्गः बहुवचनान्तः

जलवाची **अप्-शब्दः (१४७)**

प्र० ब० सं०		आपः
द्वि०	,,	अपः
तृ०	,,	अद्भिः
च०	,,	अद्भ्यः
प०	,,	अद्भ्यः
ष०	,,	अपाम्
स०	,,	अप्सु

भकारान्तः स्त्रीलिङ्गः दिग्वाची

ककुभ्-शब्दः (१४८) .

प्र०	ककुप्(ब्)	ककुभौ	ककुभः
द्वि०	ककुभम्	,,	,,
तृ०	ककुभा	ककुब्भ्याम्	ककुब्भिः
च०	ककुभे	,,	ककुब्भ्यः
प०	ककुभः	,,	,,
ष०	,,	ककुभोः	ककुभाम्
स०	ककुभि	,,	ककुप्सु

मकारान्तः विशेष्यनिघ्नः शान्तिमद्वाची

प्रशाम्-शब्दः (१४९)

पुंसि-स्त्रियां च—

प्र०	प्रशान्	प्रशामौ	प्रशामः
द्वि०	प्रशामम्	,,	,,
तृ०	प्रशामा	प्रशान्भ्याम्	प्रशान्भिः
च०	प्रशामे	,,	प्रशान्भ्यः
प०	प्रशामः	प्रशान्भ्याम्	प्रशान्भ्यः
ष०	,,	प्रशामोः	प्रशामाम्
स०	प्रशामि	,,	प्रशान्सु(त्सु)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
सं०	प्रशान्!	प्रशामौ!	प्रशामः!

क्लीबे तु—

प्र०	प्रशान्	प्रशामी	प्रशामि

मकारान्तः विशेष्यनिघ्नः प्रश्नार्थः

किम्-शब्दः (१५०)

प्र०	कः	कौ	के
द्वि०	कम्	,,	कान्
तृ०	केन	काभ्याम्	कैः
च०	कस्मै	,,	केभ्यः
प०	कस्मात्	,,	,,
ष०	कस्य	कयोः	केषाम्
स०	कस्मिन्	,,	केषु

संबोधनं नास्ति।

स्त्रियाम्—

प्र०	का	के	काः
द्वि०	काम्	,,	,,
तृ०	कया	काभ्याम्	काभिः
च०	कस्यै	,,	काभ्यः
प०	कस्याः	,,	,,
ष०	,,	कयोः	कासाम्
स०	कस्याम्	,,	कासु

क्लीबे—

प्र०	किम्	के	कानि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	केन	काभ्याम्	कैः

इत्यादि शेषं पुंवत्।

मकारान्तः विशेष्यनिघ्नः पुरःस्थपरामर्शी

इदम्-शब्दः (१५१)

प्र०	अयम्	इमौ	इमे
द्वि०	(एनम्)	(एनौ)	(एनान्)
	इमम्	इमौ	इमान्
तृ०	(एनेन) अनेन	आभ्याम्	एभिः
च०	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
प०	अस्मात्	,,	,,
ष०	अस्य	(एनयोः)अनयोः	एषाम्
स०	अस्मिन्	(एनयोः)अनयोः	एषु

संबोधनं नास्ति।

स्त्रियाम्—

प्र०	इयम्	इमे	इमाः
द्वि०	(एनाम्)	(एने)	(एनाः)
	इमाम्	इमे	इमाः
तृ०	(एनया) अनया	आभ्याम्	आभिः
च०	अस्यै	,,	आभ्यः
प०	अस्याः	,,	,,
ष०	,,	(एनयोः)अनयोः	आसाम्
स०	अस्याम्	(एनयोः)अनयोः	आसु

क्लीबे—

प्र०	(एनत्)	(एने)	(एनानि)
	इदम्	इमे	इमानि
द्वि०	(एनत्)	(एने)	(एनानि)
	इदम्	इमे	इमानि
तृ०	(एनेन) अनेन	आभ्याम्	एभिः

इत्यादि शेषं पुंवत्।

१ सूचना

( ) कोष्ठकान्तर्गतानि रूपाणि (१२१) एतद्शब्दवत् अन्वादेशे एव प्रयुज्यन्ते, न यथेच्छम्!

रेफान्तः विशेष्यनिघ्नः बहुवचनान्तः

संख्यार्थः चतुर्-शब्दः (१६२)

पुंसि-स्त्रियां-क्लीबे—

प्र०	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारिः
द्वि०	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
तृ०	चतुर्भिः	चतसृभिः	चतुर्भिः
च०	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
प०	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
ष०	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
स०	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु
सं०	चत्वारः!	चतस्रः!	चत्वारि!

रेफान्तः स्त्रीलिङ्गः वाग्वाची

गिर्-शब्दः (१५३)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	गीः	गिरौ	गिरः
द्वि०	गिरम्	,,	,,
तृ०	गिरा	गीर्भ्याम्	गीर्भिः
च०	गिरे	,,	गीर्भ्यः
प०	गिरः	,,	,,
ष०	,,	गिरोः	गिराम्
स०	गिरि	,,	गीर्षु
सं०	गीः !	गिरौ !	गिरः !

एवं पूः, धूः, जूः ।

रेफान्तः क्लीबलिङ्गः जलवाची

वार्-शब्दः (१५४)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	वाः	वारी	वारि
द्वि०	वाः	वारी	वारि
तृ०	वारा	वार्भ्याम्	वार्भिः
च०	वारे	,,	वार्भ्यः
प०	वारः	वार्भ्याम्	,,
ष०	,,	वारोः	वाराम्
स०	वारि	,,	वार्षु
सं०	वाः !	वारी !	वारि !

वकारान्तः स्त्रीलिङ्गः व्योमवाची

दिव्-शब्दः (१५५)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	द्यौः	दिवौ	दिवः
द्वि०	दिवम्	,,	,,
तृ०	दिवा	द्युभ्याम्	द्युभिः
च०	दिवे	,,	द्युभ्यः
प०	दिवः	,,	,,
ष०	दिवः	दिवोः	दिवाम्
स०	दिवि	,,	द्युषु
सं०	द्यौः !	दिवौ !	दिवः !

शान्तः पुंलिङ्गः वैश्यवाची

विश्-शब्दः (१५६)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	विट्(ड्)	विशौ	विशः
द्वि०	विशम्	,,	,,
तृ०	विशा	विड्भ्याम्	विड्भिः
च०	विशे	,,	विड्भ्यः
प०	विशः	,,	,,
ष०	,,	विशोः	विशाम्
स०	विशि	,,	विट्सु
सं०	विट् !	विशौ !	विशः !

शान्तः विशेष्यनिघ्नः नाशवद्वाची

नश्-शब्दः (१५७)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र० सं०	नक्-नग्, नट्-नड्,	नशौ	नशः
द्वि०	नशम्	,,	,,
तृ०	नशा	नग्भ्याम्	नग्भिः
,,		नड्भ्याम्	नड्भिः
च०	नशे	नग्भ्याम्	नग्भ्यः
,,		नड्भ्याम्	नड्भ्यः
प०	नशः	नग्भ्याम्	नग्भ्यः
,,		नड्भ्याम्	नड्भ्यः
ष०	नशः	नशोः	नशाम्
स०	नशि	,,	नक्षु-नट्सु

एवमेव स्त्रियामपि ।

क्लीबे तु—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	नक्-नग्,नट्-नट्	नशी	नंशि
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत् ।

शान्तः स्त्रीलिङ्गः लोचनवाची

दृश्-शब्दः (१५८)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	दृक्(ग्)	दृशौ	दृशः
द्वि०	दृशम्	,,	,,
तृ०	दृशा	दृग्भ्याम्	दृग्भिः
च०	दृशे	,,	दृग्भ्यः
प०	दृशः	,,	,,
ष०	,,	दृशोः	दृशाम्
स०	दृशि	,,	दृक्षु

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
सं०	दृक् !	दृशौ !	दृशः !

शान्तः विशेष्यनिघ्नः तत्तुल्यवाची

तादृश्-शब्दः (१५९)

प्र०	तादृक्(ग्)	तादृशौ	तादृशः
द्वि०	तादृश्यम्	,,	,,

एवं पुंसि स्त्रियां च (१५८) दृशवत् ।

प्र०	तादृक्(ग्)	तादृशी	तदृांशि
द्वि०	,,	,,	,,

क्लीबे एवं शेषं च (१५८) दृश्वत् ।

सान्तः पुं-क्लीब-लिङ्गः बाहुवाची

दोस्-शब्दः (१६०)

पुंसि—

प्र०	दोः	दोषौ	दोषः
द्वि०	दोषम्	,,	दोष्णः
	,,	,,	दोषः
तृ०	दोष्णा	दोषभ्याम्	दोषभिः
	दोषा	दोर्भ्याम्	दोर्भिः
च०	दोष्णे	दोषभ्याम्	दोषभ्यः
	दोषे	दोर्भ्याम्	दोर्भ्यः
प०	दोष्णः	द्वोषभ्याम्	दोषभ्यः
	दोपः	दोर्भ्याम्	दोर्भ्यः
ष०	दोष्णः	दोष्णोः	दोष्णाम्
	दोपः	दोषोः	दोषाम्
स०	दोष्णि-दोषणि,	दोष्णोः	दोषसु
	दोषि	दोषोः	दोपु-दोष्पु
सं०	दोः !	दोषौ !	दोषः !

क्लीबे—

प्र०	दोः	दोषी	दोंषि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	दोष्णा	दोषभ्याम्	दोषभिः
च०	दोषा	दोर्भ्याम्	दोर्भिः

इत्यादि शेषं पुंवत् ।

वि०	एक०	द्वि०	बहु०

षान्तः विशेष्यनिघ्ने द्विष्टृवाची

द्विष्-शब्दः (१६१)

प्र०	द्विट्	द्विषौ	द्विषः
द्वि०	द्विषम्	,,	,,
तृ०	द्विषा	द्विड्भ्याम्	द्विड्भिः
च०	द्विषे	,,	द्विड्भ्यः
प०	द्विषः	द्विड्भ्याम्	द्विड्भ्यः
ष०	,,	द्विषोः	द्विषाम्
स०	द्विषि	,,	द्विट्सु
सं०	द्विट् !	द्विषौ !	द्विषः !

एवमेव स्त्रियामपि ।

क्लीबे तु—

प्र०	द्विट्	द्विषी	द्वींषि
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत् ।

एवं रत्नमुट्-वपुःपुट् प्रभृतयः ।

सान्तः स्त्रीलिङ्गः आशंसावाची

आशिष्-शब्दः (१६२)

प्र०	आशीः	आशिषौ	आशिषः
द्वि०	आशिषम्	,,	,,
तृ०	आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः
च०	आशिये	,,	आशीर्भ्यः
प०	आशिषः	,,	,,
ष०	,,	आशिषोः	आशिषाम्
स०	आशिषि	,,	आशीष्षु
सं०	आशीः !	आशिषौ !	आशिषः !

षकारान्तः षट्त्ववद्वाची बहुवचनान्तः

षष्-शब्दः (१६३)

प्र०	ब०	षट्
द्वि०	ब०	षट्
तृ०	ब०	षड्भिः
च०	ब०	षड्भ्यः
प०	ब०	षड्भ्यः

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
ष०	ब०	षण्णाम्	
स०	ब०	षट्सु	
सं०	ब०	षट् !	

सान्तः पुंलिङ्गः विधिवाची

वेधस्-शब्दः (१६४-१)

प्र०	वेधाः	वेधसौ	वेधसः
द्वि०	वेधसम्	,,	,,
तृ०	वेधसा	वेधोभ्याम्	वेधोभिः
च०	वेधसे	,,	वेधोभ्यः
प०	वेधसः	,,	,,
ष०	,,	वेधसोः	वेधसाम्
स०	वेधसि	,,	वेधस्सु
सं०	वेधः !	वेधसौ !	वेधसः !

एवं चन्द्रमस् प्रभृतयः ।

सान्तः पुंलिङ्गः कालवाची

अनेहस्-शब्दः (१६४-२)

प्र०	अनेहा	अनेहसौ	अनेहसः
द्वि०	अनेहसम्	,,	,,
तृ०	अनेहसा	अनेहोभ्याम्	अनेहोभिः
च०	अनेहसे	,,	अनेहोभ्यः
प०	अनेहसः	,,	,,
ष०	,,	अनेहसोः	अनेहसाम्
स०	अनेहसि	,,	अनेहस्सु
सं०	अनेहः !	अनेहसौ !	अनेहसः !

सान्तः पुंलिङ्गः भार्गववाची

उशनस्-शब्दः (१६५)

प्र०	उशना	उशनसौ	उशनसः
द्वि०	उशनसम्	,,	,,
तृ०	उशनसा	उशनोभ्याम्	उशनोभिः
च०	उशनसे	,,	उशनोभ्यः
प०	उशनसः	उशनोभ्याम्	उशनोभ्यः
ष०	,,	उशनसोः	उशनसाम्
स०	उशनसि	,,	उशनस्सु
सं०	उशनः ! उशन !	उशनसौ !	उशनसः !

सान्तः पुंलिङ्गः पुंवाची

पुंस्-शब्दः (१६६)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः
द्वि०	पुमांसम्	,,	पुंसः
तृ०	पुंसा	पुंभ्याम्	पुंभिः
च०	पुंसे	,,	पुंभ्यः
प०	पुंसः	,,	,,
ष०	,,	पुंसोः	पुंसाम्
स०	पुंसि	,,	पुंसु
सं०	पुमन् !	पुमांसौ !	पुमांसः !

सान्तः स्त्री-क्लीबलिङ्गः ज्वालावाची

अर्चिस्-शब्दः (१६७)

स्त्रियाम्—

प्र०	अर्चिः	अर्चिषौ	अर्चिषः
द्वि०	अर्चिषम्	,,	,,
तृ०	अर्चिषा	अर्चिर्भ्याम्	अर्चिर्भिः
च०	अर्चिषे	,,	अर्चिर्भ्यः
प०	अर्चिषः	,,	,,
ष०	,,	अर्चिषोः	अर्चिषाम्
स०	अर्चिषि	,,	अर्चिष्षु
सं०	अर्चिः !	अर्चिषौ !	अर्चिषः !

क्लीबे—

प्र०	अर्चिः	अर्चिषी	अर्चींषि
द्वि०	,,	,,	,,

इत्यादि शेषं प्राग्वत् !

एवं पुं-क्लीबलिङ्गश्चापवाची धनुस् शब्दः ।

सान्तः विशेष्यनिघ्नलिङ्गः विमनोवाची

दुर्मनस्-शब्दः (१६८)

पुंसि स्त्रियां च—

प्र०	दुर्मनाः	दुर्मनसौ	दुर्मनसः
द्वि०	दुर्मनसम्	,,	,,
तृ०	दुर्मनसा	दुर्मनोभ्याम्	दुर्मनोभिः

इत्यादि सर्व वेधस् (१६४)शब्द वत् ।

क्लीबे तु—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	दुर्मनः	दुर्मनसी	दुर्मनांसि
	,,	,,	,,

एवं पयस्(१६९)शब्दवत् ।

शेषं पुंवत् ।

सान्तः क्लीबलिङ्गः जल-दुग्धवाचो

पयस्-शब्दः (१६९)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	पयः	पयसी	पयांसि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	पयसा	पयोभ्याम्	पयोभिः
च०	पयसे	,,	पयोभ्यः
प०	पयसः	,,	,,
ष०	,,	पयसोः	पयसाम्
स०	पयसि	,,	पयस्सु
सं०	पयः !	पयसी !	पयांसि !

एवं रजस्-तमस्-मनस् प्रभृतयः ।

सान्तः विशेष्यनिघ्नः ज्ञातृवाचो

विद्वस्-शब्दः (१७०)

पुंसि—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
द्वि०	विद्वांसम्	,,	विदुषः
तृ०	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
च०	विदुषे	,,	विद्वद्भ्यः
प०	विदुषः	,,	,,
ष०	,,	विदुषोः	विदुषाम्
स०	विदुषि	,,	विद्वत्सु
सं०	विद्वन् !	विद्वांसौ !	विद्वांसः !

स्त्रियाम्—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	विदुषी	विदुष्यौ	विदुष्यः
द्वि०	विदुषीम्	,,	विदुषीः
तृ०	विदुष्या	विदुषीभ्याम्	विदुषीभिः

इत्यादि सर्वं नदीवत् ।

क्लीबे—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	विद्वत्	विदुषी	विद्वांसि
द्वि०	विद्वत्	विदुषी	विद्वांसि

शेषं पुंवत् ।

एवं तस्थिवस्-सेदिवस्-शुश्रुवस् प्रभृतयः ।

सान्तः विशेष्यनिघ्नः श्रेष्ठवाची

गरीयस्-शब्दः (१७१)

पुंसि—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	गरीयान्	गरीयांसौ	गरीयांसः
द्वि०	गरीयांसम्	,,	गरीयसः
तृ०	गरीयसा	गरीयोभ्याम्	गरीयोभिः
च०	गरीयसे	,,	गरीयोभ्यः
प०	गरीयसः	,,	,,
ष०	,,	गरीयसोः	गरीयसाम्
स०	गरीयसि	,,	गरीयस्सु
सं०	गरीयन् !	गरीयांसौ !	गरीयांसः !

स्त्रियाम्—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	गरीयसी	गरीयस्यौ !	गरीयस्यः
द्वि०	गरीयसीम्	,,	गरीयसीः
तृ०	गरीयस्या	गरीयसीभ्याम्	गरीयसीभिः

इत्यादि सर्वं (३) नदीवत् ।

क्लीबे—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	गरीयः	गरीयसी	गरीयांसि
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत् ।

एवं ज्यायस्-कनीयस्-बलीयस्-प्रभृतयः ।

सान्तः विशेष्यनिघ्नः विप्रकृष्टपरामर्शी

अदस्-शब्दः (१७२)

पुंसि—

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	असौ	अमू	अमी
द्वि०	अमुम्	,,	अमून्
तृ०	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
च०	अमुष्मै	,,	अमीभ्यः
प०	अमुष्मात्	,,	,,
ष०	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
स०	अमुष्मिन्	,,	अमीषु

संबोधनं नास्ति ।

स्त्रियाम्––

प्र०	असौ	अमू	अमूः
द्वि०	अमूम्	,,	,,
तृ०	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
च०	अमुष्यै	,,	अमूभ्यः
प०	अमुष्याः	,,	,,
ष०	,,	अमुयोः	अमूषाम्
स०	अमुष्याम्	,,	अमूषु

संबोधनं नास्ति ।

क्लीबे—

प्र०	अदः	अमू	अमूनि
द्वि०	अदः	अमू	अमूनि

शेषं पुंवत् ।

हान्तः विशेष्यनिघ्नः क्षौद्राशिवाची

मधुलिह्-शब्दः (१७३)

पुंसि स्त्रियां च—

प्र०सं०	मधुलिड्(ट्)	मधुलिहौ	मधुलिहः
द्वि०	मधुलिहम्	,,	,,
तृ०	मधुलिहा	मधुलिड्भ्याम्	लधुलिड्भिः
च०	मधुलिहे	,,	मधुलिड्भ्यः
प०	मधुलिहः	,,	,,
ष०	,,	मधुलिहोः	मधुलिहाम्
स०	मधुलिहि	,,	मधुलिट्त्सु(सु)

क्लीबे—

प्र०	मधुलिट्	मधुलिही	मधुलीहि
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत् ।

हान्तः विशेष्यनिघ्नः विश्वधर्तृवाची

विश्ववाह्-शब्दः (१७४)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	विश्ववाट्	विश्ववाहौ	विश्ववाहः
द्वि०	विश्ववाहम्	,,	विश्वौहः
तृ०	विश्वौहा	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भिः
च०	विश्वौहे	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्यः
प०	विश्वौहः	,,	,,
ष०	विश्वौहः	विश्वौहोः	,,
स०	विश्वौहि	,,	विश्ववाट्त्सु(सु)

सान्तः पुंलिङ्गः इन्द्रवाची

तुरासाह्-शब्दः (१७५)

प्र०	तुराषाट्	तुरासाहौ	तुरासाहः
द्वि०	तुरासाहम्	,,	,,
तृ०	तुरासाहा	तुराषाड्भ्याम्	तुराषाड्भिः
च०	तुरासाहे	,,	तुराषाड्भ्यः
प०	तुरासाहः	,,	,,
ष०	,,	तुरासाहोः	तुरासाहाम्
स०	तुरासाहि	,,	तुराषाट्सु
सं०	तुराषाट् !	तुरासाहौ !	तुरासाहः !

हान्तः विशेष्यनिघ्न धेनुदोग्धृवाची

गोदुह्-शब्दः (१७६)

प्र०	गोधुक्	गोदुहौ	गोदुहः
द्वि०	गोदुहम्	,,	,,
तृ०	गोदुहा	गोदुग्भ्याम्	गोधुग्भिः
च०	गोदुहे	,,	गोधुग्भ्यः
प०	गोदुहः	,,	,,
ष०	,,	गोदुहोः	गोदुहाम्
स०	गोदुहि	,,	गोधुक्षु
सं०	गोधुक् !	गोदुहौ !	गोदुहः !

एवमेव स्त्रियामपि ।

क्लीबे—

प्र०	गोधुक्	गोदुही	गोदूंहि
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत् ।

हान्तः स्त्रीलिङ्गः पादूवाची

उपानह्-शब्दः (१७७)

प्र०	उपायत्(द्)	उपानहौ	उपानहः
द्वि०	उपानहम्	,,	,,

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
तृ०	उपानहा	उपानद्भ्याम्	उपानद्भिः
च०	उपानेह	,,	उपानद्भ्यः
प०	उपानहः	,,	,,
ष०	,,	उपानहोः	उपानहाम्
स०	उपानहि	,,	उपानत्सु
सं०	उपानत् !	उपानहौ !	उपानहः !

हान्तः पुंलिङ्गः बृषवाची

अनडुह्-शब्दः (१७८)

प्र०	अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः
द्वि०	अनड्वाहम्	,,	अनडुहः
तृ०	अनडुहा	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भिः
च०	अनडुहे	,,	अनडुद्भ्यः
प०	अनडुहः	,,	,,
ष०	,,	अनडुहोः	अनडुहाम्
स०	अनडुहि	,,	अनडुत्सु
सं०	अनड्वन् !	अनड्वाहौ !	अनड्वाहः !

हान्तः स्त्रीलिङ्गः

उष्णिह्-शब्दः (१७९)

प्र० सं०	उष्णिक्	उष्णिहौ	उष्णिहः
द्वि०	उष्णिहम्	,,	,,
तृ०	उष्णिहा	उष्णिग्भ्याम्	उष्णिग्भिः
च०	उष्णिहे	,,	उष्णिग्भ्यः
प०	उष्णिहः	,,	,,

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
ष०	उष्णिहः	उष्णिहोः	उष्णिहाम्
स०	उष्णिहि	,,	उष्णिक्षु

हान्तः विशेष्यनिघ्नः द्रोहिवाची

द्रुह्-शब्दः (१८०)

प्र० सं०	ध्रुक्,ध्रुट्	द्रुहौ	द्रुहः
द्वि०	द्रुहम्	,,	,,
तृ०	द्रुहा	ध्रुग्भ्याम्	ध्रुग्भिः
		ध्रुड्भ्याम्	ध्रुड्भिः
च०	द्रुहे	ध्रुग्भ्याम्	ध्रुग्भ्यः
		ध्रुड्भ्याम्	ध्रुड्भ्यः
प०	द्रुहः	ध्रुग्भ्याम्	ध्रुग्भ्यः
		ध्रुड्भ्याम्	ध्रुड्भ्यः
ष०	,,	द्रुहोः	द्रुहाम्
स०	द्रुहि	,,	ध्रुक्षु-ध्रुट्सु

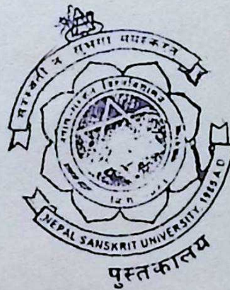
हान्तः विशेष्यनिघ्नः मोहिवाची

मुह्-शब्दः (१८१)

प्र०सं०	मुक् (ग्)	मुहौ	मुहः
	मुट् (ड्)	,,	,,
द्वि०	मुहम्	,,	,,
तृ०	मुहा	मुग्भ्याम्	मुग्भिः
		मुड्भ्याम्	मुड्भिः

इत्यादि शेषं (१०८) द्रुह्वत् ।

परिशेषोद्धृतानां भाषाशब्दानां वर्णानुक्रमः

NEPAL SANSKRIT UNIVERSITY
पुस्तकालय